MEMORIILE
SECŢIEI DE ŞTIINŢE
ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE
A ACADEMIEI ROMÂNE

MEMOIRS OF THE SECTION OF HISTORICAL SCIENCES
AND ARCHEOLOGY OF THE ROMANIAN ACADEMY

MÉMOIRES DE LA SECTION DES SCIENCES HISTORIQUES
ET D'ARCHÉOLOGIE DE L'ACADÉMIE ROUMAINE

MEMORIILE SECŢIEI DE ŞTIINŢE ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE A ACADEMIEI ROMÂNE

SERIA V
Tomul XLII
2023

COLEGIUL DE REDACŢIE:

acad. Victor SPINEI (redactor responsabil)
acad. Dorina N. RUSU, prof. Andrei PIPPIDI
membru corespondent (secretari de redacție)
acad. Mihai BĂRBULESCU, acad. Paul Helmut NIEDERMAIER,
acad. Ioan-Aurel POP, acad. Alexandru ZUB (membri)

Alina-Bianca BĂLAN (secretar științific al Secţiei)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Bucureşti, 2023

Copyright © Editura Academiei Române, 2023.
Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5
050711, Bucureşti, România
Tel.: 4021-318 81 46; 4021-318 81 06
Tel./fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: http://www.ear.ro

Redactor: Cătălina VOICAN
Tehnoredactor: Mariana MOCANU

Bun de tipar: 11.12.2023. Format: 16/70 × 100.
Coli de tipar: 26,25.

ISSN 1224-1814

CUPRINS

Studii

Lucreţiu Mihailescu-Bîrliba, *La mobilité des militaires recrutés du milieu rural de la Mésie Inférieure: les unités militaires* 13
Paul Niedermaier, *Ducatul lui Gelou în lumina reperelor topografice* 27
Alexandru Simon, *Regatul Ungariei şi Ţara Românească la începutul anului 1345: despre un document de la regele Ludovic I de Anjou* 51
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Un rege de război sau un rege de pace pentru ţară? – „Descrierea" venețiană a Ungariei de la mijlocul anilor 1490* 97
Victor Ţvircun, *Destinul testamentului lui Antioh Cantemir* 151
Gheorghe Cliveti, *Romania and the Danube Question (1856–1883). Historiographical notes* 175

Comemorări

Alexandru Ioan Cuza – 150 de ani de la moarte

Ioan-Aurel Pop, *Alexandru Ioan Cuza, erou național și „părinte al patriei"* 189
Dorina N. Rusu, *Alexandru Ioan Cuza – fondator și donator al Academiei Române* ... 195
Gheorghe Cliveti, *Cinstirea memoriei împăratului Napoleon al III-lea și ceremonia înmormântării domnitorului Alexandru Ioan Cuza în România anului 1873* 203
Ioan Bolovan, *Epoca lui Cuza în opera lui Alexandru Lapedatu* 211
Dumitru Vitcu, *Conduită politică și operă reformatoare fără egal la scara istoriei naționale* 233

*

Liviu Bordaș, *Geografiile pierdute ale lui Gheorghe Lazăr* 243
Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei baron de Șaguna (1808–1873). 150 de ani de la trecerea în eternitate* 259
Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu, pioneering medievalist: a tribute* 271

Note

Victor Spinei, *Succinte conotații privind editarea unor texte medievale emblematice* 281
Ionel Cândea, *O ipoteză privind biserica mitropolitană Sf. Nicolae din marginea Brăilei de la Vărsătura (sec. XVI? – XIX)* 301
Constantin C. Petolescu, *Romanul de război al lui Camil Petrescu. Între ficţiune literară şi realitate istorică* 307

Restitutio

Dimitre Onciul, *România sub domnia regelui Carol I* 315

Viața academică

Recomandare pentru ca profesorul Vasile Pușcaș să fie ales membru corespondent al Academiei Române (Victor Spinei)..... 327
Recomandare pentru atribuirea calității de membru de onoare al Academiei Române domnului profesor Florin Curta (Victor Spinei)..... 331

Recenzii

Victor Spinei, Dorina N. Rusu (coordonatori), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. I–V, Suceava, 2021, 699 p. + 588 p. + 443 p. + 431p. + 553 p. (*Raluca Tomi*)..... 337
Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. Dicționar (1866–2022)*, ediția a VI-a, partea I (A-L) și partea a II-a (M-Z, anexe), București, 2023, XVI + 1051 p; 1075 p. (*Raluca Tomi*) 339
Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Ionel Cândea, București, 2022, 960 p. (*Marian I. Hariuc*) 0
Adrian Andrei Rusu, *Dicționar de castelologie*, Cluj-Napoca, 2020, 320 p. (*Alexandra Teodor*)..... 343
Paul Niedermaier, *Ardealul în spațiul sud-est european. Studii de istorie a habitatului din zona României în secolele IX–XIV*, București, 2022, 286 p. (*Loránd Mádly*)..... 347
Ovidiu Cristea and Liviu Pilat (eds.), *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries)*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 58 (Leiden and Boston, 2020), 321 p. (*Adrian Magina*)..... 348
José Remesal Rodríguez, Heinrich Dressel y el Testaccio, *Nuevos datos sobre los materiales y la formacíon del Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV, Barcelona, 2022 (*Mihai Bărbulescu*) 350
Gheorghe Postică, *Așezarea medievală timpurie de la Păhărniceni-„Petruca" din codrii Orheiului*, Chișinău, 2021, 104 p. text + 72 fig. (*Ion Tentiuc*) 352
Ion Ursu, *Populațiile turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV*, Chișinău, 2022, 257 p. + 54 p. tabele + 5 p. diagrame + 69 p. fig. (*Gheorghe Postică*).... 354
Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și Regii Jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387–1526)*, Târgoviște, 2023, 414 p. (*Marian Coman*)..... 357
Adrian Andrei Rusu, *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 2022, 584 p. (*Vitalie Josanu*)..... 358
Adrian Andrei Rusu, *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu Târziu*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, 919 p. (796 p.+89 p. il. și hărți) (*Hasan Mihai-Florin*)..... 362
Gheorghe Iacob, *Locul României în Europa (1859–1939) / The Place of Romania in Europe (1859–1939)*, 2023, 362 p. (*Ioan Scurtu*)..... 364

Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Șaguna: o biografie culturală*, Cluj-Napoca, 2023, 363 p. (*Florian Dumitru Soporan*) 365
Mircea Ciubotaru, *„Misterele" onomastice ale Iașilor*, I–II, București, 2021, 438 p. + 358 p. (*Ana-Maria Prisecariu*) 368
Ioan Scurtu, *Povestiri adevărate. Memorii*, Iași, 2022, 610 p. (*Marian I. Hariuc*) 372
Adrian Năstase și Mihai Gribincea (editori), *Danubii Fluminis Pars Infima: interesele și drepturile românilor la Gurile Dunării*, București, 2023, 391 p. (*Nicolae Enciu*) 373
„*The Syriac Annals of the Romanian Academy*", 3, 2023, 226 p. (*Sebastian P. Brock*) 377

Lista lucrărilor din domeniul științelor istorice și arheologie cărora li s-a decernat Premiul Academiei Române pe anul 2021 379

Addenda

Addenda II la „Enciclopedia reprezentaților scrisului istoric românesc" (Victor Spinei, *Dorina* N. Rusu) 381

CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

Studies / Les études

Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *La mobilité des militaires recrutés du milieu rural de la Mésie Inférieure: les unités militaires* 13
Paul Niedermaier, *Das Herzogtum Gelou im Licht topografischer Markierungen*..... 27
Alexandru Simon, *The Kingdom of Hungary and Wallachia at the beginning of 1345: on a Charter issued by King Louis I of Anjou* 51
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *A king of war or a king of peace for the country? The "description" of Hungary from the mid-1490s*..... 97
Victor Țvircun, *Le sort du testament de Antioh Cantemir* 151
Gheorghe Cliveti, *Romania and the Danube Question (1856–1883). Historiographical notes*..... 175

Commemorations / Commémorations

Alexandru Ioan Cuza – 150 yars since his death

Ioan-Aurel Pop, *Alexandru Ioan Cuza, national hero and father of the country* 189
Dorina N. Rusu, *Alexandru Ioan Cuza – fondateur et donateur de l'Académie Roumaine* 195
Gheorghe Cliveti, *The celebration of the memory of the emperor Napoleon III, and the funeral of the prince Alexandru Ioan Cuza in Romania of the year 1873*..... 203
Ioan Bolovan, *The era of Cuza in the works of Alexandru Lapedatu* 211
Dumitru Vitcu, *Alexandru Ioan Cuza: conduite politique et œuvre réformatrice uniques dans l'histoire nationale*..... 233

*

Liviu Bordaș, *The lost geography textbooks of Gheorghe Lazăr*..... 243
Mircea-Gheorghe Abrudan, *Metropolitan Andrei baron de Șaguna (1808–1873) – 150 years after passing into eternity*..... 259
Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu, pioneering medievalist: a tribute*..... 271

Notes/ Notes

Victor Spinei, *Brèves connotations sur l'édition de certains textes médiévaux emblématiques* 281
Ionel Cândea, *Une hypothèse concernant l'église métropolitaine Saint Nicolas située à Vărsătura, à la périphérie de Brăila (XVIe?–XIXe siècles)*..... 301
Constantin C. Petolescu, *Camil Petrescu's war novel. Between literary fiction and historical reality*..... 307

Restitutio

Dimitre Onciul, *Romania under the rule of King Carol I* 315

Academic life / Vie académique

Recommandation pour le Professeur Vasile Puscas d'être nommé membre correspondant de l'Académie Roumaine (*Victor Spinei*)..... 327
Recommandation pour qu'on attribue la qualité de membre d'honneur de l'Académie Roumaine à Monsieur le Professeur Florin Curta (*Victor Spinei*)..... 331

Reviews / Commentaires

Victor Spinei, Dorina N. Rusu (coordonatori), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. I–V, Suceava, 2021, 699 p. + 588 p. + 443 p. + 431p. + 553 p. (*Raluca Tomi*)..... 337
Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. Dicționar (1866–2022)*, ediția a VI-a, partea I (A-L) și partea a II-a (M-Z, anexe), București, 2023, XVI + 1051 p; 1075 p. (*Raluca Tomi*) 339
Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Ionel Cândea, București, 2022, 960 p. (*Marian I. Hariuc*) 340
Adrian Andrei Rusu, *Dicționar de castelologie*, Cluj-Napoca, 2020, 320 p. (*Alexandra Teodor*)..... 343
Paul Niedermaier, *Ardealul în spațiul sud-est european. Studii de istorie a habitatului din zona României în secolele IX–XIV*, București, 2022, 286 p. (*Lóránd Mádly*)..... 347
Ovidiu Cristea and Liviu Pilat (eds.), *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th–16th Centuries)*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 58 (Leiden and Boston, 2020), 321 p. (*Adrian Magina*)..... 348
José Remesal Rodríguez, Heinrich Dressel y el Testaccio, *Nuevos datos sobre los materiales y la formacíon del Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV, Barcelona, 2022 (*Mihai Bărbulescu*) 350
Gheorghe Postică, *Așezarea medievală timpurie de la Păhărniceni-„Petruca" din codrii Orheiului*, Chișinău, 2021, 104 p. text + 72 fig. (*Ion Tentiuc*) 352
Ion Ursu, *Populațiile turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV*, Chișinău, 2022, 257 p. + 54 p. tabele + 5 p. diagrame + 69 p. fig. (*Gheorghe Postică*).... 354
Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și Regii Jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387–1526)*, Târgoviște, 2023, 414 p. (*Marian Coman*)..... 357
Adrian Andrei Rusu, *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 2022, 584 p. (*Vitalie Josanu*) 358
Adrian Andrei Rusu, *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu Târziu*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, 919 p. (796 p. + 89 p. il. și hărți) (*Hasan Mihai-Florin*)..... 362
Gheorghe Iacob, *Locul României în Europa (1859–1939) / The Place of Romania in Europe (1859–1939)*, 2023, 362 p. (*Ioan Scurtu*) 364
Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Șaguna: o biografie culturală*, Cluj-Napoca, 2023, 363 p. (*Florian Dumitru Soporan*)..... 365

Mircea Ciubotaru, *„Misterele" onomastice ale Iașilor*, I–II, București, 2021, 438 p. + 358 p. (*Ana-Maria Prisecariu*) 368
Ioan Scurtu, *Povestiri adevărate. Memorii*, Iași, 2022, 610 p. (*Marian I. Hariuc*)..... 372
Adrian Năstase și Mihai Gribincea (editori), *Danubii Fluminis Pars Infima: interesele și drepturile românilor la Gurile Dunării*, București, 2023, 391 p. (*Nicolae Enciu*) 373
„*The Syriac Annals of the Romanian Academy*", 3, 2023, 226 p. (*Sebastian P. Brock*)..... 377

List of woeks in the field of historical sciences and archeology to whom awarded of the Romanian Academy for the year 2021 / Liste des travaux dans le domaine des sciences historiques et archéologie à qui attribué prix de l'Académie Roumaine pour l'année 2021 379

Addendum

Addendum II à l'„Encyclopédie des représentants de l'écriture historique roumaine" (Victor Spinei, Dorina N. Rusu) 381

LA MOBILITÉ DES MILITAIRES RECRUTÉS DU MILIEU RURAL DE LA MÉSIE INFÉRIEURE: LES UNITÉS MILITAIRES

LUCREȚIU MIHAILESCU-BÎRLIBA

Mots-clès: Mésie Inférieure, milieu rural, armée romaine, mobilité.
Cuvinte-cheie: Moesia Inferior, mediu rural, armată romană, mobilitate.

Les militaires du milieu rural de Mésie Inférieure ont constitué les dernières années une de mes préoccupations scientifiques majeures, car les sources épigraphiques prouvent de plus en plus l'importance de leur service dans l'armée romaine. Cette étude visera la mobilité de ces militaires dans les unités miliaire par l'intermédiaire de ces sources.

Les **Annexes 1–6** de la fin de l'article référence les unités où ont agi les soldats originaires du milieu rural de la Mésie Inférieure ou encore pour certains d'entre eux, dans lesquelles ils ont achevé leur service. On observe que dans les légions sauf pour une exception, les sources attestent de recrutements à la fin du IIe siècle ou au IIIe siècle (**Annexe 1**). Les recrutements locaux dans les *legiones* ont commencé assez tôt en Mésie Inférieure. Dans le cas de la *legio V Macedonica*, on peut parler de ce phénomène vers la fin du Ier siècle[1]. Pourtant, ces recrutements deviennent plus fréquents à partir du règne d'Hadrien[2] et particulièrement dans la période qui est également enregistrée pour notre échantillonnage. Quant à l'exception, le recrutement dans l'armée romaine date de 44–46[3] mais il est certain que le militaire a servi d'abord dans l'une des flottes prétoriennes puis dans la *legio II Adiutrix*. Zurazis Decebali f., un Dace provenant certainement du sud du Danube, est libéré en 70, avant le terme, de la légion ci-dessus mentionnée à cause de ses blessures, à côté d'autres soldats *qui bello inutiles facti*. Le même jour, le 7 mars 70 et un jour avant ont reçu la *honesta missio* deux autres soldats dans la même situation, dont les diplômes ont été trouvés en Mésie Supérieure: un Dace anonyme[4] et un Thrace, Dules Datui f.[5]. Un troisième soldat, Nerva Laidi f. de Dalmatie a reçu la *honesta missio* le 6 mars 70[6]. Il s'agit de la fin de la guerre civile de 68–69. La légion était constituée des marins de la flotte de Ravenne

[1] L. Mihailescu-Bîrliba, *Observations on Local Recruiting in Lower Moesia: The Case of Troesmis*, dans A. Rubel (éd.), *Die Barbaren Roms. Inklusion, Exklusion und Identität im Römischen Reich und im Barbaricum (1.–3. Jht. n. Chr.)*, Konstanz, 2016, p. 75.

[2] *Ibidem*, p. 72–74.

[3] N. Sharankov, *A Military Diploma of 7 March 70 AD for Legio II Adiutrix*, Archeologia Bulgarica 10, 2, 2006, p. 37–46.

[4] RMD V, 323.

[5] CIL XVI, 10.

[6] CIL XVI, 11.

qui selon Tacite, avaient demandé de servir dans une légion: leur élite était envoyée dans l'armée de Vespasien tandis que la flotte complétée par des marins originaires de Dalmatie[7]. Après la fin de la guerre, Vespasien a récompensé les marins et les nouveaux soldats des légions en leur accordant le droit de cité[8]. En ce qui concerne la *legio II Adiutrix*, elle est fondée le 7 mars 70 lorsque les soldats transférés des flottes reçoivent la citoyenneté[9].

Du côté des flottes romaines, on constate que les recrutements ont compris à partir de Claude un grand nombre de soldats provenant du milieu rural de l'espace balkano-danubien. L'**Annexe 6.6** en présente une situation statistique. La plupart des recrues, 44 au nombre, ont été envoyées dans la flotte de Misène et 14 seulement dans la *classis Ravennas*. Quatre inscriptions sont trop fragmentaires pour apprendre de quelle flotte il s'agit dans le texte. Pour autant, le premier diplôme militaire provenant de la Mésie Inférieure est celui qui atteste la libération de Sparticus Diuzeni f. le 11 décembre 52[10]. Nous avons auparavant argumenté des circonstances des recrutements. Il n'est pas lieu ici de les reprendre. La flotte accueille de nouvelles recrues les années suivantes comme il en résulte d'une *constitutio* de 54 où les témoins sont des Thraces encore actifs, probablement dans la flotte de Misène[11]. Les individus originaires – certainement ou probablement – du milieu rural de la Mésie Inférieure ont été enrôlés en 44-46 dans les flottes de Misène et de Ravenne (voir l'**Annexes 6**). De la deuxième moitié du Ier siècle et du IIe siècle datent la plupart des textes (**Annexe 6**). Les soldats ont servi mises à part quelques exceptions, dans la flotte de Misène. Ils sont attestés en grande majorité avec l'ethnonyme *Thracus* ou *Bessus*; il est par conséquent difficile d'affirmer s'ils sont de façon certaine originaires de Mésie Inférieure. De plus, comme D. Dana l'a correctement remarqué, le terme *Bessus* est utilisé pour désigner une personne provenant des régions habitées par les Thraces[12]. Enfin, la dernière période est illustrée par l'époque des Sévère et surtout par le règne de Septime, seul ou conjointement avec ses fils. De cette période sont issus les diplômes qui spécifient l'origine rurale des marins tout en indiquant aussi le village *–uicus Bres[---]*[13], *uicus Dizerpera*[14], *uicus Zinesdina Maior*[15], *uicus [---]tsitsi*[16].

[7] Tacite, *Hist*. 3, 50.

[8] CIL XVI, 13, RMD IV, 203; C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, *Ein neues Militärdiplom aus Moesien*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 150, 2004, p. 265–269.

[9] E. Ritterling, *Legio*, dans *Real Encycopädie der classichen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, 1925, p. 1439–1440.

[10] CIL XVI, 1.

[11] ISM IV, 1.

[12] D. Dana, *Les Thraces dans les diplômes militaires. Onomastique et statut des personnes*, dans M.-G. Parissaki, *Thrakika Zetemata 2. Aspects of the Roman Province of Thrace*, Athènes, p. 245–246. Ses arguments me semblent convaincants: dans les inscriptions entre *Thrax* (*Thracus*) et *Bessus* il n'y a pas de distinction (voir l'opinion contraire chez M. Tačeva *The Thracian Bessi domo et militiae*, „Živa Antika", 47, p. 199–210 et eadem, *Die thrakischen Bessi in der römischen Armee*, dans *XI. Congresso Internazionale di Epigrafia Graeca et Latina, Roma, 18–24 settembre 1997. Atti I*, Rome, p. 863–873.

[13] RMD IV, 317=RMD V, 457 = RGZM, 54; AE 2001, 2165.

[14] RMD V, 463.

[15] RMD IV, 311.

[16] RMD II, 201.

Dans l'écrasante majorité des cas, les *uici* font partie du milieu rural de Nicopolis ad Istrum.

En ce qui concerne la mobilité des militaires recrutés dans la flotte, les sources sont assez précises. Ils proviennent de Mésie Inférieure ou au moins, d'un territoire habité par les Thraces ou les Daces et ont effectué leur service en Italie, à Misène ou à Ravenne. Il est possible que certains d'eux aient combattu en Judée sous Hadrien[17] ou aient été envoyés rejoindre d'autres campagnes. Beaucoup de soldats sont morts en service[18], une partie est restée en Italie après la *honesta missio*[19] et d'autres soldats, assez nombreux semble-t-il sont rentrés chez eux après le service. Il s'agit de Tutius Buti f., à Dalgodeltsi[20], Tarsa, Duzi f. à Mihai Bravu[21] et très probablement de M. Aurelius Bassus[22], M. Aurelius Victor[23], M. Aurelius Statianus[24] et encore trois anonymes[25]. D'ailleurs, la formule *cui et*, suivie de l'ancien nom de pérégrin du bénéficiaire, attestée en plusieurs diplômes, indique indirectement la possibilité que le vétéran serait rentré chez lui, où il était connu non sous le nom de citoyen mais sous celui de *peregrinus*. Ce sont les cas de M. Aurelius Bassus[26], M. Aurelius Victor aussi dit Drubio[27], M. Aurelius Statianu, aussi dit Apta[28] et encore d'un anonyme dont le nom du pérégrin était Zur[---][29]. Un autre militaire, libéré en 217/225 s'est trouvé en Bétique au moment de sa *honesta missio*[30]. Ainsi, on constate une forte mobilité dans le cas des militaires de la flotte: bien sûr, ils ont dû effectuer leur service en Italie. Ils ont également participé aux missions diverses, en Judée ou en Espagne et après leur service, ils ont choisi soit de rester en Italie, soit bien de rentrer chez eux en parcourant une longue distance.

Les recrutements de la population du milieu rural de la Mésie Inférieure commencent assez tôt dans les unités auxiliaires et plus précisément dans les ailes. L'**Annexe 2** à la fin de l'ouvrage présente la fréquence des recrutements dans les ailes selon les information fournies par les sources épigraphiques. Cinq textes nous informent sur des soldats qui commencent leur service dans des unités stationnées en Syrie. Il s'agit de l'*ala Gallorum et Thracum Antiana* avec Romaesta Rescenti f., recruté en 29 en un village nommé Spiurus[31] et encore un soldat d'origine dace

[17] Selon CPL, 117. Voir aussi W. Eck, A. Pangerl, *Die Konstitution für classis Misenensis aus dem Jahr 160 und der Krieg gegen Bar Kochba unter Hadrian*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 155, 2006, p. 239–252; Idem, *Eine Konstitution fuer die Hilfstruppen von Syria Palaestina vom 6. Februar 158 n. Chr.*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 159, 2007, p. 283–290.

[18] CIL X, 3653, 3656, 3664, 3670; XI 47, 58, 103 etc.

[19] AE 1988, 310; CIL X, 3376, 3573 ; XI 82, 87 etc.

[20] CIL XVI, 13.

[21] C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, *op. cit.* (note 8), p. 265–269.

[22] RMD IV, 317.

[23] RMD V, 463.

[24] RMD IV, 311.

[25] W. Eck, A. Pangerl, *Diplome für Soldaten der italischen Flotten zwischen Vespasian und Severus Alexander*, in *Honesta missione. Festschrift für Barbara Pferdehirt*, Mainz 2014, p. 339–343.

[26] RMD IV, 317.

[27] RMD V, 463.

[28] RMD IV, 311.

[29] W. Eck, A. Pangerl, *op. cit.* (note 25), p. 340–341.

[30] RMD III, 201.

[31] ISM IV, 3.

recruté en 126/129[32] et de l'*ala ueterana Gallica* avec trois cas en 66[33]. La première aile a été mentionnée dans la province sur plusieurs diplômes de 88 à 186, d'abord en Syrie puis en Syrie Palestine[34] tandis que la deuxième a campé en Syrie aux environs de 130 lorsqu'elle est attestée en Egypte[35]. Les soldats recrutés au milieu du Ier siècle ont commencé leur service dans l'*ala I Brittonum* en 46[36] et l'*ala I Thracum Victrix* avec deux soldats en 54[37]. La première unité a stationnée à l'exception d'une brève période après les guerres daciques, en Pannonie[38]. La deuxième est attestée en Norique en 95 par un autre diplôme militaire[39], avant d'être transferée en Pannonie Supérieure vers 126[40].

Ici, il faut mentionner le recrutement de Cegises dans la *cohors I Thracum*[41] mais son origine de Mésie n'est pas certaine car son enrôlement en 45–49 peut être lié à la création de la province de Thrace.

Les recrutements de la population locale de Mésie Inférieure se poursuivent, en 58 un militaire dans l'*ala Siliana torquata ciuium Romanorum*[42] et 61 un soldat dans l'*ala I Thracum ueterana*[43]. Dans l'*ala Siliana*, stationnée en Germanie[44], Pannonie[45] et en Dacie Porolissensis[46] s'y sont effectués des recrutements dès la fin du Ier siècle, en 94[47] et 100[48]. Les soldats sont d'abord recrutés pour l'armée de Germanie[49] puis pour l'*exercitus Pannoniae Inferioris* mais ils finissent leur service en Dacie Porolissensis[50]. Le soldat recruté dans l'*ala Thracum ueterana* a effectué son service en Rhétie[51].

---

[32] W. Eck, A. Pangerl, *Eine Konstitution für das Heer von Syria Palaestina aus der Mitte der antoninischen Herrschaftszeit mit einem Auxiliarpräfekten Cn. Domitius Corbulo*, „Scripta Classica Israelica", 35, 2016, p. 85–95.

[33] RMD I, 5; W. Eck, A. Pangerl, *Syria unter Domitian und Hadrian. Neue Diplome für die Auxiliartruppen der Provinz*, „Chiron", 36, 2006, p. 206–214, 215–218.

[34] CIL XVI, 87; RMD I, 3, 60; III, 160, 173; V, 329–330; RGZM 29, 41 etc.

[35] CIL XVI, 3, 35, 184; RMD I, 5; III, 185 etc.

[36] RMD V, 324.

[37] RGZM 3; P. Weiß, *Zwei vollständige Konstitutionen fuer die Truppen in Noricum (8. Sept. 79) und Pannonia inferior (27. Sept. 154)*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 146, 2004, p. 239–246.

[38] J. Spaul, *Ala*^{2}. *The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army*, Andover, 1994, p. 72–73. Voir aussi RMD I, 21; II, 113; CIL XVI, 112, 175, 179, 180 etc.

[39] AE 2009, 993.

[40] RMD IV, 236, 250; CIL XVI, 76–77, 84, 96, 178 etc.

[41] W. Eck, St. Cockings, *Two Fragmentary Diplomas, Issued under Vespasian and Antoninus Pius*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 218, 2021, p. 285–286.

[42] RMD IV, 210.

[43] W. Eck, A. Pangerl, *Titus Flavius Norbanus, praefectus praetorio Domitians, als Statthalter Rätiens in einem neuen Militärdiplom*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 163, 2007, p. 239–251.

[44] CIL XVI, 23.

[45] CIL XVI, 30–31, 42, 47, 164.

[46] CIL XVI, 185: RMD I, 35, 47, 66; V, 404 etc.

[47] AE 2003, 2041.

[48] RMD IV, 235.

[49] RMD IV, 210.

[50] AE 2003, 20142; RMD IV, 235.

[51] W. Eck, A. Pangerl, *op. cit.* (note 43), p. 239–251.

Trois soldats sont enrôlés la même année, en 63, dans l'*ala praetorium singularium*[52]. Ils commencent leur service lors de la campagne de Gn. Domitius Corbulo en Syrie où ils le terminent.

Le dernier quart du Ier siècle marque le recrutement de quatre soldats dans l'*ala Flauia Gaetulorum*, stationnée en Mésie sur le territoire de la future province de Mésie Inférieure[53]. Il s'agit d'un recrutement en 72[54] puis de deux en 74[55] et d'un autre en date de 74 à 85[56]. Il est important de remarquer que les recrutements locaux ont débuté à partir de cette période.

Les sources informent sur trois recrutements dans l'*ala Gallorum Flauiana*: le premier en 82[57], le deuxième en 110[58] et le troisième en 119/121[59]. L'aile a campé en Mésie Inférieure puis en Mésie Supérieure[60]. L'unité est mentionnée dans le diplôme de Cataloi daté de 92 pour l'armée de la Mésie Inférieure[61] puis dans une *constitutio* de 97 pour la même province[62]. Après avoir fait partie de l'*exercitus Moesie Inferioris* comme l'attestent les diplômes de 99[63], 105[64] et 121[65], l'aile est transférée en Mésie Supérieure probablement vers le milieu du règne d'Hadrien ce qui apparaît la première fois dans une *constitutio* de 129[66]. Les recrutements se déroulent lorsque l'aile est en Mésie Inférieure mais deux soldats finissent ce service en Mésie Supérieure. D'ailleurs, ces diplômes confirment que les recrutements locaux continueront à la fin du Ier siècle et après.

Entre les deux guerres daciques, on trouve deux militaires recrutés l'un dans l'*ala Sulpicia ciuium Romanorum*[67], l'autre dans l'*ala Thracum Herculiana*[68].

---

[52] RMD V, 329–331.

[53] Voir F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucarest 2010, avec bibliographie. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *La cité romaine du Haut-Empire d'Ibida (Mésie Inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphiques*, „Studia Antiqua et Archaeologica", 17, 2011, p. 89–90, avec bibliographie.

[54] RMD V, 337.

[55] W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Auxiliartruppen in den mösischen Provinzen von Vespasian bis Hadrian*, „Dacia N. S.", 50, 2006, p. 99–100; Iidem, *Ein weiteres Diplom au seiner Konstitution für die Truppen von Moesia Inferior vom 14. August 99 n. Chr.*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 180, 2012, p. 295–301.

[56] RMD IV, 221.

[57] W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome fuer Moesia, Moesia inferior und Moesia Superior*, „Chiron", 39, 2009, p. 519.

[58] Idem, *Tullius Varro als Statthalter in Moesia superior in einer Konstitution des Jahres 135*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 203, 2017, p. 233.

[59] RMD V, 402.

[60] C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *Ein neues Militärdiplom für die Provinz Moesia inferior*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 148, 2004, p. 269–276; RMD IV, 247; V, 402, 419; RGZM 31, 37 etc. Voir aussi J. Spaul, *op. cit.* (note 38), p. 115–116; F. Matei-Popescu, O. Țentea, *Auxiliae Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca 2018, p. 21–23, 128–131.

[61] C. C. Petolescu, A. T. Popescu, *op. cit.* (note 60), p. 269–276.

[62] RMD V, 338.

[63] CIL XVI, 44.

[64] CIL XVI, 50.

[65] RMD V, 350.

[66] W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome aus der Zeit Hadrians für die beiden mösischen Provinzen*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 207, 2018, p. 226 sqq.

[67] W. Eck, A. Pangerl, *Beobachtungen zu den diplomata militaria für die Provinz Germania inferior*, dans F. Naumann-Steckner, B. Päffgen, R. Thomas (éds.), *Archäologie in Ost und West, Festschrift Hellenkemper*, Köln, 2010, p. 181–182.

L'*ala Sulpicia* stationnait en Germanie depuis 78[69]. L'*ala Thracum Herculiana* se déplaça en Galatie et Cappadoce[70] mais il semble qu'elle ait été transférée sous Hadrien en relation avec la guerre de Judée[71]. Il semble que notre soldat serve d'abord en Galatie puis termine son service dans la province de Syrie.

Nous disposons de 9 cas de recrutements dans l'*ala I Ulpia contariorum*, les six premiers après les guerres daciques dans le premier quart du IIe siècle[72], les trois autres au IIIe siècle[73]. L'aile a stationné en Pannonie Supérieure et en Dacie Supérieure[74]. En 112, l'unité est mentionnée en Pannonie Supérieure[75] mais en 121, elle apparaît en Dacie Supérieure[76]. À partir de 126, elle est de nouveau présente en Pannonie Supérieure[77]. L'intervalle de 120–121 à 126, lorsque l'unité campe en Dacie Supérieure, est probablement nécessité par le renforcement de la frontière dans les combats contres les Yaziges[78].

De la même période *i.e*. 115, date le recrutement d'un Thrace, Bithus Solae f., dans le *numerus equitum Illyricorum*[79]. L'aile a stationné en Dacie Inférieure et le soldat, après avoir effectué son service, rentre chez lui.

Trois militaires sont enrôlés dans l'*ala I Augusta Gallorum*[80]. Les recrutements ont eu lieu en 128 afin de renouveler ses effectifs. Les soldats, Daces du sud du Danube, bénéficient de la *honesta missio* le 26 octobre 153 avec deux autres Daces actifs dans l'*ala Gemelliana ciuium Romanorum*[81] et dans une unité inconnue[82]. Les deux ailes se trouvaient à l'époque en Tingitane[83].

Nous avons déjà affirmé que l'an 133 a marqué un moment important pour les recrutements pour les unités militaires dans le contexte de la guerre de Judée contre Bar-Kochba. Les sources enregistrent quatre militaires provenant probablement du milieu rural de la Mésie Inférieure et enrôlés dans l'*ala VII Phrygum*[84]. L'aile stationne

---

[68] F. Matei-Popescu, *Two Fragments of Roman Military Diplomas Discovered on the Territory of the Republic of Moldova*, „Dacia N. S.", 51, 2007, p. 153–159.

[69] CIL XVI, 23; RGZM 9, 35 etc.

[70] RGZM 7; AE 2004, 1913; 2014, 1656.

[71] Voir F. Matei-Popescu, *op. cit.* (note 68), p. 156, avec bibliographie.

[72] RIU I, 261 (deux cas) et RMD IV, 236.

[73] RIU I, 260, 262; RGZM 74.

[74] J. Spaul, *op. cit.* (note 38), p. 97–100; W. Eck, A. Pangerl, *„Vater, Mutter, Schwestern, Brüder...": 3. Akt*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 166, 2008, p. 281–283.

[75] RMD IV, 223.

[76] RMD I, 19; V, 337; W. Eck, A. Pangerl, *op. cit.* (note 74), p. 276–284.

[77] RMD IV, 236, 250; CIL XVI 76, 96, 178 etc.

[78] W. Eck, A. Pangerl, *op. cit.* (note 74) 2008b, p. 280.

[79] RMD I, 39.

[80] RGZM 34; AE 2005, 1726; RMD V, 411.

[81] N. Mugnai, *A New Military Diploma for the Troops of Mauretania Tingitana (26 October 153)*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 197, 2016, p. 243–246.

[82] P. Weiß, *Statthalter und Konsulndaten in neuen Militärdiplomen*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 171, 2009, p. 246–247.

[83] *Ala I Augusta Gallorum*: CIL XVI 159, 165, 181–182; RMD II, 84; III, 186, V, 409–411; RGZM 34 etc; *ala Gemelliana ciuium Romaorum*: CIL XVI 73, 159, 165-166, 171, 173, 181; RMD II, 84; V, 382, 409–410 etc.

[84] RMD V, 421; W. Eck, A. Pangerl, *Eine Konstitution fuer die Hilfstruppen von Syria Palaestina vom 6. Februar 158 n. Chr*., „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 159, 2007, p. 283–290; N. Sharankov, *Three Roman Documents on Bronze*, „Archaeologia Bulgarica", 13 (2), 2009, p. 53–57; AE 2006, 1835.

en Syrie[85] et participe certainement au conflit. De fait, trois militaires servent encore leur service en Syrie. La même année, un autre soldat a commencé son service dans l'*ala Gallorum et Bosporanorum*[86], sise alors en Dacie[87].

En ce qui concerne le recrutement dans les cohortes, même si la première source en atteste un en 55, il est possible que ce phénomène ait commencé encore plus tôt en même temps que le recrutement dans les ailes. Une seule source informe sur un recrutement dans la *cohors I Montanorum*[88]. La cohorte stationnait au moment de la *honesta missio* en Pannonie mais avant elle a agi aussi en Norique[89]. Le militaire a commencé son service en Norique puis le continue en Pannonie. Comme le diplôme a été trouvé à Klosterneuburg, il est possible qu'il soit resté en Pannonie après son service. Il faut aussi mentionner le recrutement en 55 de deux soldats[90] dans la même cohorte *IV Thracum*, campée en Germanie. En 61, Gorius Stibi f. est enrôlé dans la *cohors Musulamiorum*[91] à l'époque en Syrie et probablement à l'occasion de l'expédition arménienne de Corbulo.

Trois soldats encore d'origine thrace sont enrôlés en 65 dans la *cohors I Aquitanorum*[92] de l'armée de la Germanie[93]. Après la libération, il semble qu'au moins un militaire est resté dans la province où il a effectué son service car le diplôme a été découvert à Mogontiacum[94]. Il est possible que l'autre soldat soit rentré chez lui.

L'an 66 est marqué par le recrutement de deux soldats dans la *cohors III Thracum Syriaca*[95] et dans la *cohors I Thracum miliaria*[96]. Les deux cohortes ont stationné en Syrie et même si leur première mention date de 88[97], leur présence dans la province doit être liée de l'expédition contre les Parthes de Gn. Domitius Corbulo puis à la guerre de Judée de Vespasien. On peut donc parler d'un autre groupe de soldats recrutés dans les cohortes à avoir fait leur service en Orient.

Un autre soldat est recruté en 71 dans la *cohors VI Thracum*[98]. Avant de camper en Mésie Supérieure où le soldat reçoit sa *honesta missio*, la cohorte est installée en Germanie[99] et en Pannonie[100]. Notre militaire commence probablement son service en Germanie, le poursuit en Pannonie pour l'achever en Mésie Supérieure où il reste après sa libération, si l'on en juge du lieu de découverte du diplôme.

---

[85] CIL XVI, 87, 103; RMD I, 3; III, 173; V, 329-330; RGZM 29, 41 etc.
[86] CIL XVI, 108.
[87] CIL XVI, 90; RMD II, 123, V, 384 etc.
[88] CIL XVI, 26.
[89] CIL XVI, 6; RGZM 3.
[90] CIL XVI, 158; RGZM 4.
[91] AE 1939, 126.
[92] CIL XVI, 36; RMD V, 333; W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die Heere von Germania superior und Germania inferior*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 148, 2004, p. 259–262.
[93] CIL XVI, 20.
[94] CIL XVI, 36.
[95] RMD IV, 214.
[96] W. Eck, A. Pangerl, *Syria unter Domitian und Hadrian. Neue Diplome für die Auxiliartruppen der Provinz*, „Chiron", 36, 2006, p. 219–221.
[97] CIL XVI, 35.
[98] RMD I, 6.
[99] CIL XIII, 7502; XVI, 158; RGZM 4.
[100] AE 2003, 1447; CIL XVI, 30–31.

Les recrutements locaux ont commencé, comme on l'a vu dans les cas des ailes, le dernier quart du Ier siècle. Pour les cohortes, c'est le cas de M. Antonius Rufus, de la *cohors II Gallorum*, recruté en 74[101]. Dans la même cohorte, il faut mentionner plus tard, en 153, celui d'un Dace, Thia Timarchi f., cette fois-ci en Bretagne où la cohorte campait alors[102].

La *cohors II Flauia Bessorum* est mentionnée dans l'armée de la Mésie Inférieure à partir de 92[103] mais certainement a été constituée sous Vespasien – comme d'ailleurs son nom l'indique – plus tôt, peut-être en 75, lorsqu'un soldat thrace y est recruté[104]. De toute façon, le soldat est libéré quand l'unité est encore stationnée en Mésie Inférieure.

Les sources ne mentionnent pas beaucoup de soldats dans les mêmes cohortes. Leurs informations sont importantes à l'égard des moments de recrutement et de la mobilité des militaires. Ainsi, les recrutements locaux ont continué vers la fin du Ier siècle. Tarsa Tarsae est enrôlé en 80 dans la *cohors I Tyriorum sagittariorum*[105] tandis que Hezbenus est attesté dans la même cohorte en 107, ce qui signifie qu'il a été recruté en 82. Il a commencé et fini son service lorsque la cohorte se trouvait en Mésie Inférieure[106].

Comme on l'a déjà vu, beaucoup de soldats de la region située au sud du Danube, fort probablement en Mésie Inférieure sont recrutés dans les *auxilia* romaines après les guerres daciques. Ainsi, un soldat a fait son service en Arabie, dans la *cohors VI Hispanorum*[107]. Un autre a été recruté dans la *cohors II Lingonum*[108], active en Bretagne[109]. Comme le diplôme a été trouvé en Bulgarie, on suppose que le soldat est rentré chez lui après la *honesta missio*. Un troisième militaire a fait son service en Germanie Inférieure dans la *cohors IV Thracum*[110]. Après son service, il est rentré dans sa province d'origine: son diplôme a été trouvé à Glava Panega, non loin de Montana. Enfin, Diurdanus Damanei f. est enrôlé en 106 dans la *cohors I Flauia Musulamiorum*[111] stationnée en Maurétanie Césarienne à partir de 107[112]. Plus tard, en 119, un autre Dace, Damanaeus, a été recruté dans la *cohors V Delmatarum ciuium Romanorum*[113] ayant son camp en Tingitane[114]. Le diplôme a été trouvé à Iskăr probablement dans le territoire d'Oescus, ce qui suppose que le soldat est rentré chez lui après la *honesta missio*.

---

[101] CIL XVI, 44.
[102] RMD IV, 293.
[103] C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *op. cit.* (note 60), p. 269–276.
[104] W. Eck, A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia Superior*, „Chiron", 38, 2008, p. 360–361.
[105] RGZM 10.
[106] W. Eck, A. Pangerl, *op. cit.* (note 57), p. 506-519; AE 2008, 1713; RGZM 1 etc.
[107] W. Eck, A. Pangerl, *Ein Diplom für die Hilfstruppen der Provinz Arabia, ausgestellt unter Hadrian, wohl im Jahr 126*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 197, 2016, p. 227–230.
[108] RMD IV, 240.
[109] CIL XVI 43, 69–70; RMD III, 184; IV, 293–294; V, 420 etc.
[110] RMD IV, 239.
[111] AE 2005, 1724.
[112] CIL XVI, 56.
[113] RMD V, 398.
[114] CIL XVI, 159, 161, 165, 170, 181–182 etc.

Un autre recrutement local est attesté en 113 lorsque Clagissa Clagissae f. commence son service dans la *cohors II Mattiacorum*[115]. L'unité stationne en Mésie puis Mésie Inférieure de Vespasien à Marc Aurèle[116]. Notre soldat rentre à la maison après son service : le certificat de sa *honesta missio* a été trouvé près de Novae.

On a vu qu'un autre moment important pour les recrutements dans la région du Bas-Danube est représenté par les années 126–128. Les cohortes n'en font pas exception. Un militaire est recruté en 126 dans la *cohors III Brittonum*[117] stationnée en Mésie Supérieure[118]. Deux autres font leur service dans la *cohors V uoluntariorum* à partir de 127[119]. La cohorte a son camp en Germanie Inférieure à partir du dernier quart du Ier siècle[120]. En Germanie Supérieure, toujours en 127, un soldat dont le patronyme atteste sa provenance du sud du Danube, commence son service dans la *cohors I Ligurum et Hispanorum*[121].

Un seul soldat est recruté dans la *cohors I Brittonum* en 139, Mucatralis Bithi f.[122]. L'unité a stationné à Porolissum au IIe siècle[123]. Le diplôme militaire a été trouvé à Samum ce qui signifie que le militaire n'a pas quitté la Dacie après sa libération. La cohorte a eu son camp à Samum à partir d'Hadrien[124]. En même temps, à Samum a fonctionné une *statio* de *beneficiarii consularis*[125]. Mucatralis est resté à Samum dans le *uicus militaris* constitué près du camp.

Les sources fournissent des informations sur quatre soldats recrutés en 153 dans les cohortes[126], toutes pour les troupes de Bretagne : l'un dans la *cohors I Augusta Neruiana*[127], l'autre dans la *cohors VII Thracum*[128], le troisième dans la *cohors II Gallorum*[129] déjà évoquée et le dernier, dans la *cohors I Aelia Hispanorum*[130].

---

[115] CIL XVI, 83.

[116] F. Matei-Popescu, *op. cit.* (note 53), p. 222–224.

[117] RGZM 31.

[118] CIL XVI, 46, AE 2008, 1731–1735, 1738; RMD IV, 247; V, 418. Voir aussi O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. A review and update of J. Spaul`s Ala and Cohors*, „Acta Musei Napocensis", 39–40, 2002–2003, p. 278; F. Matei-Popescu, O. Țentea, *op. cit.* (note 60), p. 41–42.

[119] AE 2004, 1911; RMD V, 408.

[120] Voir dans ce sens P. Holder, *Exercitus Pius Fidelis: The Army of Germania Inferior in AD 89*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 128, 1999, p. 237, 243; N. Hanel, *Ein Ziegelstempel der cohors XV voluntariorum c. R. aus der tegularia transrhenana im Flottenlager Köln-Marienburg (Alteburg)*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 139, 2002, p. 293–296.

[121] RMD IV, 274.

[122] RMD I, 63.

[123] E, Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943*, Budapest 1978, p. 12; I. Piso, *Studia Porolissensia (II)*, „Acta Musei Napocensis", 41–42, 2004–2005, p. 183–188; Idem, *Die cohors III Campestris in Porolissum*, in F. Beutler (éd.), *„Eine ganz normale Inschrift"...ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber. Festschrift zum 30. April 2005*, Vienne 2005, p. 325–332; pour le IIIe siècle, voir *contra* C. H. Oprean, *The Garrison of the Roman Fort at Porolissum (Dacia). The Analysis of the Tile-Stamps*, „Open Archaeology", 4, 2018, p. 367–370.

[124] C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucarest, 2002, p. 86–87; D. Isac, *Castrul roman de la Samum-Căşeiu / The Roman Auxiliary Fort Samum-Căşeiu*, Cluj-Napoca, 2003, p. 38–47.

[125] CBI 532–536. Voir aussi J. France, J. Nelis-Clément, *Tout en bas de l'empire. Les staiones, lieux de contrôle et de représentation du pouvoir*, dans J. France, J.Nelis-Clément (éds.), *La statio. Archéologie d'un lieu de pouvoir dans l'empire romain*, Bordeaux, 2014, p. 117–245 et surtout I. Piso, Les *beneficiarii consularis de Samum*, dans L. Mihailescu-Bîrliba, W. Spickermann (éds.), *Roman Army and Local Societies in the Limes Provinces oft he Roman Empire*, Rahden (Westf.) 2019, p. 109–129.

[126] RMD III, 184; IV, 293–294.

[127] CIL XVI, 51, 69; RMD III, 184; IV, 240; V, 420 etc.

Enfin, une dernière est la *cohors I Cilicum* où a été enrôlé vers la fin du Ier siècle Aurelius Ditusanus, devenu ultérieurement *strator tribuni*[131]. La cohorte fut l'une des unités les plus mobiles de Mésie Inférieure sinon la plus mobile d'entre elles comme le remarque F. Matei-Popescu[132]. En effet, un tribun de la cohorte, en collaboration avec les vexillations des légions *I Italica* et *XI Claudia,* a capturé dans la région de Montana des ours et des bisons pour une chasse impériale[133]. La cohorte est attestée à Chersonèse[134] et à Olbia, inscription datant du temps de Dèce[135]. La mobilité de la cohorte est indiquée par plusieurs textes. Un tribun a arbitré le litige entre les *Ausdecenses* et les Daces en 176–177[136]. Le texte a été largement discuté et il n'est pas utile d'en reprendre tous les détails[137]. Le conflit ne me semble pas être lié à l'invasion des Costoboces comme le pense V. Pârvan[138] car il s'est produit 7 à 8 ans plus tard. À mon avis, il s'agit d'un litige qui durait depuis un certain temps et plus probablement comme le suppose E. Popescu, était lié à la présence de Thraces dans cette région et à leurs conflits internes permanents avec les indigènes d'origine dace[139]. En tout cas, la *cohors* avait pour mission de maintenir la paix dans la zone et d'intervenir si conflits. En outre, la population de la *ciuitas Ausdecensium* est une population majoritairement thrace; il semble qu'elle soit néanmoins assez nombreuse – voir le rang de *ciuitas peregrina* acquis par la localité. L'unité est également attestée à Tomi sous le règne de Philippe l'Arabe et a pour surnom *Philippiana*[140]. Son activité sous ce règne est complétée par les informations tirées d'un texte de Sacidava[141].

Au sujet des cohortes prétoriennes, les sources informent sur des recrutements à partir de 182 jusqu'en 232 (**Annexe 4**). Les plus nombreuses occurrences sont enregistrées pour la Ve cohorte, 9 avec des datations incluant les règnes de Caracalla et Sévère Alexandre; pour les IIIe et IXe cohortes, 6 cas par unité, datant de Septime Sévère jusqu'à Sévère Alexandre (**Annexe 4**). Dans le cas de la Ière cohorte, on dispose de 4 occurrences tandis que pour la VIe, de 3 seulement (**Annexe 4**). Pour la IIe, VIIe et Xe cohorte, il n'y a que deux occurrences pour le reste de notre échantillonnage, les IVe et VIIIe cohortes n'ayant qu'une seule occurrence (**Annexe 6.4**). Et encore, plus de 41 occurrences proviennent de textes fragmentaires où n'est pas mentionnée la cohorte. Reconnaissons que ces données ne nous dressent pas de quelconque tableau quant à une éventuelle préférence de la part des autorités romaines pour recruter pour une cohorte ou une autre. Comme plusieurs inscriptions sont édifiées à l'occasion de la *honesta missio*, il est difficile de dire si les militaires restent à

---

[128] CIL XVI, 69, 82; AE 2008, 800; RMD IV, 240 etc.

[129] AE 2008, 800; CIL XVI, 93; RMD V, 420; CIL VII, 316 etc.

[130] AE 2006, 1837. Voir aussi P. Holder, *Auxiliary units entitled Aelia*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 122, 1998, p. 260–261.

[131] ISM IV, 187.

[132] F. Matei-Popescu, *op. cit.* (note 53), p. 205.

[133] AE 1987, 867.

[134] CIL III, 13751b.

[135] AE 2004, 1289.

[136] ISM IV, 82.

[137] Voir le commentaire le plus récent, avec la bibliographie, chez Popescu (ISM IV, 92, *sub numero*).

[138] V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Bucarest, 1923, p. 75.

[139] Popescu (ISM IV, 92, *sub numero*).

[140] ISM II, 345, 452.

[141] ISM IV, 172.

Rome après la fin de leur service ou s'ils rentrent au pays. Pourtant, certains textes fournissent des indications à ce sujet. Par exemple, un diplôme trouvé à côté de Iatrus montre que le soldat anonyme qui a reçu la *honesta missio* a fait le chemin de retour[142]. La même situation est prouvée par deux *constitutiones* trouvées dans le territoire de Nicopolis ad Istrum[143]. D'autres prétoriens sont revenus dans leur province d'origine tels qu'Aurelius Dalenis[144], Aurelius Marcus[145] et Doles, fils de Marcus.[146] Un autre prétorien, Aurelius Longinus, est mort en service mais dans sa province d'origine: les noms thraces de ses parents indiquent son *origo*. Un autre militaire, M. Aurelius Mucianus, est mort en service à Rome[147] tout comme Aurelius Victor[148] ou encore Aurelius Iovinus[149]. Un autre militaire d'une cohorte prétorienne est décédé en Maurétanie Césarienne vers la fin de son service[150].

Les sources concernant les *equites singulares Augusti* ne nous informent pas sur le retour des cavaliers dans la province d'origine. Il est d'ailleurs difficile de l'affirmer d'autant que dans plusieurs cas, le lieu de découverte manquant même si on peut supposer que les diplômes militaires – car il s'agit de ce type de textes – ont été sans doute trouvés sur le territoire de la Mésie Inférieure. Ce sont les cas de M. Ulpius Valerius, originaire d'Oescus et plus probablement de son territoire, libéré en 133[151] et de C. Valerius Drigitti f. Valens qui a reçu la *honesta missio* en 223[152]. On trouve aussi des militaires morts en service à Rome, comme M. Ulpius Longinus[153], M. [---] Decimius[154] et plusieurs anonymes[155]. D'autres *equites* sont mentionnés à Rome mais ils sont soit encore en service, soit viennent de finir leur stage militaire[156]. Ainsi, il est difficile de savoir s'ils sont restés dans la capitale de l'Empire après la *honesta missio*. Pourtant, quelques textes peuvent indiquer cette situation. P. Aelius Severus, *natione Bessus* et vétéran, est mort à Rome[157]. Même si le texte ne précise pas l'unité où il a servi, sa presence dans l'*Urbs* et les noms qui suggèrent la reception du droit de cité sous Hadrien indiquent son appartenance au corps des *equites singulares*. Un autre vétéran mort à Rome, cette fois-ci certainement un *eques singularis*, se nomme M. Aurelius Optatus, *natione Thrax*[158].

---

[142] RMD IV, 305.
[143] CIL XVI, 143; RMD II, 132.
[144] ISM III, 237.
[145] ISM IV, 188.
[146] K. Narloch, *First Military Diploma form Novae, Moesia Inferior*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", 216, 2020, p. 282–284.
[147] CIL VI, 2461.
[148] CIL VI, 2699.
[149] CIL VI, 2486.
[150] CIL VIII, 210121.
[151] RMD III, 158.
[152] RGZM 55.
[153] CIL VI, 3303.
[154] CIL VI, 3250.
[155] M. P. Speidel, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, Cologne, 1994, p. 114–116, 182–183, 216.
[156] CIL VI, 31146–31147, 37257 etc.
[157] CIL VI, 3447.
[158] CIL VI, 3217.

Annexes Unités militaires où ont été actifs les militaires originaires du milieu rural de Mésie Inférieure

1. Les légions

Note: La source CIL III 14507 atteste des soldats originaires de Nicopolis qui appartenait au moment de leur recrutement à la province de Thrace.

No	Légion	Nombre des militaires recrutés	Date ou période de recrutement
1	*II Adiutrix*	1	44–46 (probablement dans la flotte de Ravenne)
2	*V Macedonica*	1	145–170
3	*I Italica*	2	fin du IIe s.
4	*XI Claudia*	3	fin du IIe s.-début du IIIe, IIIe s.
5	*I Adiutrix*	1	IIIe s.
6	inconnues	1	IIIe s.

2. Les ailes

No	Aile	Nombre des militaires recrutés	Date de recrutement
1	*ala Gallorum et Thracum Antiana (ueterana Gallica)*	2	29, 126/129
2	*ala I Thracum Mauretana*	1	62
3	*ala ueterana Gallica*	2	66
4	*ala I Thracum Herculana*	1	69
5	*ala I Brittonum*	1	46
6	*ala I Thracum Victrix*	4	54, 134
7	*ala II Arauacorum*	2	IIe s., IIIe s.
8	*ala Siliana torquata ciuium Romanorum*	3	58, 94, 100
9	*ala Thracum ueterana*	1	61
10	*ala praetoria singularium*	3	63
11	*ala I Flauia Gaetulorum*	4	72, 74 (2), 74/85
12	*ala Gallorum Flauiana*	3	82, 110, 119/121
13	*ala I Hispanorum*	1	95
14	*ala Sulpicia ciuium Romanorum*	1	102
15	*ala Thracum Herculiana*	1	104–109
16	*ala I Ulpia contariorum miliaria*	10	101–125 (3), 121 (3), 215 (1), IIIe s. (3)
17	*ala Illyricorum* (*numerus Illyricorum*)	1	115
18	*ala I Asturum*	1	121
19	*ala I Augusta Gallorum*	3	128
20	*ala Gemelliana ciuium Romanorum*	1	128
21	*ala Hispanorum Auriana*	1	132
22	*ala VII Phrygum*	4	133
23	*ala Gallorum et Bosporanorum*	1	133
24	*ala I Tungrorum*	1	134/135

3. Les cohortes

No	Cohorte	Nombre des militaires recrutés	Date ou période de recrutement
1	*cohors I Thracum*	**1**	**45–49**
2	*cohors I Montanorum*	1	55
3	*cohors IV Thracum*	2	55
4	*cohors II Thracum*	1	61
5	*cohors I Aquitanorum*	3	65
6	*cohors III Thracum Syriaca*	1	66
7	*cohors I Thracum miliaria c. R.*	2	66, 74
8	*cohors VI Thracum*	1	71
9	*cohors II Gallorum*	2	74, 153
10	*cohors Flauia Bessorum*	2	75, IIe s.
11	*coh. I. c. R. p. f.*	1	76
12	*cohors II Mattiacorum*	1	113
13	*cohors I Tyriorum sagittariorum*	2	80, 82
14	*cohors VI Hispanorum*	1	101
15	*cohors I Lingonum*	1	102
16	*cohors IV Thracum*	1	102
17	*cohors I Flauia Musulamiorum*	1	106
18	*cohors XV Delmatarum ciuium Romanorum*	1	119
19	*cohors I Bracarorum c. R.*	1	120
20	*cohors I Lusitanorum*	1	121
21	*cohors III Brittonum*	1	126
22	*cohors XV uoluntariorum*	2	127
23	*cohors I Ligurum et Hispanorum*	1	127
24	*cohors I Brittonum*	1	139
25	*cohors I Augusta Neruiana*	1	153
26	*cohors VII Thracum*	1	153
27	*cohors I Aelia Hispanorum*	1	153
28	*cohors II Sardorum*	1	IIe s
29	*cohors I Cilicum*	1	fin du IIe s.
30	*cohors II uigilum*	1	228–229

4 Les cohortes prétoriennes

Cohorte prétorienne	Nombre des militaires recrutés	Dates de recrutement
I	4	193, 212, 214, 232
II	2	182
III	6	210, 225
IV	1	225
V	9	215, 217, 225 (2)
VI	3	196, 202, 225
VII	3	206, 210, 225
VIII	1	fin du IIe s.-début du IIIe
IX	6	193, 209, 211, 225, 232
X	2	210
cohortes inconnues	42+	187–191, 193–194 (2), 201–209 (5), 211, 214, 225 (9), 227, 228

5. Les *equites singulares Augusti*

Nombre des militaires recrutés	Dates de recrutement
72+	108, 113 (2), 101–113, 114 (38), 117, 120, 101–136, 180 (4), 198

6. Les flottes imperiales

Flotte	Nombre des militaires recrutés	Dates de recrutement
Misène	44	26, 27–51 (4),44 (1) 50–75, 50–80 (4), 75–100 (2), 75–110, 93 (3), 92–112, 100–125, 132, 134
Ravenne	15	44–46 (2), 103–119, 195, 198, 199, 193–199
Non-précisée	4	116, 193–211 (2), 198–211

Remerciements. Cet article a été réalisé dans le cadre du projet CNCS PN-III-P4-ID-PCE-0383-2020.

ABREVIATIONS

AE. = L'Année Épigraphique, Paris.
CIL. = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
CPL. = Corpus Papyrorum Latinarum, Wiesbaden.
ISM. = Inscriptiones Scythiae Minoris, Bucarest-Paris.
RGZM. = Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mayence.
RIU. = Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest.
RMD. = Roman Military Diplomas, Londres.

LA MOBILITÉ DES MILITAIRES RECRUTÉS DU MILIEU RURAL DE LA MÉSIE INFÉRIEURE: LES UNITÉS MILITAIRES

Résumé

Cette étude traite la mobilité des militaires recrutés du milieu rural de la Mésie Inférieure dans les unités militaires de l'armée romaine par l'intermédiaire de sources épigraphiques. Ainsi, l'auteur dresse un tableau des unités où les soldats ont été recrutés, en suivant leur déplacement au durant leur service. Il constate qu'au-delà de recrutements réguliers, il y avait des recrutements au moment des guerres importantes menées par l'État romain (dans l'Orient et en Afrique). Par conséquent, les militaires suivaient les routes des unités engagées dans ces guerres.

DUCATUL LUI GELOU
ÎN LUMINA REPERELOR TOPOGRAFICE

PAUL NIEDERMAIER

Cuvinte-cheie: atestări, Gelou, poartă, ocnă, strajă.
Schlüsselbegriffe: Belege, Gelou, Tor, Salzgrube, Warte.

SITUAȚIA TOPOGRAFICĂ

Despre ducatul lui Gelou, amintit de notarul anonim în *Gesta Hungarorum*[1], s-au scris multe studii și cărți întregi[2]. Fiind vorba de unul din cele mai vechi texte referitoare la o perioadă medievală timpurie, apar, desigur, anumite inexactități. Punând la această „cronică" ștacheta unui studiu istoric actual, narațiunea este discreditată, uneori cu evidente tendințe politice. Pentru a progresa în acest context problematic, încercăm să contribuim la clarificarea perioadei secolelor IX–XI în nord-vestul Ardealului prin evidențierea unor repere noi, evitând, pe cât posibil, referiri directe la *Gesta Hungatorum* a lui Anonymus.

Primul dintre aceste repere este cel geografic. În imaginea din Google Earth[3], Ardealul apare ca o fortăreață între partea de vest a stepei Nord-pontice și silvostepa Panonnică[4]. Zona protejată de munți și păduri este mai ușor accesibilă dinspre nord-vest, peste Podișul Someșan. Mai concret, au existat două legături între silvostepa Tisei și Ardealul împădurit. Prima, de la Biharea (unde își avea reședința Menumorut[5]), în zona Călata, urmărește cursul Crișului Repede și trece prin pasul Piatra Craiului. A doua începe în nordul bazinului Tisei, respectiv, zona Satu Mare (unde s-au făcut cele mai multe descoperiri arheologice din prima etapă a pătrunderii maghiarilor în Panonia[6]) și trece prin Poarta Meseșului.

De o importanță deosebită este delimitarea Podișului Someșan prin cele două cumpăne de ape de maximă importanță. Prima, în partea de vest a zonei cercetate

---

[1] Anonimus Notarius, *Gesta Hungarorum. Faptele ungurilor*, traducere de Gh. Popa-Lisseanu, București, 2001.

[2] Dintre ultimele apărute în România amintim: Ioan-Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania* (în continuare: *Românii și maghiarii*), Cluj-Napoca, 1996; Alexandru Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim* (în continuare: *Românii*), Cluj-Napoca, 2001; Tudor Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX–XI* (în continuare: *Țara lui Gelou*), București, 2006.

[3] Google Earth, Image Landsat / Copernicus.

[4] Vezi în acest sens: P. Niedermaier, *Ardealul în spațiul sud-est european* (în continuare: *Ardealul*), București, 2022, p. 267.

[5] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 125, 198.

[6] V. Spinei, *Marile migrații în sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, București, 1982, p. 56.

desparte bazinul Someșului de cel al Crișurilor – adică bazinul Tisei; elementul cel mai clar de separare îl constituie culmea munților Meseș (fig. 1)[7]. A doua, în partea de sud a zonei, este cumpăna de apă dintre bazinul Someșului și cel al Mureșului. Aceasta este proeminentă, la dealurile Feleacului, pierzând înspre est din relevanța ei față de zonele înconjurătoare.

Aceste cumpăne au constituit, cel puțin parțial, elemente de delimitare ale sferelor de influență aferente marilor puteri din perioada anului 1000. Cumpăna de ape dintre bazinul Crișurilor și cel al Mureșului a constituit limita de est a Crișanei, care a fost în secolul al IX-lea sub supremație moravianã, devenind sub Morut / Menumorut, și cu ajutorul cazarilor, o importantă putere a zonei[8]. Locul Moraviei a fost luat la sfârșitul secolului al IX-lea de maghiari, care au câștigat din ce în ce mai multă putere, urmând să și-o extindă în secolul al X-lea și spre est, respectiv sud, chiar dincolo de cumpăna de apă amintită.

Zona de acolo, la sud de cumpăna de apă dintre bazinul Someșului și cel al Mureșului, a fost în secolul al IX-lea sub supremație bulgară. Un tratat de pace din a doua jumătate a secolului atestă importanța exportului sării pentru Primul Țarat Bulgar, și istoricii consideră că sarea a fost extrasă din ocnele ardelene – în speță la Turda, unde s-a găsit o monedă central-europeană din prima jumătate a secolului al IX-lea. Totuși, nu este foarte clar dacă puterea bulgară nu s-a extins, o perioadă, de altfel destul scurtă, și la nord de cumpăna de apă, unde s-au găsit ocnele importante, vechi, din Cojocna și Ocna Dejului[9].

Fig. 1. Teritoriul studiat
(fond după V. Tufescu, *Atlas geografic*)
Conturul roșu: zona ducatului
1 : 3 000 000

În vecinătatea ducatului lui Gelou s-au găsit, pe semne, și două zone locuite de cazari – foarte probabil dependente de ducatul lui Menumorut[10].

Între acestea, dealurile Silvaniei, dealurile Ciceului, câmpia Transilvaniei, dealurile Feleacului, munții Gilăului și Vlădeasa se găsesc dealurile Clujului și ale Dejului, care ocupă centrul zonei studiate aici.

[7] *Atlas geografic Republica Socialistă România*, coord. V. Tufescu, București, 1965, p. 18.

[8] I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 43; A. Madgeanu, *Românii*, p. 186; T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 105, 192, 198.

[9] Importanța acestor trei ocne mari nu trebuie confundată cu aceea a unor exploatări secundare, folosite de populația locală. Pentru Ocna Mureșului nu există repere ale unei exploatări mai intense în această perioadă, iar ulterior s-a interzis exploatarea completă. La Sic biserica veche aparține romanicului târziu (P. Niedermaier, *Städte, Dörfer, Baudenkmäler. Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens*, Köln-Weimar-Wien, 2008, p. 321–330), dovadă a importanței reduse pe care au avut-o ocnele într-o perioadă timpurie.

[10] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 125, 196–199.

Dealurile au o înălțime relativ modestă (fig. 2)[11]. În schimb, munții Meseșului și diferite porțiuni ale râului Someș din prelungirea acestora constituie elemente de separare. Situația este evidentă, deoarece creasta munților este prelungită, după anumite întreruperi, de alți munți. Majoritatea zonelor locuite se găsesc la o altitudine de 200–600 m, dar pe platforma Huedinului există zone intens locuite până la o altitudine de 800 m. Cu excepția munților Meseșului și a zonelor din imediata apropiere a munților, energia reliefului nu este foarte mare. Totuși, dealurile nu au constituit o platformă foarte avantajoasă habitatului.

Râurile sunt un element deosebit de important pentru structurarea teritoriului. Pe direcția sud-nord, lunca Someșului Mic formează o parte din marea legătură strategică și economică din vestul Ardealului, dintre Alba Iulia, Turda și Dej. Nu există o a doua legătură nord-sud, de importanță similară. Chiar și lungul traseu al râului Almaș are o importanță limitată – aceasta datorită obstacolului constituit de munții Vlădeasa și Gilău.

Pe direcția est-vest există mai multe râuri, care izvorăsc, în general, la cumpăna de apă înspre est de râul Almaș. Dar din toate acestea doar două au importanța strategică și economică pentru exportul sării. Una este formată de partea mijlocie a cursului Someșului Mic, continuată spre vest de valea Căpușului și, dincolo de cumpăna de apă, de Crișul Repede, cu o singură porțiune mai dificilă pentru circulație la pasul Piatra Craiului, în aval de Ciucea; traseul constituie legătura între exploatările de la Cojocna și centrul de la Biharea. Celălalt traseu, de importanță strategică și politică, este ceva mai anevoios. Acesta începe la Dăbâca (legată de exploatările din Ocna Dejului), trece pe valea Lonei în sus, peste o cumpănă de apă în valea Dragului, la podul peste Almaș de la Hida (magh. Hidalmás = Podul Almașului) și o altă cumpănă de apă în valea Agrij și atunci peste Poarta Meseșului spre vest. Drumul sării de la Dej spre vest pare să fi câștigat doar ceva mai târziu în importanță. El a început la confluența Someșului Mare cu cel Mic, dar nu a urmărit traseul râului Someș, destul de sinuos, înconjurat de codri întinși, ci un traseu mai drept spre cotul mare al acestui râu.

Foarte sugestivă este împădurirea actuală a zonei (fig. 3). În partea munților Vlădeasa și Gilăului există până azi o împădurire aproape totală, iar pe dealurile Ciceului știm din izvoare scrise despre împădurirea medievală: acolo au existat în secolul al XIII-lea pădurile „Finteus” și „Keykus”[12] și în apropiere pădurea „Igfon”, amintită de Anonymus. De altfel, un codru mare de 20 km lungime și 10 km lățime s-a păstrat până azi în bucla mare a Someșului.

Odată cu creșterea populației au fost efectuate defrișări importante – mai ales în lungul văilor; chiar și lanțurile dealurilor dintre ele au rămas în parte neîmpădurite. În perioadele de scădere a populației – după 1350 și în jurul anului 1700 – pădurile s-au extins din nou, fără a ocupa, totuși, suprafața lor anterioară.

---

[11] *Historisch-landeskundlicher Atlas von Siebenbürgen* (în continuare: *Atlas von Siebenbürgen*). *Übersichtskarten*, Heidelberg, 1993, harta: *Höhenschichten*.

[12] *Documente privind istoria României* (în continuare: *Documente*), seria C, secolele XI, XII, XIII, vol. I, p. 251–253.

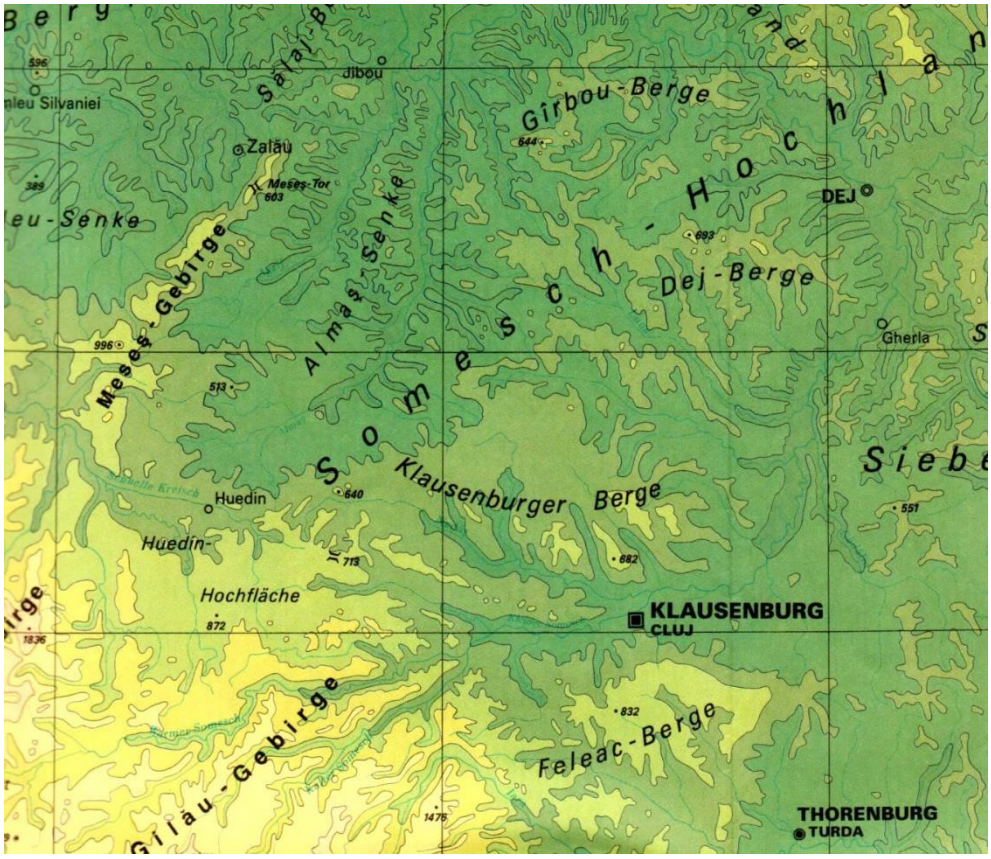

Fig. 2. Hartă izometrică (după *Atlas von Siebenbürgen*), 1 : 1 100 000
Zonele au o altitudine între 200 m (verde închis) și 1600 m (galben deschis)

În ce privește zona care a aparținut foarte probabil de ducatul lui Gelou, se constată o împădurire mai mare în partea ei de vest, în dreptul râurilor Almaș și Agrij. Codrii păstrați până azi în dreptul văii Almașului reflectă foarte fidel modul în care au avut loc defrișările progresive. Acestea au început mai întâi în văile principale, au trecut în văile laterale, iar într-o a treia fază s-au extins lateral, pe versanții adiacenți. Fenomentul se constată spre est de Almaș, până aproximativ la cumpăna de apă, de unde zonele sunt mult mai puțin împădurite, păstrându-se, în schimb, o serie de codri mari, nestructurate. Mai departe, spre Someșul Mic există doar în partea de nord a zonei mai multe păduri și dincolo de Someșul Mic încă un masiv păduros spre Câmpia Transilvaniei.

Tot neîmpădurită este zona Călățele. Probabil datorită creșterii animalelor mari (cabaline, bovine) de către populația de acolo, ea a rămas neîmpădurită încă dintr-o perioadă anterioară. (Este de remarcat că, foarte probabil, a fost colonizată acolo o populație de stepă, pentru care caii aveau, prin tradiție, o importanță foarte mare.)

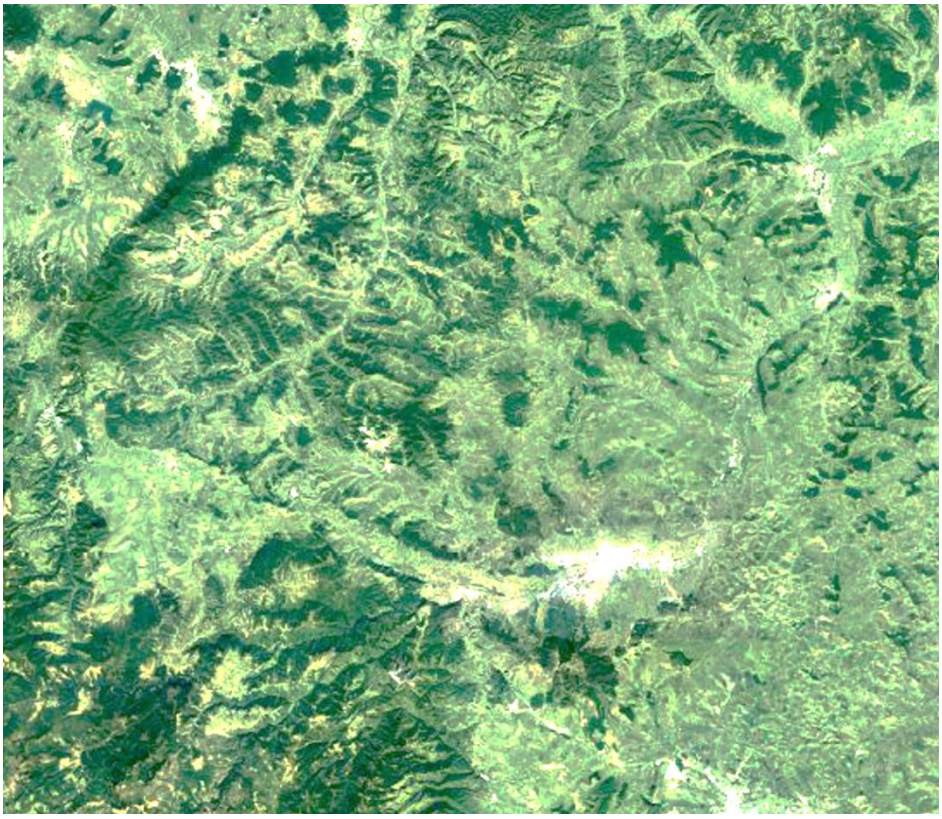

Fig. 3. Împădurirea actuale a zonei) 1 : 1 100 000
După Google Earth. Image Landsat / Copernicus

Diferită a fost situația în Câmpia Transilvaniei, care ajunge până în nordul și sudul Feleacului, dar se prelungește într-o parte și ceva spre vest – mai ales în zona localității Bonțida. Cercetări efectuate recent pe plan mondial au arătăt că, în zonele naturale de silvostepă, vegetația înaltă, odată tăiată, s-a refăcut ulterior doar încet și cu mare dificultate. Câmpia Transilvaniei, având un caracter care s-a apropiat de cel al zonelor de silvostepă, a cunoscut, probabil, tocmai o asemenea evoluție: odată defrișată – poate încă la mijlocul primului mileniu –, a rămas, în bună parte, neîmpădurită. Doar în partea ei de nord-vest s-au păstrat anumite păduri sau pâlcuri de plantație.

Oricum, suprafața ocupată în perioada actuală de păduri este rezultatul unui proces îndelungat, în cursul căruia s-a redus mult aria acestora, procesul având loc cu anumite intermitențe: După ce a scăzut întinderea pădurilor, aceasta a crescut ulterior din nou – dar moderat –, pentru ca noua scădere a întinderii să fie mult mai masivă.

POPULAȚIA

Evoluția care a determinat aceste schimbări este legată în mod direct de creșterea și descreșterea populației din zonă, legată, la rândul ei, de mișcarea

populației pe plan european. Astfel, sunt posibile estimări în funcție de evoluția populației europene[13], comparații la care trebuie ținut seama, firește, de specificul zonei noastre, cu o altitudine medie ceva mai mare, mulți munți și o densitate ceva mai redusă a populației.

Ardealul, în ansamblul lui, a ocupat 56 874 km pătrați[14], iar zona cercetată este de 9 330 km pătrați[15]; ea constituie, deci, aproximativ 16,5% din suprafața totală a Ardealului.

Populația Ardealului din anul 1241 se poate estima la 230 000 locuitori[16]. Acceptând și pentru zona studiată aceeași relație între suprafața totală și numărul de locuitori, rezultă pentru anul 1241 aproximativ 38 000 de locuitori. Pentru prima fază a celui de al doilea mileniu (între anii 1000 și 1241), se estimează creșterea populației din Franța la 250%, existând o sporire de la 4 700 000 la 11 500 000[17]. Admițând un procent similar de creștere și pentru populația din Ardeal[18], rezultă pentru anul 1000, pentru zona cercetată, o populație de 15 000 de locuitori.

Pentru intervalul dintre anii 800 și 1000, dispunem de anumite date reper din Anglia și Germania: în Anglia, populația a crescut în perioada respectivă de la 139 000 la 231 000 locuitori (adică cu 53%), iar în Germania (mult mai rar locuită) de la 51 000 la 178 000 locuitori (adică cu 250%). În plus, știm că populația Franței a crescut în perioada dintre anii 650–1000 cu aproximativ 60%, aceea a Angliei cu 130%, iar aceea a Rusiei și Poloniei cu 167%[19]. Admitem pentru această perioadă, pentru zona cercetată, o creștere similară ca în Polonia și Rusia, de vreo 170%[20]. În funcție de evoluția din alte zone, mai bine cunoscute, rezultă deci pentru secolele IX–X, pentru nord-vestul Ardealului, o populație de aproximativ 5 000 de locuitori.

A avut loc o creștere exponențială, dar cât de cât constantă. În consecință, în funcție de valorile de la începutul perioadei (a) și sfârșitul ei (c) valoarea de la mijlocul intervalului (b) rezultă după formula $Y_b = \sqrt{Y_a \cdot Y_c}$[21]. Pe această bază constatăm următoarea evoluție a valorilor:

---

[13] P. Niedermaier, *Habitatul medieval în Transilvania* (în continuare: *Habitatul*), București, 2012, p. 275–279.

[14] *Ibidem*, p. 286.

[15] În această suprafață totală a zonei a fost cuprinsă zona Călata, dar nu a fost cuprinsă suprafața comitatelor / districtelor Solnocul de Mijloc, Crasna și Zarand.

[16] P. Niedermaier *Habitatul*, p. 107.

[17] *Ibidem*, p. 98–99.

[18] În cazul coloniștilor veniți din apusul Europei a fost mai mult mare.

[19] P. Niedermaier, *Habitatul*, p. 93. Valorile pentru Anglia sunt cele mai sigure. Față de creșterea procentual mare a populației din Germania, cifrele estimate pentru Rusia și Polonia par subestimate. Valorile au fost calculate în funcție de reperele stabilite de I. C. Russel, *Die Bevölkerung Europas 500–1500*, în „Bevölkerungsgeschichte Europas (Mittelalter und Neuzeit)", red. C. Cipolla, K. Borchard, München, 1971, p. 22–23, 41–42.

[20] Admitem acest procentaj de creștere relativ mare pentru că și pe podișul Someșului a fost vorba de un relief relativ accidentat, inițial mai rar populat. În plus, în estimare este cuprinsă și venirea maghiarilor și a cazarilor.

[21] P. Niedermaier, *Siebenbürgische Städte. Forschungen zur städtebaulichen und architektonischen …* (în continuare: *Siebenbürgische Städte*), Köln-Wien, 1979, p. 33–34.

Data	**800**	**900**	**1 000**	**1 125**	**1250**
Numărul locuitorilor	5 000	8 700	15 000	24 000	38 000
Numărul familiilor	1 000	1 700	3 000	4 800	7 600
Familii / sat (admis)	10	12	15	20	30
Numărul de sate existente	**100**	**140**	**200**	**240**	**250**
Numărul satelor atestate					**52**

Până după anul 1500 au fost atestate în total 400 de localități ale zonei

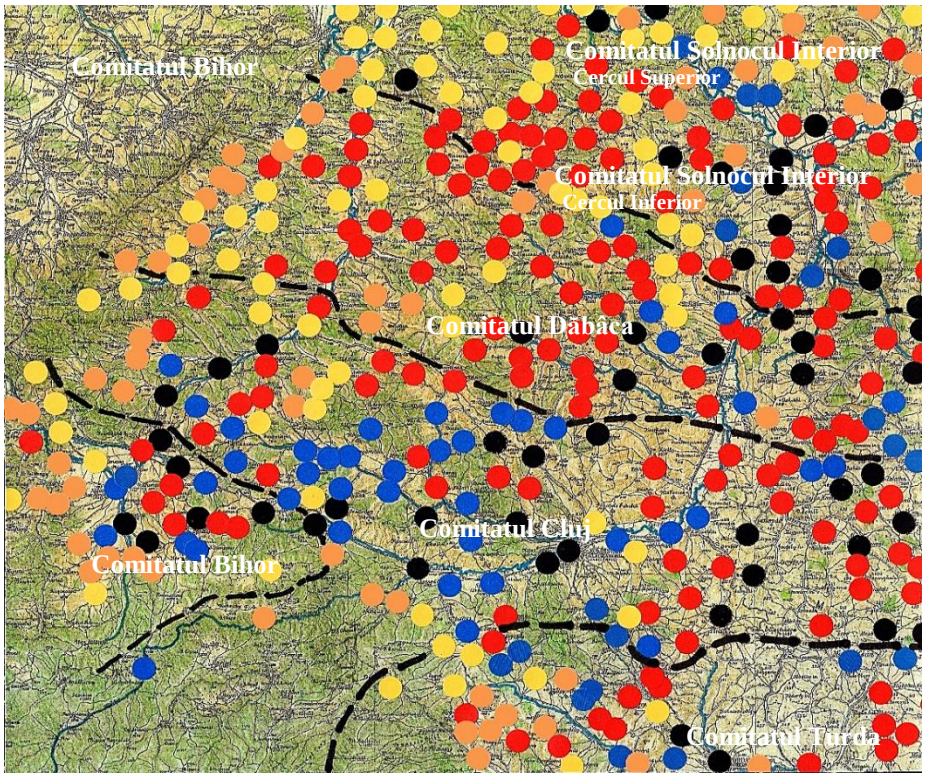

Fig. 4. Prima atestare documentară a localităților
Fond: *Generalkarte Mitteleuropas*, datarea inițială a localităților preluată din E. Wagner, *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen* (în continuare: *Ortsnamenbuch*), Köln-Wien, 1977
Culorile punctelor corespund primei datări: negru – înainte de 1250; albastru – 1251–1300; roșu – secolul XIV, orange – secolul XV, galben – începând din secolul XVI
Liniile negre, întrerupte: limitele comitatelor medievale

EXTINDEREA HABITATULUI

Un reper pentru aprecierea distribuției populației constituie evoluția distribuției și a numărului de așezări atestate prima dată (fig. 4)[22]. Aceasta se referă

[22] Folosirea în acest context a volumului publicat de E. Wagner oferă avantajul unei surse unitare pentru tot Ardealul istoric.

la o perioadă mult ulterioară celei cercetate și reflectă procesul de feudalizare. Dar acesta din urmă era legat, în bună parte, de densitatea și economia populației, el constituind, astfel, un reper utilizabil și în contextul nostru.

O centralizare procentuală a datelor se prezintă după cum urmează (fig. 5): Există diferențe semnificative între diferitele comitate. Primele atestări masive (dinaintea anului 1250) se constată în comitatul Cluj și foarte asemănător se prezintă situația în comitatul Bihor; în acest sens, cele două zone – inițial administrativ distincte – formează în această etapă un tot unitar. În celelalte comitate atestările documentare sunt în această etapă simțitor mai reduse, mai ales în partea de nord a comitatului Turda. Într-o a doua etapă, în a doua jumătate a secolului XIII, procentajul atestărilor din comitatul Cluj este procentual mult mai mare decât în alte zone.

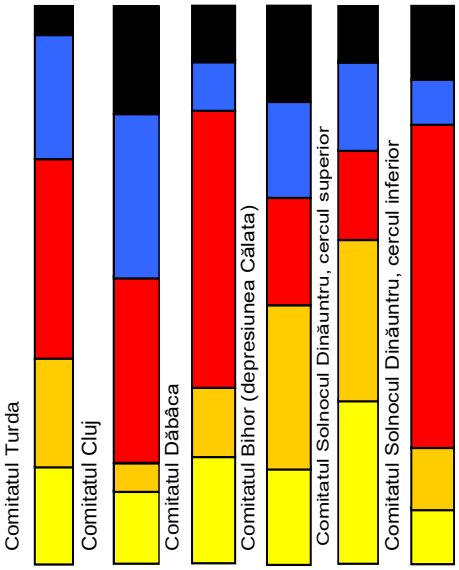

Fig. 5. Procentajul primei atestări documentare al localităților
Negru – până 1250; albastru – 1251-1300; roșu – sec. XIV; ocru – sec. XV; galben – după 1500

Procentajul localităților atestate în secolul al XIV-lea este și mai diferit de la o regiune la alta. De atunci datează foarte multe atestări în comitatul Solnocul Interior / Cercul Inferior și din comitatul Dăbâca. Ulterior, în secolele XV și XVI, procentajul atestărilor inițiale este mai mare – atât în porțiunea surprinsă a comitatului Bihor (zona Călata), cât și în porțiunea surprinsă din Cercul Superior al comitatului Solnocul Interior – o zonă foarte muntoasă, destul de răcoroasă, locuită relativ târziu.

Din totalul de 400 de așezări ardelene în cadrul caroului cercetat, rezultă evoluția generală a atestărilor documentare în cifre absolute. Într-o primă perioadă, această creștere a fost foarte accentuată. În schimb, după secolul al XIV-lea creșterea a scăzut brusc (tabel), ceea ce reflectă însăși discontinuitatea în creșterea populației. În secolul al XV-lea, sporirea numărului este mult mai mică, de asemenea în secolele XV–XVIII.

Dacă se confruntă creșterea numărului de așezări nou atestate cu numărul total al așezărilor atestate rezultă diferența dintre diferitele perioade, arătată în tabelul alăturat. Până în secolul al XIV-lea, când creșterea populației a fost mare, era ridicat și procentajul așezărilor nou atestate. Ulterior, când populația nu a mai crescut și în parte chiar a scăzut, a fost vorba doar de atestarea suplimentară a unor așezări existente mai demult; în perioada respectivă a scăzut semnificativ procentajul așezărilor nou atestate.

Atestare așezări	noi	%	Total
Înainte de 1250	52	100	52
Între 1251 și 1300	67	56	119
În secolul XIV	148	55	267
În secolul XV	56	17	323
După anul 1500	77	19	400

Din hartă rezultă că zona în care sunt atestate timpuriu cele mai multe așezări este comitatul Cluj. Localitățile atestate până în anul 1250 sunt destul de uniform repartizate – atât în comitatul propriu-zis al Clujului, cât și în Călățele –, adică în zona învecinată a comitatului Bihor. Este de remarcat că, spre deosebire de zonele amintite, unde primele localități atestate se găsesc atât în partea de est, cât și în partea de vest a zonei analizate, mai spre nord, în comitatele Dăbâca și Solnocul Interior, ele se concentrează, în fond, într-o zonă mult mai îngustă, aferentă luncii Someșului Mic.

Imaginea distribuției localităților atestate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea este doar parțial asemănătoare cu cea a perioadei anterioare. În timp ce procentajul atestărilor noi în zona aferentă Câmpiei Transilvaniei, mai puțin împădurită, scade, crește procentajul atestărilor în zona mai împădurită – mai ales în valea Nadășului, în jurul localității Băgara. Tot foarte vechi este habitatul din comitatul Turda de mai târziu, zonă atestată și prin vestigii monetare din secolul al IX-lea.

Ceva mai recent este procesul de extindere al habitatului spre nord, unde crește procentajul localităților atestate în secolul XIV. Procesul se poate vedea mai întâi în comitatul Solnocul Interior / Cercul Inferior[23], favorizat de exploatarea sării de la Ocna Dejului[24]. În comitatul Dăbâca, creșterea masivă a avut loc ceva mai târziu (fig. 5; decalajul față de comitatul Solnocul Interior nu se citește în fig. 6).

În secolele XV și XVI este atestată extinderea habitatului în zone ceva mai puțin favorabile. Mai întâi au apărut localități la piciorul munților Meseș și Vlădeasa și într-o ultimă fază extinderea habitatului a rezultat prin îndesirea rețelei așezărilor.

Prezentarea distinctă a habitatului atestat până la anumite date (1250, 1300, 1400, după 1500) arată mai clar nu numai extinderea procesului de feudalizare, ci și însăși extinderea habitatului.

Localitățile amintite până în anul 1250 sunt relativ uniform repartizate (fig. 6). Totuși se pot distinge două axe pe care se găsesc majoritatea localităților atestate. Una dintre axe este orientată nord-sud și aceasta formează, în fond, o parte a luncilor din vestul Ardealului, între Alba Iulia și Dej. A doua axă este orientată vest-est, din zona Huedinului până la Cojocna.

Pe axa nord-sud se constată o concentrare de localități, de la Dej spre sud, până în zona Gherla. Lunca de acolo în amonte (adică spre sud) până la cotul Someșului Mic prezintă o porțiune fără localități atestate – poate mai puțin dens locuită datorită existenței unor mlaștini. În schimb, mai spre est, spre Câmpia Transilvaniei, apar iar niște localități atestate, în zona Cojocna (fapt ce aduce aminte de constatarea lui K. Horedt privind locuirea intensă a acestei câmpii în perioada migrației popoarelor). Dincolo de zona cu un habitat rar, spre Turda, există iar mai multe localități atestate.

[23] Din Cercul Superior al comitatului Solnocul Interior nu sunt cuprinse decât localități din lunca Someșului Mare; nu sunt cuprinse majoritatea localităților profilate preponderent pe exploatarea minereurilor aurifere, situate mai la nord, înființate și atestate de abia în secolele XV și XVI. Habitatul din zona respectivă s-a dezvoltat, în mod deosebit, începând din jurul anului 1300, când valoarea aurului a crescut enorm.

[24] Z. K. Pinter a scris despre o sabie carolingiană găsită la Dej.

La axa vest-est se constată mai întâi o comasare de atestări în zona Călata, dar spre est, pe cursul râurilor Căpuș și Someșul Mic superior, respectiv pe râul Nadăș localitățile sunt mai rare, dar destul de regulat dispuse.

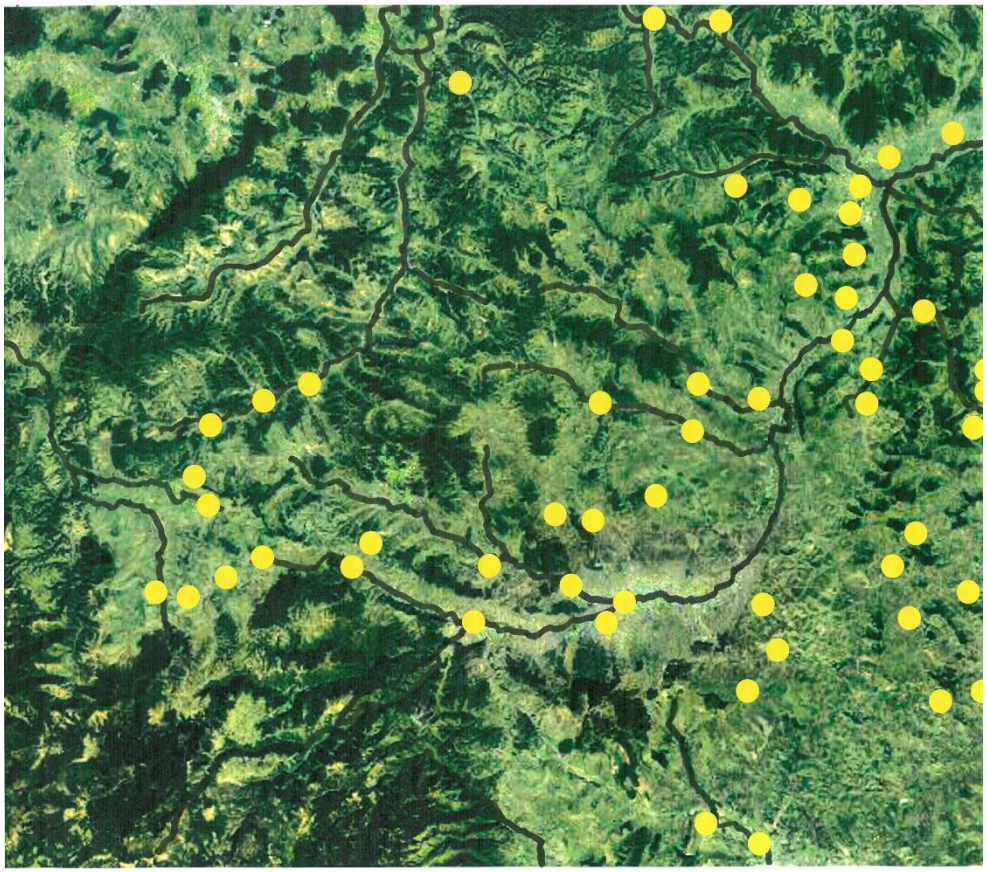

Fig. 6. Localitățile atestate până în anul 1250
1 : 1 100 000
Fond: Google Earth, Image Landsat / Copernicus

În general, în această dispunere nu se pot identifica tendințe certe de extindere a procesului de feudalizare, respectiv tendințe politice în acest sens. Totuși, există și acestea. Mai ales atestarea a trei sate dispuse destul de regulat pe parcursul Almașului superior pledează pentru o tentativă de pătrundere în acest spațiu, apropiat de platforma Huedinului. În schimb, localități atestate în zonele centrelor Borșa, Dăbâca și Orman sunt, desigur, foarte vechi – poate chiar dinaintea lui Gelou.

În perioada următoare, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea are loc o adevărată explozie a numărului de localități atestate – aceasta însă în zonele în care sunt amintite, și în prima jumătate a veacului respectiv relativ multe localități. Schimbările majore se referă la axa vest-est. După cum a arătat T. Sălăgean, este tocmai zona cu cea mai mare pondere de populație maghiară din vestul Ardealului,

fiind plauzibil ca în această perioadă de creștere masivă a populației în Crișana să fi avut loc o migrare masivă spre est, în zona fostului ducat. Zona de la cotul Someșului Mic, în care anterior nu au existat așezări atestate, a început să fie

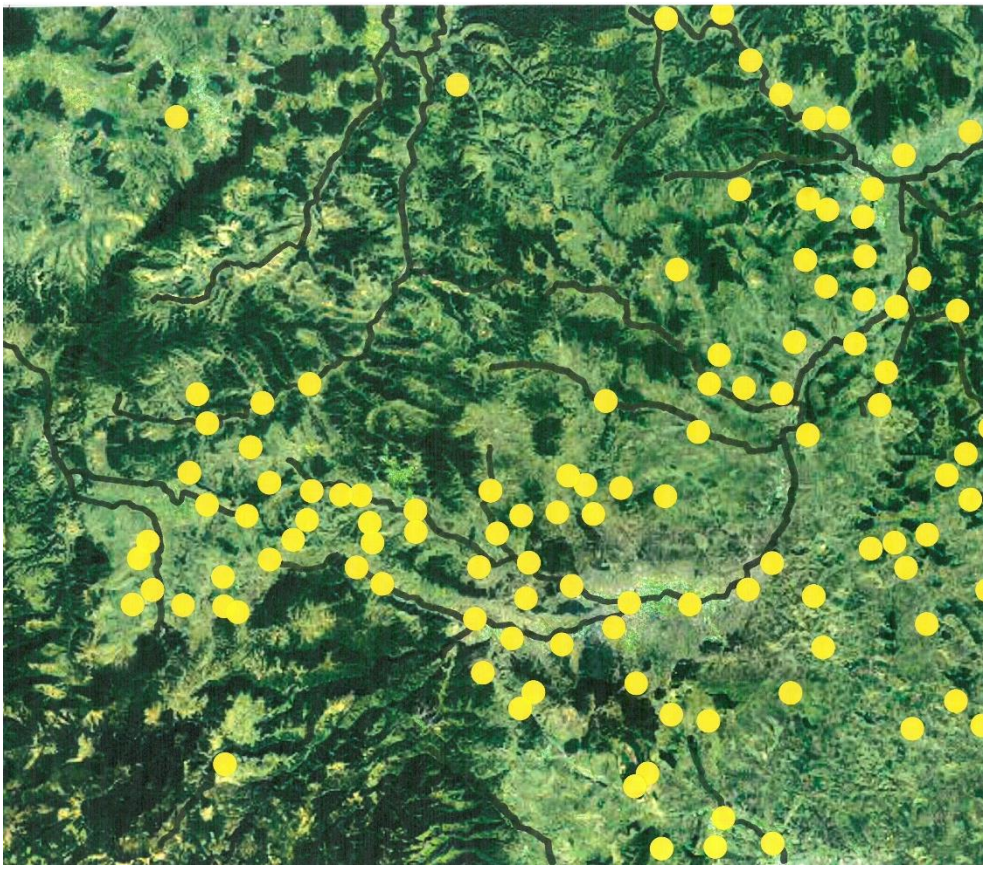

Fig. 7. Localitățile atestate până în anul 1300
1 : 1 100 000
Fond: Google Earth, Image Landsat / Copernicus

locuită și ea, probabil, datorită desecării parțiale a zonelor mlăștinoase. Fără localități atestate a rămas, pe mai departe, toată zona de nord-vest, cuprinsă între cele două axe, zonă mai greu accesibilă și împădurită într-o măsură mare – totuși favorabilă pentru oieri.

De-abia în perioada următoare, a secolului al XIV-lea, apare și acolo un val masiv de atestări. Nu se poate trece cu vederea că tocmai în această zonă s-au păstrat cele mai multe păduri! Este evident că densitatea populației a fost mult mai redusă decât în rest. Pentru această perioadă de creștere foarte accentuată a populației se pot presupune migrații substanțiale ale populației din alte părți. Nu este întâmplător că tocmai în acele zone în care apar deosebit de multe atestări noi, în jurul localității Bobâlna, există în prezent suprafețele cele

mai mari despădurite din zonă. Este o dovadă a legăturii nemijlocite între împădurirea și densitatea populației. Unde există porțiuni neîmpădurite fără așezări atestate au existat motive speciale pentru această situație – de exemplu în valea Agrij.

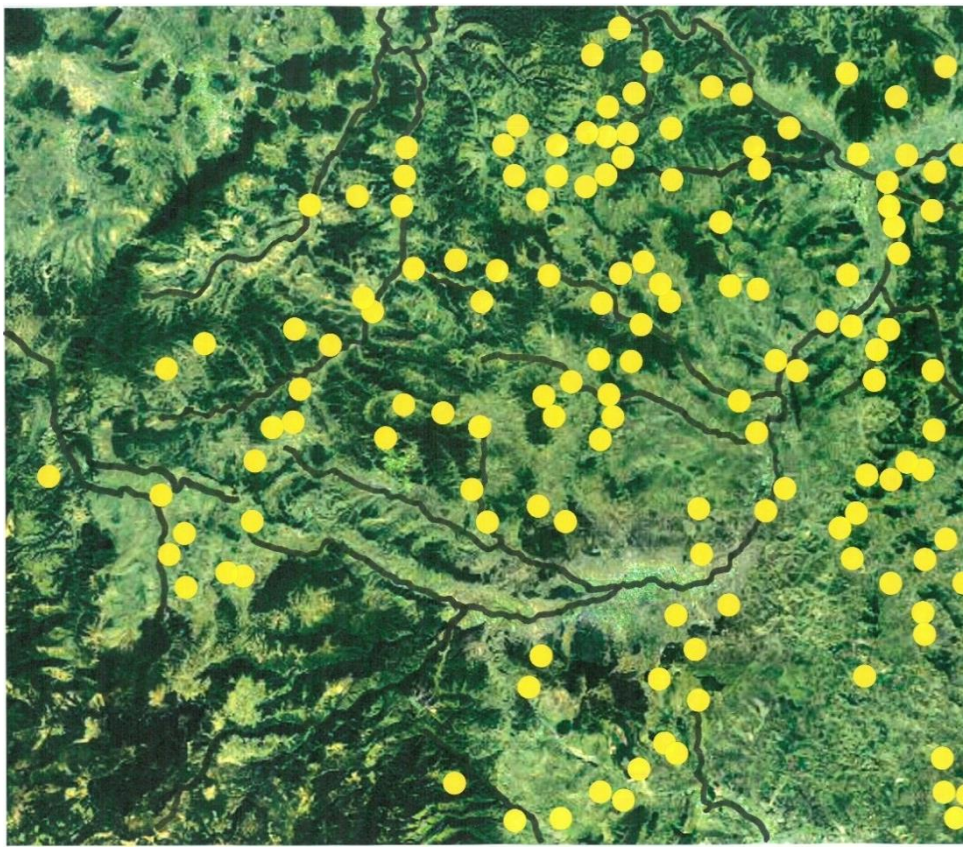

Fig. 8. Localitățile atestate în secolul al XIV-lea
1 : 1 100 000
Fond: Google Earth. Image Landsat / Copernicus

PERICLITAREA HABITATULUI

Bogăția zonei, relevată în cronica lui Anonymus[25], a determinat, de timpuriu, tendința stăpânirii ei. Mai ales zăcămintele de sare, extrem de valoroase în Evul Mediu, au influențat evenimentele de timpuriu. La Turda s-a găsit cel puțin o monedă din prima jumătate a secolului IX, la Turda și Cojocna au fost colonizați, foarte devreme, mineri specializați, iar la Dej s-a găsit o sabie carolingiană; tot

[25] Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. XXV.

acolo, în Cetatea Veche, a existat cea mai arhaică biserică romanică din Transilvania[26]. Se adaugă aurul, a cărui existență era subliniată – tot după Anonymus – de un spion maghiar.

Astfel, ducatul era periclitat, dinspre est de pecenegi și cumani, care stăteau preponderent dincolo de Carpații Orientali. Aceștia au efectuat incursiuni de jaf pentru acapararea unor bogății din ducatul lui Gelou – aceasta până în anul 1068, când au fost înfrânți decisiv de către regele Solomon. În partea de sud, bulgarii erau interesați de exploatările accesibile lor[27] și exportul sării lor în Moravia a constituit în preajma anului 900 chiar obiectul unui tratat de pace cu carintienii. Transportul sării a fost făcut mai întâi pe Mureș, la Szeged, și ulterior pe uscat, prin țara Hațegului, la Vidin.

Înspre vest de zona cercetată domnea Menumorut, care era, după nume, de origine moraviană[28], supus, după afirmația lui, împăratului din Constantinopol[29]. Mai ales după imposibilitatea importării sării din Țaratul bulgar, a existat, firește, un interes deosebit al moravienilor pentru importarea directă a sării din nordul Ardealului. În acest context se poate presupune controlarea de către Menumorut a zonei. Pentru aceasta s-a făcut, probabil, o colonizare a unei populații ajutătoare la sud de ducatul lui Gelou, direct lângă acesta, pe platforma Călata. Era o zonă situată foarte excentric față de Biharea, care intra mult în suprafața închegată a Ardealului[30]. Este de presupus că a fost vorba de cazari[31] (ulterior maghiarizați), amintiți de Anonymus undeva în părțile respective.

Un al doilea grup de cazari a fost colonizat la nord de ducatul lui Gelou la confluența Someșului Mare cu cel Mic în apropierea exploatărilor de la Ocna Dejului, în zona cetății Cuzdioara / Koszarvár[32]. Se poate remarca că acolo straja aferentă cetății este situată lângă Someș în aval de cetate (!), aceasta dovedind că prin această fortificație urma să fie evitată o legătură sau periclitare din zona Satu Mare / Muncacs, deci din partea maghiarilor.

Ulterior, înspre vest de ducat a devenit decisivă puterea maghiarilor, care se așezaseră în silvostepa panonică. Ei au călcat în urmele moravienilor, dar, spre deosebire de perioada acestora, pare să fi primit mai multă importanță legătura dintre Pannonia și Ardeal, mai întâi prin Poarta Meseșului, adică printr-o zonă situată în nordul câmpiei Tisei.

Mai puțin periclitată era marginea de nord a ducatului (comitatul Solnocul de mai târziu). Acolo au existat păduri imense care au format și o protecție pentru platforma someșană. Aceste păduri s-au păstrat în cea mai mare parte până la creșterea valorii aurului și exploatarea, mai întâi, a zonei miniere Baia Mare – Baia Sprie și, ulterior, a zăcămintelor din țara Lăpușului. Această schimbare a avut loc de abia în jurul anului 1300.

---

[26] G. Entz, *A dési középkori templomok legrégibb ábráyolásai*, Cluj, 1945, p. 31–36.
[27] Vezi și I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 41.
[28] T. Sălăgean, *Ducatul lui Gelou*, p. 198.
[29] Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. XX.
[30] A fost o situație similară cu aceea a văii Crișului Alb, în partea de sud a Ardealului.
[31] T. Sălăgean, *Ducatul lui Gelou*, p. 105, 192, 199.
[32] *Ibidem*, p. 125, 196, 197.

MĂSURI DE APĂRARE

În această situație este firească întărirea marginii ducatului. Deja pentru perioada moravienilor T. Sălăgean presupune prisăci (*indagines*) pe culmile Meseșului[33]. Anonymus afirmă, privind o perioadă ulterioară, că „Thosu și Tuhutum, sfătuindu-se împreună, au hotărât ca marginea regatului ducelui Arpad să fie la Poarta Meseșului. Atunci locuitorii țării, la porunca lor, au zidit porți de piatră și au făcut o îngrăditură mare de copaci la marginea regatului […] Și, fără ca cineva să fie acolo împotriva lor, au rămas mai multe zile, până să întărească cu obstacole puternicele hotarele regatului”[34].

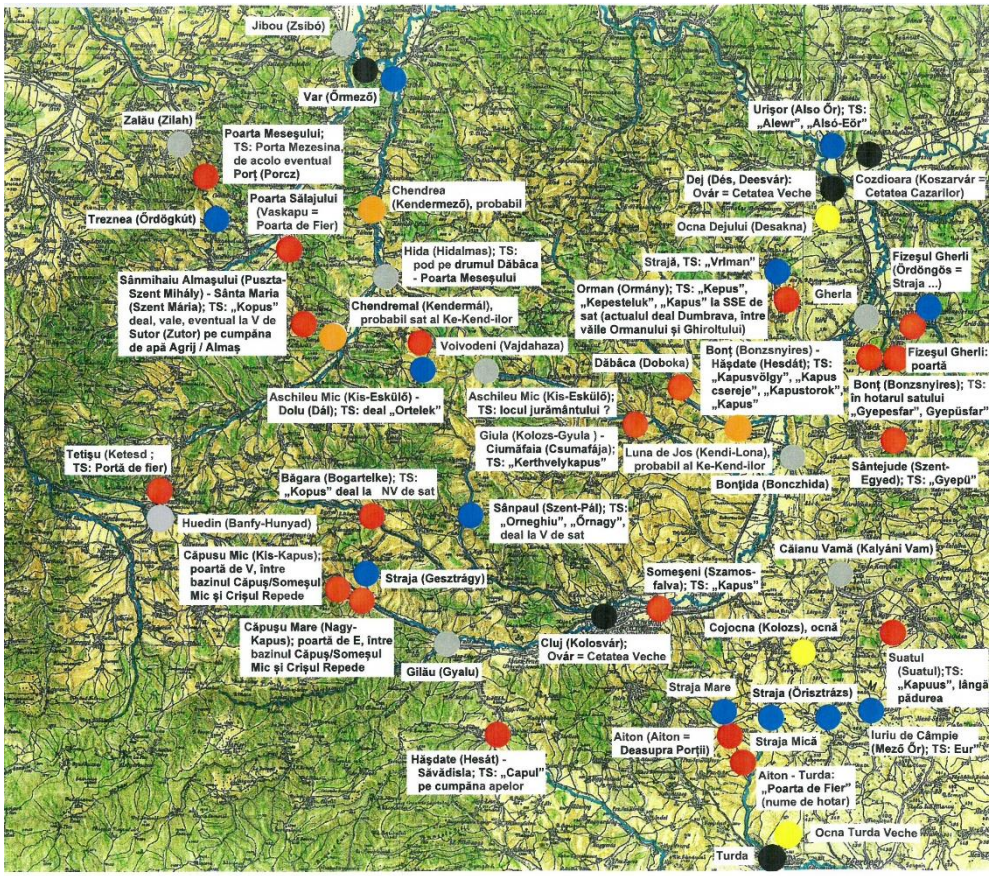

Fig. 9. Localizarea toponimelor importante în acest context, 1 : 1.100.000
Fond: Generalkarte Mitteleuropas
TS marchează indentificările preluate de la T. Sălăgean
Culorile punctelor semnifică: negru – cetăți, roșu – prisăci și porți, albastru – străji, ocru – sate ale populației ke-kend, galben – ocne, gri – locuri de orientare

[33] *Ibidem*, p. 216.
[34] Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap. XXII, XXIII.

Chiar dacă această relatare e unică, este clar că întărituri de acest gen trebuiau să existe în diferite părți. Dovada în acest sens constituie atestarea prin toponime a existenței unor „porți de fier” – la Poarta Sălajului, Tetișu și Băgara; la Aiton atestarea toponimului se găsește în cartea funciară și T. Sălăgean vorbește, conform tradiției, chiar la plural: „Porțile de Fier”.

Cum asemenea porți erau foarte scumpe, este sigur că, în dreptul acestora se găseau întărituri masive. Probabil, au fost în mod normal prisăci, realizate prin doborârea unor arbori, creându-se astfel niște obstacole extrem de greu de trecut, mai ales pentru călăreți. Într-un loc se vorbește și de grinzi, și asemenea atestări sunt completate de altele din diferite părți ale Ardealului. Astfel, după cum a arătat Z. Pinter, lângă Miercurea Sibiului apare atestat pe hărți istorice toponimul „Pădure de apărare”[35], unde poate să fi existat un fel de prisăci mai simple, iar la Șugag (din zona Sebeșului) se spunea: „*toamna, după ce coborâreau* [oile] *în jos de gard, plecau înspre Lipova*”[36].

Este meritul domnului T. Sălăgean de a fi cules toponime care pledează pentru existența unor porți sau prisăci[37].

LIMITELE DUCATULUI

În concordanță cu caracteristicile topografice ale terenului și cumpănele de apă, poziționarea reperelor toponimice pe hartă indică limitele ducatului, mai ales pentru perioada de apogeu a puterii politice a ducatului pe baza unor puncte de reper constituite în majoritatea lor de toponime, identificate preponderent de Tudor Sălăgean[38] (fig. 7). Mai ales existența porților dovedește întărirea perimetrală a ducatului cu prisăci, garduri și „păduri de apărare”.

Urmărim traseul întăriturilor, începând din colțul de sud-est (de la straja Iuriu de Câmpie), în direcția ceasornicului (fig. 8):

Limita de sud a teritoriului. În colțul de sud-est, în amonte de Turda există, pe cumpăna de apă dintre bazinul hidrografic al Mureșului și cel al Someșului, pe o lungime de 10–15 km, patru locuri de strajă – fapt unic în Ardeal. Tot acolo se găsește localitatea Aiton, denumire a cărei semnificație provine de la desemnarea „deasupra porții” (magh.). În plus, în cartea funduară, între Aiton și Turda apare toponimul „Poarta de Fier”, iar T. Sălăgean folosește chiar pluralul: „Porțile de Fier”. Locul respectiv (**complexul porții I**) se găsește pe delimitarea mai târzie dintre comitatele Cluj și Turda. Având în vedere valoarea mare a unei porți de fier se poate presupune că de aceasta aparțineau întărituri puternice. Din poziția porții pe versantul de sud a cumpănei de apă rezultă pentru ducat o amplasare strategic avantajoasă.

---

[35] K. Z. Pinter, C. Urduzea, *... custodes confiniorum vulgo ewrii ...*, București, 2015.

[36] R. Totoianu, *Păstoritul în Mărginimea Sebeșului*, Cluj-Napoca, 2021, p. 194.

[37] T. Sălăgean, *Ducatul lui Gelou*, p. 106–125, 233.

[38] *Ibidem*; Idem, *„Dextram Dante”. Note asupra specificului raporturilor dintre cuceritorii maghiari și populația locală*, în *Relații interetnice în Transilvania. Secolele VI–XIII*, red. Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, M.E. Țiplic, București, 2005.

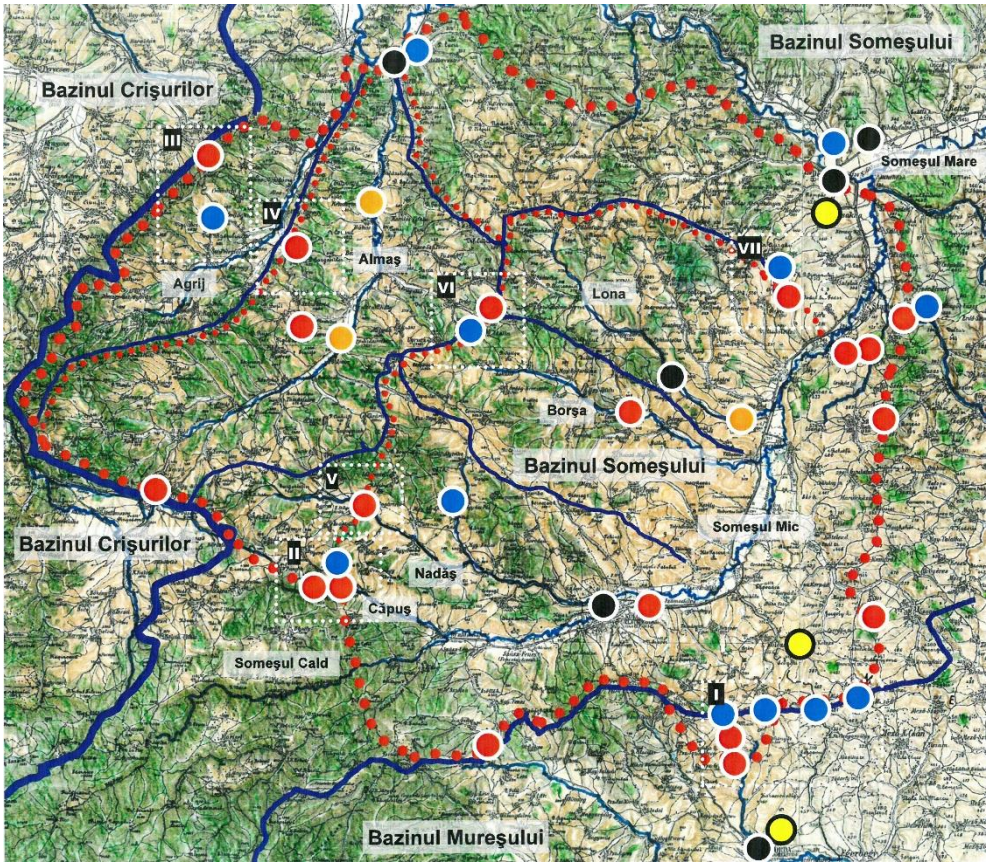

Fig. 10. Traseul întăriturilor (fond: Generalkarte Mitteleuropas), 1 : 1 100 000
Linii groase albastru închis – cumpăne de apă principale; linii albastru închis, mai subțiri – cumpăne de apă secundare; linii albastre mai deschise – cursuri de apă
Delimtări cu puncte roșii mai mari – limite exterioare ale ducatului; delimitări cu puncte roșii mici – delimitări interioare. Dreptunghiuri delimitate cu puncte albe – complexele porților principale (I–VIII)
Culorile punctelor mari semnifică: negru – cetăți, roșu – prisăci și porți, albastru – straje, ocru – sate ale populației ke-kend, galben – ocne, gri – locuri de orientare

În continuare limita ducatului a urmat cumpăna de apă și a avut un traseu aproape egal cu limita mai târzie dintre comitatele Cluj și Turda.

Următorul reper, la vreo 20–25 km, îl constituie o poartă situată între Săvădisla și Hășdate tot pe cumpăna de apă, pe drumul care ducea de la Gilău spre sud.

La alți 5–8 km spre vest limita ducatului a părăsit cumpăna de apă și linia de despărțire dintre comitate, traversând, pe vreo 15 km, văile celor două Someșuri în apropierea confluenței lor, trecând mai departe în valea Căpușului. Din registrul pentru decima decimei din prima jumătate a secolului al XIV-lea rezultă că zona Călățele a aparținut de episcopia Bihorului, ajungând doar mai târziu la episcopia Ardealului și comitatul Cluj[39]. În consecință, porțile de la Căpușul Mare și Căpușul

[39] P. Niedermaier, *Ardealul în spațiul sud-est european*, București, 2022, p.113, 245–250.

Mic se găseau pe vechea delimitare dintre Crișana (zona Bihorului) și Ardeal. Au fost două porți succesive (**complexul porții II**). Privind denumirea acestor porți („Mare" și „Mică") nu este verosimilă o dimensiune diferită doar a trecerilor acestora, respectiv o mărime diferită a satelor aferente. Mult mai probabilă este existența unor prisăci cu importanță diferită: poziția Porții Mari cu prisaca ei se găsește în locul cel mai favorabil, lângă strajă (a cărei sat a avut un hotar foarte mic, dezmembrat din cel al satului Căpușul Mare). Această situație pledează pentru vechimea mai mare a acestei treceri. Poarta Mică a precedat Poarta Mare. O asemenea dispunere a unei porți secundare în fața liniei de apărare principală arată, și aici, avantajul strategic pentru ducatul lui Gelou – semn al puterii militare a acestuia.

Limita de sud-vest a teritoriului, care a început la complexul porții II, s-a găsit pe cumpăna de apă dintre bazinul Someșului și acel al Crișului Repede de lângă platforma Huedinului. Acolo, la vreo 20 km de poarta II, la Tetișu, din dreptul Huedinului, a urmat o poartă de fier. Dincolo de aceasta, limita a continuat, tot pe creastă, mai întâi 10–15 km spre vest unde și-a schimbat direcția, continuând spre nord. Nu este exclus ca acolo, aproape de Ciucea, să se fi găsit încă o poartă, din care nu s-au păstrat însă niciun fel de urme.

Limita de nord-vest. După curbă, granița spre Crișana a continuat spre nord-est, vreo 40 km, pe creasta munților Meseșului, pe a cărei culme prisăcile erau active încă în anul 1068[40].

La mijlocul acestei distanțe s-a găsit Poarta Meseșului (**complexul porții III**). Avem aici un reper absolut sigur pentru poziția limitei: poarta este amintită în *Gesta Hungarorum* cu ocazia primei expediții, de jaf, a maghiarilor și este descrisă mai sus. Pe versantul de est al muntelui, deci înspre ducatul lui Gelou (!), la Treznea, s-a găsit și o strajă, probabil tot din acea perioadă. Amplasarea ei constituia un avantaj strategic substanțial pentru apărarea de agresorii din Crișana.

Doar pe ultimii 10 km, judecând după traseul graniței de mai târziu, limita a coborât în valea Agrijului, dar nu este sigur că a existat și înainte acest parcurs. Traseul poate să fi fost determinat de extinderea pădurii Igfon.

Limita de nord. S-a afirmat că fostul comitat Solnocul Interior, străbătut de râul Someș, nu a făcut parte din „terra Ultrasilvana". Această afirmație poate să fi fost valabilă pentru o perioadă în care descrierea localizării nu se transformase încă în denumire, adică pentru perioada ulterioară lui Gelou. Implicit, deosebirea de mai târziu a „Cercului Inferior" al comitatului (situat la sud de Someș) de „Cercul Superior" (situat la nord de râu) nu a avut încă relevanță. Dintr-un document al anului 1231 rezultă că în cercul superior au existat două păduri foarte mari – Chechiș și Finteuși, care se întindeau de la munții Codrului și râul Someș, până la munții Gutâi. Aceste păduri erau completate, spre vest, de pădurea Igfon, amintită de Anonymus. Zona respectivă a fost deci rar locuită. Puținele așezări din zonă erau situate în lunca îngustă a Someșului, dintre care una legată de cetatea

[40] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 27.

Cuzdioara (Kosárvár), situată în dreptul confluenței Someșului Mare cu cel Mic. După cum dovedește denumirea, de aceasta aparținea un teritoriu controlat de cazari, iar amplasarea străjii de la Urișor în aval de cetate (!) arată că teritoriul de nord era amenințat dinspre vest, unde se găseau maghiarii, fapt ce pledează pentru realizarea fortificației în perioada anterioară cuceririi ducatului de către aceștia.

O situație similară în ce privește împădurirea este valabilă și pentru zona situată la sud de râu. Acolo, între Jibău și Dej, Someșul face o buclă mare spre nord, în bună parte împădurită până azi. Întrucât această zonă împădurită nu aducea niciun avantaj ducatului, distanța relativ mare între habitat și râu îngreunând apărarea, se poate presupune situarea limitei ducatului mai aproape de habitat, și nu lângă râu, deci, la marginea de sud a zonei împădurite. Acolo va fi existat o „pădure de apărare". Este de presupus ca traseul întăriturilor să fi urmărit, în bună parte, cumpăna de apă dintre pâraiele care se vărsau direct în Someș și cursurile de apă situate mai la sud.

Someșul, care curgea printr-o zonă foarte rar locuită, a fost mai puțin sigur pentru transportul sării și implicit mai puțin favorabil. Spre deosebire de sarea din Turda, transportată pe cale navală, pe Mureș, sarea din Ocna Dejului a fost transportată preponderent, și inițial poate exclusiv, pe cale rutieră, de-a lungul drumului sării înspre Solnoc[41]. În această situație nu este surprinzător că, până în prezent, nu au fost găsite repere pentru traseul limitei de nord a ducatului, respectiv indicii pentru existența unei porți.

Limita de est pune și ea probleme. Anonymus relevă, în capitolul XXV, că Gelou a suferit multe neajunsuri din partea cumanilor și pecenegilor, care veneau tocmai din direcția aceasta. Tudor Sălăgean amenește existența unei delimitări din perioada de după cucerirea maghiară, în apropierea Someșului Mic. În funcție de creșterea treptată a populației deja în perioada anterioară, limita teritoriului ducatului nu va fi fost situată spre vest de râu (chiar dacă turmele pășteau, temporar, și în Câmpia Transilvaniei). În schimb, nu este exclus ca teritoriul dinspre vest de Someșul Mic să fi fost puțin locuit (fig. 7), adică să fi constituit un fel de „*terra deserta*", existând o prisacă la piciorul dealurilor platformei Someșului. Dar, întrucât lipsește acolo orice indiciu în acest sens, considerăm, totuși, mai probabilă, existența delimitării din perioada lui Gelou la est de Someșul Mic (care în timpul iernii era, oricum, înghețat). Acolo s-au păstrat numeroase repere pentru existența unei delimitări.

Nu cunoaștem elemente care să indice începutul unei prisăci în zona Dejului. Dar la 10–15 km în amonte, la începutul unei văi, la Fizeșul Gherlii, este atestată o strajă și în consecință va fi existat și o poartă. Foarte aproape, la vreo 5 km a existat de asemenea o poartă, între Bonț și Hășdate. Tot la Bonț și la 5–10 km spre sud, la Sântejude, sunt atestate prisăci propriu-zise. În sfârșit la 15–20 km mai spre sud, lângă Suatu, a mai existat o poartă. De la aceasta până la Iuriu de Câmpie, unde a început parcursul nostru, sunt doar vreo 5 km. Astfel se închide perimetrul ducatului stăpânit de Gelou.

[41] P. Niedermaier, *op. cit.*, p. 142–143.

Structurarea interioară a ducatului este mai problematică, dar există repere și pentru aceasta. Cât privește Poarta Sălajului (**poarta IV**, magh. Vaskapu = Poarta de Fier) este plauzibilă apartenența ei de o delimitare în dreptul Agrijului, unde cumpăna de apă se găsește aproape de râu. La distanță de 5–10 km, aproape de Sânmihaiu de Almaș, respectiv Sânta Maria, exista, în plus, o altă poartă, tot între Agrij și Almaș, dar mai aproape de râul Almaș. Nu este sigur dacă aceasta a aparținut de o întăritură de vest suplimentară, paralelă cu aceea din dreptul Agrijului, sau dacă a existat acolo o buclă a prisăcii amintite.

La distanță relativ mică, la nord de râul Căpuș și porțile de acolo, la Băgara, a existat o poartă în valea Nadășului (**poarta V**), care nu a fost amintită de Anonymus și nu a constituit o piedică pentru ostașii lui Tuhutum în contextul fugii lui Gelou, după bătălia pierdută – semn că această poartă este probabil mai nouă. În dreptul porții de fier s-a găsit desigur o prisacă dispusă transversal pe valea Nadășului, prisacă care a ajuns pe creastă tocmai pe cumpăna de apă dintre Almaș și râurile de est. Este de presupus ca prisaca să fi continuat pe creastă, fiindcă la vreo 20 km a existat, desigur, o altă poartă, în dreptul drumului Dăbâca – Hida – Poarta Meseșului. De la aceasta (**poartă VI**), care a fost situată între Aşchileu și Voivodeni / Vaidaháza s-a păstrat toponimul străjii aferente: „Ortelek”. Foarte probabil, prisaca a continuat mai departe tot pe cumpăna de apă.

Atunci a trecut însă, foarte probabil, pe cumpana dinspre sud de râul Olpret, și se poate presupune că a continuat spre Orman, situat aproape de Someșul Mic. Acolo toponimele atestă atât o poartă (la drumul înspre Dej), cât și o strajă aferentă (**poarta VII**). Împreună cu poarta dintre Aşchileul Mic și Voivodeni și poarta de la Băgara se conturează o suprafață mai mică, în centrul căreia se găsea Dăbâca.

Neclar rămâne, deocamdată, rolul unei porți situată aproape de Ciumfalău și al unei straje la Sânpaul.

DATAREA DELIMITĂRILOR

În contextul medieval timpuriu o datare a delimitărilor poate porni de la cele două porți importante: **complexul porții I**, din zona Aitonului, între Cluj și Turda și **complexul porții II**, din zona Căpușului, dintre Gilău și Huedin.

După modul realizării lor, porțile erau strategic avantajoase pentru formațiunea politico-militară de pe platforma Someșului. Ele datează deci dintr-o perioadă în care ducatul lui Gelou (sau formațiunea politico-militară care i-a precedat) avea suficientă putere pentru a se impune față de zonele învecinate – putere bazată – poate deja din perioada premergătoare – pe beneficiile economice obținute din exploatarea zăcămintelor de sare de la Cojocna și Ocna Dejului.

Ansamblul porții de la Căpuș era situat la graniță spre Călata care se găsea mai întâi sub supremația Moraviei. Interesul moravienilor pentru sarea din această zonă a crescut mult în urma păcii din anul 892 între Arnulf din Carintia și Primul Țarat Bulgar, care interzicea acestuia din urmă exportarea sării în Moravia, fapt care a făcut necesară existența unor prisăci corespunzătoare între zona de suzeranitate moraviană și zona exploatării zăcămintelor de către Gelou.

În cazul porții de la Aiton s-a pus problema apărării față de zona de supremație bulgară, de care țineau ocnele învecinate de la Turda de unde era posibil un transport pe Mureș, spre Tisa și centrul Europei, desigur cu excepția iernii, Mureșul fiind navigabil pe atunci aproape tot timpul anului[42]. Numeroase descoperiri arheologice, inclusiv o monedă bavareză bătută între anii 938–947, dovedesc exploatările intense din secolul al IX-lea precum și supremația bulgarilor asupra acestora. Chiar și după ocuparea Mureșului inferior de către maghiari și a reorganizării transportului sării bulgare în secolul al X-lea prin Țara Hațegului[43], exploatările din această zonă și, implicit, importanța lor politică nu au dispărut.

În cazul ambelor porți se constată o dispunere strategic avantajoasă pentru formațiunea politică de pe platforma someșană. La poarta înspre Călata trecerea principală este precedată în exterior de o a doua poartă destinată îngreunării apropierii dușmanului – soluție folosită pe tot parcursul Evului Mediu la întărituri puternice. Poarta dinspre Turda era dispusă pe versantul înclinat spre zona bulgară, ceea ce constituia un avantaj pentru apărători, care aveau o vederea mai bună asupra dușmanului, atacatorii fiind nevoiți să depună un efort suplimentar pentru urcarea dealului.

Conform cronicii lui Anonymus, expediția de jaf a avut loc deja în timpul vieții lui Arpad († 907), oricum la începutul secolului X. Folosirea Porții Meseșului (**poarta III**) era avantajoasă la o înaintare a agresorului dinspre nord sau nord-vest. Aceasta arată că la data realizării ei maghiarii nu controlau încă drumul direct Biharea – Călata, care ar fi fost mai avantajos pentru o asemenea expediție de jaf. Cât privește poarta de la Aiton, fortificarea acesteia era oportună încă din secolul al IX-lea, când Primul Țarat Bulgar și-a extins puterea în zona Mureșului mijlociu, până la ocnele de la Turda.

Necesitatea realizării întăriturii pe linia Porții Sălajului (**poarta IV**) de către Gelou a apărut după fortificarea de către maghiari a Porții Meseșului – adică curând după moartea lui Gelou, la începutul secolului X. În schimb executarea întăriturii pe linia Băgara – Orman a apărut, mai probabil, după înțelegerea de la Așchileu.

CENTRUL DUCATULUI

Din motive strategice era imposibil ca centrul ducatului să se fi găsit la Gilău, deoarece această localitate era situată în apropierea unor porți periclitate. În cazul unei agresiuni din zona Călățele, prin porțile de la Căpuș, sau din zona Turda, prin poarta de la Săvădisla, apărătorii puteau reacționa numai cu forțele locale și nu aveau timpul necesar pentru a mobiliza luptătorii din ducat.

Chiar și Clujul era aproape de poarta de la Aiton. Totuși, este foarte probabil ca în secolul al X-lea să fi existat acolo ruine substanțiale ale fortificațiilor romane din jurul Cetății Vechi (Óvár). Posibilitatea folosirii acestora este dovedită de faptul că, din momentul pierderii bătăliei contra maghiarilor, Gelou a încercat să se

[42] *Documente privind istoria României*, C, I, p. 9.
[43] P. Niedermaier, *Ardealul*, p. 96, 184.

refugieze pe valea Căpușului (unde a și fost omorât)[44]. Așa se explică faptul că s-a retras în direcția Clujului. Foarte probabil în perioada respectivă fortificațiile de la Mănăștur nu au fost mai puternice decât cele de la Dăbâca, ori este cert că Gelou nu a folosit drumul de pe valea Dragului – valea Lonei spre Dăbâca.

Arheologii susțin începerea construirii cetății Dăbâca încă din secolul al IX-lea[45]. Cetatea era situată foarte central – adică optim. Chiar dacă în perioada Evului Mediu timpuriu fortificațiile nu aveau încă importanța lor ulterioară ca reședințe fixe ale domnitorilor, este clar că situarea cetății la mijloc între exploatările de la Ocna Dejului și Cojocna constituia un avantaj. Acesta s-a diminuat doar odată cu pierderea suzeranității asupra exploatărilor din Ocna Dejului și apariția „comitatului" arhaic Solnoc. Dar, treptat, necesitatea existenței unui centru administrativ în nordul Ardealului a favorizat, totuși, dezvoltarea acestui centru fortificat.

EVOLUȚIA ISTORICĂ

Tudor Sălăgean vorbește de o organizare a unor voievodate sau cnezate[46] „pe văi, sau mai exact pe grupuri de văi"[47]: văile Someșului Mic și Nadășului[48], văile Borșei, Lonei, Lujerului și Mărului[49], precum și valea Almașului – poate împreună cu valea Agrijului[50]; în plus tratează și valea Căianului, care prezintă însă, în bună parte, caracteristici deosebite. După cum arată fig. 2 și 3 ale acestei lucrări, este vorba de văi relativ lungi și meandrate, a căror lunci înguste sunt mărginite, până și azi, de păduri. Aceste forme de teren sunt ideale pentru crescători de ovine, care nu s-au putut mișca decât relativ încet comparativ cu călărețiii, dar pentru care aceste văi ofereau ascunzișuri perfecte; în schimb nu erau favorabile unor călăreți. Sălăgean remarcă că populația văilor pare să fi reușit să păstreze o parte a libertăților ei până în secolul al XIII-lea, văile având caracteristicile unor „țări" românești, în care au trăit și alte populații[51].

Unui „duce", adică unei personalități deosebite, i-a fost posibilă unificarea politică a diferitelor văi ale platformei someșene și includerea în această uniune a două centre importante de exploatare ale zăcămintelor de sare: Cojocna și Ocna Dejului. Acest eveniment a fost hotărâtor pentru evoluția ulterioară a zonei. Veniturile care s-au putut realiza pe seama exportului de sare au permis înarmarea unor luptători și realizarea unor întărituri puternice în jurul unui teritoriu destul de închegat. Astfel a fost posibilă afirmarea puterii proprii față de forțele inamice din jur. Importantă a fost și distanța față de centrele acestor puteri. Zona centrală a

[44] Anonymus, *Gesta Hungarorum*, cap XXVII.

[45] Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wolmann, Șt. Matei, *Cetatea Dăbâca*, în „Acta Musei Napocensis", V, 1968, p. 154, 180.

[46] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 163, 174.

[47] *Ibidem*, p. 130.

[48] *Ibidem*, p. 130–142.

[49] *Ibidem*, p. 142–153.

[50] *Ibidem*, p. 154–159.

[51] *Ibidem*, p. 134, 158.

Primului Țarat Bulgar a fost situată foarte departe de platforma someșană, de asemenea centrul puterii pecenegilor. Chiar și centrul Moraviei Mari era destul de departe, dar avea un reprezentant la mică distanță de platforma someșană. După interzicerea exportului de sare din Țaratul Bulgar, în anul 892, și criza de sare ulterioară, Moravia era mulțumită cu un oarecare control al zonei prin cele două nuclee cazare.

Alta era în schimb situația în ce privește maghiarii, o populație de stepă, războinică, specializată în creșterea cabalinelor – fapt ce le asigura un avantaj în conflagrațiile cu populațiile europene, mai pașnice[52]. Situația le permitea incursiuni de jaf în teritoriile acestora – aceasta până în anul 955, când, ca urmare a unirii parțiale a acestor populații, maghiarii au fost învinși decisiv, faptul ducând la însăși schimbarea vieții lor, la abandonarea nomadismului și accentuarea procesului de feudalizare[53].

Aproximativ cu o jumătate de secol înainte de înfrângerea lor, maghiarii au făcut prima incursiune de jaf în teritoriul învecinat, pe platforma someșană. Nu era o confruntare ușoară cu populația de acolo și, după relatarea lui Anonymus, în urma acesteia ducele Gelou și-ar fi pierdut viața. Totuși, situația a rămas ambiguă. Maghiarii au considerat oportună realizarea unei prisăci pe creasta munților Meseș, iar ducatul, condus probabil acum de un urmaș a lui Gelou, a executat pe partea opusă a văii Agrijului o altă prisacă.

Poate datorită situației ambigue de pe urma primei incursiuni maghiare în Ardeal, efectuată, după Anonymus, sub conducerea lui Tuhutum, poate datorită necesității stringente de sare[54] a urmat la relativ scurt timp, după L. Makkai, între anii 921 și 927, o a doua incursiune și A. Madgearu remarcă că cele mai vechi morminte maghiare din Transilvania datează din deceniul IV al secolului al X-lea[55]; valorile corespund aproximativ. Oricum, incursiunea s-a făcut înainte de înfrângerea decisivă suferită în anul 955 de maghiari la Lechfeld, lângă Augsburg. Pentru o asemenea datare timpurie a noii incursiuni pledează locul de pătrundere a maghiarilor în Ardeal: aceasta a avut loc tot prin Poarta Meseșului – deci încă nu avusese loc o deplasare în masă a maghiarilor mai spre sud. Dacă cetatea Biharea – inclusiv cazarii din Călata ar fi fost dependenți de ei, ar fi folosit, foarte probabil, drumul prin valea Crișului Repede pentru pătrunderea în Ardeal și acest drum le-ar fi permis o pătrundere mai profundă în ducat. Pe drumul Poarta Meseșului – Hida – Dăbâca au trecut de văile Agrij și Almaș, dar nu au trecut cumpăna de apă înspre est de valea Almașului. Probabil la trecerea peste cumpăna respectivă (fig. 10, complexul porții VI) – dintre Voivodeni și Așchileu – a avut loc o înțelegere – un „jurământ" de credință[56] – avantajos pentru maghiari, acceptabil pentru români.

[52] I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 135.

[53] *Ibidem*, p. 110.

[54] A. Madgearu, *Românii*, p. 156; L. Makkai, *Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jahrhundert*, în „Froschungen über Siebenbürgen und seine Nachbaren", red. K. Benda, München, 1987, p. 40–44.

[55] A. Madgearu, *Românii*, p. 208.

[56] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 164–173.

După cum arată traseul prisăcii, realizată probabil ulterior (Căpușu Mare / poarta II – Băgara / poarta V – Orman / poarta VII), se poate presupune că maghiarilor le-au revenit zăcămintele de sare de la Ocna Dejului și un acces spre acestea[57]. Mai puțin importantă era obținerea de către ei a văii Agrij, unde s-a făcut, poate deja atunci, o defrișare importantă (fig. 3), de asemenea și depresiunea Almaș – ambele situate la o altitudine mai joasă (fig. 2). Posibilitățile utilizării acestora era limitată la venituri modeste și, poate, vărătul cailor. Românilor și slavilor le-au rămas văile înspre est de cumpăna de apă cu dealurile Clujului și Dejului (fig. 2), favorabile creșterii oilor, împreună cu lunca Someșului Mic, mai favorabilă agriculturii. La acestea se adaugă ocnele de la Cojocna. Important era, de asemenea, că maghiarii nu au avut drepturi de cuceritori[58].

Pierderea bătăliei de la Lechfeld din 955, care a dus la dispariția elitei militare maghiare, a asigurat formațiunii politice de pe platforma someșană câteva decenii de pace, în care populația a crescut mult (fig. 7, 8). Clujul fiind situat excentric față de teritoriul ducatului, a avut loc, în această perioadă, o consolidare a importanței centrului Dăbâca, care pare să fi avut inițial un alt nume, de origine slavă.

Probabil în ultimul sfert al secolului al X-lea a avut loc ultima incursiune maghiară împotriva ducatului din zona Someșului Mic, cu ocazia căreia a fost cucerit și centrul acestuia. Cum s-a întâmplat și la Alba Iulia sau Cenad, centrul politic al zonei a fost redenumit după numele cuceritorului „Doboka”[59]. În timp ce în Călata, pe valea Căpușului, Nadășului și al Someșului Mic superior a avut loc o imigrare masivă a maghiarilor[60], s-a segregat zona în ansamblul ei. Dejul a rămas un centru al unei formațiuni politice foarte lungi al drumului sării spre Solnoc, iar Clujul[61], în care s-au păstrat mult timp ruinele orașului roman, a devenit un centru multifuncțional.

În nordul Ardealului, formându-se un front de est închegat, a fost posibilă mutarea treptată a acestui front, odată cu creșterea populației și extinderea puterii politice, mai ales în zona Năsăudului. În schimb, Dăbâca, denumit „urbs”, a fost nu numai centrul zonei Someșului Mic, ci și centrul unei zone dens populată, a putut să-și păstreze importanța lui, devenind localitatea cea mai importantă în această parte a Ardealului.

[57] Vezi și A. Madgearu, *Românii*, p. 156.

[58] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 168, 173.

[59] I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 115. Doboka a fost tatăl lui Csanád, important la începutul secolului XI, ceea ce permite datarea invaziei maghiare condusă de Doboka.

[60] T. Sălăgean, *Țara lui Gelou*, p. 2.

[61] *Atlas von Siebenbürgen*, harta: *Verwaltungsgliederung* …; P. Niedermaier, *Ardealul*, p. 142–144.

DAS HERZOGTUM GELOU IM LICHT TOPOGRAFISCHER MARKIERUNGEN

Zusammenfassung

Von Gebirgszügen umgeben, wirkt Siebenbürgen auf Europa-Karten wie eine Festung. Die Berge halten bis heute viele Unwetter ab, und bewahrten das Gebiet früher auch vor Feinden. Im frühen Mittelalter, als die Bevölkerung klein war, ist in diesem nicht sehr großen Raum, wenigstens ein noch viel kleinerer verteidigungs-fähigen Bereich abgesondert gewesen. In der „*Gesta Hungarorum*" des königlichen Notars P. (der gewöhnlich als Anonymus bezeichnet wird) ist dieser Raum, auf dem Somescher Hochland (platforma Someșană) und den Bergen von Klausenburg und Deesch, zwischen dem Meseșer Gebirge und der Siebenbürgischer Heide als Herzogtum des Rumänen Gelou bezeichnet; er soll von Rumänen und Slawen bewohnt gewesen sein. Im Kontext der Zuweisung einzelner Räume bestimmten Bevölkerungsgruppen, gab es viele wissenschaftlich-politischen Auseinander-setzungen.

Um unabhängig von der „*Gesta Hungarorum*" die Auseinandersetzungen einer Löung näher zu bringen wird in der vorliegenden Studie von andersartigen Anhanltspunkten ausgegangen. Dabei sind die hypsometrische und hydrographischen Situation, sowie die Ausdehnung potentiell bewaldeter Gebiete und die Lage von Salzlagerstätten, den genau lokalisierten Flurnamen und strategischen Betrachtungen gegenübergestellt. Dabei ergibt sich, dass es Ende des 9. Jh ein geschlossenes Gebiet gab, dass von Verhauen umschlossen, und durch größtenteils eiserne Tore zugänglich war. Entsprechend den Thorenburger Salzgruben des Ersten Bulgarischen Zarats, den Interessen der Großmährer und dann der Madjaren an den Salzlagerstütten bei Salzdorf (Ocna Dejului), und der lange vom Herzogtum beibehaltenen Lagerstätten von Kloosmarkt (Cojocna), gab es offenbar vielfältige Spannungen, die jedoch ein ständiges Wachsen der Bevölkerung einzelner Teilgebiete nicht verhinderte.

Trotz der Kampfstärke der Madjaren, die in steigendem Maße auch Mitteleuropa bedrohten, konnte sich das Herzogtum einige Zeit gegen die Eindringlinge verteidigen. Wie engere Verhaulinien zeigen, musste allerdings unter deren Druck am Beginn des 10. Jahrhunderts ein westliches Gebiet des Herzogtums aufgegeben werden und gegen Mitte des 10. Jahrhunderts ein zweites, dieses zusammen mit den Salzgruben von Salzdorf und dem Zugang zu diesen. Schließlich fiel auch der Rest des Herzogtums, zusammen mit den Gruben von Kloosmarkt, an die Ungarn.

Die Bedeutung der Studien besteht vor allem im Nachweis geschlossener befestigter Gebiete innnerhalb Siebenbürgens und in der Existenz einer lokalen Bevölkerung, welche diese verteidigte.

REGATUL UNGARIEI ŞI ŢARA ROMÂNEASCĂ LA ÎNCEPUTUL ANULUI 1345: DESPRE UN DOCUMENT DE LA REGELE LUDOVIC I DE ANJOU

ALEXANDRU SIMON

Keywords: Medieval Hungary, Wallachia, Serbia (*Rascia*), Papacy (of Avignon), Louis I of Anjou, Charles Robert of Anjou, Basarab, Alexander Basarab, Stephen Őri, Posada, Argeş, Boconád, Besenyőtelek, Schismatics, Infidels, Church Union, (late medieval) crusading.

Pentru prima dată, Ludovic I (*cel Mare*) de Anjou a acordat notarului special al curţii regale, Ştefan Őri, posesiunea Boconád din Comitatul Heves pe 10 iulie 1343[1]. Se împlinea anul de la moartea tatălui lui Ludovic, Carol-Robert (16 iulie 1342). Ştefan îi slujise cu credinţă[2]. Peste nici doi ani, Ludovic a trebuit să revină şi să-i reacorde Boconád-ul notarului (21 ianuarie 1345)[3].

În sine, cazul era comun pentru Ungaria angevină şi pentru cancelaria regală (ea şi taxa beneficiarii pentru emiterea documentelor)[4]. Importanţa actului dat de Ludovic pentru notarul Ştefan la începutul lui 1345 provine din informaţiile privind politica mare a coroanei, folosite pentru justificarea (re)acordării domeniului Boconád[5]. Ele priveau deopotrivă acţiunile tatălui lui Ludovic I şi începuturile

[1] Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL-OL), Budapest, Diplomatikai Levéltár (DL), [no.] 3604. Actul a fost publicat – neaşteptat de stângaci şi de trunchiat – în *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*, IV. *1340–1346*, ed. Imre Nagy, Budapest, 1884 (AOkm), no. 216, p. 356. Păstrat doar prin includerea sa (adică transcriserea sa) în actul lui Ludovic I din 21 ianuarie 1345, analizat mai jos, documentul a fost ultima dată regestat în *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*, editor-general Gyula Kristó, XXVII. *1343*, editor Ferenc Piti, Budapest – Szeged, 2007 (AOkl), no. 475, p. 300–301. Sursa este disponibilă online la https://archives.hungaricana.hu/en/charters/, sub numărul de referinţă 3604.

Remarcăm numărul mic de ordine al documentului. Aceasta înseamnă că el a fost între primele acte medievale intrate între 1876 şi 1882 în componenţa arhivelor moderne ale Ungariei (*A Mohács előtti gyűjtemény*, ed. Iván Borsa, Budapest, 1972). Cu toate acestea, documentul/ documentele regale de la 1343 şi 1345 n-a(u) fost publicat(e) până astăzi.

[2] Pentru regele Carol-Robert şi notarul Ştefan, vezi deja Albert Grünn, *I. Károly király gyürüpecsétje* (II), „Turul", XX (1902), 2, p. 112–120, aici la p. 119–120 (pe baza a AOkm).

[3] MNL-OL, DL 3604. Act regestat în AOkl, XXIX. *1345*, ed. F. Piti, Budapest – Szeged, 2013, no. 61, p. 77 (cf. deja Adrian Ioniţă, Beatrice Kelemen, Al. Simon, AL WA: prinţul negru *al* Vlahiei *şi vremurile sale* (=*Minerva*, III, 14), Cluj-Napoca, 2017, p. 324, nota 382).

[4] Martyn Rady, *Noblity, Land and Service in Medieval Hungary*, New York, 2000, p. 123–126. În mod oficial, costul eliberării actului nu depindea de întinderea documentului. Adică, beneficiarul nu era taxat suplimentar dacă regele voia „să povestească" mai multe în act.

[5] Sub raport metodologic, precizăm aici că toate informaţiile documentare (nu cronistice) asupra bătăliei „de la *Posada*" de pildă (dat fiind actul în discuţie) provin din donaţii/ danii (interne desigur) ungare făcute ori/ şi întărite de Carol-Robert şi Ludovic I (cu titlu de exemplu, vezi anexa documentară a lui György Györffy, *Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a roman állam kezdeteihez* (II), „Történelmi Szemle", VII (1964), 3–4, p. 537–568, şi analiza lui Ioan-Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici*..., în *Românii şi puterea în Regatul Ungariei medievale (secolele XIII–XIV)*, Cluj-Napoca, 2017[2], p. 344–356).

politicilor *valahe* şi sârbeşti ale monarhului care avea să domnească „peste trei mări" la sfârşitul vieţii sale (1377/1378–1382)[6].

Redăm astfel pasajele de interes în acest cadru din actul emis de regele Ludovic I pe când nu împlinise trei ani de domnie şi trebuise deja să facă faţă la contestări majore ale stăpânirii sale, atât ca suveran, cât şi ca suzeran[7].

> [....] *Consideratisque fidelitatibus et seruiciis meritoriis ac multa laudedignis/ eiusdem magistri Stephani ubi in terra Transalpina Bozorab ipsius domini regis patris nostri karissimi et noster ac regni nostri notorius infidelis sub ficte pacis astucia in exitu eiusdem domini regis patris nostri de terra predicta in quodam loco nemoroso in dagicium/ densitate firmato eundem dominum regem patrem nostrum karissimum et eius gentem nequiconse et fraudalenter uiolato iuramento quo se ipsi domino suo naturali ligarat cum copiosa multitudine Olachorum et aliarum gentium inuasit ibi idem magister/ Stephanus sequens tunc uestigia ipsius domini regis patris nostri karissimi pie memorie cum suprema diligentia et feruenti fidelitate pro augmento honoris eiusdem domini regis patris inter ceteros regni fideles ex quibus nonnulli in ibi extiterunt per homines ipsius Bozorab/ miserabiliter interempti mortaliter extitit cruentatus eoque per trinarum Olachalium sagittarum ictus mortisas* [!] *wlnera super se recipiens mortis supplicium iux euasit et consequenter idem magister Stephanus preter decessum dicti domini regis patris nostri karissimi pie memorie nostre adherens/ maiestati cum regnum Rasscie per scissmaticos occupatum cum ualido excercitu nostro intrassemus non precens rebus nec persona ibi grata et accepta seruitia cum suprema diligentia nobis curauit exhibere predictam possessionem nostram Bachanad uocatam in comitatu de/ Heuesuywar existentem ex certa sciencia nostre collacioni pertinentem cum omnibus utilitatibus suis et pertinenciis vniuersis sicut per prescriptas litteras nostras patentes prius dedimus sic et nunc noue nostre donacionis titulo cum foro et aliis omnibus utilitatibus suis/ et pertinenciis vniuersis eidem magistro Stephano notario nostro speciali et fideli ac per eum suis heredibus heredumque suorum successoribus et posteritatibus uigore presentium priuilegium litterarum nostrarum dedimus, donauimus et contulimus iure perpetuo et irreuocabiliter possidendam,/ tenendam pariter et habendam* [...][8].

Actul conţinea unul dintre cele mai consistente pasaje referitoare la campania lui Carol-Robert din Ţara Românească şi la bătălia de la *Posada*[9]. Rândurile erau

---

[6] Sub raport politic modern, a se vedea astfel Jenő Szücs, *The Three Historical Regions of Europe*, în „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae", XXIX (1983), 3–4, p. 131–184.

[7] Şerban Papacostea, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D. Xenopol»", XXI (1984), p. 111–117, la p. 112–114.

[8] MNL-OL, DL 3604. Pentru ediţia critică: Suzana Simon, Al. Simon, *On the Adversaries and Supporters of Young Louis I of Anjou at the Beginning of 1345*, în *Studia diplomatica et historica. Festschrift Mirjana Matijević-Sokol*, ed. Ivan Botica, Tomislav Galović, Damir Karbic, S. Simon, Split – Zagreb, 2023, p. 219–230, în acest caz la p. 221–222, 224–225.

[9] Amintim astfel în comparaţie dosarul – selectiv şi astfel voit incomplet – din *Documenta Romaniae Historica* (DRH), D. *Relaţiile între Ţările Române*, I. *1222–1456*, ed. Ştefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, Bucureşti, 1977, no. 20, p. 42–44 (10 iulie 1331); no. 23, p. 47–49 (2 noiembrie 1332); nos. 25–26, p. 49–54 (26 noiembrie 1332, 2 ianuarie 1333); nos. 28–30, p. 55–59 (2 iunie 1334, 19 mai 1335, post 11 noiembrie 1336); no. 35, p. 65–66 (30 iunie 1347); no. 37, p. 67–69 (24 aprilie 1351).

însă ulterioare cu peste paisprezece ani evenimentelor din septembrie-noiembrie 1330. Circumstanţele în care aceste informaţii au fost consemnate şi au fost transmise[10] sunt – în mod (poate nu foarte) limpede – de cea mai mare importanţă, primând poate chiar în raport cu veridicitatea datelor[11].

Context feudal ungar – context istoriografic maghiar.

Conform actului emise de Ludovic I pe 21 ianuarie 1345 şi garantat de un număr important de dregători şi de prelaţi din stăpânirile fiului lui Carol-Robert[12], Ştefan, noul şi vechiul posesor al domeniului Boconád (*Bachanad* în documentele coroanei)[13], se distinsese inclusiv pe câmpul de luptă, în Ţara Românească (în primul rând), sub Carol-Robert la 1330[14], şi în Serbia, sub Ludovic, la 1342–1344[15]. Atenţia deosebită dată campaniei de la 1330, deja „un loc comun" ungar[16], se explică şi prin – dacă nu în primul rând – (1) istoria recentă a noii posesiuni a notarului special al curţii regale, Ştefan, (2) prin locaţia domeniului acordat acestuia de către fiul lui Carol-Robert şi (3) – poate cu precădere – prin identitatea vecinului „de moşie" al lui Ştefan.

1. La revenirea din Ţara Românească[17], Carol i-a întărit fidelului său *miles* Csenik (*Chenyk*)[18] din Boemia[19], posesia asupra Boconád-ului (1331)[20]. La 1328[21],

[10] O încercare de analiză a acurateţii informaţiilor transmise asupra bătăliilor prin actele de danie a fost făcută de Szilárd Sütő în raport cu luptele interne ungare de la 1386–1387 (*Narácie uhorských listín 14. storočia s opismi bitiek. K otázke ich dôveryhodnosti*, în *Bitka pri Rozhanovciach v kontexte slovenských a uhorských dejín*, ed. Ferdinand Uličný, Drahoslav Magdoško, Košice, 2012, p. 283–291). Concluzia a fost una negativă. Inclusiv beneficiarii documentelor ofereau informaţii false, nu doar emitenţii (regali) ai acestora.

[11] Tot cu titlu de comparaţie „războinică", pomenim felul în care, la 1489, Matia Corvin privea bătălia de la Baia (1467) în discuţiile cu legatul papal Angelo Pecchinoli (Antonín Kalous, *The Legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488–1490)* (=*Collectanea Vaticana Hungariae*, II, 8), Budapest – Rome, 2021, Anexă, no. 34, p. 152) şi în actele sale interne (Gyula Nagy, *Lázói János czimere*, în „Turul", VIII (1890), 4, p. 208–210).

[12] Referinţa pentru dregătorii şi prelaţii din Ungaria angevină, pe care ne bazăm, rămâne Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457* [ediţie digitală], Budapest, 2000.

[13] Vezi datele (ante anii 1360) din seria AOkl, I–XL. *1301–1356* [nu au fost încă publicate volumele XXXV–XXXVIII şi XL, care acoperă anii 1351–1353, 1355], *sub voce* Boconád.

[14] Vezi şi un act mai puţin cunoscut în István Balogh, *A Báthori család négy oklevele*, în „Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltári Évkönyv", XIII (1999), p. 107–132, la no. 2, p. 118.

[15] Vezi Gy. Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest, 1988, p. 89–91. Conflictul ar fi început (totuşi) imediat după moartea regelui Carol în vara lui 1342 (pentru context, cu relevanţă şi pentru Ţara Românească, a se vedea şi Andrea Kiss, *Floods and Weather in 1342 and 1343 in the Carpathian Basin*, în „Journal of Environmental Geography", II (2009), 3–4, p. 37–47).

[16] Pentru actele vremii, vezi recent Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 324–325, nota 382.

[17] În general: László Veszprémy, Greta Somogy, *Károly Róbert magyar király 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája*, în „Hadtörténelmi Közlemények", CXXVII (2014), 1, p. 23–40. Trebuie să reamintim un aspect neglijat: în primăvara anului 1331 (martie-aprilie), Carol-Robert se pregătea să-şi ia revanşa asupra lui Basarab (vezi *Documente privind istoria României* (DIR), C. *Transilvania*, secţiunea *Veacul XIV*, III. *1331–1340*, ed. Zsigmond Jakó, Francisc Pall, David Prodan, Bucureşti, 1954, no. 9, p. 7; AO, XV. *1331*, ed. Ildikó Tóth, Szeged, 2004, no. 100, p. 58; F. Piti, *Királyi hadoszlások Károly Róbert uralkodása idején*, în „Hadtörténelmi Közlemények", CXXIX (2016), 2, p. 381–392, la p. 384, nota 25; până la mijlocul lui ianuarie 1331, Carol-Robert crezuse că Basarab va trece Carpaţi împotriva sa). Noua campanie ungară din Ţara Românească nu a mai avut loc din cauza eşecului atacului basileului Andronikos al III-lea Paleologul, aliatul lui Carol-Robert, asupra lui Ioan Alexandru, noul ţar al Bulgariei, ginerele lui Basarab (vezi şi

regele îi dăduse acest domeniu împreună cu alte moşii luate de la *infidelii notorii* din neamurile Csák, dar şi Aba[22], Demetriu fiul lui Bodon şi Leustaţiu *cel Mare* (*magnus*) de Verpélet[23]. La 1346 încă, „vecinii din zonă" se plângeau de *oaspeţii* (*hospes*) înstăpâniţi de Carol-Robert la Boconád[24]. La cea dată, proprietar era Ştefan, notar regal atât sub Carol, cât şi sub Ludovic[25]. Ştefan „preluase" posesiunile lui Csenik, începând cu Szajla (*Zayla*) la 1334[26].

2. Posesiunea Boconád, al cărei mare vecin era domeniul Besenyőtelek (*locul bisenilor*, nume folosit îndeobşte pentru vechii pecenegi)[27], se găsea în Comitatul Heves(ujvár)[28]. El era aşezat la nord de „rezervaţia cumană"[29] a Sfintei Coroane a

---

Fontes Historiae Daco-Romanae, III. *Scriitori bizantini (secolele XI–XIV)*, ed. Alexandru Elian, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1975 (FHDR), *Cantacuzino*, no. 2, p. 484–485).

[18] A se vedea şi *Hazai Okmánytár*, I [*1141*(?)–*1622*], ed. Imre Nagy, Iván Páur, Károly Ráth, Dezső Véghely, Győr, 1865, no. 99, p. 146–148 (29 august 1327); Ferenc Fallenbüchl [Gerhard Ring], *Die Augustiner in Ungarn vor der Niederlage von Mohács 1526*, în „Augustiniana", XV (1965), p. 131–174, la p. 168, nota 51 (numele în sine ar merita analizat).

[19] Éva B. Halász, F. Pitti, *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái. 1001–1387*, Budapest–Szeged, 2019, no. 232, p. 119 (29 septembrie 1331); no. 236, p. 120 (8 martie 1332); no. 239, p. 122–125 (26 aprilie 1332); no. 242, p. 126 (7 iunie 1332); no. 351, p. 177 (12 iulie 1347); no. 486, p. 237 (17 august 1362). Fiul său, Ştefan, a fost prepozit de Vasvár/ Eisenburg (AOkl, XLVIII. *1364*, ed. F. Piti, Budapest – Szeged, 2018, *sub voce* „Csenik").

[20] Prin raportare la planurile regelui din primăvara lui 1331, vezi şi AOkm, II. *1322–1332*, ed. I. Nagy, Budapest, 1882, no. 449, p. 522–525 (10 martie 1331; regest: AOkl, XV, no. 108, p. 63); no. 496, p. 583 (28 martie 1332); AOkl, XV, no. 250, p. 141–142 (1 iunie 1331).

[21] AOkm, II, no. 449, p. 523–524 (1328 şi 6 octombrie 1329; regest: AOkl, XV, no. 92, p. 52).

[22] Matei (dar şi Ugrinus) Csák şi Ladislau Kán (şi fii acestuia), fuseseră marii adversari din Ungaria ai lui Carol (Gy. Kristó, *Csák Maté*, Budapest, 1986, p. 158; Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294–1315)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 176). El s-a impus şi în faţa neamului Aba (Attila Zsoldos, *Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, în „Hungarian Historical Review", II (2013), 2, p. 211–242). Soarta rebelilor Basarabi a fost sensibil mai bună (Attila Bárány, *Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal*, în *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*, ed. A. Bárány, Klára Papp, Tamás Szálkai, Debrecen, 2011, p. 75–126, la p. 114–116).

[23] Pentru cetatea Verpelét din Comitatul Heves şi Leustaţiu: Ildikó Tóth, *Egy 1331. évi adománylevél margójára (adalékok* a *Záh Felicián-féle merénylet következményeihez)*, în „Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica", CXVII (2003), p. 75–83, aici la p. 79–80).

[24] Vezi şi György Bónis, *Szentszék regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*, ed. Elemér Balogh, Szeged, 1997, no. 1030, p. 113 (23 mai 1346; amplu regest: AOkl, XXX. *1346*, ed. F. Piti, Budapest – Szeged, 2014, no. 406, p. 254–255).

[25] Din păcăte, lipseşte încă o (micro-) biografie dedicată acestui important personaj ungar.

[26] Dincolo de „jocurile" notarului Ştefan, motivele pentru pierderile, mai ales de la 1337, ale lui Csenik din Comitatul Heves par să fie multiple şi chiar personale (vezi astfel şi Béla Kovács, *Sirok*, în „Várépítészetünk", ed. László Gerő, Budapest, 1975, p. 250–254).

[27] Din perspectiva istoriografiei maghiare: András Pálóczi Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest, 1989; Gy. Kristó, *A korai Erdély (895–1324)*, Szeged, 2002, p. 163–164; Erwin Gáll, *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás: hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből*, Budapest, 2019, p. 87–88.

[28] Cu titlu orientativ: Péter Havassy**,** *Heves Megye középkori tisztségviselői* (=*Studia Agriensia*, VI), Eger, 1986; András Kubinyi, *Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben*, în „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve", XXXVII (1999), p. 499–518.

[29] A se vedea Nóra Berend, *Cuman Integration in Hungary*, în *Nomads in The Sedentary World*, ed. Anatoly M. Khazanow, André Wink, Richmond VA, 2001, p. 103–127.

Ungariei de pe cursul mijlociu al Tisei[30]. Divizaţii cumani muriseră pentru Carol-Robert în Ţara Românească în noiembrie 1330[31].

3. Moşia vecină a Boconád-ului, Besenyőtelek, îi aparţinea comitelui de Caraş[32] şi Cuvin[33], Toma Szécsényi, voievodul Transilvaniei în anul 1330[34]. Alături de banul de Severin, Dionisie Szécsi[35], Toma trecea, în *Cronica pictată de la Viena*, drept principalul inspirator al deciziei lui Carol de a-l ataca fără motiv pe Basarab[36]. Apropiat de influenta regină-văduvă Elisabeta Piast, Toma nu era agreat de fiul ei, Ludovic. După cinci luni de domnie, acesta l-a demis pe Toma din dregătoria de voievod al Transilvaniei[37]. La un an de la noul act al regelui Ludovic pentru domeniul Boconád, a început un proces[38] între notarul Ştefan şi comitele

[30] Pentru natura zonei în care se afla posesiunea – pe vremuri – a lui *Bachanad* (o poreclă?) a se vedea şi *Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomaticano* (=*Magyar Országos Levéltár Kiadványai*, II, 51), ed. Tibor Szőcs, Budapest, 2012, no. 264, p. 226–227 (29 august 1295), precum şi Gábor Hatházi, *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon* (=*Opuscula Hungarica*, V), Budapest, 2005, p. 155–188, 201–231.

[31] *Chronicon pictum Vindobonense* (=*Fontes Historiae Daco-Romanorum*, XI), ed. Gheorghe Popa-Lisseanu, Bucureşti, 1937, p. 110–111; [Heinrich von Mügeln, *Ungarnchronik*] *Chronicon Henrici de Mügeln germanice conscriptum*, ed. Eugen Travnik, în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, II, Budapest, 1938, p. 87–223, la p. 220–222; Andrei Pippidi, *La originile Ţării Româneşti*, în „Revista istorică", NS, XIX (2008), 1–2, p. 5–20, aici la p. 16–19.

[32] Stăpânirea de către un comite de Caraş a unei proprietăţi, la mare distanţă, în comitatul Hevesujvár nu era nefirească. La 1318, Carol-Robert de Anjou îi acordase deja lui Petru Aba, comite de Caraş (Caransebeş), un domeniu în acel comitat de pe cursul Tisei (DIR, C, XIV–1. *1301–1320* [ed. Zs. Jakó, F. Pall, D. Prodan], Bucureşti, 1953, no. 303, p. 295).

[33] Trebuie remarcat că aceste dregătorii de comite de Caraş şi Cuvin lipsesc din parcursul instituţional al lui Szécsényi aşa cum a fost stabilit el de către Engel *Magyarország világi archontológiája* (vezi şi Tibor Róbert Varga, *Adatok Szécsényi Tamás vajdai széken kívüli igazságszolgáltató tevékenységéhez*, în *Tanulmányok a középkorról*, II, ed. Boglárka Weisz, László Balogh, József Szarka, Szeged, 2001, p. 139–149, în special p. 149, nota 31).

[34] Vezi astfel şi György Rácz, *The Heraldry of Angevin-age Hungary and its Reflections in the Illuminated Chronicle*, în *Studies on the Illuminated Chronicle*, ed. János M. Bak, L. Veszprémy, Budapest – New York, 2018, p. 111–125, în acest caz la p. 116–117, 120.

[35] L. Veszprémy, *A «posadai» csata. Károly Róbert 1330-as havasalföldi hadjárata*, în *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6-16. század)*, ed. László Pósán, L. Veszprémy, Budapest, 2016, p. 232–246, la p. 236–239. Vezi Csaba Farkas, *Család és politika az Anjou-korban: Lackfiak és Szécsiek (1308–1359)*, în „Belvedere Meridionale", XXXIV (2022), 4, p. 18–45, cu precădere p. 23 (nota 21), 26 (nota 54), 28 (nota 74), 35 (nota 148).

[36] A se (re)vedea *Chronicon pictum Vindobonense*, ed. Popa-Lisseanu, p. 110–111/ ed. Sándor Domanovszky din *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, p. 293–505, aici la p. 496–497 ([...] *ad inductionem Thome woyuode Transilvani et Dyonisii filii Nicolai filii Ioanka* [...]).

[37] Toma a fost totuşi despăgubit şi şi-a păstrat destui fideli (András W. Kovács, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda familiárisairól*, în „Erdélyi Múzeum", LXVII (2005), 3–4, p. 78–85).

[38] La acest proces, Nicolae, fiul lui Mihail de *Voya* (Valea, lângă Valea Secaşului din Banat), a fost desemnat *probus vir* („arbitru") de Szécsényi (AOkm, V. *1347–1352*, ed. I. Nagy, Budapest, 1887, no. 39, p. 98 (25 iunie 1347; în AOkl, XXXI. *1347*, ed. Ferenc Sebök, Budapest – Szeged, 2007, no. 595, p. 315, act citat de Maria Holban după ediţia György Pray, omisă din AOkm, V, în *Deposedări şi judecăţi în Banat pe vremea Angevinilor şi ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", V (1962), p. 57–131, la p. 63; vezi acum şi AOkl, XXXI, no. 1025, p. 523–524; 2 noiembrie 1347).

Toma pentru hotarul dintre Boconád şi Besenyőtelek (aprilie 1346 – octombrie 1348)[39]. Rezultatul a fost o „remiză”[40].

În aceste condiţii, menţionarea de către Ludovic I a participării notarului Ştefan la luptele cu *schismaticii*, care ocupaseră *Rascia*[41], avea – nu numai sub raportul întinderii menţiunii în ansambul actului – o poziţie „secundară” în relaţie cu relevanţa feudală internă ungară a rolului avut, vreo treisprezece ani mai devreme, de acelaşi notar în campania din Ţara Românească a lui Carol-Robert, tatăl noului rege[42]. Din punct de vedere practic, principala funcţie îndeplinită de pomenirea luptelor din Serbia, la care notarul Ştefan luase parte, era de a arăta că acesta i se arătase credincios şi lui Ludovic[43], nu doar lui Carol-Robert[44]. El servise – ca urmare – coroanei Ungariei vreme de decenii[45]. Era o carieră mai mult decât onorabilă în slujba a doi monarhi.

Cariera lui Ştefan a fost frumos reflectată în documentul din 21 ianuarie 1345. Totuşi, actul a fost omis voit din monumentala colecţie de documente *Anjoukori okmánytár* [Diplomatariul epocii angevine <din Ungaria>]. Din ea, între 1878 şi 1891, au apărut şase volume, acoperind intervalul 1301–1357[46].

Spunem voit, întrucât din documentul din 21 ianuarie 1345 a fost extras primul – şi scurtul – act de donaţie al regelui Ludovic pentru notarul Ştefan. Actul acesta din 10 iulie 1343 a fost publicat de către Imre Nagy[47] în volumul al patrulea din *Anjoukori okmánytár* (1884), care cuprindea anii 1340–1346[48].

---

[39] De exemplu: AOkm, IV, no. 350, p. 575–577 (2 aprilie şi 2 mai 1346; regeste în AOkl, XXX, no. 257, p. 163–164, no. 381, p. 233); AOkl, XXX, no. 406, p. 254–255 (23 mai 1346).

[40] AOkm, V, no. 120, p. 241–242 (17 octombrie 1348). A se vedea aici şi studiul lui Mór Wertner, *Szécsényi Tamás erdélyi vajda (1299–1354)*, în „Erdélyi Múzeum”, X (1893), p. 119–134, la p. 131–132. Delimitarea hotarului era în favoarea notarului Ştefan. În schimb, acesta renunţa la toate pretenţiile (sale) asupra posesiunii Besenyőtelek a comitelui Toma.

[41] Anterior, conflicte de o asemenea amploare, care să justifice cuvintele lui Ludovic, erau cunoscute doar pentru anii 1339–1340 (în special), la finalul domniei lui Carol-Robert şi nu la începutul domniei fiului acestuia (vezi Sima Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, XLIV (2007), 2, p. 411–421, aici la p. 416).

[42] Luptele din Ţara Românească (1330) par mai importante pentru Buda decât cele din *Rascia* (1342–1344). Dar, discrepanţa între dimensiunile descrierilor celor două acţiuni militare în actul din ianuarie 1345 se datora unei comparaţii reale între aceste campanii sau era cu precădere rezultatul intereselor lui Ludovic din ianuarie 1345 exprimate prin evocarea campaniei tatălui său din Ţara Românească? Întrebarea merită un răspuns clar.

[43] Vezi în acest context un studiu clasic de al lui Pál Engel, *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, în „Századok”, CXXII (1988), 1–2, p. 89–146.

[44] A se vedea un alt studiu de referinţă al aceluiaşi istoric maghiar *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, în „Történelmi Szemle”, XXXIX (1997), 2, p. 137–158. La capătul primului deceniu de domnie, Ludovic a trebuit să-şi impună propriul sistem de loialităţi (1351). El nu coincidea în mod obligatoriu cu cel format/ adaptat de către părintele său (după 1323). Interesant este că „reforma” lui Ludovic a putut începe (ea s-a desfăşurat cu adevărat abia în anii 1370) după ce l-a numit jude al curţii regale pe Toma Szécsényi († c. 1354) la 1349.

[45] Păstrând proporţiile, fidelitatea lui Ştefan se compara cu cea a mult mai puternicilor membri ai familiilor Szécsi ori Lackfi (vezi şi Farkas, *Lackfiak és Szécsiek*, p. 30–33).

[46] Al şaptelea volum, conţinând documente dintre 1 ianuarie 1358 şi 31 martie 1359, a fost editat de Gyula Tasnádi Nagy la Budapesta abia trei decenii mai târziu, în anul 1920.

[47] Pentru vechiul AOkm (în comparaţie cu „modernul” AOkl, format numai din regeste), a se vedea relativ recent Éva Teiszler, *Anjou-kori oklevéltár – harminc év, harminc kötet. Az Anjou-kori oklevéltár története*, în „Belvedere Meridionale”, XXVI (2014), 3, p. 146–154.

[48] MNL-OL, DL 3604, în AOkm, IV, no. 216, p. 356 (vezi AOkl, XXVII, no. 475, p. 301).

Care au fost motivaţiile omiterii documentului din 21 ianuarie 1345 din diplomatariul angevin? Care puteau fi implicaţiile – maghiare prima dată şi apoi româneşti (dar şi sârbeşti) – ale publicării acestui izvor? Sunt întrebări tentante (istoriografic inclusiv)[49]. Ele nu trebuie însă să primeze în raport cu analiza – în contextul epocii – a datelor din donaţia regală din ianuarie 1345.

I. *NECREDINCIOŞI*, DAR NU *SCHISMATICI*

De la o primă lectură a documentului[50], iese în evidenţă faptul că, deşi nu avea vreo vorbă bună pentru Basarab de la *Posada* şi *valahii* săi, Ludovic nu-i numea *schismatici*. Termenul era folosit – imediat după descrierea luptelor de 1330 – pentru invadatorii *Rasciei* de la începutul domniei lui Ludovic[51].

O asemenea dihotomie între *valahi* şi *schismatici*, înscrişi la mică distanţă în aceeaşi sursă şi în acelaşi context (meritele notarului regal Ştefan în acest caz), nu este cunoscută pentru alte documente ale regalităţii angevine[52]. Ne referim aici la acte în care, pe deasupra, *valahii* erau „personaje negative" în istoria regilor[53]. În

[49] Astfel, colecţiile coeve *Hurmuzaki* şi *Anjoukori okmánytár* ar merita analizate împreună.

[50] Reamintim pasajul [...] *Consideratisque fidelitatibus et seruiciis meritoriis ac multa laudedignis eiusdem magistri Stephani ubi in terra Transalpina Bozorab ipsius domini regis patris nostri karissimi et noster ac regni nostri notorius infidelis sub ficte pacis astucia in exitu eiusdem domini regis patris nostri de terra predicta in quodam loco nemoroso in dagicium densitate firmato eundem dominum regem patrem nostrum karissimum et eius gentem nequiconse et fraudalenter uiolato iuramento quo se ipsi domino suo naturali ligarat cum copiosa multitudine Olachorum et aliarum gentium inuasit ibi idem magister Stephanus sequens tunc uestigia ipsius domini regis patris nostri karissimi pie memorie cum suprema diligentia et feruenti fidelitate pro augmento honoris eiusdem domini regis patris inter ceteros regni fideles ex quibus nonnulli in ibi extiterunt per homines ipsius Bozorab miserabiliter interempti mortaliter extitit cruentatus eoque per trinarum Olachalium sagittarum ictus mortisas wlnera super se recipiens mortis supplicium iux euasit* [...].

[51] Citǎm din acelaşi act regal (MNL-OL, DL 3604): [...] *consequenter idem magister Stephanus preter decessum dicti domini regis patris nostri karissimi pie memorie nostre adherens maiestati cum regnum Rasscie* ***per scissmaticos occupatum*** *cum ualido excercitu nostro intrassemus non precens rebus nec persona ibi grata et accepta seruitia cum suprema diligentia nobis curauit* [...].

[52] Pentru un inventar al acestor documente valahe ale regalităţii angevine, a se vedea, pe lângă regestele din seria AOkl şi ediţiile, cu traduceri în limba română, din seria *DRH*, C. *Transilvania* (*1351–1355*), şi regestele din *Erdélyi okmánytár. Codex diplomaticus Transsylvaniae*, II. *1301–1339*, ed. Zs. Jakó, Budapest, 2004, III. *1340–1359*, ed. Zs. Jakó, Géza Hegyi, A. W. Kovács, Budapest, 2008; IV. *1360–1372*, ed. Zs. Jakó, G. Hegyi, A. W. Kovács, Budapest, 2014; V.*1373–1389*, ed. Zs. Jakó, G. Hegyi, A. W. Kovács, Budapest, 2021 (EO).

[53] Actele angevine ungare, în care *valahii* însemnau *schismaticii* (mai puţin numeroase pe cât s-a dorit a crede), au fost „repertoriate" de Maria Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, Bucureşti, 1981, ori de Matei Cazacu, Dan <Ioan> Mureşan, *Ioan Basarab, un domn român la începuturile Ţării Româneşti*, Chişinău, 2013. „Totuşi", în ciuda marilor conflicte avute cu ei, Ludovic nu i-a numit – atât în anii 1340–1350, cât şi după – *schismatici* pe Bogdan I al Moldovei (c. 1363–c. 1367) ori pe Vladislav I *Vlaicu* al Ţării Româneşti (1364–1377), şi nici pe <Nicolae-> Alexandru, sub care Patriarhia Ecumenică de Constantinopol a aprobat aşezarea Mitropoliei *Ungrovlahiei* la Curtea de Argeş (1359).

veacul următor, al XV-lea, după Unirea de la Florenţa (1439) o asemenea situaţie ungaro-*valahă* nu ar fi neapărat surprinzătoare[54].

Dar, în cazul de faţă, ne aflăm în faţa realităţilor specifice secolului al XIV-lea, vremii lui Ludovic I[55]. Acesta a fost definit – uneori forţat şi chiar caricatural – drept promotor fanatic al acţiunilor împotriva *schismaticilor*[56].

O observaţie utilă pentru actul în discuţie se impune în contextul politicii „răsăritene" a lui Ludovic[57]. Percepţia negativă românească asupra acestuia a fost înlesnită de traducerea ori măcar interpretarea arbitrară a cuvântului *infidel* (*infidelis* în latină) prin *schismatic* (*schismaticus*)[58], deşi, astfel, des citata construcţie *infidelii schismatici/ schismaticii necredincioşi* devenea tautologică[59].

Folosirea cuvântului *infidelis* (indiferent de declinare)[60] în actele lui Carol-Robert şi Ludovic împiedică o asemenea echivalenţă[61]. „Egalitatea" dintre *infidel* (adică, *necredincios* faţă de monarh)[62] şi *schismatic* (adică, creştin de rit *grec* nesupus papei)[63] ar fi însemnat că toţi *necredincioşii*, toţi cei vinovanţi de *nota infidelitatis*[64], cu care monarhii angevini s-au confruntat – din Croaţia şi Slavonia[65] şi până în Transilvania şi actuala Slovacie[66], trecând prin Ungaria propriu-zisă[67] –

---

[54] În acest sens, pentru relaţia Ungariei cu Ţara Românească: Al. Simon, *From Dragula to Czypelles: Wallachia in the Late 1470s*, în „Acta Terrae Septemcastrensis", XX (2021), p. 153–168.

[55] A se vedea cu precădere Pop, *Din mâinile valahilor schismatici...*, p. 401–424, 434–464.

[56] De reţinut este şi că excesele călugărilor franciscani, foarte activi şi violenţi „la hotarele de rit *grec*" ale Regatului Ungariei, nu au ajutat imaginea lui Ludovic (a se vedea aici mai ales Ş. Papacostea, *Întregiri la cunoaşterea vieţii bisericeşti a românilor în Evul Mediu (secolul XIV)*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCIX (1981), 1–2, p. 107–122; Adrian Magina, *Răufăcători sau... schismatici? Statutul ortodocşilor bănăţeni în jurul anului 1400*, în *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, ed. Dumitru Ţeicu, Ionel Cândea, Brăila, 2008, p. 283–293).

[57] Discuţia este desigur una amplă. În opinia noastră, întrebarea fundamentală ar fi: în ce măsură Ţara Românească şi apoi Moldova pot „să unească" mult mai bine documentatele politici angevine faţă de Serbia, de rit *grec* (în sud-est), şi Halici, tot de rit *grec* (în nord-est).

[58] Vezi şi https://ro.wikipedia.org/wiki/Basarab_I. Referinţa este elocventă în zilele noastre.

[59] Ne referim la cunoscutul act al lui Ludovic I din 30 iunie 1347 (DRH, D, I, no. 35, p. 65).

[60] *Online Decreta regni mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, editor-general János M. Bak, Budapest – Salt Lake City, UT, 2019 (DRMH), p. 215, nota 27.

[61] O căutare în AOkl (disponibil online: https://library.hungaricana.hu) după cuvintele cheie *hűt*(e)*len* (necredincios/ trădător) şi *hűt*(e)*lenség* (necredinţă/ trădare) este elocventă.

[62] Şi faţă de regat(ul său) (György Bónis, *Középkori jogunk elemei*, Budapest, 1972, p. 299).

[63] Deşi *infidelis* putea însemna şi *haereticus* în Regatul Ungariei (DRMH, p. 215, nota 27), iar confuzia între *eretic* şi *schismatic* era atractivă din punct de vedere politic (vezi aici şi Ş. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între Cruciată şi Imperiul Mongol*, Bucureşti, 1993, p. 47–48). Papalitatea a distins între *schismatici* şi *ereticii* în cazul beneficiilor de tip cruciat acordate lui Carol-Robert în aprilie 1332 (Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae Historica*, I. *Ab Honorio P.P. III usque ad Clementem P.P. VI*, Roma, 1859, no. 859, p. 551).

[64] De această crimă (de înaltă trădare, care era la început sinonimă cu crima de *lezmaiestate*, pentru ca apoi sensurile să se lărgească) s-a făcut explicit vinovat Bogdan de Cuhea (vezi actele lui Ludovic I, din Oradea şi Bistriţa, de la 1343 şi 1349, publicate de Ioan Mihály de Apşa, *Diplome maramureşene din secolele XIV şi XV*, Sighet, 1900, no. 7, p. 17; no. 13, p. 26).

[65] Vezi aici, de după *Posada*, şi *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae*, X. *1332–1342*, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb, 1912 (CDRC), no. 22, p. 25; no. 27, p. 34 (1332).

[66] De pildă, cazurile *infidelilor* Matei Csák şi Ladislau Kán, alăturaţi *schismaticului* Ştefan Milutin de către Carol-Robert în martie 1322 (Györffy, „Adatok", Anexă, no. 3, p. 548).

erau ortodocşi. Acesta nu a fost în chip evident cazul[68]. Nu trebuie „să punem cuvinte în gură" regilor angevini[69], mai ales când destule dintre „vorbele" lor scrise au fost evitate, chiar şi în istoriografia maghiară.

1. SZÉCSÉNYI, SZÉCSI, SEVERIN ŞI *SCHISMATICII* LA ÎNCEPUTUL ANULUI 1345

În ordine cronologică inversă, (1) nepublicarea actului dat de Ludovic I în ianuarie 1345 în diplomatariul angevin al Academiei Maghiare de Ştiinţe şi (2) rolul jucat în evenimentele de la 1330 de către Toma Szécsényi, vecinul conflictual al beneficiarului actului regal din ianuarie 1345, sporesc valoarea neidentificării de către Ludovic a *valahilor* cu *schismaticii* la începutul anului 1345, inclusiv în relaţie cu luptele de la 1330[70]. În plus, în *Cronica pictată*, care se oprea imediat după întronarea lui Ludovic la 1342 (din a cărui poruncă a fost scrisă vreo 15 ani mai târziu)[71], Basarab a fost numit *schismatic*, dar, doar după ce el îl aşezase – prin *înşelăciune* – pe rege pe calea *Posadei*[72]. În rest, „cu toate păcatele sale", Basarab era un personaj de-a dreptul pozitiv în raport cu Szécsényi şi Szécsi, care-l împinseseră pe Carol-Robert spre dezastru[73].

---

[67] Vezi Enikő Csukovits, *Zvíjajúci sa had a Satanov zbrojnoš. Obraz nepriateľa v naráciách stredovekých uhorských kráľovských donácií*, în *Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla*, ed. Vladimír Segeš, Božena Šeďová, Bratislava, 2007, p. 27–36, mai ales p. 30–31 (notele 23 şi 27), 32–33 (notele 37–39).

[68] Ca exemple, vezi CDRC, X, no. 190, p. 257; (1336); no. 361, p. 512 (1339); no. 380, p. 536 (1340), dar şi cuvintele aproape *valahe* înscrise de Ludovic pe 27 ianuarie 1364: [...] *Veneti, nostri infideles et notorii rebelles* [...] (CDRC, XIII. *1360–1366*, Zagreb, 1915, no. 247, p. 332).

[69] *Necredinţa* „s-a nuanţat" până la *Tripartitum* (1514), sensibil ulterior însă epocii angevine. Până la Sigismund de Luxemburg, termenul a apărut explicit în bula de aur a lui Andrei al II-lea (1222), inclusă – în varianta de la Esztergom din 1318 – şi în *Decretum unicum* al lui Ludovic I (1351), şi în decretele lui Andrei al III-lea (1298) şi Carol-Robert (1342) (DRMH, p. 1609–1610). În cazul lui Carol-Robert (2 februarie 1342), *infidelitatea* (trădarea) a fost asociată nerespectării recent impusului monopol regal asupra metalelor preţioase (1335).

[70] Amintim astfel că, în primul său act cunoscut de după întoarcerea sa din campania în Ţara Românească, Carol-Robert l-a numit *schismatic* pe Basarab (9 decembrie 1330). După Györffy („Adatok" (II), no. B, p. 565–566), documentul era un fals, dar unul medieval. Documentul, semnalat în istoriografia română drept autentic de Victor Motogna (*Iarăşi lupta de la Posada (un document necunoscut)*, în „Revista istorică", X (1923), 4–6, p. 81–85), prin care regele îl răsplătea pe cavalerul Nicolae (din neamul Baboniči/ Blagay?) pentru vitejia sa în luptele din Ţara Românească, a fost confirmat şi transcris de Ludovic I (18 mai 1364) şi apoi pentru Matia Corvin (26 august 1486). Din păcate, deşi a fost înregistrată în Arhivele Statului Maghiar (MNL-OL, DL 66066), confirmarea de la 1486 nu s-a păstrat, la fel ca actul de la 1330. Doar copia după confirmarea de la 1364, realizată de Capitlul din Zagreb pe 11 noiembrie 1542, s-a păstrat. Tibor Almasi şi Tamás Kőfalvi, editorii AOkl, XIV. *1330* (Budapest – Szeged, 2004, no. 613, p. 347–348), au socotit însă – mai degrabă – autentic actul, fără loc de emitere, de la Carol-Robert. Tot în 2004, Zsigmond Jakó (EO, II, no. 684, p. 253–254; cu ediţiile anterioare) a considerat documentul un fals indiscutabil (pentru izvor şi pasajele sale *valahe*: Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 332–333; lucrarea fiind disponibilă pe academia.edu, evităm citatele *in extenso* din sursele discutate în ea)

[71] Autorul *Cronicii pictate* a fost identificat plauzibil, de aproape 150 de ani, cu Mark Kelt, capelanul Elisabetei Piast (ultima oară: Pippidi, *La originile Ţării Româneşti*, p. 9–12).

[72] *Confidens de fide perfidi scismatici*, Carol a plecat astfel spre casă (*Chronicon pictum*, p. 110).

[73] Vezi ediţiile cronicii în paralel şi documentele vremii în Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 356–359. Faptul că ediţia românească a *Cronicii pictate de la Viena*, dată la 1937 de către

În ianuarie 1345, pentru monarhul angevin, în lista de merite militare a notarului Ştefan, *schismatici* erau doar aceia care invadaseră Regatul *Rasciei* (*id est* Serbia), adică sârbii şi alţi supuşi de ai lui Ştefan Uroş al IV-lea Duşan. Conflictul dintre regalitatea angevină şi cea nemanidă era unul profund[74], cu impact direct asupra receptării documentare a lui Basarab „de la *Posada*" (este un aspect neglijat, dacă nu chiar denaturat, de-a lungul timpului)[75].

Basarab a fost socotit forţat *schismatic* pentru prima oară de către Carol-Robert prin asocierea sa cu răposatul bunic al lui Duşan, Ştefan Milutin, la 1329[76]. Actul regelui era destinat fraţilor Szécsi: Petru, comite de Nógrád, Dionisie, ban de Mehadia, şi Andrei, episcopul Transilvaniei[77]. Peste un an, tatăl lui Ludovic „s-a lăsat convins" să-l atace pe Basarab, *princeps devotus catholicus* (precum Szécsényi însuşi) pentru papa Ioan al XXII-lea, la 1327[78].

Gheorghe Popa-Lisseanu, se oprea abrupt (şi abuziv) cu înfrângerea zdrobitoare a regelui Carol-Robert din noiembrie 1330 nu a ajutat deloc analiza ştiinţifică românească.

[74] Vezi aici şi Elisabeth Malamut, *Les reines de Milutin*, în „Byzantinische Zeitschrift", XCIII (2000), 2, p. 490–507; S. Ćirković, *The Serbs*, Oxford, 2008[2], p. 52; Aleksandar Krstić, *The Rival and Vassal of King Charles-Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić*, în „Banatica", XXVI (2016), p. 33–51; Attila Pfeiffer, *A Macsói bánság és a macsói vár lokalizációjának kérdése a magyar és szerb történelemírásban*, în „Világtörténet", XXXIX (2017), 1, p. 125–138. Iar, între 1315 şi 1323, baza lui Carol-Robert fusese la Timişoara (Zsuzsanna Kopeczny, *Reşedinţa regală medieval de la Timişoara*, în „Analele Banatului", XXI (2013), p. 211–231).

[75] Accentuăm această neglijare deoarece, „dincolo de naţionalisme" şi de „retroactivarea" cunoştinţelor şi metodelor de acum asupra secolelor anterioare, neglijarea poate fi pusă şi pe seama nepublicării (de către istoricii maghiari însă) a documentului regal în discuţie.

[76] DRH, D, I, no. 18, p. 41 (sursa a fost publicată pentru prima oară de Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 6, p. 551–552). Actul lui Carol-Robert din 27 martie 1329, care se baza/ s-ar fi întemeiat pe documentele sale mai vechi, din 23 octombrie 1317 şi din 16 [27?] martie 1322, s-a păstrat doar în transumpt în actul emis de către Ludovic I pe 19 [17?] aprilie 1347 (MNL-OL, DL 100035; din cauza pierderii sigiliului regal în campania din Bosnia, de această dată, actul a trebuit reautentificat pe 18 mai 1364). Pasajul în discuţie era: [...] *Ultimo, quod cum nos ipsum magistrum Dionisium, ad nostri regiminis augmentationem fideliter ab experto ferventem, in castro nostro Nogmyhald* [Mehadia] *vocato, in confinio existente, contra Bulgaros, Bazarab, woyoudam Transalpinum, regem Rascie scismaticum, ymo et Tartaros, fines regni nostri ubi e unitatem ortodoxe fidei continue hostiliter invadentes, constituissemus, idem de consuete sagacitatis solicitudine contra predictos nostros et regni nostri potius autem fidei katolice inimicos dictas fines regni nostri illesas et pacificas conservavit* [...]. Basarab era aşezat între duşmanii Regatului Ungariei şi ai credinţei catolice, dar singurul explicit *schismatic* era *regele Rasciei*. Neîntâmplător, papa Ioan al XXII-lea a evitat să asume varianta „misionară" a lui Carol-Robert asupra campaniei din Ţara Românească (DRH, D, I, no. 21, p. 44–45).

[77] Fraţii Szécsi (din neamul Balog) la M. Holban, *Contribuţii la studiul raporturilor dintre Ţara Romînească şi Ungaria angevină (problema stăpânirii efective a Severinului şi a suzeranităţii în legătură cu drumul Brăilei)*, în „Studii. Revistă de istorie", XV (1962), 2, p. 315–347, la p. 321; Gy. Kristó, *I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323)*, în „Századok", CXXXVII (2003), 2, p. 297–347, la p. 323; A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája. 1000–1301*, Budapest, 2011, p. 311–313; Farkas, *Lackfiak és Szécsiek*, p. 22–23, 28–29.

[78] Pentru actele angevine ungare ale Papalităţii de la 1327: Al. Simon, *Principele Dominic, secuii şi Ţara de Jos a Moldovei*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", LI (2014), suppl., p. 59–76. Reamintim că „a două scrisoare" a papei Ioan al XXII-lea către Basarab a fost omisă voit de către editorii DRH, D, I (pentru documente, vezi *Acta Ioannis P. XXII (1317–1334)* (*=Fontes*, III, 7-2), ed. Aloisie L. Tăutu, Roma, 1962, nos. 92-a, p. 182–184).

Notăm astfel un detaliu. Banul de Severin, funcţie trecută de la Dionisie la fiul său Ştefan[79], figura de regulă între dregătorii coroanei în documentele regalităţii angevine[80]. Pe 21 ianuarie 1345, banul de Severin nu s-a regăsit în lunga listă de martori a donaţiei regelui Ludovic pentru notarul Ştefan, care luptase şi la *Posada*. A lipsit şi comitele (acum) Toma Szécsényi[81]. Din familia Szécsi, a apărut în schimb fiul lui Petru, Nicolae, paharnic şi comite de Zips (Szepes), Šariš (Sáros) şi Nógrád[82]. Prezenţa sa întărea absenţa banului de Severin, dat de aceeaşi familie Szécsi, dintre martorii de pe 21 ianuarie 1345.

Ştefan Szécsi a reapărut drept ban de Severin nouă luni mai târziu (pe 26 septembrie)[83]. Peste trei săptămâni, papa Clement al VI-lea i-a trimis lui Ludovic I de Anjou o „scrisoare de protest" faţă de blocarea de către rege a legăturilor dintre Papalitate şi *olachi romani* din *părţile transilvane, transalpine şi sirmiene* ale Regatului Ungariei, care se întorseseră către Sfântul Scaun (17 octombrie 1345)[84].

---

[79] Vezi AOkl, XXVI. *1342*, ed. F. Piti, Budapest – Szeged, 2007, no. 657, p. 434–435 (19 decembrie 1342); XXVII, no. 664, p. 400 (6 octombrie 1343). Cum numeroase controverse însoţesc istoria angevină a Banatului de Severin (Sorin Forţiu, „*Banologia (V): despre un criteriu metodologic greşit (Holban, 1962)*, în „Morisena", III (2018), 2, p. 29–37), alte afirmaţii sunt greu de făcut. De pildă, nu se poate exclude nicio rivalitate pentru dregătoria de ban de Severin între Ştefan, fiul lui Dionisie, şi Nicolae, fiul lui Petru (şi apoi ban de Severin).

[80] Pe baza datelor strânse în arhondologia sa a dregătorilor şi prelaţilor Ungariei dintre 1301 şi 1457, Pál Engel a postulat că, după bătălia de la *Posada*, abia şi tocmai de la 1359 (şi până la 1374) Banatul de Severin a revenit sub autoritatea Ţării Româneşti (*Regatul Sfântului Ştefan. O istorie a Ungariei medievale, 895–1526*, ed. Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 192–193). Ideea lui Engel, foarte interesantă în raport cu momentul 1359 în „istoria mare" a Ţării Româneşti şi a *valahilor* în general (vezi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 530, nota 275), trebuie însă reprivită tocmai dinspre Severin.

[81] Absenţa este explicabilă prin conflictul feudal iminent dintre Toma şi notarul Ştefan, dar lipsa banului de Severin dintre martorii leagă absenţa lui Toma şi de momentul 1330.

[82] MNL-OL, DL 3604. Reproducem lista martorilor a actului regal din 21 ianuarie 1345: [...] *venerabilibus in Christo patribus Chanadino archyepiscopo ecclesie Strigoniensi eiusdem comite perpetuo Colocensi sede uacante/ Ladizlao Quinqueecclesiensis, Nicolao Agriensis, Andrea Varadiensis, Petro Sirimiensis, Colomano Iauriensis, Laurencio Boznensis, fratre Vito Nitriensis, Andrea Transsiluano, Iacob Zagrabiensis, Stephano Wesprimiensis, Michaele Waciensis, sede ecclesie Albensis de Nandur/ uacante episcopis ecclesias Dei felicitur gubernantibus, magnificis viris Nicolao palatino et iudice comanorum, Stephano woyuoda Transsiluano et comite de Zonuk, Laurencio magistro thawarnicorum nostrorum, comite Paulo iudice curie nostre, Nicolao bano/ tocius Sclauonie, Dominico bano de Machou, comite Sirimiensis de Walkou et de Barania, Paulo magistro tawarnicorum domine regine genitricis nostre karissime, magistro Oliuerio iudice curie eiusdem domine regine genitricis nostre comite de Zolio,* ***magistro/ Nicolao de Sceech magistro dapiferorum nostrorum comite Scepsyensis de Sarus et Neugradiensis****, Dionisio magistro agasonum nostrorum, Nicolao pincenarum nostrorum, magistro Cykou castellano de Kareszegh et de Feyrkw, magistro Nicolao comite/ Posoniensis et magistro Stephano comite Castriferrei et Suproniensis aliisque quam pluribus regni nostri comitatus tenentibus et honore* [...].

[83] Direcţia Judeţeană a Arhivelor Naţionale-filiala Cluj, Cluj-Napoca, fond familial Bánffy, no. 33 (vezi online https://archives.hungaricana.hu/en/charters/, sub numărul de referinţă din MNL-OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF), [no.] 260612). Un regest pe baza ediţiei *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*, I. *1214–1457* (ed. Elemér Varjú, Budapest, 1908, no. 111, p. 126–131) este în AO, XXIX, no. 607, p. 352–353. În alte condiţii, adică în absenţa documentului regal din 21 ianuarie 1345, legarea cazului Banatului de Severin de locul *valahilor* în „marea politică" putea fi judecată drept o forţare.

[84] *Acta Clementis P. VI* (*1342–1352*) (=*Fontes*, III, 9), ed. A. L. Tăutu, Roma, 1960, no. 60, p. 100. Mesajul a fost reeditat şi tradus în limba română în DRH, D, I, no. 32, p. 60–61.

Importanţa neechivalării *valahilor, necredincioşi* altminteri faţă de coroana ungară, cu *schismaticii* devine clară prin raportarea la această sursă, cel mai important izvor păstrat din anul 1345 pentru istoria *valahilor*[85].

2. PAPALITATEA DIN EXIL, ANGEVINII ŞI *VALAHII ROMANI* ÎN TOAMNA ANULUI 1345

În frunte cu *Alexander Bassarat*, *valahii romani* i se adresaseră papei Clement al VI-lea de mai multă vreme[86]. S-ar părea că ei comunicaseră cu Papalitatea şi prin intermediul mamei regelui Ludovic I, Elisabeta Piast[87], şi al proaspăt numitul episcop de Oradea, Demetrie Futaki[88]. Futaki a mediat apoi – după însuşi Ludovic (februarie 1355) – *pacea* dintre regele Ungariei şi Alexandru Basarab[89]. În toamna lui 1345, Clement al VI-lea îi propusese pe Elisabeta şi pe Futaki drept „comunicatori" între Sfântul Scaun şi monarhul angevin de la Buda în problema *valahă*[90]. După cum aflase suveranul pontif, Ludovic I blocase corespondenţa dintre Papalitate şi *olachi romani* (adică *valahii Romei*). Întrerupsese legăturile directe dintre aceştia şi urmaşul Sfântului Petru[91] şi chiar pe

[85] Şt. Pascu, *Contribuţiuni documentare la istoria românilor în secolele XIII–XIV*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", X (1945), p. 149–220, aici la p. 149–151; Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei*, Bucureşti, 1993, p. 49–51, 299 (referatul profesorului Şerban Papacostea); Ş. Papacostea, *Istorie şi geopolitică. Geneza statului în trecutul românesc*, Bucureşti, 2016, p. 21–25, 44–49; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 140–143, 541–543.

[86] Se poate doar specula cu privire la data începerii acestor – noi – legături dintre *valahi* şi Papalitate. Pe baza actului din 17 octombrie 1345 (DRH, D, I, no. 32, p. 60–61), putem presupune că raporturile au fost stabilite după ce Clement al VI-lea a devenit papă (pe 7 mai 1342) şi – poate – înainte ca regina Elisabeta să plece la Neapole (pe 8 iunie 1343).

[87] Pentru câteva repere: Jan Dąbrowski, *Elżbieta Łokietkówna, 1305–1380*, Kraków, 1912; László Szende, *Łokietek Erzsébet végrendelete*, în „Kút", III (2004), 2, p. 3–11 Dragoş Gh. Năstăsoiu, *Patterns of Devotion and Traces of Art: The Diplomatic Journey of Queen Elizabeth Piast to Italy in 1343–1344*, în „Convivium", II (2015), p. 98–111; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 338, nota 492 (pentru rolul reginei Elisabetei şi al lui Demetrie Futaki în „geneza" scrisorii *valahe* a papei Clement al VI-lea către Ludovic I din octombrie 1345)

[88] Pentru Futaki, orientativ: János Karácsonyi, *Két váradi püspök vezetékneve*, în „Turul", XXI (1903), 3, p. 106–110; Mária Prokopp, *A nagyváradi freskótöredék*, în „Ars Hungarica", I (1974), p. 77–90. Recent: Tamás-János Bélfenyéri, *Várad püspökei az Anjou-korban (1301–1395)* [teză de doctorat (Universitatea „Babeş-Bolyai")], Cluj-Napoca, 2020, p. 143–147. Din cauza tonului foarte ostil la adresa regelui şi a ansamblului mesajelor pontificale din 17 octombrie, 1345 este posibil ca papa să se fi referit (şi) la predecesorul lui Demetrie (1345–1372), Andrei Báthory (1329–1345). În orice caz, Ioan, fratele lui Andrei, menţionat între martorii actului regal din 21 ianuarie 1345 (MNL-OL, DL 3604), căzuse prizonier la *Posada*. Nu se ştie dacă el a fost eliberat până pe 17 februarie 1332 (Balogh, „A Báthori család négy oklevele", no. 2, p. 118; vezi şi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 338, notele 494 şi 496).

[89] DRH, D, I, no. 38, p. 70–71. Vezi aici şi Emil Lăzărescu, *Despre relaţiile lui Nicolae Alexandru Voievod cu ungurii*, în „Revista istorică", XXXII (1946), 11–12, p. 115–139, cu critica lui Zenovie Pâclişanu din – rivala – „Revista istorică română", XVII (1947), 1–2, p. 197–198.

[90] În actul din februarie 1355, Ludovic a amintit cum Futaki îi servise în repetate rânduri drept trimis la Alexandru, dar nu a pomenit vreun cuvânt despre mama sa, Elisabeta.

[91] Reamintim că Papalitatea se afla în continuare în *captivitate babiloniană* la Avignon. Din acest motiv, orice câştig în Răsărit pentru papă era un argument în plus în luptele pentru putere din

cele dintre papă şi mama regelui, Elisabeta, şi episcopul acestuia, Demetrie Futaki, dacă este să ascultăm insinuările lui Clement al VI-lea[92].

Răspunsul *valah* al papei a fost violent nu atât prin limbaj, cât prin locul acestuia în politica angevină ungară a curiei papale din acea toamnă. Tot pe 17 octombrie 1345, papa a mai trimis o serie de scrisori pentru îngrădirea puterii lui Ludovic, cel mai important mesaj fiind adresat lui Ioan al II-lea de Luxemburg, regele Boemiei[93]. În urmă cu patru zile, Clement al VI-lea îi transmisese lui Ludovic condoleanţele sale pentru asasinarea, la Aversa, a lui Andrei, fratele mai mic al regelui Ungariei (17–18 septembrie 1345)[94].

Clement al VI-lea întârziase cu cel puţin o săptămână trimiterea veştii despre moartea lui Andrei către Ludovic[95]. El le şi îngăduise solilor ungari să părăsească Avignon-ul (pe 9 octombrie 1345), purtând cu ei doar scuzele lui Clement al VI-lea pentru întârzierea încoronării lui Andrei drept rege al Neapolelui[96]. Peste patru zile (pe 13 octombrie), papa Clement i-a anunţat lui Ludovic (şi Elisabetei) moartea lui Andrei. Peste alte patru zile (pe 17 octombrie), Clement al VI-lea i-a trimis regelui Ungariei „somaţia *valahă*".

Ea făcea parte din ofensiva politică central-europeană a Papalităţii[97]. Marea ţintă a papei Clement era ruperea lui Ludovic de Anjou de nedoritul împărat Ludovic al IV-lea de Wittelsbach[98]. Planul papei a funcţionat[99]. Se poate spune astfel – măcar – că *valahii romani* au avut loc în marea politică.

Apus (în contextul anului 1345, a se vedea Mike Carr, *Humbert of Viennois and the Crusade of Smyrna: A Reconsideration*, în „Crusades", XIII (2014), 1, p. 237–251).

[92] Prin călugării franciscani, Francesco de Città della Pieve (*Castro Plebis*) şi Bonfilius de Cesena, papa Clement al VI-lea trimisese scrisori, *fie deschise, fie închise*, către Ludovic I de Anjou, regina-văduvă/ regina-mamă Elisabeta Piast, episcopul de Oradea, Demetrie Futaki, Alexandru Basarab *şi alţi valahi*. După papă, Ludovic „le-a interceptatat" pe toate. [...] *prinzând bănuială cu privire la sus-numitele scrisori, ai pus să fie luate de la acei fraţi şi ai poruncit să fie oprite, până când te vei încredinţa că sunt adevărate* [...] (DRH, D, I, no. 32, p. 61).

[93] Pentru scrisorile amintite ale papei: Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 144–145, nota 544 (parte din misive au fost regestate în AOkl, XXIX, nos. 735–740, p. 405–408), 378–379.

[94] Subiectul este bine cunoscut în istoriografia maghiară (vezi şi Lajos Kropf, *Az aversai gyilkoság* (I–III), în „Erdélyi Múzeum", XIII (1896), 3, p. 97–111; 4, p. 163–177; 5, p. 211–228).

[95] Pentru izvoare: Emile G. Léonard, *Lettres écrites par Élisabeth et Louis de Hongrie au pape Clément VI après l'assassinat du roi de Sicile André*, în *Studi di storia napoletana in onore di Michelangelo Schipa* [ed. Nino Cortese], Napoli, 1926, p. 201–219. Înfăţişăm câteva repere. Un mesaj ajungea de la Neapole la Avignon în vreo 12 zile. Oficial, crima de la Aversa din 17–18 septembrie 1345 a fost cunoscută la curia papă pe 5–6 octombrie.

[96] Pentru încoronarea (neobţinută în cele din urmă) a lui Andrei drept rege al Neapolelui, Elisabeta plecase în iunie 1343 în Peninsula Italică, ducând cu ea o mică avere (P. Engel, *Die Monarchie der Anjoukönige in Ungarn*, în *Die Blüte der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert*, ed. Marc Löwener, Wiesbaden, 2004, p. 169–182, la p. 175). Regina a revenit în Ungaria la începutul lui aprilie 1344 (L. Szende, *Piast Erzsébet és udvara (1320–1380)* [teză de doctorat (*Eötvös Loránd Tudományegyetem*)], Budapest, 2008, p. 133–137).

[97] Pentru date şi context, vezi şi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 378–379 (şi nota 704).

[98] Ludovic era căsătorit – prin procură din august 1342 (i.e. la nici o lună de la moartea lui Carol) – cu Margareta (1335–1349), fiica viitorului împărat Carol al IV-lea de Luxemburg.

[99] Martin Kaufhold, *Vergessen und Erinnern: Das Verhältnis der Kirche zum gebannten Kaiser Ludwig im späten Mittelalter*, în *Ludwig der Bayer (1314–1347). Reich und Herrschaft im Wandel*, ed. Hubertus Seibert, Regensburg, 2014, p. 437–449. Vezi acum şi recent apărutele studii ale lui Enikő Csukovits, *I. (Nagy) Lajos magyar király útja Nápolyba*, şi Renáta Skorka, *Érdekházasságok, kényszermátkaságok. A dinasztikus megállapodások politikai, gazdasági és jogi*

3. LUDOVIC, ALEXANDRU BASARAB, CLARA ŞI CREDINŢA ŞI NECREDINŢA *VALAHILOR*

Este desigur important că soţia *valahului* Alexandru Basarab a fost *Clara de Ungaria, wayuodissa Wlachie*, pentru papa Inocenţiu al VI-lea[100], că prima fată a Clarei şi a lui Alexandru a fost botezată Elisabeta[101] şi că ea s-a căsătorit cu nepotul – pe linie maternă – favorit al lui Ludovic I, Vladislav al II-lea de Opole (Oppeln)[102], sau că în amintita *Cronică pictată de la Viena* una dintre fiicele Elisabetei Piast (cel puţin una din fetele ei şi ale lui Carol-Robert nu a fost încă identificată)[103] era îmbrăcată în culorile (galben/ aur şi verde) ale Basarabilor Ţării Româneşti[104]. Mai important este însă, în contextul de faţă şi în legătură directă cu formulările *valahe* din actul regelui Ludovic din 21 ianuarie 1345, faptul că nu toţi *valahii* din Ţara Românească l-au urmat pe Alexandru Basarab când s-a ridicat împotriva lui Ludovic[105]. Unii dintre ei, precum viitorii nobili de Recaş în Banat, l-au părăsit pe voievod şi i-au slujit lui Ludovic inclusiv în campaniile de la Zadar (1346) şi Treviso (1357)[106].

Evident aşadar, nu toţi *valahii* (corect spus: nu toată elita *valahă*) i-au fost neloiali lui Ludovic. În ianuarie 1345 însă, lui i-a fost mai uşor să-i indice pe toţi drept *necredicioşi* (ei îl urmaseră pe Basarab) decât să-i arate pe unii drept *schismatici*. Basarab de la *Posada*, *infidel notoriu* conform actului din ianuarie 1345, era un „candidat ideal" în acest sens. El fusese înfierat drept *schismatic* de răposatul Carol-Robert[107], căruia notarul Ştefan (răsplătit de Ludovic la începutul

---

jellemzői a 14. századi Magyar Királyságban, în „Századok", CLV (2021), 6, p. 1167–1180, la p. 1177–1178, şi p. 1181–1208, la p. 1188–1191. Nu este poate lipsit de importanţă să amintim că împăratul Ludovic al IV-lea de Wittelsbach a apărut şi „la *Posada*" (vezi Al. Simon, *Dacia at Posada: Marino Sanudo Torsello's Letter to Cardinal Bertrand du Pouget (April 10, 1330)*, în „Revista arhivelor", XCVI (2019), 1–4 [2023], p. 30–72).

[100] Pascu, *Contribuţiuni documentare*, p. 177; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 159.

[101] Iar, înainte de anul 1374, Elisabeta a fost îngropată în catedrala episcopală din Oradea, lângă capela Sfântului Demetrie/ Dumitru, ridicată de către episcopul Demetrie Futaki, decedat la 1372 (cf. şi Nicolae Iorga, *Românii în câteva izvoare apusene*, în „Revista istorică", VI (1920), 10–12, p. 193–201, la p. 200, nota 1; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 177).

[102] Vezi Dieter Veldtrup, *Frauen um Herzog Ladislaus († 1401): Oppelner Herzoginnen in der dynastischen Politik zwischen Ungarn Polen und dem Reich*, Warendorf, 1999, p. 53–60, 80–86.

[103] Pentru familia lui Carol-Robert: Stanisław Sroka, *A Hungarian-Galician Marriage at the Beginning of the Fourteenth Century?*, în „Harvard Ukrainian Studies", XVI (1992), 3–4, p. 261–268; Gy. Kristó, *Károly Róbert családja*, „Aetas", XX (2005), 4, p. 14–28, la p. 25–26.

[104] În raport cu *Cronica pictată*: Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 353–355. Pentru culori, vezi deja Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, p. 67.

[105] Este şi o problemă de bun simţ, în care amintim, mai mult decât cu valoare de titlu de comparaţie, şi cazul Hunedoreştilor/ Huniazilor din Ţara Românească şi de peste munţi (pentru acesta, vezi recent Levente Nagy, Emőke Rita Szilágyi, *De la Corbii de Piatră la Strigoniu (Esztergom). Câteva date noi despre genealogia familiei lui Ioan de Hunedoara, Nicolaus Olahus și Vlad Țepeș*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XL (2022), p. 125–164).

[106] A se vedea, tot recent, Al. Simon, *Campaniile dalmate și italiene ale nobililor de Recaș: implicațiile unui document regal din august 1359*, în „Banatica", XXXII (2022), 2, p. 11–21.

[107] Pe lângă controversatul act de la din 9 decembrie 1330 (Györffy, „Adatok" (II), no. B, p. 565–566; AOkl, XIV, no. 613, p. 347–348; EO, II, no. 684, p. 253–254), este vorba de documentul regal din 25 noiembrie 1332 (DRH, D, I, no. 25, p. 49–52; în original: MNL-OL, DL 2773; vezi şi

lui 1345 pentru vitejia sa din noiembrie 1330) îi servise mai mult decât apucase să-i slujească fiului acestuia, după decesul tatălui în iulie 1342.

Datorită legăturilor incipiente (sau mai profunde)[108] dintre Papalitate şi *valahi* (mai exact: amintiţii *valahi ai Romei*)[109], Ludovic I de Anjou nu îi putea numi *schismatici* la 1345. Ce l-a împiedicat însă pe Ludovic I să-i desemneze drept *schismatici* pe Basarab şi pe *valahii* acestuia *ad annum* 1330? Date fiind mesajele papei Ioan al XXII-lea de la 1327[110], răspunsul ar fi practic acelaşi.

La aceasta se mai adăugă un aspect, tot din categoria celor neglijate. La 1330, oştenii lui Carol-Robert nu au ars prima biserică domnească de la Curtea de Argeş[111]. În rest, au devastat totul în jur[112]. Un lăcaş *schismatic* ar fi trebuit distrus[113]. Era şi un însemn de putere al *emulului* lui Carol-Robert[114].

Györffy, „Adatok" (II), no. 15, p. 555–556). „Surpinzător", acesta este singurul act de la regele Carol-Robert în care Basarab de la *Posada* a fost numit *schismatic*.

[108] Cercetarea carierelor călugărilor franciscani, însărcinaţi de papa Clement VI-lea să-i ducă scrisorile *valahe* în Răsărit, s-ar putea dovedi de mare folos. Până acum, în legătură cu Francesco de Città della Pieve (*Castro Plebis*) şi Bonfilius de Cesena, am identificat sigur o informaţie privitoare la cel din urmă (Giovanni Battista Braschi, *Memoriae Caesenates sacrae et profanae*, Roma, 1738, p. 265). *Cap. XXXII.* [...] *16. Honorificavit & patriam per eadem* ***Fr. Bonfilius de Cesena*** *Ordinis Minorum, qui, referente Chronologista nostro, cum Sedi Apostolicæ Clemens Papa VI praesset,* ***suis praedicatonibus, et exhortationibus salubribus ab errorum tenebris eduxit infideles multos in partibus Hungarie, et ad Catholicae veritatis lucem perduxit*** *[48]* [...] (textul boldat a fost redat cu italice în lucrarea, tipărită postum, a arhiepiscopului de Nisibi). „Nota *48*", din marginea dreaptă a paginii era: *Bernard. Monzen. Chronol. Caesen. fol. 213*. Era vorba despre Bernardino Manzoni, *Caesena Sacra hoc est chronologiæ pars prima in qva Ecclesiae Cæsenatis Antistites ex vetustatis tenebris excerpti memorantur*, Pisa, 1643, p. 213. Textul, redactat de inchizitorul-general al Pisei şi totodată bibliotecarul Castelului Malatesta din Cesena, era: [...] *Bonfilius de Cæsena Ord. Min. Con. qui sub Clemente sexto suis suis prædicatonibus, et exhortationibus salubribus ab errorum tenebris eduxit infideles multos in partibus Vngariæ & ad catholicæ veritatis lucem perduxit, vti ex diplomate pontificio Dat. Auenio. XV. Kal. Februarij Pont. eiusdem Clementis an. primo, cuius initium est:* Clemens Episcopus ser. Ser. dei, Sane dudum etc. [...] (textul redat drept era în italice în original). În marginea dreaptă, „nota" era: *Ex Archiuio Min. Cæsenæ*. Lucrarea lui Mazoni, cu pasajul citat, a fost integrată (adică, a fost copiată) în Joannes Georgius Grava/ Greffe (*Graevius*), *Thesavrvs antiqvitatvm et historiarvm Italiae*, IX–7, Leiden, 1723, aici col. 63.

[109] Pentru *i Rumeni e i Valacchi*, „din Ungaria" cu ale lor spiţe (*gienerazioni*): Şerban Turcuş, *Prima mărturie străină despre etnonimul român (1314)*, în „Cele Trei Crişuri", seria a III-a, I (2000), 7–9, p. 1–14 (şi Şerban Papacostea în „Studii şi materiale de istorie medie", XIX (2001), p. 323–324); Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 376–378. „Uniformizarea" *valahilor*, a românilor din Evul Mediu, socotiţi chiar *păgâni* în sursa citată, trebuie evitată. La aceeaşi vreme, exista „perechea" de *spiţe* (*păgâne*): *i chummeni e bracchi* (Domenico Maria Manni, *Cronichette antiche di varj scrittori del buon secolo della lingua toscana*, Firenze, 1734, p. 7). Este un alt subiect care merită reluat, deoarece şi el a suferit de curând o „denaturare".

[110] A se revedea astfel reţinerile papei Ioan al XXII-lea faţă de versiunea lui Carol-Robert asupra evenimentelor de la 1330 (DRH, D, I, no. 21, p. 44–45; cf. inclusiv Sergiu Iosipescu, *Bătălia de la Posada (9–12 noiembrie 1330). O contribuţie la critica izvoarelor de început a Principatului Ţării Româneşti*, în „Revista istorică", NS, XIX (2008), 1–2, p. 59–82, la p. 64–65).

[111] Conform observaţiei corecte făcute de Nicolae Constantinescu într-un context dificil (*Curtea de Argeş. 1200–1400. Asupra începuturilor Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1984, p. 145).

[112] Amintim aici că, datorită celor peste o sută de denari emişi de Carol şi Ludovic (înainte de 1349), descoperiţi parţial topiţi în preajma „curţii domneşti" (Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede medievale descoperit la Curtea de Argeş*, în „Buletinul Societăţii Numismatice Române", LXVII–LXIX (1973–1975), p. 123–130; cu datarea post 1357, corectată în circa 1350 de Aurel Vîlcu), o nouă devastare a curţii pare să fi avut loc vreo două decenii mai târziu

[113] În singurul act de la Carol în care a fost numit *schismatic* (26 noiembrie 1332), Basarab ar fi fost *îndemnat de un sfat rău* contra regelui (DRH, D, I, no. 25, p. 52, traducere corectată de Pop,

În acest cadru, completat acum de actul regelui Ludovic I pentru notarul regal Ştefan din ianuarie 1345, toate mărturiile (regale ungare angevine pe deasupra şi totodată mult mai puţine decât s-a dorit), în care Basarab (mai puţin supuşii săi) apare drept *schismatic*, trebuie privite cu multă îndoială[115]. În definitiv, dacă respectăm izvoarele (câte s-au păstrat), este mai uşor să-l încadrăm pe adaptabilul Basarab *de la Posada* între supuşii – de dată recentă – ai papei, decât între *schismaticii* „militanţi"[116]. Nici nu ar fi neapărat greşit.

II. BASARAB DE LA 1345 ŞI BASARAB DE LA 1330

Alături de actul, cunoscut măcar în parte, pentru voievodul Transilvaniei, Ştefan Lackfi (30 iunie 1347)[117], documentul lui Ludovic pentru notarul regal Ştefan Őri (21 ianuarie 1345) constituie cea mai târzie referire amplă la lupta din noiembrie 1330 care nu avea la bază un înscris de la Carol-Robert[118]. În ambele cazuri de la 1345 şi 1347, Ludovic a prezentat în nume propriu şi în cuvintele sale bătălia desfăşurată pe când el avusese numai patru ani[119].

1. CAROL-ROBERT ŞI LUDOVIC, BASARAB ŞI ALEXANDRU BASARAB, TAŢI ŞI FII?

Conform actului regal din 21 ianuarie 1345, Basarab era, nu fusese, (un) *infidel notoriu al acelui domn rege, tatăl nostru prea-iubit, şi al nostru, precum şi al regatului nostru*[120]. Adică, Basarab *de la Posada* i-ar fi supravieţuit lui Carol-

---

Din mâinile valahilor schismatici, p. 348, nota 769). Biserica Argeş I ar fi trebuit astfel distrusă fără ezitare de Carol, fiind deopotrivă un însemn al trădării şi al schismei. Mai importantă ni se pare însă identificarea „autorului" acelui *sfat rău* dat lui Basarab.

[114] Era şi o necropolă voievodală (cf. deja Aurelian Sacerdoţeanu, *Mormântul de la Argeş şi zidirea bisericii domneşti*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", XXVIII (1935), p. 49–57; Laurenţiu Rădvan, *Oraşele din Ţările Române în Evul Mediu (sfârşitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XVI-lea)*, Iaşi, 2011, p. 128, nota 98). Notăm astfel că – posibil – prima menţiune a lui Basarab drept *emulus* (i.e. adversar <de rang egal>) într-un document de la Carol se găseşte în actul din 9 decembrie 1330 (Györffy, „Adatok" (II), no. B, p. 566).

[115] Toate mărturiile înseamnă de fapt două: una documentară din 1332 (DRH, D, I, no. 25, p. 49–52) şi una cronistică ante 1358 (*Chronicon pictum*, ed. Popa-Lisseanu, p. 110).

[116] Vezi şi Aloisie Ludovic Tăutu din *Uniri cu Roma în cursul istoriei româneşti*, în „Buna Vestire", VII (1968), 1, p. 5–37, la p. 14–15. Tăutu, editorul documentelor răsăritene ale Papalităţii medievale, a descoperit şi publicat pentru întâia oară a doua scrisoare, tot de tip „circulară angevină ungară " (aprilie 1327), trimisă de Ioan al XXII-lea lui Basarab.

[117] MNL-OL, DL 3553. Izvorul, discutat mai jos, a fost valorificat de Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 30, p. 561 (vezi DRH, D, I, no. 35, p. 65–66; AOkl, XXXI, no. 611, p. 323–324).

[118] Vezi Pop, *Din mâinile valahilor schismatici*, p. 348–356; Veszprémy-Somogy, *Az ún. posadai csata historiográfiája*, p. 31–32 (cu nota 39 pentru actul din ianuarie 1345), 36–38.

[119] Conform *Cronicii pictate*, Ludovic s-a născut pe 5 martie 1326 la Visegrád. El nu fusese primul născut de sex masculin al lui Carol-Robert şi al Elisabetei. Acesta fusese Ladislau, care a decedat însă la vârsta de cinci ani în 1329 (Kristó, *Károly Róbert családja*, p. 27).

[120] MNL-OL, DL 3604 ([...] *Bozorab ipsius domini regis patris nostri karissimi* ***et noster*** *ac regni nostri notorius infidelis* [...]). Ludovic nu-l numea *răposat* (*condam*) pe tatăl său în contexul cuvintelor dedicate confruntărilor de la 1330. Tânărul rege „se lega" – şi – astfel de *Posada*.

Robert. I-ar fi fost necredincios şi lui Ludovic, cel puţin în primele luni după ce acesta a preluat rapid puterea la moartea tatălui său, în luna iulie 1342[121].

În actele sale ulterioare (din februarie 1355 şi august 1359), Ludovic I s-a referit la infidelitatea lui Alexandru Basarab (revenit însă – între timp – sub ascultarea monarhului angevin)[122]. Cele două acte răsplăteau credinţa faţă de Ludovic dovedită, începând cel târziu de la 1346, de (1) nobilii *valahi* – de la 1359 – de Recaş (ei îl însoţiseră pe Ludovic în prima campanie ungară de la Zadar din vara lui 1346)[123], şi de (2) episcopul de Oradea Demetrie Futaki (episcop din vara anului 1345, dar implicat s-ar părea de mai multă vreme în relaţia Papalităţii cu *valahii romani*, Futaki s-a distins în repetatele negocieri dintre Ludovic şi Alexandru Basarab)[124]. Apar ca urmare trei posibilităţi:

1. Alexandru *Basarab* era Basarab *de la Posada*[125]. 2. Alexandru Basarab i-a urmat lui Basarab *de la Posada* la putere în Ţara Românească şi în *necredinţa* sa faţă de monarhii angevini de la Buda cândva între primul an de domnie al lui Ludovic (adică, post iulie 1342) şi scrisoarea *valahă* a papei Clement al VI-lea (adică, ante octombrie 1345)[126]. 3. Ludovic I îl numea pe Basarab de la *Posada* necredincios şi faţă de el, deoarece el, Ludovic, fusese moştenitorul ungar desemnat al lui Carol-Robert, fiind numit astfel *duce al Transilvaniei*[127].

În aceste coordonate, reamintim că Alexandru Basarab a apărut doar de două ori în actele păstrate şi cunoscute ale lui Ludovic. 1. În februarie 1355, regele l-a răsplătit pe Demetrie Futaki, episcopul Oradiei, pentru misiunile îndeplinite la curtea lui Alexandru Basarab, care s-a întors astfel la credinţa faţă de monarhul angevin[128]. 2. În august 1359, Ludovic i-a recompensat pe – de acum încolo – nobilii *valahi* de Recaş, care trecuseră de partea sa când Alexandru Basarab refuzase să-l recunoască drept suzeranul său legitim[129].

Două precizări sunt necesare. 1. Demetrie Futaki a apărut drept episcop de Oradea la mijlocul lui 1345. Implicarea sa în tratativele dintre Avignon şi *valahii*

---

[121] Carol-Robert a murit pe 16 iulie. Pe 21 iulie, Ludovic a fost încoronat cu Sfânta Coroană la Székesfehérvár. Pe 3 august, s-a căsătorit prin procură cu Margareta de Luxemburg.

[122] Este elementul – fundamental – care uneşte cele actele din 1355 şi 1359, citate mai jos.

[123] MNL-OL, DL 58549 (29 august 1359). Ediţii, extrase şi regeste moderne (o formulare selectivă datorată multitudinii de ediţii existente adesea): DRH, D, I, no. 40, p. 73–75.

[124] MNL-OL, DF 279050 [dupa originalul din Arhiva Primaţială, Esztergom, *Acta radicalia*] (18 februarie 1355). Ediţii, extrase şi regeste moderne: (doar) DRH, D, I, no. 38, p. 69–72.

[125] Este de departe cea mai îndrăzneaţă teorie. Totuşi, ea a fost destul de prezentă în scrisul istoric românesc, în mod sigur până la descoperirile de la Curtea de Argeş din anul 1920.

[126] În acest cadru, îi amintim astfel şi pe rivalii Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, III. *Ctitorii*, Bucureşti, 1937[1], p. 176, 186; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*. I. *Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun*, Bucureşti, 1946[5] [prima ediţie: 1936], p. 388.

[127] Fratele mai mic al lui Ludovic I, Ştefan, mezinul lui Carol-Robert şi al Elisabetei, i-a succedat noului rege al Ungariei drept duce al Transilvaniei. Până la decesul lui Carol-Robert (16 iulie 1342), Ştefan fusese aparent ducele Slavoniei. A apărut în această calitate pentru prima oară pe 12 mai 1339. Nu avea încă şapte ani, fiind născut pe 20 august 1332 (vezi Éva B. Halász, *Anjou István hercegsége (1332–1354)*, în „Fons", XII (2005), 1, p. 29–69). Alte comentarii ar fi de evitat până la lămurirea identităţii exacte a Clarei de Ungaria, soţia lui Alexandru Basarab, şi a grabei de la moartea lui Carol-Robert, când Ludovic a fost încoronat în nici o săptămână de la deces şi căsătorit alte două săptămâni mai târziu.

[128] DRH, D, I, no. 38, p. 69–72. Istoriografia română a acceptat îndeobşte cuvintele regelui.

[129] DRH, D, I, no. 40, p. 73–75. Din păcate, seria AOkl nu a acoperit încă anii 1355 şi 1359.

romani „ai lui" Alexandru Basarab a precedat însă, s-ar părea, cu mult scrisoarea *valahă* a lui Clement al VI-lea către Ludovic din octombrie 1345[130]. 2. Viitorii nobili *valahi* de Recaş l-au urmat pe Ludovic, aşa cum a subliniat acesta la 1359, şi în prima campanie ungară de la Zadar din vara lui 1346[131].

Tot două aspecte sunt de reţinut. 1. În februarie 1355, conform actului regelui pentru Futaki, Alexandru Basarab domnea în Ţara Românească, (dar) cu credinţă faţă de rege[132]. 2. În august 1359, în dania făcută de acelaşi monarh nobililor *valahi* aşezaţi la Recaş, Alexandru Basarab nu era înfăţişat drept răposat ori drept „recăzut" în *necredinţă* faţă de Ludovic I de Anjou[133].

Un fapt, altminteri banal şi astfel neglijat, poate fi relevant. Ludovic nu s-a referit la Basarab de la *Posada* drept răposat nici la aproape trei decenii de la campania *transalpină* a lui Carol-Robert, de pildă la 1357[134] (la acea vreme, pentru istoriografia română sigur, acel Basarab murise de vreo cinci ani). Să privim ca urmare, şi cu ajutorul acestei informaţii, cele trei posibilităţi.

2. TREI VARIANTE DE LA CÂMPULUNG ŞI BUDA LA CURTEA DE ARGEŞ ŞI TÂRNOVO

1. Alexandru *Basarab* drept Basarab *de la Posada* reprezintă vechea ipoteză (dată cu titlu de certitudine) a lui Bogdan Petriceicu Hasdeu[135] şi a lui A.D. Xenopol[136], altminteri rivali, cu abordări şi metodologii complet diferite[137]. Pe scurt, Basarab de la *Posada* era Alexandru Basarab, „de la" Buda (post 1342/1343) şi Avignon (1345), decedat sub numele de *Nicolae-Alexandru* la Câmpulung pe 16 noiembrie 1364, după cum o arăta o micuţă funerară descoperită, pierdută şi regăsită în biserica domnească din Câmpulung[138]. Adică, <Nicolae-> Alexandru Basarab stăpânise în Ţara Românească vreme de cel puţin patru decenii: de la 1310/ 1315 şi până în toamna anului 1364[139].

---

[130] În acest sens, poate fi adăugat acum actul deja citat din Manzoni, *Caesena Sacra*, p. 213.

[131] Vezi Simon, *Campaniile dalmate şi italiene*, p. 16–18 (cu istoriografia mai veche).

[132] Asupra acestui aspect erau deja de acord, atât Lăzărescu şi Pâclişanu în anii 1946–1947.

[133] Aspect minimalizat, fiind neconform cu sensul dat actelor Marii Biserici din mai 1359.

[134] MNL-OL, DL 2264. Ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 35, p. 563; DRH, C, XI. *1356–1360*, ed. Şt. Pascu, Ioan [János] Dani, Aurel Răduţiu, V. Pervain, K.G. Gündisch, Sabin Belu, Bucureşti, 1981, no. 79, p. 79. Diploma lui Ludovic I din 18 ianuarie 1357 a fost emisă – la cererea marii familii Kanižaj (Kaniški/ Kaniszai), din neamul Ossl, în frunte cu Ştefan, episcopul de Zagreb – pentru meritele înaintaşului lor, magistrul Laurenţiu, [...] *in terra Transalpina contra Bazarab woyuodam Olacorum* [...].

[135] *Istoria românilor din Dacia Traiană*, II. *Istoria medie*. 1. *De la întemeierea ţărilor române până la moartea lui Petru Rareş*, Bucureşti, 1889[1], p. 77–78. Opinie păstrată şi versiune revăzută (îngrijită de Ion Vlădescu), III. *Primii domni şi vechile aşezăminte*, Bucureşti [1925/ 1929], p. 65–70. Xenopol a decedat pe 27 februarie 1920, cu puţin înaintea săpăturilor de la Argeş.

[136] *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicţionarul limbei istorice şi poporane a românilor* [ca introducere la] IV. *Negru Vodă. Un secol şi jumătate din începuturile Statului Ţerei Românesci (1230–1380)*, Bucureşti, 1893, p. CLXXXII. Mult mai în vârstă, Hasdeu murise deja în 1907.

[137] Alexandru Zub, *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX şi începutul secolului XX*/ *Istoriografia română sub semnul modernităţii*, Bucureşti, 1985/ 2000.

[138] Vezi deja B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III. *B-Bărbat*, Bucureşti, 1893, col. 2554. N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905, no. 267, p. 132–133.

[139] Ulterior, Xenopol a redus intervalul la *1320*/ chiar *1325–1364* (*Istoria românilor*, III, p. 65).

În replică, scăzând *26/ 27 de ani* (durata domniei lui Nicolae Alexandru din *Istoriile Ţării*) din 1364, Dimitre Onciul[140] şi Constantin Kogălniceanu[141], ambii din *noua istoriografie română*, au ajuns la c. 1338 drept an al morţii lui Basarab de la *Posada* şi al succesiunii lui <Nicolae-> Alexandru Basarab[142]. Din perspectiva cunoştinţelor de astăzi, informaţiile din scrierile moderne timpurii privitoare la istoria medievală a Ţării Româneşti sunt de evitat[143]. Pe cale de consecinţă, aceasta ar fi cea mai șubredă din interpretările găsite.

2. Posibilitatea ca la un moment dat, între 1342 (post iulie) şi 1345 (ante octombrie), Alexandru Basarab să-i fi succedat lui Basarab de la *Posada* pare totuşi mai atrăgătoare în comparaţie. Noul/ vechiul document de la Ludovic I din 21 ianuarie 1345 o întăreşte[144]. Posibilitatea în discuţie are şi meritul de a acomoda des pomenita idee a asocierii la putere a lui Alexandru Basarab de către Basarab de la *Posada*. Începând cu 1618 (nu mai devreme), în Ţara Românească (şi doar acolo), *Neculai Alixandru* a apărut drept *fiul lui Basarab*, şi chiar nepotul lui *Radu Negru, descălecătorul* statului de peste munţi[145].

Ideea asocierii la domnie a fost propusă drept o „soluţie de compromis". Pe de o parte, în sursele medievale din anii 1340 şi 1350 numai Alexandru (Basarab) apare drept stăpânitor[146]. Pe de altă parte, din izvoarele moderne timpurii (din unul

---

[140] Vezi pe larg în *Originele Principatelor Române* (1899), p. 178 (nota 83), 180–182 (nota 88). *6873* (1 septembrie 1364 – 31 august 1365) era anul atestat epigrafic al decesului lui Nicolae Alexandru (16 noiembrie 1364). Prin scăderea a *26*, *27* de ani în general din anul bizantin *6873*, începutul domniei cădea în *6846*/*6847* (1 septembrie 1337/1338 – 31 august 1338/1339).

[141] În sinteza *Tabloul genealogic şi cronologic al Basarabilor, domni ai Ţării Româneşti. 1310–1659*, Bucureşti, 1912, planşa I. Pentru opiniile sale după descoperirile de la Curtea de Argeş din vara anului 1920, a se vedea *Radu I (1376–1382)*, „Arhiva", XXXIV (1927), 3–4, p. 87–196.

[142] Alte referinţe şi date în Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 81–82, 289–290 (nota 183).

[143] Vezi deja celebrul caz al „istoriei" relaţiei dintre Radu al IV-lea *cel Mare* (1495–1508) şi Sfântul Nifon (al II-lea), fost patriarh ecumenic de Constantinopol, „rezident" vremelnic al Ţării Româneşti la începutul secolului al XVI-lea (Ovidiu Olar, Ovidiu Cristea, *Giochi di pazienza. Viaţa Sf.* Nifon *şi istoria Ţării Româneşti: un sfânt şi un domn ideal*, în *Românii şi Creştinătatea Răsăriteană (secolele XIV–XX)*, ed. Petronel Zahariuc, Iaşi, 2021, p. 11–65).

[144] Merită să reamintim, pentru coerenţă, cuvintele regelui: [...] *Bozorab ipsius domini regis patris nostri karissimi* ***et noster*** *ac regni nostri* ***notorius infidelis*** [...] (MNL-OL, DL 3604).

[145] Dumitru Băjan, *Documente de la Arhivele Statului*, I. *1586–1840*, Bucureşti, 1908, p. 20–22, 36 [volumul a fost tipărit în acel an, dar a fost distribuit la Câmpulung abia din anul 1929 (vezi Ioachim Crăciun, *Documente câmpulungene*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională" <din Cluj>, III (1924–1925) [1926], p. 737–750)]; DIR, B. *Ţara Românească*, *Veacul XVII*, 3. *1616–1620* [editor-general Barbu T. Câmpina], Bucureşti, 1951, no. 264, p. 365.

[146] De aici şi liantul realizat de Hasdeu şi Xenopol între Basarab de la *Posada* şi Alexandru Basarab „al lui Ludovic", chiar dacă ambii savanţi cunoşteau existenţa lui *Basaraba Ivanko*, amintit de Ştefan Duşan la 1349, între *ţarii* pe care-i înfruntase în vara anului 1330, adică înainte bătăliei de la *Posada* din acea toamnă (pentru textul din introducerea la Codul lui Ştefan Duşan, vezi, în ultimă ediţie, *Zakonik cara Stefana Dušana. 1349 i 1354*, ed. Nikola Radojčić, Beograd, 1960, p. 83–86). Atitudinea lui Hasedu şi Xenopol, situaţi altminteri pe poziţii practic ireconciliable, a fost „înfierată" recent în timpul controversei cumane (să-i spunem aşa, în mod politicos) asupra începuturilor Ţării Româneşti (Cazacu-Mureşan, *Ioan Basarab*, p. 142-146). Abordarea lui Hasdeu şi Xenopol a subiectului „Basarab de la *Posada*" ar merita însă reprivită tocmai datorită reţinerilor şi a erorilor celor doi. Aducem astfel în atenţie un citat dintr-o notă (din ediţia a III-a şi postumă a sintezei lui Xenopol): [...] *Este învederat că Ivancu Basarab nu este cum s'ar putea crede, desemnarea lui Alexandru Basarab, prin particula Iω, care precedează numele tuturor domnilor români, i ar fi fost reprodusă de unele izvoare ca un nume special, acel de Ivancu* [...] (*Istoria românilor*, III, p. 70, nota 24).

de fapt), anul bizantin *6860* (1351–1352) ar rezulta ca fiind anul morţii lui Basarab (de la *Posada*), îngropat, şi el, la Câmpulung[147]. Tot la 1618, noul domn al Ţării Româneşti, un *venetic*, Gavrilă Movilă[148], a acceptat drept autentic un hrisov de danie, pe care l-a *văzut,* dar nu l-a transcris, dat în anul *6860* de către *Neculai Alixandru* în memoria tatălui său Basarab[149].

Asocierea lui Nicolae-Alexandru la domnie de către Basarab s-a impus după 1920 şi descoperirea celebrului *graffiti* de la Curtea de Argeş[150]. La finalul cercetărilor arheologice din Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeş, pe peretele de nord al naosului, a fost găsit un *graffiti* pe două rânduri: pe cel de jos (primul descoperit) se menţiona moartea *Marelui Basarab Voievod* la Câmpulung; pe cel de sus era trecut anul *6860*[151]. Pe baza datelor disponibile astăzi (după ce şi o serie de *graffiti*-uri medievale certe a fost descoperită în biserica domnească de la Curtea de Argeş)[152], se poate afirma cu certitudine, că *graffiti*-ul, practic „tipărit"[153] şi nu înscris pe peretele bisericii, este integral sau parţial (anul) un fals de la sfârşitul verii lui 1920[154].

---

[147] DIR, B, XVII–3, no. 264, p. 365 (13/23 noiembrie 1618), cu „continuare" peste aproape un veac, pe 20 aprilie/1 mai 1714 (Băjan, *Documente de la Arhivele Statului* I [1908/1929], p. 36).

[148] Pentru domn, vezi şi Kinga S. Tüdős, *Testamentul voievodului Gavrilă Movilă şi al soţiei sale, Elisabeta Zólyomi*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXV (2007), p. 99–110. Pe mama sa o chema Margareta (Melania) Żółkiewski (M. Cazacu, *Pierre Mohyla (Petru Movila) et la Roumanie: Essai historique et bibliographique*, în „Harvard Ukrainian Studies", VIII (1984), p. 188–221, la p. 199–201). Numele *Margareta*/ *Marghita* a fost asociat, după 1618, la Câmpulung, soţiei lui *Radu Negru, descălecătorul* Ţării Româneşti. În ceea ce o priveşte pe *doamna Marghita*, sursele sunt aproape aceleaşi ca la începutul secolului al XX-lea (vezi Alexandru Lapedatu, *Marghita Doamna Negrului Voivod. O ipoteză istorică*, în „Convorbiri literare", XXXV (1902), 12, p. 1112–1121; Alexandru Ciocîltan, *Colonizarea germană la sud de Carpaţi*, în „Revista istorică", NS, XXII (2011), 5–6, p. 431–460, la p. 456).

[149] DIR, B, XVII–3, no. 264, p. 365 (Târgovişte, 13 noiembrie 1618). Hrisovul, păstrat doar într-o copie în limba română din condica Mănăstirii Câmpulung, era cunoscut cu mult înainte de săpăturile arheologice de la Curtea de Argeş din vara anului 1920. Din păcate, seria DRH, B, nu a acoperit încă anul 1618 (un extras a fost inclus, sub 1351–1352, în DRH, B, I. *1250–1500*, ed. P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966, no. 2, p. 11).

[150] Vezi un titlu astăzi uitat Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1959, p. 115 (nota 4), 159, 224.

[151] Merită reamintit un pasaj din scrisoarea trimisă de Virgil Drăghiceanu, coordonatorul săpăturilor de la Curtea de Argeş, lui Nicolae Iorga, care a şi publicat-o în „Revista istorică" (VI (1920), 7–9, p. 179): [...] *Imediat ce am terminat lucrările am trecut la Sîn-Nicoară. În acest timp d. Norocea, ca o încununare a lucrărilor, a descoperit un grafic pe zidul Nord al bisericii domneşti, în naos, făcut înnainte de zugrăvirea bisericii: «Preastavisia velichi Basarab Voivoda». Începutul, pe care el nu l-a cetit, l-am descifrat eu: «vă Dlgopolea». Astăzi d. Norocea a găsit şi leatul pe un rînd mai sus: «vleat 6860» (1352)* [...]. Pentru cultul pictor argeşean Dumitru Norocea, rivalul lui Drăghiceanu (Norocea socotea că el trebuia să coordoneze săpăturile din biserica domnească), vezi şi George Georgescu, *Pictorul D. Norocea despre grafitiul cu anul morţii Marelui Basarab de la Curtea de Argeş*, „Argesis", XI (2002), p. 147–149; Marius Achim, *Dumitru Norocea şi Biserica Domnească din Curtea de Argeş*, „Muzeul Municipal Curtea de Argeș. Studii și comunicări", V (2013), p. 121–135, mai ales p. 131–132).

[152] Vezi aici Dan Mohanu, *Arheologia picturilor murale de la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş*, Bucureşti, 2011, p. 321–325; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 390–398.

[153] Vezi în comparaţie cazul de la 1516 al mitropolitului *Щ* din Feleacul transilvan (Victor Popa, *Consideraţiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei în secolul al XV-lea şi al XVI-lea şi a raporturilor ei cu Moldova*, „Mitropolia Banatului", VIII (1958), 7–9, p. 387–436).

[154] De la bun început trebuie spus că starea actuală a *graffiti*-ului, restaurat şi îngroşat, nu mai permite analize ştiinţifice (Ioan Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală şi de Sud-Est (Evul Mediu şi Epoca Premodernă*), Sibiu, 2014, p. 244). Rămân (1) contextul îndoielnic al descoperirii sale,

3. Aparent cea mai şubredă dintre posibilităţii (anume, asumarea – nu fără vreun fundament legal – de către Ludovic drept al său a unui conflict care îi aparţinea de fapt tatălui său) se cuvine ca urmare privită cu atenţie. Dacă anul „cert" *6860* (1351–1352) drept an al morţii lui Basarab corespunde unui dublu fals, unul modern timpuriu de la 1618[155] şi unul contemporan de la 1920[156], anul „straniu" *6846* (1337–1338) drept an al trecerii de la Basarab de la *Posada* la Alexandru Basarab nu pare rupt de realitatea medievală[157].

Argumentele sunt oferite de marii vecini problemă din nord şi din sud ai Ţării Româneşti: Regatul Ungariei şi Ţaratul Bulgariei[158]. 1. La *6846* (1337–1338), Ioan Alexandru, ţarul Bulgariei şi ginerele lui Basarab *de la Posada* a asumat titlul de *mare voievod*[159], titlu care-l definea – pe ambele maluri ale Dunării de Jos – pe stăpânitorul Ţării Româneşti[160]. 2. Din anii 1337–1338 şi până la începutul domniei

---

(2) „tipărirea sa" pe două rânduri (cu anul *6860* pe rândul superior), (3) natura complet diferită de celelalte „note epigrafe" din biserică (ca şi cum *graffiti*-ul „de la *6860*" ar fi trebuit să fie vizibil după pictarea bisericii) şi (4) neconcordanţa dintre anul morţii lui Basarab (*6860*/ 1351–1352) şi realităţile politice *valahe* din sursele coeve păstrate (cum este cazul actului lui Ludovic pentru nobilii de Recaş de la sfârşitul lui august 1359).

[155] Descoperirea *graffiti*-ului i-a provocat o „criză de nervi" lui Dimitre Onciul. Ea a fost consemnată de Gala Galaction (*Jurnal*, ed. Teodor Vârgolici, Bucureşti, 1977, p. 182) şi remarcată de Nicolae Constantinescu (în *Radu I Vv. şi scaunul din Argeş. Repere din istoriografie*, în „Argesis", XVIII (2009), p. 89–114, la p. 91, nota 5). Onciul a rămas la opinia că actul din 1618 era un fals (vezi nota sa, tipărită postum *Anul morţii marelui Basarab voievod*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", X–XVI (1917–1923), p. 101–104).

[156] În cel mai bun caz, *graffiti*-ul poate fi socotit un excepţional act de memorie, cum a încercat Nicolae Constantinescu „să împace lucrurile", biserica de astăzi *Sfântul Nicolae Domnesc* (Argeş II) neputând fi datată înaintea mijlocului anilor 1360 (N. Constantinescu, *La résidence d'Argeş des voïvodes roumains des XIIIe et XIVe siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", VIII (1970), 1, p. 5–31, la p. 16–19). Dacă noua biserică s-ar fi legat de acordul dintre Marea Biserică şi Nicolae Alexandru de la 1359, puteam prespune că, în cazul în care el era autentic, *graffiti*-ul corespundea pomenirii de şapte ani a răposatului Basarab: *6860–6867*/ 1351/1352–1358/1359 (Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 45). Ipoteza se baza pe prespunerea (răspândită) că Basarab de la *Posada* ar fi avut – la urmă – o altă poziţie decât Alexandru Basarab faţă de Papalitate. Presupunerea ar trebui totuşi abandonată acum.

[157] Indiscutabil necesara analiză echilibrată a „memoriei istorice" a Câmpulungului, în special în veacul al XVII-lea, este de natură de a oferi noi lămuriri în această privinţă.

[158] Sub acest raport (chiar cu riscul de a adânci prea mult legăturile dunărene, mai ales, şi carpatine între secolele al XIII-lea şi al XIV-lea), a se vedea Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, Bucureşti, 2008; Alexandru Madgearu,*The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)* (*=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, XLVI), Leiden – Boston, 2016. Pentru „ceilalaţi" mari vecini ai Ţării Româneşti, vezi Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* (*=East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, XX), Leiden – Boston – Köln, 2012; Aleksandar Krstić, *O prvom pomenu manastira Rakovice*, în „Saopštenja Republički Zavod za Zaštitu Spomenika Kulture", LIII (2021), p. 27–38. Din păcate, nu avem încă o lucrare ştiinţifică modernă dedicată relaţiilor dintre primii Basarab şi Serbia nemanidă, în pofida multitudinii izvoarelor disponibile.

[159] Vezi mai ales Kyril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria. Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*(*=East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, V), Leiden – Köln − Boston, 2008, no. 168, p. 431 (1337–1338); no. 215, p. 468 [post 1349 (1351)].

[160] Vezi acum şi Sashka Georgieva, *The Last Bulgarian-Wallachian Diplomatic Marriage in the Middle Ages: Facts and Hypothese*, în „Bulgaria Mediaevalis", VIII (2017), p. 483–494.

lui Ludovic I (până la 1345 de fapt)[161], campania lui Carol-Robert († 1342) de la 1330 din Ţara Românească (cu ori fără referire la Basarab de la *Posada*) lipseşte din actele cunoscute ale regalităţii ungare[162].

3. LUDOVIC I DE ANJOU, MOŞTENIREA ŞI ISTORIILE SALE *VALAHE*

La 1338, Ludovic I era de trei ani moştenitorul ungar desemnat al regelui Carol-Robert[163]. Cu doi ani mai devreme, la vârsta de zece ani, el mersese pentru prima oară în campanie[164]. De mic copil, Ludovic nu a avut o părere proastă despre el însuşi[165]. A-l vedea pe Basarab de la Posada şi drept vasal necredincios al său, nu doar al tatălui său, era firesc în aceste circumstanţe.

„Psihologia" lui Ludovic I era una specială[166]. Din punct de vedere *valah,* ies în evidenţă două dintre omisiunile regelui (fără soţie adevărată până la 1353 şi lipsit de urmaşi, indiferent de sex, până la 1367)[167]. 1. Niciodată nu l-a legat pe

[161] Adică, până la actul în discuţie (MNL-OL, DL 3604; regest: AOkl, XXIX, no. 61, p. 77). Interesant este că, din 1343, anul din care, din 10 iulie, datează prima donaţie a Boconád-ului către notarul regal Ştefan (tot MNL-OL, DL 3604; ediţie parţială: AOkm, IV, no. 216, p. 356; regest: AOkl, XXVII, no. 475, p. 300–301), provine – după o întrerupere de vreo şase ani – prima referire ungară, privată şi nu administativă regală, la campania din Ţara Românească de la 1330 (MNL-OL, DF 229977; originalul se află în Arhiva Capitlului din Veszprém, astăzi inclusă în Arhiva Comitatului Veszrprém; regest: AOkl, XXVII, no. 84, p. 93). Pe 2 martie 1343, în faţa Conventului (Spitalului) Ioanit din Székesfehérvár (Lívia Kölnei, Péter Varjassy, *A Jeruzsálemi Szent János Lovagrend ispotályai a középkori Magyarországon*, în „Orvostörténeti Közlemények", LX (2014), p. 5–23) Toma, comite de Liptov şi castelan de Csókakő, adeverea că familiarul său, Demetrie, fiul lui Nicolae de Málaš, se distinsese în slujba răposatului rege Carol-Robert, mai ales în *terra Bazarab, ultra Alpes*.

[162] Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 324–325, nota 382 (pe baza regestelor din AOkl).

[163] De la Congresul de la Visegrád (György Rácz, *The Congress of Visegrád in 1335: Diplomacy and Representation*, în „Hungarian Historical Review", II (2013), 2, p. 261–287), unde Carol se întâlnise cu Cazimir al III-lea al Poloniei şi Ioan de Luxemburg al Boemiei.

[164] Iván Bertényi, *Nagy Lajos király*, Budapest, 1986, p. 48–50. După un an de la actul în care Carol-Robert amintise că se luptase cu Basarab şi cu fiii acestuia (DRH, C, X. *1351–1355,* ed. Şt. Pascu, S. Belu, J. Dani, A. Răduţiu, V. Pervain, K.G. Gündisch, Bucureşti, 1977, no. 275, p. 285), Ludovic l-a însoţit pe tatăl său în campania din Ducatul Austriei.

[165] Aceasta se lega şi de educaţia aleasă pe care Ludovic a primit-o, dar şi de diferenţa de temperament dintre el şi tatăl său Carol (Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 186–187).

[166] Subiectul este evident unul delicat, dar cerut inclusiv de notele cronicarului regelui, Ioan de Târnave (Kükülö) [vezi [*Vita Ludovici*, în] Ioan Thuróczy, *Chronica Hungarorum*, I. *Textus*, ed. Erzsébet Galántai, Gy. Kristó, Budapest, 1985, p. 160, 172, 182, 188; cf. deja Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 186–187). Pentru o încercare românească de psihologie monarhică: P.P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare. O încercare de caracterizare* [ed. Ştefan S. Gorovei], în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»", XXIX (1992), p. 1–18. Termenul de comparaţie mai potrivit este însă poate articolul lui Colin Heywood, *Contesting the Frontiers of Late Medieval Political Culture: Mehmed the Conqueror (1432–1481) and Charles the Bold (1433–1477)* (în *Bordering Modern Europe*, ed. Maria Baramova, Grigor Boykov, Ivan Parev, Wiesbaden, 2015, p. 45–61, aici p. 55–58), care mergea pe urmele lui Zevedei Barbu (vezi a sa *Problems of Historical Psychology*, London, 1958, p. 14–17, 67–68).

[167] Ulrike Hohensee, *Herrschertreffen und Heiratspolitik: Karl IV., Ungarn und Polen*, în *Die Goldene Bulle: Politik–Wahrnehmung-Rezeption*, ed. U. Hohensee, Mathias Lawo, Michael Lindner, Michael Menzel, Olaf B. Rader, Berlin, 2009, p. 639–664, aici la p. 646. În mai 1353, Ludovic s-a căsătorit cu Elisabeta, fiica lui Ştefan Kotromanić, banul Bosniei. Primul lor copil, o fată, Caterina († mai 1378), s-a născut 17 ani mai târziu în iunie 1370.

Alexandru Basarab de Basarab de la *Posada* (altfel decât tatăl său, Carol-Robert, care, la 1332, îl numise pe Basarab, cel de la 1330, *schismatic* şi fiul lui *Thocomerius*)[168]. 2. În ianuarie 1365, în proclamaţia regală împotriva proaspătului voievod *transalpin*, Vladislav I *Vlaicu* (în mod cert, fiu şi urmaş – direct? – al unui Alexandru)[169], Ludovic I nu i-a spus pe nume părintelui lui *Vlaicu*, deşi a afirmat răspicat că fiul deprinsese infidelitatea de la tată[170].

Ludovic a avut sigur o mare problemă cu Alexandru Basarab. Ea era de natură nu doar politică, ci şi personală (după cum a fost nevoit să lase să se înţeleagă şi cronicarul regelui, Ioan de Târnave)[171]. Comportamentul regelui vine astfel să completeze sursele şi logica ce aşează transferul puterii de la Basarab de la *Posada* la Alexandru Basarab pe la 1338, înainte de urcarea lui Ludovic pe tronul de la Buda în anul 1342. Iar, dacă acesta din urmă care s-a mândrit (şi s-a simţit uşurat), în acte şi în cronică, că a obţinut până la urmă supunerea lui Alexandru Basarab, ar fi subliniat cu grijă că acest Alexandru era unul şi acelaşi cu Basarab care aproape îl răpusese pe tatăl lui Ludovic, Carol-Robert[172]. Nu a făcut-o vreodată, deşi, în schimb, a amintit – astăzi am spune: a recunoscut în mod onest – dezastrul trăit de părintele său la 1330.

---

[168] A se vedea aici Györffy, „Adatok" (II), no. 15, p. 555–556; DRH, D, I, no. 25, p. 49–52.

[169] MNL-OL, DF 219542 (5 ianuarie 1365; originalul deteriorat este în Arhiva Conventului din Leles/ Lelesz). Ediţii, extrase şi regeste moderne: DRH, C, XII. *1361–1365*, ed. Şt. Pascu, A. Răduţiu, V. Pervain, S. Belu, J. Dani, Marionela Wolf, Bucureşti, 1985, no. 373, p. 386–388; după D, I, no. 42, p. 78–80; EO, IV, no. 355, p. 155; AOkl, XLIX, no. 9, p. 17).

[170] Pentru analiza paleografică modernă a documentului din 5 ianuarie 1365, vezi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 208–209, nota 824. O lună mai târziu, pe 2 februarie 1365, din ce cunoaştem, Ludovic I a numit pentru prima şi ultima oară *Terra Transalpina* (Ţara Românească) drept *terra Bozorab*. Monarhul angevin s-a referit la sigliul regal pierdut de Carol-Robert în *terra Bozorab* în timpul campaniei de la 1330 (MNL-OL, DL 104765; ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 37, p. 564; DRH, C, XII, no. 449, p. 477–478; AOkl, XLIX, no. 70, p. 53). În aceeaşi zi, Ludovic I a emis – mult mai – cunoscutul său act prin care îi acorda lui Balc, fiul lui Sas, voievodul Moldovei, domeniile maramureşene ale *infidelului notoriu* Bogdan, viitor voievod al Moldovei (DRH, D, I, no. 43, p. 80–83; reeditat în C, XII, no. 382, p. 398–401; regest: AOkl, XLIX, no. 71, p. 53–54).

[171] Reproducem capitolul *De obedientia Alexandri Voyvode Transalpini* din *Vita Ludovici*, p. 162. [...] *Cum autem esset in partibus memoratis, quidam* ***Princeps seu baro potentissimus Alexander Vayuoda Transalpinus*** *dicioni eiusdem subiectus, qui tempore predicti Karoli Regis patris sui a via fidelitatis divertendo rebellaverat, et per multa tempora in rebellione permansserat, audita pietatis ac eciam potestatis eiusdem Regis Lodovici fama, ad ipsum sponte personaliter veniens circa confinia ipsarum partium* [adică, aleTransilvaniei] *ad pedes Regie Maiestatis humo tenus est prostratus et ad obedientiam et fidelitatem debitam reductus et integratus, solemnia munera, xenia et clenodia presentando, et suum domninium sub Sacra Corona recognoscendo, cum gaudio et leticia ad propria remeavit, et ab illo tempore fidelitatem conservavit* [...]. Textul păstrat al cronicii a fost finalizat sigur după moartea lui Ludovic, la Trnava (11 septembrie 1382), un sfârşit pe care Ioan de Târnave l-a descris în detaliu (*Vita Ludovici*, p. 187–188).

[172] Textul citat mai sus şi actul emis pentru episcopul de Oradea, Demetrie Futaki, în februarie 1355, în care Ludovic sublinia *pacea şi concordia* aduse de Futaki între rege şi *Alexandru Basarab, voievodul nostru transalpin* (DRH, D, I, no. 38, p. 69–70), sunt grăitoare.

III. *POSADA* SUB CAROL-ROBERT ŞI *POSADA* SUB LUDOVIC I

În mod normal, izvoarele din anii 1300 sunt de preferat în raport cu sursele *valahe* din anii 1600, din care Basarab „de la *Posada*" şi *Posada* în sine lipsesc cu desăvârşire (mai puţin Basarab la Câmpulung)[173]. Este şi cazul actului în discuţie, emis de Ludovic I la nouă luni înaintea apariţiei *valahilor romani*.

Beneficiarul acestui act, notarul – special – regal Ştefan Őri, originar din Comitatul Sătmar, a fost o constantă a administraţiei centrale angevine din Ungaria sub Carol-Robert şi Ludovic I (1327/ 1328–1349)[174]. Puţini dregători au slujit mai mult ambilor monarhi angevini „în centrală" şi nu la hotarele regatului[175]. Informaţiile din orice act regal, care-l avea drept beneficiar pe Őri şi implica detalii din cariera sa, aveau o altă greutate, în special într-o perioadă în care noul rege al Ungariei trebuia să-şi consolideze domnia[176].

1. OAMENII DE LA *POSADA* ÎN 1345

Pe lângă identitatea creştină a *valahilor* şi conducerea acestora împotriva Angevinilor de la Buda, în actul din 21 ianuarie 1345, Ludovic I mai avea o problemă: cei care-i sprijiniseră pe *valahi* împotriva părintelului la 1330[177]. Ei nu erau numiţi. Tatăl înfruntase *un număr mare de valahi şi de alte neamuri*[178].

---

[173] Dispariţia lui Basarab „de la *Posada*" din „memoria scrisă" a Ţării Româneşti rămâne „un caz deschis", direct legat de/ de unde şi numeroasele controverse privind localizarea bătăliei din noiembrie 1330 (Nicolae Stoicescu, Florian Tucă, *1330 Posada*, Bucureşti, 1980, p. 106–119). Aceasta este în sine foarte ciudat datorită cunoscutei mărturii de la 1574 a polonezului Maciej Strykowski asupra amintirii păstrate – în Ţara Românească – victoriei lui Basarab asupra regelui Carol (*Maciej Strykowski*, în *Călători străini despre Ţările Române*, II, ed. M. Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1970, p. 446–455, la p. 451; text editat pentru prima oară de către B. P. Hasdeu).

[174] György Bónis, *A Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, 1971, p. 37–38; Bernát Lajos Kumorovitz, *Osztályok, címerek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában*, în *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból* (=*Memoria Saeculorum Hungariae*, IV), ed. György Székely, Budapest, 1984, p. 293–330, la p. 298 (cu un an mai devreme, Kumorovitz, care a remarcat actul din 1345, publicase un studiu fundamental asupra relaţiilor regelui Ludovic cu Ţările Române: *I Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és török) háborúja*, în „Századok", CXVII (1983), 5, p. 919–982).

[175] Ca longevitate administativă, „omologul" lui Ştefan Őri ar fi judele curţii regale, Paul Nagymartoni/ Mertendorfer/ Forchtenstein (1328–1349), personaj mult mai bine cunoscut (ultima oară: Thomas Katth, *Paul von Forchtenstein iudex curiae. Jurist, Staatsmann und Diplomat in Ungarn zur Zeit der Anjou. Von Visegrád über Regensburg nach Avignon und Neapel: ein ungarisches Leben am europäischen Schauplatz der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts*, în *Quellen, Nachbarschaft, Gemeinschaft. Auf dem Weg zu einer gemeinsamen Kulturgeschichte Zentraleuropas*, ed. Adelheid Krah, Wien – Köln, 2019, p. 161–208).

[176] Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, p. 101–104; Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 187, 192.

[177] Subiectul aliaţilor lui Basarab de la 1330 a fost „pervertit" de cel puţin două ori: (1) în vremea *marelui cârmaci*, care nu avea nevoie de aliaţi (Stoicescu-Tucă, *Posada*, p. 183, pe baza mai vechilor opinii ale Mariei Holban); (2) în timpul „disputei cumane" (la final: Djuvara versus Cazacu-Mureşan), când cumanii „au fost aruncaţi" de o parte şi de alta a Carpaţilor, plecând de la un conflict intern cuman, real, dar trunchiat redat, din 1325, asupra „măsurării" puterilor lui Basarab şi ale lui Carol-Robert (MNL-OL, DL 101894; 18 iunie 1325; ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 4, p. 549–550; DRH, D, I, no. 16, p. 37–38; AOkl, IX, no. 264, p. 151; EO, II, no. 523, p. 197–198).

[178] În original: [...] *copiosa multitudine Olachorum et aliarum gentium* [...] (MNL-OL, DL 3604).

Atât tatăl (dar numai înainte de *Posada*, nu şi după), cât şi fiul (înainte şi după iarna anului 1344–1345)[179] luptaseră cu tătarii şi cu *păgânii*. Ei se mândreau cu aceste bătălii[180]. Nu a fost cazul actului regal din 21 ianuarie 1345, deşi, după franciscanii fideli lui Ludovic, supuşii săi au trecut Carpaţii Orientali împotriva tătarilor tocmai în jurul datei de 2 februarie 1345[181].

Între acei „şi alţii" îi putem bănui ascunşi şi pe (1) – unii – cumani (lângă care notarul regal Ştefan a primit un domeniu prin dania de la începutul lui 1345)[182] şi pe (2) – parte din – *transilvani* (răsculaţi, mai ales în sud, împotriva monarhului angevin de la Buda, la 1329–1330[183], dar şi la 1343–1344[184]). Atât cumanii, cât şi *transilvanii* pot trezi sensibilităţi (foarte) recente, mai mult ori mai puţin „naţionaliste". Ei erau însă „subiecţi" reali ai regelui Ludovic I.

1. Cumanii făceau parte din „grupul ţintă" al actului emis de Ludovic I pentru Őri, care avusese deja numeroase probleme cu domeniile primite de la tatăl lui Ludovic[185]. La 1330, mulţi cumani muriseră luptând pentru acesta în Ţara

---

[179] A se vedea şi Márta Font, *«Halics» a Magyarországi Anjouk politikájában*, în „Hungaro-Ruthenica", VI (2002), p. 65–76, la p. 68–69. Reamintim şi că în lunile iunie şi iulie 1344, Ludovic I s-a aflat în Transilvania (vezi A.W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei în perioada 1344–1359*, în *Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneşan*, ed. Rudolf Gräf, Dumitru Ţeicu, Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2011, p. 37–65, aici p. 47–48).

[180] M. Wertner, *Nagy Lajos király hadjáratai (1342–1382)* (I), în „Hadtörténeti Közlemények", XIX (1918), 1, p. 59–97, la p. 66; Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, p. 97–98. Pentru campaniile lui Carol-Robert împotriva tătarilor (1324, 1326), vezi şi István Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge, 2005, p. 112, 150–152.

[181] [...] *Item anno domini millesimo trecentesimo quadragesimo quinto, post coronacionem regis Lodouici tercio, circa festum Purificationis beate virginis Marie,* ***Siculi cum paucis Hungaris, qui tunc in medio eorum existebant, contra Tartaros procedentes*** *deo auxiliante, innumerabilem multitudinem Tartarorum in terra ipsorum in ore gladij percusserunt* [...] (sinteza campaniilor lui Ludovic I până la anul 1355, interpolată de *Anonimul minorit* în *Vita Ludovici* a lui Ioan de Târnave şi editată în *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, III, ed. M[átyás] Florián, Pécs, 1884, p. 143–167, la p. 151; cf. deja I. Vásáry, *Nagy Lajos tatár hadjáratai*, în „Studia Caroliensia", V (2006), 3–4, p. 17–30, la p. 19–20; după Vásáry, până la acea dată, Ludovic nu ar fi luptat cu tătarii). Tot *ad annum 1345* data şi Ioan de Târnave expediţia lui Andrei Lakfi, voievodul Transilvaniei, contra tătarilor (*Vita Ludovici*, p. 185/ în *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, III, p. 167; Al. Uzelac, *Atlamiš – kumanski car iz Srpske Aleksandride*, în *Spomenica dr Tibora Živkovića*, ed. Srđan Rudić, Beograd, 2016, p. 221–228, la p. 226).

[182] Pentru relaţia lui Ludovic cu cumanii în perioada imediat premergătoare emiterii actului pentru notarul Ştefan: AOkl, XXVIII, no. 75, p. 83; no. 265, p. 163 (12 februarie şi 21 martie 1344). El colonizase (deja) la castelul Zips (Szepes) bulgari, cumani şi *alţi schismatici*.

[183] Cu accent pe comitele sas Salomon al Braşovului, vezi Sălăgean, *Ladislau Kán*, p. 178.

[184] Johannes von Viktring, *Liber cerarum historiarum* (=*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, XXXVI, 1–2), ed. Feodor Schneider, II, Hannover-Leipzig, 1910, p. 233; Papacostea, *O întregire documentară*, p. 113–115. Vezi şi AOkl, XXVII, no. 513, p. 321 (28 iulie 1343; aflat *prope villam Eld in exercitu*, regele punea căpetenia cumană *Buthemer* sub protecţia palatinului Nicolae Gilétfi). Probleme de o asemenea amploare pentru coroana ungară par să fi existat în zona Transilvaniei doar cu şapte ani mai devreme (a se vedea DIR, C, XIV–3, no. 261, p. 366; dar şi George Michael Gottlieb von Hermann, *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt-und Landesgeschichte bis 1800*, ed. Bernhard Heigl, Thomas Şindilariu, Köln – Weimar – Wien, 2010, p. 30).

[185] Din acest motiv, meritele *transalpine* ale notarului pomenite începând cu vara anului 1331 (AOkl, XV, no. 269, p. 169), par să fi avut rol – nesigur totuşi – de „pavăză feudală".

Românească[186]. Alţii însă, din centrul regatului, se pronunţaseră în favoarea lui Basarab la 1325[187]. Neincluderea *valahilor* între *schismatici* (deşi, în noiembrie 1343, părţile de sud ale Transilvaniei treceau drept un focar de infecţie *schismatică* pentru arhiepiscopul de Esztergom, Csanád Telegdi)[188] şi asumarea lui Basarab de la *Posada* drept duşman (*infidel notoriu*) personal de către Ludovic (care avea totuşi patru ani la 1330)[189] sunt de privit drept poziţii regale acceptabile pentru/ care nu puteau fi contestate de „grupul ţintă" (în partea sa cumană cel puţin) al actului regal din 21 ianuarie 1345[190].

2. *Transilvanii* trăiau la mare distanţă de domeniul Boconád dat lui Őri din Sătmar[191]. Cauzaseră totuşi suficiente probleme, pentru ambii Angevini, astfel încât nepomenirea lor de către încă noul rege în ianuarie 1345 să fie de înţeles pentru contemporani[192]. La 1330, voievodul Transilvaniei, *id est* vecinul lui Őri de la

---

[186] Aspect bine subliniat ultima oară de Pippidi, *La originile Ţării Româneşti*, p. 16–19.

[187] DRH, D, I, no. 16, p. 38. Sursa de la 1325, suprainterpretata etnic mai ales („Basarab era cuman"), trebuie raportată la (1) acordul lui Carol cu Basarab, subliniat de rege la 1324 (DRH, D, I, no. 15, p. 36), la (2) expediţia ungară din viitoarea Moldovă din acelaşi an (V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chişinău, 1994[3], p. 217–218) şi (3) la campania contra tătarilor de la 1326, prin care Basarab şi-a câştigat, la Avignon (1327), un loc între *principii catolici*, aflaţi (însă) sub autoritatea lui Carol (*Acta Ioannis P. XXII*, no. 92-a, p. 182–184).

[188] MNL-OL, DF 244741–244742 (14 noiembrie 1343). Ediţii, extrase şi regeste moderne: DIR, C, XIV-4. *1341–1350* [ed. Zs. Jakó, F. Pall, D. Prodan], Bucureşti, 1955, no. 192, p. 613–614; AOkl, XXVII, no. 762, p. 467–468; Papacostea, *O întregire documentară*, p. 116, nota 26. Actele citate au fost emise de Csanád Telegdi în calitatea sa de regent pe perioada absenţelor din regat ale lui Ludovic (aflat *la oaste*) şi a Elisabetei Piast (plecată în Italia).

[189] Pe baza lui Antonio Bonfini (ante 1492), şi Wilhelm Schäffer/ Dilich (1609), conform căruia parte din asociaţii lui Felician Záh a fugit în Ţara Românească, motiv pentru care Carol-Robert l-a atacat ulterior pe *Bozarab*, s-a speculat că Basarab ar fi fost chiar implicat în atentatul lui Felician Záh asupra familiei regale din 17 aprilie 1330, care l-a marcat pe viaţă pe copilul Ludovic (Ş. Papacostea, *Prima unire românească. Voievodatul de Argeş şi Ţara Severin*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXVIII (2010), p. 9–24, la p. 17–18).

[190] Între ianuarie şi iulie 1345, s-au înmulţit referirile administrative la pecetea pierdută la 1330 de Carol în *părţile transalpine* (AOkl, XXIX, no. 14, p. 49; nos. 229–232, p. 162–164; nos. 251–252, p. 178; no. 373, p. 244; no. 412, p. 262; no. 455, p. 281; no. 905, p. 452). Ele au fost aproape la fel de numeroase precum cele din ani precedenţi, din ianuarie-martie 1340 (AOkl, XXIV, no. 24, p. 16; no. 78, p. 40; no. 158, p. 74), din februarie şi septembrie 1341 (AOkl, XXV, no. 104, p. 54; no. 687, p. 329), din mai 1342 (AOkl, XXVI, no. 239, p. 193), din martie şi decembrie 1343 (AOkl, XXVII, no. 138, p. 125; no. 835, p. 507) şi din februarie, iulie şi decembrie 1344 (AOkl, XXVIII, no. 68,p. 80; no. 504, p. 289; no. 809, p. 458). Aceste referiri sunt comune şi pentru perioada post 1345 (şi *valahii romani* din octombrie 1345): în ianuarie, aprilie şi octombrie 1346 (AOkl, XXX, no. 14, p. 27; no. 38, p. 38; no. 282, p. 177; no. 750, p. 414) şi în februarie, aprilie-mai şi iulie (cele mai multe acte) 1347 (AOkl, XXXI, no. 73, p. 65; no. 313, p. 181; no. 324, p. 185; no. 403, p. 226; nos. 649–651, p. 340–341; no. 661, p. 347–348; no. 679, p. 356; no. 738, p. 386; no. 1182, p. 594). „Vârful" de la 1347 pare să se lege şi de reînfiinţarea Episcopiei *Milkoviei* în martie (DRH, D, I, no. 34, p. 63–65).

[191] Vezi aici şi Francisc Pall, *Românii din părţile sătmărene (ţinutul Medieş), în lumina unor documente din 1377*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", XII (1969), p. 7–36.

[192] După *Posada*, Carol-Robert a evitat aparent Transilvania, altfel decât fiul său (vezi aici deocamdată M. Wertner, *Itinerar des Königs Ludwig I.*, în „Vjestnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog Zemaljskog Arkiva", V (1905), p. 115–146; Susana Andea, *Itinerariile regilor în Transilvania voievodală şi în comitatele vestice şi nordice*, în *Transilvania. Studii istorice (sec. XIII–XVII)*, ed. S. Andea, Cluj-Napoca, 2005, p. 1–66, la p. 22–23; Enikő Spekner, *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa?A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig* (=*Monumenta Historica Budapestinensia*, XVII) Budapest, 2015, p. 139–178). După 1343–1344, Ludovic, care avea Oradea drept pivot (la 1343, 1352–1354, 1358), a mai venit în Transilvania doar în 1349 (iulie-noiembrie), de teama ciumei.

1345, fusese unul din vârfurile de lance ale lui Carol[193] în Ţara Românească, deşi destui *transilvani* erau răsculaţi contra regelui[194].

Peste cinci decenii, Ioan de Târnave a avut mare grijă în a preciza că *preaputernicul principe sau baron* Alexandru i s-a închinat lui Ludovic la marginea Transilvaniei[195] pe care regele tocmai o pacificase. Aceasta s-ar fi petrecut pe la 1344[196]. Liniştea sigur nu a durat mult, după cum o arată scrisoarea papei Clement al VI-lea de la 1345 şi daniile lui Ludovic de la 1345, 1355 şi 1359[197].

Din perspectiva actului din 21 ianuarie 1345, este interesant şi că, după Ludovic, el nu greşise faţă de Alexandru. Tatăl său, Carol-Robert, îi greşise însă lui Basarab. *Cronica pictată* a lui Ludovic susţinea că primul monarh angevin de la Buda nu avusese vreun motiv să-l atace pe Basarab[198]. Carol fusese înşelat (cuvânt evitat în cronică) de banul de Severin (de care se lega partea apuseană a Ţării Româneşti: Oltenia)[199] şi de voievodul Transilvaniei (care privea partea centrală a uniunii voievodale „de pe Olt": Muntenia)[200].

Cronica pictată (c. 1342–1358)[201] mai susţinea că Basarab îi oferise un fiu drept ostatec lui Carol[202]. Cu cel puţin un deceniu mai devreme (1335), Carol afirmase că Basarab îl înfruntase alături de fiii săi (afirmaţia este cunoscută datorită confirmării emise de fiul lui Carol aproape două decenii mai târziu, la 1354)[203].

---

[193] *Chronicon pictum*, p. 109–110. În istoriografia română, din cauza exacerbării problemei Severinului, atenţia a căzut nu pe voievodul Toma Szécsényi, ci pe banul Dionisie Szécsi.

[194] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I. *1198–1341*, ed. Franz Zimmermann, Carl Werner, Hermannstadt, 1892, no. 492, p. 447; no. 494, p. 449–450.

[195] În original: [...] *circa confinia ipsarum partium* [aleTransilvaniei] [...] (*Vita Ludovici*, p. 162).

[196] DRH, D, I, no. 32, p. 60 (vezi şi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 144–145, nota 544).

[197] Vezi AOkl, XXIX, no. 61, p. 77 (1345); DRH, D, I, no. 38, p. 70 (1355); no. 40, p. 73 (1359).

[198] Şi din acest motiv, legătura – stabilită tardiv – între atentatul lui Záh şi campania lui Carol din Ţara Românească trebuie privită cu multă prudenţă. Mai mult, *Cronica pictată* părea să spună că soarta s-a întors împotriva regelui după ce a exterminat familia Záh (*Chronicon pictum*, p. 108; Pippidi, *La originile*, p. 16; Papacostea, *Prima unire*, p. 18).

[199] Achim, *Politica sud-estică*, p. 209–211, 268–276; Sălăgean, *Ladislau Kán*, p. 179–185.

[200] Papacostea, *Prima unire*, p. 19-20; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 669–670.

[201] Aşa cum s-a păstrat, *Cronica pictată* reprezintă un text început la 1358, din care lipsesc toate faptele lui Ludovic de până la acea dată (1342–1358). Iar acestea nu au fost puţine. Din acest motiv, socotim că textul de bază al cronicii este sensibil anterior anului 1358.

[202] *Chronicon pictum*, p. 109. Notăm forma vagă a promisiunii lui Basarab: [...] *unul dintre fiii mei* [...] ([...] *unum ex filiis meis* [...]). Trimiterea întâiului născut (în viaţă) ar fi însemnat (şi) acceptarea de către Carol-Robert a perpretuării stăpânirii *transalpine* în familia lui Basarab. Sau miza textului era în timpul lui Ludovic I şi al descendenţilor lui Basarab?

[203] MNL-OL, DL 58535 (19 mai 1335 şi/ din 21 octombrie 1354). Ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok", II, Anexă, no. 25, p. 559; DRH, D, I, no. 29, p. 57; AOkl, XIX, no. 276, p. 126–127). Contextualizarea celor două acte este utilă pentru înţelegerea lor.

(1) În mai 1335, după călătoria sa la Neapole (1333) şi în ajunul primului congres de la Visegrád (octombrie 1335), Carol-Robert căuta să asigure moştenirile monarhice ale fiilor săi (György Rácz, *The Congress of Visegrád in 1335: Diplomacy and Representation*, şi Vinni Lucherini, *The Journey of Charles I, King of Hungary, from Visegrád to Naples (1333): Its Political Implications and Artistic Consequences*, în „Hungarian Historical Review", II (2013), 2, p. 261–287, 341–362). Referinţa regală la feciorii lui Basarab de la 1330 era de actualitate, fiind alăturată călătoriei lui Carol-Robert la Neapole în actul din 19 mai 1335.

Ea era poate chiar de mai mare actualitate decât recenta recuperare ungară a Golubac-ului (sârbesc) şi a Severinului (*valah*), încredinţat tot lui Dionisie Szécsi (vezi orientativ Holban, *Contribuţii la studiul raporturilor*, p. 327–328; Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 163–164). Ambele

Pentru urmaşii lor, unul dintre ei fiind sigur fiul predecesorului său, *Posada* era mai mult decât o amintire. Ea era o moştenire de familie[204].

2. MONARHII DE LA VELBUJD ŞI DE LA *POSADA* LA 1330

Să privim evenimentele de la 1330 în timpul lor (anii 1320–1330) şi nu în cel al „moştenitorilor" (anii 1340–1350)[205]. La vremea *valahilor romani*, Ludovic era

---

victorii, sârbeşti şi *valahe*, ale domniei lui Carol-Robert nu au fost menţionate, nici în mai 1335, nici în octombrie 1354 (de către fiul acestuia, Ludovic).

Nici meritele de la *Posada* nu fuseseră înscrise în precedentele acte ale lui Carol-Robert (9 ianuarie 1333, 19 martie 1335) copiate de fiul său pe 21 octombrie 1354 (actele din ianuarie 1333 şi martie 1335 au fost regestate în AOkl, XVII, no. 11, p. 19; XIX, no. 117, p. 60; numai originalul actului din ianuarie 1333 s-a păstrat: MNL-OL, DL 58473). Situaţia este identică cu cea din actul dat de Ludovic pentru Ştefan Őri din 21 ianuarie 1345, în care era recopiat actul aceluiaşi monarh din 10 iulie 1343 (MNL-OL, DL 3604; în AOkl, XXI, no. 61, p. 77).

(2) În toamna lui 1354, după doisprezece ani de domnie, Ludovic I, căsătorit abia de un an cu Elisabeta Kotromanić, era din nou în conflict cu Ştefan Duşan, nepotul lui Milutin, vechiul aliat al lui Basarab „de la *Posada*" din noiembrie 1330 (orientativ: AOkl, XXXVIII, nos. 268–269, p. 233; no. 321, p. 259; nos. 346–347, p. 271–272; no. 357, p. 277; no. 364, p. 280; no. 370, p. 283). Tot la 1354, la sfârşitul lunii august, Duşan, intrat în noi negocieri cu Papalitatea de la Avignon, şi-a „republicat" *Zakonik*-ul, în a cărui introducere *Basaraba Ivanko* era trecut între cei învinşi de el (de fapt de tatăl său, Ştefan Dečanski) la Veljbujd în iulie 1330 (*Acta Innocentii P. VI (1352–1362)* (=*Fontes*, III, 10), ed. A. L. Tăutu, Roma, 1961, no. 38, p. 50; no. 43, p. 75–77; nos. 55–58, p. 102–104; *Zakonik*, p. 44–45, 83–84).

În octombrie 1354 însă, spre deosebire de actul discutat pentru notarul Ştefan Őri din 21 ianuarie 1345, Ludovic, căruia pe 9 august 1354, îi murise ultimul frate aflat în viaţă, Ştefan ducele Slavoniei, *olim* duce al Transilvaniei (Enikő Spekner, *Adalékok a Budavári István torony névadójának kérdéséhez*, în „Budapesti Régiségei", XXXV (2002), p. 403–425, la p. 409, notele 42–43), nu a mai „completat" povestea *Posadei*. A lăsat-o aşa cum apărea (?) în actul tatălui său din mai 1335, poate şi deoarece, tot la 1354 (post 13 noiembrie), a murit recent eliberatul din funcţie jude al curţii regale, Toma Szécsényi, voievodul Transilvaniei de la 1330 (AOkl, XXXVIII, nos. 87–88, p. 112–113; no. 412, p. 304–305; no. 453, p. 386; no. 483, p. 346). În actul din 21 octombrie 1354, Nicolae Drugeth figura ca jude al curţii regale.

La acea vreme, Ludovic I avea pace cu Alexandru Basarab, pentru care îi mulţumea în februarie 1355 lui Demetrie Futaki, episcopul Oradiei (DRH, D, I, no. 38, p. 70). Elisabeta, fata lui Alexandru şi a Clarei *de Ungaria*, era căsătorită de aproape doi ani (sau urma să se mărite în mai 1355) cu nepotul favorit – pe linie maternă – al lui Ludovic I, Vladislav al II-lea de Opole/ Oppeln (vezi recent şi Jerzy Sperka, *Few Remarks on Relations between Wladislaus of Opole and Moldova and Wallachia*, în „Tyragetia", NS, XIII (2019), 2, p. 53–59).

În plus, *ad annum* 1354, Matteo Villani îl arătase pe celebrul – de la Hasdeu – *rege al Prosclaviei* (adică, „din faţa *Sclaviei*", nume folosit pentru Serbia) drept *vasal necredincios* al lui Ludovic (*Istorie*, ed. Lodovico Antonio Muratori, în *Rerum Italicarum Scriptores*, XIV, Milano, 1729, cols. 1–770, la col. 237; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 502–503, mai ales nota 133). Tot la 1354, ruptura dintre Basarabi şi ţarul Ioan Alexandru, recăsătorit cu Sara-Teodora, se adâncise. Ţarul Bulgariei se despărţise de Teodora, fiica lui Basarab „de la *Posada*" (1347), după (re)emergenţa *romană* a *v*(a)*lahilor* (vezi Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1994[2], p. 167–170, 200–202).

[204] În relaţie cu anul angevin 1354, precizăm că, la al doilea congres de la Visegrád (1339), Carol-Robert dorise ca Ştefan să-i succeadă în Ungaria, iar, mai vârstnicul Ludovic să-i urmeze unchiului său matern, Cazimir al III-lea Piast, în Polonia. La momentul morţii lui Ştefan, care avea – spre deosebire de Ludovic – un copil, un băiat, Ioan († 1360), Ludovic era însă deja moştenitorul lui Cazimir (vezi Paul W. Knoll, *The Rise of the Polish Monarchy. Piast Poland in East Central Europe.1320–1370*, Chicago – London, 1972, p. 95–96, 196–197).

[205] A se vedea în acest sens şi datele privitoare la contextele în care actele din mai 1335 şi octombrie 1354 au fost emise, primul dintre acestea fiind ulterior cu doar cinci ani *Posadei*.

încă „june”. În ianuarie 1345, avea nouăsprece ani neîmpliniţi şi domnea de aproape trei ani. Era mai tânăr cu măcar vreun deceniu decât Alexandru, care, spre deosebire de Ludovic, probabil participase la luptele de la 1330[206].

Logica istoriografică (românească) a atacului lui Carol-Robert de la 1330 asupra lui Basarab era următoarea[207]. Coaliţia balcanică, condusă de Mihail Şişman, ţarul Bulgariei, şi din care făcea parte şi Basarab al Ţării Româneşti, a fost învinsă la Velbujd de tatăl lui Ştefan Uroş al IV-lea Duşan, Ştefan Uroş al III-lea Dečanski, regele Serbiei (28 iulie 1330)[208]. Carol-Robert ar fi cedat – ca urmare – insistenţelor lui Toma Szécsényi şi Dionisie Szécsi şi l-ar fi atacat pe slăbitul Basarab la începutul lunii septembrie 1330[209]. Regele Ungariei era sigur convins că avea să fie o campanie scurtă (cam de vreo lună)[210], deşi nu dispunea de toate forţele sale. O bună parte din ele (8000–10 000 de oameni, cam câţi a avut şi în Ţara Românească), fuseseră trimise – înainte de bătălia de la Velbujd – în sprijinul socrului său, Vladislav I Piast, regele Poloniei[211].

„Problema este” că, la Velbujd, Basarab nu pierduse, ci câştigase[212]. Ioan Alexandru, ginerele său[213], despotul de Lovec, nepotul de soră al lui Mihail Şişman, şi despotul de Vidin, Belaur[214], fratele de acum răposatului ţar al Bulgariei, nu intraseră în luptă. Ei izbutiseră astfel să negocieze un acord cu Ştefan Dečanski[215]. Spre

---

[206] Pentru estimările datelor de naştere ale membrilor familiei/ familiilor primilor voievozi ai Ţării Româneşti pe baza mormintelor certe din bisericile Argeş I şi II (*Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeş), a se vedea Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 706–708.

[207] Vezi cu precădere Ilie Minea, *Războiul lui Basarab cel Mare cu regele Carol-Robert (noiembrie 1330)*, în „Cercetări istorice”, V–VII (1929–1931), p. 324–343, aici la p. 327–334; S. Iosipescu, *Românii din Carpaţii Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a toată Ţara Românească*, în *Constituirea statelor feudale româneşti*, ed. N. Stoicescu, Bucureşti, 1980, p. 41–95, mai ales p. 69–77.

[208] Konstantin Jireček, *Geschichte der Serben* (=*Geschichte der europäischen Staaten*, XXXVIII), I. *Bis 1371*, Gotha, 1911, p. 361–363; Toma Tomov, *Към въпроса за Велбъждката битка*, în „Анамнеза”, I (2006), 3, p. 34–48; Vásáry, *Cumans and Tartars*, p. 110–111 (cu alte referinţe).

[209] AOkl, XIV. *1330*, no. 406, p. 249, no. 420, p. 259; no. 455, p. 276; no. 470, p. 283; no. 481, p. 291; no. 503, p. 301 (11, 17 iulie, 1, 8, 19 august, 4 septembrie 1330; actul din 11 iulie a fost editat în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I-1. *1199–1345*, ed. Nicolae Densuşianu, Bucureşti, 1887 (*Hurmuzaki*), no. 488, p. 615). După 4 septembrie, Carol-Robert a mai emis documente certe aparent doar pe 9 decembrie 1330, după întoarcerea din sud (AOkl, XIV, no. 613, p. 347–348, act fără loc de emitere însă).

[210] Pe 12 septembrie 1330, Capitlul Bosniei a convocat nobilii în faţa regelui pentru 6 octombrie (*Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*, I. *1214–1457*, ed. Elemér Varjú, Budapest, 1908, no. 65, p. 62–63; regest: AOkl, XIV, no. 514, p. 306).

[211] Peter de Duisburg, *Cronica terre Prussie*, ed. Max von Töppen, în *Scriptores Rerum Prussiacarum*, I, Leipzig, 1871, p. 21–219, aici la p. 215; Emil Lăzărescu, *Despre lupta din 1330 a lui Basarab voievod cu Carol Robert*, în „Revista istorică”, XXI (1935), 7–9, p. 241–246, la p. 243; Iosipescu, *Românii din Carpaţii Meridionali*, p. 77–78 (vezi şi nota 243).

[212] Pentru mai mai multe surse şi referinţe: Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 261–265.

[213] Vezi aici şi Jelisaveta Stanojevich Allen, *Velbužd*, în *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, III, Oxford, 1991, p. 2165 (astăzi Kiustendil); I. Božilov, Vassil Gjuzelev, *История на средновековна България VII–XIV век*, Sofia, 1999, p. 564–568.

[214] Božilov, *Фамилията на Асеневци*, p. 134–136. Belaur şi Şişman erau fraţi buni. *Belaur* provenea fie din *v*(a)*lahă*: *balaur* (Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 363), fie din maghiară: *Béla* + *ur* = *domnul Béla* (Vásáry, *Cumans and Tartars*, p. 125), variantă mai puţin probabilă.

[215] Orientativ: Alberto Alberti, *Ivan Aleksandăr (1331–1371). Splendore e tramonto del secondo impero bulgaro*, Firenze, 2010, p. 45–46; şi deja Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 362–363.

nemulţumirea fiului său, Ştefan Duşan (care l-a şi detronat şi executat după aceea)[216], Dečanski, marele duşman al lui Carol, căruia îi atacase recent Belgradul (1329)[217], a acceptat întronarea ca ţar al Bulgariei a nepotului său – adult – de soră, Ioan Ştefan, fiul Anei Neda şi al lui Mihail Şişman, cu mama sa, dar şi cu Ioan Alexandru drept regenţi[218].

Aflând aceasta, aliatul defunctului Mihail Şişman, Andronikos al III-lea Paleologul (care nu ajunsese la Velbujd, rămânând să prade teritoriile sudice ale lui Dečanski)[219], a atacat Bulgaria în a doua parte a lunii august. Ultima soţie a lui Şişman, Teodora, sora lui Andronikos, fusese alungată împreună cu fiul ei. Campania bizantină din Bulgaria a eşuat prin octombrie 1330[220].

„Privind din afară" (din afara mai ales a surselor regale ungare)[221], este evident că: (1) Carol-Robert a mizat pe victoria coaliţiei bulgaro-bizantino-*valahe* condusă de Şişman asupra lui Dečanski, marea ameninţare din sud la adresa monarhului angevin[222], (2) Carol s-a grăbit împotriva lui Basarab (care-l trădase pe Şişman de fapt), când Andronikos i-a atacat acestuia rudele prin alianţă, care preluaseră – tot prin trădare, dar şi în înţelegere cu Dečanski – puterea în Bulgaria[223]. Deşi înşelăciunea fusese omniprezentă la 1330, Carol nu putea spune (iar fiul său poate cu atât mai puţin)[224] că (1) mizase pe o coaliţie balcanică (sprijinită şi de tătarii, cu a căror *exterminare* se făleа[225]) pentru eliminarea lui Dečanski şi că (2), mai apoi, el îl atacase

[216] De aici „povestea" spusă de Duşan în introducerile de la 1349 şi 1354 la *Zakonik*-ul său.

[217] O sinteză, tradusă în română, a evenimentelor la Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 162.

[218] Vezi aici V. Gjuzelev, *„Imperatrix Bulgariae" Anna-Neda (1277–c.1346)*, în „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta", L (2013), p. 617–626; Ian S.R. Mladjov, *The Bulgarian Prince and would-be Emperor Lodovico*, în „Bulgaria Mediaevalis", II (2011), p. 603–618, la p. 606–607.

[219] A se vedea în acest caz şi Savvas Kyriakidis, *The Division of Booty in Late Byzantium (1204–1453)*, în „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", LIX (2009), p. 163–176, la p. 169.

[220] Vezi aici Fine, *The Late Medieval Balkans*, p. 273; Gjuzelev, *Imperatrix Bulgariae*, p. 619.

[221] Situaţie este foarte ciudată de fapt din punct de vedere istoriografic românesc. Pe de o parte, bătălia de la Velbujd a fost în mod (cvasi-) constant conexată campaniei lui Carol-Robert din Ţara Românească. Pe de altă parte, evenimentele din Ţara Românească au fost analizate eminamente prin intermediul izvoarelor ungare. Singura sursă folosită pentru „a lega" sudul de nord la 1330 a fost introducerea la *Zakonik*-ul lui Ştefan Duşan, în variantele ei de la 1349 şi 1354. Adică: s-a folosit cea mai partizană „verigă" posibilă.

[222] În legătură directă cu „afirmarea" lui Basarab (ante 1321), vezi aşi Elisabeth Malamut, *Les reines de Milutin*, în „Byzantinische Zeitschrift", XCIII (2000), 2, p. 490–507; Vratislav Zervan, Mihailo St. Popović, *Die Beziehungen und Kontakte der Häuser Luxemburg und Valois zur serbischen Herrscherfamilie der Nemanjiden vor dem Hintergrund der päpstlichen Unionsversuche (13./14. Jh.)*, „Byzanz und das Abendland", VI (2019), p. 179–200.

[223] După ce a respins atacul bizantin din toamna anului 1330, Ioan Alexandru, profitând de războiul civil izbucnit între Duşan şi Dečanski (ianuarie-februarie 1331), i-a alungat pe Ana Neda şi pe Ioan Ştefan şi a devenit ţar (martie 1331). Belaur s-a opus şi s-a aliat cu Carol-Robert, rezistând la Vidin până la 1337. Între timp, învingătorii, Ioan Alexandru şi Duşan, ajunseseră (rapid) la un acord matrimonial, sora ţarului bulgar, Elena, devenind soţia noului rege al Serbiei (decembrie 1331 – aprilie 1332). După căderea lui Belaur, Ana Neda s-a refugiat la curtea angevină de la Neapole. De acolo, ea avea să fie alungată de Andrei, fratele lui Ludovic, la moartea regelui Robert *cel Înţelept* (ianuarie 1343), unchiul patern al lui Carol-Robert (vezi K. Jireček, *Zur Würdigung neuentdeckten Bulgarischen Chroniken*, în „Archiv für Slawische Philologie", XIV (1892), p. 255–277, la p. 257; Gjuzelev, „*Imperatrix Bulgariae*", p. 621–622, 624–625; Mladjov, *The Bulgarian Prince*, p. 607).

[224] Inclusiv ultima parte a notei de mai sus este un argument – de familie – în acest sens.

[225] Folosim cuvintele papei Ioan al XXII-lea din „enciclica" trimisă în februarie 1327 lui Carol-Robert şi *principilor* din subordinea sa, unul fiind Basarab (DRH, D, I, no. 17, p. 39).

pe Basarab simultan cu campania *schismaticului* basileu Andronikos[226], contra aliaţilor din Bulgaria ai voievodului *transalpin*. Mai mult, în primăvara anului următor, 1331, concomitent cu noua – dar tot eşuata – campanie din Bulgaria a lui Andronikos, Carol a încercat să-şi ia revanşa pentru *Posada*, dar, din cauze încă necunoscute, a abandonat atacul asupra lui Basarab[227].

În aceste condiţii, toate datele de mai sus lipsind complet din versiunile ungare coeve asupra bătăliei de la *Posada*, informaţiile regale angevine din Ungaria asupra evenimentelor de la 1330 trebuie privite cu multă prudenţă (poate mai puţin în cazul faptelor de vitejie înfăptuite şi a rănilor suferite de supuşii lui Carol-Robert în Ţara Românească[228]). Această prudenţă, dublată de informaţiile contemporane ne-ungare, ne poate ajuta să umplem golurile lăsate – adesea voit – în sursele „clasice" asupra evenimentelor *transalpine*.

Textul „complet" din *Cronica pictată* putea fi următorul. Spunându-i că împăratul bizantin Andronikos al III-lea Paleologul îi ataca pe aliaţii bulgari ai voievodului *vlahilor*, Basarab, Toma Szécsényi, voievodul Tansilvaniei, şi Dionisie Szécsi, fost ban al Severinului, l-au convins pe Carol-Robert, regele Ungariei, să pornească împotriva numitului Basarab[229]. Basarab nu-i greşise monarhului angevin în relaţia lor (directă). Voievodul de la sud de Munţii Carpaţi stăpânea însă peste un *popor* neobişnuit cu *ţara* pe care o locuia[230].

Raportând textul *Cronicii pictate*, chiar şi cel „neîntregit", la interesele lui Basarab şi ale lui Carol de la şi, mai ales, de după bătălia de la Velbujd, se poate vedea că – cel puţin în parte – Ludovic a fost nedrept cu tatăl său[231]. În schimb, a fost cel puţin la fel de dur – dar „prin gura" sfetnicilor („răi") ai tatălui său şi nu

---

[226] În acest caz, marea problemă a lui Carol-Robert nu era atât faptul că papa Ioan al XXII-lea nu avea încredere în Andronikos al III-lea Paleologul, în ciuda ofertelor acestuia (papa îl îndemnase până şi pe Dečanski să atace Bizanţul, împreună cu Angevinii din Italia), cât locul Bizanţului în relaţia tensionată dintre Angevinii din Ungaria şi Angevinii din Italia (de la Neapole), care ridicau pretenţii de drept asupra Constantinopolului (vezi Ursula Victoria Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam, 1965, p. 26–29; Donald M. Nicol, *The Reluctant Emperor: A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c.1295–1383*, Cambridge, 1996, p. 23–25, 27–28; Thomas Tanase, *Jusqu'aux limites du monde. La Papauté et la mission franciscaine de l'Asie de Marco Polo à l'Amérique de Christophe Colomb* (=*Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*, CCCLIX), Paris, 2013, p. 455, nota 7).

[227] DIR, C, XIV-3, no. 9, p. 7; AOkl, XV, no. 100, p. 58. În Bulgaria, Andronikos s-a speriat, crezând că era atacat şi de către *valahi*. S-a retras astfel. Atacatorii erau de fapt tătarii (vezi şi *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III. *Scriitori bizantini (secolele XI–XIV)*, ed. Alexandru Elian, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 1975, *Ioan Cantacuzino*, no. 2, p. 484–485).

[228] Ar fi absurd să presupunem că toţi beneficiarii actelor minţeau la unison cu regele lor.

[229] Până la acest punct, întregirea este chiar simplă, la obiect şi neproblematică, să spunem.

[230] Conform *Cronicii pictate* (*Chronicon pictum*, p. 109, 233) argumentul lui Szécsényi şi Szécsi pentru campania lui Carol-Robert contra lui Basarab a fost că [...] *ţara voievodului vlahilor Basarab* [...] este o [...] *ţară care nu poate fi locuită de un popor neobişnuit cu ea* [...] (în traducerea lui Lisseanu). În original: [...] *Ipse uero per Zeurim in mense Septembri transtulit se in terram Bazarad Woyuode Vlachorum, ad induccionem Thome Woyuode transiluani, et Dyonisii, filii Nicolai filii Jancha, que terra est inhabitabilis genti ignote* [...]. Din raţiuni destul de clare, pasajul în discuţie a fost fie ignorat, fie redat şi analizat trunchiat în istoriografia română.

[231] În cel mai bun caz pentru el, tatăl a fost credul, apoi arogant, şi a plătit pentru aceasta.

„prin vrerea sa” – cu *vlahii* ca textele şi tradiţiile bulgare de mai târziu[232]. Conform lor, Ioan Asan al II-lea, deşi din neamul *vlahilor*, îi alungase pe aceştia peste Dunărea de Jos (pentru că erau *latini* şi *papistaşi*)[233]. Conform (însă) tot *Cronicii pictate* a lui Ludovic, *vlahii* îşi cunoşteau ţara de la nordul Dunării, dovada fiind însăşi soarta din munţi a oştii tatălui său[234].

3. ISTORIA TRĂITĂ – ISTORIA ADAPTATĂ

Să reprivim astfel actele „*ad annum* 1330” emise de Ludovic I, începând cu cel în jurul căruia au fost scrise aceste pagini şi care a precedat cu nouă luni scrisoarea trimisă în octombrie 1345 de Inocenţiu al VI-lea lui Ludovic pentru *valahii romani*, în frunte cu Alexandru Basarab, din *părţile transilvane, transalpine şi sirmiene* ale Ungariei[235]. Actul lui Ludovic din 21 ianuarie 1345 nu era primul document care amintea participarea notarului special regal Ştefan Őri la bătălia „de la *Posada*”[236]. El fusese deja amintit drept combatant în oastea regelui Carol pe 30 iulie 1331[237], pe 13 iulie, pe 11 şi 26 septembrie 1334[238] şi apoi pe 13 ianuarie şi 17 august 1335[239]. În consecinţă, Őri putea fi un beneficiar al bătăliei de la *Posada*.

---

[232] Vezi şi Stelian Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachia. În jurul genezei şi semnificaţiei termenului Vlachia din titulatura lui Ioniţă Asan*, în „Revista de istorie”, XXXIII (1980), 4, p. 651–674, la p. 671–673. Articolul citat este relevant dincolo de epoca căruia i-a aparţinut.

[233] Vezi Vintilă Mihăilescu, *Imagini ale celuilalt. O perspectivă antropologică*, în *Reflecţii asupra diferenţei*, ed. Irina Culic, István Horváth, Cristian Stan, Cluj-Napoca, 1999, p. 93–116, la p. 106. Tema era sigur valabilă la vremea luptelor de la Dunăre (1475–1476) dintre Ştefan al III-lea cel Mare al Moldovei şi Mehmed al II-lea (Ljubinka Džidrova, *Crusaders in the Central Balkans*, în *The Crusades and Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, ed. Zsolt Hunyadi, József Lászlovsky, Budapest – New York, 2000, p. 187–211, la p. 194; Al. Simon, *From Dragula to Czypelles: Wallachia in the Late 1470s*, în „Acta Terrae Septemcastrensis”, XX (2021), p. 153–168, în acest caz p. 167).

[234] Acest sens al filelor cronicii a scăpat atenţiei istoriografice româneşti. Ea a pierdut astfel un argument angevin în favoarea continuităţii românilor (vezi aici şi M. Holban, *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria Angevină şi despre reflectarea campaniei din 1330 din diplomele regale şi în «Cronica pictată»*, în „Studii. Revistă de istorie”, XX (1967), 1, p. 3–43).

[235] [...] *Olachi Romani commorantes in partibus Ungarie Transsilvanis, Ultralpinis et Sirmiis ille* [...] (cele mai recente ediţii: *Acta Clementis P. VI*, no. 60, p. 100; DRH, D, I, no. 32, p. 60).

[236] Cf. analizei din Veszprémy-Somogy, *Az ún. posadai csata historiográfiája*, p. 36.

[237] MNL-OL, DL 2508. Ediţii, extrase şi regeste moderne: AOkl, XV, no. 269, p. 169–170. Actul s-a păstrat în confirmarea regală din 13 iulie 1334. Ştefan îl urmase pe Carol-Robert în Ţara Românească […] *pro recuperandis eisdem partibus quae per Boazarab* [!] *notorium nostrum infidelem et regni nostri emulum specialem detinebantur, et detinentur in usque modo in praeiudicium regiae nostrae maiestatis* […]. Cuvintele din 30 iulie 1331 se potrivesc celor din controversatul act regal din 9 decembrie 1330 (Györffy, „Adatok” (II), no. B, p. 565–566).

[238] MNL-OL, DL 2869. Ediţii, extrase şi regeste moderne; AOkm, III, no. 82, p. 103; Györffy, „Adatok” (II), Anexă, no. 23, p. 558 (reamintim că volumul XVIII. *1334* din AOkl nu a fost încă publicat). Confirmarea emisă de tatăl lui Ludovic I pe 11 septembrie 1334 era [...] *specialiter in memoriam revocantes sanguinem suum qui in terra Transalpina effusus extitit* [...].

[239] MNL-OL, DL 2869. Ediţii, extrase şi regeste moderne: AOkm, III, no. 137, p. 195 (17 august 1335); Györffy, „Adatok” (II), Anexă, no. 24, p. 558–559 (sub datele de emitere 11 şi 26 septembrie 1334 şi data de confirmare 13 ianuarie 1335); AOKl, XIX, no. 513, p. 230 (17 august 1335). Confirmarea regală a lui Carol-Robert din 17 august 1335 era motivată […] *recordantes nichilominus effusionem sui cruoris in terra Transalpina pro exaltacione et augmento nostri nominis ac honoris et regni nec non defensione sacre corone regie factam* […].

(Şi) Din această cauză, în ianuarie 1345, la un deceniu de la ultimul act al tatălui său pentru Őri, Ludovic a ţinut să subliniez că notarul îşi pierduse aproape viaţa, lovit de *trei săgeţi valahe*[240].

Atât în cazul monarhilor, cât şi în cel al supuşilor, istoria „trăiată" se însoţea în acte cu istoria „dorită", formând un amestec neaşteptat de trainic în cazul *Posadei*. Din acest motiv, dincolo de diferite forme de naţionalism, critica surselor (ungare) privind confruntarea dintre Carol-Robert şi Basarab a fost – şi va fi probabil – foarte dificilă[241]. Soliditatea îngemănării dintre cele două istorii[242] pare să fie valabilă şi pentru afirmaţia lui Ludovic I din ianuarie 1345 că Basarab „de la *Posada*" îi fusese şi îi rămăsese *necredincios* deopotrivă lui Carol-Robert şi fiului acestuia, în vârstă de patru ani la 1330.

Singura dată când Ludovic a subliniat că Basarab de la *Posada* a revenit totuşi la credinţa faţă de tatăl regelui, Carol-Robert, a fost pe 19 aprilie 1378, când a confirmat un act emis tot de către el pe 10 august 1347[243]. Contextul celor două documente merită astfel subliniat, fiindcă Ludovic nu distingea între Basarab *necredinciosul*, de la 1345, şi Basarab cel revenit la *credinţă*, de la 1347/ 1378[244]. Actul din aprilie 1378 se lega de recenta supunere a Moldovei şi a Ţării Româneşti de către Ludovic[245]. Ea se petrecuse cel târziu în iarna anului 1377–1378, când Radu I al Ţării Româneşti şi Petru I al Moldovei i s-au supus regelui Ludovic I ca suzeran al lor[246]. Diploma din august 1347 era imediat ulterioară reînfiinţării

---

[240] Din acest punct de vedere (al pericolului de moarte), textul actului lui Ludovic I din 21 ianuarie 1345 reprezenta o revenire la textul celuia emis de Carol-Robert pe 30 iulie 1331 (AOkl, XV, no. 269, p. 169). Altminteri, cuvintele regelui Ludovic se deosebeau de cele ale tatălui său (Veszprémy-Somogy, *Az ún. posadai csata historiográfiája*, p. 32, nota 39).

[241] În esenţă, singura certitudine este că Carol-Robert a fost înfrânt în Ţara Românească în noiembrie 1330, dar înfrângerea sa şi pierderile suferite nu trebuie socotite de-a dreptul catastrofale, aşa cum au fost ele prezentate inclusiv în actele regalităţii ungare, de vreme ce Carol-Robert a reuşit să-şi ţină trupele rămase sub arme până în a doua jumătate a lunii ianuarie 1331 (Piti, *Királyi hadoszlások*, p. 384, nota 25, cu referinţe documentare).

[242] În raport cu actele regale ungare privitoare la *Posada* (înscrisuri eminamente practice, „de proprietate"), vezi şi L. Veszprémy, *The Knightly Culture of the Hungarian Barons of the Angevin Period: Ideals and Practice*, în *Formations et cultures des officiers et de l'entourage des princes dans les territoires angevins* (*milieu XIIIe – fin XVe siècle*) (=*Collection de l'École Française de Rome*, CCCXLIX), ed. Isabelle Mathieu, Jean-Michel Maltz, Paris, 2019, p. 297–314. Ludovic pare să fi intervenit în descrierea *Posadei* din *Cronica pictată*.

[243] MNL-OL, DL 61234. Ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 31, p. 561–562 (act regal neinclus nici în DIR, C, nici în DRH, D). Cuvintele folosite de Ludovic pentru a-l descrie pe Basarab au fost [...] *Bozarad Olacum,* ***tunc*** *regni et sacre corone infidelem* [...], adică [...] *Basarab valahul, pe atunci necredincios regatului şi Sfintei Coroane* [...].

[244] Reamintim cuvintele regelui Ludovic I din ianuarie 1345: [...] *Bozorab ipsius domini regis patris nostri karissimi* ***et noster ac regni nostri notorius infidelis*** [...] (MNL-OL, DL 3604).

[245] A se vedea Ş. Papacostea, *Triumful luptei pentru neatârnare: întemeierea Moldovei şi consolidarea statelor feudale româneşti*, în *Constituirea statelor feudale*, p. 165–193. Opinia contrară, totuşi dificil de apărat, la Ştefan S. Gorovei, *Armoiries et rapports politiques*: *le «cas» moldave au XIVe siècle,* în „Revue Roumaine d'Histoire", XXIII (1984), 2, p. 117–128.

[246] Un argument în acest sens este şi numele sub care Eberhard Windecke, cronicarul lui Sigismund de Luxemburg, ginerele lui Ludovic I (fiul lui Carol al IV-lea a fost logodit cu Maria, fiica monarhului angevin încă de la 1374), l-a reţinut – în opoziţie cu urmaşii săi (şi post 1431) – pe tatăl lui Mircea I *cel Bătrân*, Radu I: *Pancraţiu cel Înţelept* (*Pankraz der Weiße*) (*Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*/ *Das Leben Königs Sigmunds*, ed. Wilhelm Altmann/ Theodor von Hagen, Berlin, 1893/ Leipzig, 1899, p. 294/ p. 316).

episcopiei *Milkoviei*, din luna martie[247]. Prin aceasta, cu acordul lui Clement al VI-lea şi sub autoritatea Bisericii Regatului Ungariei, se bloca de fapt – (regal) ungar – o expansiune „misionară" *valahă* în numele Papalităţii de la Avignon în *Ţara de Jos* de mai apoi a Moldovei[248].

În aceste condiţii, este greu de spus dacă afirmaţia lui Ludovic reflecta o realitate din anii care au urmat bătăliei de la *Posada* (şi posibil legată de reapariţia banului de Severin între dregătorii Regatului Ungariei)[249] sau dacă cuvintele lui Ludovic privind revenirea lui Basarab „de la *Posada*" sub autoritatea Budei erau menite să întărească realităţi ulterioare: blocarea lui Alexandru Basarab şi astfel închinarea acestuia (1347)[250] şi/ sau supunerea voievozilor Ţărilor Române (1378)[251]. În limitele îngăduite de incertitudini şi de lacune documentare existente, înclinăm mai mult spre a doua variantă[252].

În acest sens pledează şi „adaptabilitatea" fiului lui Carol-Robert. La patru ani după actul din august 1347, pe 24 aprilie 1351, Ludovic a subliniat că Basarab

---

[247] Ultima ediţie a cunoscutei surse este DRH, D, I, no. 34, p. 63–65 (29 martie 1347).

[248] Ş. Papacostea, *Moldova: desăvârşirea unui stat, Ţara de Sus şi Ţara de Jos*, în „Studii şi materiale de istorie medie", XXIX (2011), p. 9–25; Simon, *Principele Dominic*, p. 70–74.

[249] Ne gândim aici în primul rând la actele regale din anii 1335 (mai-iunie) şi 1336 (martie-noiembrie) în care Dionisie Szécsi a figurat drept ban de Severin (AOkl, XIX, no. 274, p. 125; no. 276, p. 126–127; no. 337, p. 154–155; no. 361, p. 166–167; XX, no. 94, p. 116–117; no. 381, p. 283; no. 427, p. 305; no. 436, p. 312; cf. deja Forţiu, „Banologia (V)", p. 30). În acel context, conform actului de la Ludovic din 21 octombrie 1354, Carol-Robert i-a pomenit, pe 19 mai 1335, pe Basarab şi pe fiii săi, care uzurpaseră puterea (DRH, D, I, no. 29, p. 57; AOkl, XIX, no. 276, p. 126–127). Acest act îl avea drept martor pe banul Szécsi.

[250] Datarea stingerii noilor ostilităţi – explicit *romane* şi *valahe* de această dată (1345) – dintre Ludovic I şi Alexandru se leagă de datarea proiectului matrimonial „tripartit" (ungaro-sârbo-*valah*), care a dus – în cele din urmă (pe la 1351–1352) – la căsătoria dintre moştenitorul lui Ştefan Duşan, Ştefan Uroş al V-lea (fiul lui Duşan şi al Elenei, sora lui Ioan Alexandru), şi *Ancha*, fata Clarei *de Ungaria* şi a lui Alexandru (fratele – bun? – al Teodorei, fiica lui Basarab „de la *Posada*" şi prima soţie a lui Ioan Alexandru, de care ţarul bulgar a divorţat pe la 1347). La ora actuală, proiectul se datează cel mai probabil în iarna anului 1346–1347 (vezi Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, p. 417–420; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 168–169, 606, 614). Adică, între încoronarea imperială a lui Duşan (18 aprilie 1346) şi reapariţia pontificală a Episcopiei *Milkoviei* (29 martie 1347).

[251] În plus, după toate probabilităţile, Radu I era fiul lui Alexandru Basarab şi al *Clarei de Ungaria*, el fiind uitat voit de Hariton de Kutlumuz din ultimul său testament (iulie 1378), scris după moartea binefăcătorului ierarhului, Vladislav I *Vlaicu*, fratele vitreg al lui Radu (*Actes du Kutlumus* (=*Archives de l'Athos*, II), editor Paul Lemerle, Paris, 1947[1], no. 36, p. 136; omis deliberat din FHDR, IV. *Scriitori şi acte bizantine, secolele IV–XV*, ed. Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, N.-Ş. Tanaşoca, Tudor Teotoi, Bucureşti, 1982). Ca în cazul lui Petru I al Moldovei, fiul Margaretei (*Muşata*), mama – tot de rit *latin* – pare să fi „primat".

[252] Reamintim în schimb „liniştea" ungară care se aşterne asupra *Posadei* şi a lui asupra lui Basarab între a doua jumătate a anilor 1330 şi primii ani ai domniei lui Ludovic, între 1337 şi 1345 (Iosipescu, *Românii din Carpaţii Meridionali*, p. 93; Papacostea, *Triumful luptei*, p. 175; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 324–325, nota 382). Asumarea titlului de *mare voievod* de către Ioan Alexandru, ginerele lui Basarab la 1337–1338 (Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria*, no. 168, p. 431), şi „reactivarea" subiectului *Posada* sub Ludovic, pe 21 ianuarie 1345, după căsătoria dintre Alexandru Basarab şi Clara *de Ungaria* (a cărei datare timpurie este întărită de tensiunea ungaro-*valahă* exprimată de acelaşi act discutat aici, o datare ulterioară fiind oricum imposibilă din cauza căsătoriilor sârbeşti, sileziene şi bulgare ale fetelor lor, *Ancha*, Elisabeta şi Ana), indică însă (şi) o „logică de familie" care organizează pomenirile *Posadei* în izvoarele regalităţii ungare. Este „o logică" încă neclară, după cum o arată şi *infidelitatea* lui Basarab pomenită de Ludovic pe 21 ianuarie 1345.

de la *Posada* îi fusese *necredincios* doar lui Carol-Robert (fără a întări cu această ocazie vreun document emis de către tatăl său)[253]. La acel moment, probabil[254], necredinţa Ţării Româneşti nu mai era un subiect de actualitate pentru Ludovic. Aparent, izbândise acolo unde tatăl său eşuase, deşi, şase ani mai devreme, în ianuarie 1345, mesajul basarab transmis de Ludovic prin actul pentru notarul regal Ştefan fusese cu totul altul. Adică, în iarna anului 1344–1345, spre deosebire de cronicarul său Ioan de Târnave, Ludovic nu putuse susţine că-l readuse – tocmai în hotarul Transilvaniei – la ascultare pe *prea-puternicul principe sau baron Alexandru* (Basarab)[255]. Alte consideraţii sunt de evitat, deoarece ele ar depăşi „limita speculaţiei".

COORDONATELE UNEI DOMNII DE PATRU DECENII ÎNTR-UN DOCUMENT DE LA 1345?

În secolul al XIV-lea, până la 1372–1373 (adică, până când Ţara Românească nu a avut o structură ecleziastică de rit *grec*,[256] ceea ce îi lipsise s-ar părea – inclusiv la nivelul ierarhiei *latine* – la 1330 ori 1345[257]), *valahii*, ca entitate de tip statal, nu au fost numiţi vreodată *schismatici*[258]. *Valahii* au fost în schimb amintiţi drept recent convertiţi (în special cei aflaţi sub autoritate regală ungară directă)[259] sau chiar drept *păgâni* (cândva înainte de anii 1340)[260]. Carol-Robert i-a legat prin Basarab de *schismă* de câteva ori[261], numindu-l însă explicit *schismatic* doar o

[253] MNL-OL, DL 41154 (este vorba despre cunoscutul act dat pentru magistrul Kolus). Ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 33, p. 563. DRH, C, X, no. 26, p. 24–27; EO, III, no. 601, p. 231; AOkl, XXXV, no. 171, p. 156–157. Textual, formularea din actul regelui era: [...] *Bozorab woywodam infidelem ipsius patris nostris* [...].

[254] Cazul monedelor – topite – angevine descoperite la Curtea de Argeş ar merita reluat (Isăcescu, *Tezaurul de monede medievale*, p. 123–130), el datându-se pe la anul 1350.

[255] *Vita Ludovici*, p. 162. Reamintim şi că textul documentului din 21 ianuarie 1345 nu vine în sprijinul cronologiei anti-tătăreşti (post 2 februarie 1345) din *Anonimul minorit*, p. 151.

[256] Grigore Nandriş, *Documente româneşti în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos (1372–1658)*, Bucureşti, 1937, no. 1, p. 17–22 (1372). La acea vreme, teritoriul Ţării Româneşti era împărţit între Mitropolia *Ungrovlahiei* (la Argeş) şi Mitropolia Severinului, care includea şi o „dioceză viageră" pentru Daniel, mitropolitul Vidinului, retras la nordul Dunării de Jos.

[257] În acest prea-vechi şi prea-controversat subiect, o observaţie de bun simţ este necesară. Dacă Basarab „de la *Posada*" şi mai ales Alexandru Basarab (la 1345) ar fi avut pe teritoriul lor o structură ecleziastică de rang minim episcopal (inclusiv de rit grec, dar „adaptabilă" la dorinţele Papalităţii), istoria genezei Ţării Româneşti trebuia să fie cu totul alta (precum cea a Bulgariei ori a Serbiei la începutul secolului al XIII-lea). Merită astfel cercetat dacă la 1327 Basarab nu ocupase şi *Milkovia* (de unde şi calitatea sa pontificală de *principe*) şi dacă la 1345 Vicina (de unde „a venit" scaunul de la Argeş) nu ţine deja de Alexandru Basarab.

[258] În mai şi iulie 1373, Papalitatea a aşezat pentru prima dată *Valahia Mare* şi *valahii* între forţele *schismatice* aliate cu *turcii*. Din iunie 1372, *Basarat* era socotită o ţară locuită de *eretici* şi *schismatici* (în ultimă ediţie: *Acta Gregorii P.P. XI (1370–1378)* (=*Fontes*, III, 12), ed. A. L. Tăutu, Roma, 1966, no. 32, p. 64–66; no. 80, p. 154–155; surse publicate şi în *Hurmuzaki*, I-2. *1346–1350*, ed. N. Densuşianu, Bucureşti, 1890, no. 142, p. 193; no. 153, p. 207).

[259] Ar fi chiar sensul scrisorii papale din 17 octombrie 1345 (DRH, D, I, no. 32, p. 60–61).

[260] Turcuş, *Prima mărturie*, p. 7–9 (text sigur anterior morţii hanului Özbeg în 1341).

[261] Încă de dinainte de Posada, context în care cunoscutul act regal din 27 martie 1329 (DRH, D, I, no. 21, p. 44–45), care menţiona asocierea lui Basarab cu *schismaticul* Milutin, ar merita

singură dată, la doi ani de la *Posada* (1332)[262]. Fiul său, Ludovic, oficial (şi nu numai) un zelos catolic[263], nici măcar nu l-a acuzat vreodată pe Basarab „de la *Posada*" (şi nici pe Alexandru Basarab) că ar fi fost *schismatic*, în vreunul dintre documentele sale păstrate şi cunoscute astăzi[264]. Sunt „date statistice" neluate cu adevărat în seamă până acum.

Într-un Regat al Ungariei foarte compozit, nu doar sub raport confesional creştin, ci şi în plan religios[265], neconsiderarea *valahilor* drept *schismatici* în documentul în discuţie emis de Ludovici I în ianuarie 1345 ridică o sumă de probleme. La acea dată, noua regalitate angevină se confruntase deja adesea cu presiunile Papalităţii de la Avignon pentru instaurarea purităţii şi rigorii *dreptei credinţe* într-un regat apostolic[266]. Totuşi, aranjamentele „neconforme" (de pildă, în interiorul Ungariei propriu-zise, aşezăminte monastice de rit *grec* aflate sub autoritatea directă a Marii Biserici) rezistaseră sub Carol şi – sigur – până în primii ani ai domniei lui Ludovic[267]. Sunt coordonatele în care este util să (re) privim termenii folosiţi în actul regal din 21 ianuarie 1345.

Sârbii[268] erau *schismatici*, cu toate că relaţia lor cu autorităţile politice şi ecleziastice de pe Bosfor era instabilă în mod aproape tradiţional[269]. Totul a culminat cu proclamarea Patriarhiei de la Peč la 1346, la un an de la actul lui Ludovic I pentru meritele *valahe* şi sârbeşti ale notarului regal Ştefan Őri[270]. În aceste condiţii, putea fi ritul sârbilor socotit – (şi) la Buda – drept diferit de cel al *grecilor*, adică de cel al Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol?[271]

Întrebarea este legitimă, iar ea precede anii 1340[272]. La 1231 deja, papa Gregorie al IX-lea distingea între ritul *grecilor* şi cel al *rutenilor* în cadrul

---

reanalizat în relaţie cu luptele, din cursul anului 1329, pentru Belgrad dintre Carol-Robert şi fiul lui Milutin, Dečanski (vezi Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 162–164).

[262] Ediţii: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 15, p. 555–556; DRH, D, I, no. 25, p. 49–52.

[263] Un „zelos pragmatic" (a se vedea Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382*, în „Slavonic and East European Review", LXII (1984), p. 192–208).

[264] Vezi aici inclusiv actul regal din 1347, discutat mai jos (DRH, D, I, no. 35, p. 65–66).

[265] Nora Berend, *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and Pagans in Medieval Hungary, c.1000–c.1300*, Cambridge, 2001, p. 161, 194; Ágnes Maleth, *The ambassadors of Charles I of Hungary in the Papal Curia (1301–1342)*, în *Formations et cultures*, p. 165–186, la p. 191.

[266] Pentru problemele pontificale şi regale moştenite de Carol-Robert în Ungaria, vezi de pildă Shlomo Simonsohn, *The Apostolic See and the Jews. Documents: 492–1404*, Toronto, 1984, no. 298a, p. 309–310, Ş. Turcuş, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001.

[267] Vezi cazul stavropighiei Sfântului Dumitru (1344), de lângă Kalocsa, în *Acta Clementis P. VI*, no. 33, p. 57. Despre subiect, vezi şi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 336–340.

[268] Reamintim că *schismaticii* care ocupaseră *Rascia* nu erau identificaţi etnic în actul din 21 ianuarie 1345. Să fi fost oare – deja – sârbii sinonimi cu *schismaticii* pentru Buda angevină?

[269] Recent (pe un ton neutru): M. St. Popović, V. Zervan, *The «Fatherland» of the Serbian Kings Milutin and Dečanski or Some Additional Thoughts on the «Medieval Serbian Oecumene»*, în „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana", [XVI] (2022), 1, p. 36–57, la p. 47–48.

[270] Vezi în continuare George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331–1355) and his Successors*, Washington, DC, 1984 [1966], p. 30–32.

[271] Un început de răspuns poate fi găsit în două studii din anii 1930–1940: Michel [Mihailo] Lascaris, *Le patriarcat de Pec a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375?*, în *Melanges Charles Diehl*, I, Paris, 1931, p. 171–175; Vitalien Laurent, *L'archevêque de Pec et le titre de patriarche après l'union de 1375*, în „Balcania", VII (1944), p. 303–310 (mai ales).

[272] Alte consideraţii sunt însă de evitat din cauza numărului foarte redus de izvoare coeve.

negocierilor unioniste cu Daniil al Haliciului[273]. Peste trei ani, Gregorie i se plângea prinţului moştenitor al Ungariei, viitorul Béla al IV-lea, de *valahi*[274]. Amestecând *riturile* şi ascultând de *pseudo-episcopi* de rit *grec*, aceşti *valahi* îi cucereau pe *drept-credincioşii* de la hotarele sudice şi estice ale Regatului Ungariei (1234)[275]. Principalul monarh de rit *grec* din vecinătatea *valahilor*, Ioan Asan al II-lea al Bulgariei a rupt oficial relaţiile cu Roma peste un an, la 1235, recunoscând autoritatea Marii Biserici, aflată (încă) în exil la Niceea[276].

În secolul al XIV-lea, odată cu mutarea forţată a Papalităţii la Avignon, problema ritului/ riturilor „ne-*latine*”/ „ne-*romane*”[277] s-a agravat[278]. De pildă, sub papii Ioan al XXII-lea (1319, 1321)[279], al cărui *fiu* era Basarab (1327)[280], şi Benedict al XII-lea (1338, 1340)[281], a cărui *fiică* era Kerana, mama ţarului Ioan

---

[273] [...] *te intelleximus esse principem Christianum, sed observantiam Graecorum et Rutenorum mores et ritus ac facientem in regno tuo ab aliis observari* [...] (vezi *Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241)* (=*Fontes*, III, 3), ed. A. L. Tăutu, Roma, 1950, no. 167, p. 222; vezi şi Alexander Maiorov, *Church-Union Negotiations between Rome, Nicaea and Rus', 1231–1237*, în „Orientalia Christiana Periodica”, LXXXIV (2018, 2, p. 385–405, la p. 390–394).

[274] Din vasta literatură pe marginea celebrului document: Ş. Turcuş, *Sfântul Scaun şi românii în secolul al XIII-lea*, Bucureşti, 2001, p. 159–163; V. Spinei, *The Cuman Bishopric: Genesis and Evolution*, în *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans* (=*East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, II), ed. Florin Curta, Roman Kovalev, Leiden – Boston, 2008, p. 413–455, la p. 433–434; Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 62–63 Să notăm aici şi „asocierea florentină” *chummeni e bracchi* (Manni, *Cronichette antiche*, p. 7), care a făcut foarte recent obiectul unei „inflamări”.

[275] [...] *In Cumanorum episcopatu, sicut accepimus, quidam populi, qui Walati vocantur, existunt, qui etsi censeantur nomine christiano, sub una tamen fide varios ritus habentes et mores, illa committunt, que huic sunt nomini inimica. Nam Romanorum ecclesiam contempnentes non a venerabili fratre nostro …* [Theodoric (nume necompletat în original)] *episcopo Cumanorum, qui loci diocesanus existit, sed a quibusdam pseudo episcopis Grecorum ritum tenentibus universa recipient ecclesiastica sacramenta, et nonnulli de regno Ungarie, tam Ungari, quam Theutonici et alii orthodoxi, morandi causa cum ipsis traseunt ad eosdem, et sic cum eis, quia populus unus facti cum eisdem Walathis eo contempto, premissa recipiunt sacramenta, in grave orthodoxorum scandalum et derogationem non modicam fidei christiane* [...] (cele mai recente ediţii moderne ale scrisorii: *Acta Honorii III et Gregorii IX*, no. 209, p. 282–284; DRH, D, I, no. 9, p. 20–21).

[276] Orienativ: Dimiter Angelov, *Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria*, în *Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов*, ed. Georgi Nikolov, Angel Nikolov, Sofia, 2013, p. 273–297, la p. 277.

[277] William W. Bassett, *The Determination of Rite* (=*Analecta Gregoriana*, CLVII), Roma, 1967, p. 30–34. Marea întrebare este în ce măsură, de dinainte de Benedict al XIV-lea (1743), *ritus* era echivalat (şi) cu *natio*? Fie şi numai cazul amintit al papei Gregorie al IX-lea (1231) pledează pentru existenţa – fie şi ea limitată – a echivalenţei încă din secolul al XIII-lea.

[278] Iar, în Ungaria, moştenirea „traumatizantă” a domniei lui Ladislau al IV-lea **Cumanul** a fost întreţinută de politica lui Ladislau Kán, voievodul Transilvaniei (Sălăgean, *Ladislau Kán*, p. 31), din vremea grelelor lupte ale lui Carol-Robert pentru coroana Sfântului Ştefan.

[279] *Acta Ioannis P. XXII*, no. 55, p. 112; no. 66, p. 133. Remarcăm astfel „saltul” peste timp de la sfârşitul pontificatului lui Ioan al XXII-lea şi că schimbarea nu i-a afectat pe *valahii* lui Basarab, în pofida mesajelor trimise la Avignon de Carol (pentru cadru, vezi şi analiza lui Vladislav Ivanov, *Sancta Unio or the Holy League 1332–36/7 as a Political Factor in the Eastern Mediterranean and the Aegean*, în „Études Balkaniques”, XLVIII (2012), p. 142–176).

[280] *Acta Ioannis P. XXII*, nos. 92-a, p. 182–184. Reamintim că papa Ioan al XXII-lea i-a cerut şi lui Basarab să fie un „agent” al *exterminării* celora care nu i se spuneau Papalităţii.

[281] *Acta Benedicti P. XII (1334–1342)* (=*Fontes*, III, 8), ed. A. L. Tăutu, Roma, 1958, no. 3, p. 4–5; no. 24, p. 43; no. 53, p. 111–112. Precizăm că, precum în cazul lui Ioan al XXII-lea,

Alexandru (1337)[282], singurul rit acceptabil era cel *latin*[283]. Clement al VI-lea a îmbrăţişat acest punct de vedere (1351), după vremea *valahilor romani*[284]. La sentimente – mult – mai bune s-a ajuns prin tratativele unioniste – (totuşi) tripartite[285] – dintre Inocenţiu al VI-lea, împăratul Carol al IV-lea şi Ştefan Duşan (1354–1355)[286], anulate însă de moartea subită a monarhului sârb.

Deşi Papalitatea a adoptat destul de des poziţii dure în apărarea *purităţii credinţei*, nici Carol-Robert, nici Ludovic nu au folosit vreodată împotriva Ţării Româneşti, a *valahilor* şi a Basarabilor cuvinte precum cele asociate de ei Serbiei, sârbilor şi regilor lor[287]. De exemplu: (1) [...] *pro reprimendo insultu scismaticorum gentis Seruie habiti* [...] (pe 5 februarie şi 1 iunie 1335[288], an în care, în mai, Carol-Robert i-a pomenit pe fiii lui Basarab de la *Posada*[289]) sau (2) [...] *exercitus ad edomandam et conterendam rabiem et furorem scismaticorum partis Seruie* [...] (pe 20 februarie 1347[290], după care, în martie, Papalitatea a aprobat reactivarea Episcopiei *Milkoviei*, iar, în august, pentru Buda, Basarab 1330 „nu a mai fost” *necredincios*[291]). Cuvintele ar trebui să dea de gândit şi în legătură cu

---

referinţele i se datorează lui Bassett, *The Determination of Rite*, p. 32–33. Pentru context, a se vedea Mike Carr, *Benedict XII and the Crusades*, în *Pope Benedict XII (1334–1342): The Guardian of Orthodoxy*, ed. Irene Bueno, Amsterdam, 2018, p. 217–240, la p. 236–238.

[282] *Acta Benedicti P. XII*, no. 19, p. 38–39. Pentru izvor, vezi, încă din perioada interbelică, studiul lui Ivan Dujčev, *Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александъ*, în „Известия на Историческото дружество”, XIV–XV (1937), p. 205–210.

[283] Atât Ioan al XXII-lea, cât şi Benedict al XII-lea, în scrisorile către Basarab şi Kerana nu au subliniat că singurul rit adevărat era cel *latin*, probabil deoarece ambii socoteau faptul drept de la sine înţeles. Marea problemă de rit a Papalităţii era dată de armeni (I. Bueno, *Benedict XII and the partes Orientis*, în *Benedict XII*, p. 241–267), cu care creştinii de rit *grec* au fost (apoi) „amestecaţi”, voit am putea adăuga (*Acta Benedicti P.* XII, no. 24, p. 43).

[284] *Acta Clementis P. VI*, no. 189, p. 296; no. 192, p. 301–318 (1351). Reţinem astfel şi anul.

[285] Din trei contexte: Constantin Höfler, *Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. V [2.] Stefan Duschan, Kaiser von Romanien und Serbien, Zeitgenosse Kaisers Carls IV (1331–1355)*, în „Sitzungsberichte der Philosophish-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften”, XCIX (1882), p. 109–212, în acest caz p. 176–212; Eduard Winter, *Die Luxemburger in der Ostpolitik der päpstlichen Kurie im 14. Jahrhundert*, în „Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller Universität”, VII (1957–1958), p. 81–87; Jaromir Mikulka, *Zur Frage nach Kaiser Karls IV. Slawentum und zum slawischen Programm seiner Politik*, în „Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus”, IV (1980), p. 173–185.

[286] Johann Wilhelm Hoffmann, *Sammlung ungedruckter und zu den Geschichten, auch Staats, Lehn- und andern Rechten des Heil. Römischen Reichs gehöriger Nachrichten, Documenten und Urkunden*, II, Halle, 1737, no. 175, p. 185–187; *Collectarius perpetuarum formarum Iohannis de Geylnhusen*, ed. Hans Kaiser, Strassburg, 1898, no. 179,p. 167–169 (două ediţii rare).

[287] Exemplele selectate provin din Piti, „Királyi hadoszlások”, p. 386, nota 33 (cu alte date).

[288] MNL-OL, DL 58481 (1 iunie 1335), 76497 (5 februarie 1335). Ediţii, extrase şi regeste moderne: AOkl, XIX, no. 65, p. 35–36; no. 310, p. 141–143. În toamna anului precedent (1334), Carol-Robert cucerise marea cetate Golubac, de pe Dunăre, de la Ştefan Duşan.

[289] MNL-OL, DL 58535. Ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok”, II, Anexă, no. 25, p. 559; DRH, D, I, no. 29, p. 57; AOkl, XIX, no. 276, p. 126–127. Reamintim că actul lui Carol-Robert din 19 mai 1335 s-a păstrat doar în confirmarea emisă de Ludovic I pe 21 octombrie 1354, într-un context marcat de mari tensiuni între Ludovic şi Ştefan Duşan.

[290] MNL-OL, DL 1982 (20 februarie 1347). Ediţii, extrase şi regeste moderne: AOkl, XXXI, no. 115, p. 84–86 (pe baza unei serii de acte din anii 1319, 1323, 1335, din nou, şi 1341).

[291] MNL-OL, DL 61234. Ediţii, extrase şi regeste moderne: Györffy, „Adatok” (II), Anexă, no. 31, p. 561–562. Reamintim că acest document nu a fost editat în DIR, C, şi în DRH, D.

deciziile lui Ludovic de la 1366[292], când principala sa ţintă *schismatică* au fost sârbii, *valahii* fiind atacaţi confesional „prin asociere”[293].

O astfel de „asociere”/ un astfel de „transfer prin asociere se produsese (însă) deja tot la 1347, pe 30 iunie. Atunci Ludovic îl răsplătise pe voievodul Transilvaniei, Ştefan Lackfi, pentru meritele sale începând din vremea lui Carol-Robert, atât [...] *contra scismaticos versus Ra*[s]*ciam* [...], cât şi – imediat, după – [...] *ad recuperandas regni sui partes Transalpinas* [...], când Ştefan a şi capturat [...] *sex ex infidelibus scismaticis* [...], care-i atacaseră pe oştenii tatălui lui Ludovic[294]. Cazul lui Lackfi[295] ne reîndreaptă atenţia asupra *Posadei*.

La 1330[296], primele ordine de concentrare ale oştii regale ungare datează de la începutul lunii mai[297]. Campania, cu o ţintă clară şi explicită[298], nu fost proclamată oficial nici în iulie (în ajunul bătăliei de la Velbujd)[299], nici în septembrie (înaintea campaniei *transalpine*)[300]. Neclaritatea, cea transmisă de sursele păstrate, a jucat

---

[292] I.-A. Pop, *Un privilegiu regal solemn de la 1366 şi implicaţiile sale*, în „Mediaevalia Transilvanica”, I (1997), 1–2, p. 69–86. Tot la 1366, la mijlocul toamnei, hotarele domeniului/ Ducatului Amlaşului din sud-vestul Transilvaniei au fost retrasate ca urmare a *păcii* dintre Ludovic I şi Vladislav I *Vlaicu* (DRH, D, I, nos. 44–45, p. 83–85). Nu trecuseră patru luni de la dispoziţia regelui (28 iunie 1366) prin care *valahii* fuseseră puşi în fruntea *răufăcătorilor* din Voievodatul Transilvaniei. Politica medievală era schimbătoare (şi printre *valahi*).

[293] A se revedea Papacostea, *Întregiri la cunoaşterea vieţii bisericeşti*, p. 110–114, 119; Magina, *Răufăcători sau… schismatici?*, p. 285–288. Iar, spre deosebire de prima parte a veacului, la 1366, exista Mitropolia *Ungrovlahiei*. Adică, *v*(a)*lahii* nu erau „de capul lor”.

[294] MNL-OL, DL 3553. Ediţii, extrase şi regeste moderne: DIR, C, XIV-4, no. 480, p. 327; Györffy, „Adatok” (II), Anexă, no. 30, p. 561; DRH, D, I, no. 35, p. 65–66; AOkl, XXXI, no. 611, p. 323–324. Ludovic confirma actul său din 13 ianuarie 1343, nepăstrat în original (AOkl, XXVII, no. 20, p. 55–56). Ca în cazul actului din 21 ianuarie 1345, datele privind Ţara Românească şi Serbia se găseau în afara textului primului document, completându-l.

[295] În toamna anului 1330, fondatorul „dinastiei” Lackfi, părintele Lack (adică Ladislau), comite al secuilor de la 1328, i-a atacat pe fidelii lui Carol-Robert din Transilvania, în timp ce fiul lui Lack, Ştefan, lupta alături de rege la Argeş. Atacul este cunoscut prin actul emis de Capitlul din Alba Iulia în 1351. Ştefan nu mai era voievod al Transilvaniei de un an (DRH, D, I, nos. 35–36, p. 65–66). Episodul spune multe despre memoria acelei epoci.

[296] Folosim mai departe informaţiile strânse de Piti, *Királyi hadoszlások*, p. 384, nota 25.

[297] MNL-OL, DL 40576, 60200 (1–8 mai 1330). Regeste: AOKl, XIV, nos. 267–268, p. 167–168. Sursele sunt ulterioare cu aproximativ trei săptămâni atentatului încercat de Felician Záh. Informaţiile se datorează actelor de amânare a termenelor de judecată. Judecarea cauzelor era suspendată în general până în a 15-a zi de la lăsarea la vatră a oştii regale.

[298] Cf. deja Piti, *Királyi hadoszlások*, p. 384, nota 25. Vezi în comparaţie proclamaţia contra lui Vladislav I dată de Ludovic I pe 5 ianuarie 1365 (MNL-OL, DF 219542; copia foarte deteriorată a Capitlului din Lelesz; ediţii, extrase şi regeste moderne: DRH, C, XII, no. 373, p. 386–388; D, I, no. 42, p. 78–80; EO, IV, no. 355, p. 155;AOkl, XLIX, no. 8, p. 19).

[299] MNL-OL, DL 2628, 96159 (8 şi 25 iulie, 1 august 1330). Regeste: AOkl, XIV, no. 401, p. 246; no. 432, p. 265; no. 456, p. 276–277 (un amplu regest în EO, II, no. 610, p. 332–334).

[300] MNL-OL, DL 37263, 60203, 76433, DF 265983 (3, 4 şi 22 septembrie, 25 noiembrie 1330). Regeste: AOkl, XIV, no. 502, p. 300; no. 504, p. 301; no. 530, p. 313; no. 589, p. 337. Nici măcar pe 25 noiembrie 1330 (la peste două săptămâni de la bătălia de la *Posada*), judele curţii regale, Paul Nagymartoni, nu preciza împotriva cui plecase regele la război, când amâna o nouă cauză până după încheierea campaniei (la 22 de zile în acest caz). Într-un singur loc, Carol-Robert a invocat acordul prelaţilor şi baronilor regatului pentru campania împotriva *emulului* Basarab: controversatul act din 9 decembrie 1330 (Györffy, „Adatok” (II), Anexă, no. B, p. 565; cf. Holban, *Despre raporturile lui Basarab*, p. 39).

apoi în favoarea regelui, care a susţinut că a fost lovit – pe la spate – la întoarcerea dintr-o campanie misterioasă (dar, dreaptă)[301].

În mod cert, în anul 1330, parte din oastea lui Carol a pornit în sprijinul lui Wladislaw I Piast al Poloniei[302]. O altă parte l-a însoţit apoi pe monarhul angevin împotriva lui Basarab[303]. Nu este exclus nici ca regele Ungariei să fi trimis oştenii împotriva Serbiei, înainte de a intra în Ţara Românească[304].

Posibilitatea este sprijinită de luptele cu *schismaticii* în Sirmium, atestate pe 6 octombrie 1330[305]. Este susţinută şi de dania lui Ludovic pentru Ştefan Lackfi din 30 iunie 1347[306] (emisă cu şase săptămâni înaintea actului regal din 10 august 1347, în care Basarab, „de la *Posada*", a fost numit *pe atunci necredincios*[307]). Ştefan, voievod al Transilvaniei la 1347, se distinsese la 1330 în faţa *castelului Argeş*, în lupta cu *necredincioşii schismatici* (a fost sigura dată când Ludovic i-a aşezat pe *schismatici* între adversarii tatălui său de la 1330, dar fără a le spune şi *valahi* şi – de asemenea important – fără a-l mai pomeni pe Basarab)[308]. Înainte însă de a intra în Ţara Românească, Ştefan îi lovise pe *schismaticii* din porunca lui Carol. Ei trecuseră hotarele nordice ale *Rasciei*[309].

---

[301] Două exemple cunoscute: răspunsul papei Ioan al XXII-lea (5 august 1331) la mesajul lui Carol (DRH, D, I, no. 21, p. 44) şi textul vegheat de Ludovic (ante 1358) din *Chronicon pictum* (p. 109–110; cf. Papacostea, *Prima unire*, p. 17; Bonfini a susţinut apoi că regele Carol dorise să meargă în Ţara Sfântă în pelerinaj înaintea intervenţiei sale *transalpine*).

[302] AOkm, II, no. 443, p. 515–517 (29 noiembrie 1330; regest: AOkl, XIV, no. 606, p. 342–343); de Duisburg, *Cronica terre Prussie*, p. 215. Vezi şi prezentările (favorabile, direct şi indirect, lui Basarab) făcute de Jan Długosz († 1480), în contextul evenimentelor de la 1330, în *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, V–VI. *Liber V–VI*, ed. Zofia Kozłowska-Budkowa, Krystyna Pieradzka, Danuta Turkowska, Warszawa, 1973, p. 147, 149–152.

[303] Aparent, niciodată monarhii angevini nu au precizat vreodată că la 1330 (după luna aprilie) au avut concomitent două oşti pe câmpuri de bătălie, una în nord şi alta în sud.

[304] Întrucât ştia cu certitudine că, la acea vreme, Carol-Robert plecase personal asupra lui Basarab, Mór Wertner a presupus, pe baza actului din 22 septembrie 1330 (AOkl, XIV, no. 530, p. 313), că oastea regală, menţionată în acesta, fusese trimisă contra Serbiei (*Magyar hadjáratok a XIV-ik században*, în „Századok", XXXIX (1905), 5, p. 420–451, aici p. 430–431).

[305] MNL-OL, DF 259501. Ediţie: AOkm, II, no. 439, p. 511. Regest: AOkl, XIV, no. 561, p. 324–325. Luptele se duceau (duseseră?) [...] *in servicio domini regis contra cysmaticos* (!) [...].

[306] Pentru ediţii: Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 30, p. 561; DRH, D, I, no. 35, p. 65–66.

[307] Vezi Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 31, p. 561–562. Actul lipseşte din DRH, D, I.

[308] Cuvintele lui Ludovic din 30 iunie 1347 sunt asemănătoare (ca idee şi ca formulare) cu cele folosite ulterior de monarhul angevin, pe 24 aprilie 1351, când a subliniat că tatăl său s-a luptat cu Basarab, venit [...] *cum tota sua potentia et vicinorum paganorum* [...] (Györffy, „Adatok" (II), Anexă, no. 32, p. 562; DRH, D, I, no. 37, p. 67–69). La 1351, Ludovic nu a mai înscris vreo vorbă despre *schismatici* în actul său pentru magistrul Kolus. Aparent, inclusiv pentru Ludovic (poate şi pentru Carol), atât *păgânii*, cât şi *schismaticii* erau/ puteau trece drept „anexele" puterii lui Basarab, dar nu drept centrul ei (în raport cu Angevinii din Franţa şi din Italia, a se vedea şi Vladimir Agrigoroaiei, *Bazgazul, seigneur de Ballaquie. À la recherche du Valaque musulman de steppe*, în „Apulum", XLVI (2009), p. 95–118).

[309] Redăm cele două momente în succesiunea înscrierii lor în lista meritelor lui Ştefan Lackfi: [...] *porro cum idem genitor noster contra scismaticos versus Raciam* [!] *validum habuisset exercitum et suos barones in Waradino Petri relinquens, ipsum Stephanum nunc voivodam tunc magistrum agasonum suorum, cum servientibus suis in ipsam terram Raciensem destinasset, idem Stephanus voivoda fortune casibus se apponendo, ipsam terram Raciensem usque caput fluvii Obona penitus destruendo spoliavit; sane cum prelibatus genitor noster ad recuperandas regni sui partes Transalpinas cum valido suo exercitu accedendo, ante castrum Argyas castra metatus fuisset, idem Stephanus nunc voivoda tunc magister*

Asocierea campaniilor împotriva *valahilor* şi – apoi (în cazul actului din 21 ianuarie 1345) – contra sârbilor în documentul emis de Ludovic I pentru notarul regal Ştefan Őri la începutul lui 1345 se înfăţişează în aceste condiţii drept perfect naturală şi inteligibilă pentru contemporani[310]. Totodată, este posibil ca asocierea să fi devenit un loc comun – cel puţin pe termen scurt – în diplomele regelui. Documentul[311] emis doi ani mai târziu de acelaşi rege pentru voievodul Transilvaniei, Ştefan Lackfi, vorbeşte în acest sens. În orice caz, „metodologic vorbind", istoria lui Carol se (re)scria sub fiul Ludovic.

Credibilitatea actelor regalităţii angevine ridică o serie de probleme, nu atât de autenticitate(a), cât de veridicitate(a) schimbătoare a informaţiei[312]. Sub acest raport, actele de la Carol şi Ludovic sunt depăşite numai de cele emise de Sigismund de Luxemburg ori în numele său[313]. Sunt probleme valabile pentru viaţa politică internă a Regatului Ungariei, de care trebuie ţinut cont şi în plan extern. Marea majoritate, dacă nu chiar totalitatea (cazul *Posadei*) actelor coeve privind relaţiile dintre Ţara Românească şi Regatul Ungariei în secolul al XIV-lea (şi nu doar) au fost redactate de/ şi în aparatul administrativ al regatului [314]. De aici, şi constante reveniri la „lucruri ştiute".

Pe de o parte, în *Cronica pictată* destinată Occidentului din anii 1350[315], Ludovic se scuza că familia sa nu-şi dorise războiul de la 1330 cu Basarab. Pe de

---

agasonum et maior exercitus patris nostri existens, consvete fidelitatis fervore semper lateri eiusdem patris nostri adherens sex ex infidelibus scismaticis fideles homines patris nostri infestantibus, captivando adduxit patri nostro, quamplures interficiendo ex eisdem; posthec dum idem pater noster de ipsis partibus Transalpis [!] *rediret, eundem per dei clemenciam idem Stephanus nunc voivoda, ab insidiis ipsorum infidelium precavendo, ubique liberatum reduxit sanum et incolumem, absque lesione aliquali, et ibi sub ipso Stephano voivoda valde bonus equus extitit interfectus* [...] (după singura ediţie completă: Imre Nagy, *Sopron vármegye története. Oklevéltár*, I.*1156–1411*, Sopron, 1889, no. 155, p. 198–199). Deoarece Ştefan Lackfi singur atacase în Serbia, acţiunea sa nu poate fi asociată luptelor de la 1329 pentru Belgrad dintre Carol-Robert şi Ştefan Dečanski (Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 162). O datare mai timpurie a raidului lui Ştefan Lackfi nu poate fi acceptată, deoarece prima acţiune a acestuia amintită de Ludovic I a fost în timpul campaniei lui Carol-Robert din Ducatul Austriei de la 1328 (cf. Wertner, *Magyar hadjáratok*, p. 431).

[310] Un act necunoscut istoriografiei române şi evitat în general în istoriografia maghiară.

[311] Un document folosit în ambele istoriografii amintite, poate cu precădere în cea română din cauza numirii *valahilor* drept *schismatici* prin asociere. Din păcate, neincluderea actului emis de acelaşi rege pentru Őri, cu doi ani mai devreme, a distorsionat orice analiză.

[312] Sub acest raport, vezi şi O. Cristea, *Legitimitate şi uzurpare în relaţiile dintre Ungaria şi Ţara Românească (sec. XIV–XV)*, în *Evul Mediu neterminat. Studii în onoarea profesorului Adrian Andrei Rusu cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani*, ed. Gianina-Diana Iegăr, Péter Levente Szőcs, Gabriela Rusu, Florela Vasilescu, Cluj-Napoca, 2022, p. 115–127.

[313] Cu titlu de exemplu în acest context, două abordări diametral opuse: Dan Zamfirescu, *În legătură cu data reală a victoriei de la Rovine*, în *Mircea cel Mare scutul Europei* [ed. Alexandru V. Diţă, D. Zamfirescu], Bucureşti, 2009, p. 185–349, aici în special p. 354–356, 467–471; G.-D. Iegăr, *Petru Perényi, primum inter ceteros nostros regnicolas. Un baron în timpul lui Sigismund de Luxemburg*, în „Satu Mare", XXXI (2015), 2, p. 11–35, la p. 17–18.

[314] Cf. din 2014 Veszprémy-Somogy, *Az ún. posadai csata historiográfiája*, p. 23–40.

[315] Din imensa literatură dedicată cronicii: V. Lucherini, *Il Chronicon pictum ungherese (1358): racconto e immagini al servizio della costruzione dell'identità nazionale*, în „Rivista di Stori della Miniatura", XIX (2015), p. 58–72. Textul păstrat, care se oprea la 1342, a fost scris începând cu 1358. Ilustraţiile (ultimele miniaturi doar?) se datează între 1370 şi 1373. În ansambul ei, cronica acoperă trei momente cheie din istoria formării Ţării Româneşti de după *Posada* (1330): începutul anilor 1340, sfârşitul anilor 1350 şi începutul anilor 1370.

altă parte, cu Basarab(i) în rândurile cruciate ale Papalităţii (iar, la vremea *Cronicii pictate,* Basarab de la *Posada* sigur nu mai trăia şi probabil nici Alexandru al *valahilor romani*)[316], Angevinii de la Buda îşi pierdeau funcţia misionară, vitală[317], din Orient. Ungaria angevină nu avea nevoie de o Ţară Românească sub ascultarea Papalităţii, ci de o Ţara Românească supusă precum o „colonie" de Buda în numele autorităţii Sfântului Scaun[318].

A fost, după toate aparenţele, o înfruntare – monarhică[319] – prelungită între Buda şi Argeş[320] pe care Basarabii au pierdut-o până la urmă[321]. Ea a durat probabil mult mai mult decât s-a crezut în general (adică, până în mai 1359, când Mitropolia *Ungrovlahiei* a fost „oficializată" la Argeş)[322] şi a avut în mod cert destule episoade care au rămas necunoscute[323]. Rivalitatea pare să fi primat în raport cu

[316] În vechea problemă, vezi ultima oară Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 706–708.

[317] Pentru începutul domniei lui Ludovic, vezi şi Á. Maléth, *I. Károly és a pápaság kapcsolata (1301–1342)* [teză de doctorat (Szegedi Tudományegyetem), Szeged, 2016, p. 39, 99–100.

[318] Termenul „colonie" poate părea forţat. Este însă cerut de o realitate care în epocă conta mai mult decât astăzi. În anii 1340, Angevinii erau în continuare „nou-veniţi" la Buda.

[319] Întrebarea (fundamentală putem spune) este: Papalitatea trebuia să dea o nouă coroană regală pentru Basarabi sau trebuia să desprindă *V*(a)*lahia* din coroana regală a Bulgariei primită de Ioniţă Caloian (ambele posibilităţi veneau în contradicţie cu interesele Budei)? Scrisoarea trimisă de Urban al V-lea lui Vladislav I la 1370 pledează pentru varianta din urmă, mesajul dat la 1345 de Clement al VI-lea lui Ludovic I pentru cea dintâi opţiune.

[320] Convenţional spus (Curtea) Argeş. Capitala Ţării Româneşti şi natura acesteia rămân subiecte deschise (Marian Coman, *Putere şi teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV–XVI)*, Iaşi, 2013, p. 55–69; Idem, *Înainte de tradiţia bizantină. Înscăunarea domnilor în Ţara Românească medievală (secolele al XV-lea – al XVI-lea)*, în *Elemente de ceremonial în literatura din spaţiul românesc (secolele al XIV-lea – al XVIII-lea)*, ed. Emanuela Timotin, Bucureşti, 2019, p. 63–94; Rădvan, *Oraşele din Ţările Române,* p. 242–248). Observaţia poate fi aplicată şi pentru Ungaria angevină. Vreme de opt ani (1315–1323), Timişoara a fost adevărata capitală pentru Carol-Robert (vezi AOkl., IV-VII, la indici, sub *Temesvár*).

[321] Notăm şi dispariţia (pre)numelor Alexandru şi Basarab, dar şi Nicolae, din onomastica voievodală după mijlocul secolului al XIV-lea. După controversatele cazuri ale *ţarului Alexandru* „de la Rucăr", aparent fiul lui Radu I (c. 1380?), ale lui Alexandru (al II-lea) Aldea şi Basarab al II-lea (anii 1430–1440), doar Basarab va reapărea în timpul luptelor din Ţara Românești din anii 1470 (Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, c. 1324–1881,* I. *Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001, p. 108–115)

[322] Şi din acest punct de vedere, prin *Domni români şi regi angevini: înfruntarea finală (1370–1382)* (în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A. D. Xenopol»", XXIII (1986), p. 571–581), profesorul Şerban Papacostea a constitutit o excepţie notabilă în istoriografia română, pe care a fost – din păcate – aproape să o anuleze două decenii mai târziu, sub influenţa unui „*fake-news* parizian" (vezi a sa *Prima unire românească*, p. 22, nota 25).

[323] În legătură cu decizia regelui Carol-Robert de a porni împotriva lui Basarab la 1330 şi cu problema Severinului, amintim un (pre)nume (diminutival) care a figurat la loc de vază atât în familia Szécsi, cât şi în cea a Basarabilor (folosim denumirea convenţională). Este vorba despre Iwanko/ Ivancu. În familia Szécsi, cel mai important reprezentant cu acest nume (*Iwanka Waradiensi*) a fost episcopul Oradiei (1318–1329), Ioan (ca exemple, vezi *Hazai Okmányátar*, I, no. 99, p. 149; II; no. 40, p. 34; *Urkundenbuch*, I, no. 416, p. 385; no. 449, p. 407; 11 aprilie 1324, 12 septembrie 1325, 22 septembrie 1326; 29 august 1327). El era fratele lui Dionisie, banul Severinului, fiind botezat după bunicul lor patern *Ioanko*/ Ivanco/ Iancu? (în *Cronica pictată*: ed. Domanovszky din *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, p. 496–497; [...] *ad inductionem Thome woyuode Transilvani et Dyonisii filii Nicolai filii Ioanka* [...]/ ed. Popa-Lisseanu din *Chronicon pictum*, p. 109; [...] *ad induccionem Thome Woyuode transiluani, et Dyonisii, filii Nicolai filii Jancha* [...]). La 1349 şi la 1354, Basarab „de la *Posada*" (şi „de la Velbujd") a apărut apăsat drept *Basaraba Ivanko*, adică *Basarab, fiul lui*

compromisurile, cum a fost însăşi căsătoria dintre Clara de Ungaria şi Alexandru Basarab (anterioară morţii lui Carol-Robert la 1342)[324], un mariaj care mai mult a ajutat Argeşul decât Buda inclusiv în durată (până pe la 1370)[325]. Această situaţie apărea drept evidentă încă din ianuarie 1345, de dinaintea afirmării papale a *valahilor romani* în octombrie.

Necredinţa *valahilor* apăsat amintită de fiul lui Carol-Robert la începutul lui 1345, prin asociere cu blocarea de către acelaşi Ludovic I, în acelaşi an, a corespondenţei dintre Papalitate şi *valahii romani*, în frunte cu Alexandru, ne arată că acesta din urmă era departe de a fi potolit şi redus la condiţia de vasal puternic, dar fidel al *craiului* angevin[326]. Cel puţin asta era ce afirma – după moartea regelui (1382) – Ioan de Târnave, cronicarul lui Ludovic[327], şi ceea ce se putea susţine pe baza intervenţiilor lui Ludovic din Transilvania de la 1343–1344[328]. Ori, dacă urmăm litera actului regal din 21 ianuarie 1345, ofensiva anti-tătară de la 1344–1345 nu a mai fost atât de comună pe cât s-a crezut îndeobeşte[329], trupele ungare şi cele *valahe* necoordonându-se. Mai degrabă, atât Ludovic (prin intermediari)[330], cât şi Alexandru (personal)[331] s-au grăbit să fie primii care lovesc în puterea decăzută a tătarilor pentru a-şi spori stăpânirile în Est şi pentru a-şi demonstra valoarea la Avignon[332]. La 1345, după cum o arată până şi actul lui Ludovic I de Anjou pentru notarul regal Ştefan Őri din 21 ianuarie[333], drumul *valahilor* nu ducea pe Bosfor.

Ivanco (şi nu *Ioan Basarab*) în introducerea la *Zakonik*-ul lui Ştefan Duşan (*Zakonik*, p. 84). Raporturile severinene şi – din ce se vede şi – onomastice dintre familii se cuvin studiate.

[324] Datare impusă de căsătoria Elisabetei, fiica lui Alexandru şi a Clarei, cu Vladislav al II-lea de Opole (vezi Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 177; Sperka, *Few Remarks*, p. 54).

[325] Vezi *Acta Urbani P. V* (*1362–1370*) (=*Fontes*, III, 11), ed. A.L. Tăutu, Roma, 1964, nos. 180-d, p. 305–308; Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 160–161 (cu nota 606 şi fig. 56).

[326] În acest cadru oferim o prezentare care părea şi este, mai ales acum, „năucitoare": [...] *În ceea ce priveşte Ţara Românească, înfrângerea lui Carol a acţionat ca o amintire prevenitoare. În timpul acela, cu sau fără voie, Ludovic a luat act de independenţa lui Basarab şi a urmaşului său, voievodul Alexandru. Numai la sfârşitul lui 1359, au fost reluate legăturile, când Ludovic, mergând în Moldova, a trecut cu oastea prin Transilvania. Alexandru a găsit oportun să i se închine, iar în schimb regele maghiar l-a recunoscut ca stăpân în Severin* [...] (Engel, *Regatul Sfântului Ştefan*, p. 192). Textul putea trece drept „visul frumos" al unui naţionalist român, dar nu era.

[327] În raport şi cu *Cronica pictată* şi cu formaţia notarului Őri, vezi şi Dániel Bácsatyai, *Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon*, în „Történelmi Szemle", LVII (2015), 4, p. 607–618. Iar Ioan de Târnave ar fi murit abia pe la 1393, sub Sigismund.

[328] Amintim că Antal Pór (*Ujabb adatok Opuli László nemzedékrendjéhez*, în „Turul", XXIX (1911), 2, p. 59–61) a datat sub 1344 însăşi căsătoria dintre Elisabeta şi Vladislav al II-lea.

[329] Cf. inclusiv Ioniţă-Kelemen-Simon, AL WA, p. 614. Actul regal din 21 ianuarie 1345 contrazice clar textul *Anonimului minorit* (*Historiae Hungariae Fontes Domestici*, III, p. 151).

[330] Adică, în primul rând, Andrei Lackfi (*Vita Ludovici*, p. 185), pe deasupra „alternativa" la Alexandru drept tată al Elisabetei, soţia lui Vladislav (Sperka, *Few Remarks*, p. 54).

[331] De unde şi înfruntarea dintre Alexandru şi Atlamoş din *Alexandria* sârbă din anii 1350 (Uzelac, „Atlamiš", p. 226–227), redată la începutul secolului al XVIII-lea de către Radu Greceanu drept lupta de la *6856* (c. 1347) dintre Alexandru al Ţării Româneşti şi *Atlam, sultanul tătăresc* (Al. Lapedatu, *Cum s-a alcătuit tradiţia naţională despre originile Ţării Româneşti*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională", II (1923), p. 289–312, la p. 290, nota 4).

[332] Remarcăm cum Vásáry (în *Nagy Lajos tatár hadjáratai*, p. 17–30) a evitat să spună vreun cuvânt despre participarea Ţării Româneşti la luptele cu tătarii, deşi a pomenit – firesc – Moldova, un voievodat ridicat contra tătarilor. Din păcate, nu este un caz singular.

[333] „Uitarea" actului de către istoriografia maghiară începe astfel să se explice cu adevărat.

THE KINGDOM OF HUNGARY AND WALLACHIA AT THE BEGINNING OF 1345: ON A CHARTER ISSUED BY KING LOUIS I OF ANJOU

Abstract

Louis I *the Great* of Anjou, king of Hungary, first granted the Boconád estate in Heves County to the special royal notary Stephen Őri on 10 July 1343, a year after the death of Louis' father, Charles-Robert (16 July 1342), whose faithful servant Őri had been. Within less than two years, Louis re-granted Boconád to the notary (21 January 1345), making extensive references to in particular Őri's merits during Charles Robert's campaign in Wallachia (1330), as well as during Louis' own Serbian combats (1342/1343–1344), all in order to justify the monarch's decision to entrust Boconád to the special royal notary.

The estate was located in the northern vicinity of the "Cuman reservation" of the Holy Crown of Hungary. The Cumans had been an important part in Charles' host in 1330. Őri's main neighbour was the former voivode of Transylvania, Thomas Szécsényi, who possessed Besenyőtelek (i.e. the settlement of the Petchenegs). A fierce dispute regarding the boundaries of Besenyőtelek and Boconád irrupted between Szécsényi and Őri within the year. According to the *Illuminated Chronicle*, authored under Louis's supervision the latest around 1358, Szécsényi had been, alongside Denis Szécsi, the ban of Severin, the main responsible for Charles' ill-fated decision to attack Basarab of Wallachia in autumn 1330. Soon after his ascension to the throne, young Louis had removed Szécsényi from his Transylvanian office. Additionally, Nicholas, the son of Denis, was not mentioned as ban of Severin in the extensive list of witnesses of the charter issued for Őri in early 1345. Similarly, Szécsényi, at that time count of Caraș and Cuvin, was not among the witnesses.

Together with the royal deed for Stephen Lackfi, the voivode of Transylvania (30 June 1347), the charter for Stephen Őri, special royal notary (21 January 1345), represents the only document issued by King Louis I that detailed the events of autumn 1330 without repeating the text of a charter issued by his father, Charles-Robert. Both documents, for Őri and Lackfi, were extended confirmations of deeds issued by Louis I (on 13 January and 10 June 1343) soon after his ascension to the throne, in which however no mention had been made of the combats of 1330. The said documents from January 1345 and June 1347, in particular the former, were written against the background of extreme tensions between Hungary and Wallachia. In 1345, as revealed by the letter sent by Pope Clement VI to Louis in October (nine months after the king's charter for Őri), the Papacy seemed to favour the Wallachians led by Alexander Basarab. In 1347, as indicated by the approval granted in March by the same pope for the reestablishment of the Bishopric of Milkovia, at Wallachia's north-eastern border, Avignon endorsed the Angevine monarch from Buda.

The context in which the abovementioned deeds were issued raises the question of the authenticity of the information on events that occurred many years (15-17 in this case) before the documents that recorded them were written. Similar questions apply to the charters issued later by Sigismund of Luxemburg or earlier, and over only a couple of years, by Charles-Robert. In effect, caution could be advised also in relation to information transcribed from one (now lost) charter to another (preserved). Deeds that lack "foundations", such as King Louis' cited charters for Stephen Lackfi, Szécsényi's successor as voivode of Transylvania, and Stephen *Őri, the neighbour of* Szécsényi (Dowager Queen Elisabeth Piast's favourite), are to be viewed with prudence when it

comes to the events "of old" that they narrated. In return, the same documents have to be viewed as highly indicative of the real interests of the monarch who issued the charters in questions, namely Louis I of Anjou in this case.

Two lines in Louis' documents for special royal notary Stephen *Őri (January 1345) and the voivode of Transylvania Stephen Lackfi (June 1347) consequently draw our attention. In the charter for Őri, Basarab of Wallachia, the nemesis and victor of Charles-Robert, was named […] ipsius domini regis patris nostri karissimi et noster ac regni nostri notorius infidelis* [...]. In the charter for Lackfi, two years later, Basarab was deemed [...] ***tunc*** *regni et sacre corone infidelem* [...]. Basarab had probably passed away around 1337–1338. Alexander Basarab (Basarab's son, according to early modern tradition) was the only one recorded by Louis and his entourage as the king's personal Wallachian adversary. Still the cited charters of 1345 and 1347 presented Basarab as (1) the personal unfaithful enemy of Louis and then (2) as having returned (at some point) under the authority of the Holy Crown of Hungary (this was certainly true in the case of Alexander Basarab, the husband of *Clara de Ungaria, wayuodissa Wlachie*, whose eldest daughter, Elisabeth, married in the early 1350s Władysław II of Opole, the favourite nephew, on his mother's side, of Louis). Most likely, Louis mixed "paternal facts" with personal desires and experiences (e.g. in addition to the above-sketched events and decisions, (1) Basarab temporarily re-acknowledged Charles as his *lord* at some point after 1335; (2) Louis was entitled to view Basarab as his adversary because Charles had made his eldest living son duke of Transylvania prior to 1338-1339).

Last but not least, Louis I of Anjou's choice of words highlights a distinction made in the monarch's charter for Stephen Őri. The special royal notary had distinguished himself first against the infidel Basarab and his Wallachians and later in the […] regnum Rasscie per scissmaticos occupatum [...]. Alike in later charters, Louis did not deem Basarab "of 1330" or his Wallachians (or Alexander Basarab) as *Schismatics* (in the deed for Lackfi, the king only alluded that Basarab was supported by *Schismatics* too). In early 1345, this stood in sharp contrast with the *Schismatics* (i.e. Serbians) against whom Louis and *Őri had fought. In relation to the (few) known events of 1345, the safest explanation for the distinction made by Louis between infidels (Basarab and his Wallachians in this case) and Schismatics (the invaders of Rascia in this case) resides in the talks between the Papacy and the Olachi Romani, led by Alexander Basarab, and apparently supported by Louis' mother, Elisabeth Piats. King Louis was much opposed to such direct connections between Avignon and the Wallachians, which led to Pope Clement VI's protests in October that same year 1345.*

Altogether, Louis I of Anjou' charter for Stephen Őri deliberately omitted in the 1880s by the editors of Anjoukori okmánytár (for it did not suit their conflictual reconstruction of the "desired Angevine past") can be viewed as a gateway into the reigns of both Louis and his father, Charles-Robert. The charter is equally a reminder that critical analysis of both medieval information and modern historiography is vital for scientific scholarship.

UN REGE DE RĂZBOI SAU UN REGE DE PACE PENTRU ȚARĂ? – „DESCRIEREA" VENEȚIANĂ A UNGARIEI DE LA MIJLOCUL ANILOR 1490

IOAN-AUREL POP, ALEXANDRU SIMON

Cuvinte cheie: Matia Corvin, Vladislav II Jagiello, Sigismund Jagiello, Girolamo Lando, Hunyadi și Jagiello Hungary, Republica Veneția.
Keywords: Matthias Corvinus, Wladislaw II Jagiello, Sigismund Jagiello, Girolamo Lando, Hunyadi and Jagiello Hungary, Republic of Venice.

Textul pe care se întemeiază prezentul studiu reprezintă probabil cea mai cunoscută „Descriere"a Ungariei din perioada familiei de Hunedoara, un Regat al Ungariei care, sub Matia Corvin (1458–1490), nu a dus lipsă de „rapoarte de sinteză" contemporane[1]. În contextul acestei cercetări, pomenim ca exemple „descrierile" din anii 1470 (1472, 1473 și 1475, 1476), păstrate la Milano şi publicate de către Alfio Rosario Natale (1962) şi Péter E. Kovács (2005)[2].

Din perspectivă românească, cel care a făcut cunoscută această „Descriere" în circuitul istoriografic a fost Johann Christian Engel (1798), cu „Istoria" sa a Ungariei și a țărilor vecine[3]. Prin ea, Engel a încetățenit „teoria imigraționistă"[4], în replică la drepturile românilor, atestate și cerute prin *Supplex Libellus Valachorum Transsilvaniae* (1791–1792)[5].

Din perspectivă maghiară, de dinaintea încheierii Dualismului austro-ungar de la 1867, „Descrierea" discutată acum reprezenta un însemn al măreției Ungariei sub Matia și implicit al decăderii acesteia sub nedoriții săi urmași Jagielloni,

---

* Abrevieri folosite: BA = Biblioteca Ambrosiana; BAV = Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano; BNM = Biblioteca Nazionale Marciana; BT = Biblioteca Trivulziana.

[1] Vezi Gábor Mihály Tóth, *„*Trivulziana Cod. N. 1458: A New Testimony of the *Landus*-report*", Verbum. Analecta Neolatina*, X (2008), 1, p. 139–158 (cu varianta „*Dispaccio di Landus*: vicende di una relazione veneziana quattrocentesca dell' Ungheria", în *Dal testo alla rete. Letteratura, arte, cultura e storia in nuove prospettive*, editori József Nagy, Endre Szkárosi, Budapest, 2010, p. 117–129); István Draskóczy, *A «Landus jelentés» kéziratai*, în *Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére*, ed. Tibor Almási, Éva Révész, György Szabados, Szeged, 2010, p. 85–94; Idem, *Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről*, în *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. Születésnapjára*, ed. Elemér Balogh, Mária Homoki Nagy, Szeged, 2013, p. 173–184.

[2] Din anii 1472, 1473 și 1475/1476: *I diarri di Cicco Simonetta*, editor Alfio Rosario Natale, I. *1473–1476* [*1478*], Milano, 1962, p. 56, 201 (cf. Șerban Papacostea, *Populație și fiscalitate în Țara Românească în secolul al XV-lea: un nou izvor*, în „Revista de istorie", XXXIII (1980), 9, p. 1779–1785); Péter E. Kovács, *A leggazdabb Magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság*, în „Századok", CXXXIX (2005), 2, p. 421–428.

[3] *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, II, Halle, 1798, p. 6–17.

[4] Critica cunoscută, între mulți alții, la Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor: istoria unei idei*, București, 1993[2], p. 179–180. Susținerea interesată a „teoriei imigraționiste" de către Engel a dus la ignorarea unor informații valoroase din lucrările sale.

[5] David Prodan, *Supllex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, Bucureşti, 1984[2].

Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea[6]. Cei doi regi, tată și fiu, ar fi deschis calea spre „dezastrul" de la 1526[7].

Din perspectivă științifică, analiza „elementelor românești" („valahe", după numele dat pe atunci românilor de către străini) poate fi de natură a explica măcar o parte dintre „dilemele maghiare", medievale și moderne, care l-au opus pe „agresivul" Matia Corvin (evident un rege de război) „blajinului" Vladislav al II-lea Jagiello (desigur un rege de pace)[8]. S-a vorbit chiar despre un program[9] de eliberare a Ungariei „din strâmtorarea şi opresiunea de care a suferit până acum", conform vorbelor viitorului palatin Ştefan Zapolya (Szapolyai), rostite după moartea lui Matia.[10]

PRIMII ANI AI UNGARIEI JAGIELLONE: ÎMPREJURĂRILE ISTORICE GENERALE

Pentru a înlesni înţelegerea compexei perioade căreia i-a aparţinut textul în discuţie, înfăţişăm principalele evenimente şi date sub forma unei cronologii[11]:

1490, ***6 aprilie***. Matia Corvin, regele Ungariei și (co-regele) Boemiei, moare la Viena. Din preziua morții sale se zvonea că Imperiul Otoman, susținut de Țara Românească și Moldova, va ataca Regatul Ungariei în Transilvania.

1490, ***aprilie–iunie*.** Tronul Ungariei este disputat de (1) Maximilian I de Habsburg, regele romanilor, (2) Vladislav (al II-lea) Jagiello, (co-) regele Boemiei, (3) Jan Albert, fiul lui Cazimir al IV-lea, regele Poloniei, și fratele mai mic al lui Vladislav, și (4) Ioan Corvin, fiul nelegitim al lui Matia.

---

[6] A se vedea în acest context interpretările discutate de Géza Pálffy, *The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary: Up to the Early Eighteenth Century*, în *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe:The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, ed. Géza Dávid, Pál Fodor, Leiden-Boston, 2000, p. 3–69.

[7] Géza Perjes, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 – Buda 1541* (*=East European Monographs*, CCLV), Boulder, CO-New York, 1989 (şi în special prefaţa lui János M. Bak).

[8] La baza ideii stă clasica lucrare a lui Joël Cornette, *Le roi de guerre: essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, Paris, 1993[1].

[9] Pál Engel, *Regatul Sfântului Ştefan. O istorie a Ungariei medievale. 895–1526*, ed. Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 361.

[10] În original: [...] *ut a tantis angustiis et oppressionibus, hactenus regnum Hungarie una nobiscum laboravit, liberaretur* [...] (*Analecta Scepusii sacri et profani*, editor Carol Wagner, IV, *Genealogiam illustrium familiarum quae olim in Scepusium floruerunt*, Bratislava-Kosice, 1778, p. 22.

[11] Principalele date pot fi găsite în András Kubinyi, *Két sorsdöntő esztendő. 1490–1491*, în „Történelmi Szemle", XXXIII (1991), 1–2, p. 1–54; I.-A. Pop, Al. Simon, *Moldova şi celălalt Imperiu: Preliminariile şi consecinţele conspiraţiei lui Maximilian I de Habsburg şi Ştefan cel Mare (1497)*, în *Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea*, ed. Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2008, p. 331–406; Idem, *Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent*: *Maximilian I de Habsburg către Ştefan cel Mare după Codrii Cosminului* (I–II), în „Transilvania", NS, V (2021), 1, p. 21–42; 2, p. 60–78; Idem, *Ioan Corvin şi Ştefan cel Mare la 1490: două documente din arhivele milaneze*, în „Corviniana", XIV (2021), p. 47–57; Tibor Neumann, *Békekötés Pozsonyban-országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)* (I–II), în „Századok", CLXIV (2010), 3, p. 335–372; CXLV (2011), 3, p. 293–347 (sursele privind Moldova au fost omise complet din analiză).

1490, ***4 iulie***. Ioan Corvin este învins de Ștefan Báthory (care-l susținea pe Vladislav) și de Paul Kinizsi/ Pavel Chinezu (care-l sprijinea pe Jan Albert, primul „ales" drept rege).
1490, ***15 iulie***. Dieta Regatului Ungariei îl alege definitiv rege pe Vladislav.
1490, ***25 iulie***. Ștefan al III-lea cel Mare, domnul Moldovei, îi scrie suzeranului său, împăratul Frederic al III-lea de Habsburg, tatăl lui Maximilian, să-l sprijine, totuși, pe Ioan Corvin drept (co-)rege al Ungariei, căruia Ștefan, împreună cu fiii săi, îi jurase credință încă din vremea vieții lui Matia.
1490, ***11 august***. Maximilian le cere elitelor Voievodatului Transilvaniei să-l primească pe Ștefan al III-lea drept „guvernator" în numele său: „Vă punem în vedere și poruncim tuturor ca pe acest Ștefan Voievod, venit în numele nostru, să-l ascultați și să vă supuneți lui și să aveți, pentru nevoile voastre, adăpostul vostru la el"[12].
1490, ***septembrie–decembrie***. Regatul Ungariei este atacat dinspre vest de Maximilian și dinspre nord-est de către Jan Albert. Ioan Corvin îl sprijină pe Vladislav. Conform propagandei habsburgice, Ștefan cel Mare îl recunoaște (din nou) pe Maximilian I drept suzeranul său legitim și regele de drept al Ungariei.
1491, ***ianuarie–octombrie***. Lipsit de mijloace financiare, Maximilian și trupele sale se retrag treptat, deși ocupaseră chiar Szekésfehérvár-ul. Neavând sprijin substanțial în rândul nobililor ungari, Jan Albert ajunge la o înțelegere cu fratele său (februarie). Reîncep negocierile dintre Casa de Jagiello și Casa de Habsburg, perturbate de noul atac al lui Jan Albert asupra Ungariei (septembrie-decembrie).
1491, ***7 noiembrie***. Prin Pacea de la Bratislava, Vladislav al II-lea Jagiello este recunoscut drept (co-)rege *de facto* al Ungariei de către Frederic al III-lea și Maximilian I de Habsburg. La rândul său, Vladislav îi recunoaște pe cei doi Habsburgi drept (co-)regi *de iure* ai Ungariei (precum odinioară Matia la 1463).
1492, ***2 februarie – post 29 martie***. Dieta Ungariei ratifică cu mare greutate pacea de la Bratislava.
1492, ***18 aprilie***. Vladislav al II-lea îi confirmă lui Ștefan al III-lea domeniile primite în Transilvania de domn de la răposatul Matia. Imediat posesia lui Ștefan asupra celor două domenii, Ciceul și Cetatea de Baltă, este contestată de „vechii posesori". Vor trece aproape doi ani până la stabilizarea stăpânirilor transilvane ale lui Ștefan.
1492, ***7 iunie – 27 august***. Moare Cazimir al IV-lea. După îndelungate dispute și amenințări cu desfacerea Uniunii de la Krewo, Jan Albert este ales rege al Poloniei. Fratele său mai mic, Alexandru, este ales mare duce al Lituaniei.
1492, *octombrie–noiembrie.* Veneția transmite în Peninsula Italică că Ștefan al III-lea a redevenit „căpitanul" ei în Răsărit, că el se intitulează „rege al Moldovei" și că are din nou finanțare substanțială din partea *Serenissimei*.
1492, *noiembrie–decembrie*. Obligați la mari concesii de către Dietele regatelor lor, Vladislav și Jan Albert se aliază până la urmă împotriva nenumiților dușmani comuni.
1493, ***ante 17–18 ianuarie***. Ștefan Báthory pierde – „din cauza secuilor" – dregătoria de voievod al Transilvaniei și comite al secuilor. Este înlocuit cu

[12] A*cta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=*Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), ed. Endre Veress, I. *1468–1540*, Budapest, 1914, nr. 39, p. 42–43.

Ladislau Losonczi și Bartolomeu Drágffy, cuscrul lui Ștefan al III-lea. Drágffy trebuie să jure că, în calitatea de voievod al Transilvaniei, va respecta Pacea de la Bratislava.

1493, ***vară***. Cea mai timpurie datare reiese din fragmentul „Regele Vladislav a fost fiul prim născut al regelui Poloniei, mort acum un an" (*Re Valadislao fo fio primo zenito del Re de Polana, za uno anno morto*)[13]. Regele Cazimir al IV-lea al Poloniei murise în vara anului 1492.

1493, *19 august*. Moare împăratul Frederic al III-lea de Habsburg. Maximilian I rămâne singurul (co-)rege Habsburg al Ungariei (Jagiellone).

1494, *17 februarie* . Pentru Viena și Veneția, Ștefan al III-lea, aflat în conflict cu Ioan Corvin, apare pentru prima oară drept *el conte Stephano di Transilvania*[14].

1494, *aprilie–mai*. Are loc congresul jagiellon de familie de la Levoča. În centrul atenției sunt dușmanii Casei și soarta lui Sigismund, cel mai mic dintre fiii lui Cazimir, care nu era încă un veritabil principe/ monarh (fie și al Bisericii). După „Descrierea Regatului Ungariei", „al cincilea frate este principele Sigismund, până acum fără stat, dar marea unire este între zișii frați lucru ușor, și regele Ungariei îi va da stat" (*Il quinto fradelo e lo principe Sigismondo, fino a qui sancia stato, ma la grande union e fra i diti fradeli facil cosa, he il Re d'Ongaria gli dara stato*)[15]. Vladislav al Ungariei trebuia să-l facă monarh pe Sigismund.

I. TEXTE ȘI CONTEXTE ALE „DESCRIERII" REGATULUI UNGARIEI

„Descrierea" Ungariei în discuție a intrat în istoriografia română contemporană datorită pasajelor extrase de Nicolae Iorga dintr-un manuscris miscelaneu din Ambrosiana milaneză:

> […] *Li membri che aspettano at detto regno sono questi: la Valachia grande et piciola* [...]. *La Valachia grande e piccola confina dalla banda delGreco,a Levante, col Mar-Maggiore*; *sul detto mar sono più luoghi che spettano alla Valachia; li principali sono: Moncastro, Licostomo, Bailigo. Confina Valachia da Sirochocon la Bulgaria e la Servia, da Grecocon Polonia et Tartaria, da Ponente, con Ungaria, verso Transilvania*. [...]. [...] *Un gran contrario di guesto rèè perchè, essendo lui disceso da Janus, il quale non era Ungaro nobile, ma Vallaco, non di troppo gentil parentella* [...][16].

Iorga mai ştia doar de traducerea în latină a textului, publicată de Márton György Kovách în 1798[17] (în paralel cu ediţia lui Engel a textului italian,

[13] Extras din varianta completă a textului *Informacion de le conditioni e qualita del Regno d'Ongaria*, adică a prezentei „Descrieri a Regatului Ungariei" (BT, Codices (Cod.), [nr.] 1458, f. 10[r]).

[14] Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, *1376–1650* [ed. Ioan Slavici?], București, 1894 (*Hurmuzaki*), nr. 34, p. 29.

[15] BT, Cod. 1458, f. 10[v].

[16] *Acte şi fragmente privitoare la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897 (!) [1899], p. 37.

[17] *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, II, Buda, 1798, p. 13–28.

neamintită însă de istoricul român)[18]. Astăzi se cunosc șase copii (variante) ale descrierii (trei fiind identificate până în anii 1890)[19].

Textul în italiană fost redactat în dialect venețian. În acest sens, amintim: (1) folosirea lui **z** în loc de **g** și **c** (de pildă: *zente* vs *gente*, *zitade* vs *citade*, *zorno* vs *giorno*, *arzenti* vs *argenti*; (2) utilizarea lui **x** în loc de **s** și **t** și chiar **z** (în special: *spexa* vs *spesa*, *Venexia* vs *Venetia*/ *Venezia*); (3) evitarea consoanelor duble (de exemplu: *vale* vs *valle*, *cale* vs *calle*). Din acest motiv, nu trebuie să surprindă denumirea de *Landus* dată – în cele din urmă – textului de către Engel, care-l datase inițial sub anul 1480[20]. Influențat poate de Kovácich, dar şi preluat apoi de Zsigmond Pál Pach şi András Kubinyi[21], a presupus că descrierea i s-ar fi datorat arhiepiscopului Cretei, venețianul Girolamo Lando, trimisul papilor Pius al II-lea şi al Paul al II-lea în Europa Centrală (1459–1465)[22], care a şi rezidat în Ungaria, la Buda (între lunile aprilie şi iunie 1462)[23].

I.1. VARIANTELE PĂSTRATE ALE „DESCRIERII"

Textul „Descrierii"a supraviețuit, în parte sau integral, în șase manuscrise, dintre care trei păstrate la Milano, două la Veneția și unul la Vatican. În ordine cronologică inversă, dar în succesiunea folosirii lor de către istorici, acestea sunt:

Manuscrise de la sfârșitul secolului al XVI-lea, trei la număr, databile în anii 1590 sau chiar după (ele au fost folosite de Johann Christian Engel[24], de Márton György Kováchich[25], ambii în 1798, și de Nicolae Iorga, în 1899[26]):

> **Biblioteca Ambrosiana, Milano (BA), Codices (Cod.), [nr.] R 94 Sup.**, ff. 298^{r}–305^{v} [copia întrebuințată de Iorga].
> **Biblioteca Ambrosiana, Milano (BA), Codices (Cod.), [nr.] S 86 Sup.**, ff. 184^{r}–195^{r} [copia folosită cu precădere de către istoricii maghiari].

---

[18] *Acte şi fragmente*, III, p. 37, nota 5.

[19] Celor două copii din BA, li se adăuga cea din BNM (cf. *Descrizione dell' Ungheria nei secoli XV et XVI*, ed. [cardinal] János Mircse de Barátos [Brateş], Budapest, 1881, nr. 1, p. 29–34).

[20] *Geschichte*, II, p. 2–3. În prima fază, Engel l-a socotit pe legatul Giovanni de Aragon, trimis în Ungaria de papa Sixt al IV-lea (1479–1480), drept autor al textului (Edith Pásztor, *Giovanni d'Aragona*, în *Dizionario Biografico degli Italiani*, III (1961), *sub voce*). Acesta era fiul socrului lui Matia (regele Ferdinand), adică un neapoletan, fapt care nu se potrivea cu limba textului.

[21] Cf. G. M. Tóth, *A New Testimony*, p. 142, nota 7. În acest context, este important un studiu al lui A. Kubinyi: *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején*, în *Humanista műveltség Pannóniában*, ed. István Bartók, László Jankovits, Gábor Kecskeméti, Pécs, 2000, p. 7–26, la p. 11.

[22] Dan Ioan Mureşan, *Girolamo Lando titulaire du Patriarcat de Constantinople (1474–1497) et son rôle dans la politique orientale du Saint-Siège*, în „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica", VIII (2006), p. 153–258.

[23] Wolfgang Untergehrer, *Die päpstlichen* nuntii*und* legati*im Reich (1447–1484). Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens* [teză de doctorat (Ludwig-Maximilians Universität)], München, 2012, p. 403.

[24] *Geschichte*, II, p. 6–17.

[25] *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, II, p. 13–28.

[26] *Acte şi fragmente*, III, p. 37.

Biblioteca Museo Correr, Venezia (BMC), Manoscritti (Mss.), Lazzari, busta (b.) 24, 10 ff. [copie manuscrisă „de-sine-stătătoare"].

Manuscrise medievale târzii şi moderne timpurii, databile între anii 1470–1480 şi în anii 1530 (textele au fost semnalate şi editate în parte de János Mircse de Barátos, în 1881[27], Géza Erszégi în 2003[28], István Draskóczy înainte de 2008[29], ori de Gábor Mihály Tóth, în 2008)[30]:

Biblioteca Trivulziana, Milano (BT), Codices (Cod.), [nr.] 1458, 10 ff. [copie manuscrisă de-sine-stătătoare].
Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (BNM), Codici Italiani (Cod. Ital.), nr.] VI–276 (=8398), ff. 96^{r}–109^{v} [variantă editată parţial de cardinalul Mircse la 1881].
Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano (BAV), Codices, Urbinas Latinus (Urb. Lat.), [nr.] 728, ff. 29^{r}–37^{r} [codicele a făcut iniţial parte din biblioteca lui Federico de Montefeltro, duce de Urbino († 1482)].

Ediţiile, toate maghiare, de până acum ale descrierii s-au întemeiat pe copiile din anii 1590 (şi după?) din BA (Cod. R 94 Sup. şi Cod. S 86 Sup.), cu excepţia unui extras din copia din anii 1530 din BNM (Cod. Ital. VI–276 (=8398).

I.2. ASEMĂNĂRI ȘI DEOSEBIRI GENERALE

Manuscrisele de la sfârșitul secolului al XVI-lea și, poate de după 1600 (BA R 94 Sup. și S 86 Sup., BMC, Mss. Lazzari, b. 24), reproduc în chip aproape fidel textele cvasi-identice păstrate în BT (Cod. 1458) și BNM (Cod. Ital. VI–276 (=8398)). Există însă şi deosebiri majore: impozitul de ***3%*** (i.e. *tricesima*) din BT (Cod. 1458) și BNM (Cod. Ital. VI–276 (=8398)) este redat drept ***5%*** (i.e. *vigesima*) în BA (94 Sup. și S 86 Sup) și BMC (Mss. Lazzari, b. 24); partea dedicată evenimentelor de după moartea lui Matia (1490–1492/1494) lipsește din toate copiile databile după 1590 (BA R 94 Sup. și S 86 Sup., BMC, Mss. Lazzari, b. 24); această parte lipsește și din copia parțială a „Descrierii" din BAV (Urb. Lat. 728), probabil cea mai timpurie variantă păstrată; la acestea, adăugăm și problema calculării diferite, chiar și greșite din punct de vedere aritmetic, a bugetului lui Matia în variantele păstrate. Acesta a fluctuat între 200 000/ 280 000 și 380 000 de

[27] *Descrizione dell' Ungheria*, nr. 1, p. 29–34. Activitatea ştiinţifică a cardinalului ar merita (re)analizată.
[28] *Relatio de statu Hungariae*, în *Repertoium fontium historiae medii aevi*, IX, Roma, 2003, p. 486–487.
[29] Cf. G. M. Tóth, *A New Testimony*, p. 142, nota 12.
[30] *A New Testimony*, p. 139–158.

ducați, i.e. florini (de fapt, aritmetic corect, 680 000). Sumele se potrivesc doar începutului domniei lui Matia și mai ales epocii jagiellone[31].

Natura predominant fiscală şi financiară a acestor deosebiri evidenţiază – în spiritul de fapt al textului – tocmai situaţiile de la începuturile domniilor lui Matia Corvin şi ale lui Vladislav al II-lea Jagiello, doi regi care se confruntau cu probleme majore şi dispuneau de resurse similare[32].

I.3. STRUCTURA „DESCRIERII"

Pornind de la variantele medievale târzii/ moderne timpurii complete din BT (Cod. 1458) și BNM (Cod. Ital. VI–276 (=8398)), textul se compune din trei părți: a) **Geografia și resursele Regatului Ungariei** (6 manuscrise: BA, Cod. 94 Sup.; BA, Cod. S 86 Sup; BAV, Urb. Lat. 728; BT, Cod. 1458; BMC, Mss. Lazzari, b. 24; BNM, Cod. Ital-276 (=8398)); b) **Istoria Regatului Ungariei din ultimii ani ai domniei lui Sigismund de Luxemburg (1435–1437) și până la începutul domniei lui Matia Corvin (1458–1459/1462/ 1463)** (5 manuscrise: BA, Cod. 94 Sup.; BA, Cod. S 86 Sup; BT, Cod. 1458; BMC, Mss. Lazzari, b. 24; BNM, Cod. Ital–276 (=8398); c) **Evoluția Regatului Ungariei după moartea lui Matia Corvin (1490–1492/ 1493/1494)** (2 manuscrise: BT, Cod. 1458; BNM, Cod. Ital-276 (=8398)).

Varianta cea mai veche (BAV, Urb. Lat. 728) este și cea mai incompletă. Ea se oprește la 1459, în mijlocul conflictului dintre Matia Corvin și Frederic al III-lea de Habsburg. Variantele moderne timpurii, de după 1590, urcă până la pre-acordul dintre cei doi monarhi din 1462 (BA, Cod. 94 Sup.; BA, Cod. S 86 Sup; BMC, Mss. Lazzari, b. 24). Copiile din BT (Cod. 1458) și BNM (Cod. Ital–276 (=8398)) amintesc și restituirea Sfintei Coroane a Ungariei de către Frederic (1463).

I.4. TRANSMITEREA TEXTULUI

Copiile de la sfârșitul secolului al XVI-lea (BA, Cod. 94 Sup.; BA, Cod. S 86 Sup; BMC, Mss. Lazzari, b. 24) se integrează în contextul „Războiului cel lung" (1593–1606)[33]. Atunci, într-adevăr a existat o aplecare spre trecutul medieval[34].

---

[31] Pentru datele şi observaţiile financiare şi fiscale, vezi I. Draszkóczy, A *királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon*. *Szempontok bányászatunk* éskülkereskedelmünk történetéhez, în *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*, ed. Orsolya Manhercz, Budapest, 2014, p. 75–92, precum şi István Kenyeres, *A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt*, în „Századok", CLVI (2022), 2, p. 237–276.

[32] Adică, fără veniturile aduse în plus lui Matia de cuceririle din Austria (după 1485) şi din Boemia (după 1469).

[33] Vezi *Európa elfeledett hadszíntere. A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*, ed. Viktor Kanász, István L. Nagy, Budapest 2021 (în special studiile lui István Kenyeres şi Tamás Kruppa).

[34] Citǎm, cu titlu de exemplu, câteva exprimări din documentația habsburgică de epocă din Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, *Hungarica*, Karton 127–128. *1595*, Karton 127–128. *1595*, fasc. 127–A, f. 50^{r} ([…] *Scanderbeg und Khönig Matthias in Hungern haben offt* […]), 126^{r} ([...] *no*<n>*nulla fierant olim Ioannis Huniadiy et Ferdinandi imperatoris* [...]).

Important este și faptul că varianta din BA, Cod. R 94 Sup. (publicată parțial în 1899 și de Iorga, care a datat textul în intervalul 1459–1470) a fost copiată ca un fel de „uvertură" pentru *Relatione de Dalmazia* (c. 1594–1595) și pentru discursul ținut la Alba Iulia de raguzanul Paolo Giorgio[35], la 10 ianuarie 1595[36].

De asemenea, în BA, Cod. R 86 Sup., înaintea izvoarelor amintite, au fost incluse și scrisori de la Boris Godunov, Jan Zamoysky, Maximilian al II-lea și Murad al III-lea. Ele au fost copiate după texte medievale minore (religioase și practice). Urmau teoreme și apoi un *Vademecum sive de numero philosophorum* („Introducere sau despre numărul filosofilor")[37].

Întrucât varianta din BT (Cod. 1458) este un manuscris de sine stătător, câteva precizări se impun în raport cu copiile descrierii păstrate în miscelanee (BAV, Urb. Lat. 728 și BNM, Cod. Ital.–276 (=8398)), databile, la extreme, între ultimul sfert al secolului al XV-lea și primul deceniu de după bătălia de la Mohács.

> **BAV, Urb. Lat. 728 este o culegere de poeme, din anii 1460–1470, ale lui Giovanni Mario Filelfo (ff. 1^{r}–28^{v}), autorul lui *Amyris* (c. 1476)[38].** Descrierea Ungariei (ff. 29^{r}–37^{r}) a fost „lipită" în completarea acestora de către o altă mână. În finalul manuscrisului, la distanță (de două file) de descrierea Ungariei, a fost adăugată *Triomphale apparato per la Entrata della Cesarea Maesta in Napoli* („Amenajarea triumfală pentru intrarea cezarei maiestăți în Napoli"), a lui Andrea Sala din 1535 (ff. 39^{r}–44^{v}).
>
> **BNM, Cod. Ital–276 (=8398) face parte din așa-numitele „manuscrise sanudiene", adică, din colecția lui Marino Sanudo cel Tânăr**. În acest codice, descrierea Ungariei este precedată, printre altele, de *Historia della Destruttion de Mama Luchi over Cerchasj et Battaglie fatte contra de loro per lo Illustrissimo Soltan Selin, per el Cadi Lascher, diretta a uno amico suo in Costantinopoli, traduto de Lengua turcha in lingua italiana del anno 1517 del Mese d'aprile* (ff. 24^{r}–44^{v}) sau de *Relazione sulla guerra d'Ungheria tra Solimano e Carlo Quinto, 1532*, (ff.48^{r}–94^{r}).

Pe baza acestor date, se poate afirma că textul incomplet al descrierii Ungariei din BAVUrb. Lat. 728 poate să fi fost copiat la mijlocul anilor 1470, dacă nu chiar mult mai târziu, prin anii 1530, în vremea lui Carol Quintul, și că textul complet al descrierii din BNM, Cod. Ital–276 (=8398) se datează sigur după bătălia de la Mohács (1526), în ultimii ani ai vieții lui Marino Sanudo cel Tânăr († 1536)[39].

---

[35] Vezi şi P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, ed. Gh. Lazăr, Bucureşti, 2001, p. 82–83, 171. Cazul raguzanului Paolo Giorgio ar putea fi de folos pentru identificarea motivelor copierii descrierii Ungariei medievale.

[36] Discurs copiat de două ori în amintitul manuscris (BA, R. 94 Sup. f. 326^{r}–330^{v}, 332^{r}–336^{v}).

[37] BA, R. 94 Sup., f. 72^{r}–103^{r}.

[38] Vezi Andrei Pippidi, *1475: atacul otoman asupra Cetății Albe*, în „Analele Putnei", VII (2011), 1, p. 29–36.

[39] Gaetano Cozzi, *Marin Sanudo Il Giovane, Dalla cronaca alla storia*, în „Rivista Storica Italiana", LXXX (1968), 2, p. 297–314.

De tip medieval, atât din punct de vedere al scrisului, cât și din punct de vedere al contextului, este doar textul descrierii din BT, Cod. 1458, asupra căruia ne vom concentra în continuare. Cu excepția acestui text (și poate a variantei din BAV, Urb. Lat. 728), celelalte copii ale descrierii trebuie socotite nu doar ulterioare sfârșitului Ungariei familiei de Hunedoara, ci și posterioare căderii Ungariei jagiellone.

Descrierea Ungariei (huniade) din BT este inedită[40]. Același lucru este pe de-a întregul valabil și pentru copia pereche din BNM, care datează din anii 1530. Explicațiile pentru această situație, care pare direct legată de percepțiile istoriografice asupra celor două Ungarii (cea huniadă și cea jagiellonă), se pot desprinde din a doua parte a analizei, axată pe contextul politic al anilor 1490. Se are în vedere, în aceste condiții, nu o „Descriere" a Ungariei lui Matia Corvin (1458–1490), copiată la vremea domniei lui Vladislav al II-lea Jagiello (1490–1516), ci o „Descriere" a Ungariei huniade timpurii, transmisă prin Veneția pentru folosul politic al Casei de Jagiello de la începutul anilor 1490.

II. MATIA ȘI ROMÂNII/ VALAHII ÎNTR-O PLEDOARIE ÎN DIALECT VENEȚIAN PENTRU CASA DE JAGIELLO

„Descrierea Regatului Ungariei", în forma păstrată, pare o copie a unei mai vechi descrieri din vremea domniei lui Matia Corvin. După 1492, ea fost „editată" , împreună cu o „postfață" privind evenimentele de după moartea lui Matia (1490). O marcă a vechimii/ autenticității descrierii este includerea Chiliei și a Cetății Albe, cucerite de Baiazid al II-lea la 1484, între porturile românești/ valahe[41].

După prezentarea, cu bune și cu rele, a Ungariei de sub Matia, „postfața" era o pledoarie pentru Vladislav al II-lea, în particular, și a Casei de Jagiello, în general:

> [...] *Etiam concluxe pace con Maximiano che dito Regno d'Ongaria pleno iure avese el Regno d'Ongaria dando a Maximiano ducatis 100 milia in 4 termeni, ogni 6 mexi ducatis 25 milia, obligandose Masimiano mandar ad ogni bisogno del Regno e rechiesta del Re contra Turchi cavali 4 milia. A tal modo el Re risto pacifico e quieto indito Regno. El qual Serenissimo Re Valadislao fo fio primo zenito del Re de Polana, za uno anno morto e stato gia XXII Re de Boemia, con grande laude de gloria sua, Re, gratia de tuto quel Regno si de eretici che sono asai, como de catolici.* [...].
> [...] *Il fradelo Zuoan Alberto hera Serenissimo Re de Polana, che esendomorto il padre de dito et aspetando el Regno iure hereditario al dito Re d'Ongaria e de Boemia per esser el primo zenito, sponte e libere, a priegode la Serenissima madre del fradelo, asenti che el dito fradelo sucedese a lui in tal paterno Regno* [...][42].

[40] Cu excepția ultimei file, adică a „postfeței" (jagiellone), publicate de G. M. Tóth în 2008 („A New Testimony", p. 155–158).

[41] [...] *La Valachia Grande e Piciola cunfina da la banda de Griego e Levante cum el Mar Magior. Trovo susso ditto mare, pur aspetanti a dita Valachia, Moncastro, Licostomo, Briligo* […] (BT, Cod. 1458, f. 1^{r}).

[42] BT, Cod. 1458, f. 10^{r-v}.

Prin prudența dovedită și grija manifestată față de supușii săi, Vladislav al II-lea era, în esență, un „anti-Matia". Dar condamnarea „tiraniei" lui Matia, imediat după moartea acestuia la 6 aprilie 1490, nu dusese la ruptura clară și dorită cu trecutul huniad[43], mai ales deoarece, prin Pacea de la Bratislava<-Buda> (noiembrie 1491), Casa de Habsburg își menținea (co-) autoritatea regală asupra Ungariei, pe care o avusese sub Matia prin Pacea de la Wiener-Neustadt <-Roma-Buda> (iulie-octombrie 1463)[44].

Mulți ceretători[45] au atras atenția că Ungaria huniadă nu era „desprinsă din rai" și că Ungaria jagiellonă nu era „un conglomerat disfuncțional"[46]. În plus, după victoria sa din confruntările dintre vara lui 1490 și iarna anului 1491–1492, Vladislav al II-lea Jagiello a avut în continuare nevoie de Matia Corvin, după cum o arată cel mai bine, în toamna anului 1492, angajarea de către noul rege al Ungariei a lui Antonio Bonfini, cronicarul și apologetul răposatului său predecesor[47].

II.1. MATIA CEL DE ORIGINE ROMÂNĂ

O privire comparativă a principalelor variante ale textului „Descrierii" este sugestivă:

> [...] *Qvesto Mathias benche sia Re di tutta l'Ungaria, niente di meno sta in grand pericolo di perdere il Regno per molti contrarii, che lui tra nel Regno.* ***Un gran Contrario di qvesto Re e perche essendo lui dicesso da Janos*** [*Janus* în original][48]***, il qval non era Ongaro Nobile, ma Valach****o* [*Valacco* în original][49],

[43] Din punct de vedere românesc, aceasta se vede cel mai bine din cazul domeniilor transilvane donate de Matia lui Ştefan şi confirmate apoi de Vladislav (vezi Marius Diaconescu, *Contribuţii la datarea donaţiei Ciceului şi Cetăţii de Baltă lui Ştefan cel Mare*, în „Analele Putnei", IX (2013), 1, p. 91–112.).

[44] În completarea studiului citat al lui T. Neumann, *Békekötés Pozsonyban-országgyűlés Budán* (I–II), vezi Tamás Pálosfalvi, *Koronázástól koronázásig: A korona elrablása és hazatérése, 1440–1464*, în *A Szent Korona hazatér: A magyar korona tizenegy külföldi útja,* ed. G. Pálffy, Budapest, 2018, p. 125–166.

[45] J. M. Bak, *Monarchie im Wellental: materielle Grundlagen des ungarischen Königstums im fünfzehnten Jahrhundert*, în *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*, ed. Reinhard Schneider, Sigmaringen, 1987, p. 349–384; Ferenc Szakály, *Mecenatismo regio e finanze publiche in Ungheria sotto Matia Corvino*, în „Rivista di Studi Ungheresi", IV (1989), p. 19–35; Martyn Rady, *Rethinking Jagiello Hungary 1490–1526*, în „Central Europe", III (2005), 1, p. 3–18; T. Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején*, în *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17.század)*, ed. Géza Hegyi, András W. Kovács, Kolozsvár, 2012, p. 213–236, la p. 214–215; Bence Péterfi, *Aus Siebenbürgen in die Steiermark. Der Lebenslauf von Jakab Székely († 1504)*, în *Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter*, ed. Rudolf Kropf, Gert Polster, Eisenstadt, 2015, p. 273–296; T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526* (=*The Ottoman Empire and Its Heritage*, LXIII), Leiden-Boston, 2018, p. 285–287.

[46] Ceea ce se vede și din felul în care regele Vladislav al II-lea Jagiello a rezistat, până la urmă, „conspirației" lui Maximilian I și Ștefan al III-lea de la 1497 (Pop-Simon, *Moldova şi celălalt imperiu*, p. 371–379; vezi și Manfred Hollegger, *Im Osten nichts Neues? Kernräume der Politik Maximilians I*, în *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*, ed. Bogusław Dybaś, István Tringli, Budapest, 2019, p. 125–148, la p. 139–144).

[47] István Daniel Lázár, *Antonio Bonfini alla corte di Mattia Corvino*, în „Arte Lombarde", NS, CXXXIX (2003), 3, p. 12–14.

[48] BA, Cod. R 94 Sup., f. 302^{v}; Cod. S 86 Sup., f. 192^{r}.

***non di troppo gentil parentela**, li Baroni sdegnandosi di sottomettersi al ditto Re di strania parentella, cercano ogni modo & [ac* în original*][50] via di cacciarlo del Reame, et fra le altre occulte vie hanno stimulato & non cessano di tentare il Re di Boëmia, non ostante, che sia suo suocero,che se l'vuole tuorre l'impresa di venire a fare suo figliolo Re, che gli vogliono dar ogni favore, persvuadendo gli, che meglio & piu honor gli fare, che il figliolo fosse Re, che la figliola Reina* [...] (în ediția <Eszterházy-> Engel din 1798; selecția lui Iorga din anul 1897 este marcată cu litere aldine)[51].

[...] *Hic Mathias licet sit totius Hungariæ Rex, nihilominus magno in discrimine versatur regnum amittendi ob plures, qos in regno habet adversarios. Magnum istius regis obstaculum est, quod cum genus ducat a Janus, qui non erat nobilis Hungarus, sed Valachus, nec valde nobilis propinquitatis, indignati barones dicto Regi extranei generis se subjicere, quotidie modum quæritant, quo a regno eum expellant, & inter alia occulta media incitarunt, nec cessant Regem Bohemiæ instigare, licet sit ejus socer, quod si yelit opus aggredi ad creandum suum filium Regem, omnem favorem illi prebituros, melius, magisque honorificum sibi suturum persuadentes si filius esset Rex, quam filia Regina* [...] (în traducerea lui Kováchich tot de la 1798)[52].

Deosebirea față de cea mai veche formă certă a „Descrierii" (BT, Cod. 1458) este considerabilă:

[...] *El Re Matias regna e posede dito Regno et ha molti contrarij, i qual dichiariro par/ticularmente ne li seguenti capitoli, ma principali do, zoe la guera continua e le grave/ opresione riceve da Turchi* […]. *Uno altro contrario ha el Re Matias* [cuvânt suprascris] *d'Ongaria che, per esser lui fiolo de Ianus, el qual avegna/ che la sua virtu el fesse vegnir a grandissima dignita e reputacion, nel stado tandem l'origiene/ sua fu de baso stato e di progenie Vaglacho e zentilhomo comuno et servidor d'alguni baroni// d'Ongaria, e standose exaltado per megianita de le sue opere virtuoxe. Queli che natural/mente sono di progenie signori, vistosi da suo inferiori esser*

[49] BA, Cod. R 94 Sup., f. 302[v]; Cod. S 86 Sup., f. 192[r].

[50] BA, Cod. R 94 Sup., f. 302[v]; Cod. S 86 Sup., f. 192[r].

[51] J. Ch. Engel, *Geschichte*, II, p. 14.

[52] Redăm și nota lui Engel din finalul ediției sale a descrierii: **Am Ende der Handschrift hat der Herr geheime Rath und Siebenbu[e]rgische Hofrath Graf Johann* Nepomuk Eszterházy *eifsriger Sammler, Liebhaber und Kenner Ungrischs Siebenbu[e]rgischer Handschriften und Mu[e]nzen, dessen gu[e]tiger Mittheilung ich dieses wichtige Actenstu[e]ck zu danken habe, eigenha[e]ndi beygesetzt:* „Descriptum ex libris Florentinis Bibliothecae Vaticanae in bibliotheca Excellentissimi D. Episcopi Transilvaniae C. Ignatii Batthyán reperibilibus. NB. Nomina propria in hoc Instrumento reperibilia ob scriptoris inscitiam adeo truncata sunt, ut divinari vix queant". (*Eine in Italien gemachte, aber nicht gerathene Uebersetzung hiervon habe ich durch die Guete des Herren* v. Kovachich *aus dem Vorrath Sr. Excellenz der Hrn. Bischofs von Siebenbu[e]rgen, zum Gebrauch erhalten. Dahen ist angemerkt, daß diesses Actenstu[e]ck eigentlich abgeschrieben sey aus der* Bibl. Ambr. Sig. S 86 part. super. et R 94 Part. infer., *also aus 2* Codd. (J. Ch. Engel, *Geschichte*, II, p. 17).

dominati intrinsichamente, por/tavano odio al Re e vivendo el Signor Ianus,per diversi modi et vie, praticono piu volte de farlo/ dechapitar male, ma la prudencia de esso Ianus fotanta che per fin el vise lui sepe ben pre/valerse da loro suo contrarij [...][53].

Eliminarea „postfeței" jagiellone (din copiile din BA în acest caz) a dus la agravarea „handicapului românesc" al lui Matia, întărind importanța jagiellonă ungară a acestuia. Asemenea formulări dure (extinse) la adresa lui Matia și a originii sale, precum cele din manuscrisele din BA de mai sus, pot fi întâlnite doar în primele ediții tipărite ale „Decadelor" lui Bonfini (1543, 1568) și ale traducerilor acestuia în germană (1545, 1581)[54]. Lucrarea era la îndemâna cititorilor la Buda prin 1499[55]. Filele lui Bonfini privind originile și „romanitatea românească/ valahă" a lui Matia sunt ulterioare decesului monarhului numit Corvin (post 6 aprilie 1490 – ante 10 octombrie 1492)[56]. Ele i-au fost prezentate lui Vladislav al II-lea, care le-a apreciat atât de mult încât i-a înnobilat nu doar pe Bonfini și pe fiul acestuia, Francesco[57], ci și pe copistul „Decadelor"[58].

Bonfini (în ediţia parţială latină, primele trei „Decade", din 1543): <ad annum 1458> […] *Nonnullos Hybridam appellasse quem dissimilis lingue parentes aediderint. Id imprimis citerioris Ungarie proceres dicere Valachum regulum non esse ferendum* […][59].

Bonfini (în traducerea germană a primelor trei „Decade" din 1545): <ad annum 1458> [...] *etliche nennten inen Hybridam,* ***als einen hundt der ein zwictdarm oder von zweyerley arte herkompt,dieweyl er von eim Roᵉmischen vatter und einer froᵉmden muᵒtter erborn,*** *die nit ein Sprach gehebt. Diß haben zuᵒm vordersten die Landherrn in den inern Ungerlandt geredt, der Walachisch Künig ist nit zu leyden* [...][60].

---

[53] BT, Cod. 1458, f. 7^{r-v}.

[54] Vezi introducerea (în latină) la *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. József Fógel, László Juhász, Béla Iványi, I, Leipzig, 1936, p. XXXIII–LIII.

[55] Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic, *Epistolae*, ed. Augustin Potůček, Budapest, 1946, nr. 54, p. 55–56 (14 septembrie 1499).

[56] Vezi Al. Simon, *Un imbroglio din Dacia Mediterranea: umanistul Antonio Bonfini, episcopul de Oradea Ioan Filipec şi amintirea domniei regelui Matia Corvin*", în „Crisia", LII (2022), p. 209–224.

[57] Jenő Abel, *Bonfini életraizáról*, în „Egyetemes Philologiai Közlöny", IV (1880), p. 288–291, la p. 290; László Tóth, *Analecta Bonfiniana*, în „Corvina", IX (1929), 1, p. 182–204, la p. 183.

[58] *Analecta Scepusii sacri et profani*, ed. Carol Wagner, II, Wien, 1774, p. 113–114.

[59] *Antonii Bonfinii Rerum Ungaricarum decades tres, nunc demum industria Martini Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem aeditae, antehac nunquam excusae. Quibus accesserunt Chronologia Pannonum a Noah usque haec tempora, & coronis Historiae Ungaricae diversorum Auctorum* [Wien-] Basel (*ex Roberti Winter officina*), 1543, p. 519.

[60] *Des Aller Mechtigsten künigreichs inn Vngern/ warhafftige Chronick vnnd anzeigung/wie das anfang/ auff vnd abgang genummen/ wie auch das vilfaltig anfechtung vnd vberfall gelitten/ vnd andern Nationenschwerlich zůgefůgt/ vnd sich der Tűrckischen angriff so lang biß zů vnsern zeytten, so ritterlich erwert hatt/ inn dreyßsig Buᵉchern beschryben mitt jhren Figurenlautter anzeygt vnderklaᵉrt wirt*, Basel (tipar la Robert Winter/ în original: *Zu Basel by Růprecht Winther/ im Jar M.D.XLV.* Colofon: *Gedruckt inn der loblichen Stat Bernn inn Vechtlandt/ Bey Mathia Apiario/ inn kosten vnd verlegung des Ersammen vnnd wolgeachten Růprechten Winther Burger vnnd Truckerherren zu Basel, imm jar M.D.XLV. vnd vollendet auff den fünfften tag Martij*),1545, p. 369^{v}.

Bonfini (în ediţia completă a textului latin din 1568): <ad annum 1458> [...] *nonnullos Hibridam appellasse, quem dissimilis linguae parentes ediderint, id in primis citerioris Vngarie proceres dicere Valachum regulum non esse ferendum* [...][61].

Bonfini (în traducerea germană a textului latin complet din 1581): <ad annum 1458> [...] *etliche nennten ihn Hybridam,* ***als ein Hund der einZwickdarm oder von zweyerley Art herkompt,weil er von einem Roᵉmischen Vatter und einer fremdden Mutter geboren*** *die nicht eine Spraach gehabt. Diß haben zum foᵉrdersten die Landherren in dem inneren Ungerland geredt, der Walachische Koᵉnig ist nicht zu leyden* [...][62].

Atât în istoriografia română, cât şi în cea maghiară s-a accentuat apartenenţa scrierii lui Bonfini la finalul domniei lui Matia[63]. Nu s-a remarcat faptul că atacurile la adresa originii româneşti a monarhului huniad s-au păstrat numai în varianta prezentată nedoritului urmaş al acestuia, care a agreat-o şi răspândit-o. Ca urmare, calitatea de *Valachorum regulus*[64] atribuită de Bonfini lui Matia (*ad annum* 1458), apoi lui Ştefan al III-lea al Moldovei (*ad annum* 1492)[65] avea atât un înţeles huniad, cât şi unul, în primul rând, jagiellon.

II.2. CHESTIUNEA ROMÂNEASCĂ/ VALAHĂ ÎN REGATUL UNGARIEI

La mijlocul anului 1490 se manifestase deja un fel de obsesie românească/ valahă în Regatul Ungariei. Mulți înalți demnitari erau declarați români, ca într-un

---

[61] Antonii Bonfinii, *Rerum Ungaricarum decades quatuor, cum dimidia : Quarum Tres priores, ante annos XX, Martini Brenneri Bistriciensis industria editae, iamque diversorum aliquot codicum manuscriptorum collatione multis in locis emendatiores: Quarta vero Decas, cum Quinta dimidia, nunquam antea excusae, Ioann. Sambuci Tirnaviensis, Caes. Maiest. Historici, &c. opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur : Una cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot, quorum seriem versa pagina indicabit: Accessit etiam locuples rerum & verborum toto opere memorabilium Index*, Basel (*ex officina Oporiniana* [*per Bartholomaeum Franconem, et Paulum Quecum, sumptibus partim successorum Oporini, partim Sigismundi Feirabent*]), 1568, p. 542.

[62] Titlul era: *Ungerische Chronica, das ist ein grůndtliche beschreibung deß aller måchtigsten und gewaltigsten Koᵉnigreichs Ungern*. Urma explicitarea mărunt tipărită: [...] *Darinn nicht allein dieses weitberühmbten Lands Könige/ Hertzogen* [...] *Geschlecht* [...] *sodern auch der vralten Scythier* [...]. Apoi: *Erstlich durch den Hochgelehrten Herrn Antonium Bonfinium in 45 Bůchern in Latein beschrieben. Jetzung aber dem gemeinen Vaterland Teutscher Nation zum besten in gut gemein Hochteutsch gebracht*, Frankfurt-am-Main (tipar: Sigmund Feyerabendt/ în original: *Gedruckt zu Frankfurt am Mayn durch Peter Schmidt. In verlegung Sigmund Feyerabendts. M.D.LXXXI.*), 1581. Citatul este de la p. 275.

[63] Aceasta în pofida notelor lui Péter Kulcsár, *I manoscritti di Antonio Bonfini*, în „Camoenae Hungaricae", I (2004), p. 71–92.

[64] Formă consacrată în dreptul lui Matia abia prin ediţia „Homán-Horthy" a lui Bonfini (*Rerum Ungaricarum Decades*, III, Leipzig, 1939, p. 224; pentru Matia; IV, Leipzig, 1941 [de fapt Budapest, 1944], p. 234, pentru Ștefan).

[65] Al. Simon, *Crăişorii valahilor din a doua jumătate a secolului XV*, în „Crisia", XL (2010), p. 159–167.

fel de conjurație valahă, întreținută de Matia și moștenită de la acesta. Inclusiv Iacob Székely și Balázs Ráskai erau făcuți români, deși numai români nu erau[66].

> […] *El provisore del castello de Buda se chiama Blasio Raschai et e Valacho allevato de la r*<egia>*m*<aesta> *da tenera eta, et ha, ultra el castello de Buda, circa 22 o 24 altre castelle del Duca Zo*<anne>*, et e uno deli zurati et fidatissimo ete una cosa medesima col preposito More, el quale preposito ha la corona, tute le zoie et le argenteri de la r*<egia> *m*<aesta>*e homo da 38 ani vel circa, et l'uno et l'altro stano in lo catello de Buda* […] (Buda, 1 iunie 1490)[67].

> [...] *Sechel Jacob e uno alevo dela felice memoria del Serenissimo Re Mathia, valentehome in arme et e dele parte inferiore de Vallachia, homo de 40 a 45 ani, et e stato continuamente capitaneo del prefato Re contro l'Imperatore in le parte de Stiria, Carinthia et Carinolla* [...][68]. Sau, în alt loc: [...] *Sechel Jacob, id est Jacobus Siculus e de una parte inferiore de Transilvania, dove habitano populi che se domandano Siculi perche al tempo de Romani andorono habitare la; questo e allevo del Re, homo de circa 42 o 44 anni* [...] (Buda, 1 iunie 1490 [și după])[69].

Trimișii milanezi își dăduseră seama că favoritul lor, Ioan Corvin, fusese părăsit de mulți baroni ungari. Depindea de vechea gardă a tatălui său (mult mai târziu, la peste un deceniu de la primele ediții maghiare ale „Descrierii", Gheorghe Șincai, bibliotecarul familiei Wass de Țaga, a scris despre „sumețirea" lui Ioan Corvin sprijinită pe români)[70].

Cele mai dure cuvinte la adresa lui Matia par, la acea vreme, relatările jagiellone:

> „La anul 1490, a murit Matia, regele ungarilor, care a fost de neam român, fiul lui Ioan de Hunedoara, intrus în Regatul Ungariei". Text latin: […] <*Ad annum 1490*> [...] *obiit Mathias rex Ungarorum* [...] *quit fuit genere Valachus, Iohannis de Hunyad filius, regni Ungariae intrusus* [...] (*Rocznik świętokrzyski do roku 1490* [Analele Sfintei Crucii pentru anul 1490])[71].

---

[66] Cf. I. Drăgan, *More-un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania şi Ungaria*, în „Arhiva genealogică", NS, V (1998), 1–2, p. 51–63, aici la p. 61.

[67] Archvio di Stato di Milano, Milano (ASM), Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S.), Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 642. *1490–1492*, fasc. 1. *1490*, nenumerotat (nn) (1 iulie 1490; doar acest raport milanez a fost editat în Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek. Mátyás király korából1458–1490* (=*Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), IV. [*1489–1490; 1458–1490*], Budapest, 1878, nr. 145, p. 208–209).

[68] MDE, IV, nr. 145, p. 209.

[69] ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 642, fasc. 1, nn (1 iulie 1490 sau post; editat în I.-A., Pop, Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârşitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018, p. 129–130).

[70] Cf. I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania. 1440–1514*, București, 2000, p. 401.

[71] *Rocznik świętokrzyski do roku 1490* [Analele Sfintei Crucii pentru anul 1490], ed. August Bielowski, în *Monumenta Poloniae Historica*, III (1887), p. 53–87, la p. 87 (cf. Julia Dücker, *Konstruktion*

[...] <*Ad annum 1468*> [...] *Matyasz chłop, kurczek, Wołoszyn, pies, niegodziem jej* [...]. I.e. [...] *Matia* <este> un *țăran, un pitic, un Valah, un câine, nu este demn de ea* [...] (acestea ar fi fost cuvintele Elisabetei de Habsburg, sora lui Ladislau al V-lea Postumul, soția lui Cazimir al IV-lea și mama principilor Vladislav, Jan Albert, Alexandru și Sigismund)[72].

Anterior, Cazimir al IV-lea Jagiello evitase atacurile la adresa românității lui Matia. Astfel, la 3 decembrie 1471, dogele Veneției, Nicolò Tron, trimitea căpitanului general al oștilor sale copia unei scrisori expediate anterior de Cazimir lui Matia:

Kazimirus, Dei gratia! Illustrissimi principis, et domini Kazimiri, eiusdem Dei et Domini gratia, regis/ Polonie et magni principis de Licia, Rusie et Prusie domini et naturalis heredis etc., tibi,/ domino Matheo Humiyade de Ungaria, regni Ungarie intruso regi et violento domino, nostram/ salutem secundum quod se pro nunc factum habet.// Notum est nobis et omni populo qualiter tu/ regni Ungarie es possessor male fidei et inhabitator, et illud regnum vi et violentia cum/ gladio tibi fecisti obedientiam exhibere, cum aliquibus tuis nominatis amicis, qui tibi favorem et/ iuvamen dederunt,cum quibus tu etiam et prelatos illius regni, barones et communitates compulisci, et/conatus fuisti, nulla legittima causa interveniente, quod tu adhuc in hodiernum diem tenes et/ possides in dominium contra Deum et instantiam naturalemque hereditatem sanguinis imperatoris/ Sigismondi, nostri urbani et regis Latislay in aliorum regum nostrorum predecessorum pie memorie/ deifice et iuridice, post obitum dicti regis Latislay pertinere dignoscitur, quod/ regnum sicut pretactum est, non iuridice sed violentercum gladio possessionem accepisti […][73].

Nici Ladislau al V-lea Postumul, unchiul matern al lui Vladislav al II-lea, nu se referise la originea românească a Hunedoreștilor când condamnase „crimele huniade" (21 martie 1457). Aceștia perturbaseră doar ordinea naturală a lucrurilor:

[...] *Universi conditor orbis cuncta a se creata certo ordine et firma lege stabiliens inter homines racionis capaces alios aliis propositis constituit que reges et principes et magistratus et eis communem populi cetum ad hoc subicere voluit, ut subiectum sibi populum inter se iusticia gubernent, liberalitate mulceant et, quemadmodum benemeritos premiis honorant, ita delinquente et sceleratos digna scelerum animadversione puniant et*

einer ruhmreichen Vergangenheit: die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus, în *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*, ed. Michael Borgolte, J. Dücker, Marcel Müllerburg, Bernd Schneidmüller, Berlin, 2011, p. 137–151, la p. 142, nota 173).

[72] Małgorzata Duczmal, *Jagiellonowie. Leksykon biograficzny*, Poznań-Kraków 1996, p. 282.

[73] Scrisoarea a fost editată cel mai recent în I.-A. Pop, *Alcuni aspetti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo*, în „Transylvanian Review", XXIV (2015), suppl. 2 [2016], p. 24–32, la p. 24–25.

emendent, quatenus sui conditoris imitati legem nec bona irremunerata neque scelera relinquant impunita. [...][74].

Situația s-a schimbat după 1490. S-a ajuns la exprimări mult mai tranșante, după ce și Ioan (12 octombrie 1504) a murit și după ce linia masculină a lui Matia s-a stins repede:

> [...] *Rex tulit modeste iniqua decreta se forsan versus Bohemiam accingit Gubernator fit natus olim Stephani natu maior contra quem Maximillianus vires et animum excitat. Walachi statu indigno Hungarorum perpenso sunt solliciti, ut se adunent nobis, forsan enim estate futura Maximilliani suppellex Hungaro*[s] *cinget et presertim gubernatorem ingenuum, con*<tra quem i>*lla Maiestas Romanorum plebeum esse velit* [...]. Cracovia, 30 noiembrie 1505; Jan Łaski, mare cancelar și viitor arhiepiscop de Gniezno, pentru Lukas Watzenrode, episcop de Warmia/ Ermland)[75].

Care era rolul „defectului românesc" al lui Matia, în contextul pledoariei pentru Vladislav al II-lea Jagiello și familia sa? Pledoaria se încheia cu Sigismund, care trebuia să primească, relativ ușor, „un stat" din partea fratelui său mai mare. Două–trei precizări sunt utile aici: 1. Handicapul românesc al lui Matia era mult mai puțin vizibil în copiile timpurii (din BT și BNM) ale „Descrierii", în raport cu cele târzii (din BA), publicate de istoricii maghiari (ei au și omis voit „problema românească" din copia din BNM, perechea, de fapt, a copiei din BT, ignorate). 2. Practic, nici nu era vorba de un handicap și, dacă fusese vreo problemă reală, aceasta fusese depășită încă de pe vremea lui Iancu, prin faptele de arme ale acestuia din urmă. 3. În „Descriere", inclusiv în „postfață", nu se spunea vreun cuvânt despre fiul răposatului Matia, Ioan Corvin (după cum s-a observat în scrisul istoric maghiar mai recent)[76], care – între 1487 şi, fapt semnificativ, 1493 – a şi fost căsătorit prin procură cu Bianca Maria Sforza, fiica răposatului duce de Milano, Galeazzo Maria[77].

În condiţiile în care, pe de o parte, Iancu „ispăşise" orice păcat românesc pe care i l-ar fi putut transmite lui Matia și, pe de altă parte, din moment ce Ioan, fiul lui Matia și ultimul purtător al posibilului păcat, nici nu era pomenit în discursul

---

[74] În cea mai nouă ediţie, documentul se găseşte în Al. Simon, *Al treisprezecelea apostol: Valachorum regulus*, Cluj-Napoca, 2017, p. 197.

[75] *Acta Alexandri Regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae (1501–1506)* (*=Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX), ed. Fryderik Papée, Kraków, 1927, nr. 305, p. 515.

[76] G. M. Tóth, *A New Testimony*, p. 148–149.

[77] Notăm în raport, alături de datarea copiei din BT a „Descrierii", că, până în toamna lui 1492, Ludovico *il Moro*, unchiul şi „protectorul" Biancăi Maria, a permis negociere şi pentru (re)căsătorirea fetei cu Vladislav al II-lea Jagiello (Daniela Unterholzner, *Bianca Maria Sforza (1472–1490): Herrschaftliche Handlungsspielräume einer Königin vor dem Hintergrund von Hof, Familie und Dynastie* [teză de doctorat (Universität Innsbruck)] (Innsbruck, 2015), p. 36–39, 42–43). Papa Alexandru al VI-lea a divorţat-o pe Bianca Maria de Ioan, ea devenind, în cele din urmă, soţia lui Maximilian I de Habsburg (noiembrie 1493), nunta fiind oficial celebrată în martie 1494.

pro-jagiellon al „Descrierii", miza menţiunii privitoare la originea lui Matia era alta. Aceasta trebuie căutată în esență după moartea regelui huniad şi în relaţie directă cu orice român care ar fi putut influenţa, în chip nedorit de Jagielloni, soarta Ungariei şi a tânărului Sigismund. Acest român era, încă din timpul domniei lui Matia, Ştefan al III-lea cel Mare al Moldovei[78].

II.3. SOLUȚII VENEȚIENE ȘI ROMÂNEȘTI PENTRU SIGISMUND

Principala punte între Veneția (în al cărei dialect a fost redactată „Descrierea" Ungariei) Casei de Hunedoara și Casa de Jagiello (căreia îi servea textul în discuție) a fost Filippo Buonaccorsi Callimachus (1437–1496)[79]. În raport cu viața acestui cunoscut umanist și politician deopotrivă, remarcăm aici și anul greșit, 1436 (în loc de 1456), trecut în „Descriere", în variantele ei cele mai vechi și mai complete (din BT și BNM), drept an al nașterii lui Vladislav al II-lea Jagiello[80]. „Descrierea", în varianta păstrată la Milano (BT) și la Veneția (BNM), a fost finalizată cel mai devreme în a doua jumătate a anului 1493 (după cum s-a putut vedea).

În termen de cel mult un an și jumătate, Callimachus, principalul consilier al lui Jan Albert, a pledat cauza lui Sigismund la Veneția[81]. Republica Sfântului Marcu trebuia să-l accepte pe Sigismund drept „căpitan" al ei în Italia (așa cum Ștefan al III-lea cel Mare îi era „căpitan" în Răsărit[82]), unde încă tânărul Sigismund trebuia să se formeze (precum se formase odinioară Iancu de Hunedoara la Milano[83]). *Serenissima* nu s-a arătat încântată de această perspectivă[84].

Deși documentele privind negocierile purtate, prin Callimachus, între Veneția și Cracovia au fost demult publicate[85], multe date ale lor au fost cel mai adesea ignorate în istoriografii. Atenția s-a concentrat fie pe persoana lui Sigismund privit între fraţii săi[86], fie a căzut pe planurile jagiellone ale lui Callimachus[87]. Înainte să-și primească „statul" (de la Vladislav al II-lea al Ungariei, nu de la Jan Albert al Poloniei), Sigismund mai avea un pas de făcut în slujba Veneției. Însă, era vorba cu

[78] Este concluzia firească care se impune ţinând cont şi de „dovezile materiale din epocă" (vezi repertoriul din A. A. Rusu, *Ştefan cel Mare şi moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, 2022).

[79] Domenico Caccamo, *Filippo Buonaccorsi* (*Callimachus Experiens*), în *Dizionario Biografico degli Italiani* (Roma), XV (1972), *sub voce*.

[80] Vladislav s-a născut la 1 martie 1456 (Zygmunt Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów*, Warszawa, 1968, p. 61).

[81] Vezi Józef Garbacik, *Kallimach jako dyplomata i polityk*, Kraków, 1948, p. 137–140.

[82] I.-A. Pop, Al. Simon, *Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției, regele Moldovei și crăișorul valahilor, în toamna anului 1492*, în „Revista istorică", NS, XXXI (2020), 1–2, p. 61–85.

[83] P. Engel, *Hunyadi pályakezdése*, în *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, ed. M. Diaconescu, Satu-Mare, 1997, p. 91–109.

[84] Mai ales din cauza „coborârârii" francezilor lui Carol al VIII-lea de Valois în Peninsula Italică, împotriva cărora Veneția avea nevoie de sprijinul lui Maximilian I de Habsburg (Michel Mallett, Christine Shaw, *The Italian Wars. 1494–1559*, Harlow, 2012, p. 27–29).

[85] Giuseppe Della Santa, *Di Callimaco Esperiente in Polonia e di una sua proposta alla Repubblica di Venezia nel 1495*, în „Nuovo Archivio Veneto", XXVI (1913), p. 134–161.

[86] Vezi şi Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziţia internaţională a Moldovei la sfârşitul secolului al XV-lea)*, în „Romanoslavica", XVII (1970), p. 525–554.

[87] Krzysztof Baczkowski, *Rady Kallimacha*, Kraków, 1989.

adevărat, în cazul lui Sigismund, de o treaptă în *cursus honorum* sau de o soluție temporară? Congresul jagiellon de familie de la Levoča din primăvara anului 1494 și impunerea lui Bartolomeu Drágffy drept singur voievod al Transilvaniei, în toamna aceluiași an, ar susține mai curând a doua variantă[88]. La Congresul de la Levoča, un vechi obiect istoriografic de controversă și foarte straniu descris de către Antonio Bonfini[89], s-a decis, după multe ezitări, întronarea lui Sigismund în locul lui Ștefan al III-lea cel Mare. Domnul Moldovei a fost informat despre aceasta de îndată de către Bartolomeu Drágffy[90].

Venit, după nici jumătate de an, pentru prima și ultima oară în Transilvania, Vladislav al II-lea a trebuit să-l accepte pe Bartolomeu drept unic voievod[91]. Apoi, regele a pornit împotriva lui Laurențiu Újlaki, ducele Bosniei și principalul sprijin al lui Ioan Corvin[92]. Unul din rezultate a fost registrul cosmetizat, pe anii 1494–1495, al visteriei regale ungare[93].

Cert este că Sigismund a trebuit să aștepte campania lui Jan Albert din Moldova de la 1497[94]. După dezastrul polon, el a fost nevoit să-și reia domiciliul (forțat) la Buda[95]. Sigur este că nenumitul fiu (nelegitim) al lui Matia, Ioan Corvin, a intrat în grațiile Veneţiei şi s-a reconciliat cu Maximilian I de Habsburg și cu Ștefan al III-lea cel Mare (1496)[96]. Peste un an, el a și devenit cetățean și nobil al

---

[88] Vezi Al. Simon, *Regional and Hungarian Designs at the End of Bartholomew Drágffy's Political Career*, în „Banatica", 24 (2014), p. 263–288.

[89] *Rerum Ungaricarum Decades*, IV (1941 [1945], p. 248–253.

[90] Ludwik Finkel, *Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494*, în „Kwartalnik Historyczny", XXVIII (1914), 2, p. 317–350; Katarzyna Niemczyk, *Moldau in polnischen und ungarischen Politik. Das Treffen in Levoca 1494*, în „Codrii Cosminului", XXI (2015), 1, p. 101–114.

[91] T. Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe*, p. 224–227.

[92] Pentru acest conflict, vezi M. Rady, *They brought in an ox as king; they elected and installed him. The Royal Succession in Later Medieval Hungary*, în *Making and Breaking the Rules. Succession in Medieval Europe, c. 1000–c. 1600*, ed. Frédérique Lachaud, Michael Penman, Turnhout, 2007, p. 61–70, la p. 61–62.

[93] Publicat inițial de Johann Christian Engel, registrul a fost republicat în 2019 de Jan Kozak (*Účty budínského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*, Praha, 2019) și, tot în același an, de Tibor Neumann (*Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*, Budapest, 2019). Registrul cosmetizat i-a aparținut trezorierului lui Vladislav al II-lea, Sigismund Ernuszt, episcop de Pécs. Fost susținător al lui Ioan Corvin, Ernuszt a fost acuzat de fraudă la Dieta Ungariei din 1496 (Tamás Fedeles, *Püspökök, prépostok, kanonokok: Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből*, Pécs, 2010, p. 110–116). Prelatula fost apoi implicat în „conspirația" anti-jagiellonă a lui Maximilian I de Habsburg şi Ştefan al III-lea de la 1497 (Pop-Simon, „*Partes Transilvane intrabunt*" (I), p. 22; (II), Anexă, p. 65).

[94] Ulterior, polonezii au tăgăduit cât s-a putut existența unui asemenea plan (Natalia Nowakowska, *Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501*, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. Norman Housley, New York, 2004, p. 128–147, la p. 131–135).

[95] Adorján Divéky, *Zsigmond lengyel herczeg budai számadásai (1500–1502, 1505)* (extras din „Magyar Történelmi Tár", XXVI. Budapest, 1914; *Rationes curiae Sigismundi Iagellonici, ducis Glogoviensis et Opaviensis, Silesiae et Lusatiarum summi capitanei, de annis (1493) 1500–1507*, ed. P. Kozak, Praha, 2014; *Jagelló Zsigmond herceg udvarának számadáskönyve* (*1504–1507*), ed. Krisztina Rábai, Budapest, 2014.

[96] Pe larg în I.-A. Pop, Al. Simon, *Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia*: *Veneția, Casa de Habsburg şi Moldova la sfârşitul secolului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» – Iași", LII (2016), suppl., p. 19–76.

Serenissimei[97]. Adversar politic şi admirator monarhic al lui Matia[98], Callimachus dispăruse între timp, moartea sa neoprind însă campania lui Jan Albert[99].

Din aceste puncte de vedere, „Descrierea" conduce spre un eșec sigur al „statului" special al lui Sigismund, și deschide mai multe posibilități, tot prin persoana lui Sigismund. În cuvintele – cenzurate – ale lui Maciej Miechowita (1521) este vorba în primul rând despre acea *pars Sigismundi*[100] şi despre eforturile depuse pentru asigurarea acesteia.

II.4. URMAȘII LUI MATIA ȘI UNGARIA PROPRIU-ZISĂ

„Descrierea" Ungariei huniade, cu a ei „postfață" jagiellonă, distingea între Ungaria propriu-zisă și aparținătoarele („pertinențele") ei sau cele ce țineau cumva de ea. Nici Țările Române, nici Bosnia, nici Slavonia (-Croația) nu erau considerate părți din corpul principal al Ungariei[101]. Ele făceau parte din părțile oblăduite sau atârnătoare într-un fel de Ungaria[102].

> [...] *El corpo principal del Regno d'Ongaria confina, da una parte de Levante/ verso Sirocho con la Valachia, Servia e Schiavania, da Sirocho a Hostro/ confina parte cum la Schiavania, parte con la Bossina, de Hostro a Garbim,/ verso Ponente, confina cumAlemagna, da Maistro verso Tramontana e da Po/nente verso Maistro cunfina cum Alemagna, da Maistro verso Tramontana cunfi/na cum el Regno di Boemia e parte cum Polonia, da Griego a Levante cunfina/ parte cum Polana e parte cum Tartaria e Valachia* [...][103].

---

[97] Suzana Miljan, Al. Simon, *Jedna isprava iz mletačkog arhiva ili kako je Ivaniš Korvin postao plemićem Venecije*, în „Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti", XXXVIII (2020) [2022], p. 263–267.

[98] Pe baza mai vechilor surse, vezi Al. Simon, *Callimachus şi Dracula la congresul cruciat de la Roma din anul 1490*, în „Banatica", XXXI (2021), 2, p. 81–104

[99] Callimachus a murit în 1 noiembrie 1496. La sfârşitul iernii anului 1496–1497, Jan Albert a mobilizat oastea.

[100] Mathias de Mechovia, *Chronica Polonorum*, Cracoviae, 1521, p. CCCXLVII.

[101] Vezi, în acest context, un concept interesant la Mladen Ančić, *Od zemlje do kraljevstva: mjesto Bosne u strukturi archiregnuma*, în „Hercegovina", XXVI (2015), p. 9–88.

[102] Amintim listele din „descrierile" Ungariei (din anii 1470), păstrate la Milano: (1) [...] ***Le provicie*** [sic]// *Valacia, Transilvagnia, Sciavonia, Servia, Bossnia, Raguzia, Moravia, Silezia* [...] (situaţia de la sfârşitul anului 1472, înregistrată la Milano prin februarie 1473 şi editată de Kovács, *A leggazdabb Magyarok 1472-ben*, p. 426–427); (2) [...] ***Le provintie***// *La prima: Dalmatia// la 2a: Cornatia// la 3a: Boemia// Valatia// Transilvagina* [sic]// *Schiavonia// Servia// Bassina// Ragugia// Moravia// Silegia* [...] (situaţia de la sfârşitul anului 1472, înregistrată la Milano pe 5 octombrie 1473 şi editată de A. R. Natale în *Simonetta*, I, p. 56); (3) [...] *De Boemia, el predicto Re de Ungaria ne tene, de le IIII parte, le tre et ha il più bello che gli sia* [...]// [...] *De Valacchia, quando el Re se incorona ha uno cavallo per casa* [...]// [...] *De Schiavonia se fa el computo insieme con l'Ungaria; in Servia ha Belgrado et alcuni altri castelli fortissimi, et non ne cava quanto ne ha de spesa per le guardie che fa fare*[...] (situaţia din decembrie 1475, în care se remarcă transformarea – fiscală – a „listei de provincii", prezentată la Milano pe 12 mai 1476 şi editată tot de A. R. Natale în *Simonetta*, I, p. 201, şi tradusă parţial în română de Papacostea, *Populaţie şi fiscalitate*, p. 1781).

[103] BT, Cod. 1458, f. 1^{r}.

[…] *Le parte aspetante al ditto Regno sono queste, prima la Valachia Grande e/ la Valachia Picola, la Servia, la Bulgaria, la Dalmacia, Crovacia, Bossina* […][104].

„Țara Transilvană" primea în raport o atenție și o importanță specială („partea principală și cea mai de folos a regatului"), precum arătase nu demult Enea Silvio Piccolomini. După căderea Bizanțului în mai 1453, Piccolomini (papa Pius al II-lea, din 1458 până în 1464) a fost cel mai de seamă promotor al Transilvaniei drept entitate aparte, dar și ca liant vest-est[105]. Inclusiv Baia Mare[106] era socotită în „Descrierea" în discuție parte a Transilvaniei, ceea ce se potrivea raporturilor (huniade ungare), din anii 1480 și nu din anii 1460[107].

[...] *La piu utel e principal parte dil Regno si e la Terra Transilvana, de la quale se tragie el/ sale che bisogna nel Regno, che li vale cercha ducatis C milia al anno et ch'e la prima intrata de la Co/rona. Et apreso dittus sale sono molte minere d'hori, arzenti,rami, piombi, arzenti vivi,/ feri, azali e grandissima quantita de animali de hogni sorte, chomee castroni, bovi,/ cavali et molte altre bestie utilissime* [...][108].

[...] *Apreso vi sono le zeche, le qual sono 4 luogi dove principalmente se levora hori, arzenti, rami/ in monede, e la prima zecha he in Transilvana, chiamata Rivodominarum, dove sono monete/ d'oro, d'arzento et de dita zecha pono tragier el Re cercha ducatis 20 milia* [...][109].

Dintre toate teritoriile din Ungaria propriu-zisă, Transilvania, ca entitate extrem de folositoare și de valoroasă, se potrivea cel mai bine exprimării din finalul „Descrierii":

[...] *Il quinto fra/delo e lo principe Sigismondo, fino a qui sancia stato, ma la grande union e fra/ i diti fradeli facil cosa, he il Re d'Ongaria gli dara stato*[110].

---

[104] *Ibidem*.

[105] I.-A. Pop, Al. Simon, *Piccolomini and the Hunyadis: On the Humanist Lands of Voivode Vlad and King Matthias*, în „Nouvelles Études d'Histoire", XIV, ed. Ioan-Aurel Pop, Victor Spinei, București, 2022, p. 33–54.

[106] Pentru importanța Băii Mari la acea vreme, vezi I. Draskóczy, *Nagybánya bányászata az 1480-as években: szempontok a város pecsétjének történetéhez*, în *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*, ed. Tamás Körmendi, Gábor Thoroczkay, Budapest, 2009, p. 105–113.

[107] I.-A. Pop, Al. Simon, *Transilvania de la Dunăre: scrisorile de la Modena ale reginei Beatrice de Aragon din vara anului 1480*, în „Memoriile Secțiunii Istorice și Arheologie ale Academiei Române", seria a V-a, XXXVI (2021), p. 77–92.

[108] BT, Cod. 1458, f. 2^{v}; descrierea era mai amplă și mai detaliată, referindu-se și la fortificațiile orașelor.

[109] BT, Cod. 1458, f. 9^{v}; din anexa financiară și fiscală la istoria politică recentă a Ungariei.

[110] BT, Cod. 1458, f. 10^{v}.

Plecând (măcar) de la Transilvania, vecină atât cu Valahia, cât și cu Imperiul Otoman ([…] *La qual Terra Silvana e bene habitada de zente/ utele, per che cuntinuamente sono Aleman cum Turchi chavasse de Transilvana ala defension/ del Regno cercha XL^ta milia persone de bone et utile zente a tal imprexe* [...][111]), Vladislav al II-lea îi putea da „statul" și „statutul" mult-dorit fratelui său mai mic, Sigismund. Doar că, de la începutul anului 1494, Ștefan al III-lea era cunoscut de Republica Sfântului Marcu ca fiind „contele Transilvaniei"[112].

Asemenea rezolvări (statale) erau încurajate de însăși politica răposatului Matia. Sfârșitul domniei acestuia a fost marcat de o serie de partaje huniado-habsburge, ungaro-teutono-moscovite sau ungaro-otomane[113]. Mai întâi, regele plănuia să împartă Uniunea polono-lituaniană între el, Cavalerii Teutoni și Rusia Moscovită (ante 2 decembrie 1488)[114]. În același timp, era dispus să lase Ungaria propriu-zisă Casei de Habsburg, pentru ca Ioan Corvin să devină măcar rege al Bosniei și al Croației[115]. Negocierile începute în toamna anului 1488 s-au prelungit până în ajunul morții lui Matia, ca și în cazul tratativelor cu Baiazid al II-lea[116]. În fine, conform lui Matia, în septembrie 1489, sultanul i-ar fi promis acestuia restituirea a cel puțin unuia dintre porturile („valahe") cucerite la 1484[117].

Iese altfel în evidență includerea în „Descriere" a Brăilei între porturile românești, pe picior de egalitate cu Chilia (~ Licostomo?) și Cetatea Albă: ([…] *Trovo susso ditto mare, pur aspetanti a dita Valachia, Moncastro,/ Licostomo, Briligo* […][118]). Brăila ajunsese cu adevărat la o importanță mare după căderea porturilor Moldovei, adică după 1484[119]. Din acest motiv, ca în cazul Băii Mari plasate în Transilvania, accentul pus pe Brăila trebuie văzut drept o expresie a realităților și intereselor din ultimii 10–15 ani ai secolului al XV-lea.

---

[111] BT, Cod. 1458, f. 2[v].

[112] *Hurmuzaki*, VIII, nr. 34, p. 29.

[113] Discutate prima oară de K. Baczkowski în *Walka o Węgry w latach 1490–1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* (=*Universitas Jagiellona. Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae Historicae*, CXVI), Krakow, 1993 [1995].

[114] K. Nehring, *Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (I), în „Levéltári Közlemények", XLVII (1976), 1, p. 87–120, sub nr. 203, p. 119.

[115] J[oseph]. <von> Zahn, *Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts*, în „Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen", XVII (1880), p. 33–80, la nr. 6, p. 73–74 (reeditat, dar sub octombrie 1489, de Ferdo Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)* (I), în „Starine", XXXVII (1934), p. 189–344, la nr. 43, p. 271–272).

[116] Al. Simon, *Moldova şi voievodul ei în discuţiile regelui Matia Corvin cu legatul papal Angelo Pecchinoli (1489–1490)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» – Iași", LIX (2022), p. 1–47.

[117] Antonín Kalous, *The Legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488–1490)* (=*Collectanea Vaticana Hungariae*, II, 8), Budapest-Rome, 2021, Anexă, nr. 40, p. 227–228.

[118] BT, Cod. 1458, f. 1[r].

[119] După cum a atras atenția Ovidiu Cristea în 2016 (*Presiune otomană, reacţii diferite: Moldova şi Ţara Românească la cumpăna secolelor al XV-lea şi al XVI-lea*, în „Analele Putnei", XII (2016), 1, p. 147–160, la p. 158–159), pe baza izvorului (din 1525!) publicat de Tibor Neumann în 2012 (*A Szapolyai család oklevéltára*, I. *Levelek és oklevelek (1458–1526)*, Budapest, 2012, nr. 604, p. 506).

ALEGERILE UNGARIEI DE LA RÁKOS LA RÁKOS (1490–1505)

„Descrierea Regatului Ungariei" începea prin invocarea lui Iisus (*Iesus// Informacion de le conditioni e qualita del Regno d'Ongaria, como etiam de/ le membra aspetante a quello, e de suo confini, etiam qualche parte de le conditioni/ e qualita de suoi vicini confinanti al ditto Regno, dechiariro iusto el mio potere,/ segondo la mia pocha e debile suficientia, quando mi par potere converita dechiari/re per la praticha et noticia ho de quelle parte*)[120]. Se poate presupune că la baza textului a stat un raport al unui om al Bisericii. Se poate – după cum s-a arătat – să fie vorba despre însuşi legatul papal, din anii 1460, Girolamo Lando († 1497)[121], un veneţian[122].

Redactarea nucleului textului de către un prelat, veneţian pe deasupra, ar fi dat și mai mare greutate „Descrierii" puse, spre mijlocul anilor 1490, în serviciul Casei de Jagiello. La acea vreme, un text mai vechi sau mai multe texte din deceniile precedente au fost folosite drept „preludiu" pentru pledoaria propriu-zisă în favoarea Casei de Jagiello din „postfața" „Descrierii".

Datorită dialectului venețian folosit, textul „Descrierii", în varianta completă cea mai veche (BT, Cod. 1458), apare drept unitar. Trebuie însă să luăm în calcul și posibilitatea ca mai multe rapoarte să fi fost unite într-un tot. „Alipirea" veniturilor regale la istoria politică a regatului până la 1463 (în cazul BT, Cod. 1458) și necuprinderea lor la partea geografică introductivă sugerează aceasta.

În „Descriere" erau prezentate date ungare, care se potriveau începutului domniei lui Matia. Prin problemele și informațiile financiare și politice înfățișate, datele reduceau distanța dintre Ungaria huniadă și încă tânăra Ungarie jagiellonă. Este posibil chiar ca pe anumite texte autentice să se și fi intervenit după 1490 pentru a le potrivi și mai bine politicii de la acea vreme. Cazul Băii Mari, plasate în Transilvania, și cel al Brăilei, pusă pe același plan cu Chilia și a Cetatea Albă, pledează în acest sens.

---

[120] BT, Cod. 1458, f. 1[r].

[121] Deşi marginalizat (nu a primit vreodată pălăria de cardinal, nici după moartea lui Matia, care s-a opus acestui plan veneţian), Lando era în continuare patriarh latin de Constantinopol; Polonia lui Cazimir al IV-lea acceptase autoritatea acestuia la momentul primelor misiuni italiene ale lui Callimachus (1476), spre deosebire de Ungaria lui Matia (*Hurmuzaki*, VIII, nr. 18, p. 14; Pop-Simon, *Re de Dacia*, p. 140).

[122] Această idee poate fi susţinută şi prin modul în care autorul descrierii (al unei părţi din ea) a insistat pe rolul nefast al co-voievodului Transilvaniei Nicolae Nicolae Iločki (Újlaki), ceea ce se potrivea doar primilor ani din deceniul al şaptelea al secolului al XV-lea, ante 1465 (în comparaţie, Davor Salihović, *Exploiting the Frontier: A Case Study: the Common Endeavour of Matthias Corvinus and Nicholas of Ilok in Late Medieval Bosnia*, în *Medieval Bosnia and South-East European Relations: Political, Religious, and Cultural Life at the Adriatic Crossroads*, ed. Dženan Dautović, Emir O. Filipović, and Neven Isailović, Leeds-Amsterdam, 2019, p. 97–112). În completare, pentru „repetarea"/ „potrivirea" istoriilor, este de reţinut că fiul lui Nicolae, Laurenţiu, ducele Bosniei, a fost principalul susţinător al lui Ioan Corvin şi unul dintre marii adversari ai lui Vladislav al II-Jagiello în prima parte a anilor 1490 (T. Fedeles, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat* (*1494–1495)*, Szeged, 2012).

În chip firesc, „istoria” începuturilor lui Matia Corvin (referințele politice explicite nu treceau de anul 1463, al compromisului dintre el și Frederic al III-lea de Habsburg) se subordona „istoriei” începuturilor lui Vladislav al II-lea Jagiello (care, la rândul său, avea de la 1491–1492 un compromis cu Maximilian, fiul lui Frederic). Cele din urmă începuturi (o succesiune de crize), așezate prin decizia Dietei de la Rákos, menite de a-l alege rege pe Vladislav, în iulie 1490, aveau să se încheie de fapt prin tulburările provocate de Dieta Ungariei, tot de la Rákos, din octombrie 1505 și prin nașterea primului și singurului fiu al lui Vladislav, Ludovic (al II-lea), în martie 1506[123].

La capătul acestei „tranziții” de la Ungaria huniadă la cea jagiellonă, „chestiunea valahă” s-a agravat mai întâi din cauza ostilității recurente dintre Casele de Habsburg și Jagiello (temă bine-documentată la Viena încă de la 1848–1849[124]), iar în al doilea rând în urma emergenței „naționaliștilor maghiari” („sciți”), conduși de familia de Zapolya/ Szapolyai[125]și nu în ultimul rând, deoarece, în termen de câteva luni, au murit Ștefan al III-lea cel Mare (iulie 1504) și Ioan Corvin (octombrie 1504)[126]. În acest răstimp, confruntările politice și militare, dar și biologia Casei de Jagiello au făcut ca soarta monarhică a lui Sigismund Jagiello să se împlinească nu în Moldova, nici în Transilvania (prin fratele său de la Buda), ci la Cracovia, unde a fost ales rege în decembrie 1506[127].

În limitele lipsurilor documentare (de pildă, absența practic completă a documentelor privind Moldova din arhivele transilvane după 1489/1490), se poate spune că în Regatul Ungariei s-a impus dorința, aproape autarhică, de liniște[128]. A fost o liniște a cărei cauză a pledat-o – împotriva lui Matia – „Descrierea” Ungariei Casei de Hunedoara prezentată aici.

---

[123] Vezi Al. Simon, *De la Rákos la Suceava: căile ungare şi valahe ale Casei de Habsburg la începutul secolului al XVI-lea*, în „Analele Universităţii Oradea. Istorie”, XVIII (2008), p. 25–58.

[124] Friedrich Firnhaber, *Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490–1526)*, în „Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen”, II (1849) 2, p. 375–551.

[125] András Kubinyi, *Az 1505-ös rákosi országgyűles és a szittya ideológia*, în „Századok”, CXL (2006), p. 361–374; Al. Simon, *Valahii şi Dieta de la Rákos (1505). Consideraţii asupra sfârşitului epocii huniade*, în „Apulum”, XLIII (2006), p. 99–121; J. Burkhardt, *Argumentative Uses of Otherness and Foreignness in Pre-Modern Political Debates in Central Europe*, în „Historical Studies on Central Europe”, II (2022), 2, p. 22–42, la p. 31–32.

[126] T. Neumann, *Mátyás herceg (Szerény adalék a Hunyadi családfához)*, în „Turul”, LXXXVIII (2015), p. 72–73; O. Cristea, *Apus de Soare: eveniment, mărturii, posibile implicații*, în „Analele Putnei”, XVII (2021), 2, p. 153–168.

[127] Mai precizăm doar că, la fel ca la morțile lui Cazimir al IV-lea (1492) şi Jan Albert (1501), și la decesul lui Alexandru (1506) s-a luat în calcul posibilitatea alegerii lui Vladislav al II-lea (și) drept rege al Poloniei.

[128] A se revedea în acest context conflictul dintre ducele Ioan Corvin şi palatinul Ștefan Szapolyai (T. Neumann, *A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért)*, în „Századok”, CXLVIII (2014), 2, p. 387–426).

ANEXE DOCUMENTARE:

A. ORIGINALUL ITALIAN

Biblioteca Trivulzio
Codice no. 1458
Scaff.le (scaffale) no. 85, Palch.to (palchetto) no. 6.

Ungheria/
Informazione[129] dall'anno 1490, o poco dopo//

p. 1:
Iesus

Informacion de le conditioni e qualita del Regno d'Ongaria, como etiam de/ le membra aspetante a quello, e de suo confini, etiam qualche parte de le conditioni/ e qualita de suoi vicini confinanti al ditto Regno, dechiariro iusto el mio potere,/ segondo la mia pocha e debile suficientia, quando mi par potere con verita dechiari/re per la praticha et noticia ho de quelle parte.

El corpo principal del Regno d'Ongaria confina, da una parte de Levante/ verso Sirocho con la Valachia, Servia e Schiavania, da Sirocho a Hostro/ confina parte cum la Schiavania, parte con la Bossina, de Hostro a Garbim,/ verso Ponente, confina cum Alemagna, da Maistro verso Tramontana e da Po/nente verso Maistro cunfina cum Alemagna, da Maistro verso Tramontana cunfi/na cum el Regno di Boemia e parte cum Polonia, da Griego a Levante cunfina/ parte cum Polana e parte cum Tartaria e Valachia.

El Regno d'Ongaria da um[130] capo comenciando verso Levante, seguendo verso Ponen/te, e de longecia mia cento,che sono cercha 500 mia italiani, pero che ogni mio honga/ro e 5 italiani, si che da uno capo a l'altro sonno mia cercha 500 italiani. E la pri/ma terra verso Levante, venendo verso Ponente, che si trova e Brasionia[131], che/ e la prima se atrova usendo de la Valachia, intrando in Hongaria. E l'ultima verso/ Ponente del Reame d'Ongaria si e Varaxdin Honadalizia, che sonno parte Schiavi e par/te Todeschi. Da Hostro a Tramontana per traverso sonno mia cercha 70 in 80/ hongari, che sono cercha 380 italiani, zoe da l'ultimo luogo da la banda d'Ostro/ e el castello over terra del Belgrado, e andando verso Tramontana fino antica/ terra apelata Casciovia verso Polana e Boemia, siche per traverso sono mia 380/ in 400 taliani.

Le parte aspetante al ditto Regno sono queste, prima la Valachia Grande e/ la Valachia Picola, la Servia, la Bulgaria, la Dalmacia, Crovacia, Bossina.

[129] Scris deasupra cuvântului *Relazione*, acesta din urma fiind tăiat.
[130] Corect *un*.
[131] Corect *Brasiovia* sau *Brasovia*.

La Valachia Grande e Piciola cunfina da la banda de Griego e Levante cum el/ Mar Magior. Trovo susso ditto mare, pur aspetanti a dita Valachia, Moncastro[132],/ Licostomo, Briligo. Confina cum ditta Valachia da la banda da Sirocho cum la Bulgaria//
p. 2:
e Servia, da la banda de Griego cum Polana e Tartaria, da la banda de Ponente cum la Bul/garia verso Transilvana.
La Servia e una altra parte del Regno, confina da la banda de Tramontana e Griego/ cum Hongaria, da la parte de Levante cum la Bulgaria, da la parte de Sirocho cum la Schia/vonia, da la parte de Megio di cum la Bossina e Albania.
La Bulgaria cunfina de la parte de Levante cum la Romania, da la parte verso Ponente/ cum la Servia, da la parte verso Griego cum la Valachia, da la parte de Megio di cum la/ Servia predicta.
La Dalmacia e Crovatia, parte cunfina cum la Marina nel Colfo, parte cum la Bossi/na e parte cum el Regno d'Ongaria, parte cum la Lemagna, parte cum l'Istria./
El Regno d'Ongaria e habitado da diverse nation de zente, prima sono Hongari/ puri, zoe baroni e nobeli. Populari zitadini stano fermamente ne le terre e i vila/ni stano nele ville in exerticio[133] de le terre.
Li baroni e nobeli de quel Regno universalmente sono ...[134], che cuntinuamente de/sidera exercitarsi al mestier de le arme, volentiera depredano e, quando non hano/ dove depredare da nemici, fra l'uno e l'altro si robano, per modo che cuntinuamente/ stano in qualche exercitio di guera. E questi baroni e nobeli sono ubligati a hogni/ bisogno e requisition del Re, dentro da li cunfini del Regno, a loro proprie spexe, an/dar a servir la Corona cum quelle persone che l'ordene loro e stabelito. E quando el man/chasse e non hobedisse, subito viene a rimanire infidele del Regno e perder l'aver/ et la testa. Et voiando cundur el Re questi tali fuora del confin del Regno, l'e obligada/ la Corona d'arge ducatis 3 in 4 al mexe per cavalo, come a zente forestiere. E per questo/ tal hordene, tuti i baroni e signori e nobeli continuamente ano grande spexe e/ fameia apreso de loro, acio che ai besogni la Corona si possi servir de loro. E per que/ste tal cason, per esser la spexa grande e loro di natura prodegi e la magior parte/ cum pocha mixura, hocore che l'intrate non pono suplir a le spexe et e de necessita/ che robino chi pono mancho de loro. E per esser defesi tuti universalmente sono servidori/ l'uno di l'altro, che li picoli servino li grandi e cusi de grado in grado, acio li potenti si//
p. 3:
ando servidori de li grandi siano resguardadi e defesi de loro contrarij./
E habitado etiam da zente todescha, i quali Todeschi se exercitano voluntieri et sono zen/te universalmente industriosi. Questi se pono reputare possedano la magior parte de/ quello Reame, per che Hongari sono zente de pocha industria e maxime i populi che solo/ del viver abondante si contentono, e non curano piu

[132] Pe margine, scris: *Moncastrum*/ *Licostomus*/ *Briligus*.
[133] Corect *exercitio*.
[134] Lacună în original. Termenul potrivit ar fi fost *belicosi*.

altra. Ma Todeschi, industriossi/ in hogni exerticio e cum la marchadantia, e cum far cavar minere de diversi metali,/ zoe hori, arzenti, rami, piombi et cum altri exerticij, tanto anno fato che la magior/ parte del bon del Regno e poseduto da loro. Todeschi et hano algune zitade murate/ e forte cum bonissime caxamenti, et se po dire non essere altre chaxe, ne terre da farne/ mention alguna, salvo quelle dove ditti Todeschi stano, et del beneficio de loro faculta a/quistade in quele parte. Anchora i diti sono beneficiadi de honori che sono quelli che regi/no e governano quasi la magior parte di quel Regno, e stano el fortio desi nele terre mu/rate e pochi ne le vile, salvo queli habitano ale montagne.
E habitado in alcuna parte da Tartari, i qual viveno ne la loro fede e chiamasi Cumani/ e pagano certo fito al anno al dito Re, e stano in passe e fono de queli del gran Tamberlam, che/ aquisto el Regno e poi el perse e per habitare el paexe fo li cuncesso a essi poter habitare ne/ la provincia e cusi stano.
E habitado ancora da Francesi, i quali parlano francese. Questi hanno una provincia se/parada e questi rimaseno nel Regno quando antichamente Re Carlo aquisto dito Regno/ e cussi in stano.
E habitado da Schiavi e Serviani, i quali sono andati ad abitar volontariamente in certa/ provintia seperatamente da le altre nationi.
E habitado da Zingani filistri, e partosi da le loro caxe, e vano per el mondo guadagnando cun/dir venture et in cantamenti, e robano, e a questo modo viveno.
El sito dil Regno e ben disposto participa de monte e piani, ma el monte non n'e ne sterile, ne/ molto frutifero, e rasonevele. La magior parte he pianura cum certi coleti non tropo/ aspri, che si posono lavorare. Tuta la terra comunamente e bona e fertile, et asai e m/olto piu di quello che bisogna, et a quei populi avantia gran paexe che non si lavora per man//
p. 4:
chamento d'homeni e produse habundantemente tute cosse necessarie hala vita humana,/ salvo che cosse che, per fredo, non se pono sostentare, come e olive, narancie, fige e altre si/mile cosse, ma biave d'ogni sorte e vini raxoneveli, e in alguni luogi boni et in alguni perfe/ti, bestiami asai de hogni sorte, in gran quantita.
La piu utel e principal parte dil Regno si e la Terra Transilvana, de la quale se tragie el/ sale che bisogna nel Regno, che li vale cercha ducatis C milia al anno et ch'e la prima intrata de la Co/rona. Et apreso dittus sale sono molte minere d'hori, arzenti, rami, piombi, arzenti vivi,/ feri, azali e grandissima quantita de animali de hogni sorte, chome e castroni, bovi,/ cavali et molte altre bestie utilissime. La qual Terra Silvana e bene habitada de zente/ utele, per che cuntinuamente sono Aleman cum Turchi chavasse de Transilvana ala defension/ del Regno cercha XL^{ta} milia persone de bone et utile zente a tal imprexe. El fortio/ sono Todeschi e una altra nation dita Sechuli sono molto vigurosi e un'altra zente/ apelata Sasi.
Nel Regno sono poche terre murate, le qual poteseno esser suficiente da potere ressistere/ ala potentia del Turcho. Ma la forteza del Regno sono principalmente le fiumare grose/ che vi sono e poi la quantita di popoli animosi contra Turchi, che quando anno tempo de po/tersi unire si per esser loro di grandissimo animo, quanto chome etiam per esser loro nu/mero grosi et hocorendo bisogno, se prevaleno da loro proprij piu per questi megi che d'espe/rancia de fortecie e de terre murade che habino quele parte.

Le terre murate che e da farne mencion siano forte sono queste in Transilvania sono do,/ cioe Brasionia[135], che e l'ultima terra de Hongaria verso Valachia, in la qual habita la ma/gior parte Todeschi et handa fortifichata de che per uno exercito groso se poriano tegnir per/ 4 mesi o sic et un'altra cita verso Sirocho, pur ale confine, chiamasi Sebino[136], la quale/ e fortissima, che simelmente se poria tenere, come e ditto. E son piu casteli fortissimi co/me e[137] Beserza[138], Giorgin[139], Devaungiat[140]. Questi sono che per uno anno potriano sostegni/re hogni asedio, havendo victuarie dentro, per esser luogi forti et verso Griego, ale/ confine de Polana, hevi una bona terra e fortissima apelata Casonia[141] et apreso a que/la confina sono vi zerte castele, alguni desi fortissimi et alguni da farne pocha stima.//
p. 5:
I forti sono Zolum Novo, Zolum Vechio[142], Siaros[143], Trincino[144] verso le parte de Schiavonia,/ fra Hostro e Garbin, verso la Schiavonia sono alguni casteli forti poseduti per el ban/ Pavi Iano, fono del Conte de Zile, l'uno castelo de San Zorzi, Medeure, Crapian, verso/ Hostro e Sirocho va la terra e chastelo de Belgrado et altre terre, ne castele non sono/ da farne mencion. La sedia principal del Re sie la terra de Buda[145], la qual non se poria zencer/ oltra …[146] di si che non zi e da farne mencion halguna.
Nel Regno sono vi molte aque, le quale, chome e ditto, sono quasi le mure del Regno/ e maxime verso la Turchia, Impero che ali confini del Regno de Hongaria confina el[147] Da/nubio. El quale e grosa fiumara a comparation del Po de Lombardia, el qual fiume di/vide l'Ongaria da la Servia e Bulgaria et vane fino al Mare Magiore, per modo/ che per le confine de circuido de dite aque viene a stare molto seguro e per rive vi so/no molti chasteli, che sono in contra da l'altra banda del fiume che sono de Servia, che/ al presente sono in potere de Turchi. Et acio che queli che stano in ditti casteli dala banda/ de Servia non posino vegnir a danigiar l'Ongaria e pero sono suxo la riva del Danubio/ da la banda d'Ongaria de ditte rive, le qual comin/ciano a questo modo, zoe:
El chastel del Coino in su la banda d'Ongaria sta al incontro del castelo e terra de Se/medruo, che e in le rive de la banda de Servia.
Chastello de San Lassalo da la banda d'Ongaria sta al incontro del castelo de Golonbazo da/ la banda de Servia.

---

[135] Pe marginea stângă: *Brasionia.*
[136] Pe marginea stângă: *Sepinus/ Sebigno.*
[137] Urmează *Ber*, corectat în *Bes*, tăiat.
[138] Pe marginea stângă: *Beserza.*
[139] Pe marginea stângă: *Giorgino.*
[140] Pe marginea stângă: *Devangiat.*
[141] Pe marginea stângă: *Casonia.*
[142] Pe marginea dreaptă: *Zolum Novo et Vetus.*
[143] Pe marginea dreaptă: *Siaros*
[144] Pe marginea dreaptă: *Trincinus.*
[145] Pe marginea dreaptă: *BVDA.*
[146] Lacună în original. Probabil era *tre*.
[147] Pe marginea dreaptă: *Danubius fluvius*

Castelo de Severin da la banda de Ongaria sta al'incontro del castel de Bodem da la parte de Servia/. E cusi va continuando de luogo in luogo fino in la Valachia e poi in Mar Magior.
Un'altra fiumera la qual nase in le montagne de Alemagna verso Garbin e viene[148] zo/so per le confine de Schiavonia e nominada Sava et e grosa a comperatione dil l'Adexe/ quando e pieno. Questa divide l'Ongaria da la Schiavonia e mete cavo nel Danubio aven/te Belgrado, la qual fiumera etiam defende el Regno, che exercito groso sencia gran/ numero di nave non poriano pasar, el qual numero di nave non se poria far si secre/to che non fusse saputo da circumstanti, che presto se poria contrastar a loro e deve dargli il paso.//
p. 6:
Holtra dite fiumere, vene un'altra, la qual nase da la parte sora[149] ditta, non remota tro/po l'una da l'altra, simelmente fa suo corso e mete cavo nel Danubio et e groso fiume/ che sguaciar non si po in alcun locho, nasce verso Garbin e chore nel Danubio verso/ Griego, la qual fiumara e dita Drava[150].
E un'altra fiumara grosa nase da li monti da Lemagna verso Maistro et intra ne/ la[151] Drava verso Hostro, chiamasi la Mura che simelmente defende el Regno de/ verso Ponente da potencie stranie, che non puol da quela banda habelmente ofender./
Da la banda de Griego nase un'altra fiumara e traversa l'Ongaria e intra nel Da/nubio[152] verso Garbin chiamasi la Tisa[153] et e fiume groso, che non si po sguanciar in/ alcun locho. Questa e una de le defese del Regno da exerciti che avesse pasato el Da/nubio. E da poi pasato el Danubio e ne un'altra fiumara apelada Trimusio[154], la qual/ nasce verso Griego e simelmente mete cao nel Danubio verso Hostro, la qual fiu/mera viene facendo suo corso verso la provincia Transilvana, che etiam e a defension/ dil Regno. Si che, cuncludendo, dicho ch'el Regno per le predite fiumere nominade et altre,/ che non se ne fano mention, e molto sicuro, maxime da zente oltramontane che volesono/ intrar da la parte de Levante e Sirocho, come sono Turchi o uno di queli voleseno in/trar da quele parte.
De le condition e iuridition de principi e d'altri baroni e signori cu/si spirituali come temporali.
I principi[155] da 80 anni in qua sono stati questi: del 1370 el Re Lodovico, el qual man/tene dito Regno in grandenissima pase, e bon governo, e grandissima iusticia. Morto/ lui, rimase nel Regno la sua dona e una fiola, la qual avanti la sua morte lui l'a/veva[156] promesa al Re Sigismondo, fio che fo del Re de Boemia, el qual Re Sigismon/do di poi fo Imperator. E per la morte del pare[157], parte del Regno

[148] Pe marginea dreaptă: *Sava fluvius.*
[149] Probabil *sopra.*
[150] Pe marginea stângă: *Drava fluvius.*
[151] Pe marginea stângă: *Mura fluvius.*
[152] Pe marginea stângă: *Tisa fluvius.*
[153] Pe marginea stângă: *Tisa fluvius.*
[154] Pe marginea stângă: *Trimusius fluvius.*
[155] Pe marginea stângă: *Ludovicus Rex Ongarie/ Maria filia.*
[156] Pe marginea stângă: *Sigismondus Rex.*
[157] *Padre*?

d'Ongaria non volse[158]/ a sentir che la dona fosse dada al Re Sigismondo e per tal cason, in dito Regno na/que molta guera per modo che la dona, contra sua volunta, fo induta ascentir ch'el/ Re[159] Carlo fose electo Re d'Ongaria[160]. El qual, siando vegnuto nel Regno de consenti/mento de la Reina, fo dado modo che el ditto Re Carlo fo amaciado da alguni ba/roni et servidori di la Reina Maria, per la qual morte sucese grande guere.//

p. 7:

Et lo Reame se devisse, parte cum la Reina e parte contra de lei. Ultimate[161], dita Reina/ fo venta da la parte contraria e nele loro force pervene et stete alcun tempo, perfin tanto/ ch'el dittus Re Sigismondo, cum grandissima potentia, vene di Boemia, si che per le zente l'a/veva cum lui, si etiam per haver una parte del Regno, che el chiamava l'intro nel Regno,/ e per mancho schandolo, el fece pace con li[162] suoi contrarij. Et de volunta li fu dato el Regno/ e la dona nele suo man, con promisione non dovese mai far vendeta de hofessa gli fusse/ sta fata a lui o ala Reina[163]. E lui promise. Et dopoi certo tempo, per industria de la do/na opero si fato modo che la fesse decapitare za baroni de i principali dil Regno, cioe/ de queli che erano stadi contra di lei e del suo honore. Tunc sucesse dicta Reina mori/ e di poi pocho tempo, el Re Sigismondo fu preso e[164] perde el Reame, e dato per preson nele/ man de li principali inimici che l'haveva acio el fesseno morire. Chostoro poi che l'ebeno/ in loro podere, fu pratichato liberarlo e fecero parentade insieme, intravegnando in questo/ el comte de Zile[165], el qual haveva de fie una de le qual tolse el Re Sigismondo per sua dona/ e l'altra uno de queli fradelli che preso l'avevano et fato se, l'uno e l'altro, large promesse/ di subvenirsse et ai darse l'uno a l'altro a li loro bisogni, per modo che el Re Sigismondo, con/ le spale del Regno de Boemia, e cum le spale de la Chaxa de Zile, e cum li cugnadi, vene/ da novo a recuperar el Regno. E de volunta de tuti, obtene la signoria et vivete fino/ al 1435. E, manchado el ditto, rimase de lui una fia chiamata Regina Ixabeta[166], mari/dada in el Ducha Alberto, fradelo de Federigo Imperator, al presente rimase Re di On/garia[167] e de Boemia e ducha de Austria e signor de Viena. Ma da poi el dito Re Alber/to mancho, e la sua dona rimase gravida e partori el Re Ladislao[168]. Ma, avanti la partu/risse el puto, el fu eleto per re d'Hongaria e introduto el fradelo del Re de Polana./ Nasuto el puto, sucesse division nel Regno, parte tegniva cum la Reina e cum el puto,/ e parte cum el Re de Polana. La Reina mancho di vita, laso il puto, la Corona del Regno/ che per cauto modo l'aveva salvata apreso de si. El ditto puto e Chorona, cum algune cha/stele del Regno che a lei restono impodere, le

[158] Urmeaza *sen/tir*, taiat.
[159] Pe marginea stângă: *Karolus.*
[160] Partea finală a cuvântului, *ria*, suprascrisă.
[161] Corect *ultimamente.*
[162] Urmează, repetat, *con li.*
[163] Pe marginea dreaptă: *Marie Regine mors.*
[164] Cuvânt suprascris.
[165] Pe marginea dreaptă: *Barbara Hermani comitis Cilie/ filia fuit, ut Pius Scribit.*
[166] Pe marginea dreaptă: *Belisabeth filia Alberto, duci Austrie,/ unigena.*
[167] Pe marginea dreaptă: *Albertus, Rex Ungarie et Bo/hemie coronatus.*
[168] Pe marginea dreaptă: *Ladislaus, filius posthumus.*

laso nele man del Imperator. Da poi la/ sua morte per questo megio li e pervenuta la Corona e le castele ne le mane del Imperator./ Esendo morta la Raina Ixabeta, rimaxe la Corona el puto et algune castele del//

p. 8:

Reame nele man de Federigo, modano[169] Imperator, el qual puto aveva nome Ladislao. El /Re[170] di Polana, introduto Re d'Ongaria, regno anni 4 in 5 in dito Regno, avendo da/ tuti zeneral obedientia. Ocorose che, del 1444, el signor Re fece impresa contra Turchi,/ a persuasiom del papa Eugenio, che li mando el cardenale Santo Angnolo. Et in quella/ imprexa si perse lui et el gardinal. E schampando da la dita impresa, el Signor Ia/nus Vaivoda[171], zioe Capitano del Regno, venuto e tornado in Ungaria, et esendo el Regno/ vedovo e sancia Re che avese perfeta eta, fo eleto in zeneral governador dil Reame/ el signor Ianus vaivoda, fino a tanto ch'el Re Ladislao, puto che era ne le man del Imper/ator, pervenise ad otima etade. Et cusi simelmente fece el Regno de Boemia, che, ve/dendo el suo Re puto simelmente, acatono uno zentilomo de quel Regno che governa/se el Regno. I qual do governadori governono i Reami fino ebeno perfeta eta d'anni/ 18, che era pervenuto el puto Ladislao. I qual governadori, per longo tempo del governo/ che i avevano fato in diti Reami, se avevano exaltadi in tanto stado che come i foseno/ stati proprij regi et signori, e de quelo erano reputati. Et esendo el Re Ladislao perve/nuto a l'etade perfeta, cercho vedere cum diversi modi et vie de dismeter i diti governa/dori e redurli a stato piu infimo. E chi consegliava questa cossa pareva a loro essen/do i gorvenadori in tanta reputation et havevano i reami in suo poder et ave/vano piu liberta in diti reami de quelo aveva et doveva havere el proprio Re./ I qual governadori[172], intendendo la volunta et intencione deli Re e del suo conse/glio, zerchono anchora loro de prevalerse, per modo che la intencion del Re non havesse/ luogo. E fra i diti governadori de Boemia e d'Ongaria, fo fata una ochulta et in/trinsecha confederation e fraternita, a defension de loro stadi, e cum giuramenti fra/ loro molto streti, che l'uno non dovese abandonare l'altro, anci uniti a doverse dare/ socorso l'uno a l'altro, ocorendo el bisogno. Et finalmente, el Re non pote meter in/ execution sua intention per le provision che avevano fato fra loro governadori. Et ha/ questo efeto molto safadigo, el conte de Zile, e cum diversi modi, zercho piu volte pren/der Ianus governador d'Ongaria, e mai cum lui non pote aver sua intencion, e fi/nalmente hocorse che Ianus mori e romaxe del dito Ianus do fioli, uno de etade//

p. 9:

de anni 25, nominado Ladislao, valente homo d'arme, e l'altro e Matias[173], al pre/sente Re d'Ongaria. Morto el dito Ianus, el Re Ladislao con el conte Zile subito/ venero nel Regno, presuponendo podere ochupar el stado di diti fioli di Ianus. Ma/ el fiol suo Ladislao se fece forte e potente, per modo ch'el Re non pote

[169] Corect, probabil, *moderno.*

[170] Pe marginea stângă: *Vladislaus Polonie rex/ regnat annis circa V.*

[171] Pe marginea stângă: *Ianus Vaivoda, Regni/ gubernator.*

[172] Pe marginea stângă: *Nascit occultam coniurationem foedusque/ inter gubernatores Ungarie et Bohemie/ contra Ladislaum puerum Regem.*

[173] Pe marginea dreaptă: *Ladislaus et Mathias, Iani filij.*

aver el suo voler./ E non podendo per forcia fare quelo voleva, se imagino de volerlo cundure in lo ca/stelo de Belgrado. Et in quelo, pigliare lui e lo castelo, segui l'oposito, che siando/ vegnudo el Re et el conte de Zile nel ditto castelo de Belgrado, Ladislao, fiol[174]/ de Ianus cum suo barba Silagimiale[175], e cum altri partexani de suo padre, amacio/ el conte se Zile. E, morto el conte, el Re[176] mostro de non curarse de queste cosse,/ disimulando perfina a tanto se cunducesce a Buda. E tanto sape ordinare cum el fa/vore d'alcuni baroni di principali d'Ongaria, che sono questi: Nicolo Vaivoda, La/ssolobano, Degani Vinoldo de Nonsegen, Banfi Paulo, Ischie Boemo, che el dito Ladis/lao, filolo de Ianus, tenendose seguro nel castelo de Buda, e maxime per che lo dito Lasso/lobano era sosero suo. Lassolobano li avea promesa una sua filola e lo castelo/ de Buda era in podere de Lassolobano, per modo che el fo preso cum suo fradelo Matias[177],/ el qual Ladislao, el zorno sequente, fo dechapita e morto. E questo Matias, puto/ de anni 16, fo inpresonato e, in corso tal processo, Silagamiale, che era chastelano/ de Belgrado, sentido la nuova, ando da la dona de Ianus, sua sorela, la qual dona/ li dete nele man tuto el suo stado e texoro. Miale, in pochi di, fexe tanto numero/ de zente che tuto el Regno spavento. E lo Re Ladislao, non tenendosi seguro in/ Buda, se parti, e porto cum lui a Viena Matias. E poi subito mando per el gover/nador de Boemia che el vegnisse cum piu zente, el podese sperando poder cundur/ el governador in Ongaria. El qual governador vene cum grande exercito,/ e quando el fo do mia apreso Viena, mando a dir al Re ch'el non voleva intrar/ in luogo murado, per che el non voleva el fesse a lui quelo che l'aveva fato al fiol del/ governador d'Ongaria. E venuto el Re da lui, li protesto el dovese andar a P/raga im Boemia personalmente fra termene di zorni, et altramente el Regno e/legerave altro retor. El Re ve ando a Praga, dal qual luogo spacia in sole//

p. 10:

nissimi ambasadori al Re de Francia per confermar el parentado de la fia fra loro,/ stabelito[178] in questo megio, fo dato modo che Matias, fiolo de Ianus, fosse Re d'On/garia, et de prexente el fo portado a Praga, ma, avanti el dito agiongiese, el Re/ Ladislao mori, e zonto, el governador de Boemia li fece grande onore. Et ve/nute le nove in Ongaria de la morte del Re Ladislao, Sigamiale, atrovandosi/ suxo le arme, fece pace cum tuti i baroni et fo electo Matias Re d'Ongaria et/ Miale governador. El qual Matias, avanti el governador di Boemia lo la/sase de le sue man, el volse che Matias fosse suo zenero e promiseli sua fia, un/de Matias vene a tuor el Regno d'Ongaria, e di poi el governador di Boemia/ fo eleto Re di Boemia. Et cusi fo e sono.

Avendo Matias tolta la posesion del Regno d'Ongaria, ocorse zerta zelusia fra/ el Re e Salagamiale, suo barba, per che pareva al Re ch'el Miale se avesse usurpa/to quasi tuto texoro e la magior parte del suo stado, per modo ch'el nasete/ fra loro diferentia e deconfidentia l'uno de l'altro. Di che el Miale chiamo a si tu/ti inemici

[174] Pe marginea dreaptă: *Mors Cille comitis.*
[175] Silaba *mi* scrisă pe marginea stângă, ca intercalare.
[176] Urmează *non*, tăiat.
[177] Pe marginea dreaptă: *Ladislaus, Iani fili, obmicitus,/ Mathias captus abducit.*
[178] Pe marginea dreaptă: *Mathias, Iani fili, Rex Unga/rie*

del Re Matias, zoe Nicolo Vaivoda e Lasolobano e tuti loro aderenti,/ cum i qual el fece liga e cunfederatiom de esser uniti contra el Re Matias et suo ade/renti e non s'abandonar l'uno da l'atro[179]. E fata tal confederation e liga, l'ocorse che el Regno fo/ divixo, et parte teniva con el Re, e parte cum Miale e suo aderenti. Sucese che el Regno sta/va quasi intradicto, e per schivar mazor schandalo fo operato se acunciasse le diferen/cie fra el Re e Miale, suo barba, el qual Miale deficilmente se laso condur a l'acordo,/ ma el Re, per dubito ch'el non fusse caxon de la sua ruina, consenti tuto quelo el glie diman/do, zoe d'oltra ch'el Miale avese le principal fortecia dil Regno ne le man, e quasi tuto/ el tesoro dil Re, el Miale volse anche aver el contado de Bescriça e desmeso ch'el non/ fosse piu governador, e cusi fu fata la passe fra loro. Ma pocho tempo dopo, el Re ando/ verso Belgrado, fece vista de voler intrar in Servia et Miale vene dal Re sança/ algun sospeto e subito zonto, el fo prexo e gravissima stretura e fu in grandissimo pericolo/ de morte e, s'el non fusse sta l'opere del Reverendissimo Cardinal de Santo Antonio, era in pericolo de mor/te, ma, a requisition del Cardinal, el Re Matias tene Miale im prexon certo tempo e cavo//

p. 11:

li tuto el tesoro e le fortece de le man. Unde visto questo[180], Nicolo Vaivoda e li altri suo a/derenti e colegati el caxo suceso de Miale, tuti rebelono al Re Matias et andono a pra/ticar cum l'Imperador, prometandoli de farlo Re d'Ongaria. E tante fono le loro peruasion, ch'el/ l'Imperador azeto l'intromisiom et aceto el titolo regale, dando ai baroni sperancia de do/ver venire in nel Regno cum valida posancia a tuor el Regno, scrivendo infinite letere a tuto/ el Reame, notificando che ognuno fose pronti e preparati che el di de San Michiel el vegneria, a/ tuor al Regno, et che hogni uno fuse pronti a riceverlo et far lo suo debito. I baroni contrarij/ al Re, cum hogni loro forcio, se preparono a tal impresa per introdur l'Imperador per suo Re./ Et da l'altra parte, el Re Matias fece validissimo exercito et mando a li luogi contra l'Impera/dor, per modo che i fono Aleman, et l'Imperador e sue[181] zente fo rote e frachasade, e ultimamente/ l'Imperador, non vogliando piu dar danari fuora per refar la zente, e campo ne perseguendo quelo/ che aveva promesso de venire nel Regno, anzi stando molto dubioso di tal impresa. Visto di/ti baroni et aderenti esser abandonadi e sbentadi dal l'Imperador, deliberorono acordar/se cum Re Matias, per non poter tolerar le spexe de la guera. Et cusi tra loro fono conclusa la pa/xe, e tuti veneno a l'obediencia del Re Matias, avegna che nel intrisico l'uno non se fidasse de/ l'altro, ocorse che Selagamiale[182] se libero de le carcere[183], facendo lui con/ el Re Matias paxe. Ma Silagamiale, contrario quela, tegnando farse grande, perseveran/do acordo con i baroni contrarij el Re. Et se Silagamiale fosse vivesto fino a que/sto di, seria seguido molti mali nel Regno. Ocorse che Miale fo roto da Turchi e pre/so e menato a Constantinopoli, e li fu decapita, et Matias rimaxe Re.

[179] Corect *altro*.
[180] Urmează *Nl*, șters.
[181] Urmează *i*, tăiat.
[182] Silaba *la* este suprascrisă.
[183] Urmează, eliminat prin subliniere punctată: *et fece cum Mathias pace.*

Morto Miale, el Re za haveva l'imprexa contra Boemi, i qual gia anni 80 havea/no posseduto una de le magior parte del Regno, verso Tramontana, a le cunfine de la Boe/mia e Polana. E tanto haveva fato che cercha 36 castele murate che havevano ocu/pate i baroni boemi, i qual erano capitani, soldati et corsari, che, come non hano sol/do, se unisseno insieme et andavano[184] depredando le castele. Et havevasi fato tanto forti/ che, za fa 50 anni in qua, mai algun Reale non pote aver victoria contra de loro. E per/ loro consuetudine questi Boemi ogni anno intravano in nel Regno, edificando de/ legname novi casteli in diverse provincie, et in quele, facendosi forte e fornendose//

p. 12:

de munition e victuarie del paexe proprio. E, cum le loro zente, scorcigiavano tuto el pa/exe per modo che el Reame scovegniva usir contra de loro. E, la magior parte de le vo/lte, el Regno e stado contro de loro forte perditori, per modo che li convenia che, per forcia de dana/ri, schaciarli via d'acordo ora cum ducatis 15 milia, ora cum 10 milia e 20 milia. E cusi si partivano din pa/exe d'acordo e brusiavano i casteli fati di legnami, e questi Boemi fevano tanto dano/ quanto Turchi. E pur unde el Re Matias dricio suo exercito contra loro, e zinque volte/ li rupe, e rimaxe victurioxo per modo che inemici, non posendo campigiar, se reduseno a/ le fortecie. El Re Matias, sequitando sua imprexa, con l'exercito l'asedio e finalmente parte/ per forciae, parte per acordo, e parte coronpendo per danari, tuti conquisto e redutoli a l'obediencia/ de la Corona, e franchada quela parte che tanto tempo stete in podere di Boemi, dichia/rando che ogni fiada che se feva exercito contra Turchi bisognava un'altro exercito con/tro i Boemi per la difesa dil Regno, et siando zesada quela caxon non gli bisogno piu dui exerciti[185]./ Esendo sucese le cose predite, el Re di Boemia, che per avanti aveva recuxa voler dar/ sua fia al Re Matias, segondo la prima promesa, per che el Re de Boemia dubitava del/ stado de Re Matias, zioe che l'Imperador li dovese tuor el stado mediante el favor di queli/ baroni contrarij al Re. Et visto el Re Boemo prosperar Matias, et come da suoi ne/mici el si prevaleva, opero el Re Boemo et reconciliose cum Matias, et fu dato modo che/ veneno a Parlamento e fra loro fu fate algune promexe et intelicentie, le qual non fono pa/lexe, ne publice a ogni uno, per modo che, pochi di da puo, fu conduta ditta fia del Re di Boe/mia in la Corte dil Re Matias. E da poi questo sucese e naque tra l'Imperator et el Re Boemo/ tal diconfidencia. Questo per che li Imperador aveva sperancia ch'el Re di Boemia fusse unido cum/ lui contra Re Matias, et credeva ch'el Re Boemo non dovese mai darge sua fia al Re/ Matias. E cusi, per cunverso, el Re Boemo tolse la volta, oculta et im palexe, adoperose a de/strution del Imperador, prometendo al Re Matias[186] farge dar la Coro/na del Regno d'Ongaria. Et ha questo, el Re Boemo a fato diverse opere, e prima di vole/re consilio per volere zerchare uno Re de Romani, e poi fato union cum el conte Lodovigo de/ Baviera, el qual concito a guera contra l'Imperador, e lui Re di Boemia gli dete ogni favor/ et ausilio che a posuto, unde l'intelizencia era fra l'Imperador et el Re di Boemia, per//

[184] Scris desupra cuvântului *vano*, tăiat.
[185] Partea finală a cuvântului *exerciti*, adică *citi*, intercalată și scrisă dedesubtul lui *exer*.
[186] Se repetă *prometendo al Re Matias*.

p. 13:
le chosse sopra dite, zeso e piu presto inimici c'ha amici l'uno de l'altro.
El Re Matias regna e posede dito Regno et ha molti contrarij, i qual dichiariro par/ticularmente ne li seguenti capitoli, ma principali do, zoe la guera continua e le grave/ opresione riceve da Turchi, li quali continue depredano et spogliano el Regno de le ani/me, et de le faculta che pono avere masime le parte de le confine verso el Danubio. A le confine/ de la Servia imparo che el Regno tuto de provincie serviane sono in poder del Turcho, exce/pto Belgrado, el qual piu fiade e stado asalido et asediado e cumbatudo da Turchi. E, per gratia/ de l'onipotente Dio e dele bone provixion de subsidij fati per la nacion ongara et altri Cristiani,/ imo che da le forcie de loro Turchi, se ano bene prevalesto e cunservato fino al presente di./ E tuto el restante de dita Servia e im podere de Turchi, imo el non ne da dubitare che, se di/to castelo e terra de Belgrado fosse ne le man de Pagani e si Turchi abelmente potriano/ scorsigiare et subiugare in quele parte fino in Italia, eciam seria in sua liberta et pote/re schorcigiar tute le pricipal[187] parte de l'Ongaria et de andare in Alemagna a li luogi/ de li signori de Austria cum grandissima abilita. Ma, siando el castelo de Belgrado in pode/re de nostri Cristiani, Turchi non hardischano a far intrar cum tropo longa/ dimora in le provincie antedite, come Schiavonia, Bosina, Dalmacia, Crovacia, e questo/ per che, per la via del lungo de Belgrado, abelmente cum ogni raxionevel exercito de potencie cristi/ane potria i Turchi esser serati in le provincie subscripte e tegneriano esser prexi. E perho,/ molto desiderano di aver Belgrado per la chaxon dita, per la qual cosa, concludendo, dico che per/ esser la Servia in poder de Turchi, el dito Regno d'Ongaria vien scorsigiado per quela via per mo/do che per li continui schorsigiamenti ano si destruto le confine da quela banda, che una zornata/ e do e in alguni luogo tre remoti da le rive, tute le vile e luogi zirconfinati inhabitadi so/no per simel caxon e solo e rimasto[188] le castele de le rive del Danubio a l'incontro de le altre da la/ banda che se dise Servia che e im poder de Turchi.
Uno altro contrario ha el Re Matias[189] d'Ongaria che, per esser lui fiolo de Ianus, el qual avegna/ che la sua virtu el fesse vegnir a grandissima dignita e reputacion, nel stado tandem l'origiene/ sua fu de baso stato e di progenie Vaglacho e zentilhomo comuno et servidor d'alguni baroni//
p. 14:
d'Ongaria, e standose exaltado per megianita de le sue opere virtuoxe. Queli che natural/mente sono di progenie signori, vistosi da suo inferiori esser dominati intrinsichamente, por/tavano odio al Re e vivendo el Signor Ianus, per diversi modi et vie, praticono piu volte de farlo/ dechapitar male, ma la prudencia de esso Ianus fo tanta che per fin el vise lui sepe ben pre/valerse da loro suo contrarij. Morto Ianus, questi tali suo contrarij, cum el megio del Re Ladislao,/ operono de perder questa stirpe per modo, come ho predito, feno dechapitar el fradelo del Re Ma/tias e lui, Matias, fo prexo e portado a Viena. Sucese la fortuna e le provixion fate per

[187] Corect *principal*.
[188] Silaba *ma* este suprascrisă.
[189] Cuvânt suprascris.

Silaga/miale cum l'opera del Re Boemo, che questo Re Matias fo liberato et fato Re d'Ongaria, et li/ suo contrarij, voiandose prevalere contra lui, tratono indure Silagamiale a loro opinion. Et do/po retenuto Miale i contrarij indulseno l'Imperdor per Re dil Regno. Et manchando la sperancia/ de l'Imperador, e per temporigiar de far nuova fantaxia a loro propositi, feceno pace con el Re Ma/tias e in tempo de la pace stante alcuni anno opinion che i abeno fato un altra fantaxia, zoe che/ li ano pratichado con el Re de Boemia e datoge sperancia di far suo fiol Re d'Ongaria, el qual/ e zenero de Nicolo Vaivoda, el qual Nicolo e capo e principio e via de tuti li contrarij del Re./ El qual Nicolo, per esser lui stado caxon de la morte del fradelo del Re Matias e caxon del retegnir/ Matias e per eser antichamente capital nemigo de Ianus, el dito Nicolo dubita che s'el Re/ Matias haferma el suo stado che lui e gli altri suo contrarij dil Re sariano e stariano in periculo/ ch'el Re Matias se vendegaria de loro. E pero non cessa mai, di e note, de imaginar via de poderse/ asegurar. Et par al dito Nicolo altro modo non gli sia piu abele che far mal capitar el Re/ et farne uno altro cum el qual potese sperar de remagnir grande e quasi super gli altri, come li/ per meritar e ha questo effeto lavora quanto el puol. Et sono tante le oferte che lui fa al/ Re de Boemia et se[190] di dargi li porgie cum dire che molto pur si fa per lui che el fiol sia Re d'Ongaria/ che la fiola sia Reina. Per che morendo la fiola, el Re ne tera un altra, ma, siando el suo fiol Re, puo/ reputar sia esso proprio in persona promettendoli favore et aida in nel Regno. El qual Nicolo/ Vaivoda se tira drieto la magior parte del resto de li baroni naturali et magiori del Regno./ Et oltra el parentado et el seguito grande ha nel Regno, lui et molti amici per modo che conside/rando questo a di 8 otubrio le cosse dil Regno a tal condicio sono redute che esso Nicolo Vaivo/da con gli altri suo seguaci e parenti e confederadi tuti unidi sono piu forti in nel Regno che non so//

p. 15:

no lo Re Matias cum tuto el resto dil Regno, per modo che, per le caxon predite, el stado dil Re Matias/ zudego esser in periculo. Che Dio, per sua misericordia, el guardi e conserva per ben de Cristiani./ Queli che sono dal canto de Nicolo Vaivoda sono questi, zioe Nicolo Vaivoda, el qual a tanto poder/ quanto ha el quarto del Regno, e aprexo de lui e lo fiol de Lasolobano nominato Iop, el qual/ ha una signoria pare a Nicolo Vaivoda et he piu abundante in danari ch'a signor sia nel/ Regno. Questo Iop e zenero de Nicolo Vaivoda. Et oltra questo he Lodovicho e suo fratelo de/ Moreti, che sono li altri piu principali del Regno, richi de posesioni e danari et semiliter sono/ zeneri de Nicolo Vaivoda. E aprexo loro sono l'arzivescovo de Strigona e tuti suo parenti,/ cugnato de Nicolo Vaivoda. Et el arcivescovo e principal prelato del Regno. E oltra di questo/ he Nandeciboch, streto parente de Nicolo e molti altri potenti de quali non se ne fa mencion. Li/ amici e confederadi sono pani Ianumbano de Schiavonia, fradel zurado del Vaivoda, el qual/ tira cum si la magior parte di Schiavonia e la magior parte de queli da Zegna. Et he uno ho/mo de grande reputacion e famoso capitano et apreso lui vi sono li conti de Porseno, che sono a le confi/ne de l'Alemagna verso Viena, i qual sono tre fradeli valentissimi guerieri. Oltra di questi, e vi Panischa, valentissimo capitano, el

[190] Cuvânt suprascris.

qual etiam fo a la morte del fradelo del Re Matias, e apre/so uno Banfi de Lindona, homo de bonissima reputacion e tuti gli amici e parenti e coaderenti/ de i prediti, di che[191], cuncludendo dicho, sono molto forti e potenti in dicto Regno che non ne el Re Ma/tias[192]. He in contrario al Re che el non n'e incoronado per che la Corona he in poder de l' Im/perador, el qual Imperador similiter a tegnudo ferma sperancia de farse Re e perho l'e stado con/tinue duro de doverse despositare del la Corona, presuponendo poder aver quela medema/ sperancia che ano i baroni, per che lo avevano eleto e perseverava in quela opinion. Ma visto et/ intexo che Nicolo Vaivoda e soi aderenti ocultamente pretendevano piu al Re de Boemia/ che a lui, e de qua nasce che, intexo tal secreto, l'Imperador se conduse piu presto a lo acordo cum/ el Re Matias ch'a astare piu ostinato. E nasuto el dito acordo, l'Imperador rendete la Corona/ et have ducatis 80 milia. Al qual acordo ha consentito tuti li baroni si queli sonno cum lo Re Ma/tias, come etiam li suo oculti contrarij, i qual, avendo intention di fare alcuna opera a loro propo/sito, havendo la Corona insieme cum el Regno aquistado tanto piu a loro revertise bene/ficio e l'odio hano particulare contra el Re. Non fa restare pero a loro de a fatigarse redure//

p. 16:

le membre del Regno a hobediencia de esso Regno et etiam tute le altre opere utile al Regno, in quan/to loro vedevano semper esser cunduti in locho dove non se podevano esser sforciati a far con/tra loro volere alcuna cossa.

Li altri contrari de esso Re si e che lui e solo de parenti ne non na algun congionto e streto paren/te, per la qual cosa esser risguardato. Et quando viveva Silagamiale, suo barba, esendo el Re/ unito cum lui avanti nasese la gilusia fra loro, el Re Matias, per respeto de suo barba, el qual/ stava semper sule arme, el Re vegniva temuto et riguardato. Ora, che e manchato suo barba,/ el resta solo et gli bisogna fare grandi homeni de vil condition per che siano a esso fideli, la qual/ cossa molto despiace a natural baroni.

L'altro contrario ha el Re che spexo e vodato le borse per le continue guere e spexe ha au/to fino qui, per che cum el forcio de danari ha fato quelo a fato. Hora li danari sono manchati e/ lo Regno e impoverido si per le cuntinue guere e destrution sucese per Turchi et d'altre caxon che/ i populi sono stadi opresi da molte gravecie, per modo che i sono cusi strachi che ora la magior/ parte sono indignati e disposti non voler piu gravecie[193]. E questa cosa e molto contraria/ al Re et ala fede cristiana per che, voiandose far exercito contra Turchi, da quela banda du/bito non si poria far sancia grandissima provisione de susidio d'altri luogi.

I secundi del Re son questi: prima per la fama e[194] reputation de la bona memoria del signor/ Ianus, el qual afatigose per la fede, per defensio del Regno contra Turchi e mori in quela impresa, un/de el Re Matias da tuti i populi e molto ben amado et apreso, per che el dito Re, in suo zoveni/le eta, cum la fortuna prospera, ha fato grande beneficio al Regno et ha se molto afadigado/ per modo chome e dito l'a destirpado e preso li baroni e corsari che tanto tempo havevano/ tribulato el

[191] Urmează *clu*, tăiat.
[192] Urmează *homo*, tăiat.
[193] Urmează *per la qual cosa*, tăiat.
[194] Urmează *bona*, tăiat.

Regno et ha delibera queli de quele opresion, per la qual cosa el Regno e tuti li popu/li lo amano molto.
Apreso el Re e reputado da loro proprij Hongari di suo nation e fortiasi mantenir iustitia/ piu ch'el puol, etiam per eser lui d'onestissima vita e per tal condition e acepto da li populi./ Ancora li da favore la sua Illustrissima madre la qual e una sapientissima dona e de grande reputation,/ la qual e molto amada e honorada.
Ancora Matias ha in suo podere tute le castele e fortecie dil Regno che li da favore al stado.//
p. 17:
Holtra di questo, el Re si forcia di exaltare li suo amici grandi, li qual son questi: primo de li baroni/ e prelati eclesiastici, el vescovo de Naradin, el vescovo de Zinque Iesie, suo fradelo,/ l'arcivescovo de Colocia, el vescovo de Transilvana, el vescovo de Vesperin, el vescovo de/ Vazia, el vescovo de Zianadino cum loro segauaci, ma e da farne grande cavedal del vesco/vo de Nadarin, zoe del suo conseglio, che de tuta la potencia di diti prelati.
I signori seculari son questi, zoe Orsagamiale, el grande conte. Questo e grande et he baron natu/rale e texorieri. Questo e de vil condition, ma, per esser fidele dil Re, e molto exalta da quelo et a/ nome Almerigo Diacho, miser Zuan de Rosengo e Rinoldo, suo fradelo, Paulucio e Simon Seculo/ e Tomaxo, prior de Laverana, baroni naturali et alguni altri suo seguaci da non farne tro/po gran conto o mencion.
L'intrada del Regno aspetante a la Corona hordinariamente al presente sono queste qui/ apreso dechiarade ducatis circa 80 milia.
La principal intra del Regno sie l'intra del sale, el qual sal cavase de algune montagne sono/ in Transilvana et sono quasi in forma de marmoro e fasene peci a modo de quareli di pe/xo de 10 in 12 L el pecio. I qual sali se mandano in alguni luogi del Regno a vender et in algune/ provincie, dove li populi circumstanti li vano afornirse a li diti logi da sale. E li logi dove se/ vendeno el sale, chiamate chamere de sale regale, como, per comparation, dixemo la chamera/ del sal de Padoa o Verrona. El trato dil qual sale perviene a la Corona e chavase al ano zercha/ da 80 milia in 100 milia ducatis e piu e meno segondo li tempi ochore, ma zeneralmente se puol reputar/ al Re pervegnir dita quantita de ducatis 100 milia.
Oltra di questo sale, sono le diche. Queste diche sono abche el Re die aver in nel Regno dale terre soto/poste a lui de ogni 4 fuogi uno ducatus, et se dite diche se schodeseno zeneralmente et che vi/ fuse bono hordene che le monete pervenise al Re, se tragieria altri 100 milia ducatis e piu. Ma, per esser/ stade continue opresioni in nel Regno, el paexe e molto destruto e desipado si per le opresioni/ de Turchi e Boemi, chomo etiam per le loro proprie deferencie, i luogi sono destruti e dexerti e li/ populi inpoveriti, per modo che in luogo de 20 fuogi non se pono schodere uno ducatus. Etiam,/ per non n'esser el Re ben stabelido nel Regno, alguni recusa dar, ne pagar dite diche. E con viesi/tore quelo si pol havere hora, credo, a pena se tragi al anno ducatis 16 milia in 20 milia ducatis.//
p. 18:
Apreso vi sono le zeche, le qual sono 4 luogi dove principalmente se levora hori, arzenti, rami/ in monede, e la prima zecha he in Transilvana, chiamata Rivodominarum, dove sono monete/ d'oro, d'arzento et de dita zecha pono tragier el Re cercha ducatis 20 milia.

La segonda chamera de zecha he in dito locho de Transilvana in una terra chiamata Sabi/no, l'utitlita dil Re a l'anno ducatis 6 milia.
La tercia he un'altra montagna chiamata Cremoniza, paga questa a l'anno cercha ducatis 12 milia./ La quarta e le chamera de Buda che da d'utilita a l'anno ordenaria cercha ducatis 6 milia. Ma ben e vero ch'el Re straordinariamente ha fato lavorare monete povere, de le qual l'abu/do utilita grandissima per modo che cum dite monete s'e aiutato sumariamente dita zecha e de/ utilita del vivere raxonevelmente al Re.
Anchora vi sono le trentissime, zoe uno dazio confeto zenarale de tute le intrade et inside/ de marchadantia del Regno paga al Re 3 per cento tragie cercha ducatis 8 milia.
E holtra le dite cosse vi sono algune di rame et utilita de Zudei e monede, che non basta ducatis 30 milia./
E cuncludendo, dicho l'intrata dil Regno non basta, come o predito, a l'anno ducatis 80 milia.
De le qual intrade se ha mantegnir el dito Re et la sua Corte e ogni altra spexa li ocore ese pur/ bisogna. Per algune importante casone a trovar monete per beneficio del regno bisogna fare ze/nerale congregatione e cunvochare li baroni e eclesiastici e seculari, zentilomeni e provincie/ del Regno et in dita congregatione obtere liberta podere inponere gravecie al dito Regno et secon/do la deliberation e liberta prexa in la congrgation cusi el Re manda a schuoder.
La Regia Maiesta de Ongaria ebe principio et fu instituida per el condam Serenissimo Re Stefano, alora/ fato christiano del 984 in tal forma che terre e luogi del Regno cum sue iuridition, uno/ tercio fuse del clero et persone[195] echlesiastice e uno tercio fose de li baroni e nobeli del/ Regno e l'altro tercio de la Corona. La qual Regia Maiesta pleno vivere potese conferir tuti i benefi/cij echlexiastici et in conferir queli se intenda el Re havere podestate, legati cardinali a late/re, como dicono constar per previlegio conceso al dito Re Stefano e sucesori et cusi fin haora/ ano oservata. I qual sono XV prelati principali oltra el resto del[196] chlero, do arzipischopi, zoe/ Strigonia et Colocruse, XII veschovi, Ariense, Zbriense, Traradiense, Transilvaniense et il pre/posito de Alba Regal, el qual non n'e veschovo, per che se intende solum de esser soto el Re e non soto ar//
p. 19:
zevescovo e pero celebra come vescovo. Il quale hanno hobligo e cadaun, segondo le portion de/ le intrade loro, haver infra loro presti cavali 3600 el tercio stratioti eligieri et i do ter/ci a tute loro harme, ad ogni richiesta del Re et bisogno del Regno. Similter i baroni e/ nobeli, i qual, per esser in grande numero, non nomino particularmente, cognoseno tuto quelo an/no in feudo da la Corona e, morendo qualunque de i baroni e nobeli sencia legitimi eriedi,/ e desendenti de legitimo matrimonio, e in arbitrio del Re tuor suo beni in la Corona o cun/ferirli a piu prosimi legitimi del defonto, como ut plurimum se oferua, i qual baroni e no/beli, secondo le loro intrade, sono etiam obligati ad ogni richiesta del Re et bisogno del Regno/ dar et in persona cavalchar cum le sue zente imagior (in magior) numero, che non fono i preti per esser an/che loro in piu numero.

[195] Urmează *ecle*, tăiat.
[196] Urmează *cle*, tăiat.

Morto el Re Matias a li 6 d'april 1490, solicitati subito fono i prelati del Serenissimo Imperador/ et Re de Romani i doveseno elegier dictus Re Masimiano, como quelo haveva pleno iu/re a sucieder in Regno, per la convencion solemente stipulata fra Federigo Imperator et Re Ma/tias et confirmata da la magior parte de i baroni e prelati d'Ongaria. Che, manchando el Re/ Matias sine liberis legitimis como tunc era ocorso, el Regno aspetase al Imperador e suoi/ legitimi desendenti, parse non di meno ai eletori de elegier per suo Re il Serenissimo Ladislao,/ Re di Boemia, primo zenito de Casmiro, Re di Polana e de Lafia, del qui Alberto, Re di Romani,/ de Ongaria e de Boemia publicato per Re a di XV Luio, per consentimento precipue de le Rei/na Beatriçie, relicta del Re Matias, induta de li baroni in sperancia de esser moglie/ dil Re di Boema. El vene in Buda a di 9 Auosto, aceptato da tuti queli apresentavano el/ Regno. Et a di 10, el di sequente, se apresento per megio Buda sul Danubio Zuoan Alberto, fiolo/ segondo del Re di Polana, pretendendo esser eleto nel Regno chiamato per avanti da qualunque/ dil Regno, il qual intexo il zongier del fradelo nel castel de Buda, se ritrase cum le sue zen/te e mese campo a Casonia, terra principal d'Ongaria verso i confini de Polana. Fu il Setem/brio incoronato il dito[197] Ladislao in Alba Regal e tornato in Buda. Masimiano, il/ Novembrio, prexe Alba Regal. Il Re d'Ongaria era andato contra el fradelo per liberar Ca/sonia, fece con lui pace, e ritornato, ando a recuperar Alba Regal, la qual da poi zerto tempo/ auta apati, tandem etiam concluxe pace con Maximiano che dito Re d'Ongaria pleno iu//

p. 20:

re avese el Regno d'Ongaria dando a Maximiano ducatis 100 milia in 4 termeni, ogni 6 mexi ducatis/ 25 milia, obligandose Masimiano mandar ad ogni bisogno del Regno e rechiesta del Re contra Turchi/ cavali 4 milia. A tal modo el Re risto pacifico e quieto in dito Regno. El qual Serenissimo Re Valadislao fo fio/ primo zenito del Re de Polana, za uno anno morto e stato gia XXII Re de Boemia, con grande/ laude de gloria sua, Re, gratia de tuto quel Regno si de eretici che sono asai, como de catolici./ Naque del 1436, de statura piu che mediochre e di gratisimo aspeto, tanto ben proportiona/to[198] in ogni parte de la persona soa, quanto dir si posa. La madre fo fia del Serenissimo Alberto, Re/ de Romani, el qual ebe per moglie una unicha fia del q[uondam] Serenissimo Sigismondo, Imperador e Re d'Onga/ria e de Boemia. Il fradelo Zuoan Alberto hera[199] Serenissimo Re de Polana, che esendo morto il/ padre de dito et aspetando el Regno iure hereditario al dito Re d'Ongaria e de Boemia/ per esser el primo zenito, sponte e libere, a priego de la Serenissima madre del fradelo, asenti che el dito/ fradelo sucedese a lui in tal paterno Regno. Il tercio fradelo e ducha de Latisfania non/ minore prexe de quelo de Polana. Il quarto he arcivescovo de Cracrovia et hora fa/to Cardinal, de i qual do benficij, oltra il capelo, ha de intrata 35 milia. Il quinto fra/delo e lo principe Sigismondo, fino a qui sancia stato, ma la grande union e fra/ i diti fradeli facil cosa, he il Re d'Ongaria gli dara stato.

[197] Urmează *Lasdi*, tăiat.
[198] Scris eronat *proportiona/nato*.
[199] Urmează *el*, tăiat.

B. TRADUCEREA

Informație din anul 1490 sau puțin de după.

Iisus
Informație despre condițiile și calitatea Regatului Ungariei, ca și despre membrii ținând de acesta și despre hotarele sale, ca și, în anumite părți, despre condițiile și calitatea vecinilor săi mărginiți cu zisul regat, voi declara după puterea mea, după suficiența mea puțină și slabă, ceea ce îmi pare a putea să declar cu adevăr, din practica și noutățile pe care le am din acele părți.
Corpul principal al Regatului Ungariei se învecinează, dintr-o parte a răsăritului spre sud-est cu Țara Românească, Serbia și Slavonia, de la sud-est spre sud se învecinează în parte cu Slavonia, în parte cu Bosnia, de la sud la sud-est, spre apus, se învecinează cu Germania, din nord-vest spre miazănoapte și din apus spre nord-vest se învecinează cu Germania, din nord-vest spre miazănoapte se învecinează cu Regatul Boemiei și în parte cu Polonia, din nord-est la est se învecinează în parte cu Polonia și în parte cu Tartaria și Țara Românească.
Regatul Ungariei, începând de la un capăt dinspre răsărit, urmând spre apus este de o lungime de o sută de mile, care sunt circa 500 de mile italiene, căci fiecare milă ungară e de 5 mile italiene, astfel că de la un capăt la altul sunt circa 500 de mile italiene. Și prima țară/ ținut care se află dinspre răsărit venind spre apus este Brașovia, care e prima care se găsește ieșind din Țara Românească și intrând în Ungaria. Iar ultima spre apus a Regatului Ungariei este Oradea, care sunt parte slavi și parte germani. De la sud la nord, în traversare, sunt 70–80 de mile ungare, care sunt circa 380 italiene, adică din ultimul loc din fâșia de sud este cetatea sau zona Belgradului și mergând spre nord până la vechea țară numită Cașovia spre Polonia și Boemia, tot în traversare sunt cam 380–400 de mile italiene.
Părțile depinzătoare de zisul Regat al Ungariei sunt acestea, mai întâi Țara Românească cea Mare și Țara Românească cea Mică, Serbia, Bulgaria, Dalmația, Croația, Bosnia.
Țara Românească cea Mare și Țara Românească cea Mică se învecinează la nord-est și est cu Marea Neagră. Găsesc la zisa mare, ținând de zisa Țară Românească, Cetatea Albă, Chilia, Brăila. Se învecinează zisa Țară Românească dinspre zona de sud cu Bulgaria//
p. 2:
și Serbia, din zona de nord-est cu Polonia și Tartaria, din zona de apus cu Bulgaria, înspre Transilvania.
Serbia este o altă parte a Regatului, se învecinează în zona de nord și nord-est cu Ungaria, dinspre partea de răsărit cu Bulgaria, din sud-est cu Slavonia și la miazăzi cu Bosnia și Albania.
Bulgaria de învecinează dinspre partea de răsărit cu Romania, din partea dinspre apus cu Serbia, din nord-est cu Țara Românească și de la miazăzi cu sus-zisa Serbie.
Dalmația și Croația se învecinează în parte cu Marina del Golfo, în parte cu Bosnia și în parte cu Regatul Ungariei, în parte cu Germania și în parte cu Istria.
Regatul Ungariei este locuit de diverse națiuni de oameni, mai întâi sunt ungurii puri, adică baronii și nobilii. Oamenii din popor orășeni stau statornic pe pământuri, iar sătenii stau în sate ca să lucreze pământul.

Baronii și nobilii din acea țară sunt cu toții [războinici], care vor să exercite continuu meseria armelor, pradă cu plăcere și, când nu au unde să prade de la inamici, se jefuiesc unul pe altul în felul că stau continuu în vreun fel de operațiune de război. Iar acești baroni și nobili sunt obligați să accepte orice nevoie sau rechiziție a regelui, în interiorul hotarelor regatului, pe propriile cheltuieli, să meargă ca să servească coroana cu acele persoane care sunt puse în subordinea lor. Iar când lipsesc și nu se supun, îndată rămân socotiți infideli ai regatului, își pierd averea și capul. Și când regele vrea să-i conducă pe aceștia în afara hotarelor regatului, coroana este obligată să le strângă câte 3–4 ducați de fiecare cal, ca și de la oamenii străini. Și, din cauza acestei rânduieli, toți baronii și domnii și nobilii au în chip continuu mari cheltuieli și lipsuri asupra lor. Pentru ca nevoile Coroanei să poată fi servite de ei și din acest motiv, pentru că cheltuielile sunt mari și ei, prin natura lor, risipitori și cu slabă măsură, se întâmplă că veniturile nu pot acoperi cheltuielile și este nevoie să jefuiască pe cine pot pentru ceea ce le lipsește. Iar pentru a fi apărați, toți în întregimea lor sunt servitori unul altuia, încât cei mici îi slujesc pe cei mari și așa, din treaptă în treaptă, încât puternicii//
p. 3:
merg servitori la cei mari, sunt disprețuiți și apărați de potrivnicii lor.
Este locuit și de populație germană, care germani se luptă cu plăcere și sunt o populație în întregime harnică. Ei se pot lăuda că posedă mare parte a acelui regat, pentru că ungurii sunt oameni puțin harnici și, în cel mai înalt grad, oameni care sunt mulțumiți în mod maxim să trăiască în abundență și nu se îngrijesc de altele. Dar germanii, harnici în orice activitate și preocupați de comerț, și cum ei fac să se scoată din mine diverse metale, adică aur, argint, aramă, plumb și cu alte activități, au făcut așa de mult încât cea mai mare parte a bunurilor regatului este în posesia lor. Germanii au și anumite orașe fortificate și puternice, cu clădiri foarte bune și se poate spune că nu sunt alte case, nici pământuri demne de a face vreo mențiune despre ele, în afară de acelea în care stau zișii germani și despre beneficiul facultăților dobândite de ei în acele părți. În plus, zișii germani sunt beneficiari onorurilor, încât ei sunt aceia care conduc și guvernează aproape cea mai mare parte a regatului și stau foarte deși în zonele fortificate și puțini în sate, afară de aceia care locuiesc în munți.
E locuit într-o anumită parte de tătari, care trăiesc în credința lor și se cheamă cumani și plătesc o anume chirie pe an zisului rege și stau la țară și au fost dintre cei ai marelui Tamerlan care puse mâna pe regat și apoi îl pierdu și, ca să locuiască acolo, le-a fost concedată o parte din țară ca să poată locui în acea provincie și astfel stau.
Mai e locuit și de francezi, care vorbesc franceza. Aceștia au o provincie separată și aceștia rămaseră în regat când în vechime regele Carol puse mâna pe zisul regat și așa stau în el.
E locuit de slavi și sârbi, care s-au dus să locuiască de bună voie într-o anumită provincie, în mod separat de alte națiuni.
Este locuit de țigani filistri și ei pleacă din propriile case și se duc prin lume câștigând, conduc căruțe și coviltire și fură, și în acest fel trăiesc.
Locul regatului este bine așezat, format din munte și câmpii, dar muntele nu este nici steril, nici foarte roditor, este rezonabil. Cea mai mare parte e câmpie, cu

anumite delușoare nu foarte aspre, care pot să fie lucrate. Tot pământul este în mod comun bun și fertil și este mult mai mult decât ar fi nevoie și acelor popoare le rămâne mare parte din țară care nu se lucrează din//
p. 4:
lipsă de oameni și produce din abundență toate lucrurile necesare vieții umane, mai puțin lucrurile care, de frig, nu se pot face, precum măsline, portocale, smochine și alte asemenea lucruri, dar băuturi de toate felurile și vinuri rezonabile, și în anumite locuri bune, în altele perfecte, de asemenea animale destule de orice fel, în mare număr.
Cea mai utilă și principala parte a regatului este Țara Transilvană, din care se extrage sarea care e necesară regatului, care valorează circa 100 de mii de ducați pe an și care este primul venit al Coroanei. Și pe lângă zisa sare sunt multe mine de aur, argint, aramă, plumb, argint viu, fier, argilă și mare cantitate de animale de orice fel, cum sunt batali, boi, cai și multe alte animale foarte folositoare. Care Țară Silvană este bine locuită de oameni folositori, pentru că sunt în continuare germanii care se ocupă de Transilvania în luptă cu turcii, în apărarea regatului, circa 40 de mii de persoane, ca oameni utili și buni în asemenea întreprinderi. Forța sunt germanii și o altă națiune zisă secui sunt foarte viguroși și o altă populație numiră sași.
În regat sunt puține pământuri fortificate care ar putea să fie suficiente ca să poată rezista puterii turcului. Dar fortăreața regatului sunt în principal marile râuri care sunt acolo și apoi cantitatea de oameni inimoși contra turcilor, care, când au timp de a se putea uni, și pentru că sunt ei foarte însuflețiți, ca și pentru că sunt mari ca număr și, când este nevoie, se prevalează de ei înșiși, mai mult de aceste mijloace decât pe speranța fortificațiilor și a pământurilor fortificate pe care le au în acele părți.
Pământurile întărite care sunt de menționat pentru că sunt puternice sunt acestea: în Transilvania sunt două, adică Brașovia, care este ultima țară din Ungaria înspre Țara Românească, în care locuiește marea parte a germanilor și este fortificată încât o armată mare s-ar putea ține pe loc patru luni sau cam așa și un alt oraș spre sud, tot la margine, se cheamă Sibiu, care este foarte puternic, care s-ar putea ține tot așa, cum s-a spus. Și mai sunt cetăți întărite cum e Bistrița, Gheorgheni, Deva-Hunedoara. Acestea sunt din acelea care ar putea susține pentru un an orice asediu, având provizii înăuntru, sunt locuri întărite și spre nord, la hotarele Poloniei este o bună țară fortificată chemată Cașovia și lângă care hotare sunt anumite cetăți, unele bine fortificate și altele de mică importanță.//
p. 5:
Cetățile sunt Zolum Nou, Zolum Vechi, Saros, Trencin, spre părțile Slavoniei, spre sud și vest, spre Slavonia sunt anumite cetăți fortificate posedate de banul Pavi Iano, fură ale contelui de Cili, una este cetatea din Sf. Gheorghe, Medeure, Crapian, spre sud și sud-est vine țara și cetatea de Belgrad și alte țări și cetăți nedemne de menționat aici. Sediul principal al regatului este țara Buda, care nu s-ar putea spune peste ... , de care nu ne necesar să facem vreo mențiune.
În regat sunt multe ape, care, cum s-a zis, sunt aproape zidurile regatului și mai ales spre Turcia, imperiu care la marginile Regatului Ungariei se hotărnicește cu Dunărea. Care este râu mare în comparație cu Padul din Lombardia, care râu

desparte Ungaria de Serbia și Bulgaria și merge până la Marea Neagră, în felul că marginile cursului ziselor ape sunt foarte sigure și pe maluri sunt multe cetăți care sunt unul în fața altuia în cursul fluviului care sunt în Serbia care în prezent sunt în puterea turcilor. Și astfel încât cei care stau în zisele cetăți pe partea Serbiei nu pot să vină să păgubească Ungaria și totuși sunt pe partea din Ungaria a ziselor maluri, care încep în acest fel, adică:
Cetatea de la Coino pe partea Ungariei stă la întâlnire cu cetatea și țara de Semendria, care este pe malurile de pe partea Serbiei.
Cetatea din San Laszlo de pe partea Ungariei stă să se întâlnească cu cetatea de la Golombați, de pe partea Serbiei.
Cetatea de la Severin, de pe partea cu Ungaria stă să se întâlnească cu cetatea de la Bodem de pe partea Serbiei. Și așa continuă din loc în loc până în Țara Românească și apoi în Marea cea Mare.
Un alt râu care se naște în Munții Germaniei înspre apus și vine în jos spre hotarele Slavoniei este numit Sava și este mare în comparație cu Adige când este plin. Acesta desparte Ungaria de Slavonia și se varsă în Dunăre înainte de Belgrad, care râu chiar și apără regatul, încât o armată mare fără un mare număr de nave nu ar putea trece, care număr de nave nu s-ar putea face în secret încât să nu poată fi știut de cei dimprejur, care repede li s-ar putea opune și să nu le permită trecerea.//
p. 6:
În afară de zisele râuri, vine un altul, care se naște în partea sus-zisă, nu prea departe unul de altul, își urmează, de asemenea, cursul și se varsă în Dunăre și este râu mare care nu se poate trece în vreun loc, naște spre apus și curge în Dunăre înspre răsărit, care râu este zis Drava.
Un alt râu mare naște în munții din Germania spre nord și intră în Drava spre sud se cheamă Mura, care, de asemenea, apără regatul dinspre apus de puterile străine, care nu pot din acea parte să păgubească ușor.
Dinspre partea de răsărit naște un alt râu și traversează Ungaria și intră în Dunăre spre sud se cheamă Tisa și e râu mare care nu se poate trece în vreun loc. Aceasta este una dintre apărătoarele regatului de armate care ar fi trecut Dunărea. Iar apoi, odată trecută Dunărea, e un alt râu chemat Timiș, care se naște spre est și, de asemenea, se varsă în Dunăre înspre sud, care râu vine făcându-și cursul spre provincia Transilvania, care este și ea la apărarea regatului. Fapt pentru care, concluzionând, zic că regatul, prin mai sus-zisele râuri numite și prin altele, despre care nu se face mențiune, este foarte sigur, cel mai mult față de oamenii de peste munți care ar voi să intre dinspre partea de răsărit și sud-est, cum sunt turcii sau unii din cei care ar voi să intre din acele părți.
Despre condiția și jurisdicția principilor și ale altor baroni și domni, deopotrivă spirituali și temporali.
Principii, de 80 de ani încoace, au fost aceștia: din 1370, regele Ludovic, care a menținut zisul regat în cea mai mare pace și guvernare bună și în cea mai mare dreptate. Odată mort el, rămase în regat doamna sa și o fiică, pe care, înaintea morții sale, o promisese regelui Sigismund, fiu care fu al regelui Boemiei, care rege Sigismund apoi fu împărat. Și prin moartea tatălui, o parte a Regatului Ungariei nu vruse să audă ca doamna să fie dată regelui Sigismund și, pentru un motiv ca

acesta, în zisul regat născu mult război în felul că doamna, contra voinței sale, fu silită să accepte ca regele Carol să fie ales rege al Ungariei. Care, fiind venit în regat cu consimțământul reginei, se întâmplă că zisul rege Carol fu omorât de anumiți baroni și servitori de-ai reginei Maria, din cauza morții căruia urmară mari războaie.//
p. 7:
Și regatul se diviză, parte cu regina și parte contra ei. În final, zisa regină fu venită de partea contrară și în forțele lor ajunse și stătu un anumit timp, până atunci când zisul rege Sigismund, cu cea mai mare putere a sa, veni din Boemia. Și pentru oamenii pe care-i avea cu el, și pentru că avea o parte din regat, pe care o chemase din interiorul regatului, și pentru a evita scandalul, el făcu pace cu contrarii lui. Și de bună voie îi fu dat regatul și doamna în mâinile sale, cu promisiunea că nu trebuia să facă vendetă niciodată pentru ofensa ce-i fusese făcută lui sau reginei. Și el promise. Iar după un anumit timp, prin strădania doamnei, el operă în așa fel încât făcu să fie decapitați baronii principali ai regatului, adică aceia care fuseseră contra ei și a onoarei sale. Atunci se întâmplă că zisa regină muri și, după puțin timp, regele Sigismund fu luat în prinsoare și pierdu regatul și pus în închisoare în mâinile principalilor inamici pe care-i avea ca să-l facă să moară. Aceștia, după ce îl avură în puterea lor, trecură la eliberarea lui și făcură înrudire împreună, intervenind în aceasta contele de Cili, care avea drept fiică pe una pe care o luă regele Sigismund ca doamnă a lui și pe alta unul dintre acei frați pe care-i aveau aproape și și-au făcut, unul și celălalt, mari promisiuni de a se ajuta și de a se da unul după celălalt în acord cu nevoile lor, în felul în care regele Sigismund, cu spatele asigurat de Regatul Boemiei și cu spatele asigurat de Casa de Cili și cu cumnații, să vină din nou să recupereze regatul. Și din voința tuturor, obținu domnia și trăi până în 1435. Și, mort fiind sus-zisul, rămase de la el o fată chemată regina Elisabeta, măritată cu ducele Albert, fratele împăratului Frederic, care, pe moment, rămase rege al Ungariei și al Boemiei și duce de Austria și senior al Vienei, dar apoi, zisul rege Albert muri și doamna sa rămase gravidă și născu pe regele Ladislau. Dar, înainte de a naște copilul, el fu ales ca rege al Ungariei și prezentat (tot ca rege al Ungariei) fratele regelui Poloniei. Odată născut copilul, urmă divizarea regatului, parte ținea cu regina și cu copilul, iar parte cu regele Poloniei. Regina se stinse din viață, lăsă copilul, Coroana regatului, pe care, în fel precaut, le avea în puterea ei, le lăsă în mâinile împăratului. După moartea sa, în acest fel parveniră Coroana și cetățile în mâinile împăratului. Fiind moartă regina Elisabeta, rămaseră coroana și copilul și anumite cetăți ale//
p. 8:
regatului în mâinile lui Frederic, împăratul de-atunci, care copil avea numele de Ladislau. Regele Poloniei, făcut rege al Ungariei, domni 4 sau 5 ani în zisul regat, având de la toți obedință generală. Se întâmplă că, în 1444, domnul rege făcu o întreprindere contra turcilor, persuadat de papa Eugeniu, care îl trimise pe cardinalul de Sant' Angelo. Și în acea întreprindere se pierduseră el și cardinalul. Și scăpând din zisa întreprindere, domnul Iancu voievodul, adică căpitanul regatului, venit și returnat în Ungaria, și fiind regatul văduv și fără rege care să fi avut vârsta potrivită (ca să domnească), fu ales ca guvernator general al regatului

domnul Iancu voievod, până când regele Ladislau, copilul care era în mâinile împăratului, ar fi ajuns la vârsta cea bună. Și așa, la fel, făcu și Regatul Boemiei, care, văzându-l de asemenea pe regele său copil, puse un gentilom din acel regat ca să guverneze regatul. Care doi guvernatori, datorită lungului timp al guvernării pe care au avut-o în zisele regate, s-au ridicat în așa măsură ca și cum ar fi fost adevărați regi și seniori și prin aceasta erau cunoscuți. Și ajungând regele Ladislau la vârsta perfectă (pentru a domni), încercă să vadă prin diverse moduri și căi cum să-i demită pe zișii guvernatori și să-i reducă la o putere mai mică. Și cui îl consilia acest lucru i se părea că ei, fiind guvernatori cu așa de mare prestigiu, aveau regatele în puterea lor și aveau mai multă libertate în zisele regate decât cea pe care o avea și trebuia să o aibă propriul lor rege. Care guvernatori, auzind de voința și de intenția regelui și a consiliului său, încercară încă să facă în așa fel ca intenția regelui să nu aibă loc. Și între zișii guvernatori ai Boemiei și Ungariei fu făcută o înțelegere și o frăție ascunsă și internă, în apărarea statutelor lor și cu jurăminte foarte strânse între ei, că unul nu trebuia să-l abandoneze pe celălalt, ci uniți să trebuiască să-și dea ajutor unul altuia, după nevoie. Finalmente, regele nu putu să pună în practică intenția sa, datorită angajamentelor făcute între ei de guvernatori. Și, în această situație, se căzni mult contele Cili și, în diverse moduri, încercă de mai multe ori să-l prindă pe Iancu, guvernatorul Ungariei și niciodată nu-și putu îndeplini cu el intenția sa și, finalmente, se întâmplă că Iancu muri și rămaseră de zisul Iancu doi fii, unul în etate//

p. 9:

de 25 de ani, numit Ladislau, valoros om de arme și celălalt e Matia, în prezent rege al Ungariei. Odată mort zisul Iancu, regele Ladislau cu contele de Cili veniră îndată în regat, presupunând să poată ocupa locul/ rangul zișilor fii ai lui Iancu. Dar fiul său Ladislau se făcu tare și puternic, astfel că regele nu-și putu îndeplini voința. Și neputând cu forța să facă ceea ce voia, se prefăcu că vrea să-l conducă în cetatea Belgradului. Și în aceasta, jefuindu-l pe el și cetatea, se întâmplă opusul, că venind regele și contele de Cili în zisa cetate de la Belgrad, Ladislau, fiul lui Iancu, împreună cu unchiul său Szilagy Mihaly și cu alți partizani ai tatălui său, îl omorî pe contele de Cili. Și, odată mort contele, regele arătă de a nu se ocupa de aceste lucruri, disimulând mult, până și că se îndrepta spre Buda. Și știu să aranjeze totul cu ajutorul anumitor baroni dintre capii din Ungaria, care sunt aceștia: Nicolae Voievodul, Laszlo Banul, Degani Vinoldo de Nonsegen, Banfy Pal, Ischie Boemul, încât zisul Ladislau, fiul lui Iancu, ținându-se sigur în cetatea Buda, și mai ales pentru că zisul Laszlo Banul era socrul său. Laszlo Banul îi promisese pe o fiică a sa și cetatea Buda era în puterea lui Laszlo Banul, încât el fu prins cu fratele său Matia, care Ladislau, în ziua următoare, fu decapitat și omorât. Și acest Matia, copil de 16 ani, fu pus în închisoare și, în cursul procesului, Szilagy Mihaly, care era castelan de Belgrad, aflând vestea, mese la doamna lui Iancu, sora lui, care doamnă îi dădu pe mână toată averea sa și visteria. Mihaly, în puține zile, făcu așa mare număr de oameni încât înspăimântă tot regatul. Și regele Ladislau, neținându-se sigur la Buda, plecă și îl luă cu el pe Matia la Viena. Și apoi, porunci îndată ca guvernatorul Boemiei să vină cu cât de mulți oameni putea, sperând să-l poată duce pe guvernator în Ungaria. Care guvernator veni cu mare armată și când fu la două

mile aproape de Viena, trimise să i se spună regelui că el nu intra în loc fortificat, pentru că nu voia să i se facă și lui ceea ce i se făcuse fiului guvernatorului Ungariei. Și, odată venit regele la el, el protestă că regele trebuia să meargă personal la Praga, în Boemia, în termen de câteva zile, căci altminteri regatul ar alege alt conducător. Regele merse la Praga, din care loc trimise so//
p. 10:
lemni ambasadori la regele Franței ca să confirme înrudirea fiicei între ei, stabilită prin acest mijloc. Fu dat în acest fel că Matia, fiul lui Iancu, fu rege al Ungariei și de îndată el fu dus la Praga, dar, înainte ca el să ajungă acolo, regele Ladislau muri și, odată ajuns, guvernatorul Boemiei îi făcu mare onoare. Și venite știrile în Ungaria despre moartea regelui Ladislau. Szilagy Mihaly, găsindu-se sub arme, făcu pace cu toți baronii și fu ales Matia rege al Ungariei și Mihaly guvernator. Care Matia, în fața guvernatorului Boemiei, îl lăsă din mâinile sale, el vruse ca Matia să fie ginerele său și îi promise pe fiica sa, la care Matia vine să ia regatul Ungariei, iar apoi guvernatorul Boemiei fu ales rege al Boemiei. Și așa fură și sunt (lucrurile).
Luând în mâinile sale posesia Regatului Ungariei, apăru o anumită gelozie între rege și Szilagy Mihaly, unchiul său, pentru că îi părea regelui că Mihaly uzurpase întreaga visterie și cea mai mare parte a averii sale, fapt pentru care se născuseră între ei ceartă și neîncrederea unuia în celălalt. Pentru care Mihaly chemă la sine pe toți inamicii regelui Matia, adică pe Nicolae Voievodul și pe Laszlo Banul și pe toți aderenții lor, cu care el făcu ligă și confederație de a fi uniți contra regelui Matia și aderenților lui și de a nu se abandona unul pe altul. Și odată făcută astfel de confederație și ligă, se întâmplă că regatul fu divizat și parte ținea cu regele și parte cu Mihaly și aderenții săi. Se întâmplă că regatul ajunse aproape sub interdict, și spre a evita să se ajungă la un scandal major, se neteziseră diferendele dintre rege și Mihaly, unchiul său, care Mihaly se lăsă cu greu condus spre un acord, dar regele, îndoit dacă el fusese cauza ruinei sale, consimți tot ceea ce el îi ceruse. Adică, afară de faptul că Mihaly urma să aibă principalele fortărețe din regat în mâinile sale, și aproape toată visteria regelui, Mihaly voi să aibă și districtul Bistriței și acceptă ca el să nu mai fie guvernator, și astfel fu făcută pacea între ei. Dar puțin timp după, regele merse spre Belgrad, se prefăcu de a voi să intre în Serbia și Mihaly veni la rege fără nicio bănuială și odată ajuns, el fu prins la cea mai mare strâmtoare și fu în cel mai mare pericol de moarte și, dacă nu ar fi fost făcute demersuri de către reverendisimul cardinal de Sant'Angelo, ar fi fost în pericol de moarte, dar, la cererea cardinalului, regele Matia îl ținu pe Mihaly în închisoare pentru un anumit timp și îi luă acolo//
p. 11:
tot tezaurul și fortărețele din mâinile sale. Unde văzând aceasta, Nicolae Voievod și alți aderenți ai lui și tovarăși ceea ce i s-a întâmplat lui Mihaly, se răsculară toți contra regelui Matia și merseră să se alăture împăratului, promițându-i să-l facă rege al Ungariei. Și așa de mare fu puterea lor de convingere, încât împăratul acceptă acest amestec și acceptă titlul regal, dându-le baronilor speranța că va trebui să vină în regat cu putere mare ca să ia regatul, scriind infinite scrisori în tot regatul, notificând ca fiecare să fie gata și pregătit, că de Sf. Mihai, el ca veni ca să ia regatul și că fiecare să fie gata să-l primească și să-și facă datoria. Baronii

contrari regelui, cu toată forța lor, se pregătiră pentru o atare întreprindere pentru a-l face pe împărat rege al lor. Și de cealaltă parte, regele Matia își făcu o armată foarte puternică și o trimise la locurile cuvenite contra împăratului, în chipul în care ei fură, nemții, împăratul și oamenii lui, fură zdrobiți și înfrânți, și, la urmă, împăratul, nevoind să mai scoată bani pentru refacerea oamenilor și a taberei, neurmând ceea ce promisese de a veni în regat, chiar fiind foarte îndoit de o asemenea întreprindere. Văzând zișii baroni și aderenții că sunt abandonați și dați deoparte de împărat, deliberară punându-se de acord cu regele Matia, căci nu puteau suporta cheltuielile războiului. Și așa, între ei fu încheiată pacea și toți veniră la ascultarea regelui Matia, deși în adâncul lor unul nu se încredea în celălalt. Se întâmplă că Szilagy Mihaly se eliberă din carceră, făcând el cu regele Matia pace. Dar Szilagy Mihaly, contrar acesteia, ținând să se facă mare, persevera în acordul lui cu baronii contrari regelui. Și dacă Szilagy Mihaly ar fi fost viu până în această zi, ar fi urmat multe rele în regat. Se întâmplă că Mihaly fu bătut de turci și prins și dus la Constantinopol și aici fu decapitat, iar Matia rămase rege.
Odată mort Mihaly, regele avea deja campanie contra boemilor, care deja de 80 de ani puseseră stăpânire pe una dintre părțile majore ale regatului, înspre nord, la granițele Boemiei și Poloniei. Și așa de mult făcuseră încât circa 36 de cetăți întărite pe care le ocupaseră baronii boemi, care erau căpitani, soldați și corsari care, cum nu au bani, se uniseră împreună și merseră să prade cetățile. Și se făcură așa de puternici încât, deja de 50 de ani încoace, niciodată vreun rege nu putu avea victoria contra lor. Și prin obiceiul lor, acești boemi în fiecare an intrau în regat, edificând din lemne noi cetăți în diverse provincii și făcându-se puternici în acelea și furnizându-și//
p. 12:
muniție și alimente din țara proprie. Și, cu oamenii lor, storceau toată țara încât regatul nu îndrăznea să iasă contra lor. Și, în cea mai mare parte a situațiilor, regatul a fost contra lor mare pierzător, în sensul că le convenea ca, prin forța banilor, să-i alunge prin înțelegeri, acum pentru 15 mii de ducați, altă dată pentru 10 mii sau pentru 20 de mii. Și așa plecau din țară prin înțelegere și ardeau cetățile făcute din lemn, iar acești boemi făceau așa de mari pagube ca și turcii. Și când regele Matia își îndreptă armata sa contra lor și îi înfrânse de cinci ori și rămase victorios încât inamicii, neputând face tabără, se retraseră în fortărețe. Regele Matia, urmându-și întreprinderea sa, îi asedie cu armata și, în final, parte prin forță, parte prin înțelegeri și parte prin corupere cu bani, cuceri totul și îi readuse la ascultare față de Coroană și eliberă acea parte de țară care stătuse atâta timp în puterea boemilor, declarând că de fiecare dată când se făcea armată contra turcilor era nevoie de altă armată contra boemilor pentru apărarea regatului și că, fiind încetat acel motiv, nu mai era nevoie de două armate. Întâmplându-se lucrurile sus-zise, regele Boemiei, care înainte refuzase să vrea a-și da fata regelui Matia, conform primei promisiuni, pentru că regele Boemiei avea îndoieli asupra situației regelui Matia, în sensul că împăratul ar trebui să-i taie situația în timpul favorii date acelor baroni contrari regelui. Și văzându-l regele boem prosperând pe Matia și cum el se prevala de inamicii lui, acționă regele boem și se reconcilie cu Matia și se întâmplă că veniră în parlament și între ei fură făcute anumite promisiuni și

înțelegeri, care nu fură evidente, nici publice pentru oricine, în sensul că, puține zile apoi, fu condusă zisa fiică a regelui Boemiei la curtea regelui Matia. Și după aceasta, se întâmplă și se născu între împărat și regele boem o astfel de neîncredere. Asta pentru că împăratul avuse speranța că regele Boemiei se unise cu el contra regelui Matia și credea că regele boem nu ar fi trebuit să-și dea niciodată fiica regelui Matia. Și așa, viceversa, regele boem întoarse roata, pe ascuns și pe față, acționând spre distrugerea împăratului, promițând regelui Matia să facă astfel ca să-i dea coroana Regatului Ungariei. Și pentru asta, regele Boemiei a făcut diverse operațiuni și prima a fost de a vrea sfat pentru a vrea să caute un rege al romanilor și apoi a făcut uniune cu contele Ludovic de Bavaria, care a pregătit războiul contra împăratului și el, regele Boemiei, își dădu orice favoare și ajutor pe care le-a putut, fapt pentru care înțelegerea care era între împărat și regele Boemiei, din cauza//
p. 13:
lucrurilor sus-zise, încetă și deveniră mai degrabă inamici decât amici unul față de altul.
Regele Matia domnește și posede zisul regat și are mulți împotrivitori, pe care îi voi declara în particular în următoarele capitole, dar principalii doi, adică războiul continuu și gravele opresiuni pe care le primește de la turci, care în continuu pradă și jefuiesc regatul de suflete și de bunurile pe care le pot avea cel mai mult în părțile de la hotare spre Dunăre. La hotarele cu Serbia aflu că tot regatul din provinciile sârbești este în puterea turcului, cu excepția Belgradului, care de mai multe ori a fost asaltat și asediat și atacat de turci. Și, prin grația atotputernicului Dumnezeu și prin proviziile bune de subsidii făcute pentru națiunea ungară și alți creștini, adică dinspre forțele lor, ale turcilor, s-au apărat bine și conservat până în ziua prezentă. Și tot restul zisei Serbii e în puterea turcilor și nu este îndoială că, dacă cetatea și regiunea Belgradului ar fi fost în mâinile păgânilor și dacă turcii cu abilitate ar fi putut jefui și subjuga în acele părți până în Italia, atunci ar fi fost în libertatea și puterea lor să jefuiască toate părțile principale ale Ungariei și să meargă în Germania, la locurile domnilor din Austria cu foarte mare ușurință. Dar, fiind cetatea Belgradului în puterea creștinilor noștri, turcii nu îndrăznesc să pătrundă cu prea lungă ședere în provinciile înainte zise, precum Slavonia, Bosnia, Dalmația, Croația și aceasta pentru că, pe calea de-a lungul Belgradului, cu ușurință, cu orice armată obișnuită a puterilor creștine turcii ar putea să fie învinși în provinciile sus-scrise și ar fi prinși. Și totuși, doresc mult să aibă Belgradul din motivul zis, lucru pentru care, concluzionând, zic că pentru a fi Serbia în puterea turcilor, zisul Regat al Ungariei este jefuit pe calea aceea, astfel că din cauza jafurilor continue au distrus în așa măsură hotarele în partea aceea încât la distanță de o zi și de două și, în anumite locuri de trei zile de maluri, toate satele și locurile înconjurătoare sunt nelocuite din același motiv și au rămas numai cetățile de pe malurile Dunării, la întâlnirea cu celelalte de pe partea căreia i se zicea Serbia și care e în puterea turcilor.
Un alt împotrivitor are regele Matia al Ungariei, care, fiindcă el este fiul lui Iancu, care datorită virtuții sale ajunse la cea mai mare demnitate și reputație, în chiar treapta socială, căci originea sa fu de joasă speță și de neam român și gentilom comun și slujitor al anumitor baroni//

p. 14:
din Ungaria și ridicându-se prin mijlocirea operelor sale virtuoase. Cei care sunt în mod natural seniori de neam, văzându-se dominați din interior de un inferior al lor, îi purtau ură regelui și, încă trăind domnul Iancu, prin diverse moduri și căi, încercară de mai multe ori să pună să-l decapiteze rău, dar prudența acestui Iancu fu atât de mare încât până la urmă el știu să se prevaleze de ei, de împotrivitorii lui. Murind Iancu, acești astfel de împotrivitori, prin mijlocirea regelui Ladislau, acționară ca să piardă această stirpe, în modul că, așa cum am zis înainte, făcură să fie decapitat fratele regelui Matia și el, Matia, fu prins și purtat la Viena. Se întâmplară norocul și precauțiile luate de Szilagy Mihaly cu acțiunea regelui boem, încât acest rege Matia fu eliberat și făcut rege al Ungariei și împotrivitorii lui, voind să se prevaleze contra lui, tratară ca să-l aducă pe Szilagy Mihaly la opinia lor. Și, după ce fu reținut Mihaly, împotrivitorii îl acceptară pe împărat ca rege al regatului. Și, lipsind speranța în împărat și pentru a temporiza să-și facă fantezia pre scopurile lor, făcură pace cu regele Matia și în timpul păcii persistă câțiva ani opinia că și-au făcut o altă fantezie, adică faptul că s-au aliat cu regele Boemiei și că i-au dat acestuia speranța de a-l face pe fiul său rege al Ungariei, care este ginerele lui Nicolae Voievodul, care Nicolae este capul și cel dintâi și calea tuturor împotrivitorilor regelui. Care Nicolae, pentru că a fost el motivul morții fratelui regelui Matia și motivul reținerii lui Matia și pentru că era de demult inamicul capital al lui Iancu, zisul Nicolae se îndoia că regele Matia îi va întări statutul său, credea că el și alți împotrivitori ai regelui ar fi și s-ar afla în pericol ca regele Matia să se răzbune pe ei. Și, totuși, nu încetă niciodată, zi și noapte, să-și imagineze calea de a se putea pune în siguranță. Și deopotrivă, zisului Nicolae nu-i era la îndemână alt mod de a face să i se întâmple rău regelui și să facă alt rege cu care să poată spera să rămână mare și aproape deasupra altora ca acolo pentru a merita și pentru acest efect lucrează cu toată puterea lui. Și sunt atâtea ofertele pe care le face regelui Boemiei de a-i da asigurări prin a spune că ar fi mai mult pentru el să-și aibă fiul rege al Ungariei decât fiica regină. Pentru că murind fiica, regele și-ar lua o altă regină, dar fiind fiul rege, poate considera să fie el însuși în persoană promițându-i favoare și ajutor în regat. Care Nicolae Voievod se trase înapoi cu mare parte a restului baronilor naturali și mai mari ai regatului. Și dincolo de înrudire și urmare mare avută în regat, el și mulți prieteni pentru că ținând cont de asta în ziua de 8 octombrie faptele din regat la așa condiție au fost degradate, încât acest Nicolae Voievod cu alți următori ai săi și rude și confederați, că toți uniți sunt mai puternici în regat decât sunt//
p. 15:
regele Matia cu tot restul regatului, în sensul că, din motivele sus-zise, starea regelui Matia judec că se află în pericol. Fie ca Dumnezeu, prin mila sa, să-l păstreze și să-l conserve pentru binele creștinilor. Cei care sunt de partea lui Nicolae Voievod sunt aceștia, adică Nicolae Voievod, care are atâta putere încât are a patra parte a regatului și lângă el e fiul banului Laszlo numit Iop, care are o stăpânire egală cu a lui Nicolae Voievod și e mai bogată în bani decât a oricărui senior din regat. Acest Iop e ginerele lui Nicolae Voievod. Și în afară de acesta e Ludovic și fratele său de Moreti, care sunt alții mai importanți din regat, bogați în posesiuni și bani și de asemenea sunt gineri ai

lui Nicolae Voievod. Și aproape de ei sunt arhiepiscopul de Strigoniu și toate rudele lui, cumnatul lui Nicolae Voievod. Și arhiepiscopul e principalul prelat al regatului. Și în afară de acesta, e Nandor Czibak, rudă apropiată a lui Nicolae și mulți alți potentați, de care nu se mai face mențiune. Amicii și confederații sunt panii Ianum, banul Slavoniei, frate jurat al voievodului, care trage cu sine cea mai mare parte a Slavoniei și cea mai mare parte a celor din Zegna. Și este un bărbat de mare reputație și faimos căpitan și lângă el sunt conții de Porseno, care sunt la hotarele Germaniei înspre Viena, care sunt trei frați războinici foarte buni. În afară de aceștia, e Paniska, foarte bun căpitan, care și el a fost la moartea fratelui regelui Matia, și lângă este unul Banfi de Lindona, bărbat de cea mai bună reputație și toți amicii și rudele aderați împreună ai sus-zișilor, despre care, concluzionând, zic că sunt foarte tari și puternici în zisul regat cum nu este regele Matia. Este contra regelui, care nu este încoronat pentru că coroana este în puterea împăratului, care împărat de asemenea a ținut fermă speranța de a se face rege și totuși i-a fost încontinuu greu să trebuiască să păstreze Coroana, presupunând să poată avea aceeași speranță pe care o au baronii pentru că îl aleseseră și persevera în acea opinie. Dar văzând și înțelegând că Nicolae Voievod și aderenții săi îl voiau pe ascuns mai mult pe regele Boemiei decât pe el, și de aici se ajunse că, odată înțeles acest secret, împăratul se conduse pe sine mai degrabă la un acord cu regele Matia decât să mai rămână încăpățânat. Și, odată născut zisul acord, împăratul dădu Coroana și primi 80 de mii de ducați. La care acord au consimțit toți baronii, și cei care sunt cu regele Matia, ca și împotrivitorii lui secreți, care, având intenția de a face oarecare lucrare spre folosul lor, având Coroana împreună cu regatul dobândit, cu atât mai mult li se întorcea lor beneficiul și ura pe care o au în particular contra regelui. Nu este bine să rămână ei cu osteneala de a slăbi//
p. 16:
mădularele regatului la supunerea acestui regat și chiar și toate celelalte lucrări utile regatului, din moment ce ei se vedeau întotdeauna a fi conduși într-un loc unde nu puteau să fie forțați să facă vreun lucru contra voinței lor.
Celelalte lucruri contra acestui rege sunt că el este lipsit de rude, nici nu are vreo apropiată și intimă rudă, lucru pentru care era rău privit. Dar când trăia Szilagy Mihaly, unchiul său, fiind regele unit cu el, înainte să se nască gelozia dintre ei, regele Matia, din respect pentru unchiul lui, care sta întotdeauna sub arme, regele era temut și respectat. Acum, când a murit unchiul său, el rămase singur și are nevoie să facă bărbați mari de condiție joasă ca să-i fie fideli lui, care lucru le displace mult baronilor naturali.
Alt lucru contra are regele că adesea a golit pungile pentru continue războaie și pentru cheltuielile pe care le-a avut până acum, pentru că prin forța banilor a făcut ceea ce a făcut. Acum banii lipsesc și regatul este sărăcit și din cauza continuelor războaie și distrugeri făcute de turci și pentru alte motive că oamenii au fost opresați prin multele sarcini, în modul că ei sunt așa de loviți încât acum marea lor parte sunt indignați și dispuși de a nu mai vrea sarcinile. Și acest lucru este foarte contrar regelui și credinței creștine, pentru că, voindu-se o armată făcută contra turcilor, mă îndoiesc în acest sens că se va putea face fără mare aprovizionare cu subsidii din alte locuri.

Avantajele regelui sunt acestea: primul vine din faima și reputația bunei amintiri a domnului Iancu, care s-a căznit pentru credință, pentru apărarea regatului contra turcilor și care muri în acea întreprindere, de unde regele Matia este de toate popoarele mult iubit și înțeles, fiindcă zisul rege, la vârsta sa juvenilă, cu soarta favorabilă, a adus mare beneficiu regatului și s-a căznit mult în felul în care s-a spus, i-a stârpit și prins pe baronii și corsarii care atâta timp au tulburat regatul și l-a salvat de acele opresiuni, pentru care lucru regatul și toate popoarele îl iubesc mult.
E înțeles regele și reputat între propriii lui ungari din națiunea sa și se sforțează să mențină justiția mai mult decât se poate, chiar și prin a fi el de cea mai onestă viață și prin astfel de condiție și accept de către popoare. Și încă îi dă favoare prea ilustra lui mamă, care este o femeie foarte înțeleaptă și de mare reputație, care este foarte iubită și onorată.
Încă Matia are în puterea sa toate cetățile și fortărețele regatului, ceea ce îi dă favoare statutului său.//
p. 17:
În afară de asta, regele și sforțează să-i ridice pe marii lui amici, care sunt aceștia: primul dintre baronii și prelații ecleziastici, episcopul de Oradea, episcopul de Cinci Biserici, fratele lui, arhiepiscopul de Calocea, episcopul de Transilvania, episcopul de Veszprem, episcopul de Vac, episcopul de Cenad cu apropiații lor, dar este de făcut mare atenție la episcopul de Oradea, adică de consiliul lui, ca și de toată puterea zișilor prelați.
Domnii seculari sunt aceștia, adică Mihail Orszag, marele conte. Acesta e mare și e baron natural și tezaurar. Acesta e de condiție joasă, dar, pentru că este fidel regelui, este mult ridicat de acesta și are numele Almerigo Diacho, domnul Ioan de Rosengo și Rinoldo, fratele lui, Paulică și Simion Secuiul și Toma, priorul de Laverana, baroni naturali și anumiți alți adepți ai lor, fără a le ține mare socoteală sau a le face mențiune.
Veniturile regatului estimate pentru Coroană în chip obișnuit, în prezent, sunt acestea declarate de circa 80 de mii de ducați.
Principalul venit al regatului este venitul sării, care sare se scoate din anumiți munți aflați în Transilvania și sunt aproape în formă de marmură și se fac bucăți, în felul cuburilor, de 10-12 litri pe bucată. Care sare se trimite în anumite locuri din regat ca să se vândă și în anumite provincii, de unde populația locuitoare acolo merge să se aprovizioneze din zisele locuri de sare. Și locurile unde se vinde sarea sunt chemate cămările sării regale, cum, pentru comparație, zicem cămara sării de la Padova ori Verona. Venitul de pe care sare îi parvine Coroanei și se scoate pe an de la circa 80 de mii până în 100 de mii de ducați, mai mult ori mai puțin, după cum se întâmplă să fie timpurile, dar, în general, se poate estima că regelui îi parvine zisa cantitate de 100 de mii de ducați.
În afară de această sare, sunt dările (*dicae*). Aceste dări sunt că regele zice de a avea în acel regat din pământurile supuse lui, la fiecare patru focuri (fumuri), un ducat și că zisele dări se scot în general și că este aceasta o bună ordine că monedele să-i parvină regelui, trăgându-se astfel alți 100 de mii de ducați și mai mult. Dar, pentru că au fost continue opresiuni în regat, țara este foarte distrusă și disipată, și din cauza opresiunilor turcilor și boemilor, cum și din cauza propriilor

diferende interne, și locurile sunt distruse și deșarte, iar oamenii sărăciți, în felul în care dintr-un loc cu 20 de focuri nu se poate scoate un ducat. De asemenea, pentru că regele nu este bine stabilizat în regat, unii refuză să dea sau să plătească dările. Și cu ... se poate avea acum, cred că abia se post trage pe an de la 16 la 20 de mii de ducați.//
p. 18:
Se mai adaugă monetăriile, care sunt patru locuri unde în principal se lucrează aurul, argintul, arama în monede, iar prima monetărie e în Transilvania, numită Râul Doamnelor (Baia Mare), unde sunt monede de aur, de argint și din zisa monetărie regele poate trage circa 20 de mii de ducați.
A doua cămară de monede este în zisul loc din Transilvania într-o țară chemată Sibiu, revenindu-i regelui pe an 6 mii de ducați.
A treia este un alt munte chemat Cremonița, aceasta plătește pe an circa 12 mii de ducați. A patra este camera de la Buda, care dă folos în an obișnuit circa 6 mii de ducați. Dar tot așa de adevărat este că regele, în mod extraordinar, a pus să se facă monede sărace, din care a avut folos foarte mare, la modul că cu zisele monede s-a ajutat în fel similar zisa monetărie și cu venitul necesar traiului rezonabil al regelui.
Mai sunt încă și tricesimele, adică o dare făcută în general din toate intrările și provine din mărfurile regatului și se plătește regelui 3 la sută, ceea ce este circa 8 mii de ducați.
Și dincolo de zisele lucruri, mai sunt câteva din aramă și foloase ale evreilor și monede care nu ajung la 30 de mii de ducați.
Și, concluzionând, zic că veniturile regatului nu ajung, cum am spus mai înainte, pe an la 80 de mii de ducați.
Din care venituri trebuie întreținut zisul rege și curtea sa și orice altă cheltuială se întâmplă să fie nevoie. Pentru anumite importante motive de găsit monede pentru beneficiul regatului, este nevoie de a face congregație generală și de a convoca baronii și bisericești și laici, nobilii și provinciile regatului și în zisa congregație să se obțină libertatea de a putea impune gravamine (sarcini, impuneri) zisului regat și, în acord cu deliberarea și libertatea luată în congregație, așa regele trimite să se scoată (noile impuneri).
Majestatea regească a Ungariei avu început și fu instituită de către răposatul prealuminat rege Ștefan, făcut atunci creștin în 984 în așa formă încât, în țările și locurile regatului cu jurisdicțiile lor, o treime fuse a clerului și a persoanelor ecleziastice și o treime fuse a baronilor și nobililor regatului și cealaltă treime a Coroanei. Care majestate regească putea trăi din plin să confere toate beneficiile ecleziastice și să confere cele ce-i sunt necesare regelui că să aibă putere, cardinalilor trimiși de papă, cum se spune, ar consta din privilegiul concedat zisului rege Ștefan și succesorilor și așa până acum au respectat. Care sunt 15 prelați principali, în afara restului clerului, doi arhiepiscopi, adică de Strigoniu și de Calocea, 12 episcopi de Agria, de Zagreb, de Oradea, de Transilvania şi prepozitul de Alba Regală, care nu este episcop, pentru că se înțelege a exista numai sub rege și nu sub ar//
p. 19:
hiepiscop și deci celebrează a episcop. Care au obligația fiecare, conform părții veniturile lor, să aibă lângă ei gata 3600 de cai, a treia parte din soldați și două

treimi din armele lor, la orice cerere a regelui și nevoie a regatului. În mod similar, baronii și nobilii, care, fiind în mare număr, nu-i numesc în particular, stau în tot acel an în feudele Coroanei și, murind oricare dintre baroni sau nobili fără moștenitori legitimi și descendenți din căsătorie legitimă, este în puterea regelui să le ia bunurile în cadrul Coroanei și să le confere celor mai apropiate rude legitime ale defunctului, ca să ofere în cea mai mare parte, care baroni și nobili, după veniturile lor, sunt de asemenea obligați ca, la orice cerere a regelui și nevoie a regatului, să dea și să meargă călare cu oamenii, lor în număr mare, ceea ce nu fac preoții, fiindcă sunt și ei în număr mare.
Mort regele Matia la 6 aprilie 1490, îndată fură solicitați prelații prealuminatului împărat și rege al romanilor care trebuiau să-l aleagă pe zisul rege Maximilian, ca acela care avea deplin drept să succeadă în regat, prin convenția stipulată solemn între împăratul Frederic și regele Matia și confirmată de cea mai mare parte a baronilor și prelaților din Ungaria. Căci, dispărând regele Matia fără liberi legitimi [moștenitori], cum s-a întâmplat acum, regatul ținea de împărat și de descendenții lui legitimi și se pare nu mai puțin de electori de a-l alege ca rege al lor pe Ladislau, regele Boemiei, primul născut al lui Cazimir, regele Poloniei și al Lituaniei, de la care Albert, regele romanilor, al Ungariei și al Boemiei, publicat de rege în ziua de 15 iulie, în mod deosebit cu consimțământul reginei Beatrice, văduva regelui Matia, împinsă de baroni cu speranța de a fi soția regelui Boemiei. El veni la Buda în 9 august, acceptat de toți cei care reprezentau regatul. Și în ziua de 10, ziua următoare, se prezentă în Buda, pe Dunăre, Ioan Albert, al doilea fiu al lui regelui Poloniei, pretinzând să fie ales în regat, chemat înainte de cineva din regat, care, aflând de venirea fratelui în cetatea Budei, se retrase cu oamenii lui și făcu tabără la Cașovia, țara principală din Ungaria spre hotarele cu Polonia. Fu încoronat în septembrie zisul Ladislau la Alba Regală și se întoarse la Buda. Maximilian, în noiembrie, luă Alba Regală. Regele Ungariei era plecat contra fratelui, pentru a elibera Cașovia, făcu pace cu el și, returnat, merse să recupereze Alba Regală pe care apoi, după un anumit timp, o avu, apoi chiar încheie pace cu Maximilian astfel ca zisul rege al Ungariei//
p. 20:
să aibă cu drept deplin regatul Ungariei, dând lui Maximilian 100 de mii de ducați la patru termene, la fiecare șase luni câte 25 de mii de ducați, obligându-se Maximilian să trimită la orice nevoie a regatului și cerere a regelui, contra turcilor, 4 mii de cai. În acest mod, regele rămase în pace și liniște în zisul regat. Care prealuminat rege Vladislav fu, fiind primul născut al regelui Poloniei, mort de un an și fiind deja al 22-lea rege al Boemiei, cu mare laudă pentru gloria sa, rege, din îndurarea întregului acelui regat și a ereticilor, care sunt aproape ca noi, catolicii. Se născu în 1436, de statură mai mult decât mijlocie, și cu aspect foarte plăcut, așa de bine proporționat în orice parte a persoanei sale, pe cât se poate zice. Mama lui fu fiica prealuminatului rege Albert, regele romanilor, care avu de soție o fiică unică a răposatului prealuminat Sigismund, împărat și rege al Ungariei și Boemiei. Fratele Ioan Albert era prealuminat rege al Poloniei, care, murindu-i tatăl sus-zis, și ținând regatul prin drept ereditar de la zisul rege al Ungariei și Boemiei pentru că era primul născut, de bună voie, acesta, la rugămintea prealuminatei mame a

fratelui, consimți ca zisul frate să-i succeadă lui în acest regat patern. Al treilea frate este ducele Lituaniei, nu mai puțin valoros decât cel al Poloniei. Al patrulea e arhiepiscop de Cracovia și acum a fost făcut cardinal, de care două beneficii, dincolo de păr, are venituri de 35 de mii. Al cincilea frate e principele Sigismund, până acum fără stat, dar marea unire este între zișii frați lucru ușor și regele Ungariei îi va da stat.

A KING OF WAR OR A KING OF PEACE FOR THE COUNTRY? THE "DESCRIPTION" OF HUNGARY FROM THE MID-1490S

Abstract

Several reports on the Kingdom of Hungary during the reign of Matthias Corvinus have survived. They are frequently called "descriptions" and date predominantly from the 1470s. The most famous among them is the so-called *Landus*, named after the archbishop of Crete, the Venetian Girolamo Lando, Papal legate in Central Europe, who resided in Hungary in the first half of 1462. The report/ the "description" survived in a series of copies from the 16th century (especially from its last decades). In its oldest, and largely ignored version, transcribed in the first decade after Matthias' death in 1490, the "description" is a combination of significant data that been ascribed only to the early 1460s (prior to Matthias' coronation with the Holy Crown of Hungary in 1464) with information specific to the late 1480s (i.e. after the Ottoman conquest in 1484 of the harbours of Stephen III of Moldavia, Matthias' vassal). This "mixture" ended with an apologetic presentation of the new king of Hungary, Wladislaw II Jagiello, and of his House, in particular of his youngest brother, Sigismund, still not a proper monarch in the mid-1490s. The "end-product" was a rather cleverly constructed parallel between Hunyadi Hungary and Jagiello Hungary, written in the dialect of the subjects of the Republic of Venice, whose support was much needed for Sigismund's career. It was in effect a comparison between a "king of war" (i.e. Matthias) and a "king of peace" (i.e. Wladislaw). In comparison to the latter, the former had a series of disadvantages (of *contrari* in the original), including the fact that he was of Wallachian origins, although the Wallachians were not listed among the various inhabitants of the Kingdom of Hungary (Magyars, Szeklers, Saxons/ Germans, Serbians or even Cumans). This "minor nationalist" detail draws attention to the political stakes in the 1490s, when the oldest known version of the "description" was compiled, in Venetian dialect moreover.

DESTINUL TESTAMENTULUI LUI ANTIOH CANTEMIR

VICTOR ȚVIRCUN

Cuvinte-cheie: Antioh Cantemir, testament, moștenire, Rusia, Franța, Colegiul Afacerilor Străine.
Mots-clés: Antioh Cantemir, testament, héritage, Russie, France, Collège des Affaires Étrangères.

Deși există serioase lucrări științifice referitoare la viața și opera lui Antioh D. Cantemir, în ultimele decenii ale secolului nostru a crescut evident interesul istoricilor și al literaților pentru problemele legate de biografia și moștenirea sa literară. Pe lângă apariția a numeroase articole și monografii dedicate acestor teme[1], merită a fi consemnate și câteva teze de doctorat[2].

Totuși, în literatura de specialitate nu și-au găsit reflectare nici pe departe toate paginile biografiei sale, atât de bogată în evenimente. Printre ele se numără și destinul testamentului lui Antioh Cantemir, dictat de acesta cu puțin timp înainte de a înceta din viață.

Documentele noi, descoperite în ultimii ani în diferite arhive din Federația Rusă, permit nu numai elucidarea acestei teme, dar și publicarea textului original al Testamentului, care se deosebește printr-o serie de detalii de cel tipărit la sfârșitul secolului al XVIII-lea în tipografia lui N. I. Novicov[3].

Începutul noului an 1744 i-a adus lui Antioh Cantemir, ministru plenipotențiar al Imperiului Rus la curtea regelui Franței, o acută agravare a vechilor sale boli. Recomandările medicilor de a urma un tratament în Italia s-au dovedit a fi tardive. Descriindu-și starea de sănătate în scrisoarea din 2/13 februarie 1744, adresată vechiului și bunului său prieten, prințul Nikita Iurievici Trubețkoi,

[1] Н. Д. Блудилина, *Антиох Кантемир и его литературные связи во Франции*, în Вестник славянских культур, t. 17, 2010, no. 3. p. 60–69; Д. Майелларо, *Кантемир и Италия*, în Мировое Древо, 1998, no. 6, p. 199–211; В. И. Цвиркун, *Антиох Кантемир*, în Большая Российская Энциклопедия, t.12, Moscova, 2008, p. 749–750; Виктор Цвиркун, *Научные связи Антиоха Кантемира с Санкт-Петербургской Академией наук*, în Российская история, no. 2. Moscova, 2013, p. 97–101; В. И. Цвиркун, *Вклад Антиоха Кантемира в становление и развитие российской дипломатии первой половины 18 века*, în Материалы международной конференции «Российская Федерация и Республика Молдова: 25 лет дипломатических отношений», Кишинев, 2017, p. 54–56; *Антиох Кантемир и русская литература* / Отв. ред. А.С. Курилов, Moscova, Наследие, 1999, 318 p.; Ю. К. Щеглов, *Антиох Кантемир и стихотворная сатира*, Sankt-Petersburg, Гиперион, 2004, 720 p.

[2] Л. Майелларо, Концепция «*поэтического языка*» А. Кантемира и ее итальянские источники. Автореф. дис. канд. филол. Наук, Moscova, 1998; Ольга Львовна Кулагина, *Сатиры А.Д. Кантемира: Поэтика*, Контексты, Интертексты, Moscova, 2018 диссертация на степень доктора филол. наук.

[3] Т. З. Беер/Байер, *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Moscova, 1783.

ober-procuror al Senatului Guvernamental, Antioh Cantemir nota. „... toate iernile petrecute la Paris mi-au fost nefaste, iar cea de acum nici nu se poate spune în ce hal m-a adus, am avut de gând să rog să fiu rechemat (în patrie – V.Ț) ... la întoarcerea din Italia, dar în starea mea actuală nici nu se poate concepe că aș putea ajunge viu la Sankt-Petersburg... fiindcă sigur îmi voi da duhul pe drum... ” (РО ИРЛ РАН, ф.166, оп. 1, д. 58, л. 224).

Deși boala progresa, prințul nu înceta să se ocupe de problemele ambasadei, corespondând zilnic cu conducerea Colegiului Afacerilor Externe al Rusiei și cu Ministerul Afacerilor Externe al Franței, și de asemenea cu funcționari de stat din ambele țări. Totodată, el continua să lucreze la traducerea în limba rusă a operei filosofului grec Epictet, *Morala.*

În ciuda eforturilor medicilor, starea bolnavului a devenit atât de critică încât, după o săptămână, el l-a chemat pe secretarul Ambasadei, H. Gross, căruia i-a dictat textul testamentului său. Apoi prințul i-a poruncit să i-l citească cu glas tare, iar după ce „și-a citit el însuși testamentul, l-a semnat cu atenție (notând, n.t.) – Paris, 1744 21/10 martie” (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.10об.). Dispozițiile acestui document aveau următorul conținut:

Testamentul lui Antioh Cantemir

În numele celei de o ființă cu Tatăl, dătătoarei de viață și atotputernicei Sfinte Treimi, al Tatălui, Fiului și Sfântului Duh. Amin.

Știind că nu ne este cunoscut ceasul morții, deși fiecare om știe că moartea tot va veni, și văzându-mă în boală grea de multă vreme, fără ameliorare (lipsă în textul lui T.Z. Beer – p. 347), m-am gândit (îndeplinind ceea ce îi datoram Domnului după credința Creștină Ortodoxă greacă, în care m-am născut și mor) să rânduiesc și averea care rămâne după mine prin acest testament, pe care-l scriu fiind cu mintea întreagă și știind exact ceea ce dispun. Astfel, decid, dispun și stabilesc următoarele:

1.

Averea mea este imobilă și mobilă. Cea imobilă constă în satele (al căror număr de gospodării nu mi-l amintesc, deoarece am lipsit timp îndelungat din patrie) din județele Nijegorod și Briansk, pe care Majestatea Sa Imperială, preafericita și pururi vrednica de pomenire suverana împărătească, Anna Ioannovna, a binevoit să mi le dea în locul subvenției promise nouă, fraților cadeți, de Majestatea Sa Imperială, preafericitul și pururi vrednicul de pomenire Petru cel Mare. Acele sate alcătuiesc a patra parte din cele două domenii din două județe, iar celelalte trei părți sunt proprietatea surorii mele, prințesa Maria și a fraților mei, prințul Matei și prințul Serghei; acele părți au fost împărțite între noi prin bună înțelegere înainte de plecarea mea din Moscova, actul acestei împărțiri întocmit acasă, atestat de martori de încredere, va fi sigilat și anexat prezentului testament.

Prinț - (semnat de mâna lui A. Cantemir – V.Ț.)

2

În primul articol eu n-am menționat că mai sus numita proprietate imobilă mi-a fost dăruită de împărăteasa Anna Ioanovna în loc de subvenție. La fel ca și acele sate dăruite mie în loc de subvenție de Majestatea Sa Imperială, confirmate prin ordin imperial în anul 1736, când acele sate ale mele, pretinse de mama mea vitregă, Luminăția Sa, Landcontesa de Hessen-Homburg, mi-au fost confiscate, iar ulterior înapoiate împreună cu tot venitul obținut în cei doi ani de confiscare.

Antioh (semnat cu propria mână – V.Ț.)

3

Fiindcă averea mea imobilă, acele sate ale mele nu sunt la fel cu celelalte sate ale altor moșieri și nu se supun articolelor codului de legi și noilor dispoziții legiferate pentru rânduiala averii imobile și, prin urmare, eu am tot dreptul nu numai să le las cui vreau dintre frații mei, dar, dacă aș dori, pot să le las și unei persoane total străine.

Cantemir

4

De aceea, declar de la început că eu nu recunosc ca moștenitori ai mei, atât ai averii mobile, cât și ai celei imobile, pe nimeni altcineva decât pe sora mea, prințesa Maria, fiica prințului Dimitrie și pe cei doi frați ai mei, prințul Matei și prințul Serghei, fiii prințului Dimitrie: așa că (în textul lui Beer aceste cuvinte nu apar – V.Ț.), excluzând de la moștenirea mea pe oricine altcineva, oricine ar fi el; vreau, intenționez și împart efectiv între ei toată averea mea mobilă și imobilă, care rămâne după moartea mea, după cum urmează[4]:

5

Satele mele, pe care le am în reală posesie să fie împărțite între cei doi frați și sora mea în părți egale și oricăruia dintre ei să le rămână în posesie până la moarte, fără a putea fi vândute sau ipotecate, astfel încât ele să treacă întregi de la unul la altul, până la ultimul din cei trei. Iar ultimul din cei trei, care va rămâne în viață după cei doi, poate să facă ce vrea cu aceste sate. Dacă însă Majestatea Sa Imperială va dispune cu bunăvoință să adauge câte lipsesc din acele sate ale noastre (primite, n.t.) încă prin dispoziția preafericitei și pururi vrednicei (în text вечнодостойные, în textul lui Beer – высокославныя – p. 349) de pomenire împărătese, Anna Ioannovna, cred, două sute patruzeci de gospodării, acel nou sfert din satele mele va fi, ca și celelalte, împărțit între cei trei frați.

Prinț

[4] Detalii despre disputele între membrii familiei Cantemir pot fi consultate în lucrarea *Домашняя повседневность населения России: История и современность*, том 2. Материалы международной научной конференции, 7–9 апреля 2022 г., Санкт-Петербург, 2022, p. 209–215.

6

Din împărțirea egală între cei trei frați exclud distileria de vodcă, pe care, în lipsa mea, a făcut-o fratele meu Serghei, nu știu în ce sat, astfel încât o jumătate este a lui, iar cealaltă a mea. Jumătatea mea să i se dea (în text *отдать,* la T.Z Beer - отдаю – p. 349) separat lui, cu condiția că îi va da fratelui meu, prințul Matei, jumătate din venit (provenit de la distilerie – n.t.) în bani sau vodcă.

Antioh

7

Cele două mii de ruble date de sora mea lui Vulf, dacă n-au fost trimise, să fie oprite și să nu se trimită. Dar ceilalți bani lichizi care, fie se află la Moscova, fie vor fi trimiși de aici pentru plata datoriilor, să fie împărțiți în trei părți egale.

Cantemir

8

Dacă se află la Moscova orice obiecte de-ale mele pentru casă sau veselă de argint, sau alte lucruri, de orice fel ar fi ele, cum cred că sunt, totul să fie dat celor doi frați ai mei, prințului Serghei și prințului Matei, ca să le împartă egal între ei.

Prinț

9

Pentru respectarea întocmai a acestui testament al meu în ceea ce privește averea mea din Rusia, îl rog supus pe consilierul secret titular, cavaler al Ordinului Sfântul Andrei și al altor ordine, prințul Nikita Iurievici Trubețkoi, vechiul și adevăratul meu prieten, să binevoiască a fi executorul meu testamentar.

Antioh

10

În ceea ce privește averea mea de aici, din Paris, toată este doar imobilă; executorii mei testamentari (care vor fi numiți mai jos) vor trimite moștenitorilor mei inventarele ei complete și exacte, semnate de mâna lor.

Cantemir

11

Până la această dată mai am la Paris și datorii. Și anume, bancherului Isaac Vernett.

Prinț

Și în oraș, la diferite prăvălii (datorez – n.t.) o sumă care, cred, nu trece de zece mii de franci, iar servitorilor casei – o altă sumă mai mică, inventarul întregii mele datorii îl vor face executorii mei testamentari. Pe de altă parte, Colegiul de

Stat pentru Afaceri Externe îmi datorează cel puțin șase mii șapte sute zece ruble și patruzeci și trei copeici pentru închirierea locuinței pentru trei ani și 9 luni, cinci mii de ruble – salariul pentru anul trecut; și încă cinci mii pentru acest trimestru din ianuarie până în mai. Dacă Majestatea Sa Imperială va binevoi prin mărinimia sa să acorde ceva (o sumă – n.t.) pentru aducerea de aici în patrie a trupului meu și a lucrurilor mele, mărinimie care a fost arătată față de toți ceilalți miniștri ruși, morți în țări străine[5], prin urmare, banii care îmi aparțin, primiți din partea înaltei bunăvoințe a Majestății Sale Imperiale din leafă și din alte recompense, vor fi destui pentru a se achita datoriile mele de aici. Și, sper, că din ei vor mai și rămâne.

Antioh

12

De vor mai rămâne (bani – n.t), domnii executori testamentari îi vor trimite prin polițe moștenitorilor mei, pentru a fi împărțiți în mod egal între ei.

Cantemir

13

Fiindcă toată averea mea imobilă de aici rămâne liberă de orice pretenții și pentru aceasta având toată puterea (prin acest act – n.t.) dispun și o împart astfel:

Prinț

14

Toată vesela mea de argint, de orice marcă ar fi, o las surorii mele, prințesa Maria Dmitrievna, care are tot dreptul să facă cu ea orice va dori.

Antioh

15

Toate lucrurile mele din casă, așa cum sunt tapiseriile de Bruxelles, portretele, tablourile, biblioteca mea, tapetele (în text *убои,* la T.Z. Beer – обои p. 351) de mătase cu model, roșii, verzi, galbene, paturile, scaunele, fotoliile, oglinzile, sfeșnicele de perete (în text, *шанданы*, la T.Z. Beer шандалы p. 351), mesele, tapetele din piele, tapetele mai simple din odăile slujitorilor, paturile lor, vasele de gătit și toate ustensilele de bucătărie, trăsurile, caii și tot ce se află în grajd, și, într-un cuvânt, orice lucru din casă, îl dau și îl las celor doi frați ai mei, prințul Matei și prințul Serghei, copiii prințului Dimitrie, pentru a le împărți între ei în două părți egale.

Cantemir

[5] În perioada respectivă, în activitatea serviciului diplomatic rus nu exista încă practica acoperirii pe contul statului a cheltuielilor de transport în țară ale trupurilor neînsuflețite și ale bunurilor diplomaților decedați. Ca o confirmare a acestei situații servește și raportul Colegiului Afacerilor Externe, prezentat în 1744 împărătesei Elizaveta Petrovna în legătură cu cazul lui Antioh Cantemir. Printre altele, în raport este dat exemplul lui Boris Kurakin, consilier secret titular, primul ministru plenipotențiar al Rusiei în Franța, decedat la Paris la 17/28 octombrie 1727. Din raport reieșea că moștenitorilor săi „pentru cheltuielile de aducere în Rusia a trupului tatălui ... nu li s-a acordat o sumă specială” (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Дело 5, лл. 22об. – 23).

16

Exclud din toate aceste lucruri noua mea berlină (trăsură cu două locuri – V.Ț.) și micul nou Berlingo (trăsură fără bancheta din față – V.Ț.), pe care le las special fratelui meu Matei, iar prințesei lui, cumnatei mele, îi las ca amintire smaraldul meu cel mare.

Prinț

17

Fratelui meu, prințului Serghei, îi las inelul meu cu diamant.

Antioh

18

Dacă frații mei vor dori să aibă orice bun din cele din casă, să scrie domnilor executori testamentari ca să li se trimită lor, dacă nu, domnii executori testamentari vor găsi cea mai bună ocazie și vor vinde aici acele lucruri cu un preț cât mai bun și le vor trimite banii.

Cantemir

19

Le mulțumesc supus domnului Boriot, ministrul ducelui de Guastalla, secretarului Ambasadei Majestății Sale Imperiale, Henrich Gros și bancherului parizian, domnul Isak[6] Vernette că au acceptat să fie executorii mei testamentari, cărora în acest caz le acord tot dreptul și puterea de a duce la îndeplinire testamentul meu și de a nu permite să fie făcută nici o modificare în el.

Prinț

20

Mai întâi, acești domni executori testamentari, de îndată ce-mi voi da sufletul, vor deschide testamentul meu sigilat, dar nu vor avea acest drept, deoarece numai unul din ei, domnul Gros, a scris acest testament. După ce îl vor deschide conform obiceiurilor de aici, sau după cum vor dori, ei își vor exercita puterea și autoritatea respectivă.

Antioh

21

Apoi, imediat își vor pune sigiliul pentru păstrarea a tot ceea ce a rămas de la mine și apoi, conform formelor și obiceiurilor care se impun, vor începe executarea a tot ceea ce li se cere în dispozițiile anterioare ale testamentului meu.

Cantemir

22

În mod special îl rog pe domnul Gros să raporteze imediat prin curier Înaltei Curți despre moartea mea și totodată, trimițând o scrisoare Luminăției Sale Vice-cancelarului să-l roage insistent să se trimită banii datorați mie, atașând dispoziția

[6] În corespondența cu moștenitorii apare numele Iakov.

din testamentul meu în care este menționat acest lucru. Pe de altă parte, prezentul testament în original să-l trimită celor trei moștenitori ai mei, pentru ca și ei, la rândul lor, să-și poată lua imediat măsurile care îi privesc.

Prinț

23

Din banii lichizi care vor rămâne după achitarea datoriilor mele de aici i se vor da lui Isaac (Iakov) Vernette douăzeci și cinci de mii de franci pentru ca el să-i depună, cum va considera mai bine, la orice bancă, încât de pe urma lor să se obțină la început un venit permanent (*en rentes perpétuelles*) de o mie de franci anual, iar cu timpul, când va fi nevoie, să se transforme veniturile permanente în venituri pe viață, numite în franceză – *rentes viageres,* și va folosi atât venitul, cât și capitalul așa cum ne-am înțeles.

Antioh

24

Dacă, în ciuda așteptărilor, după achitarea datoriilor, aici nu vor mai rămâne bani, atunci nu este nevoie să se vândă nimic din bunurile (mele – n.t.) pentru obținerea sumei de douăzeci și cinci de mii de franci. Dar cei trei moștenitori ai mei menționați vor transfera această sumă domnului Vernette cel puțin un an de la data la care a fost scris acest testament, iar acea sumă va fi astfel împărțită între ei încât frații mei, prințul Matei și prințul Serghei, vor pune fiecare câte o mie de ruble, iar sora mea, prințesa Maria, celelalte două mii de ruble. De altfel, în acel an (ea – n.t.) va trimite domnului Vernette două sute de ruble, adică o mie de franci.

Cantemir

25

Am uitat să menționez alături de celelalte bunuri din casă și lenjeria de masă. Aceasta aparține, ca și restul (lucrurilor – n.t.), celor doi frați ai mei, prințul Matei și prințul Serghei, în afară de cele cinci garnituri de masă din lână subțire de Silezia[7], alcătuite fiecare din două fețe de masă și trei duzini de șervete, pe care le las separat surorii mele, prințesa Maria și o sfătuiesc să ceară să-i fie trimise, deoarece îi vor fi foarte de folos.

Prinț

26

Lui Iakov Janson (la f. 18 este trecut Iakov Ionson – V.Ț.), valetului meu, aflat în slujba mea din anul 1732, îi las toate hainele mele elegante și simple, de orice fel ar fi ele și toată lenjeria mea (cu excepția celei de pat), și anume, cămășile cu dantelă subțire și mai groasă, și cele fără dantelă, vestele, cravatele, bonetele și altele, de care va trebui să dispună cum va vrea. În afară de acestea să i se dea bani,

[7] Material din lână fină, provenită de la oi din Silezia.

trei sute de ruble, adică o mie cinci sute de franci. Pentru că lacheul meu, Legrin, a avut grijă de mine cât am fost bolnav, în afară de leafă să i se mai dea douăzeci de ludovici de aur.

Antioh

27

Celorlalți servitori ai mei, care nu sunt foarte mulți și pentru că nu este nici unul bătrân, care să mă fi slujit mult timp, după ce li se va plăti leafa cuvenită, să li se dea tuturor în plus leafa pe două luni.

Cantemir

28

Toate celelalte lucruri care se vor găsi în casa mea, ca vesela de porțelan, mici obiecte de aur și de argint și altele, într-un cuvânt, lucruri de orice fel, care nu sunt menționate în acest testament, se includ în cadrul bunurilor din casă, de aceea aparțin celor doi frați ai mei, prințul Matei și prințul Serghei. În sfârșit, o rog pe sora mea, prințesa Maria, să țină seama că eu de aceea îi las ei o parte mai mică, deoarece vesela mea de argint valorează cât toată averea mea mobilă de aici (în text *все протчее мое здешнее движимое имение*, la T.Z. Beer – всего протчего моего здешнего имения – p. 355).

Prinț

29

Dacă, așa cum se practică aici, după moartea mea regele Franței va trimite familiei mele darul său obișnuit – portretul său, el să fie vândut și banii să fie folosiți la mărirea (în text *к прибавлении,* la Beer – прибавлению p. 355) venitului unui oarecare spital sărac (în text *гошпиталя* , la T.Z. Beer – госпиталя p. 355) din Moscova.

Antioh Cantemir

30

Trupul meu va fi trimis pe mare moștenitorilor mei și va fi înhumat la Mănăstirea grecească[8] din Moscova, noaptea, fără nici un fel de ceremonie.

Prințul Antioh Cantemir după ce a citit acest testament l-a semnat atent cu mâna sa – Paris, 21/10 martie 1744" (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.4 –10об.

De obicei, cercetătorii biografiei lui Antioh Cantemir se limitează doar la textul Testamentului mai sus prezentat, deși, în afară de acesta, a fost alcătuit încă unul, în limba franceză, în care executori testamentari sunt desemnați cetățeni francezi. Trebuie menționat că, la indicația lui Antioh Cantemir, atât un testament,

[8] Este vorba despre cavoul familiei Cantemir de la Noua Mănăstire grecească Sfântul Nicolae.

cât și celălalt trebuie „să fie îndeplinite, fiecare din ele fiind valabil” (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.19–20). Motivul alcătuirii acestui document consta, pe de o parte, în respectarea legilor și formalităților birocratice impuse în țara de reședință, iar pe de altă parte, în respectarea obligațiilor financiare față de creditorii săi francezi, față de care guvernul rus nu avea nicio responsabilitate.

Dispunem de traducerea în rusă a acestui document, pe care însă nu-l citățm în întregime, ci doar acele dispoziții și părți care se deosebesc de textul variantei rusești a Testamentului sau n-au fost cuprinse în el.

Conform actului executorilor testamentari francezi, contele Carl de Boriot, ambasadorul ducelui de Guastalla și bancherul Isaak (Iakov) Vernette, s-au înfățișat „luni, 23 martie 1744 la chemarea și cererea Excelenței Sale prințul Antioh Cantemir, ambasador al Majestății Sale Împărăteasa întregii Rusii la Curtea Franței, subsemnații, consilieri regali și notari la Tribunalul Châtelet (Châtelet a fost o fortificație din Evul Mediu, din Paris, pe insula Cité, pe Sena, care avea statut de închisoare; a fost demolată în sec al XIX. Prin extensie însemna tribunal și instituțiile juridice, care își aveau sediul acolo (n.t.) din Paris. Aceștia au venit la domiciliul său din Paris, de pe strada Sfântul Dominic, aproape de Barieră, în parohia Sfântul Sulpicius, unde l-au găsit pe Excelența Sa într-una din camerele apartamentului său de la parter, cu ferestre dând spre curtea din față, în pat, bolnav la trup, dar sănătos la minte și rațional” (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.11–11об.). În prezența lor a fost dictat textul Testamentului. Apoi, la cererea prințului, notarii Poulletier și Girault „ ... unul în prezența celuilalt i-au citit Excelenței Sale tot (testamentul – n.t.). Dânsul a declarat că aude și înțelege totul și că se află la data sus-menționată – 23 martie 1744, aproape de ora unu după amiază, în camera sa și a semnat cu propria lui mână” (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.20). Apoi documentul a fost contrasemnat și sigilat de notari. Pentru serviciul făcut ei au fost recompensați cu 15 copeici de argint, pentru care au eliberat o chitanță (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л. 20об.)

Deosebirile din textul francez al Testamentului se referă mai ales la punctul 2, unde sunt menționate următoarele: „Eu am datorii și la Paris, și anume, sunt dator până în prezent bancherului Isaac (Iakov) Vernette 24 000 de livre[9], sau aproximativ această sumă.

Și încă multor negustori din acest oraș (le sunt dator – n.t.) o sumă care, cred, nu depășește 18 000 de livre. În care includ și chiria pentru locuința mea” (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.12об.). Punctul 6 a fost completat cu fraza: „tapete aurite din piele, perne”, iar punctul 7 cu precizarea: „Soției lui Matei i-am lăsat smaraldul cel mare” (АВПРИ, Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.14).

La o săptămână după încheierea tuturor formalităților juridice, Antioh Cantemir, în vârstă de 43 de ani, s-a stins în liniște în modestul său apartament din

[9] Livră – veche monedă franceză din argint, care a circulat până în 1795. Era egală cu 20 de copeici rusești de argint.

reședința de ambasador. Exact a doua zi, la 1 aprilie, prietenul său apropiat, secretarul Misiunii ruse în Franța, Henrich Gross, i-a trimis o scrisoare Împărătesei Elizaveta Petrovna, în care i-a comunicat decesul prințului. „Consilierul secret al Majestății Voastre și ministru plenipotențiar, prințul A.D. Cantemir, după o boală îndelungată și foarte grea, la început la stomac, apoi la piept, în cele din urmă, ieri, adică 11 aprilie/31 martie, spre seară – la ora opt a trecut de la această vremelnică viață la veșnică odihnă. Majestatea Voastră Imperială a pierdut cu adevărat în el un slujitor credincios și un savant și un ministru deosebit de capabil... Timp de două ore (după sfârșitul lui) eu m-am îngrijit de cele necesare pentru trupul prințului și de citirea testamentului său împreună cu executorii lui testamentari. Acesta mi-a fost dictat în limba rusă de prințul Antioh Cantemir cu o săptămână în urmă, și apoi, după ce a fost transcris de mine, fiecare articol (din testament – n.t.) a binevoit să-l confirme, semnându-l cu mâna sa”[10].

A doua zi după încetarea din viață a lui Antioh Cantemir, la invitația executorilor testamentari, la Ambasada Rusiei au venit consilierii regali ai Franței pentru inventarierea și sigilarea bunurilor lui personale. Înainte de a se trece la această procedură „ei au cerut să le fie prezentat Testamentul prințului, dar executorii testamentari au refuzat... deoarece Cantemir nu se supune legilor franceze”.

Datorită inventarelor făcute de ei, avem posibilitatea de a ne imagina destul de amănunțit interiorul casei în care ambasadorul rus a locuit la Paris toți acești ani. În vasta locuință de ambasador prințul ocupa o mică parte, formată din dormitor, care-i servea și drept cabinet, un alt mic cabinet alăturat, un salon și încă o cameră, decorată cu tapiserii galbene, aurite, ale cărei ferestre dădeau în grădină. În dormitor, în doi „saci” se păstra toată averea în numerar a defunctului, circa 500 de ruble și o rublă de argint, precum și medaliile emise la încoronarea Annei Ioannovna și a Elizavetei Petrovna, ca și portretul regelui George al II-lea sub formă de medalie, primit de Antioh Cantemir la încheierea misiunii sale diplomatice în Anglia. Tot aici au fost inventariate și două ceasuri de aur, executate în Anglia, câteva tabachere, inelele pe care le purta prințul, cheia lui de șambelan, o busolă și altele. Pe pereții cabinetului său atârnau portretele împărătesei Anna Ioannovna și al cardinalului Fleury, încadrate în rame aurite. Aici se găsea și o mică masă din lemn de mahon, șase scaune și un fotoliu. În afară de acestea, se aflau și nenumărate cărți, atlase, lenjerii de pat și de masă, veselă de argint, portrete ale rudelor și apropiaților lui Antioh Cantemir, ca și portrete cu chipul său, printre care și cele pictate de sora lui mai mare – Maria.

Pe lângă inventarul averii mobile, consilierii regali au consemnat într-un registru și datoriile rămase de la prinț. Astfel, le datora: negustorului Robert – 67 de livre pentru tablourile cu imagini geografice, librarului Briason – 274 de livre; legătorului – pentru copertarea cărților religioase – 16 livre; proprietarei casei pentru renovarea apartamentului – 4 mii de livre. După încheierea inventarului, toate bunurile au fost sigilate, iar servitorii defunctului au fost lăsați liberi, cu excepția a doi dintre ei, rămași pentru paza casei.

[10] В. Я. Стоюнин, *Биография князя Антиоха Кантемира*. В: *Собрание сочинений Антиоха Кантемира*. СПб., том I, 1867, p. CIX.

Printre plățile ce trebuiau achitate imediat de către executorii testamentari se numărau și sumele datorate medicilor care l-au îngrijit pe prinț în timpul bolii, ca și farmaciștilor de la farmaciile din apropiere pentru diferitele medicamente livrate. Suma de 120 de livre a fost dată preotului pentru împărtășire și Sfântul Maslu, iar după deces – pentru prohodire. Medicului care a făcut îmbălsămarea trupului i s-au plătit 500 de livre.

Știrea despre sfârșitul prematur al prințului Antioh a însemnat un adevărat șoc pentru rudele sale și pentru puținii lui prieteni din Rusia. Însă pentru Maria pierderea fratelui a constituit o reală tragedie și o rană vie, care nu s-a vindecat niciodată, până în ultimele clipe ale vieții ei. De-a lungul multor ani toată iubirea ei, irosită în lipsa bucuriei unei familii, și o grijă aproape maternă le-a revărsat asupra fratelui ei mai mic. În decursul multor ani ea s-a străduit mereu să-i aranjeze viața personală, intervenind pentru realizarea căsătoriei lui cu Varvara, unica fiică a prințului A. Cerkasski, una din cele mai frumoase și invidiate tinere de măritat din societate. Maria se mândrea cu succesele lui pe tărâm diplomatic și se bucura de talentul său poetic.

Nu întâmplător, ei îi aparține cererea adresată împărătesei Elizaveta Petrovna, în iulie 1744, cu rugămintea de a confirma Testamentul fratelui ei și de a aproba bani din visteria statului pentru aducerea trupului neînsuflețit al prințului de la Paris la Moscova (АВПРИ Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп.93/1. 1744 г. Д.5, л.1–3). După această cerere a urmat o alta, semnată, de această dată, de toți moștenitorii indicați în testament. În completarea precedentei cereri erau enumerate datoriile, care, după părerea lui Antioh Cantemir, ar fi trebuit să-i fie plătite de guvernul rus. La cerere a fost anexat un scurt extras – „Cu privire la salariul cuvenit fostului ministru plenipotențiar la Paris, prințul Cantemir”, care n-a primit de la guvern „salariul pentru pentru trimestrul din septembrie al anului trecut, 1743, și pentru trimestrul din ianuarie al anului acesta, 1744 – 10 000 de ruble.

Pentru călătorii cu cai de poștă pentru trimestrul din ianuarie al anului acesta – 100 de ruble.

Pentru închirierea locuinței pentru 3 ani și 9 luni – 6 710 ruble și 43 de copeici.

Cheltuiți la ordinul Majestății Sale Imperiale pentru cumpărarea a diferite portrete, a legumelor și brâzeturilor – 696 de ruble și 03 copeici.

În total – 17 417 ruble și 46 de copeici”.

Suma indicată a fost cerută de moștenitori „pentru achitarea datoriilor lui sau pentru a fi trimisă la Paris executorilor săi (ai prințului – V.Ț.) testamentari (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.21). Ca o completare la cele indicate s-a menționat că executorii testamentari francezi ai lui Antioh Cantemir i-au prezentat secretarului Ambasadei H. Gross contul pentru „cheltuielile excepționale” făcute de prinț de la 1 septembrie 1743 până la 12 aprilie 1744. Și anume: „Pentru călătoriile la Versailles, Fontainebleau, pentru închirierea acolo a unei locuințe și pentru hrana cailor – 907 livre și 18 sou (sou – veche monedă franceză care desemna piesa de 5 centime – n.t.).

Pentru trimiterea curierilor până la Kevrin – 400 de livre.

Pentru ordinele regale și pentru declarația de război Angliei – 2 livre și 14 sou.

În total – 1310 livre și 12 sou.

Iar în bani ruseşti – 275 de ruble şi 87 de copeici" (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.23 и оборот).

În afară de cele menţionate mai sus, moştenitorii au cerut de la visteria statului o subvenţie pentru aducerea din Franţa a rămăşiţelor pământeşti ale prinţului şi înhumarea lor în Rusia, „iar odată cu ele şi a diferitelor lui bunuri casnice" (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.23 и оборот).

Cererile Mariei şi ale fraţilor Cantemir din vara anului 1744 au fost trimise spre examinare împărătesei Elizaveta Petrovna, care se odihnea în acest timp la Kozeleţ (o mică localitate în regiunea Cernigov, actualmente în Ucraina – n.t.). La ele era anexată o notă explicativă de la Colegiul Afacerilor Externe referitoare la toate problemele menţionate în cerere. Conform acestei note „lui, prinţului Cantemir, i-a fost trimis tot salariul pentru anul 1743 şi ultima poliţă cu contul (respectiv – n.t.) i-a fost trimisă la 2 aprilie anul curent, 1744, şi de primirea lor ne-a raportat secretarul Ambasadei Gross.

Iar pentru închirierea locuinţei, prinţul Cantemir a cerut insistent 5 368 ruble şi 35 de copeici, bazându-se pe ordinul din anul 1740, dat de vrednica de pomenire împărătească Anna Ioannovna.

Şi pentru că, potrivit acelui ordin s-a poruncit să i se plătească totodată din visterie pentru locuinţa ocupată de el în timpul şederii sale la Paris ca ambasador plenipotenţiar, deoarece, încă în fosta guvernare a prinţesei de Braunschweig s-a procedat astfel, încât i s-a plătit suma destul de mare de 12 647 ruble pentru închirierea (locuinţei – n.t.) pe doi ani, în plus şi pentru lucrurile din casă.

Iar ca să i se plătească şi pe mai departe din visterie nu s-a dat dispoziţie.

Şi de aceea, i s-au refuzat banii ceruţi de el pentru închirierea locuinţei.

Şi în continuare, nu s-a ordonat plătirea pe consideraţia că şi ambasadorilor care au fost acolo înaintea lui nu li s-a dat o astfel de sumă, deşi ei aveau un salariu anual de doar 11 000 ruble, prin urmare, mai mic decât al lui. Din care salariu de 15 000 de ruble el, nu numai ca ministru plenipotenţiar, dar şi ca ambasador extraordinar, a putut avea o locuinţă decentă şi a putut să se întreţină, cheltuind şi pentru satisfacerea altor cerinţe.

Lui, prinţului Cantemir, i s-a permis în anul 1740 să achiziţioneze din banii statului un serviciu de masă din argint pentru a fi folosit pe timpul când el se afla acolo ambasador, cu condiţia ca acesta să rămână apoi pentru totdeauna în visteria statului.

Totuşi, înainte i s-a poruncit să trimită devizul cu cât ar costa acesta. Şi deşi devizul a fost trimis, nu i s-au trimis bani de la Colegiul Afacerilor Externe special pentru acest serviciu.

Iar cheltuielile pentru cumpărarea diferitelor portrete, legume, brânzeturi nu ţin de Colegiul Afacerilor Externe" (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.21–22об.).

La 18 iulie 1744 dosarul privind testamentul defunctului prinţ Antioh Cantemir a fost prezentat împărătesei pentru a fi analizat. Tot atunci a urmat rezoluţia suveranei la cererile membrilor familiei Cantemir, cu următorul conţinut: „Ca răspuns la cererea lor Majestatea Sa Imperială a decis:

1. Plata datoriilor rămase de la prinţul Cantemir ca şi costul pentru aducerea rămăşiţelor sale pământeşti şi a bunurilor sale în Rusia, totul va fi achitat de către moştenitorii înşişi.

2. Confirmarea testamentului să fie amânată până la lămurirea situației serviciului din argint, dacă este al statului sau al lui propriu (lăsat potrivit testamentului surorii lui, prințesei Maria). (Această propoziție a fost ștearsă – V.Ț.).

3. Din cărțile bibliotecii lui să fie alese din catalog cărțile rusești, latine și grecești și, după evaluarea lor, banii plătindu-se din visterie, să fie trimise în Rusia. Iar toate celelalte (cărți – n.t.) existente în alte limbi să fie puse la dispoziția moștenitorilor lui. (Ultima propoziție de la cuvintele *să fie alese* și mai departe a fost ștearsă V.Ț.).

Conform evaluării făcute la Paris, moștenitorii vor voi să primească banii aici, atunci banii vor fi eliberați și trimiși în visteria statului.

Iar prezenta aducere la cunoștință s-a făcut prin secretarul curier Kuzma Hripunov, la 28 august 1744" (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.26).

În decursul celor câteva luni care au urmat deciziei împărătesei, între frați și soră au avut loc dispute penibile și certuri nedemne de onoarea familiei. La început, nici Matei, nici Serghei n-au fost de acord cu cotele de împărțire a moștenirii lăsate de Antioh. Mai mult decât atât, ei au respins categoric achitarea din banii proprii a datoriilor defunctului și a costurilor aducerii rămășițelor lui pământești în Rusia, așa cum propunea Maria. A fost nevoie de intervenția Colegiului Afacerilor Externe pentru a se soluționa disputa dintre moștenitori. În adresa către ei din 16 și 19 noiembrie 1744, conducerea Colegiului, bazându-se pe rezoluția împărătesei „(care) a binevoit să indice că ei, atât frații, cât și sora n-au fost nedreptățiți în împărțirea (moștenirii – n.t.) și astfel s-o împartă în bună înțelegere, dacă ei înșiși vor dori. Iar în rest, prințesa trebuie să cadă ea însăși de acord cu frații ei" (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.27–31об.).

După cât se pare, apelul Colegiului Afacerilor Externe i-a adus la realitate pe moștenitori, astfel încât deja la 1 ianuarie 1745 frații și sora Cantemir le-au trimis executorilor testamentari francezi o scrisoare în care le comunicau că le-au expediat 1600 de ruble pentru aducerea rămășițelor pământești ale lui Antioh Cantemir pe mare. După primirea scrisorii, bancherul Isaak (Iakov) Vernette a început să caute o corabie potrivită pentru acest scop. Aducerea la îndeplinire a acestui lucru era îngreunată de câteva circumstanțe obiective. Pe de o parte, pe timp de iarnă era complet oprită navigația din Franța spre Rusia. În afară de aceasta, trebuia găsită o corabie al cărei proprietar să fi acceptat la bord o încărcătură atât de specială. Pe de altă parte, în Franța rămâneau neplătite datoriile prințului Antioh Cantemir, fără achitarea cărora autoritățile nu aprobau trimiterea rămășițelor pământești ale prințului și a lucrurilor care i-au aparținut. Pe parcursul mai multor luni a continuat căutarea unui vas comercial care ar circula din portul Rouen spre Sankt-Petersburg.

În acest timp Matei, Serghei și Maria au depus toate eforturile pentru a obține confirmarea imperială a testamentului fratelui lor și pentru a rezolva problemele financiare legate de achitarea datoriilor existente și de plătirea vasului comercial. Între timp, de la Paris bancherul Isaak (Iakov) Vernette „le-a comunicat fraților Cantemir că la Paris vânzarea avutului lui Cantemir se apropie de final, că el a achitat deja toate datoriile și că problemele vor fi în curând definitiv lichidate". Îndeplinind dispozițiile moștenitorilor, el a vândut „caii, caretele, hamurile și tot harnașamentul, toate vasele de bucătărie, din aramă, cositor și vesela din porțelan, tapiseriile, mesele, scaunele, dulapurile și toate lucrurile din casă, fără excepție". În

afară de cele menționate mai sus, executorilor testamentari li s-a indicat să vândă biblioteca prințului, alcătuită din cărți de autori francezi, englezi, elini și latini, cu excepția operelor lui Antioh, originale și traduse.

Însă vânzarea bibliotecii a fost oprită din dispoziția cancelarului A.P. Bestujev până la următorul ordin al împărătesei. Aducându-le la cunoștință moștenitorilor această hotărâre, H. Gross le-a recomandat să adreseze o cerere cancelarului, cu rugămintea de a dispune o reevaluare a bibliotecii „de către oameni competenți și nepărtinitori" și de a li se plăti suma corespunzătoare din banii statului „dacă se va ordona ca aceste cărți să fie luate pe numele Majestății Sale". Totodată, H. Gross a comunicat familiei Cantemir că la ambasadă au venit doi reprezentanți ai Curții regale, care „au adus... obișnuitul cadou regal" [11] pentru defunctul prinț, rugând să fie transmis moștenitorilor lui.

Urmând sfatul lui H. Gross, Matei și Serghei Cantemir au adresat vice-cancelarului A.I. Osterman solicitarea respectivă în scrisoarea din 20 mai 1745. În ea moștenitorii prințului au menționat următoarele: „Potrivit ordinului preamilostiv, primit de la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe, ne-am străduit și ne străduim foarte mult și acum să aducem trupul defunctului nostru frate și să-i plătim datoriile rămase, rugându-i în repetate rânduri în scrisorile noastre pe executorii lui testamentari ca toate lucrurile masive, rămase de la fratele nostru defunct, ca și tot avutul din casă, caii, caretele cu tot harnașamentul, vasele de bucătărie și vesela de porțelan, toată biblioteca să fie vândute și banii obținuți să fie folosiți la plata datoriilor. De asemenea, noi am trimis în plus și banii noștri proprii – trei mii șase sute de ruble, despre care, la prima noastră scrisoare am primit la 15 mai anul acesta răspunsul domnilor executori testamentari, a cărui copie exactă v-o comunicăm; în care, printre altele, se menționează ca biblioteca să nu fie vândută până la următorul ordin ce va fi primit de la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe, dar, pentru că din vânzarea bibliotecii amintite se poate acoperi o mare parte a datoriilor, îndrăznim să vă rugăm prea plecat, Luminăția Voastră, conte, să permiteți ca ea să fie vândută în întregime sau să fie trimiși (în avans – n.t.) banii estimați pentru ea, deoarece domnul consilier Gross nu poate efectua vânzarea până la primirea acestui ordin. Iar noi, nu putem plăti în mare măsură acele datorii. Și rămânem cu profund respect în așteptarea acestei milostive rezoluții" (АВПРИ, Фонд 93. 1744 год. Д. 5, Л.33–33об.).

Solicitarea a avut un rezultat pozitiv, întrucât i-a urmat rezoluția imperială – din biblioteca defunctului să fie alese numai cărțile în limba greacă, latină și rusă. În cazul în care moștenitorii vor fi de acord să le cedeze visteriei statului, li se va plăti în Rusia întreaga valoare a acestor cărți. Ceea ce s-a și făcut. Cărțile rămase au fost vândute la licitație și suma obținută a acoperit o bună parte din datorii. Curând după aceasta a sosit de la Paris și informația că vasul comercial este pregătit pentru plecarea în Rusia.

[11] Cadoul regal era un portret al regelui Ludovic al XV-lea, din email, înrămat în aur, bătut în diamante, în valoare de circa 11 000 de livre, care, socotită în bani ruseși, reprezenta aproximativ 2 mii de ruble. Referitor la acest portret, secretarul ambasadei, H. Gross i-a sfătuit pe moștenitori să nu-l vândă, ci „să păstreze acest portret în familie, întru vrednica amintire a fratelui defunct" (И. И. Шимко, 1891, p. 141).

În scrisoarea sa din 20 august 1745, expediată de la Paris și adresată lui Matei și Serghei Cantemir, Isaak (Iakov) Vernette informa că la Rouen a fost închiriat vasul olandez „Doi frați", aflat sub comanda căpitanului Olle Hogespost. „Pe acest vas a fost adus trupul neînsuflețit al Luminatului prinț..., de asemenea și diferite lucruri, pentru a fi trimise așa cum ați cerut, și în mod special toate bijuteriile cu diamante, pe care defunctul dumneavoastră frate vi le-a lăsat, ca și portretul regal, bătut în diamante. Pe acest vas au fost încărcate și vesela de argint și fețele de masă, și celelalte garnituri pentru masă – lăsate... Luminatei prințese (Maria – V.Ț.)" (РГАДА, Ф.1374. Оп.1. Д.868/8. Лл.62–62об.).

Totodată el le aducea la cunoștință moștenitorilor că punctul final al destinației vasului va fi Sankt-Petersburg, iar destinatarii transportului – negustorii Reinstorff și fiul. În completarea celor spuse, Isaak (Iakov) Vernette informa că toate lucrurile trimise în Rusia au fost asigurate de el în Olanda – „cele aparținând Luminatei prințese pentru 10 000 de guldeni, iar cele aparținând prinților pentru 9 000 de guldeni" (РГАДА, Ф.1374. Оп.1.Д.868/8. Л.62об.).

În completarea scrisorii lui Isaak (Iakov) Vernette, Matei și Serghei au primit și o informare cu un conținut mai detaliat de la H. Gross. Secretarul ambasadei ruse transmitea că „... lăzile pe care noi le-am trimis pe numele dumneavoastră cu vasul „Doi frați" sunt în număr de unsprezece: și anume: în lada 1 se află trupul defunctului prinț. Lada 2 conține obiecte de preț, ca portretul regal, bătut în diamante, inele, tabachere, chei de aur și alte mici obiecte din aur și argint, conform inventarului. Lăzile 3, 4, 5 și 6 conțin vesela din argint, marca 413. Lada 7 conține obiecte bisericești. Lăzile 8 și 9 conțin portretele în picioare ale împăratului Petru cel Mare și al împărătesei Anna Ioannovna, ca și portretele bust, reprezentându-i pe împăratul Petru al II-lea, pe Domnia Sa, defunctul dumneavoastră tată (Dimitrie Cantemir – V.Ț.), și pe domnița Maria Dimitrievna, și alte nouă portrete, pictate de defunctul prinț; de asemenea și gravurile în aramă cu figurile împăratului Petru cel Mare și ale defunctului prinț; sabia lui, hărți. În lada 10 – pânză de Silezia. Iar în lada 11 sunt cărți și mape cu scrisorile lui particulare". (РГАДА, Ф.1374. Оп.1. Д.868/8. Л.63–64.). În afară de aceasta, H. Gross le-a comunicat fraților că trupul și lucrurile defunctului prinț „vor fi însoțite de un învățat elvețian, pe nume Kunz, care ar dori să-și găsească în Rusia un loc de meditator pentru tineri sau de traducător, pentru că el cunoaște patru limbi. Când va ajunge la dumneavoastră Kunz, binevoiți a-i acorda protecția Luminăției Voastre (РГАДА, Ф.1374. Оп.1.Д.868/8. Л.64).

Informat despre plecarea vasului din Rouen în Rusia, Serghei Cantemir și-a trimis un servitor la Sankt-Petersburg, la vărul său, Dmitri Antiohovici, rugându-l pe acesta să aștepte vasul, să-și asume treburile legate de primirea trupului neînsuflețit (al prințului Antioh – n.t.) și a lucrurilor sosite și să le trimită la Moscova (Шимко И.И., 1891, 140). Pe lângă această rugăminte i s-a indicat: „Trupul ... să fie trimis la Moscova în același sicriu în care va fi adus de la Paris, pe un dric cu roți zdravene, legând sicriul cu curele; dacă greutatea nu va permite acest lucru, atunci fără curele; însoțitorului să i se poruncească să meargă la pas. Totodată trebuie să rugăm Colegiul Afacerilor Externe să ne dea pe contul nostru cai de poștă, și, dacă, contrar așteptărilor, vom fi refuzați, fără a mai amâna, să fie închiriate căruțe și trupul neînsuflețit să fie trimis cu cai închiriați" (Шимко И.И., 1891, 140).

La 16 septembrie Serghei a primit deja o *înștiințare* de la Dmitri Antiohovici că „trupul și lucrurile defunctului prinț au ajuns cu bine la Petersburg, iar trupul neînsuflețit se află acum în biserică și i se citește Psaltirea” (Шимко И.И., 1891, 140). În aceeași zi Dmitri Antiohovici i-a prezentat cancelarului cererea de a se permite transportarea trupului neînsuflețit (al prințului – n.t.) la Moscova, cu căruțe de poștă, pe cheltuiala statului, iar în caz că se refuză plata din visterie, atunci să se permită a fi dus cu căruțe închiriate.

De-abia în ultimele zile din septembrie, după încheierea tuturor formalităților necesare, sicriul cu trupul neînsuflețit al prințului Antioh Cantemir, însoțit de servitorul prințului Serghei, a fost trimis de la Sankt-Petersburg la Moscova. După două săptămâni a avut loc înhumarea în biserica de jos a Mănăstirii grecești Sfântul Nicolae, în cripta familiei Cantemir. Așa cum a rugat Antioh Cantemir în testamentul său, el a fost înmormântat noaptea, fără prea multe ceremonii. Au fost de față doar persoanele cele mai apropiate lui. Nu se știe dacă printre ele s-a aflat și fratele său, prințul Constantin. Ne încumetăm să presupunem că nu, deoarece în acest timp el locuia la Sankt-Petersburg și relațiile dintre el și ceilalți frați, după cum stau mărturie documentele, nu erau dintre cele mai bune. A săvârșit slujba de prohodire arhimandritul Mănăstirii Sfântul Nicolae[12].

Lucrurile prințului, aduse de la Paris au mai fost supuse câteva luni controlului vamal la Sankt-Petersburg și de-abia la sfârșitul anului 1745 au fost aduse de Matei și Serghei la Moscova. Deoarece în acest timp prințesa Maria se afla la domeniile sale de lângă Moscova, partea cuvenită ei din moștenirea mobilă a primit-o doar în primăvara anului 1746, informându-l despre aceasta pe Isaak (Iakov) Vernette în scrisoarea din 10 aprilie (РГАДА, Ф.1374. Оп.1.Д.868/8. Лл.72–72об.).

După cum stau mărturie materialele prezentate mai sus, n-au fost îndeplinite nici pe departe toate prevederile testamentului prințului Antioh Cantemir. Cauze au fost atât obiective, cât și subiective. Totuși, datorită stăruinței fratelui său Serghei, ultimul descendent al acestei mari familii, care a supraviețuit tuturor celorlalți frați și surorii sale, o parte din lucrurile aduse din Franța, care i-au aparținut lui Antioh, s-a păstrat și a ajuns până în zilele noastre. Din ele fac parte corespondența particulară a prințului cu frații săi și cu o serie de oameni de stat (Se păstrează la: РГАДА, Ф.1374. Кантемиров. Оп.1. Д.868/8), un număr de manuscrise ale operelor literare ale prințului, de asemenea, portretele sale și ale membrilor familiei lui.

Din păcate, s-a păstrat doar o mică parte din manuscrisele rămase. Marea lor majoritate în copii. Printre lucrările în manuscris ale lui Antioh Cantemir figurează și *Calendarul – Anuar pentru anul 1727*, păstrat la Fondul de manuscrise al Bibliotecii Academiei de Științe din Rusia din Sankt-Petersburg[13] (Fondul de manuscrise al Academiei de Științe. Ф.61. Текущие поступления Оп.1 Часть 1. Д. 403). Este

[12] Despre soarta înhumărilor membrilor familiei Cantemir la Noua Mănăstire grecească Sf. Nicolae v. В. И. Цвиркун, *Последняя легенда*, Кишинев, 2020; V. Țvircun, *Iviți din negura uitării. Contribuții la istoria familiilor Cantemir și Cantacuzino*, Editura Academiei Române – Editura Istros, București–Brăila, 2021.

[13] Deși pe foaia de titlu a Calendarului este marcat anul 1727, evenimentele menționate în el se referă la anul 1728.

interesant de remarcat și faptul că acest manuscris a intrat în colecția Bibliotecii Academiei de Științe din Rusia din biblioteca generalului A.A. Arakceev[14].

Așa cum s-a specificat anterior, cea mai mare parte a bogatei biblioteci a lui Antioh Cantemir a fost vândută la Paris, la licitație. Poate viitorului cercetător al biografiei și al moștenirii literare a fondatorului poeziei ruse culte îi va surâde norocul să găsească în bibliotecile din Franța sau din alte țări europene cărți care i-au aparținut prințului, cu adnotări și comentarii făcute de mâna sa.

ANEXE

Document No. 1. *Dosar cu cererea prințesei Maria și a fraților ei, prinții Matei și Serghei Cantemir, cu privire la averea mobilă și imobilă, rămasă de la fratele lor decedat la Paris, prințul Antioh Cantemir, ministru al Rusiei, consilier secret, și la salariul cuvenit lui, la care este anexat Testamentul său original.*

Prealuminată, Atotputernică, Măreață Suverană împărătească, Elizaveta Petrovna, autocrată a întregii Rusii, suverană atotmilostivă.

Cu adâncă plecăciune, fiica defunctului domnitor moldav (*волоцкий* în original – V.Ț.), prințesa Maria Cantemirova, fiica prințului Dimitrie, vă roagă în cererea sa următoarele:

1

Fratele meu, consilier secret și șambelan titular, prințul Antioh, fiul lui Dimitrie Cantemir, din voia lui Dumnezeu s-a săvârșit din viață, la 30 martie a acestui an – 1744, în timp ce era ministru (ambasador – n.t.) al Rusiei la Curtea Franței. Iar înainte de a se săvârși și-a făcut testamentul, iar la punctul 30 al Testamentului său a scris, printre altele, ca trupul său să fie adus pe mare și înmormântat la Mănăstirea grecească din Moscova. Iar averea imobilă rămasă de la el (domeniile – n.t.), pe care preafericita și pururi vrednica de pomenire Împărăteasa Suverană Anna Ioannovna i-a acordat-o anul trecut – 1730 în locul subvenției promise nouă, fratelui meu defunct, prințul Antioh Cantemir și fraților săi, prințul Matei și prințul Serghei de mult binevoitorul părinte al Majestății Voastre Imperiale, fericitul și pururi vrednicul de pomenire suveranul împărat Petru cel Mare, se află în județele Nijegorod și Briansk. De asemenea și pentru averea mobilă (Antioh – n.t.) ne-a desemnat moștenitori pe mine, numita și pe frații mei mai sus numiți, așa cum reiese limpede din testamentul rămas de la fratele meu. Care testament, fratele meu defunct, prințul Antioh Cantemir, a rugat-o prea plecat pe Majestatea Voastră Imperială să binevoiască a-l confirma cu imperiala Voastră mână.

[14] A. A. Arakceev (1769–1834), om de stat al Imperiului Rus, general de artilerie, ministru, persoana apropiată împăraților Pavel I și Alexandru I.

2

În mai sus menționatul testament al fratelui meu, la punctul 11 a fost scris că îi este dator Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe pentru închirierea locuinței pentru trei ani și 9 luni – șase mii șapte sute 10 ruble și 43 de copeici, care urmează a fi trimise la Paris pentru a fi plătite. Pentru trimiterea acestor bani pentru închirierea locuinței și a banilor cuveniți pentru anul trecut – 1743 și pentru anul acesta – 1744 și a celorlalți bani, și pentru aducerea trupului neînsuflețit al fratelui meu, eu, împreună cu frații mei mai sus menționați, am depus cereri la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe în aprilie și mai, anul acesta – 1744. Și ca răspuns la cererile depuse, salariul fratelui meu și ceilalți bani au fost trimiși după moartea sa executorilor lui testamentari, dar pentru trimiterea banilor pentru închirierea locuinței și pentru aducerea trupului său neînsuflețit n-am primit încă milostiva rezoluție a Majestății Voastre Imperiale.

Și pentru că prin înaltul ordin al Majestății Voastre Imperiale s-a dispus să fie primită această cerere a mea la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe și pentru aducerea trupului fratelui meu decedat și a bunurilor rămase de la el la Paris, și pentru închirierea locuinței și, de asemenea dacă mai sunt și alte datorii bănești, rămase de la fratele meu, să fie dată o milostivă rezoluție, pentru că fără achitarea tuturor datoriilor, atât aducerea trupului fratelui meu, cât și a bunurilor sale de la Paris în Rusia, nu credem că ni le putem permite. Iar ceea ce se va cheltui din visteria Majestății Voastre Imperiale peste suma menționată pentru închirierea locuinței și pentru achitarea propriilor datorii ale fratelui meu, această sumă cheltuită o voi plăti aici la Moscova eu, numita supusă, și frații mei moștenitori, fiecare partea sa. Preaplecată o rog pe Majestatea Voastră Imperială să confirme testamentul rămas de la fratele meu, drept care anexez acest testament cererii mele preaplecate.

Preamilostivă suverană, o rog pe Majestatea Voastră Imperială să dispună rezolvarea cererii mele.

Iulie 1744

A semnat Maria Cantemirova.

Se păstrează la: АВПРИ. Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп. 93/1. 1744 г. Д.5.лл.1-3.

Document No. 2. *Scrisoare către Matei și Serghei Cantemir și către Maria Cantemir*

Preluminați prinți Matei și Serghei Dimitrievici și prealuminată prințesă Maria Dimitrievna.

Preamilostivii mei domni.

Mult binevoitoarea scrisoare a Luminăților Voastre din 1 octombrie a ajuns la timp la domnul Vernette, care ne-a comunicat acest lucru contelui de Boriot și mie. Noi, toți trei, respectând cuvenita dorință a Luminăților Voastre de aducere a trupului defunctului, fratele vostru la Moscova iarna aceasta, pe uscat, am considerat toți că această dorință a dumneavostră este imposibil de îndeplinit.

Pentru aceasta, domnii Boriot și Vernette au vrut ca eu să am cinstea de a prezenta preaplecat Luminăților Voastre motivele noastre, care se bazează pe trei argumente. Și anume: primul, că însuși defunctul stăpân, fratele dumneavoastră, prevăzând toate inconvenientele, inevitabile la un astfel de transport pe uscat, a cerut explicit în testamentul său ca trupul să-i fie adus pe mare; al doilea, că, din cauza greutății trupului și a sicriului triplu acesta ar trebui transportat pe o căruță specială, ceea ce pe dificilul drum pe timp de iarnă prin Germania până în Rusia ar costa extrem de scump; al treilea, că numai taxele vamale, care ar trebui plătite pentru trupul neînsuflețit în fiecare eparhie administrativă (în unele țări din Europa de Vest eparhiilor le corespundeau cele mai mici unități teritorial-administrative – n.t.), ar putea depăși cu mult suma destinată de Luminățiile Voastre pentru acest transport. Și, mai mult, polița pentru suma pomenită n-a fost primită aici nici până acum. De aceea lăsăm la alegerea Luminăților Voastre dacă n-ar fi mai bine să așteptăm până la primăvară și atunci cu primele corăbii din Rouen să trimitem trupul despre care este vorba, cu cheltuieli mult mai mici, mai ales că trebuie să sperăm că până atunci Luminățiile Voastre pot hotărî definitiv ce lucruri și ce obiecte vă sunt necesare în Rusia pentru a fi aduse (de aici). Drept care, noi toți așteptăm următoarele ordine de la Luminățiile Voastre milostive. Și eu mă las în voia aceleiași mari milostenii a dumneavoastră. Cu profund și cuvenit respect mă încred în Luminățiile Voastre.

Paris, 26/15 noiembrie 1744

Prea plecată slugă, Gross.

Pe verso: Primită la 14 decembrie 1744 prin Colegiul de Externe

Se păstrează la: РГАДА, Ф.1374. Оп.1. Д.868/8. Лл.51–52об.

Document No. 3. *Către Andrei Osterman*

Prealuminate conte.
Milostivul nostru domn.

La ordinul milostiv primit de la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe ne-am străduit și ne străduim mult și acum să aducem trupul defunctului nostru frate și să achităm datoriile lăsate de el, pentru aceasta rugându-i mereu pe executorii lui testamentari ca toate lucrurile mari rămase de la defunctul nostru frate, așa ca toate obiectele din casă, caii, caretele și tot harnașamentul, vasele de bucătărie și vesela din porțelan, întreaga bibliotecă să fie vândute și banii obținuți pentru ele să fie folosiți la achitarea datoriilor. De asemenea, în plus, am trimis și banii noștri proprii – trei mii șase sute de ruble, despre care am primit răspuns la prima noastră scrisoare de la domnii executori testamentari la 15 mai (scrisoare) a cărei copie exactă v-o trimitem, în care, printre altele, se precizează ca biblioteca să nu fie vândută până la primirea următoarei dispoziții de la Colegiul de Stat pentru Afaceri Externe, dar pentru că vânzarea menționatei biblioteci ar putea acoperi o mare parte din datorii, îndrăznim preasupus să-l rugăm pe Luminăția Voastră Conte să ne permită s-o vindem toată sau, după ce va fi evaluată, să se trimită banii,

deoarece domnul consilier Gross nu poate efectua vânzarea până la primirea dispoziției. Iar noi suntem în mare parte părtași la neplata acelor datorii. Și în așteptarea milostivei rezoluții rămânem cu profundă stimă

Prea supusele slugi ale Luminăției Voastre, Conte, milostivul nostru domn

Prinț Matei Cantemir
Prinț Serghei Cantemir

Moscova, 20 mai 1745

Se păstrează la: РГАДА, Ф.1374. Оп.1. Д.868/8. Лл.33–33об.

Document No. 4. *Iakov Vernette către Matei și Serghei Cantemir*

Luminați prinți.

Am onoarea să vă anunț că, așa cum ați ordonat, am închiriat la Rouen o corabie olandeză, numită „Doi frați", al cărei proprietar se numește Olle Hogespost. Cu 2 565 guldeni olandezi n-am putut să găsesc o corabie, care ar avea drum la Sankt Piter Burh. Și pentru aceasta am fost nevoit să închiriez un vas special. Totuși cu mare greutate am găsit un astfel de vas, pe care eu l-am plătit să plece cu încărcătura, ceea ce ar putea reveni o treime din cheltuieli. Pe acest vas am adus trupul neînsuflețit al Luminatului prinț, fratele dumneavoastră, și diferite lucruri, pe care ați poruncit să vi le trimitem, în special toate bijuteriile cu diamante, pe care defunctul dumneavoastră frate vi le-a lăsat dumneavoastră, împreună cu portretul regelui, bătut în diamante. Tot pe acest vas s-au încărcat și vesela de argint, și fețele de masă, și celelalte obiecte folosite pentru masă, lăsate Luminatei prințese, sora dumneavoastră. Cu ele a plecat și domnul Kunz, originar din Elveția, om învățat, pe care l-am luat pe cheltuiala dumneavoastră să însoțească tot timpul trupul neînsuflețit al prințului. La terminarea călătoriei, pentru osteneala depusă va primi 50 de ruble. Eu îl consider un om de treabă, care are de gând să-și găsească norocul în țara dumneavoastră. Drept care, noi nădăjduim în bunăvoința dumneavoastră față de el. Vasul cu toate lucrurile l-am trimis la adresa domnilor Reinstorff și fiul, negustori din Sankt Piter Burh, ca să le preia pe toate de la proprietarul vasului și să vi le predea, deoarece ne-am gândit că este necesar să le încredințăm în grija unui negustor.

În Olanda am dispus ca obiectele aparținând Luminatei dumneavoastră surori să fie asigurate pentru 10 000 de guldeni, iar cele ale dumneavoastră pentru 9 000 de guldeni. Și am aranjat totul cât se poate de prudent, sfătuindu-mă cu colegii mei, domnul Gross, ministrul dumneavoastră și contele de Boriot. Vasul a coborât deja pe râu, și, sper că a ieșit deja în largul mării.

M-am gândit că mai întâi trebuie să vă dau această veste, iar peste câteva zile vă voi raporta totul mai amănunțit. Cu înaltă stimă rămân a Luminăților voastre

Slugă preaplecată
Iakov Vernette

Paris, 20 august 1745

Se păstrează la: РГАДА, Ф.1374. Оп.1. Д.868/8. Лл.62–62об.

Document No. 5. *H. Gross către Matei și Serghei Cantemir*

Prealuminați prinți, prințe Matei Dimitrievici și prințe Serghei Dimitrievici,
Preamilostivii mei domni.

Mult stimata dumneavoastră scrisoare din 3 iulie a ajuns cu bine la mine, cu ultima poștă Din ultima mea scrisoare până la primirea celei de față, fără îndoială, Luminățiile Voastre au binevoit milostiv să-și dea seama că în ceea ce privește aducerea trupului defunctului prinț, fratele dumneavoastră, și a lucrurilor cerute, rămase de la el, noi, executorii testamentari am îndeplinit deja totul, conform dorinței dumneavoastră. Și, în ce fel, puteți vedea din foaia anexată de domnul bancher Vernette. Eu adaug doar, în prealabil, că lăzile trimise de noi pe numele dumneavoastră cu vasul „Doi frați" sunt în număr de unsprezece, și anume: În lada numărul 1 se află trupul defunctului prinț. Lada 2 conține obiectele prețioase, ca portretul regal, bătut în diamante, inele, tabachere, chei de aur și alte mici obiecte de aur și argint, conform inventarului. În lăzile 3, 4, 5 și 6 se găsește vesela din argint marca 413. În lada 7 sunt obiecte bisericești. În lăzile 8 și 9 – portretele în picioare ale suveranului împărat Petru cel Mare și al suveranei împărătese Anna Ioannovna; și portretele bust al suveranului împărat Petru al II-lea, al răpostului prinț domnitor, tatăl dumneavoastră (Dm. Cantemir) și al prințesei Maria Dimitrievna, și alte nouă (tablouri – n.t.) pictate de defunctul prinț; de asemenea și figurile gravate în aramă: a împăratului Petru cel Mare și a defunctului prinț; sabia lui, hărți. În lada 10 – pânză de Silezia. Iar în lada 11– cărți și mape cu scrisori particulare.

Învățatul elvețian, pe nume Kunz, care însoțește trupul neînsuflețit (al prințului – n.t.) și lucrurile mai sus amintite, ar dori să găsească în Rusia un loc de meditator pentru tineri sau de traducător, pentru că el cunoaște patru limbi. Când va ajunge Kunz, dacă veți binevoi, acordați-i protecția Luminăților Voastre. Eu sunt convins că nu veți rămâne datori să-i mulțumiți și el nu va fi nerecunoscător. Rămân cu mereu același profund devotament și respect

A Luminăților Voastre

Prea supusă slugă, H. Gross

Paris, 22/11 august 1745

Se păstrează la: РГАДА, Ф.1374. Оп.1.Д.868/8. Лл.63–64

Document No. 6. *Maria Cantemir către Isaac Vernette*

Domnule bancher Izak Vernette

Ultima dumneavoastră scrisoare și inventarul lucrurilor mele aflate în lăzile trimise de dumneavoastră de la Paris, lucruri despre care domnul Renstorp îmi scrie că mi-au fost trimise din vama portului. După ce m-am întors de la domeniile mele am fost înștiințată că trebuie să trimit doamnei Anguelbert (este vorba de persoana de la Paris cu care Antioh a avut 2 copii), o mie de ruble și doresc ca ele să-i fie date cât mai repede.

În ceea ce privește lucrurile, care se află și acum la domnul Renstorp, când drumul va permite, voi trimite un curier la Sankt Piter Burh (Sankt-Petersburg), cu semnăturile necesare pentru a ridica acele lucruri de la domnul Renstorp și nu voi întârzia să vă anunț de primirea lor.

Cu stimă, domnul meu, sunt gata să rămân la dispoziția dumneavoastră.

Prințesa Maria Cantemirova

Moscova, 10 aprilie 1746

Se păstrează la: РГАДА, Ф.1374. Оп.1. Д.868/8. Лл.72–72об.

BIBLIOGRAFIE

Gheorghe Barbă, *Epopeea istorică a Cantemireștilor. Antologie. Destine legendare în pagini literare.* Ediție îngrijită, traduceri, studiu critic, note și comentarii de Gheorghe Barbă. Cuvânt înainte de Aneta Dobre, Editura Universității din București, 2009.

Antioh Cantemir, *Stihuri*. În românește de Virgil Teodorescu. Studiu introductiv de Paul Cornea, Editura pentru Literatură Universală, București, 1966.

Cornelia Cîrstea, *Antioh Cantemir*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1984.

Vasile Harea, *Dimitrie Cantemir și fiul său Antioh. Studii*. Ediție îngrijită și note de Sorina Bălănescu. Cuvânt înainte și fișă bio-bibliografică de Mihail Harea, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1999.

Ștefan Lemny, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*. Prefață de Emmanuel Le Roy Ladurie. Traducere de Magda Jeanrenaud, Editura Polirom, Iași, 2010.

Prințesa Cantemir. Portret de epocă și corespondență inedită. Ediție îngrijită de Leonte Ivanov. Cuvânt înainte de Ștefan Lemny. Traduceri și studii critice de Marina Vraciu și Leonte Ivanov, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2005.

Антиох Кантемир и русская литература, 1999. Отв. ред. А. С. Курилов, Moscova, Наследие, 1999, 318 p.

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Фонд 93. Сношения России с Францией. Оп. 93/1. 1744 г. Д.5.

Т. З. Беер/Байер, *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира*, Moscova, 1783.

Н.Д. Блудилина, *Антиох Кантемир и его литературные связи во Франции*, în Вестник славянских культур, t.17, no. 3, Moscova, ИМЛИ, 2010. p. 60–69.

О.Л. Кулагина, *Сатиры А. Д. Кантемира: Поэтика, Контексты, Интертексты*. Автореферат диссертации на степень доктора филологических наук, Moscova, 2018.

Д. Майелларо, *Кантемир и Италия*, în Мировое Древо, 1998, no. 6. p. 199–211.

Д. Майелларо, *Концепция «поэтического языка» А. Кантемира и ее итальянские источники.* Автореф. дис. ... канд. филол. наук., Moscova, 1998.

Российский Государственный архив древних актов (РГАДА). Ф.1374. Оп.1. Д.868/8.

Рукописный Отдел Библиотеки Академии Наук. Ф.61. Текущие поступления Оп.1 Часть 1. Д.403.

В.Я. Стоюнин, *Биография князя Антиоха Кантемира*. В: *Собрание сочинений Антиоха Кантемира*, том I, Sankt-Petersburg, 1867.

LE SORT DU TESTAMENT DE ANTIOH CANTEMIR

Résumé

Parmi les nombreux problèmes liés à la biographie du prince Antioh Cantemir se trouve l'histoire de son testament et du respect des dispositions de celui-ci. La présente étude, basée sur des documents d'archives découverts par l'auteur lui-même, permet de combler les lacunes existantes. En même temps, l'analyse des documents proposés à la recherche, mise en rapport avec la biographie met en lumière en éclaircissant une série de questions liées à la pratique diplomatique russe de la première moitié du XVIIIème siècle concernant les normes et règles de l'héritage, mais aussi l'histoire des relations entre les membres de la famille des Cantemir.

ROMANIA AND THE DANUBE QUESTION (1856–1883). HISTORIOGRAPHICAL NOTES

GHEORGHE CLIVETI

***Key-words*:** the Danube question, the rights of Romania as riparian state, the historical file of the Danube question, references on the international law literature, the European Commission of Danube, the Commission of the Riparian States.

The Danube – springing from the heart of Europe, gathering along its long stream numerous tributaries, and using three mouths to discharge into the Black Sea – brought ties and mostly conflicts to the destinies of nations, the data of which changed from one historical period to another. The "old Danube", just like its western counterpart, the Rhine, did not get to serve as a rigid demarcation between political and territorial communities that led to states over time following customs and laws. In Antiquity, the purposes of river basin life prevailed over stream-related separations. Both Danubian banks were pillars for the locals' force to resist and live on, for the migrators to settle or find their place and primarily for conquerors to dominate. The Romans themselves – highly persuaded of the validity of the river *limes* – realised, after the harrowing experience of military confrontations, that it was necessary to have outposts in the Northern Danube area (including in the province of Dacia). Over time, the Ottomans – at the peak of their power – did not think of the need for a Danubian border, but they went up the river in their incursions towards Central Europe. During its decline, the Crescent Empire suffered fatal blows on the course of the Middle and Lower Danube from Austria and Russia, both power with expansionist views targeting the Balkans and even Constantinople (under the pretext of a mission for the most devout rulers). The reasons for the general balance of power forced the Great Western Powers – France and Great Britain – to get involved, usually as rivals and sometimes decisively as allies, in what was called "the Eastern matter". The strategic keys of the matter included, initially and on a quasi-permanent basis, the Bosphorus and Dardanelles Straits, and then the Lower Danube, as the Europeans increasingly experienced the Russian hegemonic danger. It is well-known that the complications of the matter mentioned above or issue grew exponentially as the nations of the European Southeast "awakened" and aspired to become sovereign statal entities. They also wanted to complete their ethnic groups and territories under invocations of historical and natural rights, some touching on the Danube.

Beyond any doubt, the Danubian implications of the interests and disputes involving the Great Powers and the emancipation trends of the riparian states became tenser during the modern and contemporary periods. In such times, precisely the parts of the Lower Danube and Middle Rhine acting as borders were ardently disputed. These two European streams led to the highest number of international disputes or tensions (concerning the border parts or even the entire

river)[1]. Despite the highly comparable Rhenian and Danubian geopolitical implications, the two rivers did not share a common fate[2]. The Rhine-related disputes regularly involved river states and were assimilated into the French-German rivalry. It entailed the impact on the subsequent continental wars, or even more clearly after 1914, world conflicts. Whereas the fate of the Middle Rhine and its entire stream depended on the riparian states, things differed significantly from the Middle and Lower Danube. Until around 1856, concerning the Danubian portion mentioned above, the decrees of the Great Powers with river borders counted the most. The Danubian Question became one of the European interest, as a base of Peace after the Crimean War (1854–1856). It even occurred if the states, such as France, Great Britain, and Italy, had no Danubian river border. Under titles allowed by conquest wars but not quite assimilable to the modern international law, the Ottoman Empire showed its riparian state status, and even claimed to have a territorial authority on a significant part of the Danubian course. Russia was a riparian state on Chilia during the years 1812–1856; it regained such a quality in 1878. The small state entities of Moldavia and Wallachia – under European protection in 1856, *united* in 1859, and constitutionally titled Romania in 1866 − were riparian as per the historical and natural law concerning the same portion called the Lower Danube; Serbia had the same riparian rights, on a short Danubian course. However, even after having their full sovereignty recognised by the Treaty of July 13, 1878, of Berlin, Romania and Serbia had to observe the decrees of the Great Powers that assimilated the Danube question to the general interests – from navigation and commerce[3] to geo-strategic issues[4]; in the same year, 1878, Bulgaria became an autonomous Principality, and, in principle, a new Danubian riparian state.

From among the Great Powers, Austria (since 1867 Austria-Hungary) considered itself more entitled to take on a Danubian mission in consonance with European interests. Vienna had made a tradition of invoking the Danubian purposes of the Habsburg Empire[5]. It started mentioning mainly the commercial interests, even the civilising function of that Empire in the Danubian area[6]. The teaching of

[1] See, for full clarification on the topic, N. Iorga, *Chestiunea Rinului. Istorie a Europei Apusene în legătură cu această chestie*, Vălenii de Munte, 1912; Idem, *Chestiunea Dunării. Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie*, Vălenii de Munte, 1913 (see also the new edition, Iaşi, 1998, by Victor Spinei, especially for p. 291–307).

[2] Joseph P. Chamberlain, *The Regime of the International Rivers: Danube and Rhine*, New York *et. al.*, 1923; Gr. Hutton, *Danubian Destiny*, London, 1939.

[3] Gustave Demorgny, *La question du Danube. Histoire politique du Bassin du Danube. Étude des divers régimes applicables à la navigation du Danube* (*Préface* de Louis Renault), Paris, 1911; C.I. Băicoianu, *Dunărea. Privire istorică, economică şi politică*, Bucureşti, 1915; N. Daşcovici, *Le Danube et les intérêts économiques de l'Europe*, Paris, 1919; Henry Hajnal, *The Danube: Its Historical, Political and Economic Importance*, The Hague, 1920; Gh. Popescu, *La liberté de la navigation sur les fleuves internationaux*, Paris, 1920.

[4] Joseph P. Chamberlain, *op. cit., passim.*

[5] A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809–1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, New York, 1948..., p. 78–103, 165–168.

[6] K. Grünberg, *Die Handelspolitischen Beziehungen Osterreich-Ungarns zu den Ländern an der unteren Donau*, Leipzig, 1902; C.V. Suppan, *Die Donau und ihre Schiffahrt*, Vienna, 1917; *Die Wirtschaftliche Bedeutung und Entwicklung der Donauschiffahrt*, Vienna (Österreichisches Institut

the 1848–1849 revolutions[7], the clauses of the Convention achieved on April 20, 1854, with Prussia on the Danubian interests of the Germany Confederation[8] – endangered by the Russian ambitions having just caused a European conflict[9] – , and mostly the impulses of the Dual Alliance of the central empires concluded in Vienna on October 7, 1879[10], revealed the Austrian interest on the Danube. As the great water streams leading to the Black Sea naturally suggested, the Habsburg Court increased its advantages by extending its domination towards the Southeast[11]. The opinion that Austria-Hungary played the role of political and economic power for the Danubian basin would circulate even more intensely after 1879[12]. The Second Reich claimed and temporarily adjudicated such a role in a German-dominating spirit promoting the assimilation of the Danubian basin to what Berlin showed to be the "vital space for the millenary fate of a great nation"[13]. Until about 1914, though, Austria-Hungary focused on assimilating at least the middle and lower parts of that basin to the flourishment and durability of its empire for reasons that Vienna saw as intersecting with a general European interest[14].

From the 1878 Congress of Berlin to the outbreak of the First World War, Austria-Hungary did not quite experience or accuse a strong and opened opposition to its "mission" of Danubian ascension from the part of another power. Until the congress mentioned above, France and Great Britain – with different positions – had a decisive role in the Danubian clauses of the 1856 Paris Treaty[15] and the 1871 London Treaty[16].

---

für Wirtschaftsforschung), 1962; A. Radenić, *Die Balkanländer in der Strategie Osterreich-Ungarns*, Belgrade (Balcanica I), 1970, p. 147–163, mainly; E. Palotas, *Ziele und geschichtliche Realität. Wirtschaftstrebungen Osterreich-Ungarns auf der Balkan zur Zeit der Berliner Kongress im Jahre 1878*, Budapest, 1878, *passim.*

[7] A.J.P. Taylor, *op. cit.*, p. 78–90.

[8] L. Boicu, *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii 1853–1856*, Bucureşti, 1972, p. 317.

[9] Using the pretext of the Ottoman Porte failing to satisfy its claims concerning the Holy Places (Bethlehem, Sinai...) and the protectorate over the Orthodox Christians subjects of the sultan, Russia invaded in July 1853 the Principalities of Moldavia and Wallachia and used them as material guarantee. For France, Great Britain, Austria, and Prussia, who signed – along with the "pious court" – the London Convention of 13 July 1841 concerning the Straits and at least on principle the territorial integrity of the Ottoman Empire, the invasion met *casus belli* criteria. The Western powers took the side of Turkey in the military conflict, while the Germans did not exceed the diplomatic level in a European conflict concerning even the "limited area of the Eastern matter"; *see*, for historiographical references, too, Gh. Cliveti, *România şi crizele internaţionale, 1853–1913*, Iaşi, 1997, p. 11–99.

[10] *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie 1879–1914*, d'après les documents des Archives d'État de Vienne, publ. par Alfred Francis Pribram, tom. I: *Le secret de la Triple-Alliance*, Paris, 1923, p. 8–11 (*Traité entre l'Autriche-Hongrie et l'Empire Allemand*, Vienna, 7 October 1879), the text of the Treaty in German; for the French translation, p. 11–13.

[11] A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 169–199; see also idem, *The Course of German History. A Survey of the Development of Germany since 1815*, New York, 1962, p. 65–99, 115–138.

[12] K. Grünberg, *op. cit., passim.*

[13] *Der Donauraum und seine Probleme*, Stuttgart, 1933; Walter Schneefuss, *Donauräume und Donaureiche*, Viena, 1942; Antonin Basch, *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, New York, 1943; *Der Donau-Karpatenraum*, eine Geheimschaftsarbeit, unter der Leitung von Prof. Dr. P. Hesse, Stuttgart, 1943.

[14] A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*, New York, London, 1984, p. 568.

[15] *Cestiunea Dunărei. Acte şi documente*, Bucureşti, Ministerul Afacerilor Străine, 1883, p. 143 et sqq. (*Articles du traité de Paris du 30 mars relatifs au Danube*); *Recueil de documents relatifs à la*

They approved at least tacitly the advantages displayed by Austria-Hungary considering the Iron Gates and, consequently, the fluvial sector as downstream from them[17]. In the 1878 assessments of *Quai d'Orsay* and the *Foreign Office*, the Danubian advantage of Austria-Hungary countered the Russian ambitions and thus served the general balance of power. However, at that point, it was not considered related to the direct influence of Germany[18]. Russia, on its side – though it had a border to the Lower Danube – did not claim a special mission concerning the great river during the forum of 1878 and for a period afterwards. Certain pan-Slavic circles in Petersburg and Moscow, which echoed in Sofia and Belgrade, did claim it[19]. Concerning the Russian ambitions towards the Balkans and Constantinople, the Danube represented only an alignment to pass[20]. The Black Sea basin[21] was more suitable to the primary interests of the most devout Court than the river that springs from Central Europe. Barely containing its opposition to the German expansionism towards the Southeast[22] – taken on by Vienna and consented by Berlin –, Russia's policy chose compensatory practices in its relations with other powers (especially Austria-Hungary) on the Danubian topic, at least until the 1908 international crisis. If the issue had been a subject of historical dispute between the German and Slavic ethnic groups, then Russia would have had to become the champion of the "Slavic Danube" cause. The Romanians' seniority and the Hungarians' arrival on the Danube made the ethnocultural spectrum of the river basin somewhat more complicated and identity-charged. For such reasons, the Russians did not warn the "Austro-Germans" concerning "the Danubian mission", but the Serbians[23], the Croats[24], the Bulgarians[25], the Hungarians[26] and mostly the

---

liberté de navigation du Danube, publ. par D. Sturdza, Berlin, 1904, p. 32–34 (the same articles of the Paris Treaty).

[16] *Cestiunea Dunării. Acte şi documente*, p. 412 (*Extrait du traité portant modification du traité de Paris du 30 Mars 1856, signé à Londres le 13 Mars 1871*); see also *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 108 et sqq. (the same excerpt).

[17] *Cestiunea Dunării. Acte şi documente*, p. 445 et sqq. (*Articles du traité de Berlin du 13 Juillet 1878, relatifs au Danube*); *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 123 et sqq. (the same articles of the Berlin Treaty).

[18] See Protocols No. 9, 11, and 12 of the Berlin Congress; *Cestiunea Dunării. Acte şi documente*, p. 438–445; *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube*, p. 112–122.

[19] A. J. P. Taylor, *op. cit.*, p. 248–253; following the Berlin Congress, Serbia led a policy of subordinated closeness to Austria-Hungary for a while.

[20] Leon Casso, *Rusia şi bazinul dunărean*, translation from Russian by Şt. Gr. Berechet, Bucureşti, 2003, p. 14–16, 227-231.

[21] I. Ionescu, *Politica Rusiei în bazinul Mării Negre*, Bucureşti, 1994, *passim*.

[22] M. Müller, *Die Bedeutung des Berliner Kongress für die deutsche-russischen Beziehungen*, Leipzig, 1927; B.M. Tupolev, *Ekspansija germanskogo imperializma v iugo-vostochnoi Evrope v kontse XIX-nachale XX veka*, Moscova, 1970; M.I. Zalotuhin, *Evropeiskaja sistema v 80-e gody. Bolgarskii krizis*, în *Istorija vneshnei politiki Rossii. Vtoraja palovina XIX veka*, otv. red. V. M. Hevrolina, Moscova, 1999, p. 220–258.

[23] Sreta J. Stoiković, *Na lepom Dunavu*, Belgrad, 1893.

[24] Ante Pavelić, *La restauration économique des pays danubiens. Le désarmement. Belgrade et la Croatie*, Vienna, 1932; G. Demorgny, *Danube et Adriatique*, Paris, 1934.

[25] Gunco St. Guncev, *Uzemnite kasti v Dunavska Bulgarija*, Sofia, 1934; *Chronology of Political and Economic Events in the Danube Basin, 1918–1936. Bulgaria*, Paris, 1938 (in the "Danubian Studies" series, 1, under the aegis of the League of Nations).

Romanians[27]. It became relevant (not just historiographically) to highlight the place and role "of the small riparian states" in the life "of the Danubian basin"[28]. The destiny of the Danubian basin, released in 1918 from the pressure of Austria-Hungary and in 1944–1945 from the supremacy of Germany, seemed to emulate the identity voices of all the riparian states of the great river. The polyphonous voices of the riparian states made themselves heard through the rigours of the Cold War, the ambitions of fluvial super-control shown by the Soviet Union, at least for the great stream related to its satellite states[29]. The voices relied on the impulse of commerce and navigation[30], intensified by the perspective of the Rhine – Main – Danube "artery", with a Black Sea canal[31], increasingly present under the auspices of European integration.

In the choir of European voices, the voice of Romanians has always been particular. Much has been written about the Danubian hues of the Romanian historical destiny, usually in praising tones. Much has been talked about a "Danubian" identity dimension in Romanians. Romanians increasingly began being dubbed "the Danube Latins". Despite specific geographical evidence, the Romanian historic space has been dubbed "Carpathian-Danubian-Pontic". Historians – not only Romanian – have often nonchalantly claimed that the medieval Romanian states saw the Danube as a support of their establishment and "autonomous" sustainability in their role of "guardians of the great river against the Ottoman danger". It also depended on the attracted acknowledgements following a tense suzerain-vassal register from Hungary and Poland. The conquest by the Ottomans of the Danubian fortresses marked the passage of the "country of the Basarabi and Muşatini" under the formal domination of the High Porte. Under that domination, the Danube had become an estranged shore for Romanians. The fall of Turkey's power and Austrians and Russians touching the Lower Danube did not allow Moldavia and Wallachia to claim the status of Danubian states until 1829. The loot of Bessarabia and Russia's domination at the great river

---

[26] Jenö Szentkláray, *A dunai hajóhadak törtenete*, Budapest, 1885; Peter Hanák, *Jaszi Oszkar dunai patriotizmusa*, Budapesta, 1985.

[27] N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, see ed. Victor Spinei, *passim*; N. Daşcovici, *Dunărea noastră. O scurtă expunere până la zi a problemei dunărene, însoţită de textul Statutului de la Paris din 1921*, Bucureşti, 1927 (published, more recently, by Ion Agrigoroaiei, in the vol. *Comisia Europeană a Dunării*, Iaşi, 2010, p. 155–195); Richard Frucht, *Dunărea noastră. Romania, the Great Powers and the Danube Question*, New York, 1982.

[28] Erich Ratzlaff, *Länder und Völker an der Donau. Rumänien, Bulgarien, Ungarn, Kroatien*, Viena, 1944.

[29] Arthur Viorel Tuluş, *Dunărea maritimă între Aranjamentul de la Sinaia şi Acordul de la Belgrad (1938–1948)*, Galaţi, 2008, p. 213–285; see also Carmen Atanasiu, *Problema suveranităţii României la Dunăre şi „Navigaţia Fluvială Română" (1919–1945)*, <Constanţa, 2003>, p. 216–242.

[30] Eugène Zaleski, *Les courants commerciaux de l'Europe Danubienne au cours de la première motié du XXe siècle*, Paris, 1952; "*Der Donauraum". Zeitschrift der Forschunginstitutes für Fragen des Donauraumes*, red. Peter Berger, Viena, 1956...; Claudio Magris, *Donau. Biographie eines Flusses*, Viena, 1988 etc.

[31] *Die Donau als Verkehrsweg Südosteuropas und die Grossschiffahrstrasse Rhein – Main − Donau*, Munich, 1969 (the volume includes the proceedings of the scientific event of 19–21 May 1969 organised in Augsburg, under the aegis of Südosteuropas Gesellschaft); *Wasserwirtschaftliche Rahmenuntersuchung Donau und Main*, Bearb. Albert Dobner, Hermann Weinig, Frankfurt, 1980; A. Sobaru, I.G. Năstase, *Artera navigabilă Dunăre – Main − Rhein. Factor de strategie europeană. Orizont anul 2020*, Bucureşti, 1997.

mouths reduced that possibility significantly. The Turks were banished from the left bank of the Lower Danube that year, and the Galaţi and Brăila ports opened to international trade[32] because Moldavia and Wallachia were submitted to Russia's *de jure* protectorate[33]. Europe's Powers and interests increasingly opposed after[34] 1841[35] the vertiginous Russian offensive at the Danube and the Black Sea. The Romanians – at least the leaders of their national cause – tied the hope of the free exit to the civilised world via the Danube to the success of that counteroffensive. The frontispiece of national construction for Romanians featured the wish to get back the Danube stolen through plots, coercion and cunning plans[36]. Thus, the Romanian national party found it helpful that the agenda of great politics in 1853-1856 included three ardent issues; the first was the future organisation of Moldavia and Wallachia under European guarantee and by consulting the people's will; the second was the Danube's internationalisation; finally, the third was the neutralisation of the Black Sea. Following Europe's public law, the Paris Treaty of 30 March 1856 provided the first solution to the three issues. They even found a solution for a fourth issue on the same agenda, caused by a sultan's *firman* to ensure the religious liberties of the Christian subjects of the High Porte[37]. Since 1856, primarily when the Danubian issue was tense (more than the river navigation regime matter), Romanians or foreigners have written much on this topic[38], making an exhaustive assessment challenging.

The Romanian positions or rights in the complicated Danubian issue were highlighted in contemporary specialised commentaries, given that the temporal

---

[32] Andrei Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional*, Bucureşti, 1977 (still a historiographical landmark); see also Paul Cernovodeanu, *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 51–102; Constantin Ardeleanu, *Evoluţia intereselor economice şi politice britanice la Gurile Dunării (1829–1914)*, Brăila, 2008, p. 33–64; Idem, *Gurile Dunării – o problemă europeană. Comerţ şi navigaţie la Dunărea de Jos în surse contemporane (1829–1853)*, Brăila, 2012, *passim*; Idem, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube. The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829–1853)*, 2014, *passim*; Idem, *The European Commission of the Danube 1856–1948. An Experiment in International Administration*, Leiden, Brile, 2020.

[33] A. D. Xenopol, *Războaiele dintre ruşi şi turci şi înrâurirea lor asupra Ţărilor Române*, Iaşi, 1880 (see idem, *op. cit.*, edition Elisabeta Simion, Bucureşti, 1997, p. 141–235); Apostol Stan, *Protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române, 1774–1856*, Bucureşti, 1998, p. 66–94 etc.

[34] Leon Casso, *op. cit.*, *passim*; see especially Serge Goriainow, *Le Bosphore et les Dardanelles*, Paris, 1910; Paul Gogeanu, *Strâmtorile Mării Negre de-a lungul istoriei*, Bucureşti, 1966, *passim.*

[35] Following the London "Straits" Convention of 13 July 1841; its diplomatic preamble acknowledged the guarantee of the Ottoman Empire's independence and integrity, which blocked Russian ambitions and legitimised the actions of the Western Powers; *see* Serge Goriainow, *op. cit.*, p. 93, 123.

[36] Notes in the spirit for the "national regeneration era" narrative; see, for details, Gheorghe Cliveti, *Europa franceză şi cauza română, 1789–1871*, Iaşi, 2010/2012, p. 203–488 (for historiographical commentaries, too).

[37] *Acte şi documente relative la istoria renascerei României*, vol. II, publ. by D.A. Sturdza, Ghenadie Petrescu, D.C. Sturdza, Bucureşti, 1889, p. 1075–1084 (The Peace Treaty, Paris, 30 March 1856), 1080 et sqq. (articles XV–XX of the treaty regarding the Danube), p. 1081–1083 (articles XXI–XXVII, regarding the Principalities of Moldova and Wallachia) etc.

[38] For clarification, *the selective references* in Richard Frucht, *op. cit.*, p. 205–212; Ştefan Stanciu, *România şi Comisia Europeană a Dunării. Diplomaţie, suveranitate, cooperare internaţională*, Galaţi, 2002, p. 355–363; Constantin Ardeleanu, *Evoluţia intereselor economice şi politice britanice*, mostly p. 289–309.

perspectives extended and the documentary bases developed. From 1856 to around 1878, the Romanian Principalities/the United Principalities of 1858/the Principality of Romania constitutionally consecrated in 1866 and recognised at least by some foreign powers since 1870–1871 were not a topic of law in that issue. The commentaries or reflections on the Danubian rights and purposes were scarce[39]. Romania's lawful inclusion in 1878 among the European Commission of the Danube member states gave a significant impulse to the press or parliamentary tribune opinions and reflections by diplomats, jurists and historians. In 1878–1883, the Great Powers restricted the Romanian state's fluvial (riparian and more) competencies with delegates at the Galaţi Commission. At that point, the national discourse shifted towards what would be dubbed "our Danube". Mihail Kogălniceanu set the cornerstone of that discourse with texts he published and generically titled *Cestiunea Dunării* [*The Danube question*][40]. He wrote a lengthy memo addressed to the Minister of Foreign Affairs V. Boerescu[41] and a shorter one for Prime Minister I.C. Brătianu[42]. In the two notes, the envoy extraordinary and Romanian plenipotentiary minister in Paris provided historical and legal grounds for his country's conduct in "the Danube question". Things became very tense on 12 May 1880, when the discussions at the European Commission included a text favouring Vienna's standpoint, drafted up by the delegates of Austria-Hungary, Germany and Italy as a *preliminary project* of navigation regulations, river police and surveillance for the "river sectors Iron Gates − Galaţi". The lengthy memo of 29 July/ 10 August 1880 addressed to the Ministry of Foreign Affairs in Bucharest and vibrant parliamentary speeches by the same Kogălniceanu on 1 and 2 May 1882 was highlighted as a primordial Romanian historiographical contribution to the Danube question[43].

Despite their over-the-top historical and legal arguments, Kogălniceanu's texts were not assimilated as such to the official governmental discourse in Bucharest concerning the very complicated international matter of Danube in 1880–1882. The great Romanian text writer advised the Ministry of Foreign Affairs in 1880 from his diplomatic position in Paris, but his counsel was thoroughly rejected by Austria-Hungary's "Mixed Commission project" presided over for "the fluvial sector from Galaţi to the Iron Gates"; he deemed the rejection inappropriate.

---

[39] I. Rudescu, A.C. Banu, *Bibliographie roumaine du Danube Inférieur* (Commission Nationale de la R.S. de Roumanie pour l'UNESCO), Bucureşti, 1969, *passim.*

[40] M. Kogălniceanu, *Cestiunea Dunării.* Speeches given during the sessions of the Chamber of Deputies on 1 and 2 May 1882 de..., deputy of the 6th College of Mehedinţi, 2 parts, Bucureşti, 1882; for the two speeches, diplomatic documents and other texts by Kogălniceanu "on the Danube question", see idem, *Texte social-politice alese,* ed. Dan Berindei, Leonid Boicu, Nicolae Ciachir, Matei Ionescu, Dan Simonescu, Bucureşti, 1967; Idem, *Documente diplomatice*, ed. George Macovescu, Dinu C. Giurescu, Constantin I. Turcu, Bucureşti, 1972; Idem, *Opere,* V, *Oratorie* III (*1878–1891*), second part (*1881–1883*), ed. Dan Simonescu, text established by Georgeta Penelea, Bucureşti, 1986.

[41] Idem, *Cestiunea Dunării,* I, 1882, p. 1–73 (Kogălniceanu to V. Boerescu, Paris, 29 July/ 10 August 1880, featuring a memo from "the Romanian envoy to Paris" to "the ambassador...", December, the same year); Idem, *Documente diplomatice,* p. 309–340, 340–344 (the same two documents).

[42] Teodor Pavel, *Între Berlin şi Sankt-Petersburg,* I. *Românii în relaţiile germano-ruse din secolul al XIX-lea,* Cluj-Napoca, 2000 (Kogălniceanu to I.C. Brătianu, copy, 1880).

[43] Dan Berindei, *Cuvânt înainte* to Ştefan Stanciu, *op. cit.*, p. 7 et sqq.

"*Inappropriate because no mission can be ascribed to it that does not already belong to others. – Contrary to the treaties because nothing in their texts authorises the creation of such a commission. – Unjustifiable because it harms the sovereignty right of the states on the lower Danube stream. – Dangerous because it compromises the outcomes of one of the most significant and achievements of European democracy*".[44] Prince Carol I and his ministers invoked reticent reasoning, given that the foreign states had just recognised Romania's Independence, and they tried to have the Kingdom status recognised, too. Various voices[45] stated that the memo of 29 July/ 10 August 1880 and the associated correspondence of the envoy extraordinary in Paris would have hurt more than served Romania's foreign policy at that point. Kogălniceanu's speeches from the opposition bench from 1 and 2 May 1882 [old st.] were even more damaging. He repeatedly advised rejecting the "Mixed Commission project"; he suggested that the government reject the "Barrère proposal". It proposed that the secondary fluvial establishment presided by Austria-Hungary include a delegate of the leading European institution in Galaţi, too, for a six-month term "in the French alphabetical order of the states"[46]. Kogălniceanu's counsels, suggestions, ideas and critiques were not that troublesome for the official path of Romania's policy dictated by cold reason. Still, all his opinion on the Danube assimilated into a highly tense public opinion trend. Carol I and his ministers followed that reason (avoiding hurting the country's interests, though) to mitigate real and challenging foreign pressures of the policy they veridically assumed in the issue of the great River.

From reasonable grounds requiring political tact, in 1882, the diplomatic documents signed and published by Kogălniceanu[47] and other texts were absent from an official volume edited by the Ministry of Foreign Affairs in 1883, also titled *Cestiunea Dunărei* [The Danube question] generically, following the *Green Card* pattern[48]. Opinions stated[49], without reliable supporting data, that the Ministry destroyed by the publication of the official document the volume of papers edited by Kogălniceanu under the same title. It would have been the personal decision – to which Brătianu would have consented – of the Minister of Foreign Affairs D.A. Sturdza. Perhaps he was getting revenge for Kogălniceanu

[44] Teodor Pavel, *op. cit.*, I, p. 312 (Kogălniceanu, memorandum for I. C. Brătianu, 1880).

[45] Georgeta Penelea, *Introducere* to M. Kogălniceanu, *Opere* V, *Oratorie* III, part II, p. 8 et sqq.

[46] M. Kogălniceanu, *Cestiunea Dunărei*, II, p. 3–55, 57–74.

[47] *Ibidem*, I, *passim.*

[48] The volume edited by Kogălniceanu would have included "delicate" documents for V. Boerescu, the Minister of Foreign Affairs in 1880, Eugeniu Stătescu, the Minister of Foreign Affairs in 1881–1882, and I. C. Brătianu. Hence, the volume would have shared the "fate" of the *Green Card*, edited by Kogălniceanu in 1878, expressly titled *Tractatul de Berlin urmat de protocoalele Congresului precum şi de charta Basarabiei române, a Deltei Dunării şi a Dobrogei*, a publication "vanished" by the order of Kogălniceanu's successor for Foreign Affairs, V. Boerescu. Only one copy survived by miracle for the collections of the "Mihail Kogălniceanu" Foundation in 1935; see Georgeta Filitti, *notă* to I.C. Filitti, *Jurnal*, vol. I, *1913–1919*, Târgovişte, 2008, p. 180. A copy of the volume *Cestiunea Dunărei*, edited by Kogălniceanu, in 1882/1883, was preserved at the Romanian Academy Library; see Georgeta Penelea, *Introducere* to M. Kogălniceanu, *Opere* V, *Oratorie* III, part II, p. 8.

[49] Georgeta Penelea, *op. cit.*, in loc. cit., p. 32 et sqq.

calling him "the Minister of Public Insults". The words were reprised by others who yearned a little too much for a "political trainer" („*Whoever wanted you had you!*")[50]. Momentary cabinet tactics prevented the diplomatic documents produced in 1880 by Kogălniceanu from being included in the volume edited in 1883 by the Ministry of Foreign Affairs. However, these documents had a long-term echo in Romania's Danubian policy. Ironically, a lengthy memo by D.A. Sturdza for "the Romanian missions abroad" dated 24 May 1883 and included in the *Green Card*[51] reprised Kogălniceanu's historical and legal arguments. The style was different, and it adapted to the need for a national reply to the Danubian clauses of the Treaty concluded the same year in London. Kogălniceanu – dubbed by Eminescu the "Antaeus of the Romanian tribune" – used the same arguments in his speeches on 1 and 2 May [old. st.] 1882[52]. These were, by far, the most resounding speeches for a tense occasion. Others were in a seemingly high oratorical competition, from

P. Grădişteanu, "interpellator", Th. Rosetti, Gr. Sturdza and V. Boerescu, in the Romanian Senate[53]. G. Vernescu, "interpellator", P.P. Carp and Al. N. Lahovari, in the Chamber of Deputies, also gave speeches[54]. From their governmental positions, in both Legislative Bodies, Eugeniu Stătescu[55], Minister of Foreign Affairs, and I.C. Brătianu[56], Prime Minister, both suggested that the state policy was the primordial aspect to observe. However, in 1882 and the subsequent year, the mental states or public reactions were no longer consistent with this idea. They were primarily incited in Bucharest, partially by combative press features, as the Country saw its sovereign titles and interests threatened. There were threats to the natural riparian right on the Danube, the European Commission's rightful membership, and its deliberative capability during the London Conference of February–March 1883.

Texts or words such as those uttered by Kogălniceanu were not assimilated as such formally into the official, governmental political discourse to gain immediate relevance. However, to compensate, they were crucial for the Romanian historiography of the Danube question. Other texts of words by Kogălniceanu – among which *Dorinţele partidei naţionale în Moldova [The Wished of the National Moldavian Party]*[57] – of 1848 were little crucial in the immediate political life, but they had a wide-ranging historiographical impact. France and Great Britain thought

[50] *Apud Ibidem*, p. 33.

[51] *Cestiunea Dunării. Acte şi documente*, p. 905–912 (D. A. Sturdza, for Ion Ghica, "envoy extraordinary and plenipotentiary minister in London", Bucharest, 24 May 1883).

[52] *Apud* Georgeta Penelea, *op. cit.*, in *loc. cit*., p. 7.

[53] "Monitorul Oficial"/„Official Journal", issue 100, 1/13 May 1882, Senate Session (hereinafter: D.S.) of 28 April/10 May 1882, p. 1847 et sqq.

[54] Idem, issue 104, 4/16 May 1882, Session of the Chamber of Deputies (D.A.D.), 1/13 May 1882, p. 1898.

[55] Idem, issue 109, 5/17 May 1882, D.A.D., 2/14 May 1882, p. 1936.

[56] Idem, issue 108, 4/16 May 1882, D.A.D., 2/14 May 1882, p. 1914. Brătianu also held a speech on the Danube on 22 May 1881, in The Chamber of Deputies, following an interpretation by Petre Grădişteanu; see I.C. Brătianu, *Acte şi cuvântări*, vol. VI, ed. G. Marinescu, C. Creţescu, Bucureşti, 1936, p. 278–284.

[57] A brochure published in Chernivtsi in August 1848, the text of which represented "the teachings of the Romanian revolution" and a national perspective programme.

that the consensus of the Western Powers had to ensure the Romanian rights on the Danube and the safety of the small State, as it had occurred for the Union of the Principalities. Russia would have reluctantly agreed; Vienna's ambitions from the Southeast, even supported by Germany, would have been mitigated. Nonetheless, Kogălniceanu's words or texts of 1880-1882 were politically shadowed by the Old Kingdom's propensity towards "the Eurocentral, Germanic system of alliances". As long as Romania joined the Triple Alliance, the references to the texts or words, even by specialists animated by the academic ideal, were far from welcome. On the Danube, up to 1914, the Romanian scientific works were intently juridical or over-dry with data – commercial and economic[58]. Those works were far from the political core approach to what the press features or parliamentary speeches consolidated its meaning of "our Danubian issue".

The academic lectures by N. Iorga in 1913 at the War School showcased some of Kogălniceanu's claims and poignant tone. The author did not read any text by him but only some additions, more or less succinct[59]. The lectures were published under the title *Chestiunea Dunăreană* [*The Danube question*], not coincidentally, precisely when Romanian political and intellectual circles accused the position of Austria-Hungary concerning the Balkan wars. Without referring explicitly to Kogălniceanu's words or those of other Romanian publicists and politicians in 1880–1883, Iorga reprised their fervour in parts of discourse relative to the increasing Danubian ambitions after 1856 claimed by Austria, later Austria-Hungary. "*Austria, for which the Paris Treaty provisions were highly convenient, made them even more favourable to itself. Austria waited a few years for all /.../ the consequences of the Berlin Peace to expire, then came forwards with its project that would have meant our death, given that the Danube would have become an Austrian river. It proposed to have a commission in Giurgiu with a perpetual presidency for Austria-Hungary as a sign of condescendence. It would include delegates of the mighty Powers in such a commission, already at the core of the Danube Commission /.../. When you are the great seller and buyer, nobody thinks of the carrier; all you want is to be the first*"[60]. Through his academic training as a tamed nationalist, well-known in Vienna[61], Iorga sought to clarify the severe tension concerning the Danube question, using the historical argument and the force of logical reasoning. "*The basis of the argument* <of Vienna's ambitions> *was completely wrong; they focused not on who lives near a stream but who uses it. Consequently, they did not consider the geographical aspect of living on the*

[58] D.A. Sturdza, *La question des Portes de Fer et des Cataractes du Danube*, Berlin, 1899; Gh. P. Cantilli, *La question des taxes de péages aux Portes de Fer*, Bucureşti, 1900; Idem, *Les travaux de la Commission Européenne des Bouches du Danube (1859–1911). Actes et documents*, Vienna, 1913; C. I. Băicoianu, *Handelspolitische Bestrebungen Englands zur Erschlissung der unteren Donau*, Berlin, 1913; Idem, *Le Danube. Aperçu historique, économique et politique*, with a *Preface* by Vintila I. Brătiano, Paris, 1917 etc.

[59] Victor Spinei, *Studiu introductiv* la N. Iorga, *op. cit.*, ed. Victor Spinei, p. 9.

[60] N. Iorga, *op. cit.*, ed. cit., p. 306.

[61] Cornelia Bodea, Radu Ștefan Vergatti, *Nicolae Iorga în arhivele vieneze şi ale siguranţei regale (1903–1914)*, Bucureşti, 2012, p. 278–280, in German (R. Meran to the Austrian Minister of Internal Affairs, Cernvitsi, 19 January 1914), p. 280–282, in Romanian (the same doc.).

Danubian bank, but the economic aspect of the Danubian course")[62]. The Romanian specialists (each with his gift or in his words) followed this logic as the status of the great river incurred many mutations during and at the end of the First World War due to the final regulations enforced in Paris in 1921[63], in Sinaia in 1938 and, most seriously, after the Second World War[64]. Romania's natural and historical rights to the Danube benefitted from a vast literature during the national communism regime. Perhaps it was driven by interest "in replying to the Russo-Soviet manner of viewing how the "brother" states touched the complete freedom of the navigability of the Middle and Lower Danube"[65]. The trend continued after 1989, focusing on reconsidering the Romanian fluvial purposes in correlation (at least implicitly) with the new European construction[66].

The long-standing debate in the literature concerned the juridical dimension of the Danube question. Though we often invoke the rational and optimistic character of evaluating the principles and norms of law involving a generally reasonable discourse, the "Danubian" legal literature still features various tones and "genre" interpretations. The legal truth about the Danube has been a topic of pleas and disputes with rhetoric accents and vehement outbursts. There has never been complete consistency between *the rationality of law* and *the pathos of justice* – the latter derived from small riparian states that obtained their independence and sovereign titles relatively late. For Romania, speeches have always been related to the national cause; almost every discourse sought to find its roots in the questionnaire diplomats and journalists highlighted in 1883. The official volume designed as a *Green Book* in 1883 included texts of treaties, protocols of international forums and diplomatic correspondence. That volume focused on texts of European diplomacy. The Romanian texts were included as a preamble to treaties, and then, as they realised some of them were unjust, they fervently started claiming their "national rights to the Danube". The unique copy of the volume edited by Kogălniceanu, as well as the equally "unique" one kept in the

[62] N. Iorga, *op. cit.*, ed. cit., p. 304; see also idem, *A cui e Dunărea?*, Vălenii de Munte, 1908.

[63] Danube's definitive fate adopted by the Paris International Conference in 1921; among other works, see Gr. Antipa, *Dunărea şi problemele ei ştiinţifice, economice şi politice*, Bucureşti, 1921; Idem, *Chestiunea Dunării. Politica externă a României*, Bucureşti, 1925; N. Daşcovici, *Dunărea noastră...*; Gh. Popescu, *Le regime du Danube*, Paris, 1921; Idem, *La liberté de communication sur les voies navigables et le regime du Danube*, Paris, 1924 etc.

[64] G. Sofronie, *Contribuţiuni la cunoaşterea relaţiilor dintre România şi Comisia Europeană a Dunării*, Cluj („Analele Facultăţii de Drept", issue 1), 1939; Th. Coltzesco, *L'importance économique du Danube*, Paris, 1942; N. Daşcovici, *Regimul Dunării şi al Strâmtorilor în ultimele două decenii*, Iaşi, 1943.

[65] Paul Gogeanu, *Dunărea în relaţiile internaţionale*, Bucureşti, 1970; see also Iulian Cârţână, Ilie Seftiuc, *Dunărea în istoria poporului român*, Bucureşti, 1972; see, by the same authors, *România şi problema Strâmtorilor*, Bucureşti, 1974; Şerban Rădulescu-Zoner, *Dunărea, Marea Neagră şi Puterile Centrale 1878–1898*, Cluj-Napoca, 1982 etc.; among the "Russo-Soviet works", see V.N. Durdenevskij, *Dunaiskaja problema*, Moscow, 1947.

[66] Ştefan Stanciu, *op. cit.*; Idem, Alexandru Duţă, *Traités, conventions et autres documents concernant le régime de la navigation du Danube Maritime*, Galaţi, 2009; Carmen Atanasiu, *op.cit.*; Ioan Suciu, *România şi Comisia Europeană a Dunării*, Constanţa, 2005; Constantin Ardeleanu, *Evoluţia intereselor economice şi politice britanice la Gurile Dunării*; Arthur Viorel Tuluş, *op. cit.*; *Comisia Europeană a Dunării*, ed. Ion Agrigoroaiei etc.

archival collections of the European Commission of the Danube, in Galaţi[67], features many Romanian texts, including the diplomatic correspondence dictated in 1879–1883 by the Ministry of Foreign Affairs in Bucharest. However, specialists used more – at least until Iorga's lectures in 1913 – the official volume of 1883. Its contents also represented the *pièce de résistance* of the overly used (by foreign specialists) *Recueil de documents relatifs à la liberté de navigation du Danube* – published in 1904 by D.A. Sturdza. Over time, almost all texts and books edited in 1882–1883 led the "national" discourse on the Danubian topic, focusing on justifications and claims. It was also related to a passionate invocation of the principles of fluvial navigation freedom proclaimed by the French Revolution and diplomatically stipulated by the Vienna Congress in 1814–1815. In light of those principles, Romanians demanded their "sovereign rights", considering those of "the others on the Danube". The Serbians, Bulgarians[68] and even Hungarians were concerned by the matter[69].

The consideration of Romania's "national Danubian titles" was related to international law's theoretical and practical progress[70]. The legal commentaries on "the Danube question" multiplied significantly in 1878–1883, especially illustrated by foreign specialists, and these years represented, perhaps, the tensest phase of the issue, when the Romanian side edited mostly justifying documents – clauses of treaties and protocols of diplomatic reunions or sessions of the European Commission of the Danube. They also edited memoirs and reports "of the envoys attached to foreign cabinets" and the country's representative to the fluvial forum in Galaţi, notes and instructions sent by the heads of the External Affairs in Bucharest, occasional discourses. However, no distinct legal commentary observed specific criteria rigorously qualifiable, objectively determined or noticed. Through such acts, M. Kogălniceanu and then D. A. Sturdza ensures the historical and juridical foundations of claiming the Romanian sovereign rights to the Danube. Both considered the "file" or questionnaire of those rights, even the Danubian navigation regime. However, they did not achieve the level of legal literature; they remained documentary sources. Kogălniceanu's memoir of 29 July/10 August 1883 could have been included in that literature if he had not been "forgotten" by publicity in 1882–1883 and sometime after. There was not even a brochure one

[67] *Cestiunea Dunărei. Regulamentele de navigaţie, poliţie fluvială şi supraveghere între Galaţi şi Porţile de Fer* <Bucureşti, 1883>; see, for commentaries, Ştefan Stanciu, *România şi Comisia Europeană a Dunării*, p. 14; in 1882, in Bucharest, the volume *Actes relatifs au Danube. Traités, conventions, protocoles et règlements* was published.

[68] Voyslav Radovanovitch, *Le Danube et l'application du principe de la liberté de navigation fluviale*, Geneva, 1925; Virginia Statelova, *La Bulgarie et le problème danubien (1879–1883)*, in "Etudes historiques", VI, 1973 (excerpt).

[69] E.D. Kassay, *Le Danube international*, Budapest, 1919.

[70] Gustave Demorgny, *La question du Danube*; A. de Saint-Clair, *Le Danube. Étude du droit international*, Budapest, 1919; Paul Morgen Ogilvie, *International Waterways*, London, 1920; Walter D. Hines, *Report on Danube Navigation submitted to the Advisory and Technical Committee for Communication and Transit of the League of Nations*, Geneva, 1925; E. Morpurgo, *Danubio. Saggio critico della questione danubiano*, Bologna, 1927; Henry Hajnal, *op. cit.*; Idem, *Le droit du Danube international*, avec une *Préface* de Charles de Visscher, Haga, 1929; Carlo Rosetti, *Il Danubio, fiume internationale*, Milan, 1927; for Romanian specialists, see *supra* and *infra*.

could have compared with the textual productions of the foreign specialists. For a while, the Romanian side continued, following such displays, to highlight the legal dimension "of the Danube question"[71]. The plead in the name "of the natural and historical rights of a small but significantly riparian state", like Romania, felt as early as 1883 the rise of somewhat authoritative interpretations from the perspective of the deliberations made by the Great Powers. These interpretations materialised in the clauses of treaties drafted during diplomatic congresses and conferences. Such arrangements relied on various motivations: the sources of international law "for the Danube" were the treaties of 1856, 1871, 1878, and 1883 and their subsequent acts. Then, to respond directly to Romania's most sensitive claims of "small riparian states", we noted fluvial ownership rights as per the private international law would not observe only the sovereignty titles of a state entity on a river bordering or crossing its territory. Still, it would be subjected to the general regulations of free navigation. [72] Finally, concerning the Danube question, the policy of "great interests" inexorably prevailed over the "small riparian" claims of "titles", even in conformity with the generous international law principles[73]. Documents show that the "issue" did not acquire its primordial meaning, complexity or amplitude based on the legal dimension but on the political and diplomatic deliberations. The thread of the Danubian events – though it involved clarifications and rights' recognition since its modern beginnings – was almost always related to top political reasons, to the tense European balance of power.

[71] Gh. P. Cantilli, *Le Danube sous le règime des traités*, Bucarest, 1901; G. Mutaru, *Dunărea. Studiu de drept internaţional*, Bucureşti, 1903; G. Popescu, *L'internationalisation des fleuves navigables. Le Danube et la Roumanie*, Paris, 1919; Lucian Bădulescu, Gheorghe Canja, Edwin Glaser, *Contribuţii la studiul istoriei regimului internaţional al navigaţiei pe Dunăre* (The international law regime for the Danubian navigation al until the Danube Convention of 18 August 1948), Bucureşti, 1957; G.G. Florescu, *Navigaţia în Marea Neagră, prin Strâmtori şi pe Dunăre*, Bucureşti, 1975.

[72] Georges Kaeckenbeeck, *International Rivers: A Monograph Based on Diplomatic Documents*, London, 1918, p. 14–19; Richard Frucht, *op.cit.*, p. 2. Interestingly, as early as 1883, even authors who admitted that Romania was entitled to not sign the London Treaty of 10 March, the year mentioned above; the act was negotiated only by Great Powers (see Franz von Holtzendorff, *Rumäniens Ufrechte an der Donau*, p. 51 et sqq.). They also considered the *puissance oblige* principle concerning Austria-Hungary, with Danubian interests from a statal perspective and for private navigation and commerce companies (see *ibidem*; G. Jellineck, *op. cit., passim*).

[73] Henry Hajnal, *The Danube*, p. 4 et sqq.; Stephen Gorove, *Law and Politics of the Danube*, The Hague, 1964, *passim.*

ALEXANDRU IOAN CUZA, EROU NAȚIONAL ȘI „PĂRINTE AL PATRIEI”

IOAN-AUREL POP

Cuvinte-cheie: Unitate politică, stat national, reforme de modernizare.
Key words: Political unity, national state, reforms of modernization.

Americanii, pe care-i imităm și când trebuie și când nu trebuie, îi numesc pe marii lor bărbați de stat fondatori „părinții patriei”. Decât să preluăm *tale quale* din engleză sau să calchiem stângaci în românește toate denumirile posibile și imposibile, socotesc că ar fi mai profitabil să ne aplecăm asupra valorilor americane de fond. Una dintre acestea se referă la eroii naționali și la prețuirea antecesorilor de marcă. Azi, prin neomarxism și anularea culturii, sunt atacate și aceste valori, dar deocamdată nu au fost dărâmate marile memoriale din National Mall (Washington D.C.).

Alexandru Ioan Cuza a fost **unificator**, pentru că a obținut, în chip nesperat, recunoașterea dublei sale alegeri și apoi recunoașterea unirii și a României de către marile puteri. A fost un **organizator**, pentru că a desăvârșit unirea, creând toate marile instituții naționale unice. A fost un **legislator și modernizator de stat**, deoarece, punând în practică majoritatea punctelor programului Revoluției Române de la 1848–1849, a realizat marile sale reforme, de la cea agrară până la cea școlară și de la secularizarea averilor mănăstirești până la organizarea administrativ-teritorială. A reorganizat școala românească de toate gradele (primar, secundar și superior) și a stabilit ca învățământul primar să fie obligatoriu și gratuit. Atunci a început efectiv educarea României. A fost un **constructor** la propriu, pentru că a ridicat edificii unice, a făcut drumuri bune și poduri durabile. A fost **un mecenat și un ctitor** de așezăminte culturale, precum primele două universități moderne românești, la Iași și la București, precum primele burse de stat date studioșilor eminenți. A fost un **protector al românilor** din provinciile aflate sub stăpâniri străine, pe care i-a sprijinit și i-a pregătit pentru unirea cea mare. A fost un **erou al poporului și mai ales al țăranilor,** cărora le-a dat pământ și pe care i-a ocrotit în așa măsură încât aceștia l-au plâns la moarte ca pe un apostol mutat de la ei. În fine, a fost un **vizionar**, pentru că a plănuit, fără să mai apuce să-și facă pe deplin sistemul monetar național și Banca Națională, autocefalia Bisericii Ortodoxe Române, independența absolută a țării, noua constituție, Academia Română și altele. A făcut, prin urmare, în șapte ani atâtea fapte bune pentru țară câte alții în decenii întregi de domnie. De aceea, Alexandru Ioan Cuza a și devenit, încă din

timpul vieții, un **domn legendar**, ca Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul sau Constantin Brâncoveanu. Evident, Domnul Unirii nu a fost imaculat sau fără reproș, a trecut și prin perioade de ocultare, dar, de fiecare dată, a țâșnit deasupra pentru posteritate, impresionând și stârnind admirație nedisimulată.

*

De multe ori, istoricii români, când evocă Unirea de la 1859, se gândesc la împrejurările favorabile și explică epocalul eveniment ca o urmare a „primăverii popoarelor" (revoluțiile de la 1848–1849), ca rezultat al Războiului Crimeii, din anii 1853–1856, care a internaționalizat chestiunea românească, ca fruct al înfrângerii Rusiei și al derulării Congresului de Pace de la Paris din 1856. Este foarte adevărat că „principiul naționalității" a declanșat atunci energiile etnice latente. Popoarele Europei refuzau să mai trăiască sub asuprirea câtorva imperii multinaționale. De exemplu, unii români au ajuns să afle în a doua jumătate a secolului al XIX-lea că atunci când Rusia a avut perioade de decadență, românilor le-a mers relativ bine și că, atunci când Rusia a avut epoci de glorie, Țările Române s-au aflat în declin sau au suferit mari pierderi. Principatele Române erau „locuri de ispititor belșug și de trecere a oștilor", cum a zis inspirat Nicolae Iorga. Lăsând metafora la o parte, aceste țări erau mari grânare, largi piețe de desfacere, asigurau deschiderea spre Marea Neagră (deocamdată, până la unirea Dobrogei, numai prin Valea Dunării și Delta Dunării). Sentimental vorbind, erau și o oază de latinitate într-o mare slavă, flancată de unguri și austrieci la vest și de turci la sud, o oază pentru care oamenii politici intelectuali, din spațiul francez și italian, încercau o anumită simpatie, ca de la un potentat spre o rudă mai săracă, demnă, totuși, de atenție. La 1856–1858, chiar dacă unele dintre Marile Puteri, în frunte cu Franța, voiau unirea Moldovei și Țării Românești (nu de dragul românilor, ci din dorința promovării intereselor franceze la Dunărea de Jos și la Carpați) și cu toate că, prin adunările ad-hoc, românii s-au pronunțat ferm – cu mijloacele democrației europene incipiente de atunci – pentru Unire, Conferința de la Paris din 1858 a dat problemei românești o soluție parțială: formarea unei uniuni cu numele de „Principatele Unite ale Țării Românești și Moldovei", cu doi principi, două guverne, două adunări legislative, două capitale și cu majoritatea instituțiilor dublate și paralele. Aici trebuia să se oprească realitatea românească a timpului, în ciuda voinței naționale, adică a vrerii românilor de a se uni deplin. Și, totuși, nu a fost așa cum au vrut stăpânii Europei, fiindcă, la scurtă vreme după 1858, românii aveau un singur principe, un stat cu numele de România, un guvern, o singură adunare legiuitoare, o singură capitală, o singură armată etc. Primul pas, decisiv, care a dat apoi posibilitatea derulării celorlalți pași, a fost dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza deopotrivă la Iași și la București. Această situație, deși nu era interzisă în mod concret de vreun document internațional, nu era nici prevăzută și nici așteptată pe scena internațională.

Prin urmare, în înfăptuirea Unirii, românii au avut rolul esențial, fiind subiect și nu obiect. „Politica faptului împlinit" și principiul „acum ori niciodată" i-au animat atunci pe români, prin liderii lor înțelepți, care s-au plasat contra

prevederilor și așteptărilor marilor puteri (încurajați și stimulați, totuși, de unele dintre aceste puteri simpatizante ale cauzei românești). Să nu uităm că, încă de dinainte de 1848, Țările Române aveau în Occident (și mai ales la Paris) un *lobby* excelent, creat prin bunul renume al tinerilor noștri studioși, care nu învățau numai „cravatei cum să-i facă nod", ci se dovedeau, majoritatea, foarte buni în științe și arte, vorbeau franțuzește impecabil și duceau cu sine renumele unui popor civilizat. Ei au alcătuit „generația mesianică", care, într-un interval de trei-patru decenii, a făurit România modernă, sincronizată modelului european de succes. Bălcescu, Cuza și marii lor contemporani, care au știut să facă echipă, au fost sufletul acestei generații luptătoare. Foștii revoluționari de la 1848 erau foarte bine organizați și s-au înțeles ca alesul Moldovei – oricine ar fi fost el – să devină domn, cu orice preț și cu toate mijloacele, și la București. Unul dintre aceste mijloace era și chemarea „căuzașilor", meniți să impună, la nevoie, dubla alegere chiar prin forța mulțimii. Chestiunea care se pune este și de scop, nu în ideea machiavelică („Scopul scuză mijloacele"), ci a naturii morale a scopului. Nu orice scop scuză mijloacele, ci numai scopul cel bun. Or cauza Unirii românilor s-a dovedit a fi, din perspectivă istorică, una pozitivă, după cum au teoretizat încă din epocă atâția intelectuali, în frunte cu Mihail Kogălniceanu. Dubla alegere a fost un act de tactică politică de înaltă clasă, menit să asigure succesul Unirii. Dacă nu era națiunea română, animată de generația aceasta „mesianică", nu s-ar fi făcut nici Unirea.

*

Evident, ca orice frântură de prezent al oamenilor care au trăit în trecut, nici chestiunea Unirii nu a fost cercetată pe deplin. De altminteri, nu s-au descoperit și prelucrat suficiente izvoare, fapt care a generat interpretări diferite și chiar controverse. Fundamentale rămân reconstituirile lui Constantin C. Giurescu și Dan Berindei. Cuza s-a mișcat între Scylla și Carybda: pe de o parte, erau conservatorii, care nu voiau reforme fundamentale, pe de alta, erau liberalii (și mai ales liberalii radicali), care voiau o mulțime de reforme adânci în timp scurt. În fine, moderații, animați de spiritul echilibrului, preconizau reforme așezate, graduale, „fără pripeală" (cum ar fi spus Mihail Kogălniceanu). Câtă vreme Cuza a colaborat bine cu Mihail Kogălniceanu (adept luminat al reformelor și sfătuitor înțelept), domnia sa a mers excelent. Apoi au venit în jurul domnului „alte glasuri, alte încăperi", lucrurile s-au stricat, reproșurile s-au înmulțit. Domnul a luat unele măsuri sub influența noilor consilieri, a impulsurilor de moment. Domnia sa personală de după lovitura de stat din 1864 trebuie, însă, integrată în context și nu privită în funcție de regulile democrației actuale. După 2 mai 1864, Alexandru Ioan Cuza a instituit un regim de autoritate personală, prin care s-au putut face marile reforme, dar care i-a nemulțumit deopotrivă pe liberalii radicali și pe conservatori (din rațiuni diferite). Ei s-au unit în „monstruoasa coaliție" (monstruoasă, fiindcă era contra naturii și nu avea alt scop decât detronarea lui Cuza) și l-au obligat pe domn să abdice. Era încordată și atmosfera din familia princiară, mai ales datorită infidelităților conjugale ale domnului.

Dar Cuza rămâne o figură luminoasă a istoriei noastre: a fost domnul care a aplicat cea mai mare parte din programul Revoluției de la 1848, care a făcut cele

mai multe reforme pe unitatea de timp și care a deschis modernizarea României și a accelerat sincronizarea sa cu civilizația europeană. Mihail Kogălniceanu, cel detașat de domn în ultima parte de domniei, avea să spună la căderea lui Cuza: „Nu greșelile lui Cuza l-au răsturnat, ci faptele lui mari". Cuza însuși, din exil, a spus: „Să dea Dumnezeu să-i meargă țării mai bine fără mine, decât cu mine. Să trăiască România!", fapt care arată un simț civic și o responsabilitate pentru țară cum rar am mai avut. Cuza și Kogălniceanu au fost doi oameni mari, doi oameni de stat făcuți pentru momente mari ale istoriei românilor, ale României.

*

Adaug un cuvânt și despre transilvănenii aflați atunci, în anii 1856–1859, în Principate și care au pus umărul la Unire. Între acești transilvăneni care au pregătit unirea de la 1859 și care activau în Țara Românească și Moldova, trebuie amintiți August Treboniu Laurian, Alexandru Papiu Ilarian, Florian Aaron, Constantin Romanul-Vivu, Ioan Pușcariu, Axente Sever, Aron Pumnul și Ioan Maiorescu (tatăl lui Titu Maiorescu), născut în Bucerdea Grânoasă, pe Târnave. Dar voi evoca un episod mai puțin cunoscut, legat de un ardelean care a susținut actul de la 1859 de departe, cu mare folos, totuși. Este vorba despre Simion Bărnuțiu, marele ideolog al Revoluției transilvane de la 1848–1849, care de la Pavia (din Italia), unde își lua un doctorat în drept, îi îndemna pe cei acasă, din Transilvania, să lupte pentru unire, pentru a dovedi lumii că românii sunt pregătiți ca să facă „națiune" (adică stat național sau stat-națiune). Gazetele brașovene (ale lui George Barițiu), la rândul lor, trimiteau către cititori un mesaj clar: „Dorința cea mai de pe urmă a tuturor românilor, a celor destul de deștepți pentru a-și înțelege soarta, este că într-o unire să formeze un regat neolatin, neatârnat".

Nu ar fi rău ca elitele politice de azi să urmeze exemplele lui Cuza și Kogălniceanu, ale lui Bărnuțiu (ideologul, marele dascăl de la Iași, unde i se propusese chiar rectoratul Universității) și Barițiu (gazetarul, istoricul, academicianul și președintele Academiei de la București), care au rămas mereu treji, au ars pentru națiunea română, căreia i-au edificat instituțiile moderne. Pe atunci, aveam o elită care voia sa-i vadă pe români „deștepți" și muncea ca să-i „deștepte" pe cei care nu erau încă. „Deștept" înseamnă mai întâi în românește să fii treaz, să nu dormi în picioare, să nu rămâi apatic, adică manevrabil. „Deșteptarea" aceasta au făcut-o intelectualii, elita, din rândul căreia mulți ardeleni studiaseră în Occident, și nu doar în Franța. Expresia de „regat neolatin neatârnat" nu vine numai din obsesia ardelenilor *pentru* latinitate, ci și din dorința de sincronizare a românilor cu Europa *prin* latinitate. Oamenii aceia erau „deștepți", aveau planuri bune de „deșteptare" a națiunii și de înscriere a sa pe traiectoria culturii și civilizației de prim rang.

*

Se discută mult azi despre „naționalismul" românilor, despre „excepționalismul" lor negativ și chiar despre neputința de a face fapte mari, durabile, proiecte monumentale, de a continua lucrul început. Unirea din 1859 a Moldovei *și* Țării Românești (nu a Moldovei *cu* Țara Românească, pentru că cele două subiecte ale

acțiunii au fost egale și nu subordonate una față de alta; nu este corect să se spună nici „Unirea Munteniei și Moldovei”, deoarece la 1859 s-a unit și Oltenia) a fost un gest naționalist în înțelesul din epocă al termenului (nu în sensul de azi, când naționalismul se confundă aproape cu xenofobia și cu șovinismul). La 1859 ne situăm în secolul naționalităților, iar naționalismul era ideologia dominantă a popoarelor europene și nu numai europene, dornice să sfarme imperiile multinaționale, să scape de dominațiile străine și că construiască state naționale. Atunci au fost naționaliști și germanii, și italienii, și polonezii, și cehii, și slovacii, și sârbii, și finlandezii, și estonienii, și letonii. Românii nu sunt „excepționali” nici în sens pozitiv, dar nici negativ, ci sunt ca toate popoarele. Nu au putut să facă un stat unitar și perfect la 1859, dar i-au făcut nucleul. Au fost la mijloc, firește, Marile Puteri, dar subiectul actului au fost, totuși, românii, fapt pentru care țara s-a chemat România. Nu am putut făuri România Întregită repede și ne-au trebuit cam șase decenii, dar nici germanii, italienii sau polonezii nu au fost mai grozavi. L-am îndepărtat pe Cuza, fiindcă tulburase un anumit echilibru confortabil, deși era un domn vrednic, dar nici alții nu au făcut altfel. Ba, americanii l-au chiar omorât pe președintele care i-a eliberat pe sclavi și care le-a salvat Uniunea, și asta la 1865, cu un an înainte ca „monstruoasa coaliție” să-l alunge pe Cuza. Prin urmare, „nimic nu este nou sub soare”. Ne-am făurit și noi națiunea în rând cu alte popoare, ne-am construit edificiul național, adică statul menit să adăpostească și ocrotească poporul român, exact cum au procedat și alții. Ne-am mai împotmolit, ne-am certat sau ne-am hulit, dar am mers înainte. Poate alții să fi făcut toate astea mai bine. Dar înainte de a căuta „excepționalismul” malefic sau „singularismul” negativ al românilor, ar fi bine să studiem mai mult, să ne comparăm, să ne informăm și abia apoi să tragem concluziile. Evident, nu toți românii au fost patrioți conștienți, nu au dorit cu toții unirea (unii nici nu au știut ce este statul unitar, cum nu știu nici azi), dar la fel a fost peste tot: elitele bune, educate și responsabile au condus națiunile pe căile cele mai potrivite, mai adecvate interesului național. Domnul Cuza a luptat cu inamicii unirii și i-a învins, a luptat cu opozanții săi politici interni și a făcut marile reforme, a luptat cu marile puteri ostile și a făcut din Principate România, a luptat cu soarta potrivnică, dar nu s-a cramponat niciodată de putere. S-a dat la o parte, într-un moment de criză, pentru binele țării a cărei temelie a pus-o. Prin urmare, nu greșelile l-au îndepărtat de la tron, ci faptele lui cele mari. O mărturie în acest sens este pomenirea sa perpetuă și astăzi, la un secol și jumătate de la moarte, și conservarea în conștiința publică, prin „ocaua” sa, a unui simbol al dreptății și demnității naționale. Iată de ce cred că Alexandru Ioan Cuza merită titlurile de erou național și de „Părinte al Patriei”.

ALEXANDRU IOAN CUZA – „FATHER OF THE NATION”

Abstract

Alexandru Ioan Cuza was the first ruler (prince) of unified Romania, between 1859 and 1866. He was, as Abraham Lincoln, a self-made man and he succeeded to promote the most important reforms in order to modernize the whole society. That is why, the prince Cuza became a „Father of the Nation”, a leader able to promote the program of the 1848 Revolution and to start the formation of the unified Romanian modern state.

ALEXANDRU IOAN CUZA – FONDATOR ȘI DONATOR AL ACADEMIEI ROMÂNE

DORINA N. RUSU

Cuvinte-cheie: Alexandru Ioan Cuza; Societatea Literară Română; donații; Fondul „Cuza”; Premiul „Cuza”.
Mots clés: Alexandru Ioan Cuza; Société Littéraire Roumaine; des dons; Fonds „Cuza”; Prix „Cuza”.

Personalitate marcantă a istoriei naţionale, Domn al Unirii şi al marilor reforme care au dus la edificarea statului modern român, Alexandru Ioan Cuza şi-a legat numele și de instituţia academică română ca fondator și donator.

Unirea Principatelor Române, prin dubla alegere, la 5 şi 24 ianuarie 1859, a colonelului Alexandru Ioan Cuza ca domn în Moldova şi în Ţara Românească, a fost urmată de un amplu program de reforme în toate sectoarele vieţii politice, economice, sociale, militare şi culturale. Unificarea administrativă, reorganizarea departamentelor, introducerea unei legislaţii moderne, organizarea armatei, reformarea întregului sistem de învăţământ, înfiinţarea celor două universităţi de la Iaşi şi Bucureşti, promulgarea de noi coduri de legi, punerea bazelor unor instituţii fundamentale, adoptarea sistemului metric, proclamarea autocefaliei Bisericii române faţă de Patriarhia din Constantinopol, înfiinţarea de agenţii diplomatice, dar mai cu seamă secularizarea averilor mănăstireşti şi cele două legi fundamentale – electorală şi rurală – sunt strâns legate de numele lui Alexandru Ioan Cuza.

Încă din primii ani ai domniei sale se simte un suflu nou în cultură, căci, așa după cum se menționa într-unul din periodicele vremii, „o națiune se afirmă atât prin actele sale politice, cât și prin viața sa intelectuală”[1]. Odată cu introducerea în cele două principate a alfabetului latin, nevoia întocmirii unui dicţionar şi a unei gramatici devenea tot mai stringentă. Este perioada în care, prin articole de presă, se proclama necesitatea „unităţii poporului în limbă şi literatură ca lege supremă”[2], cu alte cuvinte de a se scrie „în acelaşi mod peste Milcov, ca şi la Braşov”[3]. Așa după cum se exprima Gheorghe Hurmuzaki, „unitatea poporului în limbă și literatură e legea supremă... Poporul român respinge toate încercările făcute spre a răsturna, fără necesitate, unitatea limbii”[4]. „Nu destul – continua el – că ne-a separat soarta, noi nu voim să recunoaștem că noi înșine, cei ce scriem, ridicăm de bună voie, în toate zilele, în limba noastră cea comună noi podețe de despărțire între noi”[5].

[1] „Revista română”, 1861, p. 2.
[2] Vezi Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866–2016)*, ed a II-a revăzută și adăugită, București, 2016, p. 26.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*.
[5] Apud Idem, *Proiecte de înființare a unei Societăți Academice în vremea lui Alexandru Ioan Cuza*, în „Studii și articole de istorie”, III (1961), p. 214–215.

Unitatea politică și economică era, fără îndoială, strâns legată de unitatea culturală, menită să pregătească desăvârșita unitate a întregii națiuni. În acest context s-au intensificat şi acţiunile desfăşurate în vederea înfăptuirii mai vechiului deziderat de înfiinţare a unei academii a tuturor românilor[6]. „Românii, abia intraţi în secolul lor de renaştere, n-au avut încă nici destul timp, nici destule elemente pentru ca să-şi organizeze toate instituţiunile ce reclamă bunăstarea lor morală şi materială – afirma în 1860 George Sion, care continua: Astăzi, când poziţiunea lor politică se vede din zi în zi întărindu-se, urmează ca şi dezvoltarea lor intelectuală să se facă mai repede şi mai solidă. Aceasta e condiţia *sine qua non* pentru ca să poată cu drept cuvânt merita titlul de naţiune europeană, care până acum li se contestă de către străini”[7]. În acest sens, el înainta guvernului, în 1860, un prim proiect de statut al viitoarei societăţi academice, care ar fi trebuit să cuprindă „15 membri, aleşi dintre toţi românii, fără distincţiune faţă de provincie sau de protecţiuni”, dar cu „oarecari titlu literariu cunoscut”, având ca principale preocupări unificarea limbii române, ordonarea documentelor istorice şi acordare de premii[8], convins fiind că „fără de aceasta talentele sunt osândite a zace în întunerec, ca florile mirositoare abandonate între mărăcini sau călcate în picioarele profane”, iar „limba se va învârti încă mult timp în rătăcirile ignoranţei... sau în anarhie şi dezordine”[9].

Tot în 1860, August Treboniu Laurian, într-un articol sugestiv intitulat *Dicţionariu şi oarecari reflessiuni asupra trebuinţelor noastre,* milita pentru înfiinţarea unor societăţi filologice, istorice şi ştiinţifice, în vreme ce tot atunci, Ioan Maiorescu propunea întemeierea unei societăţi academice sau literare destinată „a concentra activitatea eruditilor români... pentru cultura limbei, pentru studiul istoriei naţionale”[10].

La rândul său, tot în 1860, V. A. Urechia propunea instituirea unei comisii „de bărbaţi din toate provinciile române” pentru alcătuirea unui dicţionar şi a unei gramatici[11].

Odată cu anul 1861 s-a intrat însă într-o perioadă în care problema înființării unei societăți academice părea a nu mai constitui o prioritate. În prim plan se aflau acțiunile pentru desăvârșirea Unirii și a recunoașterii ei pe plan internațional. În acest context, domnitorul și cei care-l înconjurau doreau să menajeze suspiciunile imperiilor înconjurătoare în privința înființării Societății până la recunoașterea Unirii depline. Se mai adăugau, fără îndoială, și luptele politice interne, cu deosebire cele dintre liberalii-radicali și conservatori. Abia după 1863 situația a început să se limpezească, pe de o parte domnul manifestând hotărât intenția unei lovituri de stat, pe de altă parte forțele ostile lui s-au grupat, reușind în cele din urmă să formeze ceea ce s-a numit „monstruoasa coaliție”. În acest nou cadru, problema înființării unei societăți academice a reapărut și aceasta chiar datorită lui Alexandru Ioan Cuza.

---

[6] Pe larg *Ibidem,* p. 203–233.

[7] Cf. şi Alexandru Dobre, *Idealul unităţii naţionale în cultura română*, Bucureşti, 1988, p. 58.

[8] Vezi pe larg la Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866–2016),* p. 35–36.

[9] *Ibidem,* p. 35.

[10] *Ibidem,* p. 36–37.

[11] *Actele şi solemnitatea oficială şi neoficială a inaugurării Societăţii Literare Române*, culese de V. A. Urechia, Bucureşti, 1867, p. 49.

Spirit luminat, receptiv la nou, cunoscător al nevoilor țării, dornic de a o ridica la nivelul statelor avansate din Europa vremii, într-un cuvânt reformator prin excelență, Alexandru Ioan Cuza avea să sprijine concret înființarea unei societăți academice. După ce în 1860, în urma vizitei făcută la conacul din Broșteni al lui Evanghelie Zappa, domnitorul îl determinase pe filantropul grec naturalizat român, care dorea să-și perfecționeze cunoștințele de limbă română, să ofere o sumă de bani tocmai în acest scop[12], sumă ce în anii următori a sporit considerabil, la 28 martie 1863 Cuza dăruia 5600 de galbeni pentru câteva opere de binefacere, astfel: 3000 galbeni pentru întreținerea unor invalizi ieșiți din rândul oștirii române, 1600 galbeni pentru terminarea clădirii Azilului „Elena Doamna" și 1000 de galbeni destinați instituirii unui premiu „pentru cel mai bun uvragiu ştiinţific scris în limba română, asupra unei propuneri dată de Consiliul Superior al Instrucţiunii Publice"[13]. În urma referatului cu privire la destinația și condițiile premiului instituit de donator, Cuza a semnat, iar Alexandru Odobescu, la acea dată ministru ad-interim la Culte și Instrucțiune Publică, a contrasemnat, la 14 iunie 1863, decretul nr. 537, care prevedea instituirea Premiului „Principele Alexandru I". La art. 6 se preciza: „În starea prezentă, se simte cea mai mare trebuinţă a se înavuți literatura română prin traduceri nemerite din limbile clasice, latină şi elenă, obiectul celor întâi premii să fie asemeni traduceri într-o limbă curentă, naturală şi uşoară de înţeles, fără însă a pierde din energia cerută de demnitatea obiectului", lucrarea premiată urmând a fi tipărită „cu spesele statului și, după ce prin vânzarea unui număr de exemplare se vor scoate spesele făcute pentru tipărire, restul să se dea traducătorului"[14]. În primul an, premiul urma să se acorde celei mai bune traduceri în versuri a cărţii I din *Eneida* de Vergiliu (*Aeneidas liber primus*)[15]. Cum până la înființarea Societăţii Academice Române la concursul instituit nu se prezentase nici un candidat, suma iniţială şi dobânzile aferente au intrat în posesia noii instituții academice, Fondul „Cuza" constituind, alături de donația anterioară făcută de Evanghelie Zappa, principala ei bază materială.

Pe temeiul documentului de donație din martie 1863, Societatea Academică Română l-a numit pe Alexandru Ioan Cuza, încă de la înființarea sa, ***membru donator***. De altfel, calitatea de membru donator, înscrisă în primul Statut al Societății din august 1867, pentru „cei care vor contribui cu cel puțin una mie galbeni în bani sau în fond la scopul Societății"[16], își avea izvorul în donația făcută în 1863 de Alexandru Ioan Cuza. În temeiul acestei prevederi și urmând calea deschisă de domnitorul Unirii, calitatea de membru donator a fost atribuită lui Alexandru Odobescu, Anastasie Fătu și generalului Constantin Năsturel-Herescu, ale căror donații urmau să fie folosite pentru instituirea unor premii, încurajându-se

[12] *Analele Societăţii Academice Române*, tom. III, sesiunea anului 1870, p. 162. Despre donația lui Evanghelie Zappa, vezi pe larg Dorina N. Rusu, *Tezaurul Academiei Române*, vol. I, *Donatori și donații 1860–1948*, București, 2012, p. 39–48.

[13] „Analele Societății Academice Române", tom. III, sesiunea anului 1870, p. 163; cf. Dorina N. Rusu, *op. cit*., p. 49–52.

[14] Academia Română, *Acte de fundaţiune*, Bucureşti, 1932, p. 6–7.

[15] *Ibidem*, p. 8.

[16] „Analele Societății Academice Române", sesiunile anilor 1867, 1868 și 1869, p. 62.

astfel cercetările în domenii precum limba română, istoria națională, științele naturale.

Anul 1864 s-a dovedit a fi deosebit de bogat în acțiuni culturale, un rol însemnat revenindu-i lui Nicolae Kretzulescu. El s-a ocupat de arhive, de biblioteci și de muzee. În egală măsură a sprijinit înființarea de societăți științifice și culturale. În acest program deosebit de vast pentru acele vremi, Nicolae Kretzulescu nu putea să nu-și îndrepte atenția spre mai vechiul plan de înființare a unei societăți academice. La 21 august 1864, în calitatea sa de ministru al Cultelor, aflat și la interimatul Președinției Consiliului de Miniștri, Nicolae Kretzulescu s-a adresat Consiliului Superior al Instrucțiunii Publice, cerându-i să redacteze un proiect de regulament pentru înființarea unei comisii însărcinată cu redactarea dicționarului limbii române. Subliniind dificultățile „unei asemenea lucrări la care nu sunt suficiente nici viața și nici cunoștințele unui singur bărbat", el propunea „ca lucrarea dicționarului să se facă prin o comisiune compusă din bărbați din toate părțile României" și în care să fie reprezentate „toate limbile neolatine, prin români cunoscători de ele, de asemenea și limbile slave, germane, maghiare, turce nu vor lipsi comisiunei". În încheiere sugera ca la întocmirea proiectului să se ia ca model „acel după care Academia Franceză a purces la o lucrare analoagă"[17].

Raportul alcătuit de Consiliul Superior al Instrucțiunii Publice, aprobat de Consiliul de Miniștri și de Consiliul de Stat, nu a primit însă și avizul domnitorului. Fără a da un refuz scris, Cuza, cu mult tact diplomatic, a tergiversat semnarea, știind că, în condițiile politice existente, ar fi existat serioase piedici venirii la București a membrilor Societății din afara Principatelor Unite. Că temerea domnului era pe deplin întemeiată, o dovedește și rezultatul infructuos al lui Nicolae Kretzulescu pe lângă unii consuli aflați la București. „Ni se dete ca motivul reprobărei domnești – relata V.A. Urechia – temerea că guvernele Austriei și Rusiei nu vor permite românilor supuși lor de a veni la adunare; știu chiar că unele negociațiuni verbale se și încercară de d. ministru în acest sens cu domnii consuli"[18]. În pofida refuzului primit din partea acestora, Nicolae Kretzulescu a continuat să depună serioase eforturi în vederea constituirii Societății Academice. Așa, de pildă, la începutul anului 1865, în paginile revistei „Natura", a lansat un vibrant apel pentru ca „toți bărbații competenți să se adune și să se organizeze într-o societate literarie pentru a discuta și a se ocupa de această mare chestie a limbii"[19].

La 18 iulie 1865, regulamentul elaborat în urma inițiativei lui Nicolae Kretzulescu „în privința instituirii unei societăți literare române, care să se ocupe cu formarea unui dicționar, unei gramatice și determinarea ortografiei române", a fost din nou înaintat Consiliului Permanent al Instrucțiunii Publice cu scopul de a fi revizuit și de a se lua toate măsurile necesare în vederea sancționării lui de către domn. Așa după cum mărturisea V. A. Urechia, Cuza, dându-și seama de greutățile unei asemenea întreprinderi, dar mai ales a consecințelor ei, a pus pe referatul

[17] Apud Dan Berindei, *Istoria Academiei Române (1866–2016)*, p. 51.

[18] Alexandru Dobre, *Analele Societății Academice Române, fascicula anului 1868*, în „Memoriile Secției de științe istorice", seria IV, tom III (1973), București, 1980, p. 113–122; la p. 118–119 este reprodusă integral „notița" lui V. A. Urechia.

[19] „Natura", nr. 1 din 1 ianuarie 1865, p. 8; apud Dan Berindei, *op. cit.*, p. 51.

Consiliului Permanent rezoluția care vorbește de la sine: „la dosar, adăstând vreme mai bună”.

Prudența manifestată de domnitor în înființarea unei Societăți Academice, în care să se regăsească intelectiali din întreg spațiul românesc, era pe deplin întemeiată. Nu întâmplător, în referatul înaintat de C. A. Rosetti, în calitatea sa de ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, Consiliului de Miniștri la 31 martie 1866, se exprima speranța că Austria „va privi cu mulțumire împărtășirea la lucrările acestei societăți a învățaților români din Ardeal și Bucovina”[20]. La rândul său, Timotei Cipariu, luând cuvântul în ședința de inaugurare a Societății Literare, la 1 august 1867, ținea să liniștească susceptibilitățile imperiilor vecine, arătând că aceasta „nu are misiune și scopuri politice”[21], rolul ei fiind, pentru început alcătuirea dicționarului și gramaticii limbii române și stabilirea ortografiei acesteia. Și dacă membrilor din Transilvania li s-a permis totuși participarea la ședința inaugurală a Societății Academice, celor din Imperiul rus și din Bucovina aceasta le-a fost interzisă cu desăvârșire. Era, din păcate, o confirmare a temerilor lui Alexandru Ioan Cuza.

Chiar dacă nu a devenit realitate în anii domniei sale, actele de înfiinţare a Societăţii Literare Române au fost perfectate în vremea sa. Eforturile oamenilor politici şi a celor de cultură, susţinute de domnitor au fost însă, în această direcţie, remarcabile. O menţiona, în şedinţa din 8 august 1867, George Bariţiu atunci când aducea, în numele tuturor membrilor Societăţii Academice Române, „recunoştinţa şi mulţămirea sa către toţi bărbaţii de litere, câţi s-au ocupat, mai ales de la anul 1860 încoace, cu ideea înfiinţării unei societăţi ştiinţifice, cum şi către acei din funcţionarii din Ministeriul Instrucţiunei Publice româneşti, care între anii 1865 şi 1867 au reuşit a elabora proiectul şi a câştiga semnăturile mai înalte pentru conchiemarea acestei Societăţi Literare între cele mai de faţă împrejurări din câte s-au putut ivi în timpurile noastre”[22].

Alexandru Ioan Cuza nu numai că a susţinut, pe faţă sau tacit, toate încercările depuse în vederea înfiinţării unei societăţi academice, dar a şi sprijinit-o în mod direct atât prin interesul permanent acordat măsurilor care se luau în acest sens, cât mai cu seamă prin donația făcută în 1863.

Ideea traducerilor operelor clasicilor antichităţii greceşti şi latine, care îl avea ca iniţiator, a fost reluată imediat după înfiinţarea Societăţii Academice Române. La 13 septembrie 1867, în urma propunerii făcută de Ioan C. Massimu de a se alege „din operele autorilor clasici cartea care ar merita a fi tradusă în limba română spre a se publica concursul”[23], membrii Societăţii Academice Române s-au oprit pentru început asupra *Comentariilor* şi *Războiului gallic* de Caesar[24]. Programa concursului, publicată abia în anul următor, prevedea acordarea Premiului „Cuza” de 150 galbeni celei mai bune traduceri realizată „într-o limbă românească curată şi elegantă”[25]. Din păcate manuscrisele sosite pe adresa

[20] *Actele şi solemnitatea oficială şi neoficială a inaugurării Societăţii Literare Române*, culese de V.A. Urechia, p. 5.

[21] *Ibidem*, p. 30.

[22] „Analele Societăţii Academice Române”, tom. 1–4, sesiunile anilor 1867, 1868, 1869, p. 27.

[23] *Ibidem*, p. 104–105.

[24] *Ibidem*, p. 117.

[25] „Monitorul. Ziar oficial al României”, nr. 267 din 27 noiembrie/9 decembrie 1868, p. 1307.

Societăţii Academice, analizate amănunţit de membrii Secţiunii filologice, nu au îndeplinit condiţiile cerute[26].

Cel dintâi premiu ce purta numele domnitorului Alexandru Ioan Cuza a fost acordat abia în 1871 pentru traducerea lucrării lui Caesar *De bello gallico*. După o analiză minuţioasă a celor patru manuscrise prezentate, premiul a fost împărţit între Constantin Copăcineanu, profesor din Roman, şi Aron Densuşianu, profesor în Făgăraş[27]. În deschiderea amplului raport prezentat în numele comisiei însărcinată cu cercetarea manuscriselor, Alexandru Odobescu ţinea să reamintească motivele pentru care premiul instituit de domnitorul Alexandru Ioan Cuza nu fusese decernat până atunci: „mai întâi din lipsă de concurenţi la materia propusă chiar deodată cu instituirea premiului (Virgilii, *Aeneidos*, liber I), apoi din puţinele merite ce a înfăţişat unicul manuscris din Cezar, *De bello gallico,* care s-a prezentat la timp în anul 1869”[28]. În acest context, bucuria de a se acorda pentru prima dată Premiul „Cuza” era pe deplin îndreptăţită. La propunerea lui Alexandru Odobescu, la 13 august 1871, Societatea Academică Română a hotărât trimiterea unei scrisori fostului domn pentru a-l înştiinţa despre decernarea pentru prima dată a premiului ce-i purta numele[29]. Și tot în 1871, din veniturile Fondului „Cuza”, Societatea Academică Română a tipărit traducerea pe care Gavriil Munteanu o făcuse din opera lui Tacitus, manuscrisul, dăruit Societății Academice de familia acestuia, neputând fi premiat din cauză că autorul nu se mai afla în viață. Chiar și așa, dorința lui Cuza avea să se materializeze, traducerea lui Gavriil Munteanu, tipărită din veniturile fondului ce-i purta numele, fiind distribuită, după cum avea să informeze George Barițiu pe membrii Societății, principalelor biblioteci.

Peste numai doi ani, decernarea premiului – pentru comentariul făcut de Dumitru Caianu la *De belli civili* – a oferit ocazia membrilor Societăţii Academice de a omagia în cuvinte calde personalitatea lui Alexandru Ioan Cuza, de curând stins din viaţă: „Azi, pentru a doua oară – afirma Alexandru Odobescu la 30 august 1873 – Societatea Academică Română se vede în poziţiune de a decerne premiul literar instituit de repausatul mare domnitor al României, Alexandru Ioan I. Şi azi ne aflăm în ziua de 30 august, ziua onomastică a marelui domnitor, în care pentru prima dată est timp avem a deplânge pierderea sa dintre muritori. Sunt acum zece ani, domnilor – continua Odobescu – de când avui fericirea de a fi organul prin care Alexandru Ioan I funda în România întâiul premiu de încurajare literară, deschizând astfel primul avânt al activităţii societăţii noastre, tot dânsul care a pus piatra fundamentală la cele mai multe acte prin care se înalţă patria”[30]. Ca semn de pios omagiu şi de veşnică recunoştinţă, în aceeaşi sesiune se propunea aşezarea bustului domnitorului Unirii în sala de şedinţe, alături de cel al celuilalt donator, Evanghelie Zappa[31].

---

[26] Pentru amănunte vezi Alexandru Dobre, *Premiile Societăţii Academice Române*. II. *Traduceri din clasicii antichităţii latine şi eline*, în „Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice”, seria IV, tom. XI, 1986, p. 119–120.

[27] „Analele Societăţii Academice Române”, tom. IV, sesiunea anului 1871, p. 24.

[28] *Ibidem*.

[29] *Ibidem*, p. 52.

[30] *Ibidem*, tom. VI, sesiunea anului 1873, p. 69.

[31] *Ibidem*, p. 19.

În 1887, în urma sporirii considerabile a Fondului „Cuza”, s-a luat hotărârea de a se institui un nou premiu destinat unei lucrări care să trateze „Istoria românilor de la Aurelian până la fundarea Principatelor”[32], subiect ce trebuia, conform propunerii făcută de Ioan Kalinderu la 25 martie 1904, „să rămâie perpetuu”[33].

Privind retrospectiv, Alexandru Ioan Cuza poate fi, pe drept cuvânt, considerat membru fondator și donator al Societății Academice Române, el sprijinind, direct și indirect, organizarea acestei instituții menită în primul rând să așeze pe temelii solide, științifice, limba română. Această calitate i-a fost recunoscută încă din timpul vieții. În 1871, Alexandru Odobescu, „membru „activ” al Societății Academice, dar și fost ministru și colaborator apropiat al domnului, propunea trimiterea lui Cuza, „ca unuia din fondatorii Societății”[34], a câte un exemplar din *Analele* acesteia, propunere aprobată în unanimitate și cu mult entuziasm de toți membrii. În cuvântarea rostită la 1 iunie 1922, sugestiv intitulată *Pomenirea donatorilor Academiei Române*, Ioan Bianu menționa la loc de cinste numele domnitorului Alexandru Ioan Cuza, cel care, „văzând strâmtorarea tezaurului public”[35], a dăruit din lista civilă 5600 galbeni, din Fondul „Cuza” premiindu-se și tipărindu-se traduceri din autorii clasici. Era un sprijin pentru cultura română, dar și un exemplu urmat apoi de mulți dintre membrii Academiei Române.

Ca un omagiu adus Domnului Unirii şi al reformelor, care şi-a înscris numele şi de instituţia academică, al cărui generos sprijinitor a fost, la 23 februarie 2018 Adunarea generală a Academiei Române l-a ales membru post-mortem al înaltului for de cultură și de știință al țării, reînnoind și cu acest prilej cuvintele rostite în 1873 de Alexandru Odobescu: „Eternă să fie memoria marelui domnitor al României Alexandru Ioan Cuza”[36].

ALEXANDRU IOAN CUZA – FONDATEUR ET DONATEUR DE L’ACADÉMIE ROUMAINE

Résumé

Esprit éclairé, réceptif à la nouveauté, connaisseur des besoins du pays, désireux de l’élever au niveau des États avancés de l’Europe de l’époque, en un mot réformateur par excellence, Alexandru Ioan Cuza a soutenu la constitution d’une société académique.

Le 28 mars 1863, il a fait don de 5 600 florins pour plusieurs œuvres caritatives, 1 000 florins étant destinés à la création d’un prix pour le meilleur ouvrage écrit en langue roumaine. Dans les années qui suivirent, des traductions d’ouvrages classiques de l’Antiquité latine furent récompensées par le fonds „Cuza”. Sur la base du document de

[32] „Analele Academiei Române”, tom. IX. 1886–1887, p. 115
[33] *Ibidem*, tom. XXVI. 1903–1904, p. 212–213.
[34] „Analele Societății Academice Române”, tom. IV, sesiunea anului 1871, p. 2.
[35] Ioan Bianu, *Pomenirea donatorilor Academiei Române*, București, 1922, p. 7.
[36] „Analele Societății Academice Române”, tom. VI, sesiunea anului 1873, p. 69.

donation de mars 1863, la Société Académique Roumaine a nommé Alexandru Ioan Cuza, depuis sa fondation, membre donateur.

Même si cela n'est pas devenu réalité sous le règne d'Alexandru Ioan Cuza, les documents fondateurs de la Société Littéraire Roumaine ont été perfectionnés à son époque, ce qui a amené les membres de la Société à le considérer comme son fondateur.

En hommage au Seigneur de l'Union et des réformes, qui a inscrit son nom et l'institution académique, dont il était un généreux soutien, le 23 février 2018, l'Assemblée générale de l'Académie Roumaine l'a élu membre post-mortem du haut forum de la culture et de la science du pays.

CINSTIREA MEMORIEI ÎMPĂRATULUI NAPOLEON AL III-LEA ȘI CEREMONIA ÎNMORMÂNTĂRII DOMNITORULUI ALEXANDRU IOAN CUZA ÎN ROMÂNIA ANULUI 1873

GHEORGHE CLIVETI

Cuvinte-cheie: memoria împăratului Napoleon al III-lea, înmormântarea domnitorului Cuza, starea de spirit a poporului, procedurile oficiale, împărtășirea solemnă a sentimentelor.
Key-words: the memory of the Emperor Napoleon III, the funeral of the Prince Cuza, the people's state of mind, the official proceedings, the solemn sharing of the sentiments.

Între anumite date biografice ale împăratului Napoleon al III-lea și unele ale domnitorului Alexandru Ioan Cuza ar fi de sesizat coincidențe, cu parcă însemne de lucrare a destinului. Prin tinerețe, fiecare dintre „cei doi" a avut tangențe cu societăți secrete sau acte „conspiraționiste", chiar revoluționare, precum la 1848. Pe fondul crizei de care era încercată Franța în anul menționat, Ludovic Bonaparte a acces, prin vot public, la înalta demnitate de președinte de Republică, cu mandat imperativ de a asigura ordinea internă și de a revigora prestigiul internațional pentru țara sa. Rațiunile acelui mandat l-au orientat spre lovitura de stat „de la 18 Brumar" și titlul de împărat Napoleon al III-lea. La 1848, Cuza s-a văzut implicat în evenimente revoluționare, iar peste ceva timp, prin votul Adunărilor elective de la Iași și București, din 5 și 24 ianuarie 1859, a devenit domnul Alexandru Ioan I al Principatelor Unite, cu mandatul imperativ de a înfăptui programul politic al Adunărilor ad-hoc de fundamentare a statului român modern. De la înălțimea responsabilităților de a-și îndeplini, după caz, mandatul public încredințat, fiecare din „cei doi" s-a văzut nevoit să exponențieze, pentru Franța și, respectiv, Principatele Unite/România, regimuri interne autoritare, încât să-și atragă contestații sau reacții politice. Iar atât contestarea regimului impus prin lovitura de stat de la 2 mai 1864 pentru, la rigoare, bunul mers al „marilor reforme", cât și înnegurarea contextului internațional i-au grăbit lui Cuza-Vodă detronarea din 11 februarie 1866 și luarea căii exilului. Peste câtva timp, în anul 1870, Napoleon al III-lea, tot mai contestat „acasă" din cauza „regimului său" doar simulat de pe la 1867 ca „liberal", și forțat să capituleze, „la Sedan, în fața inamicului ereditar al Franței", a luat de asemenea calea exilului. În anul 1873, îndurând, fiecare, tristețea exilului și stări precare de sănătate, Napoleon al III-lea și Cuza-Vodă s-au săvârșit din viața omenească. Posteritatea avea să le fie, amândurora și fiecăruia în parte, până pe la început de secol XX, cam ingrată. După 1918, memoria exponențierii de ei a înfăptuirii Europei statelor naționale i-a reabilitat public și istoriografic. Pentru români îndeosebi, acea memorie s-a

încărcat și cu date de procesiuni funebre de la 1873, în care Napoleon al III-lea și Alexandru Ioan Cuza s-au aflat ca într-o parcă lucrare a destinului și prin moarte.

În atitudinea românilor faţă de memoria lui Napoleon al III-lea s-a resimţit, din mobiluri profunde, o dimensiune prevalent *sentimentală.* Avem în vedere *sentimentul recunoştinţei* faţă de rolul împăratului francez în determinarea cunoscutului curs al împrejurărilor în care a triumfat „soluţia naţională în problema română”[1]. Unui atare sentiment, se ştie, i s-a dat expresie încă din timpul vieţii lui Napoleon al III-lea, dovadă în acest sens fiind frecventa invocare a recunoştinţei în memoriile sau scrisorile ce i le-au adresat Alexandru Ioan Cuza şi apoi Carol I. Aceluiaşi sentiment i s-a dat o deosebit de profundă expresie la vestea trecerii în nefiinţă a împăratului – moment asupra căruia ne-am propus a stărui – şi, nu arareori, după oameni şi împrejurări, în posteritatea sa. În 1873, la vestea că, pe 10 ianuarie acel an, Napoleon al III-lea s-a săvârşit din viaţă în localitatea engleză Chislehurst, *România a fost singura ţară* unde au fost organizate procesiuni funebre la semnificaţia unui *doliu naţional.* Asemenea procesiuni au fost ţinute în *toate* bisericile din „micul principat de la Dunărea de Jos”, la procesiunea ce a avut loc la Catedrala mitropolitană din Bucureşti participând „exponenţii Casei militare şi civile a prinţului Carol, miniştrii, un numeros public”[2]. Cele două Camere ale Parlamentului României au fost „singurele în toată Europa care au emis un *vot solemn* de preţuire a memoriei lui Napoleon al III-lea[3], gest ce a semnificat cu mult mai mult decât cel al Parlamentului de la Roma, unde, „în câteva cuvinte /…/ Sr. Lanza s-a mărginit a exprima /…/ regretele deputaţilor şi ale naţiunii” (italienii fiind, la rându-le, „beneficiari ai sprijinului energic” al lui Napoleon al III-lea în anii 1859–1861)[4]. În Adunarea Deputaţilor de la Bucureşti, „primul act /…/ la reluarea sesiunii a fost de a se vota o moţiune exprimând gratitudinea ţării pentru memoria lui Napoleon al III-lea, act iniţiat de deputatul conservator Gheorghe Cantacuzino şi susţinut de ministrul de Externe, Gheorghe Costaforu, prin „aluzia făcută la telegrama (de condoleanţe) trimisă de prinţul Carol la Chislehurst”; de asemenea, „la sentimentele de compasiune” ce animau guvernul de la Bucureşti, care a şi dispus ţinerea „serviciului funebru în toate bisericile României”[5]. Moţiunea ar fi fost consacrată fără discuţie dacă deputatul G. Brătianu n-ar fi pus problema să se voteze „o alta, de recunoştinţă naţiunii franceze şi nu lui Napoleon al III-lea, care a adus nenorocire Franţei”[6].

Situaţia, din raţiuni asupra cărora ne vom referi mai jos, se dovedea extrem de delicată, încât, pentru „a scoate întreaga discuţiune din impas”, a fost necesară

---

[1] Paul Henry, *Napoléon III et les peuples*, Clermont-Ferrand, 1943, p. 55–58; G. I. Brătianu, *Napoléon III et les nationalités*, 1934, capitolul *Si Napoléon III,* p. 105–140.

[2] Ministère des Affaires Etrangères. Archives diplomatiques – Paris. Correspondance politique des consuls (în continuare, M.A.E. – A.D.), *Turquie-Bucharest,* vol. 37/1873; Arhivele Naţionale ale României (în continuare, A.N.R.), Microfilme *Franţa*, r. 17, cd. 18 (Le Sourd c. Rémusat, Bucureşti, 16 ianuarie 1873).

[3] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 37 (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 7 februarie 1873).

[4] Idem (doc. cit.).

[5] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 25 și urm. (acelaşi c. acelaşi, Bucureşti, 25 ianuarie 1873).

[6] Idem (doc. cit.).

„o punere a lucrurilor la punct", realizată în binecunoscutu-i stil de Mihail Kogălniceanu. Deputatul liberal, dând limpede de înţeles că „pornirea sentimentală" din partea românilor „nu le întuneca judecata", a reuşit să menţină Camera „la înălţimea momentului solemn", cu totul nepotrivit pentru „a judeca greşelile incontestabile comise de împărat şi care au provocat atâtea daune Franţei", însă „hărăzit a marca gratitudinea României faţă de persoana sa [a lui Napoleon al III-lea – n.ns., G. C.], gratitudine degajată de orice altă consideraţie"[7]. După intervenţia lui Kogălniceanu, deputaţii, mai puţin G. Brătianu, şi-au dat consimţământul ca prinţul Dimitrie Ghica, în calitate de preşedinte al Adunării, „să transmită împărătesei Eugénie cuvenitele sentimente de regret pentru moartea împăratului"[8]. La rându-i, Senatul a votat *în unanimitate* „*un ordre de jour*", concretizat în „scrisoarea de condoleanţe" pe care, în calitatea sa de preşedinte al Camerei Superioare, mitropolitul primat Nifon avea să o trimită la Chislehurst[9]. Şi tot „o scrisoare de condoleanţe" avea să trimită, „la aceeaşi adresă", şi municipalitatea Bucureştilor[10]. Iar asemenea gesturi s-au produs „într-o atmosferă de profundă reculegere", întreţinută şi de principalele cotidiene, indiferent de „nuanţa" lor politică. „La vestea morţii lui Napoleon al III-lea – nota Le Sourd, consulul francez la Bucureşti – «Pressa», jurnal al guvernului, ca şi «Românul», *journal de l'opposition avancée,* au celebrat *à leur point de vue respectif,* serviciile aduse Principatelor de împărat"[11].

De reţinut că în paginile celor două mari jurnale s-a recurs, ca şi în dezbaterile parlamentare, cu deosebire în cele din Adunarea Deputaţilor, la disocierea *erorilor* lui Napoleon al III-lea, „ce l-au pierdut", de *faptele* ce l-au făcut pe împărat „pentru totdeauna iubit şi onorat de fiecare bun român". În „Pressa", spre exemplu, după ce se evidenţia *latura umană a cazului Napoleon al III-lea,* monarh „flatat când a fost în putere", dar ajuns „calomniat după cădere", se dădea curs convingerii că „împăratului datorăm noua noastră existenţă politică, Unirea, garanţia autonomiei, întemeierea dinastiei". Cât despre Franţa, se menţiona, cu titlu de „adevăr istoric", că aceasta „niciodată n-a fost mai mare şi mai puternică decât a fost sub Napoleon al III-lea /…/, niciodată industria, agricultura şi comerţul n-au fost mai înfloritoare"[12]. „Înregistrând lugubra veste /…/ adusă de firul electric", despre moartea lui Napoleon al III-lea, ziarul „Românul" s-a făcut, la rândul său, ecoul „simţămintelor publicului românesc". După un *scurt istoric* al actelor şi acţiunilor lui Napoleon al III-lea „de la 2 decembrie (1852) la teribila catastrofă de la Sedan", organul de presă al liberalilor radicali a dezvoltat „o plină de inimă şi minte pledoarie" în numele cinstirii de români a memoriei împăratului. A fost avansată opinia că „românii", prin comparaţie cu francezii, „trebuiau să judece total altfel acest Cezar, care în zilele sale de grandoare ţinea în mâini soarta celor

[7] Idem (doc. cit.).
[8] Idem (doc. cit.).
[9] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 27.
[10] Idem (doc. cit.).
[11] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 18 (acelaşi c. Rémusat, Bucureşti, 16 ianuarie 1873).
[12] Articol comentat de Le Sourd şi anexat, în traducere franceză, la depeşa acestuia c. Rémusat, din 16 ianuarie 1873; idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 21–22.

mai multe popoare în Europa", fiindcă „tiranul de pe Sena fost şi va rămâne pentru naţiunea română un apărător, un protector, un mare binefăcător", lui datorându-i-se „recunoaşterea europeană a Unirii, autonomiei şi integrităţii Principatelor Unite", precum şi „lecţia /…/ ce ne-a făcut a o înţelege după Războiul Crimeii că *sângele apă nu se face,* că marea naţiune latină simpatizează în Orient cu naţiunea română de la Dunăre". Nu au fost trecute cu vederea *erorile* pe care „fostul încarcerat la Ham le-a comis", în speţă aceea de „a se fi înşelat în unele din proiectele sale europene", însă acele *erori* erau lăsate pe seama *istoriei,* care „le va judeca mai târziu". *Momentul* trebuia să fie acela al cinstirii memoriei împăratului, fiindcă spre deosebire „de ţara sa, căreia el i-a dat atâtea dovezi de iubire", dar în care „moartea sa a meritat o expansiune de bucurie /…/, la noi, cel puţin, moartea sa are dreptul a întâlni regrete impuse de sentimentul recunoştinţei"[13].

Poate că „expansiune de bucurie" – în Franţa, la vestea morţii lui Napoleon al III-lea – să fi fost cam mult spus. Cert este însă că gesturile românilor de cinstire a memoriei lui Napoleon al III-lea au produs o nedisimulată iritare la Paris, cu deosebire în cercurile politico-guvernamentale, ce acuzau faptul că românii şi-au exprimat recunoştinţa faţă de „fostul împărat" şi nu faţă de naţiunea franceză[14]. Au fost „sever incriminate" *scrisorile de condoleanţe,* semnate de preşedintele Senatului şi de cel al Adunării Deputaţilor şi adresate nu doar „fostei împărătese", ci şi „prinţului imperial", *votul solemn* al Camerelor de la Bucureşti, *publicarea în „Monitorul Oficial"* a scrisorilor de condoleanţe şi a *telegramei de răspuns,* de la Chislehurst, cu „sincere mulţumiri" din partea împărătesei Eugénie şi a prinţului Jérôme[15]. Ţinând să exprime personal „nemulţumirile franceze" faţă de „jignirile aduse de români demnităţii marii naţiuni latine", preşedintele Thiers declara lui Ion Strat, agentul consular la Paris, că, dacă ar fi procedat „strict după regulile convenţionale internaţionale", ar fi trebuit să recheme consulul francez de la Bucureşti şi să rupă „orice relaţiuni" cu România[16]. Aceluiaşi gen de nemulţumiri a ţinut să dea expresie şi ministrul de Externe francez, Rémusat, care, într-o depeşă către consulul Le Sourd, la Bucureşti, semnala „lipsa de măsură", din partea românilor, „gratitudinea lor ostentativă pentru memoria lui Napoleon al III-lea"[17]. *Instrucţiunile* primite de la Paris indicau consulului francez să transmită „*des remontrances officielles*" domnitorului Carol şi „miniştrilor săi", cărora să le solicite *explicaţii* asupra *gesturilor* resimţite pe Sena ca „o palmă dată demnităţii republicane"[18].

Dintre „explicaţii", cea a ministrului de Externe, Gheorghe Costaforu, după care „naţiunea română nu a făcut decât să împlinească o datorie de conştiinţă" („*un devoir de conscience*"), cu nimic contrară tradiţiei şi perspectivei „bunelor relaţii

[13] Articolul din „Românul" comentat, de asemenea, de Le Sourd şi anexat, în traducere franceză, la depeşa acestuia c. Rémusat, din 16 ianuarie 1873; idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 23–24.

[14] *Memoriile regelui Carol I al României (De un martor ocular)*, vol. VII, Bucureşti, 1909, p. 22.

[15] Telegramă anexată la depeşa lui Le Sourd c. Rémusat, Bucureşti, 26 ianuarie 1873, în M.A.E. – A. D. *Turquie-Bucharest,* vol. 37/1873; A.N.R., Microfilme *Franţa,* r. 17, cd. 43.

[16] *Memoriile regelui Carol I...*, vol. VII, p. 23.

[17] M.A.E. – A. D. *Turquie-Bucharest,* vol. 37/1873; A.N.R., Microfilme *Franţa,* r. 17, cd. 54 şi urm. (Rémusat c. Le Sourd, Versailles, 26 februarie 1873).

[18] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 38 (Le Sourd c. Rémusat, Bucureşti, 7 februarie 1873).

ale României cu Franţa”[19], s-a dorit a fi în măsură a da, prin formă şi conţinut, deplină satisfacţie celor de la Paris. Nu a fost însă să fie aşa, iar aceasta din raţiuni cu mult mai complexe decât cele ţinând de „apăsarea” ce o exercita încă asupra stărilor de spirit ale francezilor „amintirea dezastrului de la Sedan”. Înainte de toate, se cuvine a avea în vedere că, după „victoria germană la Rin”, Franţa se confrunta cu dificultăţi serioase în tentativa sa de a reveni în prim-planul „marii politici”, reevaluarea poziţiei sale în raport cu „Europa conservatoare” („*La République sera conservatrice ou elle ne sera pas!*”) presupunând „schimbări atitudinale” în diverse „chestiuni internaţionale”, între care şi cea română. Cei de la Paris acuzau faptul că România avansa tot mai evident în orbita „combinaţiilor bismarckiene” – Alianţa celor Trei Împăraţi era doar una dintre acestea! –, încât, nu întâmplător, din sprijinitoare a cauzei române, politica franceză a ajuns a incrimina, cu o deosebită vehemenţă, veleităţile de independenţă „ale naţiei” pentru a cărei unitate, ea, „marea soră latină”, îşi dăduse, la 1859, girul salutar. Era o realitate ce a trebuit să facă obiectul discuţiilor de la Bucureşti dintre Le Sourd şi „miniştrii lui Carol I”, dintre Le Sourd şi Gheorghe Costaforu, cu prioritate, discuţii provocate de „gesturile românilor de cinstire a memoriei lui Napoleon al III-lea”, dar orientate, implacabil, spre probleme ce transpirau „poziţia dură a Franţei” în privinţa „jurisdicţiei consulare” (*i.e.* „a afacerii evreieşti”), în cea a convenţiilor comerciale etc.[20]. Orientate astfel şi întinse pentru aproape două luni, discuţiile de la Bucureşti nu au putut impune, atunci, din partea franceză, decât concluzia că românii, chiar şi sub ameninţarea cu „*des justes représailles*”[21], nu s-au arătat „*très sensibles aux remontrances reçues de Paris*”, că, în noul context european, „*ils marchent donc la tête haute, traités par l'Allemagne avec quelque bienveillance*”[22].

Privite însă dintr-o perspectivă mai largă, aceleaşi discuţii de la Bucureşti, pe tema „gesturilor românilor de cinstire a memoriei lui Napoleon al III-lea”, au conturat o primă evaluare a unui *moment* ce şi-ar avea semnificaţii cu totul aparte într-o *istorie a recunoştinţei.* În acea istorie și-ar avea, desigur, un loc aparte și trăirea profundă ce a cuprins pe români la „știrea” morții lui Alexandru Ioan Cuza, în Heidelberg, pe 3/15 mai 1873, și cu ocazia funeraliilor de la Ruginoasa, din 17/29 mai, același an, consacrate „domnului Unirii”. „Știrea” a produs „o mare emoție”, din numeroase localități ale țării „roind telegrame de condoleanțe și manifestațiuni de adâncă jale a celor care mai păstrau încă în inimă cultul marelui domnitor”; „poeții vremii” s-au întrecut în „necrologuri rimate”, de un semnificativ ecou fiind versurile lui Gheorghe Baronzi, sub titlul de *Date nefaste* și cu o încercare de „paralelă” între moartea lui Napoleon al III-lea („*Galicul alectrion / Anunța în depărtare / Sfărâmarea unui tron / Și a unui Cesar mare*”) și cea a lui Cuza („*Buciumul lugubru sună / Anunțând și el de sus / Că-ntr-a nopții noapte brună / Un luceafăr a apus /.../. Blând luceafăr, dulce soare, / Ale cărui raze-apun, / Țara recunoscătoare /.../ Căci tu ești ce ne-ai chemat / La concordia de frați*”)[23]. Corpul

[19] Idem, cd. 37–40.

[20] Idem (doc. cit.).

[21] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 66 (același c. același, București, 7 martie 1873).

[22] Idem, vol. 37/1873; r. 17, cd. 67–71 (același c. același, București, 10 martie 1873).

[23] Poezia a fost publicată, întâi, în „Vocea Covurluiului”, din Galați, gazetă al cărei redactor era Gh. Baronzi, prefect, atunci, la Brăila. Pentru „răspândirea” poeziei a contat și publicarea ei în

defunctului domn a fost adus în țară, cu trenul, prin punctul de frontieră Iţcani, la 15/27 mai, pentru ca funeraliile de la Ruginoasa să aibă loc „peste două zile”[24]. Din „ordin de sus”, înmormântarea fostului domnitor s-a făcut „cu toate onorurile militare și altele”; ministrul de Război, I. Em. Florescu, și doi „aghiotanți princiari” au luat parte „la ceremonia funebră”, iar principele Carol I a trimis doamnei Elena Cuza „condoleanțele sale într-o scrisoare scrisă de mâna sa”; „delegațiuni ale tuturor autorităților și mai ales țăranii, care n-au uitat că prințul Cuza i-a împroprietărit, au alergat cu miile spre a lua parte la ceremonie, ce se face cu demnitate și strălucire”; „un serviciu funebru” urma să se oficieze la Mitropolia din București[25]. Un „episod” regretabil s-a înregistrat între mitropolitul Moldovei și Sucevei, Calinic Miclescu, și cel al Ungro-Vlahiei, Nifon, ultimul conformându-se „ordinului de sus”, privind „serviciul funebru” la Mitropolia din București și refuzând invitația celui de la Iași „spre a fi împreună” la funeraliile „programate” la Ruginoasa, încât „la acea dureroasă ceremonie în unire să ia parte clerul din toată România Unită sub răposatul domn Cuza”[26]. La ceremonia funebră „cuvântul bisericesc” a fost ținut de părintele arhiereu Suhopanu. Discursuri au fost rostite „numai de liberali”, Petre Grădișteanu, Andrei Vizanti, Nicolae Ionescu și Mihail Kogălniceanu. Apropiați ai fostului domn, C. Negri și V. Alecsandri, „s-au recules” în atmosfera „cernită”[27]. „După slujba înmormântării, oficiată de un numeros sobor de preoți, rosti Mihail Kogălniceanu cuvântul de despărțire. Arătând că Alexandru Ioan Cuza a simbolizat «renașterea României» și «conștiința națională», că «și-a ținut întotdeauna cuvântul», că «era gata a-și sacrifica tronul, persoana sa, numai să-și apere țara de orice pericol», că numele lui e binecuvântat de «trei milioane de locuitori pe care i-a făcut cetățeni», credinciosul său sfetnic a afirmat, cu deplină dreptate că «nu greșelile lui l-au răsturnat» pe Cuza, «ci faptele <lui> cele mari». Aceste fapte mari «sunt nepieritoare», ele «opresc chiar moartea». «Alexandru Ioan I nu poate să moară»; o dovedesc «lacrimile unui popor întreg, lacrimi ce se varsă de oriunde se vorbește românește... Veșnica lui amintire... nu se va șterge din inimile noastre și ale fiilor noștri; și cât va avea țara aceasta o istorie, cea mai frumoasă pagină... va fi aceea a lui Alexandru Ioan I». În vuetul de jale al mulțimii, trupul fu coborât apoi în mormânt, după șapte ani rămășițele pământești fură strămutate în cavoul din interiorul bisericii; astăzi, ele odihnesc în biserica «Trei Ierarhi» din Iași”[28]. Din păcate, „momentul funebru” a fost atins și de

„Trompeta Carpaților”, XI, nr. 1069, 3/15 iunie 1873, p. 3; Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I *(1871–1877)*, ediție de Aristița și Tiberiu Avramescu, București, 1987, p. 123 și urm.

[24] Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 126.

[25] *Memoriile regelui Carol I...*, vol. VII, p. 29.

[26] Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 125 (Calinic al Moldovei c. Nifon al Ungro-Vlahiei, aceeași pagină (Nifon c. Calinic, răspunsul la scrisoarea „de invitație pentru funeralii”), p. 125 și urm. (Calinic c. Nifon, cu mențiunea că „era neexplicabil ca la o poliție să se răspundă cu o invocare de canoane ce nu există”). Schimbul de „telegrame” între mitropoliți a fost publicat în „Trompeta Carpaților”, XI, nr. 1070, 10/22 iunie 1873; *v.* și broșura *Doliul țării la moartea lui Alexandru Ioan Cuza*, Iași, 1873; *apud* Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 126.

[27] Constantin Bacalbașa, *op. cit.*, vol. I, p. 126 (nota ed.).

[28] I. G. Valentineanu, *Alegerea, detronarea și înmormântarea lui Cuza Vodă*, București, 1898, p. 131–134; *v.* și C. C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1970, p. 461. Pentru discursul lui Kogălniceanu, *v.* Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I, p. 127–129.

„cuvinte” marcate de partizanat politic ori de spirit polemic „gazetăresc”, fără, însă, ca, prin toate acestea, să fie „deranjată” posteritatea luminoasă a lui Cuza Vodă[29].

THE CELEBRATION OF THE MEMORY OF THE EMPEROR NAPOLEON III, AND THE FUNERAL OF THE PRINCE ALEXANDRU IOAN CUZA IN ROMANIA OF THE YEAR 1873

Abstract

The text reveals the state of mind in Romania at the Napoleon III's obituary, and at Alexandru Ioan Cuza's funeral, in the year 1873. To the memory of the French Emperor, the Romanians expressed a deep sentiment of gratitude, at the significance of the national mourning. The reaction of the French republican officials was a reproving one toward the Romanians gesture of honoring the memory of the Emperor Napoleon III, which was defeated by the Germans at Sedan and capitulated there with his army, a fact incriminated by the French public opinion. In Romania, at the Cuza's funeral proceedings, the Prince Charles expressed his personal condolences to the Princess Elena Cuza, and, beside that, more the Romanian People than the governmental officials of the Principality shared the deep sentiment of gratitude to the Prince of the Union, and solemn remembrance of his personality and of his historical acts.

[29] Dumitru Vitcu, *Alexandru Ioan Cuza – anii exilului (1866–1873)*, în *Cuza vodă. In memoriam*, coord. L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub, Iași, 1973, p. 551–567; Al. Zub, *Posteritatea lui Cuza Vodă*, în vol. *Cuza vodă. In memoriam*, p. 581–628; Dumitru Ivănescu, *Alexandru Ioan Cuza în conștiința posterității*, Iași, 2001, p. 208 și urm.; Ioan Scurtu, *Posteritatea lui Alexandru Ioan Cuza*, în vol. *Posteritatea lui Alexandru Ioan Cuza*, coord. Oltea Răşcanu-Grămăticu, Bârlad, 2008, p. 155–171.

EPOCA LUI CUZA
ÎN OPERA LUI ALEXANDRU LAPEDATU

IOAN BOLOVAN

Cuvinte cheie: România, istoria istoriografiei, principele Alexandru Ioan Cuza, istoricul Alexandru Lapedatu.
Keywords: Romania, history of historiography, Prince Alexandru Ioan Cuza, historian Alexandru Lapedatu.

CONSIDERAȚII GENERALE

Istoriografia românească post-1989 a abandonat, în bună parte, subiectele clasice de istorie națională, tratate, după unii, excesiv de mult și, pe alocuri, într-o manieră ideologizantă în perioada regimului comunist. Prea puține monografii închinate unor evenimente majore din istorie sau personalităților care au marcat destinul românilor de-a lungul secolelor au mai fost realizate în ultimele două-trei decenii. Aceasta nu înseamnă că atari subiecte au dispărut total din producția istoriografică românească, ele fiind abordate mai ales din perspectiva metodologiilor novatoare care au pătruns și la noi după 1990.

În primăvara acestui an comemorăm un secol și jumătate de la trecerea la cele veșnice a lui Alexandru Ioan Cuza, prilej cu care este mai mult decât binevenită o radiografiere a faptelor de la 1859 și a domniei lui Cuza. Lucrările mai vechi, recitite printr-o altă grilă interpretativă, dar și cercetările recente pot surprinde nuanțe care, fie au fost ocultate din varii motive, fie au fost distorsionate sub presiunea ideologicului ori a emoției ce i-a dominat atât pe contemporani, cât și pe urmași. Iată de ce am socotit necesar a realiza o „monitorizare” a unor texte despre Alexandru Ioan Cuza scrise de ilustrul istoric Alexandru Lapedatu. Demersul nostru se dorește, pe de o parte, o readucere în actualitate a unor studii temeinice semnate de Alexandru Lapedatu, pe de altă parte, un omagiu pe care Transilvania îl aduce memoriei Domnului Unirii. Într-o lume în care predomină tendința de dezintegrare statală, de contestare a ordinii geopolitice existente, în care solidaritățile sunt fie distorsionate prin manipulare subtilă, fie înlocuite de individualisme mascate sub lozinca regionalismului și izolării, recursul la modelele unificatoare și coagulatoare de energii pozitive din trecutul nostru nu foarte îndepărtat poate constitui un refugiu potrivit pentru toți cei care mai cred în existența și valorile statului național. În acest context, abordarea de către un istoric ardelean precum Alexandru Lapedatu a atâtor teme de istorie a românilor din spațiul extracarpatic devine cu adevărat exemplară și demnă de a fi pilduitoare pentru nevoia de solidarizare din prezent și mai ales din viitor.

ALEXANDRU IOAN CUZA: LUMINI ȘI UMBRE

Alexandru Ioan Cuza rămâne, fără îndoială, una dintre personalitățile eclatante ale istoriei românilor din secolul al XIX-lea. Iubit și urât deopotrivă, adulat și contestat în timpul domniei și al vieții sale, dar și de posteritate, Domnul Unirii a știut să se ridice deasupra vremurilor și să influențeze decisiv evoluția istorică a românilor, *anul 1859* fiind considerat, pe bună dreptate, *actul de naștere al României moderne*. Cele mai recente evaluări istoriografice demonstrează din plin acest caracter ambivalent al receptării și memoriei Domnului Unirii, așa cum relevă, cu multă obiectivitate, studiile publicate de Dumitru Vitcu, Paul E. Michelson, Silvana Rachieru, Mircea-Cristian Ghenghea, Andi Mihalache ș.a.[1] Cuza și problematica Unirii Principatelor nu fac excepție de la tendințele enunțate la început, de dezvoltare ale istoriografiei românești contemporane, practic, după 1989, nemaifiind elaborate monografii de genul celor realizate, bunăoară, de D. Bolintineanu, A.D. Xenopol, C.C. Giurescu sau Dan Berindei. Oricum, inventarierea și analiza lucrărilor despre Domnul Unirii, despre contextul internațional și modul de realizare a unității naționale relevă aspecte interesante de istoria istoriografiei[2].

Unirea Principatelor realizată prin dubla alegere a lui Alexandru Ioan Cuza, la 5 ianuarie 1859, ca domn al Moldovei, apoi la 24 ianuarie, ca domn al Țării Românești, a însemnat prima mare realizare din proiectul politic pașoptist. Dubla alegere a lui Cuza a fost posibilă ca urmare a lipsei de precizie a Convenției de la Paris din august 1858, dată de cele șapte Mari Puteri, document cu caracter constituțional, care nu interzicea explicit alegerea aceleiași persoane ca domnitor în cele două principate. I. C. Brătianu declara, în anul 1883, în legătură cu momentul dublei alegeri: „Mi-aduc aminte când am ales pe Cuza domn, că nu numai națiunile cele mai tinere, dar chiar Englitera a rămas înmărmurită de abilitatea noastră politică, că am putut să înlăturăm un tratat impus de Europa întreagă”[3].

Nu este, aici și acum, intenția noastră de a face bilanțul realizărilor și neîmplinirilor lui Cuza. Ar fi nevoie de mai mult spațiu și timp. Așa cum se cunoaște, Alexandru Ioan Cuza a fost obligat să abdice la 11 februarie 1866 pentru a face loc unui principe străin pe tronul României. Contemporanii, dar și istoricii de mai târziu au denumit înlocuirea lui Cuza cu un prinț străin fie „revoluție”, fie „trădare națională”, polemica perpetuându-se până în prezent. Cauzele detronării

[1] A se vedea vol. *160 de ani de la Unirea Principatelor. Oameni, fapte și idei din domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, editori: Petronel Zahariuc, Adrian-Bogdan Ceobanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2020.

[2] Pentru o analiză, clasificare și monitorizare a acestei producții istoriografice referitoare la Cuza, a se vedea studiul lui Dan Prodan, *Etapele Bibliografiei binomiale Alexandru Ioan Cuza – Unirea din 1859*, Partea I în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, VII–VIII, 2008–2009, p. 157–167, Partea a II-a în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, IX, 2010, p. 146–187 și Partea a III-a în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, X, 2011, p. 112–142.

[3] Gheorghe Iacob, *Românii în perioada edificării statelor naționale (1859–1918)*, în *Marea istorie ilustrată a României și a Republicii Moldova*, ediție revizuită și actualizată, coordonatori: Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, Editura Litera, București-Chișinău, 2018, p. 454.

Domnului Unirii sunt multiple, atât obiective, cât și subiective, constituindu-se în adevărate pete negre, umbre întunecate ale unei domnii care a pus totuși temelia statului român modern. Îndepărtarea, la sfârșitul lunii ianuarie a anului 1865, a lui Mihail Kogălniceanu din fruntea guvernului ca urmare a jocurilor de culise făcute de fostul premier Nicolae Kretzulescu, parțial și de Arthur Baligot de Beyne, șeful de cabinet al lui Cuza, precum și de alți inamici, l-a vulnerabilizat pe domn. Camarila din jurul său, între care se remarca belgianul Cezar Librecht, directorul general al Poștelor și Telegrafului, a contribuit din plin la subminarea autorității și a imaginii oneste a lui Cuza, deoarece membrii ei s-au îmbogățit rapid. În afară de Librecht, din camarila care s-a constituit pe lângă Domn, exploatându-i anumite slăbiciuni, au mai făcut parte rudele Domnitorului, Nicolae Docan și Grigore Cozadini, Baligot de Beyne, prefectul poliției Capitalei, M. Marghiloman, Al. Cantacuzino, Iancu Alecsandri, Nicolae Pisoski ș.a.[4] Opoziția politică, deopotrivă liberali și conservatori de diverse nuanțe, devenea tot mai nemulțumită de tendințele autoritare ale domnului, acuzându-l că dorește să instaureze o dinastie proprie în fruntea României. Constituirea „monstruoasei coaliții" a favorizat coagularea principalelor forțe politice interne, iar Cuza a început să piardă și sprijinul extern, în special al lui Napoleon al III-lea[5].

În acest context, problema prințului străin a revenit, cu acuitate, la ordinea zilei, considerându-se că era necesară retragerea lui Cuza după desăvârșirea deplinei Uniri, pentru ca domnul străin să poată împlini al doilea mare obiectiv politic, proiect gândit încă din timpul Revoluției de la 1848: *independența*. Astfel, având sentimentul datoriei împlinite, Cuza declara, la 5/17 decembrie 1865, în Mesajul de deschidere a Camerei, că nu se cramponează de putere: „Fie în capul țării, fie alături cu d-voastră, eu voi fi totdeauna cu țara și pentru țară, fără altă țintă decât voința națională și marile interese ale României. Eu voiesc să fie bine știut că niciodată persoana mea nu va fi o împiedicare la orice eveniment care ar permite de a consolida edificiul politic la a cărui așezare am fost fericit a contribui"[6]. De altfel, Cuza n-a încercat și nici n-a acceptat vreodată să își redobândească tronul sau de a se reîntoarce în țară, nici măcar atunci când țăranii l-au ales deputat la Colegiul IV.

În doar șapte ani de domnie, Cuza a reușit, printr-o formidabilă voință politică, dublată de o deosebită clarviziune asupra necesităților țării, să pună bazele constituționale și economice ale României moderne[7], numele său putând fi alăturat, fără niciun dubiu, celor ale lui Cavour și Bismarck, care au pus bazele statelor italian, respectiv german. La plecarea din țară, domnul Unirii a mai făcut un gest minor, dar simbolic, reprezentativ pentru onestitatea și spiritul său responsabil. Și-a

[4] Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, Editura Științifică, București, 1966, p. 355 sqq.

[5] Vasile Russu, *„Monstruoasa coaliție" și detronarea lui Cuza*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, coord.: Leonid Boicu, Gheorghe Platon, Alexandru Zub, Editura Junimea, Iași, 1973, p. 542.

[6] Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 351.

[7] A se vedea, mai recent, la Gheorghe Iacob, *România de la 1859 la 1939. Împliniri și limite ale modernizării*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2021.

adus aminte că, înainte de detronare, i se plătise salariul pe toată luna februarie, astfel că și-a trimis aghiotantul să înapoieze guvernului leafa, păstrându-și numai suma cuvenită pentru 11 zile de muncă! În concluzie, așa cum bine sublinia Mihail Kogălniceanu în discursul pe care l-a susținut cu prilejul ceremoniei funerare de la Ruginoasa, în 1873, „nu greșelile lui l-au răsturnat, ci faptele lui mari…”[8]

ALEXANDRU LAPEDATU: SAVANT ȘI PATRIOT LUMINAT

Despre unul dintre cei mai mari istorici români ai secolului XX există o pletoră de cărți și articole. Dincolo de lucrările, bibliografiile și edițiile realizate de Ioachim Crăciun, Camil Mureșanu, Nicolae Edroiu, Veronica Turcuș ș.a., Ioan Opriș rămâne cel mai prolific exeget și editor al operei lui Alexandru Lapedatu. Domnia Sa a adus cea mai consistentă contribuție la reintroducerea în circuitul istoriografic a operei lui Alexandru Lapedatu și Ion Lapedatu[9]. Profesorul Ioan Opriș a început înainte de 1989 și a continuat, cu multă râvnă, și în ultimele trei decenii, să-i publice memoriile, amintirile etc.

În trei dintre cele mai recente lucrări care prezintă succint personalitatea și contribuțiile istoriografice ale lui Alexandru Lapedatu (n. 14 septembrie 1876, Cernatul Săcelelor, jud. Brașov – m. 30 august 1950, închisoarea Sighet, jud. Maramureș), semnate de acad. Dorina N. Rusu, dr. Ovidiu Buruiană și, respectiv, dr. Veronica Turcuș și dr. Mircea-Gheorghe Abrudan, găsim într-o manieră sintetică date biografice despre Alexandru Lapedatu[10]. Atât Alexandru, cât și fratele său geamăn, Ion Lapedatu, au cunoscut de mici un destin agitat, rămânând orfani după trecerea la cele veșnice a părintelui lor, în 1878. După ce mama lor s-a recăsătorit, Alexandru Lapedatu și-a continuat studiile la Iași, unde și-a luat bacalaureatul la „Colegiul Central” (în 1896). Din cauza dificultăților financiare (care l-au împiedicat pe Alexandru Lapedatu, spre regretul său permanent, să-și desăvârșească pregătirea profesională în străinătate), el a urmat numai timp de trei ani Facultatea de Medicină din București, după care s-a înscris la Facultatea de

[8] C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 443.

[9] Ioan Opriș, Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii la Alexandru Lapedatu, *Scrieri alese, articole, cuvântări, amintiri*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985; Ioan Opriș, *Alexandru Lapedatu în cultura românească (contribuții la cunoașterea vieții politice și culturale românești în perioada 1918–1947)*, Editura Științifică, București, 1996; Alexandru Lapedatu, *Amintiri*, ediție îngrijită, prefață și notă asupra ediției: Ioan Opriș, Editura Albastră, Cluj-Napoca, 2015; Ioan Opriș, *Alexandru Lapedatu și contemporanii săi*, Editura Albastră, Cluj-Napoca, 1997; Idem, *Gemenii Lapedatu. Istorie și finanțe*, Editura Oscar Print, București, 2016; Ion I. Lapedatu, *De la Sibiu la Alba Iulia (1916–1918)*, postfață de Ioan Opriș, Editura Oscar Print, București, 2021, precum și foarte multe studii, articole în reviste de specialitate și volume colective.

[10] Dorina N. Rusu, Marius Porumb, Stelian Mândruț, *Membrii Academiei Române din Transilvania (1866–2016). Dicționar*, Editura Academiei Române – Editura Mega, București – Cluj-Napoca, 2016, p. 173–174; *O enciclopedie a Marii Unirii*, coord.: Ioan Bolovan, Gheorghe Iacob, Gheorghe Cojocaru, Editura Institutului Cultural Român, București, 2018, p. 530–532; *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. III, coord.: Victor Spinei, Dorina N. Rusu, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2021, p. 4–5.

Filosofie și Litere a Universității bucureștene, ca să obțină licența în istorie și geografie. În paralel cu pregătirea universitară, dar și după absolvirea studiilor, Alexandru Lapedatu a funcționat la Biblioteca Academiei Române, fiind însărcinat cu publicarea vechilor documente românești, la Secția Manuscrise (1903–1908), și ca secretar al Comisiunii Monumentelor Istorice (1904–1919) și al Comisiei Istorice a României (1911–1919), calitate în care a redactat „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice" (nouă volume apărute între 1908 și 1916).

A devenit un redutabil istoric al epocii medievale românești, a acordat atenție problemei formării statelor feudale românești, pronunțându-se împotriva teoriei „descălecatului", a publicat volume privitoare la unii domnitori, prelați și oameni de cultură, dar a scris și despre problemele de artă bisericească. Toate aceste lucrări i-au adus recunoașterea academică prin alegerea sa ca membru corespondent (26 mai 1910) și membru titular al Academiei Române (10 octombrie 1918). Demn de reținut este și faptul că Alexandru Lapedatu a fost ales președinte al Academiei Române (31 mai 1935 – 3 iunie 1938), vicepreședinte, în mai multe rânduri (31 mai 1934 – 31 mai 1935; 3 iunie 1938 – 30 mai 1939) și secretar general (5 februarie 1939 – 7 iunie 1948) al aceleiași prestigioase instituții. Discursul de recepție rostit la 2 iunie 1923, în Aula Academiei Române, s-a intitulat *Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*. De altfel, istoricul brașovean a alocat mult spațiu în opera sa ideii de *unitate politică la români*. Și a militat pentru Unirea tuturor Românilor atât cât i-au permis împrejurările, în mod direct sau voalat, prin scris sau prin discursuri, cu alte gesturi care le-au lăsat contemporanilor impresia unui patriot curat. Să amintim numai conferința cu titlul *Câteva idei conducătoare în viața noastră românească*, susținută de Alexandru Lapedatu, în data de 25 noiembrie 1901, la Societatea Istorică a studenților de la Facultatea de Litere a Universității bucureștene, în care, în mod vizionar, a anticipat momentul de la 1 Decembrie 1918, de la Alba Iulia: „Viitorul, care e în mâinile lui Dumnezeu, dar pe care și-l croiesc și oamenii cei vrednici, va da desigur sute de apostoli, ce vor pregăti o adunare cu mult mai mare (decât cea de pe Câmpia Libertății de la Blaj, 1848, *n.ed.),* căci va fi a întreg neamului și a cărei dorință va fi numai: VREM SĂ NE UNIM!"[11]

Cunoscându-și foarte bine identitatea sa transilvăneană, pe care și-a asumat-o cu toată responsabilitatea și demnitatea, Lapedatu a manifestat, ca licean la Iași, sentimente de solidaritate față de memorandiștii ardeleni (1892–1895) și a participat activ, ca student, la manifestările Ligii pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor și ale altor societăți ce promovau solidaritatea națională. Memoriile lui Alexandru Lapedatu sunt edificatoare în acest sens, punând în lumină frământările tânărului ardelean aflat în capitala românilor liberi: „Prin viața care am dus-o la București în prima jumătate a anului 1898, în contact cu conducătorii mișcării naționale din Regat și de peste munți, cu membrii Comitetului național studențesc (faimoșii decemviri), cu grupul de tineri literați și publiciști în frunte cu Ilarie Chendi, cu intelectualii români ardeleni ce țineau a se

[11] Alexandru Lapedatu, *Scrieri alese. Articole, cuvântări, amintiri*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 56.

manifesta ca atare în diferite cercuri și reuniuni culturale, sociale și naționale (Liga Culturală, Societatea Transilvania, Dacia Traiană etc.), mi se modificară cu totul preocupările de viitor. Simțeam că aici, în acest mediu, este elementul meu natural de viață în care să mă pot manifesta mai cu folos pentru mine și pentru alții”[12].

După izbucnirea Primului Război Mondial, Alexandru Lapedatu a fost numit secretar al Comitetului de ajutorare a refugiaților din Transilvania, Banat și Bucovina (1914–1916), iar după intrarea României în război, el a fost mobilizat la cerere în cadrul Serviciului de Control al Știrilor (cenzura telegrafică), alături de Vasile Pârvan, Traian Lalescu ș.a., instituție aflată sub conducerea cunoscutului om politic liberal I. G. Duca. În vara anului 1917, A. Lapedatu a însoțit cel de-al doilea transport în Rusia cu tezaurul României, mai ales că acest transport conținea foarte multe bunuri culturale și de patrimoniu, rămânând la Moscova până la data de 19 decembrie 1917, când orașul a fost luat în stăpânire de către bolșevici. La întoarcerea acasă, Lapedatu s-a implicat, la Odesa, în organizarea politică a românilor emigrați din Austro-Ungaria, înființând, la 21 ianuarie 1918, un comitet în fruntea căruia a fost ales președinte, comitet mutat ulterior la Iași. Alexandru Lapedatu a intrat în contact cu „Asociația Naționalităților” stabilită de Thomas Masaryk la Kiev, dar și cu reprezentanții Antantei, fiindcă a intuit cu clarviziune că, la tratativele care urmau să reglementeze pacea și ordinea europeană postbelică, bătălia diplomatică va avea ca scop și chestiunea drepturilor naționalităților. După încheierea Marelui Război, Alexandru Lapedatu a fost numit de către Ion I.C. Brătianu în delegația României la Conferința de Pace de la Paris, lucrările și memoriile pe care el le-a redactat și publicat susținând, pe baze demografice și istorice, legitimitatea revendicărilor românești (menționăm câteva contribuții în acest sens: *La Roumanie devant le Congrès de la Paix*, Paris, 1919; *Memorii redactate și publicate pentru Conferința de Pace de la Paris, în 1919 și 1920,* București, 1920 etc.).

După Unirea Transilvaniei cu România, Alexandru Lapedatu, prin activitatea profesională, dar și implicarea în viața politică, a devenit reprezentativ pentru politica de integrare culturală a provinciei în cadrul României Mari. Și trebuie să o recunoaștem, s-a achitat cum nu se poate mai bine de o atare misiune. Cu siguranță că Alexandru Lapedatu a avut ca model, în activitatea sa de integrare culturală a tuturor românilor, Academia Română, instituție care l-a și consacrat ca membru corespondent și apoi ca titular, înainte chiar de realizarea unității politice românești. Semnificativ în acest sens ni se pare discursul rostit de Alexandru Lapedatu în Aula Academiei Române, în ședința festivă din 29 mai 1941, cu prilejul sărbătoririi a 75 de ani de existență, în care realizează, mai întâi, o amplă retrospectivă a ceremoniei de inaugurare a instituției în anul 1867, insistând pe simbolistica momentului respectiv: „Acestea au fost, Domnilor Colegi, momentele de căpetenie ale serbării de inaugurare a instituțiunii noastre. Dacă am stăruit ceva mai mult asupra lor, este pentru a ne putea transpune, câteva clipe măcar, în atmosfera și în starea de spirit a contemporanilor de acum trei sferturi de veac și pentru a învedera, din propriile lor cuvinte și manifestațiuni, cât de pătrunși erau ei

[12] *Ibidem*, p. 155.

de conștiința misiunii ce li se încredințase și de marea ei importanță din punct de vedere național. Ele – conștiința și importanța acestei misiuni – au prezidat la întemeierea Academiei Române, s-au menținut de-a lungul anilor și se manifestă tot așa de viu și astăzi…"[13]

Alexandru Lapedatu a devenit, mai întâi, profesor de istoria veche a românilor la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității românești din Cluj (1919–1938). El a deținut mai multe atribuții administrative în noua instituție de învățământ superior, exercitând funcțiile de decan (1921–1922) și prodecan (1922–1923) al Facultății unde era încadrat. De asemenea, a fost un artizan (împreună cu Ioan Lupaș) al fondării Institutului de Istorie Națională din Cluj (1920), la conducerea căruia s-a aflat până în 1938, instituție care a devenit cel mai important promotor al istoriografiei românești din Transilvania vreme de mai bine de un secol (a îngrijit împreună cu Ioan Lupaș numerele I–VII ale *Anuarului Institutului de Istorie Națională*, 1921–1938)[14]. În perioada interbelică, Alexandru Lapedatu a deținut și alte responsabilități: a devenit, în 1921, președinte al Comisiei monumentelor istorice pentru Transilvania, în 1923 a fost numit director general al Arhivelor Statului, între 1920 și 1923 a făcut parte din Comisia pentru organizarea muzeelor din Transilvania. Concomitent a desfășurat o intensă activitate politică în cadrul Partidului Național Liberal, fiind apreciat ca un adevărat *spiritus rector* al liberalismului din Transilvania. A fost numit senator de Universitatea din Cluj în primul Parlament ales al României întregite (1919–1920 și apoi în 1926), președinte al Senatului între noiembrie 1936 – martie 1937. În calitate de ministru al Cultelor și Artelor (1923–1926, 1927, 1927–1928, 1934–1936), Alexandru Lapedatu a instituit premiile pentru literatură, a pus bazele Teatrului de Vest din Oradea și a reorganizat teatrele din Cluj și Iași, a contribuit la reanimarea vieții muzicale a Iașului, a inițiat înființarea Comisiei pentru achiziționarea operelor de artă, a sprijinit reorganizarea unor muzee din întreaga țară, a participat la crearea Școlii de Arte Frumoase din Cluj ș.a. A fost un om politic onest, responsabil și devotat comunității naționale, punându-și toată expertiza profesională în slujba propășirii națiunii. Tocmai de aceea, în anul 1922, a făcut parte din Comisia de Încoronare însărcinată cu organizarea festivităților de la Alba Iulia și București de la mijlocul lunii octombrie, ceremonii care l-au consacrat pe Ferdinand ca rege al tuturor românilor, iar în anul 1927, la moartea regelui Ferdinand, Alexandru Lapedatu a fost membru în delegația Senatului la stabilirea Regenței.

---

[13] *Alexandru Lapedatu (1876–1950). Scrieri istorice*, ediție îngrijită de acad. Camil Mureșanu și prof. Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române, Editura Academiei Române, București, 2008, p. 507.

[14] A se vedea mai pe larg în volumul *Dicționarul membrilor Institutului de Istorie din Cluj (1920–2020)*, coord.: Mara Mărginean, Mirela Popa-Andrei, Attila Varga, cuvânt-înainte de Ioan Bolovan, Editura Academiei Române – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2020. Alexandru Lapedatu a susținut, în toamna anului 1919, prelegerea de inaugurare a cursurilor la Facultatea de Litere și Filosofie, vorbind despre *Nouă împrejurări de dezvoltare ale istoriografiei naționale*. Cf. Vasile Pușcaș, *Universitate, societate, modernizare. Idealul Universității moderne la Cluj (1919–1945)*, ediția a III-a revizuită și adăugită, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2019, p. 230. Pentru lecția lui Lapedatu, a se vedea Vasile Pușcaș, *Alma Mater Napocensis – Idealul Universității moderne: Prelegeri inaugurale la Universitatea din Cluj în perioada interbelică (1919–1940)*, Fundația Culturală Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1994.

Sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial a adus României, ca și altor țări din regiune, un nou regim politic, instaurat de tancurile sovietice și de cozile de topor din rândul națiunilor Europei Centrale și de Sud-Est. A urmat și pentru Alexandru Lapedatu, ca și pentru alte mii și mii de intelectuali, politicieni români și nu numai, o perioadă extrem de dificilă. La începutul lunii mai a anului 1950, odată cu alți demnitari politici din perioada interbelică, Alexandru Lapedatu a fost ridicat din locuința sa din București și închis la Sighet, unde, după aproape patru luni de detenție, a încetat din viață.

ALEXANDRU LAPEDATU ȘI ALEXANDRU IOAN CUZA

Istoria istoriografiei românești a reținut în dreptul fascinantei personalități a lui Alexandru Lapedatu, în primul rând, aportul acestuia la dezvoltarea medievisticii românești, la istoria relațiilor dintre Țările Române și Ungaria, la studierea istoriografiei transilvănene ș.a.[15]

Interesul lui Alexandru Lapedatu pentru istoria modernă a venit mai târziu, în perioada interbelică. Unul dintre subiectele lui preferate în acest domeniu a fost Epoca Unirii Principatelor și personalitatea lui Alexandru Ioan Cuza. Considerăm că apropierea lui Lapedatu de atari subiecte a fost și reflexul activității sale neobosite de după Unirea Transilvaniei în vederea integrării totale și rapide a acestei provincii în cadrul statului național român. Încercând o comparație ce le-ar putea părea unora nefirească, avansăm ipoteza că Alexandru Lapedatu a fost inspirat cumva în activitatea sa politică (de deputat, senator și ministru) și în cea administrativă, prin numeroasele funcții deținute, de munca laborioasă și complexă a Domnului Unirii care, după 24 ianuarie 1859, în puțini ani, a vrut și a reușit să unifice efectiv cele două principate și să pună bazele unor instituții noi, moderne, racordate la nevoile societății românești și în acord cu ceea ce exista deja în lumea civilizată. În același mod, și Alexandru Lapedatu, patriot luminat și istoric de primă mână, om de cultură, dar și militant politic în cadrul Partidului Național Liberal, a considerat că este de datoria lui să-și pună în slujba națiunii și a țării toate competențele și energiile creatoare. Ori, imperativul vremii, după 1918, era, în primul rând, uniformizarea instituțională a provinciilor unite cu Vechiul Regat, crearea altor instituții noi, iar istoricul brașovean nu a precupețit niciun efort pentru a se dedica înființării, în Transilvania, Bucovina și Basarabia, a instituțiilor culturale necesare. Geneza orientării lui Lapedatu înspre temele din istoria secolului al XIX-lea o aflăm din memoriile lui, fiind legată de plecarea temporară de la Universitatea din Cluj la București (1926–1927), ca ministru al Sănătății și Ocrotirilor Sociale, a colegului Ioan Lupaș. Acesta din urmă l-a rugat pe Alexandru Lapedatu să-l suplinească la Catedra de istoria nouă a românilor, ceea ce s-a și întâmplat în anul universitar în curs. Lapedatu și-a luat foarte serios în primire

[15] Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2002, p. 183 sq; Idem, *Incursiuni în istoriografia română a sec. XX*, Fundația Culturală „Cele trei Crișuri”, Oradea, 1995, p. 35–57 etc.

rugămintea colegului și prietenului Lupaș, considerând că „un curs asupra istoriei noastre contemporane, a renașterii noastre naționale, ar fi în special de folos studenților noștri, în marea lor majoritate ardeleni și bănățeni, putând fi astfel inițiați mai de aproape asupra condițiilor și împrejurărilor în care s-a alcătuit noul stat român modern. Am făcut, deci, pe lângă cursul meu de istoria veche a românilor, și un curs asupra domniei regelui Carol I, care curs mi-a atras atențiunea asupra importanței pe care o prezenta, din punct de vedere educativ și național, asupra tineretului nostru. Ba mai mult, m-a ademenit chiar în ce privește lucrările mele personale. Căci, de atunci, de la 1926/27, am părăsit cercetările și studiile mele asupra istoriei vechi a românilor (monografiile ce începusem la 1903 asupra domnilor Țării Românești în secolul al XVI-lea), pentru care, de altfel, nu mai aveam la Cluj mijloacele științifice (fondurile documentare de la Academie și de la Arhivele Statului) pe care le avusesem la București –, dedicându-mă aproape exclusiv cercetărilor și studiilor de istorie contemporană, îndeosebi asupra domniei lui Cuza Vodă, cum o dovedește – cu vreo două-trei excepții – tot ceea ce am publicat în domeniul istoric de la 1927 încoace”[16]. Într-adevăr, în perioada care a urmat, Lapedatu a dedicat mai multe cărți și studii epocii lui Cuza, domniei lui Carol I, toate bazându-se pe cercetări noi în arhivele și bibliotecile din țară și străinătate. Adevărul este că schimbarea de tematică istorică în cercetările lui Alexandru Lapedatu de la sfârșitul deceniului trei al secolului XX a fost benefică pentru el, pentru studenții de la Cluj, dar și pentru istoriografia românească.

Din bogata listă de titluri referitoare la Unirea din 1859 și la domnitorul Alexandru Ioan Cuza, vom marca într-o ordine dictată cronologic subiectele abordate de Alexandru Lapedatu. Prin urmare, lucrările prezintă viața politică din Principatele Unite (după 1862, România), pe durata domniei lui Cuza, apoi aspecte referitoare la politica Imperiului Austriac față de Domnul Românilor și reformele introduse de acesta, evidențierea unora dintre colaboratorii lui Cuza, preludiile căderii domnului și ultimul text, din perspectivă cronologică, care zăbovește asupra actului din 11 februarie 1866, respectiv abdicarea domnului și inaugurarea altei epoci în istoria modernă a României.

Astfel, studiul intitulat *Viața politică internă a Principatelor Unite sub Alexandru Ioan Cuza (1859–1866)* a fost, la origine, o comunicare susținută în cadrul Universității Libere din București, la Fundația „Carol I”, în noiembrie 1930, și a apărut separat ca extras, dar și într-un volum editat în 1932, alături de alte trei conferințe despre Cuza, susținute de personalități ale vieții publice și culturale românești[17]. Spirit analitic, dublat și de o logică impecabilă, Lapedatu supune unei analize pătrunzătoare domnia lui Alexandru Ioan Cuza din perspectiva vieții politice interne, pornind, înainte de toate, de la cadrul legislativ-instituțional fixat Principatelor Române de către Marile Puteri garante prin Convenția de la Paris din 7/19 august 1858. Era firească o atare abordare fiindcă întreaga viață politică

[16] Alexandru Lapedatu, *Scrieri alese. Articole, cuvântări…*, p. 390 sq.

[17] *Viața politică internă a Principatelor Unite sub Alexandru Ioan Cuza (1859–1866)*, în vol. *Alexandru Ioan Cuza (1859–1866): Patru conferințe istorice ținute la Fundațiunea „Carol I”, de d-nii Alex. Lăpedatu, Raoul Bossy, Andrei Rădulescu și G. Marinescu*, Cartea Românească, București, 1932, p. 1–32.

(instituții, grupări politice etc.) a trebuit să se armonizeze, în primul rând, cu natura cadrelor constituționale fixate inițial prin Convenția de la Paris și, după mai 1864, de către Statutul Dezvoltător. Lapedatu a surprins foarte bine limitele acestui prim act cu valoare constituțională, care a guvernat viața politică internă în primii cinci ani ai domniei lui Cuza („un compromis hibrid între uniune și separație, care se dovedi și imposibil de ținut și dăunător intereselor lor, ale Principatelor"), și care a impus renunțarea la această constituție și impunerea alteia noi în primăvara anului 1864[18].

Apoi, dificultățile erau amplificate de compoziția ideologică și socială a Adunărilor legislative de la Iași și București, în cadrul cărora predominau reprezentanții marii boierimi, conservatori și reticenți față de intențiile reformatoare ale Domnului care nu a prea reușit să constituie guverne solide. De aici, instabilitatea guvernamentală în ambele principate, în primii trei ani ai domniei lui Cuza, existând opt guverne în Țara Românească și șase în Moldova. Confruntările ideologice între liberalii progresiști și reprezentanții marilor proprietari, nocive pentru stabilitatea guvernamentală, dar și pentru starea de spirit internă, risca să dinamiteze programul național cu care Cuza a preluat domnia[19]. Domnul a înțeles aceste lucruri și, pentru a spori coeziunea și solidaritatea internă, a numit, la un moment dat, pe munteanul Ion Ghica drept premier în Moldova, și pe moldoveanul Manolache K. Epureanu, premier la București.

În aceiași primi trei ani de domnie, Alexandru Ioan Cuza s-a confruntat, ca primă și cea mai serioasă problemă, cu nevoia unificării administrative depline a Moldovei și a Țării Românești, reușind, prin eforturi diplomatice și persuasiune, să obțină din partea Porții și a Puterilor garante, în decembrie 1861, recunoașterea Unirii depline, dar numai pe durata vieții sale.

La 11/23 decembrie 1861, domnul adresează o proclamație către toții românii din Moldova și Muntenia, prilej cu care Cuza a și lansat celebra frază: „Alesul vostru vă dă astăzi o singură Românie!"[20] Aceasta a și făcut posibilă deschiderea, la 24 ianuarie 1862, a primului parlament unificat, precum și recunoașterea formării guvernului unic. De acum, principala problemă internă (marcată însă și de conotații externe) cu care Cuza s-a confruntat în anii următori a fost aceea a reformei agrare, față de care liberalii progresiști și conservatorii aveau concepții opuse. Pasiunile au fost atât de mari încât au condus, în vara anului 1862, pe 8 iunie, la asasinarea premierului Barbu Catargiu, care a vrut să treacă prin Adunarea legiuitoare proiectul Legii agrare, unul ce era însă foarte departe de a satisface nevoile reale ale țărănimii. Alexandru Lapedatu a susținut într-o comunicare din 26 mai 1933, la Academia Română, că asasinul lui Barbu Catargiu ar fi fost unul plătit, în persoana aventurierului Gheorghe Bogati, și care după aceea ar fi fost răsplătit cu un post la stat, fără a-l incrimina însă pe Cuza[21]. Alexandru Lapedatu

[18] Asupra evoluției actelor fundamentale din timpul lui Cuza, a se vedea mai multe la Eleodor Focșeneanu, *Istoria constituțională a României (1859–1991)*, ediția a II-a, Editura Humanitas, București, 1998.

[19] Mai multe la Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între Unire și Independență (1859–1977)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979.

[20] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 109.

[21] Alexandru Lapedatu, *În jurul asasinării lui Barbu Catargiu (iunie 1862)*, București, 1933, 42 p.

reușește în a doua parte a studiului să înfățișeze corect rațiunile care l-au condus pe Cuza să recurgă la lovitura de stat din mai 1864, pentru a putea să treacă prin forul legiuitor proiectul legii rurale așa cum îl doreau forțele liberale și democratice din țară. Toate reformele introduse în acei ani de Domn au asigurat României bazele modernizării, care vor fi preluate și duse mai departe după 1866. Autorul concluzionează documentat și echilibrat că „aceasta este, de altfel, însemnătatea, marea însemnătate a domniei lui Cuza Vodă în evoluția istorică a statului român: tot ce s-a dobândit între 1859 și 1866, ca mari realizări politice și naționale, s-a dobândit și prin personalitatea Domnitorului. Țara a văzut-o și a înțeles-o și de aceea, încă în viață fiind, Cuza Vodă a intrat în domeniul legendei, iar după moartea sa, care a fost un adevărat doliu național, el a intrat pentru toate timpurile în istoria neamului, ca Domn al Unirii și al Marilor Reforme”[22]. Din perspectivă istoriografică, contribuția lui Lapedatu la prezentarea vieții politice interne din timpul lui Alexandru Ioan Cuza este una valoroasă, rezultat al unei maturități profesionale și al unei viziuni oneste.

În alte două studii publicate de Alexandru Lapedatu[23], problematica este una complementară, fiind vorba despre două momente fundamentale din timpul domniei lui Cuza: lovitura de stat de la 2 mai 1864 și promovarea legii rurale în vara aceluiași an. Între cele două evenimente există o foarte clară relație cauzală, de succesiune, implementarea reformei agrare neputându-se duce la împlinire cu vechea Adunare legislativă dominată de reprezentanții marii boierimi. Trebuia introdusă o reformă electorală, care să extindă dreptul de vot și să se constituie un nou for legislativ, în care să predomine aleșii cu vederi democratice, progresiste.

Ambele studii ale istoricului brașovean valorifică importante documente provenite din arhivele externe, în special cele vieneze. Astfel, izvoarele documentare pun în evidență, în primul rând, intensa corespondență dintre Cancelaria domnească de la București și Agenția diplomatică a țării noastre de pe lângă guvernul otoman (acestea găsindu-se în Arhiva lui Cuza Vodă, de la Academia Română). Apoi, sunt valorificate masiv rapoartele consulilor austrieci din Principate (Karl Freiherr von Eder de la București și Ferdinand Haas de la Iași) către internunțiul imperial de la Constantinopol (baronul Anton von Prokesch-Osten) și către ministrul Afacerilor Străine de la Viena (contele Johann Bernhard von Rechberg). Aceste izvoare provin din Arhivele de Stat ale fostei Monarhii habsburgice. Tot aici, se originează și corespondența Ministerului Afacerilor Străine din Viena cu reprezentanții săi de pe lângă guvernele puterilor suzerane și garante din Paris, Londra, Berlin, Sankt-Petersburg și Constantinopol. Prin urmare, Alexandru Lapedatu a recurs la o consistentă documentație pentru a putea trata chestiunile respective la un alt nivel decât o făcuseră antecesorii. Referitor la rapoartele consulilor austrieci de la București și Iași, precum și la corespondența diplomatică a Vienei cu ambasadorii

[22] Idem, *Viața politică internă...*, p 31.

[23] Alexandru Lapedatu, *Austria și lovitura de stat de la 1864. Cu trei serii de acte inedite privitoare la acest eveniment*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tomul XXVIII, mem. 5, București, 1946, 144 p. și *Austria și reforma agrară de la 1864*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tomul XXIX, mem. 8, București, 1947, 56 p.

austrieci aflați în capitalele marilor puteri, Lapedatu a obținut aceste documente în copie prin bunăvoința unui arhivist, dr. M. Auner care, încă din anii premergători celui de Al Doilea Război Mondial, funcționa pe lângă Legația (după 1938, Consulatul) României de la Viena în calitate de arhivar delegat. Acesta a furnizat periodic Ministerului Afacerilor Străine și Arhivelor Naționale de la București multe documente din arhivele vieneze referitoare la istoria românilor[24]. Auner este, de altfel, și autorul unei lucrări despre răscoala lui Horea, în care se valorifică multe informații descoperite probabil de el însuși în arhivele și bibliotecile vieneze (*Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen 1784*, Sibiu, 1935), dar și al altor studii și articole (inclusiv în „Revista istorică" din deceniul patru al secolului trecut).

Ideea avansată de Alexandru Lapedatu în legătură cu faptul că Austria, acompaniată uneori de Rusia și Turcia, a fost cea mai vehementă mare putere care s-a opus nu numai Unirii Principatelor, ci și acestei noi înfăptuiri politice a lui Cuza (înlăturarea Convenției de la Paris și înlocuirea acesteia cu Statutul Dezvoltător, practic cu o nouă constituție)[25], este confirmată de diplomații și cercetătorii care s-au aplecat cu atenție asupra perioadei, atât înainte, cât și după apariția lucrării istoricului brașovean. Printre opțiunile luate în calcul de Austria, nu de puține ori în acei ani, a fost și aceea a unei intervenții militare comune, ruso-austriece, beneficiind, eventual, și de concursul forțelor militare turcești de la sud de Dunăre, pentru a „restabili", în Principatele Unite – România, ordinea decisă la Conferința de la Paris din august 1858[26]. Studiul lui Lapedatu demonstrează, o dată

[24] *Arhivele înfruntând vremurile: mărturii documentare*, ediție realizată de prof. univ. dr. Corneliu-Mihail Lungu (coord.), Ana-Felicia Diaconu, Cristina Țineghe, Arhivele Naționale ale României, București, 2006, p. 116. Din păcate, în această valoroasă lucrare, s-a strecurat o greșeală de editare, iar prenumele dr. Auner apare peste tot unde este menționat cu inițiala *H.* în loc de *M.* În Arhivele diplomatice ale Ministerului Afacerilor Externe de la București se păstrează mai multe acte cu caracter administrativ care atestă prezența pe lângă Legația României din Viena, încă din anul 1929, a dr. Mihail Auner, ca arhivar delegat. Aici îl regăsim, într-o companie onorantă, probabil tot ca arhivar, pe istoricul C. Sassu, precum și pe Virgil Zaborovschi, acesta din urmă în calitate de secretar al legației. Ce grijă din partea autorităților de atunci de a avea la Viena o misiune arhivistică românească formată din istorici redutabili pentru identificarea fondurilor și documentelor relevante pentru istoria țării!!! „Anuarul diplomatic" de la București, din anul 1942, îl menționează, din nou, la Viena, pe Mihail Auner, tot în calitate de arhivar delegat.

[25] „În jurul acestei chestiuni s-a provocat, cum vom vedea numaidecât, întreaga zarvă ce s-a iscat în lumea diplomatică europeană a vremii – zarvă în fruntea căreia a stat, cu neogoită stăruință, de la început până la sfârșit, Austria. În adevăr, acțiunea diplomatică împotriva loviturii de stat de la 2/14 mai porni de la Viena și urmărea exploatarea cât mai intensă și mai alarmantă a actului de autoritate al Domnului Unirii în scopurile spre care tindea atunci politica austriacă față de fostele noastre Principate: împiedicarea, pe cât cu putință, a dezvoltării și consolidării noului stat român". cf. Alexandru Lapedatu, *Austria și lovitura de stat de la 1864…*, p. 129.

[26] Raoul Bossy, *L'Autriche et les Principautés-Unies*, Académie Roumaine, Bucarest, 1938; Dan Berindei, Emil Cojocaru, *La double élection d'Alexandre Ioan Cuza à la lumière de la correspondance diplomatique autrichienne*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 1966, nr. 1, p. 15 sqq; Irina Rădulescu-Valasoglu, *Alexandru Ioan Cuza și politica europeană*, Editura Academiei RSR, București, 1974, p. 153 sqq; Gheorghe Platon, *Unirea Principatelor Române*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984; Idem, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. II, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 1998; Gheorghe Cliveti, *România modernă și „apogeul Europei", 1815–1914*, Editura Academiei Române, București, 2018, p. 344 etc.

în plus, ceea ce se știa mai puțin documentat până atunci și din surse străine, că Franța a fost marea susținătoare a lui Cuza, lui Napoleon al III-lea datorându-i-se, practic, anihilarea tendințelor expansioniste ale Austriei și Rusiei. Și misiunea diplomatică a lui Iancu Alecsandri, bine documentat, a contribuit la recunoașterea actului de voință al domnului Cuza, dar și al românilor la plebiscitul ce a avut loc în prima parte a lunii mai 1864[27]. Desigur, și poziția Marii Britanii a contat mult, premierul acesteia, lordul Palmerston (pe numele său întreg Henry John Temple, al treilea viconte Palmerston) fiind încredințat că aceasta este atitudinea cea mai utilă intereselor britanice în acel moment, aliniindu-se sprijinului acordat cauzei românești. Alexandru Lapedatu a identificat în corespondența diplomatică a austriecilor și cine anume a fost „responsabil" de influențarea pozitivă a Marii Britanii față de Unirea deplină și „faptele împlinite" săvârșite de Cuza. Este vorba despre Sir Edward Robert Lytton Bulwer-Lytton, om politic conservator, care a îndeplinit, printre multele sale atribuții de reprezentare diplomatică a țării sale, și misiuni la Paris, Viena, Constantinopol, Belgrad ș.a. Lapedatu, bine ancorat în documentele cercetate, afirmă fără echivoc acest lucru, reproducând din corespondența diplomaților austrieci: „Schimbarea intervenită, sunt câțiva ani, în politica engleză față de principiul de Unire este opera lui Sir Bulwer. El, pentru a complace Franței, a făcut să se admită principiul secularizării în chestiunea mănăstirilor închinate și tot el este acel care, acum, pare dispus a pactiza cu faptele împlinite și care sprijină pe lângă guvernul său necesitatea de a nu se despărți de Franța. Această sugestie găsește la principalul secretar de stat (Lord Russell) o primire foarte favorabilă"[28]. De altfel, acestui politician și diplomat britanic i s-au organizat la moartea sa funeralii de stat la Paris, lucru mai rar întâlnit pentru cineva care provenea din Albion, tocmai ca o recunoaștere a diligențelor sale de a armoniza, în acei ani, interesele franco-britanice la gurile Dunării[29]!

Interesul Vienei pentru tot ceea ce se întâmpla în România era unul firesc, conturându-se teama ca nu cumva noul stat român să devină un magnet pentru românii din Transilvania, care să conducă, în timp, la tendințe centrifugale din partea acestora (din fericire, peste mai bine de jumătate de secol, aceste tendințe s-au și materializat pe 1 Decembrie 1918, la Alba Iulia). De aceea, Austria a căutat cu obstinație să împiedice Unirea la 1859, să întârzie unificarea deplină, să saboteze consolidarea internă a țării și, evident, să îl răstoarne pe Cuza, fiind atentă la toate mișcările domnului. Temerile Vienei erau justificate, deoarece, încă din primăvara anului 1859, Domnul Unirii a intrat în tratative diplomatice cu reprezentanții emigrației maghiare care doreau o răscoală comună a maghiarilor,

[27] Dan Berindei, *Relațiile româno-franceze în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza (1859–1866)*, în vol. Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă,* Editura Enciclopedică, București, 1997, p. 275–281; Șerban Rădulescu-Zoner, *Actul de la 2 mai 1864 în contextul relațiilor româno-franceze*, în vol. *Unirea Principatelor și puterile europene*, Editura Academiei RSR, București, 1984, p. 219sq.; mai pe larg la Ion Hudiță, *Franța și Cuza Vodă. Lovitura de stat proiectată în 1863, după documente inedite*, București, 1941.

[28] Alexandru Lapedatu, *Austria și lovitura de stat de la 1864…*, p. 179.

[29] Cf. https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Bulwer-Lytton,_1st_Earl_of_Lytton, accesat la 09.03.2023.

sârbilor și românilor împotriva Austriei, acțiune politică sprijinită, de asemenea, de Franța și Sardinia. În aceste discuții, Cuza a stăruit ca în Convenția ce urma să se semneze, să fie trecute explicit drepturi pentru românii din Transilvania[30]. El a fost la curent cu doleanțele românilor transilvăneni încă din timpul Revoluției de la 1848, când s-a aflat, alături de alți revoluționari moldoveni, pe Câmpia Libertății de la Blaj, cu ocazia celei de a doua Adunări naționale din 3/15–5/17 mai; cu atât mai mult s-a preocupat de soarta lor după alegerea sa ca domn, apropiindu-și, drept colaboratori, mai mulți români de peste munți (între ei, bunăoară, a fost și Alexandru Papiu Ilarian, ministru al Justiției într-un guvern condus de Mihail Kogălniceanu).

Acceptarea, în cele din urmă, de către toate puterile garante a loviturii de stat a lui Cuza și a măsurilor care veneau odată cu aceasta: introducerea Statutului Dezvoltător al Convenției de la Paris, alegerea noului for legislativ – bicameral, de această dată, toate au contribuit la consolidarea poziției interne și internaționale a lui Alexandru Ioan Cuza. România a dobândit astfel libertatea de face pasul următor: introducerea reformelor fundamentale, grupările conservatoare din țară trebuind să accepte înfrângerea, iar puterile garante să accepte că schimbările politico-constituționale erau inevitabile[31]. Cuza a trecut, în vara anului 1864, la introducerea reformei atât de așteptate și necesare pentru modernizarea societății românești, legea rurală/agrară. Documentele valorificate de către Alexandru Lapedatu în lucrarea sa demonstrează consensul cvasiunanim al Marilor Puteri față de această lege, toate înțelegând rostul unei asemenea măsuri, inclusiv Austria care lichidase deja relațiile feudale în toate provinciile sale (în Transilvania și Banat, prin patentele imperiale din 1853–1854). De aceea, așa cum bine scria Lapedatu, Austria, „care, în chestiunea loviturii de stat purtase, se știe, o acerbă acțiune diplomatică împotriva lui Cuza Vodă, acțiune care două luni de zile ținu sub presiune cancelariile europene –, Austria aceasta, care față de legea rurală de la 1864, avu, trebuie s-o recunoaștem și s-o mărturisim fără înconjur, o atitudine mai mult decât corectă, lăsând guvernului român toată libertatea și răspunderea întocmirii și aplicării ei și neintervenind, prin reprezentanții săi din București și Iași, decât pentru interese justificate ale sale proprii. Ba, se pare chiar a fi fost satisfăcută, atât de spiritul, cât și de efectele reformei”[32].

Alte două studii scrise de Alexandru Lapedatu se referă la doi colaboratori apropiați ai lui Cuza, Costache Negri și Mihail Kogălniceanu[33]. S-a spus, adeseori,

---

[30] Vasile Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*: *legături politice și culturale între anii 1859–1918*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 36–38; Vasile Curticăpeanu, *Alexandru Ioan Cuza și Transilvania*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 409–444; Nicolae Bocșan, *Unirea Principatelor și Transilvania. Implicații culturale*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie” Cluj-Napoca, 1985–1986, p. 485–504; Vasile V. Grecu, *Revoluția, Unirea, independența în Transilvania*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984 ș.a.

[31] Dan Berindei, *Diplomația românească modernă de la începuturi la proclamarea independenței de stat (1821–1877)*, Editura Albatros, București, 1995, p. 138.

[32] Alexandru Lapedatu, *Austria și reforma agrară de la 1864*, p. 313.

[33] Idem, *Între Cuza Vodă și Costache Negri*, în vol. *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani: august 1940*, București, 1941, p. 450–462, publicat și ca extras; *În chestiunea disgrației lui Mihail Kogălniceanu de către Cuza-Vodă*, Editura Fundației „Mihail Kogălniceanu”, București, 1943, 13 p.

în istoriografia românească, despre cele două personalități, că au fost complementare, Negri îndeplinind, pe plan extern, pentru Cuza și pentru țară cam ceea ce a realizat Kogălniceanu pe plan intern. A afirmat-o fără echivoc și Lapedatu: „Închinându-și toată priceperea, toată râvna și tot sufletul intereselor patriei, C. Negri a fost cel mai de seamă colaborator, în chestiunile diplomatice, ale prietinului și domnului său. Ceea ce M. Kogălniceanu a fost, pentru acesta, în politica internă, ca promotor al marilor reforme sociale și politice, care fac gloria domniei lui Cuza Vodă, a fost, în politica externă, pentru dificilele probleme diplomatice ce s-au pus acestei domnii, C. Negri, în calitate de agent al Principatelor Unite, României de mai apoi, pe lângă Poarta Otomană. De aceea a și fost numit: *adevăratul ministru de Externe al lui Alexandru Ioan I"* [34]. Despre Costache Negri s-au scris, în ultimul secol, trei monografii consistente și zeci de studii cuprinzătoare[35]. În momentul redactării studiului său, Alexandru Lapedatu a avut la îndemână numai prima monografie din anul 1911 și nu foarte multe studii cu valoare științifică. Ca urmare, demersul său, care valorifica și o scrisoare aflată în arhiva Academiei Române, aducea un spor informațional la cunoașterea aceluia despre care Nicolae Iorga spunea că a întruchipat „virtutea politică fără pată", fiindu-i atribuit lui Costache Negri „cel mai curat patriotism și caracterul cel mai dezinteresat, supranumit, nu fără temei, *erou al modestiei naționale*" [36]. Mai precis, Lapedatu clarifică, pe baza documentelor inedite consultate, contextul în care Costache Negri a refuzat, în toamna/iarna anului 1864, președinția forului legislativ nou constituit, în urma alegerilor democratice desfășurate după lovitura de stat de la 2 mai și introducerea unei noi legi electorale ce a permis democratizarea Parlamentului României. Explicația istoricului este fundamentată pe interpretarea izvoarelor consultate: „Dar dacă C. Negri a știut să-și slujească cu credință și devotament domnul în toate împrejurările, n-a înțeles să facă aceasta niciodată împotriva propriilor sale convingeri și simțăminte. Astfel, deși solicitat personal și cu deosebită insistență de Cuza Vodă să accepte demnități ce i se păreau, în acele momente, că numai un om de felul lui C. Negri le-ar putea îndeplini cu bine și folos pentru țară și tron, el refuză totuși, cu mult tact însă, spre a nu jigni ori măcar indispune pe domnitor"[37]. Dialogul epistolar dintre Costache Negri și Arthur Baligot de Beyne, secretarul personal al lui Cuza, relevă ce anume nu a dorit să facă Negri împotriva propriilor convingeri, respectiv ocuparea unei funcții care ar fi condus la implicarea sa nemijlocită în viața politică internă, măcinată de orgolii, rivalități personale și de grup, de comportamente din care lipseau, adeseori, moralitatea și solidaritatea în slujba interesului comunității. Viața politică internă din România acelor ani se afla la începuturile experienței parlamentare moderne și a închegărilor politice de tip partidist, dificultățile acomodării elitelor politice românești la cerințele unui comportament corect fiind numeroase. Ori, Costache

[34] Alexandru Lapedatu, *Între Cuza Vodă și Costache Negri,* p. 3.

[35] Gh. N. Munteanu-Bârlad, *Costache Negri*, București, 1911; Pericle Martinescu, *Costache Negri*, Editura Tineretului, București, 1966; Paul Păltănea, *Viața lui Costache Negri,* Editura Junimea, Iași, 1985.

[36] Dumitru Vitcu, *Diplomații Unirii*, Editura Academiei RSR, București, 1979, p. 84.

[37] Alexandru Lapedatu, *Între Cuza Vodă și Costache Negri,* p. 4.

Negri a vrut să evite „contaminarea" cu practici și atitudini care să-l facă să se simtă că a deviat de la calea cea dreaptă a moralității și devotamentului național necondiționat, nedorind să fie presat de urmărirea unor interese personale sau de grup în detrimentul binelui public.

Un studiu semnificativ pentru interesul lui Lapedatu față de Epoca Unirii devoalează cadrul general în care s-a pregătit înlăturarea lui Mihail Kogălniceanu din fruntea guvernului, la începutul anului 1865, insistându-se pe un episod mai puțin cunoscut, respectiv prima criză în raporturile dintre domnul Cuza și premierul său, consumată la începutul lunii septembrie 1864. Considerat cel mai loial și mai competent sfetnic al lui Alexandru Ioan Cuza în problemele interne ale țării, Kogălniceanu a adus în politica românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea o nouă viziune, a întruchipat onoarea și conștiința datoriei împlinite față de națiune, fiind convins de posibilitatea ameliorării vieții indivizilor și a națiunii prin acțiunea bine dirijată a unor lideri responsabili și luminați[38]. Moderația lui Kogălniceanu în raport cu opțiunile conservatorilor sau ale liberalilor radicali i-a adus numeroase invidii și chiar ostilități din rândul clasei politice, inclusiv dintre apropiații domnului. Nu este deci de mirare că împotriva lui Mihail Kogălniceanu s-au coalizat destui politicieni încât să-i grăbească înlăturarea din fruntea guvernului. Alexandru Lapedatu a tratat pe larg, într-un studiu anterior[39], ascensiunea și decăderea lui Kogălniceanu, urmărind evolutiv cariera politică a acestuia de la calitatea de premier al Moldovei, după dubla alegere a lui Cuza, până la aceea de premier al României unificate. Studiul de față insistă asupra unui episod mai puțin cunoscut din relațiile acestuia cu Domnul Unirii. Este vorba despre criza de încredere survenită între domn și premier, în vara anului 1864, după turneul întreprins de Kogălniceanu, în august, în Oltenia, pentru a monitoriza cum decurge implementarea legii agrare. Detractorii lui Kogălniceanu au reușit să-l portretizeze în fața lui Cuza drept un arivist care a efectuat turneul în interes electoral personal, pentru ca, la un moment dat, să-i ia locul domnului. Mai mult, dușmanii premierului l-au mai acuzat de nereguli referitor la distribuirea unor ajutoare celor care suferiseră de pe urma incendiilor din acel an, ceea ce l-a determinat pe Cuza să-l atace fără menajamente în prima ședință de guvern. În lumina unor documente inedite, studiate de Lapedatu în arhiva Fundației „Kogălniceanu", reproduse în interiorul studiului, istoricul a reușit să deslușească, pe baza scrisorii adresate de premier domnului și a scrisorii lui Cuza către Kogălniceanu, survenită a doua zi, ce anume a determinat schimbarea de poziție a domnului. Lapedatu atribuie sincerității, onestității și demnității exprimate fără echivoc de Kogălniceanu reevaluarea atitudinii lui Cuza față de colaboratorul său statornic: „Ei bine, Prea Înălțate Doamne, dați-mi voie a vă zice, respectos, dar franc, că niciodată mai mult ca acum, domnul și țara n-au avut trebuință de un minister mai compact, mai legat între sine și neavând decât o singură idee: consolidarea actelor săvârșite la 2 mai. Acest minister însă nu-l puteți avea decât cu singura condițiune, ca Înălțimea

[38] Cătălin Turliuc, *Mihail Kogălniceanu și meliorismul social*, în vol. Cătălin Turliuc, *„Toți în unu". Alexandru Ioan I și epoca sa*, Editura Junimea, Iași, 2020, p. 101 sqq.

[39] *Omul de la 2 mai – Învinsul de la 11 februarie*, București, 1942, 28 p.

Voastră să-i acordați toată încrederea și ca el să Vă insufle asemenea toată încrederea. Îndată ce una sau alta din aceste condițiuni ar lipsi, lucrul public ar suferi... Eu sunt cel dintâi a mă face jertfă, numai ordinea de lucruri ce s-a fondat la 2 mai să nu se pericliteze”[40]. În plus, Cuza se afla într-o mică vacanță la palatul său de la Ruginoasa, departe de intrigile de la curtea din București, și astfel putea analiza singur, fără interferențele dușmanilor lui Kogălniceanu, faptele pentru care acesta a fost acuzat. Mai mult, se apropiau alegerile bazate pe noua lege electorală rezultată după lovitura de stat de la 2 mai, iar domnul a înțeles că o instabilitate guvernamentală în perioada preelectorală ar fi pernicioasă. Prin urmare, Kogălniceanu a ieșit întărit din această criză, însă după derularea alegerilor din toamna anului 1864 și deschiderea primului parlament bicameral în decembrie, atacurile împotriva sa, coordonate mai ales de către Cezar Librecht și Nicolae Kretzulescu, s-au intensificat. Cuza a cedat, în cele din urmă, acestor jocuri de culise, ceea ce a condus, la începutul anului 1865, la demisia premierului și a grăbit, prin consecințele pierderii unui colaborator onest și competent, sfârșitul domnului.

Alte două texte importante ale lui Lapedatu[41] descriu tocmai degradarea continuă a poziției lui Alexandru Ioan Cuza atât în interior, cât și în străinătate. Meritul lui Alexandru Lapedatu este acela că, spre deosebire de A. D. Xenopol, primul mare istoric care a cercetat domnia lui Cuza și care opina că sfârșitul domnului a venit din afară, ca urmare a pierderii sprijinului Franței, el a introdus în ecuație și factorul intern. Lapedatu atribuie nu numai „monstruoasei coaliții” meritul în acțiunea de înlăturare a lui Cuza, ci și nemulțumirii crescânde din partea unor categorii sociale față de anumite măsuri luate de ultimul guvern din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza (orășeni, țărani care fuseseră înșelați la împroprietărire, funcționari de stat care își primeau, cu mare întârziere, leafa etc.). În acest context, *mișcarea revoluționară* de la 3/15 august 1865, care părea că ar fi izbucnit spontan, dar, în realitate, a fost atent pregătită de dușmanii domnului, cu concursul, se pare, al unora dintre membrii cabinetului sau responsabili din poliția Capitalei, a avut un larg ecou intern și internațional[42]. Ce s-a petrecut, în fapt, la 3/15 august 1865, în București? Agenții primăriei au încercat să transpună în practică măsurile luate anterior, de impunere obligatorie a barăcilor construite de primărie ca spații destinate desfacerii produselor de către negustori și producători, taxele percepute fiind însă foarte mari, ceea ce a stârnit furia mulțimii. În lipsa domnului plecat din țară în străinătate, la Ems, pentru a se trata, „precupeții din piața mare își manifestară, zgomotos și turburător, nemulțumirea. Lor li se alăturară și celelalte categorii de negustori din aceeași piață, în frunte cu debitanții de tutun,

[40] Alexandru Lapedatu, *În chestiunea disgrației lui Mihail Kogălniceanu de către Cuza Vodă*, p. 8 sq.

[41] Alexandru Lapedatu, *Preludiile căderii lui Cuza. Cu trei serii de acte inedite privitoare la mișcarea revoluționară de la 3/15 august 1865 din București și la urmările ei*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tomul XXV, mem. 25, București, 1943, 102 p.; Idem, *11 februarie 1866 în perspectiva istorică a trei sferturi de veac*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, seria III, tomul XXIII, mem. 13, București, 1941, 22 p.

[42] Vasile Russu, *„Monstruoasa coaliție” și detronarea lui Al. I. Cuza*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam*, p. 545 sq.

păgubiți prin aplicarea, tocmai atunci, a legii pentru monopolul tutunului… De aci, încăierări și bătăi, care se transformară într-o adevărată rebeliune. Barăcile fură sfărâmate, localul primăriei invadat și ocupat, iar autoritățile alungate și maltratate”[43]. Bilanțul înfruntării dintre forțele militare din garnizoana București, scoase în stradă de ministrul de Interne, generalul Florescu, și manifestanți, a fost unul impresionant: un ofițer și șapte soldați răniți de partea forțelor de ordine, și șapte morți și 30 de răniți de partea protestatarilor. Meritul lui Alexandru Lapedatu este că pune în valoare, în acest studiu complex, izvoare documentare necunoscute lui Xenopol sau celor care până la el au mai scris despre ultimii ani ai domniei lui Cuza, inclusiv despre revolta bucureștenilor din august 1865. În primul rând, Lapedatu a recurs la corespondența Cancelariei domnești cu reprezentantul diplomatic al României la Constantinopol, apoi a avut la îndemână actele anchetei administrative și judiciare efectuate de către autoritățile de la București în lunile august și septembrie și, nu în ultimul rând, rapoartele inedite ale consulului austriac de la București, baronul Eder, către Viena. În consecință, istoricul brașovean a fost în măsură să aibă o viziune de ansamblu asupra evenimentelor din 3/15 august 1865, ceea ce i-a permis să nuanțeze concluziile antecesorilor săi. În ciuda lărgirii considerabile a bazei documentare, nici Lapedatu nu a reușit să-i eticheteze categoric pe responsabilii rebeliunii. Deși au fost arestați pentru mai puțin sau mai mult timp, câțiva lideri politici opozanți ai domnului (între care Ion C. Brătianu, C. A. Rosetti, Eugeniu Carada, Alexandru Golescu-Albu ș.a.), plus încă vreo 150 de manifestanți, mai cu seamă cei catalogați de poliție drept agitatorii principali, nimeni nu a arătat clar cu degetul cine sunt cei vinovați de dezordinile din capitală, pentru producerea evenimentelor din 3/15 august. Faptul că Alexandru Ioan Cuza a lipsit din oraș, în acele zile, a înlesnit munca de organizare a complotiștilor care, pare-se, au vrut să dea o lovitură de stat și să-l detroneze pe Cuza. Ezitările autorităților, graba de a scoate armata în stradă pentru reprimarea violentă a protestelor, firești până la un punct, neglijarea de către factorii de răspundere a informațiilor primite cu două zile înainte de 3/15 august, că se pune la cale o demonstrație de amploare etc. trădează o complicitate parțială, dacă nu cumva totală, din partea unora dintre cei care se aflau la putere (în guvern și/sau la conducerea administrativă a capitalei). Cert este că mișcarea revoluționară a fost larg mediatizată intern și internațional, iar aici, „meritul” a fost al celor care vor complota, lunile următoare, în scopul îndepărtării domnului. Fără nicio îndoială, știrile (dar și exagerările) despre ceea ce s-a petrecut la București au generat o emoție puternică la Constantinopol și în alte capitale europene, contribuind la erodarea imaginii domnului și la retragerea treptată a sprijinului de care Cuza se bucurase în anii anteriori[44]. Eșecul mișcării revoluționare din 3/15 august a grăbit coagularea forțelor politice interne în cadrul a ceea ce este cunoscută îndeobște în istoriografie sub numele de „monstruoasa coaliție”. Toamna anului 1865 a reprezentat pentru cei grupați temporar în această alianță politică o febrilă, fervență

[43] Alexandru Lapedatu, *Preludiile căderii lui Cuza,* p. 2.

[44] Liviu Brătescu, *România la răscruce. Anul 1866*, prefață de Andi Mihalache, Editura Institutul European, Iași, 2014, p. 13.

perioadă de organizare internă, mai întâi, sub forma unui complot, o acțiune secretă bine organizată care să permită arestarea domnului și obligarea acestuia de a demisiona. În același timp, au fost activate conexiunile externe în mediile politice occidentale pentru a-l defăima pe Cuza și a-l lipsi astfel de suportul Franței, înainte de toate, sprijin de care domnul s-a bucurat necondiționat mai bine de șase ani. De altfel, Cuza însuși, avizat cu privire la mișcările subterane din jurul său, a „încurajat" această organizare a opoziției, transmițând semnale atât în străinătate (a se vedea scrisoarea care i-a fost trimisă de către domn lui Napoleon al III-lea), cât și în țară (a se citi Mesajul Tronului din 5/17 decembrie 1865, la deschiderea sesiunii corpurilor legiuitoare). Ambele documente învederează faptul că Alexandru Ioan Cuza era conștient că misiunea sa ca Domn al Românilor s-a încheiat și că el nu mai dorea să se cramponeze de putere. Marile reforme erau deja introduse, țara pornise pe drumul ireversibil al modernizării structurale.

Un alt text temeinic al lui Alexandru Lapedatu stăruie asupra momentului 11/23 februarie 1866, respectiv abdicarea lui Cuza. Spre deosebire de multele lucrări dedicate domnului și epocii, Lapedatu nu aduce informații inedite în această comunicare susținută în Aula Academiei Române, la data de 28 februarie 1941. O mărturisește, fără echivoc, istoricul brașovean încă de la început, recunoscând că demersul său „nu este pentru a mai aduce ceva nou, ca informație, ori ceva mai mult, ca obiectivitate, ci pentru a insista asupra unor laturi ale chestiunii, care, privite în perspectiva istorică a trei sferturi de veac, apar, azi, *sub alt aspect și în alt înțeles* decât acele în care au fost privite și judecate până acum"[45]. Aceasta nu înseamnă însă că valoarea lucrării este îndoielnică, dimpotrivă, ea este expresia maturității profesionale a celui care, de mai bine de un deceniu, se dedicase studierii activității și personalității domnului Cuza și Epocii Unirii Principatelor, parcurgând mii de file documentare, cele mai multe inedite, ori recitind într-o altă grilă mărturiile contemporanilor și lucrările istorice din deceniile anterioare. Alexandru Lapedatu încearcă să descifreze în această lucrare ideologia politică și starea de spirit a celor care au reușit să îl înlăture pe Cuza la 11/23 februarie 1866. În privința ideologiei politice a generației pașoptiste care a înfăptuit Unirea deplină, a gândit și legiferat un vast program de reforme și a introdus regimul constituțional[46], Lapedatu nu mai aduce, interpretativ, nimic spectaculos, însă lasă câteva fraze memorabile în privința stării de spirit a clasei politice românești de la mijlocul secolului al XIX-lea. Credem că asemenea formulări erau și reverberații ale momentului istoric în care Alexandru Lapedatu și-a redactat textul, respectiv trecerea a nici jumătate de an de la Arbitrajul-Dictat de la Viena din 30 august 1940, care a „desăvârșit" dezintegrarea României Mari, începută la sfârșitul lunii iunie 1940 de către URSS. Ardeleanul și patriotul Alexandru Lapedatu nu se putea detașa total, emoțional și nici rațional de această nedreptate ce li s-a făcut românilor de către unele mari puteri europene, acelea care au fost ostile cauzei românești și în epoca lui Cuza! Iată de ce merită reproducerea lor și în acest context: „Ce privește starea de spirit a acestei generații, ea se caracterizează printr-o încredere absolută în posibilitățile de realizare a postulatelor

[45] Alexandru Lapedatu, *11 februarie 1866 în perspectiva istorică a trei sferturi de veac*, p. 2.
[46] A se vedea la Dan Berindei, *Epoca Unirii*, Editura Academiei RSR, București, 1979.

de care am vorbit, prin forțele vii și creatoare ale neamului, cărora – erau convinși – nu li se putea opune nicio piedecă pe care să nu o poată înlătura. De asemenea, printr-o sinceritate deplină în principiile politice de libertate și naționalitate pe care le profesau și în cadrele cărora vedeau numai posibilă întemeierea, organizarea și dezvoltarea unui stat român de caracter modern. Din această vreme datează doar lozincile ce ilustrează această stare de spirit: *Prin noi înșine, Cu mintea, cu inima, cu brațele noastre, Îndrăzneală în cele bine chibzuite*. Lozinci nu de ocazie sau fanfaronadă, ci de credințe profunde și de voințe hotărâte. Lozinci verificate prin înseși actele celor ce le-au formulat și s-au condus de ele o viață întreagă. Căci numai pe urma încrederii ce aceste lozinci sădiră în sufletele tuturora s-a putut realiza – prin politica faptelor împlinite – tot ceea ce puterile europene ne contestară și refuzară. Și tot în această vreme s-a manifestat mai viu și dezinteresat atașamentul pentru noul regim constituțional al României”[47]. Dacă dezideratul național al recuperării teritoriilor pierdute de România, în 1940, este unul firesc și vizibil, fără echivoc, mai subtilă este pledoaria lui Alexandru Lapedatu pentru revenirea țării sale la un regim politic constituțional. Politician cu statornice convingeri democratice, membru cu state vechi al PNL, Lapedatu nu se putea acomoda ușor cu regimul politic autoritar impus de generalul Antonescu, care-i urma altuia de dictatură personală, al lui Carol al II-lea (este adevărat că Lapedatu, la solicitarea monarhului, a intrat în Frontul Renașterii Naționale, ca mulți alți liberali). Evident că îngrădirea drepturilor și libertăților democratice, limitarea și chiar interzicerea activităților partidelor politice nu putea fi în acord cu convingerile istoricului, care a profitat și de această oportunitate de a analiza momentul detronării lui Cuza pentru a face un arc peste timp, în stricta lui contemporaneitate și a protesta astfel împotriva regimului politic dictatorial al lui Antonescu. Cât privește recâștigarea vechilor granițe, Alexandru Lapedatu, ca unul care mai trecuse prin războaie și momente grele pentru țară, își exprima optimismul „că se vor liniști și însenina, apoi, și vremurile tulburi și nesigure de azi. Lumea răzvrătită până în adâncurile sale se va reface și reînnoi. Vitejia dreaptă va birui și integritatea românească se va restabili. O nouă eră de pace și așezare va sosi și pe acest pământ al nostru. Cei chemați să muncească pentru propășirea și reînălțarea neamului vor porni la lucru”[48].

De mai bine de un secol și jumătate, aprecierile specialiștilor, ale celor avizați asupra momentului 11/23 februarie 1866, sunt împărțite într-un spectru larg de interpretări care se plasează între două extreme: „trădarea” lui Cuza de către unii politicieni români și „o revoluție glorioasă”[49]! Nu este însă nici locul și nici rostul acestor pagini să se poziționeze într-o tabără sau alta – au făcut-o deja istoricii care s-au ocupat cu profesionalism și consecvență de această speță. Reamintim numai

[47] Alexandru Lapedatu, *11 februarie 1866 în perspectiva istorică a trei sferturi de veac,* p. 3.

[48] Idem, *Amintiri*, ediție îngrijită, prefață și notă asupra ediției: Ioan Opriș, Editura Albastră, Cluj-Napoca, 2015, p. 26.

[49] Din pletora de contribuții pe această temă, a se vedea Dumitru Vitcu, *11 februarie 1866: hermeneutica unei pretinse revoluții*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol»”, tom XXIX, 1992, p. 159–188; Cătălin Turliuc, *Memoria socială și momentul 11 februarie în istoria modernă a României*, în „Xenopoliana”, tom VI, 1998, 3–4, p. 92–100. Mai nou, și cartea lui Liviu Brătescu, *România la răscruce. Anul 1866...*

faptul că aducerea în fruntea țării a unui domn străin a fost votată în Adunările ad-hoc din Principatele Române și doar compromisurile dintre puterile garante, în vara anului 1858, au împiedicat materializarea acestui deziderat. Alexandru Ioan Cuza, după alegerea sa, la 5 ianuarie 1859, ca domn al Moldovei, în scrisoarea trimisă Marilor Puteri în care le aducea la cunoștință rezultatul votului din Adunarea electivă, afirma cât se poate de clar: „Întemeindu-mă pe votul Adunărilor ad-hoc, rostit din nou în Adunarea Moldovei din 5 ianuarie, constatez încă o dată că țara a cerut unirea cu un prinț străin. Personal, am lucrat totdeauna la succesul acestei combinări, iar alegerea mea nu a putut să-mi schimbe convingerile de mai înainte. Lipsit de ambiție personală și nedorind alta decât binele țării mele, așa precum ea îl înțelege și îl cere, nu am trebuință de a declara că voi fi totdeauna gata a mă întoarce în viața privată și că nu voi considera retragerea mea ca un sacrificiu, dacă soarta românilor va fi hotărâtă în conformitate cu dorința ce a exprimat o națiе întreagă”[50]. Prin urmare, pentru Cuza, nu a fost nicio surpriză consumarea actului de voință națională, însă modalitatea de executare a acesteia i-a lăsat un gust amar, deoarece au fost antrenați în complot și mulți ofițeri. Ori, se cunosc foarte bine eforturile Domnului Unirii pentru modernizarea armatei, pentru susținerea intereselor corpului ofițeresc și empatia acestuia pentru o instituție în care și-a început și el activitatea profesională. Alexandru Lapedatu sintetizează corect și echidistant împlinirile domniei lui Cuza, evidențiind faptul că domnul a realizat tot ceea ce putea să îndeplinească un domn autohton care trebuia să se confrunte mereu cu jocurile complicate de culise și interesele geopolitice ale Puterii suzerane și ale Puterilor garante. Ultimul obiectiv rămas din programul pașoptist era independența României, iar Cuza și elitele politice din țară au conștientizat faptul că acest scop nu mai era posibil în condițiile existenței un domn român[51]. De altfel, în ultimele luni de domnie, Alexandru Ioan Cuza a lăsat să se înțeleagă, în numeroase împrejurări, inclusiv în fața consulilor unor Mari Puteri, că el nu se mai cramponează de putere și este oricând gata să se dea la o parte, îndemnându-i parcă pe complotiști să se grăbească. Istoricul brașovean a sesizat, într-o manieră foarte profundă, mobilul care i-a determinat pe liderii „monstruoasei coaliții” să nu amâne prea mult scenariul îndepărtării lui Cuza. Acesta, prin firea lui ușor șovăitoare, demonstrată în ultima parte a domniei, putea, în orice moment, să anunțe public că demisionează din fruntea țării, ori să creioneze el însuși, împreună cu apropiații lui (de slabă calitate politică și morală, fiindcă Mihail Kogălniceanu și alții ca el fuseseră îndepărtați), scenariul aducerii pe tron a unui prinț străin, ceea ce ar fi putut compromite total obiectivul național al instalării unei dinastii străine.

Credem cu tărie că articolul de față va contribui la o mai bună cunoaștere a activității istoricului Alexandru Lapedatu, la o încadrare mai firească a sa *și* în rândul specialiștilor care au lăsat o operă validă în domeniul cercetării epocii moderne, nu doar a celei medievale, așa cum l-au consacrat până acum cei care au elaborat sinteze de istoria istoriografiei românești. Ar fi nedrept să se perpetueze clișeul ce i s-a atribuit (de altfel, pe bună dreptate) lui Lapedatu, de eminent

[50] Alexandru Lapedatu, *11 februarie 1866 în perspectiva istorică a trei sferturi de veac,* p. 6.

[51] Sorin Liviu Damean, Iulian Oncescu, *O istorie a românilor. De la Tudor Vladimirescu la Marea Unire (1821–1918)*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2015, p. 160 sqq.

medievist și istoric al istoriografiei, datorat mai cu seamă primelor trei decenii de producție istoriografică. Fără a le abandona total pe acestea, în ultima parte a vieții sale, s-a preocupat mai ales de timpurile mai recente. A procedat într-o manieră modernă din punct de vedere al metodologiei istorice, s-a străduit și a reușit cu prisosință să introducă în circuitul istoriografic documente inedite (mai cu seamă din arhivele vieneze), lăsând o operă durabilă. Într-adevăr, alte cărți și studii de istorie modernă realizate de Alexandru Lapedatu în ultimele sale două decenii de activitate sunt reprezentative pentru Domnul Unirii și pentru refacerea evoluțiilor politice românești din timpul domniei acestuia[52]. Lapedatu s-a angajat însă și în alte subiecte la fel de interesante pentru istoria modernă a românilor[53]. Prezența lui Alexandru Lapedatu ca expert în delegația României la Conferința de Pace de la Paris din 1919–1920, când a trebuit să redacteze mai multe materiale, studii despre istoria mai recentă a Transilvaniei și Basarabiei, l-au influențat pe istoricul brașovean și i-au schimbat evoluția profesională, apropiindu-l ca interes istoriografic de epoca modernă. Poate că avem datoria de a readuce în fața publicului contemporan și scrierile lui Alexandru Lapedatu din perioada luptei pentru recunoașterea internațională a Marii Uniri, ceea ce ar augmenta calitatea istoricului brașovean de *restitutor* și al epocii moderne, nu doar al celei medievale.

THE ERA OF CUZA IN THE WORKS OF ALEXANDRU LAPEDATU

Abstract

Prince Alexandru Ioan Cuza is seen as the founder of modern Romania. In a seven-years reign (1859–1866), Cuza, guided by an extraordinary political will and vision, managed to lay the constitutional and economic foundations of modern Romania. His work equals, at a European level, the importance of the work carried out by Cavour in Italy and by Bismarck in Prussia. In this article we will review the works devoted by Alexandru Lapedatu, one of the most outstanding Romanian historians in 20th century to Cuza, underlining the sourses, methodology and the main outcomes of his books and studies.

[52] A se vedea în acest sens: *În jurul asasinării lui Barbu Catargiu (iunie 1862)*, București, 1933, 42 p.; *Mărturii şi precizări nouă cu privire la sfârşitul lui Barbu Catargiu (8 iunie 1862)*, București, 1939, 30 p.; *Un aventurier ungur în Principatele Române în epoca Unirii lor (Gh. Bogáthy)*, București, 1939, 105 p.; *Omul de la 2 mai – Învinsul de la 11 februarie*, București, 1942, 28 p.

[53] Reținem aici numai câteva dintre aceste preocupări: *Antecedentele istorice ale independenței române*, București, 1927, 18 p.; *Abolirea protectoratului rusesc în Țările Române (1834–1858)*, Cartea Românească, București, 1933, 22 p.; *Doi misionari scoțieni în Țările Române acum o sută de ani*, București, 1934, 22 p.; *Ion Câmpineanu (1798–1863)*, Cartea Românească, București, 1936, 28 p.; *Regele Carol I la Academia Română*, Sibiu, 1942, 11 p.; *Un episod revoluționar în luptele naționale ale românilor de peste munți acum o jumătate de veac*, București, 1937, 78 p.; *Manifestul revoluționar de la 1885*, Sibiu, 1937, 42 p.

CONDUITĂ POLITICĂ ŞI OPERĂ REFORMATOARE FĂRĂ EGAL LA SCARA ISTORIEI NAȚIONALE

DUMITRU VITCU

Cuvinte-cheie: Al. I. Cuza, M. Kogălniceanu, Epoca Unirii, România modernă, stat național, reforme.
Mots clés: Al. I. Cuza, M. Kogălniceanu, l'Époque de l'Union, la Roumanie moderne, État national, Réformes.

După exact un secol și jumătate de la consumarea momentului istoric (și creștinesc, deopotrivă) al înhumării, la Ruginoasa, a rămășițelor pământești ale lui Alexandru Ioan Cuza, răstimp suficient oricărui analist de profesie, dar și de bună credință, să decanteze și să valorizeze – *în spirit tacitian* – conduita și faptele ex-domnitorului, la întâlnirea acestuia cu strămoșii, stăruie, neatinse și nestinse de vremuri, celebrele cuvinte rostite de cel mai apropiat și mai titrat dintre toți ex-colaboratorii politici ai defunctului, Mihail Kogălniceanu: „*Luaţi istoria României de dincoace şi de dincolo de Milcov* – își îndemna el compatrioții în acea tristă zi de 29 mai 1873; *căutaţi paginile ei ! Se va găsi, oare, vreun Domn care să se poată compara cu Vodă Cuza ? Nu ! Nu poate fi făcută comparaţie între faptele foştilor domni şi ale lui Cuza, făcute ca om, ca cetăţean şi ca ostaş*". Desigur, dincolo de patetismul și exclusivismul unui discurs rostit, în împrejurări potențial motivante și în orizont creștin, se aflau faptele mari, nepieritoare, ale omagiatului postum, invocate nu doar spre a anula orice efort denigrator din unghiul vieţii sale particulare, ci şi pentru a fixa jaloanele unei posterităţi deschise prin memorabilele cuvinte din finalul oratiei: „*Şi cât va avea ţara asta o istorie, cea mai frumoasă pagină va fi aceea a lui Alexandru Ioan I*"[1].

La o lectură sau audiție pripită a unei asemenea prognoze politice, aparținând unei personalități pluridimensionale de talia lui Kogălniceanu, cârcotașii, mai vechi sau mai noi, ar putea invoca subiectivismul, sau partizanatul oratorului, întemeiat nu doar pe circumstanțele funebre ale momentului, ci și pe ipostaza de vechi și apropiat colaborator, de autentic inspirator al multor acte și fapte definitorii pentru ceea ce a semnificat, generic, *epoca lui Cuza Vodă*. Altfel spus, superlativul expresiilor sale ar putea fi perceput nu neapărat în cheie politică, ci, mai curând, în cea emoțională, sentimental-afectivă, dictată de pierderea irecuperabilă a unui vechi și statornic prieten. Numai că o asemenea ipoteză este contrazisă de însuși Kogălniceanu.

[1] M. Savel, *Domnia marelui Domnitor român Alexandru Ioan I Cuza*, Bacău, 1909, p. 141–144; Constantin C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Editura Științifică, București, 1967, p. 443; Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, coord. Dan Berindei, Editura Politică, București, 1967, p. 288–289 (text reprodus, din păcate, „croșetat" selectiv, spre a evita, probabil, sensibilitățile politice ale vremii).

Este binecunoscut faptul că încă din vremea înfăptuirii reformei agrare, cea mai importantă și mai penetrantă, prin consecințe, în sistemul raporturilor sociale din lumea satelor românești, adversarii personali ai premierului, aflați în rândul camarilei, au căutat și izbutit, cu relativă ușurință, să sădească sămânța discordiei între cei doi artizani ai legiuirii rurale din 14/26 august 1864. Promulgată prin decret domnesc, legea a fost difuzată imediat prin județe, împreună cu proclamația „*Către sătenii clăcași*"[2], document apreciat laudativ de Kogălniceanu drept „*testamentul politic al lui Cuza Vodă*"[3]. Numai că deplasarea efectuată, în aceeași lună, a primului-ministru în Oltenia, pentru a oferi detalii în perspectiva aplicării corecte a reformei agrare și a eliminării potențialelor abuzuri, prilejuindu-i o primire triumfală din partea viitorilor beneficiari, avea să fie exploatată cu promptitudine (și abilitate) de cei care nu împărtășeau impetuozitatea, rectitudinea și intransigența „omului de la 2 mai". În efortul de a-l îndepărta de încrederea principelui, aceștia au insinuat intenția premierului de a-și asuma, în exclusivitate, meritul săvârșirii actului reformator, probat tocmai prin reacția oltenilor, gest care – într-o competiție sportivă – se tălmăcește prin „furtul startului". Iar uneltirea n-a rămas fără efect.

Răcirea raporturilor amicale, pe fondul sensibilității mereu sporite a domnitorului, a condus (la 26 ianuarie/7februarie 1865) la demisia cabinetului Kogălniceanu[4], cu siguranță, cel mai performant dintre toate guvernele României moderne. Motivul invocat de semnatar, că ar fi dorit să pună „piatră pe cariera" sa publică, constituia, în realitate un simplu pretext, menit a salva aparențele dramatice, ori a tăinui orgoliile comune. Pentru că, se știe – spre deosebire de V. Alecsandri și, mai cu seamă, C. Negri, care au refuzat să mai colaboreze cu noul regim – Kogălniceanu n-a părăsit scena politică nici după 1866, continuând să lupte (ca parlamentar, ministru sau diplomat) pentru înfăptuirea integrală a programului național configurat încă din vremea revoluției pașoptiste. Îndepărtarea sa, atunci, de „domnul Unirii" a fost, însă, totală și definitivă. Răspunzând unei interpelări rău-voitoare privind presupusa-i implicare în procesul electoral din ianuarie 1870 la Mehedinți, unde Cuza a fost ales, în lipsă, ca parlamentar, el declara: „*Relațiile d-lui Kogălniceanu cu Vodă Cuza sunt aceleași care erau în ziua de 26 ianuarie 1865, când a contenit de a mai fi consilierul lui Alexandru Ioan I*". De atunci, în răstimp de cinci ani, câți trecuseră până la zi, „*doar o singură*

[2] Între altele, Cuza sublinia: „Îndelungata voastră așteptare (…) și dorința mea cea mai vie s-a îndeplinit… De astăzi, voi sunteți stăpâni pe brațele voastre, voi aveți o părticică de pământ, proprietate și moșie a voastră; de astăzi, voi aveți o patrie de iubit și de apărat…" (*Mesagii și proclamații ale lui Cuza Vodă,* Vălenii de Munte, 1910, p. 26).

[3] Mihail Kogălniceanu, *Profesie de credință* (scrieri literare, istorice, și sociale). Antologie, prefață și note de Geo Șerban, text stabilit de Dan Simonescu, Editura Tineretului, București, 1962, p. 185. Textul acelei *Proclamații* avea să fie reluat și publicat de traducătorul și publicistul George Albert Tacid în „Almanachul ilustrat 1909", București, p. 18–21.

[4] „Prin demisia mea – afirma semnatarul, într-o epistolă de rară frumusețe adresată lui Cuza – eu mă pedepsesc de orice din parte-mi ar fi putut contribui a vă face să uitați o oră întreagă că unui Domn îi este permis tot, afară de insultă, pe simpla rațiune că insultatul nu-i poate răspunde" (apud Andrei Rădulescu, *Din viața și activitatea lui Mihail Kogălniceanu în anii 1865–1867,* extras din „Arhiva românească", tom 9, București, 1943, p. 3).

salutare de pălărie pe piața Graben din Viena, în vara anului 1868"[5]. Prin urmare, momentul oraţiei funebre de la Ruginoasa, consumat după încă un lustru de vreme de la salutul formal vienez, eliptic de orice contact vizual sau scriptic între cei doi foşti colaboratori apropiaţi, se cuvine judecat raţional, nicidecum emoţional. Opt ani de îngheţ al relaţiilor bilaterale, fără a face uitată rodnica lor cooperare, asigura evocării postume prevalenţa virtuţilor dispărutului într-un limbaj clar, răspicat şi fundamentat prea puţin pe sentimente şi în chip covârşitor pe fapte; desigur, nu pe cele mărunte, ori cele datorate „deşertăciunilor", ori „slăbiciunilor inerente sărmanei noastre naturi umane" (Zulnia Sturdza), ci pe „*faptele mari, care sunt nepieritoare*"[6].

Dacă pentru omul şi cetăţeanul Cuza, posteritatea se deschidea atunci, sub privirile cernite ale mulţimii adunată la Ruginoasa din toate colţurile ţării[7], pentru domnitorul omonim începuse cu şapte ani mai devreme, când fusese trădat şi constrâns a abdica, pentru ca, apoi, să guste din experienţa nedreaptă şi amară a exilului[8]. Spre deosebire, însă, de înaintaşi, ca şi de urmaşi, interesaţi îndeobşte de conservarea şi prelungirea cât mai mult cu putinţă a funcţiei supreme, Cuza a demonstrat o excepţională detaşare de mirajul puterii cu orice preţ, apreciată ca atare de biografii săi de-a lungul vremii. A părăsit ţara – ale cărei fundamente instituţionale moderne le aşezase – cu demnitate, poate şi regrete, dar fără dorinţa răzbunării şi cu conştiinţa curată a mulţumirii de sine pentru tot ceea ce realizase în exerciţiul puterii, alături de vrednicii şi puţinii lui colaboratori loiali. Detaşarea de pupitrul de comandă însuşi o mărturisise, mai întâi, celui pe care încă îl mai socotea protector (împăratul Franţei)[9], apoi, în faţa reprezentanţei naţionale[10], pentru ca s-o şi anticipeze odată cu acceptul retragerii din guvern, la finele lunii ianuarie 1866, a ultimilor miniştri devotaţi lui, generalii Ion Em. Florescu şi Savel Manu. Iar sinceritatea intenţiei de a se retrage a fost confirmată epistolar şi de

---

[5] Răspuns ziarului „Românul", *Informaţiunile bucureştene,* nr. 71 (28 februarie 1870, p. 1 (apud Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu. Biobibliografie,* Editura Enciclopedică & Editura Militară, Bucureşti, 1971, p. 73, nota 563).

[6] Textul integral al discursului a fost reprodus în „Poporul", an III, nr. 158 (7 iunie), Bucureşti, 1873, p. 1.

[7] Alexandru Zub, *Posteritatea lui Cuza Vodă*, în vol. *Cuza Vodă. In memoriam,* coord. L. Boicu, Gh. Platon, Al. Zub, Editura Junimea, Iaşi, 1973, p. 581.

[8] Dumitru Vitcu, *Alexandru Ioan Cuza – anii exilului (1866–1873),* în vol. *Cuza Vodă. In memoriam,* p. 551–567; Idem, *11 februarie 1866: hermeneutica unei pretinse revoluţii*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", (AIIX), tom XXIX, Iaşi, 1992, p. 159–188.

[9] „Voi reintra bucuros în viaţa privată – îşi devoala el intenţia în cuprinsul scrisorii trimisă lui Napoleon III, la 1/12 octombrie 1865 – părăsind un tron pe care nici nu l-am visat, nici nu l-am căutat, pe care nu l-am datorat decât stimei compatrioţilor mei şi pe care nu l-am acceptat din prima zi decât ca o grea sarcină" (apud R. W. Bossy, *Agenţia diplomatică a României la Paris şi legăturile politice franco-române sub Cuza Vodă*, Bucureşti, 1931, p. 386).

[10] În cuprinsul Mesajului de deschidere a Camerei din 5/17 decembrie 1865, domnitorul declara solemn că, „fie în capul ţării, fie alături (…) voi sluji marile interese ale României" şi că niciodată propria-i persoană „nu va fi o împiedicare la orice eveniment care ar permite de a consolida edificiul politic la a cărui aşezare am fost fericit a contribui" („Monitorul oficial", nr. 270, 5/17 decembrie 1865, p. 1179; Constantin C. Giurescu, *op.cit.*, p. 361; Virginia Isac, *Contribuţii la o biobibliografie Alexandru Ioan Cuza*, Editura Junimea, Iaşi, 2005, p. 61).

bunul său prieten și colaborator V. Alecsandri, care-i mărturisea lui Alex. Hurmuzaki, la Cernăuți, scurt timp după momentul conspirativ, că „Domnia lui Cuza ajunsese pe drojdii. El însuşi o înţelesese şi *era decis să abdice la 8 martie (aceasta o ştiu din izvor sigur*)”[11].

Asemenea însușiri sau virtuți, rezumate și elogiate de Kogălniceanu în discursu-i funebru de la Ruginoasa, pot fi deplin înțelese prin asocierea propriilor evaluări, pe care pribeagul ex-domnitor le sintetizase în cuprinsul celor două scrisori[12] – lipsite de dorita finalitate – trimise succesorului său Carol I, în primăvara anilor 1867 și, respectiv, 1870. Prima dintre acestea solicita, pe un ton condescendent, dreptul reîntoarcerii sale la Ruginoasa, pentru rezolvarea unor chestiuni juridice și administrative, asigurând destinatarul de totala-i detașare și de prevenire a oricăror complicații politice, dar fără a uita să rezume înfăptuirile propriului mandat, în strictă corespondență cu obiectivele postulate de Divanurile ad-hoc ale Principatelor în anul 1857. Singurul său regret exprimat viza doar maniera în care-și încheiase misiunea, respectiv neputința de a fi predat însuși mandatul, acel „depozit sacru”, pe care-l primise din partea poporului, noului domnitor, ceea ce ar fi semnificat, în propria-i expresie, „*cea mai frumoasă recompensă și adevărata încununare a domniei mele*”[13].

Cea de a doua scrisoare, în cuprinsul căreia decența stilului epistolar lasă suficient loc unui ascuțit spirit critic (generat de blocarea intrării în țară în 1867) și reafirmării principalelor coordonate ale scurtului său mandat[14], era transmisă în împrejurările politice critice pentru destinatar, de care expeditorul – răsplătit, de curând, pentru jertfa autoimpusă de alegătorii mehedinteni – nu a dorit să profite, ilustrând astfel o conduită morală fără egal în analele istoriei naționale: „*Patriotismul meu, Principe, este deopotrivă cu a mea demnitate; el îmi interzice un demers care ar crea, este loc de a se teme, serioase încurcături Alteței Voastre și lealitatea mea mă osândește la surghiun. Nu pot da scumpei mele țări o dovadă mai reală a iubirii adânci ce am către ea, și Alteței Voastre o mărturie mai curată a simpatiilor mele pentru fericirea și dăinuirea ei*”[15].

Deloc gratuite, exagerate ori lipsite de suport real, confesiunile epistolare, fie și sintetice, transmise succesorului său, fără a acoperi și dimensiona ansamblul

---

[11] Il. Chendi, *Corespondența lui V. Alecsandri cu bucovinenii*, în „Convorbiri literare”, XL (1906), p. 955–959; Virginia Isac, *op. cit.*, p. 65.

[12] Ambele epistole sunt (re)publicate integral de Virginia Isac, *Principele Alexandru Ioan Cuza. Scrisori din exil, 1866–1873*, Editura Junimea, Iași, 2007, p. 17–19 și, respectiv, p. 85–87. Inițial, acele scrisori au fost tipărite de A. D. Xenopol în cunoscuta-i monografie *Domnia lui Cuza Vodă*, vol. II, Iași, 1903, p. 247–250 și 479–484, reluate de Constantin C. Giurescu, în *op. cit*., p. 430–431, 436.

[13] Virginia Isac, *op. cit.*, p. 18.

[14] Identic, pe fond, cu cel menționat în precedenta scrisoare, programul înfăptuirilor naționale reafirmat și cu această ocazie, cuprindea: „Unirea Moldovei cu Muntenia, crearea unei oștiri naționale, trei milioane de clăcași făcuți proprietari și înzestrați cu toate drepturile politice, înapoierea către țară a unei cincimi din pământul ei uzurpat de un cler străin, promulgarea unui Cod întemeietor al egalității civile, constituirea unei biserici naționale, instrucția publică făcută gratuită și obligatorie, concesia unor mari lucrări publice (drumuri, poduri, căi ferate), în sfârșit, autonomia țării” (*Eadem*, p. 85–86).

[15] *Eadem*, p. 86.

reformelor inițiate și înfăptuite pe durata mandatului[16], nici conduita exemplară a ex-domnitorului în exil[17], i-au singularizat personalitatea, proiectând-o exact în spiritul oraţiei funebre a lui Kogălniceanu. Dacă, totuși, s-ar afla voci dispuse a-i circumstanția oratorului partizanatul opiniei, desprins din calitatea-i de fost prim sfetnic al lui Cuza (în politica internă), din mulțimea elogiilor postume, ne îngăduim a reaminti pe cele exprimate de marele gazetar și analist politic, care a fost, precum se știe, „poetul nepereche", sau „luceafărul poeziei românești", Mihai Eminescu.

Consemnam, în cuprinsul unui studiu mai vechi[18], ca fiind improbabilă întâlnirea junelui poet cu domnitorul, în țară, înainte de 1866. Cu siguranță, însă, l-a văzut pe ex-domnitor la cumpăna anilor 1869–1870, când, împreună cu câțiva colegi de la Universitatea vieneză, i-a făcut o vizită la reședința-i temporară de la Ober-Döbling, spre a-i prezenta omagiul tinerimii române în noaptea dintre ani[19]. Iar primirea de care a avut parte, consemnată memorialistic, îi va fi sporit emoția și întărit sentimentele preexistente față de cel pe care avea să-l considere un autentic reper al moralității politice și al demnității naționale în spațiul românesc. Fără a mai stărui asupra altor detalii, cuprinse ulterior în „Curierul de Iaşi" din 18 martie 1877, Eminescu a afirmat despre Cuza, perfect îndreptățit, că a fost o *personalitate istorică exemplară*[20], iar epoca sa, deschisă de „*Adunarea mumă a țării*"[21], cum numea poetul Divanul ad-hoc al Moldovei din 1857, a calificat-o drept „*piatră de hotară*" în evoluția de ansamblu a societății românești și nu doar pentru veacul regenerării. Admirația fostului redactor al „Curierului de Iași", apoi al „Timpului", față de ex-domnitor, lipsită de accente hagiografice, se întemeia, predilect, pe câteva momente apreciate ca fundamentale pentru deplina înțelegere a biografiei și a operei omului politic Cuza și anume: secularizarea averilor mănăstirești; lovitura de stat din 2 mai; reforma agrară din 1864 și, în sfârșit, abdicarea-i silită din 11 februarie 1866.

---

[16] O trecere în revistă și a celorlalte reforme, necuprinse în cele două epistole, am realizat în paginile studiului *Cuza Vodă – „personalitate istorică exemplară*", publicat în volumul *160 de ani de la Unirea Principatelor. Oameni, fapte și idei din domnia lui Alexandru Ioan Cuza*, coord. Petronel Zahariuc, Adrian-Bogdan Ceobanu, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 2020, p. 37–64.

[17] Idem, *Alexandru Ioan Cuza. Virtuțile reformatorului și epilogul unei tradiții istorice,* în vol. *Alexandru Ioan Cuza. Abdicare și exil,* coord. Aurica Ichim, Editura Dark Publishing, București, 2019, p. 13–28; Aurica Ichim, *Exilul politic, o posteritate activă,* în *vol. cit.*, p. 29–60; Dan Toma Dulciu, *Alexandru Ioan Cuza la Viena. Secvențe din epoca exilului,* în *vol. cit.*, p. 95–138; Arh. Melania Cristina Cotoi, *Alexandru ioan Cuza la Florența,* în *vol. cit.,* p. 139–168; Iosif Herlo, *Alexandru Ioan Cuza la Heidelberg (1873). Pașii memoriei (1969, 1982, 2011),* în *vol. cit.*, p. 169–184.

[18] Dumitru Vitcu, *De la Cuza Vodă la Carol I. Meditații politice eminesciene*, în AIIX, tom XXXVII, Iași, 2000, p. 5–16; o versiune a aceluiași studiu, în *Cuza Vodă, versus Carol I în publicistica politică eminesciană,* în vol. *Regalitatea română. Perspective istoriografice,* coord. Mihai Ștefan Ceaușu, Liviu Brătescu, Simion-Alexandru Gavriș, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 2017, p. 47–62.

[19] Vasile Gherasim, *Eminescu la Viena*, în vol. *Mihai Eminescu. Studii și articole*, Editura Junimea, Iași, 1977, p. 144.

[20] M. Eminescu, *Opere*, tom. IX, *Publicistică, 1870–1877*, ediție critică și studiu introductiv de Petru Creția și Dimitrie Vatamaniuc, Editura Academiei, București, 1980, p. 343.

[21] *Eminescu. Sens, timp și devenire istorică*, coord. Gh. Buzatu, Ștefan Lemny și I. Saizu, Universitatea „Al. I. Cuza", Iași, 1988, p. 234–236.

În evaluarea fiecăruia dintre aceste momente, ca de altfel a tuturor inițiativelor și acțiunilor reformatoare, analistul a avut în vedere contextul politic intern și internațional nu tocmai prietenos Principatelor Unite. Să reamintim, doar, că două dintre obiectivele majore ale debutului în scaunul domnesc, recunoașterea externă a dublei alegeri și realizarea unificării administrative, au fost înfăptuite în condițiile dublei instabilități guvernamentale (la București și Iași) și ale unei primejdioase complicații politice externe, cărora Cuza și apropiații săi colaboratori le-au făcut față cu răbdare și tact nebănuite, spre a obține, în final, câștig de cauză. Organizarea primelor agenții diplomatice comune ale Principatelor Unite la Paris și Constantinopol, ulterior și la Belgrad, asociate eforturilor întreprinse de misionarii guvernamentali trimiși în alte capitale europene[22], au alternat cu inițiativele administrative și legislative în interior[23], imperativ necesare pe direcția deplinei unificări, în condițiile în care instrumentul juridic oferit de puterile garante și menit a înlesni armonizarea instituțională, Comisia Centrală de la Focșani, avea să-și dovedească ineficiența.

Anticipată prin suita măsurilor administrativ-organizatorice, adoptate în relația stat-biserică, încă din primul an al Unirii Principatelor, spre sensibilizarea diferențiată a celor doi mitropoliți (de la București și Iași)[24], secularizarea averilor mănăstirești, prin legea din 17/29 decembrie 1863, a generat efecte economice, sociale, politice, juridice și diplomatice, care, în pofida tuturor adversităților interne și externe, au consolidat poziția cabinetului inițiator condus de Kogălniceanu și, deopotrivă, a domnitorului. Aflându-i similitudini perfecte în țările catolice din occidentul european, Eminescu aprecia că acea lege era „*cu atât mai naturală și mai justă față de autorități ecleziastice străine poporului și statului nostru (...) Dreaptă sau nedreaptă, bună sau rea, secularizarea s-a aplicat în toate țările Apusului european*”[25].

Iar dacă secularizarea l-a preocupat, îndeosebi, ca o chestiune de ordin politic, următoarele două momente istorice focalizate, lovitura de stat din 2/14 mai, urmată de legea rurală din 14/26 august 1864, i-au prilejuit analistului subtile observaţii relative la natura relaţiilor sociale, revizuite pe fond, în spiritul cerințelor rostite de deputații pontași în „Adunarea mumă” a țării din 1857, concluzionând: „*Onoarea rezolvării acestei mari chestii revine domniei lui Cuza, sub auspiciile d-lui Kogălniceanu. Aplicarea s-a făcut, lucru extraordinar, fără zguduire*”[26].

În sfârșit, comentând urmările actului conspirativ din 11 februarie 1866, care, în opinia lui, pusese capăt „răsăritului de soare” al unei epoci ilustrată prin „*unul*

---

[22] Pentru detalii, vezi Dumitru Vitcu, *Diplomații Unirii*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Demiurg, Iași, 2019, *passim*.

[23] Idem, *Cuza Vodă – „personalitate politică exemplară”...* în *loc. cit.*, p. 39 și urm.

[24] „Am respectat și voiu respecta drepturile atât ale fiecărui cetăţean, cât şi a fiecărei puteri a statului, declara solemn Cuza, confruntat cu reacția adversă a înalților ierarhi, după adoptarea primelor măsuri reformatoare în plan bisericesc; însă voi şti a face să se respecteze şi drepturile care sunt date domnului […]. Prin urmare, suntem datori a ocârmui astfel ca fericirea întregii naţii să nu mai fie sacrificată la câţiva nemulţămiţi”. Era avertismentul dur ce prefața prima mare reformă în domeniu ce avea să se petreacă la finele anului 1863 (Laurențiu Stamatin, *Stat și biserică în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, Editura Junimea, Iași, 2011, p. 42–43).

[25] M. Eminescu, *Opere*, vol. XI, *Publicistică*, p. 153–154, 232.

[26] *Ibidem*, vol. XIII, p. 42–43.

dintre domnii cei mai patriotici dintre câți au fost vreodată în țările Dunării române”[27], același Eminescu îndrepta veritabile filipice împotriva făptuitorilor și beneficiarilor acelei felonii nocturne, ce marca sfârșitul unei tradiții și etape istorice, totodată, pentru societatea românească, domnia electivă. Cât despre actul trădării domnitorului tocmai de către cei care trebuiau să-l apere și care aveau să fie răsplătiți de succesorul lui prin acordarea de grade, ranguri și decorații (semnificând transformarea păcatului în virtute), constituia, în opinia sa o crimă, cu efecte nefaste asupra spiritului public. „*Vor trece veacuri* – scria el la 27 februarie 1882 în «Timpul» – *şi nu va exista român căruia să nu-i crape obrazul de ruşine ori de câte ori va răsfoi istoria neamului său la pagina lui 11 februarie şi stigmatizarea acelei negre felonii va răsări pururea în memoria generaţiilor, precum în orice an răsare iarba lângă mormântul vândutului domn*”[28]. Prin urmare, culpabilizarea nu viza doar pe făptuitori și beneficiari, ci era extinsă asupra întregii clase politice, armată și societate civilă, degradate moral sub impactul acțiunii conspirative.

Oricât de subiective ar părea unora și/sau altora opiniile admirative ale gazetarului și analistului politic Eminescu față de epoca și personalitatea lui Cuza, raportate mereu și prin contrast la imaginea societății românești de după încheierea brutală a istoricului mandat, acestea își au perfectă acoperire în timp, validând integral și cu asupra de măsură afirmațiile lui Kogălniceanu din mai sus pomenitul discurs. Prestația și conduita sa politică, într-o perioadă istorică pe cât de scurtă pe atât de densă, s-au ilustrat printr-o operă de vaste proporţii, numită construcție națională și semnificând temelia statului român modern și întărind simbolistic aforismul poetic: „*Cât or fi români pe lume/ Cât va fi pe cer un soare/ A lui Cuza mare nume/ Să fiți siguri că nu moare*” ! (V. Alecsandri). Cu prilejul jubileului unui demisecol de la înfăptuirea Unirii Principatelor, în contextul dezbaterilor publice circumscrise proiectului de eternizare a memoriei fostului domnitor, prin înălțarea unei statui în Iași, la București apărea – sub îngrijirea publicistului George Albert Tacid – „Almanachul ilustrat 1909”, consacrat aproape în integralitate elogierii mandatului istoric, a conduitei politice și a faptelor sale, contrapuse, după modelul lui Eminescu, celor ale succesorului Carol I. Între altele, editorul-autor evidenția trăsăturile de caracter ale domnului Unirii, pe care le întâlnim, îndeobște, remarcate la toți biografii săi nepătimași: „*Mare prin inima sa, prin energia și destoinicia sa, Cuza Vodă s-a distins nu mai puțin prin caracterul său cu adevărat românesc. Bărbăția, lealitatea și francheţea erau însuşirile de căpetenie ale acestui caracter*”[29].

Radiografiat din varii perspective, chipul unificatorului de ţară, căruia A.D. Xenopol i-a înălțat cel dintâi monument istoriografic[30], avea să fie surprins și

---

[27] *Ibidem*, p. 64.

[28] Fără a ignora lovitura de stat din 1864, săvârșită de Cuza, Eminescu aprecia că pretinsa „crimă de la 2 mai a fost un act de curaj; cea de la 11 februarie, un act de laşitate (…) și istoria nici unui popor din lume nu a scuzat vreodată laşitatea” (M. Eminescu, *Opere politice,* ediție integrală alcătuită și îngrijită de Cassian Maria Spiridon, Editura „Timpul”, Iași, 2011, p. 1403).

[29] G. A. Tacid, *Marele Domn Alexandru Cuza*, în „Almanachul ilustrat 1909”, Tipografia „Bukarester Tagblatt”, București, 1908, p. 15.

[30] A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă,* 2 vol., Tipografia Editurii „Dacia”, Iași, 1903.

de N. Iorga, în ceea ce a fost latura instructivă a unei conduite politice fără de seamăn în istoria naţională[31]. Personificată, îndeobşte, prin numele şi faptele sale, epoca Unirii s-a impus (și a rămas) în istoria naţională ca etalon pentru ritmul, bogăţia, varietatea şi profunzimea prefacerilor înnoitoare pentru societatea românească, proces din a cărui dinamică nu puteau lipsi disputele, dezacordurile, derapajele sau abuzurile, uneori previzibile, alteori şi regretabile, influenţând diferenţiat, ca durată sau consistenţă, ansamblul împlinirilor.

Iar dacă istoria universală i-a reţinut numele în rândul făuritorilor de state moderne, istoria naţională, recunoscătoare, l-a înscris, cu îndreptăţire, pe Alexandru Ioan Cuza printre cele mai înalte spirite care au reprezentat interesele majore româneşti în lume, interese afirmate, susţinute şi apărate, deopotrivă, în exerciţiul puterii ca şi în exil, lăsând posterităţii, nu doar imaginea „*neuitatului părinte şi binefăcător*", în fericita expresie a lui Nicolae Iorga, ci şi pe aceea de reper inconfundabil al demnităţii şi verticalităţii morale în viaţa publică şi politică românească, nu doar pentru epoca regenerării.

ALEXANDRU IOAN CUZA: CONDUITE POLITIQUE ET ŒUVRE RÉFORMATRICE UNIQUES DANS L'HISTOIRE NATIONALE

Résumé

L'Époque de l'Union (1859–1866), bien que très courte et personnifiée par le nom et les exploits du premier prince régnant des Principautés Roumaines élu par le pays, Alexandru Ioan Cuza (1820–1873), s'imposa et resta dans l'histoire nationale comme référence pour le rythme, la richesse, la diversité et la profondeur des transformations réformatrices pour la société roumaine. Le passage d'un siècle et demi depuis la mort du prince-fondateur de l'État roumain moderne, ramena en actualité la valeur et la dimension d'une œuvre réformatrice sans précédent, par rapport à ses prédécesseurs, mais aussi à ses successeurs à la position suprême dans l'État, renforçant ainsi la prévoyance que le grand homme politique, historien et diplomate M. Kogălniceanu exprima, à l'occasion des funérailles de feu le prince régnant, à Ruginoasa, le 29 mai 1873: "… et tant que ce pays aura une histoire, la plus belle page sera celle de Alexandru Ioan I!"

La validité et l'objectivité de l'affirmation tiennent au fait que les relations personnelles entre les deux anciens collaborateurs prirent fin définitivement et irrémédiablement, dès janvier 1865, conséquence des intrigues politiques (tissées par des

[31] „Cuza, nota istoricul, n-a fost un om solemn, pompos, formalist. Nu învăţase nicăieri eticheta Habsburgilor şi ceremonialul lui Carol Quintul, sau al lui Filip Tenebrosul; nu ştia şi nu voia să ştie cum se orânduiesc la un jubileu faetoanele, de la cel mai măreţ oaspete străin, până la cel din urmă lingău de curte. Eticheta a suferit continuu de pe urma unui domn care se cufunda bucuros în rândurile mulţimii ca să afle, ca să îndrepte, ca să pedepsească şi să mângâie..." Trăindu-şi astfel şi ultimii ani de viață, Cuza a ilustrat ca nimeni altul că „e dator un suveran să-şi rişte situaţia pentru a da o soluţie curajoasă problemelor mari ale timpului" și că „jertfa pe care ai făcut-o odată pentru binele neamului și al țării n-ai dreptul s-o retragi" (N. Iorga, *Oameni cari au fost,* vol. I, ediție de Ion Roman, Editura pentru Literatură, București, 1967, p. 239–244).

adversaires communs), qui imposèrent alors la démission du gouvernement Kogălniceanu. Les gens sont passés, mais les réformes et le souvenir de leurs exploits demeurent.

Résumant, à travers deux correspondances envoyées à son successeur, Charles I, ses propres réussites, les nombreuses réformes qu'il réalisa avec ses collaborateurs dévoués, Cuza ne mentionna que les plus importantes: l'Union de la Moldavie avec la Valachie; la création d'une armée nationale; la réforme agraire et l'attribution des terres aux paysans; la sécularisation des fortunes monastiques; la rédaction des Codes civil et pénal; la réforme de l'église nationale; la réforme de l'éducation de tous degrés, avec un enseignement primaire obligatoire et gratuit; la concession des grands travaux publics (routes, ponts, voies ferrées); la reconnaissance extérieure d'une autonomie politique et administrative élargie pour les Principautés Unies et, bien sûr, bien d'autres, non mentionnées épistolairement, mais bien connues aujourd'hui grâce aux efforts successifs de quelques générations d'historiens et chercheurs politiques: de M. Kogălniceanu, M. Eminescu ou A. D. Xenopol, jusqu'à N. Iorga, Alexandru Lapedatu, Constantin C. Giurescu etc. Ces exploits-là restèrent indélébiles dans la mémoire collective, de même que la déchéance et son exil, révélant une conduite politique et morale exceptionnelle dans l'histoire des Roumains, amplifièrent la sympathie populaire envers Cuza, lui assurant le vêtement de la légende.

S'appuyant sur les plus significatives sources historiographiques du domaine, l'étude ci-jointe reconstitue le profil moral, du point de vue politique, d'Al. I. Cuza, afin de nuancer, singulariser et actualiser l'image de celui qui sut représenter et défendre, avec fermeté et responsabilité, les intérêts roumains dans le monde, tant dans l'exercice du pouvoir, que dans l'exil, sans se laisser tenté par la potentielle récupération de la dignité politique perdue, avec des conséquences imprévisibles pour la société roumaine, qui se trouvait alors dans une crise (politique) interne prolongée.

GEOGRAFIILE PIERDUTE ALE LUI GHEORGHE LAZĂR

LIVIU BORDAȘ

Cuvinte-cheie: Gheorghe Lazăr, geografie, manuale manuscrise, școli românești, tipografie.
Keywords: Gheorghe Lazăr, geography, manuscript textbooks, Romanian schools, printing.

Lipsa manualelor de geografie pentru școlile românești din Transilvania (și, în general, din Imperiul Habsburgic) a fost resimțită de mai mulți dintre cei care, la începutul secolului al XIX-lea, erau preocupați de chestiunea educației naționale. Nu știm deocamdată nimic despre eventuale manuale manuscrise în limba română (nu în latină) folosite la școlile din Blaj, deschise în anul 1754. În ultimele decenii ale secolului precedent circulaseră în formă manuscrisă câteva manuale traduse după autori occidentali: Patrick Gordon (prelucrat de Gheorghios Fatseas), Christian Nicolaus von Winsheim (identificare probabilă a autorului anonim) și Claude Buffier. Ultimul dintre ele, tălmăcit de Amfilohie Hotiniul (c. 1730 – c. 1800), e singurul care a ajuns să fie tipărit, în anul 1795, la Iași. Circulația lui în Transilvania a fost însă mult mai limitată decât în Principate[1].

Unul dintre cei care au căutat să facă dreptate locului geografiei în programa școlară prin asigurarea unor manuale în limba română a fost Gheorghe Lazăr (1779/82–1823). Interesul lui pentru această disciplină e pomenit în studiile ce i-au fost dedicate, dar mai degrabă în mod marginal în raport cu importanța pe care o avea[2]. De aproape un secol, de la lucrările lui Gheorghe Bogdan-Duică, cele mai informate asupra acestui subiect – deși nu i se acorda o atenție particulară –, nu s-a făcut un progres în privința lui. Și mai puțin e amintit în studiile consacrate istoriei preocupărilor geografice la români. Se cuvine așadar să revizităm tot ceea ce se cunoaște despre subiect și, deopotrivă, despre contextele lui: pe de o parte, contextul formării intelectuale și al activității culturale ale lui Lazăr, pe de alta, cel al dezvoltării preocupărilor pentru geografie – și în special pentru geografia lumii – în cultura română[3].

---

[1] L. Bordaș, *Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește. Geografia universală a lui Buffier (Iași, 1795)*, în Ana-Voica Bojar, Ion Victor Velculescu, Hans-Peter Bojar (eds.), *Cătălina Velculescu. O viață dedicată cercetării manuscriselor*, Școala Ardeleană / Eikon, Cluj-Napoca, 2022, p. 42–76. V. și articolul complementar *Ecourile geografiei lui Johann Hübner în cultura română*, în „Revista de istorie și teorie literară" (București), XV–XVI, nr. 1–4, 2021/1–4, 2022, p. 113–124.

[2] În cea mai bună monografie care i-a fost consacrată e numit „primul profesor de filosofie în limba română, de istorie națională și de geografie, de gramatică a limbii românești". Emilia Ștefan Milicescu, *Gheorghe Lazăr (1782–1823)*, Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 218.

[3] Anul 2023 marchează împlinirea a două secole de la moartea lui Gheorghe Lazăr. E improbabil că românii se vor gândi la el așa cum au făcut-o cu ocazia centenarului. Studiile asupra lui stagnează de multă vreme, iar interesul pentru el pare înghețat într-o searbădă efigie oficială. Nu se mai cunoaște omul de dincolo de statuie. Ba chiar, lucrările unui recent simpozion omagial care i-a fost

GEOGRAFIA MATEMATICĂ

Printre manualele pe care Lazăr le pregătește în 1810 – când își prelungește cu încă un an studiile la Viena – se număra și o „geografie matematică pentru copii", tălmăcită din ungurește[4]. Traducătorul român al Camerei aulice vieneze, Pavel Ramonțai, căruia i-a fost trimisă – alături de celelalte manuscrise ale sale – ca să fie evaluată, o găsește reușită și bună pentru a fi introdusă în școală. Prin urmare, manualul a fost transmis episcopului Vasile Moga (1774–1845), care însă nu l-a tipărit. Nu știm dacă a rămas la episcopie sau a fost recuperat de către Lazăr, dar după aceea nu se mai găsește vreo mențiune despre el în niciunul dintre izvoarele cunoscute.

Lăsând la o parte vrăjmășia lui Moga față de mai învățatul său subaltern, un motiv al nepublicării manualului ar putea fi apariția în anul 1811, chiar la Sibiu, în traducerea arhimandritului valah Nicodim Greceanul, a cărții *Învăţături de multe ştiinţe folositoare copiilor creştineşti*. Originalul grec îi aparținea lui Polyzois Kontos (c. 1760–c. 1821) din Ioannina, care era dascăl în Țara Românească. Alături de învăţături religioase, morale şi de istorie biblică, cartea cuprinde şi noţiuni generale de cosmografie și geografie, grupate în capitolele finale: „Pentru Ceriu", „Pentru Pământ şi pentru Dobitoace", „Pentru Saduri, Copaci şi Erburi", „Pentru Metaluri", „Pentru Mare", „Pentru Rotocolul Pământului", „Pentru Atmosferă, adecă Văzduh", „Pentru Înpărăţiile Evropii"[5]. Acestea puteau fi socotite suficiente pentru nevoile de atunci ale școlilor aflate sub oblăduirea episcopiei ortodoxe a Ardealului. Pe lângă noțiuni generale, globale, ele se raportează cu predilecție la părțile apusene ale lumii. Se găsesc câteva referiri și la tărâmurile mai îndepărtate ale Asiei, numită „cea bogată", dar despre ai cărei locuitori se spune doar că sunt „negri gălbenicioşi". „Indiile" erau cunoscute de cei vechi. Unul dintre cele patru oceane este „Ocheanul Răsăritului sau Indicesc", în care „să coprinde Marea Chinei, a amândurora Indiilor, a Arabiei şi Arhipelagos". Pomenindu-se insulele mai mari, e dată drept exemplu „Iaponion, în partea dea dreapta a Chinei". Cel mai înalt munte este „picul ce să zice al lui Adam, în ostrovul Ceilan"[6].

---

dedicat, tocmai la Avrig, se situează, în ansamblul lor, la un nivel al *status quaestionis* depășit de foarte mult timp. Prezenta cercetare a survenit în cadrul unui alt proiect (v. secțiunea introductivă a articolului din volumul dedicat Cătălinei Velculescu, p. 42–45), dar e oferită acum ca o contribuție la cunoașterea lui Lazăr în întâmpinarea bicentenarului.

[4] „Mathematische Erdbeschreibung für Kinder", „Erdbeschreibung, aus dem Hungarischen übersetzt". Traducerea a fost finalizată în mai 1810. Avram Sădean, *Date nouă despre Gheorghe Lazăr*, Tiparul Tipografiei diecezane gr.-ort. române, Arad, 1914, p. 21–22, 24–25. Textul lui Sădean a fost republicat de Titus Lateș în „Revista de filosofie" (București), LXV, nr. 2, 2018, p. 145–164. Documentele anexate au fost republicate în G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu (ed.), *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, Tip. Jockey-Club, București, 1924, p. 163–176 (173, 175).

[5] *Învăţături de multe ştiinţe folositoare copiilor creştineşti cei ce vor vrea să înveaţe şi să ştie Dumnezeiasca Scriptură.* Aşăzate de Dascalul Polyzoi Kontu Ioannitul şi typărite în Vienna, 1806, Ioann Bart, Sibiu, 1811, p. 114–157. Urmează ediția a doua a cărții. Prima ediție a apărut tot la Viena, în 1803. Kontos preda în Țara Românească începând din anul 1804. Cu excepția primului și a ultimului, capitolele cosmo-geografice au fost reproduse de Zaharia Carcalechi în „Bibliotecă romanească" (Buda), IX, decembrie 1834, p. 34–55.

[6] *Ibidem*, p. 134, 137, 140, 145, 146, 147. „La Asia, Africa și America, sânt prea multe Înpărății și Domnii, care pentru scurtare le tăcem." (p. 155).

S-a susținut, pe bună dreptate, că, în lipsa manuscrisului lui Lazăr și a altor indicii, nu se poate identifica izvorul sau izvoarele pe care le-a urmat[7]. O ipoteză foarte plauzibilă este că acesta reprezenta o traducere a unuia dintre manualele după care învățase la liceu, între 1798 și 1805.

În cei trei ani ai ciclului gramatical (1798–1801), la Liceul regiu academic din Cluj, studiase geografia Ungariei, a Transilvaniei și, respectiv, ale celorlalte țări de sub coroana Austriei[8]. Ciclul retoric l-a urmat la gimnaziul regesc catolic din Sibiu, unde a intrat direct în cel de-al doilea an (*superiore clase Humanitatis*). În primul an se studia, un semestru, globul pământesc (*Geographia matematica de usu sphaerae, et globi*), iar un semestru, pe planisferă, țările germane care nu sunt supuse coroanei austriece. În cel de-al doilea an, un semestru restul Europei și un semestru celelalte părți ale globului: Asia, Africa, America etc.[9] Subiectele examenelor sunt cunoscute din broșura tipărită în acest scop. În primul semestru Lazăr a fost ascultat din geografia Europei, exceptând Austria, iar în cel de-al doilea din geografia Asiei, Africii, Americii și Indiei australe[10]. În primul an al ciclului filosofic (1802–1804), din nou la Cluj, a studiat „auxiliis historicis" – printre care se număra și geografia –, iar în următorul numai „historia"[11].

„Geografia matematică" ar putea așadar să fie manualul după care se preda în primul an de umanioare. E tocmai anul pe care Lazăr îl sărise. S-a presupus că ar fi studiat singur materiile și ar fi dat doar examenele, dar matricula nu oferă niciun indiciu în această privință. Coincidența este însă mai mult decât grăitoare, justificând ipoteza că manualul tradus la Viena fusese lucrat de el, individual, cu un deceniu mai devreme.

Un manual introductiv de „geografie matematică" nu putea cuprinde prea mult despre geografia fizică a lumii. Foarte probabil, pe lângă noțiunile fundamentale despre globul pământesc, acesta se ocupa cu precădere de Imperiul Habsburgic și, respectiv, de Transilvania.

GEOGRAFIA TRANSILVANIEI

De altfel, în perioada profesoratului la proaspăt înființatul Seminar teologic din Sibiu (din martie 1811 până în octombrie 1815), Lazăr alcătuiește un „compendiu de geografie a Transilvaniei" pentru folosul școlarilor români[12]. Din

[7] G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare" (București), s. III, t. I, 1924, p. 135–293 (176).

[8] *Norma regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae*, Typis Martini Hochmeister, Cibinii, 1781, p. 52, 56, 58, 60. Matricolele lui Lazăr au fost publicate de Ion Mateiu, *Lămuriri privitoare la viața lui G. Lazăr*, în *Viața și opera…*, p. 226–248 (240); text reluat în propriul volum, *Gheorghe Lazăr. Pagini de pomenire*, Cluj, 1936, p. 7–38 (26). V. și G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, în *loc. cit.*, p. 144, 145, 146.

[9] *Norma regia…*, *op. cit.*, p. 62, 69, 71.

[10] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 144, 147, 250, 251 (la p. 249–252, conținutul broșurii).

[11] I. Mateiu, *op. cit.*, p. 238, respectiv p. 24.

[12] „Compendium geographiae Transilvaniae", „opusculum Geographicum in usum Scholarum Valachicarum". Ioan Lupaș, *Episcopul Vasile Moga și profesorul Gheorghe Lazăr*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice" (București), s. II, t. XXXVII, 1914–1915 [1915],

câte se poate deduce din context, el este compilat după surse germane[13]. La 11 martie 1815 îl trimite spre aprobare Cancelariei aulice din Cluj, care îl transmite pentru evaluare protopopului Ioan Lemeni (1780–1861), viitorul episcop greco-catolic. Fostul său coleg de la liceul piariștilor îl apreciază ca fiind util învățământului, dar mai mult în virtutea faptului că nu exista un manual similar în limba română. Trimis apoi, la 17 iulie, episcopului Moga pentru a fi tipărit, a avut și el aceeași soartă ca prima geografie.

Tot în anul 1815 începe să compună un manual Iosif Iorgovici (1792–1820), primul profesor de geografie al Preparandiei din Arad, întemeiată în 1812. El a fost copiat de elevi și de alți profesori. Copia cunoscută e intitulată *Manuscriptum geographiarum matematicae, physicae ad politicae*[14]. Din păcate, tocmai când se ivea perspectiva de a-l tipări[15], o moarte prematură l-a secerat pe Iorgovici[16]. Manualul lui a fost folosit și de următorul profesor de geografie, Alexandru Gavra (1797–1884), care a și vrut să-l tipărească, la Sibiu, în anul 1833 („*Gheografia matematică, fysică și politică*, din 52 de coale, în proază"), dar fără succes[17]. Au încercat din nou, la tipografia din Buda, Petru Maller Câmpeanu (c. 1800–1893) în 1835, și Constantin Diaconovici Loga (1770–1850) în 1837[18]. Geografia politică se limita – conform programei școlare – la continentul european.

---

p. 867–924 (906–908). Documentele au fost republicate în *Vieața și opera…*, p. 177–200 (182, 183, 184–185, 187).

[13] *Ibidem*, p. 183. Unii au considerat – fără temei – că primele două geografii sunt de fapt una și aceeași operă. De exemplu, E.Ș. Milicescu, *op. cit.*, p. 266.

[14] Vasile Popeangă, *Un secol de activitate şcolară în părţile Aradului (1721–1821)*, C.C.E.S., Arad, 1974, p. 274–275; Idem, *Înființarea Preparandiei din Arad în context pedagogic-cultural european*, în „Ziridava" (Arad), XXV/1, 2010, p. 149–162 (160), republicat în Idem, *Studii despre Preparandia din Arad*, Vasile Goldiș University Press, Arad, 2011, p. 9–36 (30–31).

[15] Când Uroș Nestorovici, inspectorul școlilor ortodoxe, a dat dispoziție ca profesorii să-și tipărească manualele. V. „Înștiințare", în Constantin Diaconovici Loga, *Chiemare la typărirea cărţilor romaneşti, şi Versuri pentru îndreptarea tinerilor*, Typariul Crăeștii Universități a Ungariei, Buda, 1821, p. 3–8 (4, 5).

[16] După moartea lui, consiliul profesoral hotărăște ca manualele să fie legate și păstrate în arhiva oficială a școlii pentru a fi tipărite dacă se va găsi un sponsor. Teodor Botiș, *Istoria Şcoalei Normale (Preparandiei) şi a Institutului Teologic Ort.-Român din Arad*, Ed. Consistoriului, Arad, 1922, p. 396.

[17] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. XII. *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, partea I, Socec, București, 1906, p. 180–181. Și, din nou, în 1838, cu ajutorul domnitorului Alexandru Ghica. Vasile Popeangă, Eduard Găvănescu, Victor Țîrcovnicu, *Preparandia din Arad*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1964, p. 21, 37–40, 48; V. Popeangă, V. Țîrcovnicu, *Tendinţe de orientare ştiinţifică a învăţământului în Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în Ilie Popescu Teiușan (coord.), *Din istoria pedagogiei româneşti. Culegere de studii*, II, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, p. 171–188 (178–179, 181). Pentru eforturile lui Gavra de-a lungul anilor, Iosif Pervain, *Alexandru Gavra, întemeietor al „Societăţii bibliograficeşti" (1833) şi al revistei „Ateneul românesc" (1835)*, în Idem, *Studii de literatură română*, Dacia, Cluj, 1971, p. 237–272 (despre *Gheografia* la p. 239n, 255). În anul 1877 Gavra l-a dăruit bibliotecii Preparandiei (înregistrat acum ca *Manuscriptu geografiei după părere și semne*), dar i s-a pierdut urma în anii epurării bibliotecii Episcopiei din Arad de către comuniști. O altă copie se păstrează la Carloviț (Voivodina), în Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim-Karlovcima, S.F., doc. 289/1818; V. Popeangă, *Un secol de activitate şcolară în părţile Aradului*, *loc. cit.*

[18] Cel dintâi a încercat să publice o geografie pentru școlile preparandiale, dar fără să obțină aprobarea. Cel de-al doilea propune tipărirea unei geografii. Endre Veress, *A Budai egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai: 1780–1848. A dokumentumokat gyüjtötte, összeállította és ismertetökkel ellátta*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, p. 409, 416. Întrucât amândoi sunt legați

În aceeași perioadă (1814–1815), se tipăresc la Buda cele două volume ale unei geografii universale, compilate de negustorul brașovean Nicola Nicolau (1762–1837), pornind de la mai vechiul manual publicat de Amfilohie[19]. E foarte probabil ca Lazăr să-l fi întâlnit pe autor, în decembrie 1811, când merge la Brașov, sau cu ocazia unor vizite ulterioare, care trebuie să fi existat dar au rămas neconsemnate în documente[20]. Nicolau îl pomenește în *Gheografia*, în capitolul despre Transilvania, atunci când vorbește despre Sibiu: „Aici iaste și Seminariu de Clirici, de leagea grecească pravoslavnici, a cărora Profesor iaste Domniia Sa Gheorghie Lazar”[21].

CURSURILE DE GEOGRAFIE DIN ȘCOALA DE LA SF. SAVA

Lazăr nu a renunțat, totuși, la ideea publicării unui manual de geografie. În anii 1818–1822, la Colegiul Sf. Sava din București, a predat în diferite forme și această materie. În anaforaua Eforiei Școalelor din 10 decembrie 1817, postul pe care urma să-l ocupe el includea și „un mic curs de geografie” ținut după-masa. Circulara domnitorului se referă la el ca „o parte din gheografie”. O scrisoare a eforilor către domn (din 6 martie 1818) îi precizează conținutul: „gheografia istoricească pe harte”[22]. În a sa *Înștiințare* către tinerii doritori de învățătură, publicată peste câteva luni, Lazăr descria pe scurt programa școlară ce urma să fie predată în școală. Pe cea de-a doua treaptă a studiilor se va învăța „gheografiia globului pământului”, iar pe cea de-a treia „gheografiia despre toată fața pământului, cu toate părțile ei”[23]. O ultimă treaptă, consacrată tagmelor filosoficești mai înalte și acelora iuridicești, ar fi urmat să fie introdusă mai târziu. După cum sunt descrise cele două cursuri de geografie, ele trebuiau să se ocupe de aceeași materie pe niveluri diferite de dificultate: introductiv și avansat.

Nu știm însă prea multe despre cum s-a materializat acest plan. Unul dintre elevii săi, Petrache Poenaru (1799–1875), pomenește geografia numai între „învățăturile preliminare”, alături de gramatică, aritmetică și desen, urmate apoi de

---

(ca elev și, respectiv, profesor) de Preparandia din Arad, e foarte probabil să fie vorba de manuscrisul lui Iosif Iorgovici.

[19] Ne-am ocupat de ea în o serie de trei articole: „Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau”, „Nicola Nicolau și opera lui geografică”, „Imaginea Indiei în primele cărţi de istorie şi geografie tipărite în românește. *Gheografia* lui Nicola Nicolau (Buda, 1814–1815)”, în curs de publicare.

[20] La sfârșitul anului 1815 se mută la Brașov, unde rămâne până în 1816. E interesant de observat că, printre autorii frecventați de Lazăr, se numără și unul dintre cei traduși de Nicola Nicolau: Joachim Heinrich Campe (1746–1818). G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, în *loc. cit.*, p. 163, 174–175, 234–235.

[21] *Gheografia sau scrierea pământului*, tomu I, Crăiasca Tipografie a Universitatei Ungariei, Buda, 1814, p. 48. Alături de episcopul Vasile Moga și de directorul școlilor Moise Fulea. La Blaj îl pomenește doar pe episcopul Ioan Bobb. Și Iosif Iorgovici e enumerat printre profesorii Preparandiei din Arad. *Ibidem*, p. 46.

[22] V.A. Urechia, *Istoria şcólelor de la 1800–1864*, t. IV, Imprimeria Statului, Bucuresci, 1901, p. 196–198; „Anaforalele Eforilor și nizamurile lui I. Caragea Vodă privitoare la deschiderea școalei lui G. Lazăr”, în *Vieața și opera…*, p. 204–211 (204, 209, 210).

[23] *Înștiințare. De toată cinstea vrednică tinerime*, În Sfânta Mitropolie. Typ. Râm. 1818 Avgust, 2 ff.; republicată în *Vieața și opera…*, p. 17–22 (21); reproducere anastatică, cu un studiu introductiv de Titus Lateș, în „Revista de filosofie” (București), LXV, nr. 2, 2018, p. 131–136, 137–144.

„studiile speciale” de filosofie, matematică, topografie și mecanică[24]. Pentru că marea majoritate a auditorilor lui Lazăr nu avea necesarele cunoștințe pregătitoare, acesta a început să țină, pe lângă cursuri, și un fel de conferințe generale. „Aşa vorbind, Lazăr se preumbla prin diferite regiuni ale științei, semănând în calea cunoștințelor istorice și geografice descripțiunile cele mai curioase”[25]. Foarte probabil, Poenaru se referă la primii ani ai școlii.

Știm că Eufrosin Poteca (1786–1858), care predase deja la începătorii din școala grecească, ținea lecțiile de geografie pe lângă Lazăr până în 1820, când e trimis la Universitatea din Pisa[26]. Ele trebuie să reprezinte cursul pentru începători. Ion Heliade Rădulescu (1802–1872) îl ajuta la aritmetică și geometrie. De la acesta din urmă știm că, în anul academic 1820–1821, Lazăr a predat „geografia astronomică” după un manual scris de el însuși[27], ceea ce trebuia să reprezinte un curs destinat elevilor mai avansați. Nu avem informații precise despre lecțiile pe care le-a ținut în ultimul an academic, cât a mai rămas la Sf. Sava. Continuând școala lui Lazăr de-a lungul celui de-al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, Heliade a predat și geografia politică, și geografia astronomică[28]. Nu e deloc lipsit de îndreptățire să vedem în aceste cursuri o continuare a celor ținute de profesorul său.

---

[24] P. Poenaru, *Georgiu Lazaru si scoala romana*, în „Annalile Societatei Academice Romane” (București), IV, 1871 [1872], p. 111–125 (120); republicat în *Viața și opera…*, p. 276–294 (291).

[25] P. Poenaru, *op. cit.*, p. 119; *Viața și opera…*, p. 289.

[26] „Cuvântul spus de E. Poteca la examenul public în școala de la Sf. Sava” (20 iulie 1827), în *Filosofia cuvântului şi a năravurilor, adică Logica şi Itica elementare, cărora să pune înainte Istoria filosoficească*, scrise întâi latineşte de lăudatul profesor Io. Gottlieb Ainekie, fiind în catedra de filos. din Alla [i.e. Halle], apoi traduse în limba elinească de dumnealui Marele Ban Grigorie Brâncoveanul, iar acum în limba românească de Eufrosin Dimitrie Poteca, ierom. şi profesor de filosofie de la Bucureşti spre povăţuire la lecţiile sale de filosofie, Crăiasca Tipografie a Universităţei Ungariei, Buda, 1829, p. 362–367; republicat în Eufrosin Poteca, *Scrieri filosofice*, ed. de Adrian Michiduță, Aius, Craiova, 2008, p. 173–183 (177). V. și discursul rostit în fața domnitorului Grigore Ghica în ziua de Paște (15 aprilie 1827), în *Ibidem*, p. 163–166 (164). De asemenea, textul autobiografic scris în 1829; C. Rădulescu-Motru, *Din autobiografia lui Eufrosin Poteca*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare” (București), s. III, t. XII, 1943 și extras, p. 21; republicat în E. Poteca, *op. cit.*, p. 53–97 (58). Faptul e confirmat de Ion Heliade Rădulescu, *Georgiu Lazăr*, în „Binele public” (București), II, nr. 136, 22 mai 1880, p. 1–2; nr. 137, 23 mai 1880, p. 1–2; nr. 138, 25 mai 1880, p. 1–2; editat în *Opere*, III, ed. de Vladimir Drimba, Minerva, Bucureşti, 1975, p. 614–629 (623 n).

[27] Informații comunicate epistolar lui George Barițiu și redate de acesta în continuarea republicării primei versiuni a articolului despre Lazăr al lui Heliade Rădulescu („Curierul românesc”, nr. 64, 66, 1839). „Familia” (Oradea), nr. 10, 5/17 septembrie 1865, p. 121–123 (122); text republicat în *Viața și opera…*, p. 262–263 (263). Heliade spune „în timpul revoluțiunii lui Vladimirescul până s-a bolnăvit”.

[28] „Domnului Marelui Banu M. Ghica, capul Departamentului din Neuntru, Presidentul Eforiei scholeloru etc. etc. etc.”, „Foaie pentru minte, inimă și literature” (Brașov), nr. 22, 28 mai 1840, p. 169–175; nr. 23, 2 iunie 1840, p. 177–182; nr. 24, 9 iunie 1840, p. 185–192 (172); republicat într-o formă revăzută cu titlul „Project pentru instrucția publică, adresat Banului M. Ghica ca president al Ephoriei”, în J.R., *Diverse*, Typographia Heliade și Associati, Bucuresci, 1860, p. 191–239 (199); editat în Ion Heliade Rădulescu, *Opere*, I, ed. de Mircea Anghelescu, Univers Enciclopedic, București, 2002, p. 471–497 (475). De asemenea, *Mémoires sur l'histoire de la régénération roumaine ou sur les événements de 1848 accomplis en Valachie*, Librairie de la propagande démocratique et sociale, Paris, 1851, p. v; editat în *Opere*, I, *op. cit.*, p. 831–1222 (836) și *Issachar sau laboratorul. Scriere sociale, politică şi litterară*, București, 1859, p. 62; editat în *Opere*, II, *loc. cit.*, p. 211–467 (358n). V. și „Prefață”, în I. Eliad, *Grammatică românească* [Samuel Filtsch, Sibiu], 1828, p. V–XXXIV (XXIII, XXVI); editată în *Opere*, I, *loc. cit.*, p. 295–315 (307, 309).

O GEOGRAFIE A LUMII?

Într-un apel la subscriere din anul 1822, printre cărțile pe care voia să le tipărească, Lazăr anunța și o geografie (precedată de un manual de filosofie și unul de matematică și, respectiv, urmată de o istorie universală)[29]. Neajunsurile și sănătatea l-au împiedicat să-și ducă proiectul la împlinire. Manuscrisele sale, luate cu el la Avrig, s-au pierdut[30]. S-a păstrat, în biblioteca Universității din București, doar manuscrisul manualelor de aritmetică și trigonometrie (nu și geometria), ambele datate 26 februarie 1821. În mod ciudat, în lista operelor sale – păstrate sau pierdute –, au fost incluse numai manualele de matematică și filosofie (logică și metafizică)[31]. E însă neîndoielnic că și cele de geografie și istorie universală trebuie să fi existat, căci Lazăr predase ambele materii.

În lipsa altor informații, nu putem decât să speculăm asupra acestui ultim manual. Ce fel de geografie era: istorică, a globului, astronomică?[32] S-ar putea crede că e vorba de cea din urmă, despre a cărei existență ca manual avem știre. Dar aceasta reprezenta o ramură foarte specială a disciplinei. E puțin probabil să fi fost avută în vedere în contextul publicării unor manuale fundamentale, destinate cât mai multor elevi. În schimb, e mai probabil ca, la fel ca în cazul istoriei, să fie vorba de o geografie a lumii, fizică și politică: cea care corespunde cursului avansat pomenit în *Înștiințare*. O astfel de geografie studiase Lazăr în cel de-al doilea an al ciclului umanioarelor, la colegiul din Sibiu.

Izvoarele ei nu pot fi însă identificate. Între cărțile lui Lazăr care au fost salvate nu se mai găsește vreo geografie. Doar un vechi lexicon enciclopedic pentru ofițeri, ingineri, artileriști și navigatori, care avea anexat un dens dicționar geografic[33]. Iar din

---

[29] „Estractu din Appellulu la subscriere pentru publicarea unui curs de mathematica ce era gata a se pune sub tipariu, de Georgiu Lazaru, in annulu 1822", anexă la P. Poenaru, *op. cit.*, p. 123–124 (124); republicat în *Viața și opera…*, p. 26–28 (28). Originalul foii volante nu pare să fie cunoscut până astăzi.

[30] Preotul Avrigului, Vasiliu Macsim, care moștenise o parte a cărților lui Lazăr (probabil de la preotul Ioan Racotă, cumnatul celui din urmă), avea împreună cu ele și niște „manuscrise care conțin studii de școală ale lui Lazăr" (foarte probabil, doar o mică parte din manuscrisele sale). Toate au ajuns în 1884 în posesia lui Ilarion Pușcariu, la Sibiu, dar despre manuscrisele școlare nu s-a mai auzit nimic. I. Pușcariu, *Un manuscris vechiu aflat în biblioteca lui George Lazar*, în Idem, *Documente pentru limbă și istoriă*, tomul I, Tipariul Tipografiei Archidiecesane, Sibiu, 1889, p. 1–29 (2). Cercetări aprofundate în arhiva Mitropoliei Ardealului ar putea redescoperi aceste manuscrise (și, poate, chiar pe unele dintre cele rămase acolo în perioada sibiană a lui Lazăr).

[31] De exemplu, *Scrierile lui Gheorghe Lazăr*, în *Viața și opera…*, p. 350–351.

[32] E.Ș. Milicescu afirmă că preda doar „geografia practică", *op. cit.*, p. 213.

[33] *Geographischer Anhang*, în Johann Rudolph Fäsch, *Kriegs-, Ingenieur-, Artillerie- und See-Lexicon*, Friedrich Hekel, Dresden - Leipzig, 1735, p. 1105–1174. V. Ioan C. Băcilă, *Catalogul bibliotecii lui G. Lazăr. După cărțile aflătoare în Biblioteca Academiei Române*, în *Viața și opera…*, p. 338–348 (342–343). Catalogul conține 73 de titluri. La întoarcerea lui Lazăr în Transilvania, vama estima numărul cărților pe care le aducea cu sine la circa 300. Un catalog manuscris mai vechi, alcătuit de Ilarion Pușcariu, cuprinde 80 de opere (incluzând, probabil, și vechi cărți manuscrise românești). În același miscelaneu se află manuscrisul dării de seamă, publicate apoi în volumul sus-citat, într-o notă a căruia Pușcariu vorbește – la 25 decembrie 1884 – despre 120 de bucăți moștenite de V. Macsim. B.A.R., ms 221, f. 181–183 și, respectiv, 146–158 (146r, 156r). Cf. N. Georgescu-Tistu, *Bibliografia literară română*, Imprimeria Națională, București, 1932, p. 140–141. Alte 13 volume au fost

domeniul istoriei universale, numai o cronologie tipărită cu două secole înainte[34]. Se cuvine a ține cont de faptul că acestea sunt cărți care nu și-au găsit cumpărător. Geografiile și istoriile, pe care cu siguranță Lazăr le avea, trebuie să fi fost unele dintre primele lucrări vândute după moartea lui. Pierderea cărților, alături de cea a manuscrisului, închide calea de a cunoaște cu certitudine conținutul acestei geografii universale în limba română – a cincea despre care avem știre până acum[35].

Îi putem însă deduce prezumtiv conținutul în temeiul celei mai plauzibile ipoteze. Așa cum planul de învățământ din *Înștiințarea* lui Lazăr îl adapta pe cel din *Norma regia*, e foarte probabil că și manualele le urmau pe cele din școlile frecventate de el[36].

Manualul după care se preda în gimnaziul regesc catolic din Sibiu era reprezentat de o impozantă operă, de peste o mie de pagini, *Introductio in orbis hodierni geographiam*, publicată de pastorul lutheran slovac Ján Tomka-Sásky (1692–1762), care a fost și un important pedagog[37]. A apărut în anul 1748 și a fost republicată postum, în 1777, într-o ediție revăzută, care a mai avut câteva reeditări. Tomka-Sásky era discipol al unui alt important geograf slovac, Matej Bel (1684–1749), cunoscut cu numele latin Matthias Belius, unul dintre marii iluminiști și enciclopediști central-europeni. Și *Compendium Hungariae geographicum* (1753; ed. IV, 1792) al acestuia fusese folosit ca manual în gimnaziul din Sibiu. Amândoi erau patrioți ungari, dar fără obnubilarea conștiinței apartenenței etnico-lingvistice[38].

Asemenea tradiției geografice în care se înscria, Tomka-Sásky acordă Europei un loc privilegiat: după numărul de pagini ea stă într-un raport de 2,3:1 față de toate celelalte continente luate împreună, crescând la 2,5:1 în cea de-a doua ediție[39]. Lucrarea este foarte sistematic alcătuită, dar dominată de principiul

descoperite de Onisifor Ghibu, în 1942, în casa unei strănepoate din Avrig, printre cărțile vechi folosite la aprinsul focului, iar mai târziu au fost donate Muzeului Avrig. O. Ghibu, *Contribuţii la istoria revoluţiei din 1821. Legăturile dintre Gheorghe Lazăr şi Tudor Vladimirescu* [1963], în „Biserica Ortodoxă Română" (București), C, nr. 3–4, 1982, p. 340–375 (341). Într-o listă din anul 1964 cu piesele care i-au fost solicitate pentru expoziția jubiliară a Universității din București sunt menționate 15 cărți. Arhivele Naționale, ANIC, Fond personal Onisifor Ghibu, inv. 1835, nr. 560, f. 194. Pentru detalii, v. introducerea cărții sale neterminate despre Gh. Lazăr; *Idem*, nr. 563, f. 13–16 și interviul „Momente inedite din activitatea lui Gheorghe Lazăr", în Simion Săveanu, *Enigmele Bucureștilor*, Ed. pentru Turism, București, 1973, p. 90–104 (92–95).

[34] Giovanni Nicolò Doglioni, *Compendio historico universale di tutte le cose notabili successe nel Mondo, dal principio della sua creatione sin'hora*, Nicolò Misserini, Venezia, 1622, 960 + 242 p. Ultima ediție a cărții; prima apăruse în 1594.

[35] Fără a o număra pe cea a lui Iosif Iorgovici, care se limita la Europa.

[36] S-a avansat ipoteza că manualul de istorie universală ar fi putut folosi, printre altele, și manualul profesorului clujean Martinus Bolla, *Primae lineae historiae universalis, in usum studiosae juventutis claudiopolitanae*, I–III, Typis et Sumptibus Martini Hochmeister, Claudiopoli, 1798–1799. Avram Andea, *Date noi privind biografia intelectuală a lui Gheorghe Lazăr (1779–1823)*, în „Ziridava" (Arad), X, 1978, p. 293–308 (300, 306–307).

[37] Gábor Boros, *A nagyszebeni állami fögymnasium történelme*, Reissenberger, Nagy-Szeben, 1896, p. 57–58.

[38] De altfel, dacă e să judecăm după numele părinților, Tomka-Sásky pare să aibă origini saxone din partea tatălui (Tomka de Szászkeő) și vlaho-morave din cea a mamei (Ráchel Blahová).

[39] Circa 550 de pagini versus circa 240, respectiv aproape 680 versus aproape 270. În cea de-a doua ediție, Europa ocupă singură primul volum, iar restul lumii pe cel de-al doilea.

enumerării, care în volumul secund devine adesea unul al listei. De exemplu, despre religiile din India se spune că sunt trei: mahomedană, păgână și creștină. Sunt tratate apoi foarte pe scurt, în câte o propoziție, după ceea ce cuprinde fiecare. Hinduismul – încă nebotezat ca atare – se împarte în patru „secte", care sunt de fapt cele patru clasice caste[40].

Dacă opera lui Tomka-Sásky se afla în biblioteca lui Lazăr, e mai mult ca sigur că a fost printre cele dintâi cărți care și-au găsit cumpărător atunci când familia a scos-o la vânzare.

MOȘTENIREA LUI LAZĂR ȘI DINCOLO DE EA

Preocuparea pentru instrumentele didactice necesare geografiei va fi continuată de unii dintre elevii lui Lazăr: Teodor Paladi (180?–185?), Ion Heliade Rădulescu, Grigore Pleşoianu (1808–1857) și Iosif Genilie (1801–1851)[41].

După plecarea lui Lazăr, începând din anul 1823, Paladi preda la clasele începătoare ale Colegiului Sf. Sava. În 1826, el publică un „abecedariu lancasterian" intitulat *Table pedagogice după împrumutata învățătură*, care cuprindea „silabismu, lectură, prescurtare de aritmetică, gramatică, geografiă, istoriă şi alte diferite cunoştinţe imprimate în table de părete"[42]. A devenit atât de rar, încât, de foarte multă vreme, majoritatea celor care l-au pomenit cred că s-a pierdut cu totul[43]. Într-un apel publicat cu doi ani mai devreme Paladi scria că, pe

[40] *Introductio in orbis hodierni geographiam ad adcuratissimas quasque calcographorum tabulas, methodo quantum eius fieri licuit facili, directoque ordine, adnexa simul naturalis atque civilis regnorum habitus descriptione*, opera ac studio Joannes Tomka Szászky, usibus nobilis adolescentiae accomodata, Litteris Francisci Antonii Royer Typography, Posonii, 1748, p. 607–624 (615, 624); *Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam, plurimis in locis emendata, novisque aucta supplementis*, opera ac studio Ioannis Severini, tomus alter, editio secunda, Impensis Ioannis Michaelis Landerer, Posonii et Cassoviae, 1777, p. 727–749 (738, 748–749).

[41] Despre Paladi și Heliade, ca elevi ai lui Lazăr și ca profesori, vorbește deja Petrache Poenaru, *Cuvânt zis în școala națională de la Sf. Sava la examenul public din 28 august 1832*, în „Curierul românesc" (București), IV, nr. 61, 4 septembrie 1832, p. 229–232 (229). Pleșoianu a fost întâi elev al lui Lazăr, iar apoi al lui Heliade. V. *Dialog între doi tineri romanești*, în „Bibliotecă romanească" (Buda), partea IV, 1830, p. 33–40 (35). Despre Genilie – venit și el din părțile Sibiului – ca elev al lui Lazăr (fapt ignorat de aproape toți cei care au scris despre el), v. [Dionisie Romano], *Cuvânt zis la înmormântarea reposatului Serdar Iosif Genilie, profesor al colegiului național din București. Anul 1851, Dechemvrie 31*, în „Ecul eclesiastic" (București), II, nr. 4, decembrie 1851, p. 16.

[42] Descriere după un exemplar din biblioteca Mitropoliei din București. Dimitrie Iarcu, *Analele bibliografice române. Repertoriu chronologicu*, Imprimeria Statului, București, 1865, p. 32; ed. II, *Bibliografia chronologica romana*, 1873, p. 28. A fost tipărit pe cheltuiala Casei Școalelor de către tipografia de la Cișmeaua Mavrogheni a stolnicului Răducanu Clinceanu. Însă prima traducere și încercare de tipărire a tablelor lancasteriene o făcuse, cu câțiva ani mai devreme, un alt elev al lui Lazăr, Daniel Tomescu, ajutat de Heliade. I. Heliade Rădulescu, *Daniel Tomescul*, în „Binele public" (București), nr. 147, 6 iunie 1880, p. 1–2; republicat în *Vieața și opera…*, p. 264–270 (267); *Opere*, III, *loc. cit.*, p. 406–412 (408–409).

[43] Se pare că singurul exemplar păstrat e cel care se afla în muzeul Institutului de Cercetări Pedagogice din București. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intelectualii români din Principate și cultura greacă. 1821–1859*, Ed. Eminescu, București, 1979, p. 170. Nici din *Table lancasteriene moldovenești*, publicate în 1822 la Tipografia Duhovnicească din Chișinău (în 600 de exemplare), nu s-au păstrat decât trei dintre cele 34 de planșe (B.R.V., IV, p. 152). Ele au fost traduse de Iacov Hâncu

lângă citire, scriere, aritmetică și catehism, preda și „elemente de geografie politică, pe scurt și de istorie universală”[44]. Într-adevăr, cele unsprezece table geografice se ocupă de geografia politică. Cele douăzeci de table de istorie universală sunt împărțite în istoria veche (împărățiile asirienilor, perșilor, elinilor și romanilor) și cea nouă[45]. Sursa lor este franceză, printr-un intermediar grec[46].

E interesant că în același an a fost tipărit, prin Zaharia Carcalechi, un abecedar despre care se spune că ar fi fost alcătuit de Lazăr, în 1820, dar a cărui autenticitate a fost contestată[47]. El cuprinde și câteva noțiuni de geografie, mitologie și istorie. Dacă în cele trei pagini de istorie, Orientul nu trece dincolo de Mesopotamia și Persia, în cele două de geografie se spun și câteva lucruri despre părțile mai îndepărtate ale lui: „Asia este bogată de mirosuri și de petrii scumpe”, „să laudă [...] pietrile și aromaticele Indiei” și „mai mare cetate în toată lumea este Nanki în China”[48].

Așa cum am văzut, geografia a fost una dintre materiile predate de Heliade la Colegiul Sf. Sava, din 1822 până în 1825 sau, poate, chiar până în 1828. Despre manualele pe care le alcătuise știm ceva din puținele referințe ale autorului.

și Teodor Bobeică după o versiune rusă, adaptată de către arhiepiscopul Filaret (Vasilii Drozdov), a tablelor folosite în Anglia. Acestea se limitau însă la scriere, citire și aritmetică, obiectele inițiale ale sistemului de predare lancasterian. Sistemul s-a îmbogățit apoi cu noțiuni din alte materii, pentru a se aplica în cele din urmă aproape tuturor materiilor. Cu câțiva ani mai devreme, în S.U.A. se publica o cărțulie care pleda pentru introducerea în sistem a unei clase integrale de geografie. Charles C. Andrews, *Lancasterian Geography,* Samuel Wood & Sons, New York, 1820.

[44] *Către toți iubitorii de lumină compatrioți* [Tipografia colegiului Sf. Sava, București, 1824], 16 f. (B.R.V., III, p. 441–442).

[45] După descrierea succintă a lui Ilie Popescu Teiușan, *Învățământul lancasterian în școala românească*, în Stanciu Stoian (red.), *Clasici ai pedagogiei universale și gîndirea pedagogică românească*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1966, p. 249–314 (278–279, 280 – facsimil după prima tablă geografică).

[46] În 1819 Nicolae Rosetti-Roznovanu l-a adus de la Paris la Iași pe Gheorghios Cleobulos, grec din Filipopole, în vederea deschiderii unei școli lancasteriene. El finanțase și tipărirea celor 73 de table scoase de Cleobulos la Paris. Acestea au fost suplimentate la Iași, în 1820, cu table de aritmetică și catehism (B.R.V., III, p. 362–363; IV, p. 150). G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr, loc. cit.*, p. 286–287. Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Ed. Academiei, București, 1971, p. 88–93. O parte dintre table au fost traduse în românește, dar au rămas în manuscris. I. Popescu Teiușan, *op. cit.*, p. 258, 260. O altă traducere a făcut mitropolitul Veniamin Costachi, *Table pentru povățuirea copiilor dupre noul chip a să învăța unul pre altul*, Tip. Sf. Mitropolii, Iași, 1825, dar se cunoaște numai una dintre table (B.R.V., III, p. 480; IV, p. 316), deși colecția completă e semnalată într-o bibliotecă privată.

[47] De Heliade, deși alți elevi ai lui Lazăr, precum Petrache Poenaru și Ion Gherasim Gorjan, au acceptat-o. Discuția continuă până în timpurile noastre. Cea mai argumentată pledoarie împotriva paternității a fost făcută în 1916 de către Onisifor Ghibu, care a identificat mai multe bucăți preluate din alte cărți (C-tin Diaconovici Loga, *Ortografia,* 1818; Dimitrie Țichindeal, *Fabule,* 1814; *Bucoavna* româno-germană de la Sibiu, 1788; *Regule scolasticești,* 1808). O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, ed. de Octav Păun, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1975, p. 88–99, 254–255. Capitolelor de geografie, mitologie și istorie nu le-a găsit un prototip, dar crede că nu puteau să fie scrise decât de cineva care trăia în Imperiul austriac. Argumentele sale sunt, totuși, circumstanțiale și se bazează, în majoritate, pe o imagine prestabilită a lui Lazăr, de la care se așteaptă fie să nu se fi coborât la compilarea unui abecedar, fie să fi compus unul absolut original, la înălțimea intelectuală a unui profesor universitar. Problema va putea fi clarificată de o analiză lingvistică și stilistică a cărții (a acelor părți din ea care nu sunt preluate de altundeva).

[48] Gh. Lazăr, *Povățuitoriul tinerimei către adevărata și dreapta cetire*, Crăiasca Typografie a Universit. Ungariei, Buda, 1826, p. 75–77 și, respectiv, 78–81. A fost retipărit în 1833.

Înșirând cărțile didactice realizate în acei ani, Heliade scria că a „dat încă și o geografie politică și alta astronomică”[49]. În alte locuri scrie: „am făcut sau am cules o geografie politică și matematică”[50] și „compusei sau culesei o geografie politică și astronomică”[51]. Se înțelege așadar că a compus și, respectiv, a cules o geografie politică și una astronomică. Adică, pe prima a elaborat-o el însuși, într-o măsură mai mare sau mai mică, în timp ce a doua reprezenta integral o compilație. Manuscrisele, incomplete sau neterminate, a două manuale de geografie – matematică și, respectiv, generală – s-au păstrat în arhiva lui[52], dar nu e clar dacă e vorba de acestea sau de altele lucrate mai târziu, poate pornind de la ele[53].

Grigore Pleșoianu a predat la Școala Națională din Craiova, de la deschiderea ei, în 1826, până în 1832 (cu o pauză între 1828 și 1831, când a fost închisă) și la școala din Cerneți, din 1833 până în 1836. Cu un an mai devreme publicase un abecedar greco-român în al cărui titlu preciza că, printre altele, cuprinde și „idei gheograficești”. Bucățile (bilingve) despre geografie, mitologie și istorie sunt cvasi-identice cu acelea din cartea de citire atribuită lui Gheorghe Lazăr[54]. Aceasta înseamnă că *Povățuitoriul tinerimei* fie urmează un izvor comun, dacă e într-adevăr opera lui Lazăr, fie a preluat textul de la Pleșoianu, dacă e o contrafacere a lui Carcalechi. Mult mai mult spațiu consacră geografiei o carte de citire pentru elevii claselor primare, prelucrată de dascălul craiovean după *Premières connaissances à*

---

[49] Ion Heliade Rădulescu, *Critica*, II, în „Curierul românesc” (București), nr. 38, 1847; reluat în Idem, *Litteratura. Critica*, I, Typographia Eliade si associati, Bucuresci, 1860, p. 39–47 (39).

[50] Scrisoare către C-tin Negruzzi din 27 iulie 1836, în „Muzeul Național” (București), nr. 36–37 și Supliment, 4 și 18 noiembrie 1836, p. 141–149; editată în I. Heliade Rădulescu, *Scrieri lingvistice*, ed. de I. Popescu-Sireteanu, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1973, p. 84–99 (91–92). Textul integral, după manuscris, în Idem, *Scrisori şi acte*, ed. de G. Potra, N. Simache şi G.G. Potra, Minerva, Bucureşti, 1972, p. 16–25 (17–18).

[51] I. Heliade Rădulescu, *Daniel Tomescul*, în *op. cit.*; republicat în *Viața și opera…*, p. 264–270 (266); *Opere*, III, *op. cit.*, p. 408.

[52] B.A.R., ms 4312, *Elementuri de gheografie matimatică*, 18 f.; ms 4196, *Geographie generală pentru schoalele Romaniei. Approbată de onor. Ministeru al Instrucţiunii Publice prin actul sub no. …*, 56 f., incomplet. Cel dintâi e datat de G. Ştrempel din prima jumătate a secolului, părându-i-se a fi un manuscris de tinerețe, iar cel de-al doilea de la mijlocul secolului. *Catalogul manuscriselor românești*, III, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1987, p. 374, 416. În timp ce primul manual cuprinde doar noțiuni de geografie matematică, cel de-al doilea este un manual de geografie fizică, cu unele elemente de geografie politică, acoperind toate continentele. Primul ar trebui comparat cu fragmentul de geografie fizică, scris în 1826, alături de alte bucăți școlare, în ms 4277, f. 1–11v, copiat probabil de Constantin Palama. *Ibidem*, p. 403.

[53] În 1870 a tipărit un manual de geografie, care intră în librărie la 1 octombrie. „Tipograful român” (București), nr. 16–17, 15 august; nr. 20, 1 octombrie 1870. V. și I. Heliade Rădulescu, *Scrisori şi acte*, în *op. cit.*, p. 184, 185; *Scrisori inedite ale lui I. Heliade Rădulescu către preotul Cosma Moşescu din Brăila între anii 1857–1872*, publicate de Emil Vîrtosu, „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare” (București), s. III, t. IX, 1938–1939 [1940], p. 187–248 (221, 222, 225, 228). Dar nu se regăsește în bibliografia scrierilor sale. *Bibliografia românească modernă. 1831–1918*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 231–236. Și nici în Dimitrie Iarcu, *Bibliografia chronologica romana*, *op. cit.*, p. 132–137.

[54] Grigorie Pleșoianu și Georghie Librier, *Abețedar grecoromanu cu frumoase dialoguri, rugăciuni, legi moralicești, idei fyzicești, gheograficești și istoricești*, București, 1825, p. 85–95; reeditare, *Abecedar greco-romanesc…*, 1834, p. 106–116.

l'usage des enfants qui commencent à lire (1808) a educatorului Pierre Blanchard (1772–1856)[55].

În 1829, Pleșoianu avea pregătită pentru publicare o „Gheografie pe scurt', tradusă din f[ranțuzește]"[56]. În anul următor, când se afla la București – din cauza molimei –, anunța că se află sub tipar, cu cheltuiala Eforiei Școalelor, un manual de „*Gheografie cu Cosmografia* împreună şi cu toate hartele trebuincioase foarte pre larg"[57]. Era probabil o stratagemă pentru a aduna prenumeranți (care trebuiau să se adreseze lui Heliade, la *Curierul românesc*). S-ar putea ca manuscrisul unui curs de *Geografie universală despre glob*, predat în 1828 la aceeași școală, să fie acest manual al lui Pleșoianu[58].

Alte manuale manuscrise se redactează și se folosesc la începutul deceniului următor în școlile „înalte" din București și Iași. Pacea de la Adrianopol și regimul regulamentar au deschis o nouă eră și pentru învățământ. Sunt primele cărți de geografie alcătuite de autori români care vor avea șansa, în anul 1834, de a fi tipărite. Ele sunt scrise de alți profesori care trecuseră Carpații: Florian Aaron (1805–1887) la Colegiul Sf. Sava și Vasile Fabian Bob (1795–1836), la Gimnaziul Vasilian[59].

---

[55] În 1826 cartea a ajuns la cea de-a noua ediție. S-a spus că Pleșoianu trebuie să o fi cunoscut în școala de la Sf. Sava. Ilie Popescu Teiușan, *Grigore Pleșoianu (1808–1857)*, în *Din istoria pedagogiei românești. Culegere de studii*, [I], Ed. de Stat Didactică și Pedagogică, București, 1957, p. 285–329 (313). Despre India: „India copprinde multe staturi, din care ale mai din tâiu sânt: Indostanul, Vizapur, Golcond, Bisnagar, Ava, Pegu, Aracan, Siam, Cambogu, Tunkin și Coșinșina". Vorbind despre egipteni între cele mai vechi popoare ale lumii: „Istoriea ne arată și alte popoare cu mult mai vechi de cât Egypțienii: spre pildă Haldeii, și Indienii; însă acestea nu sânt de cât numai niște vechimi încurcate și cu îndoeale căci nici un monoment nu mărturisește adevărul..." *Cele dintâiu cunoştinţe pentru trebuinţa copiilor care încep a citi*, traduse din franţozeşte şi adăogate de Grigorie P. Pleşoianul [s.n., s.l.], 1828, p. 84, 96–97 (ediție nouă, 1833).

[56] *Cărțile ce să află în școala Națională a Craiovii, traduse și compuse gata ase da la lumină cu acest fel' de litere*, în G. Pleșoianu, *Abeţedar' franţezo-romanesc' pentru tineri începători*, a doă ediție, Libreria lui George Petrovici, București, 1829, p. [57]. Foarte probabil, Pleșoianu este unul dintre cei la care se referă Heliade, în 1828, când, adresându-se membrilor Societății Literare, scrie: „voi compuneți și traduceți geografii, istorii, filosofie, matematică și legi". Dedicația la *Grammatică românească, op. cit.*, p. III–IV (III).

[57] *Cărțile ce sânt sub tipar*..., în G. Pleșoianu, *Frumoase dialoguri franţezo-româneşti*, [s.n., s.l.], 1830, coperta IV (B.R.V., III, p. 702).

[58] B.A.R., ms 4189, *Geografie universală despre glob și predată în Școala Națională din Craiova*, 40 f. (lipsă primele 4 f.). A fost scrisă între 2 martie și 18 octombrie 1828. G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, III, *op. cit.*, p. 373. E o geografie a continentelor (fără Oceania). Despre India, la p. 58–60. Judecând după faptul că Germaniei i se acordă mai mult spațiu decât celorlalte țări europene, s-ar părea că sursa primă trebuie să fie un manual german. V. și ms 4193, f. 2–9v, conținând un text fragmentar cu noțiuni de anatomie și geografie, provenind de la același donator. *Ibidem*, p. 374.

[59] Nu știm după ce manual se preda în gimnaziul greco-catolic din Beiuș, întemeiat în anul 1828 de către episcopul Samuil Vulcan. Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș. 1828–1928*, Tip. Doina, Beiuș, 1928, p. 114, 123, 133–134. Și în unele școli primare din Principate începuse a se preda geografia încă de pe vremea lui Lazăr. E cazul celei înființate de marele vornic Alecu Calimachi pe moșia sa Slobozia (ținutul Tutova), sub îndrumarea unui „dascal sistematicesc" adus din Transilvania. Într-un document din 1819 e pomenită printre materii și „o scurtă gheografie". N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI. *Cărți domnești, zapise și răvașe*, partea II, Socec, București, 1904, p. 53–54. De asemenea, în clasele II–V ale școlii de la Goleşti (județul Argeș), unde a predat Florian Aaron între anii 1826 și 1830 (dar geografia extra-europeană urma a se învăța abia în clasa a V-a). A. Florian, *Annunciatio / Înștiințare*, reprodusă de George Fotino, *Şcoala din Goleşti*

În 1835 se tipărește și manualul lui Iosif Genilie (cu o reeditare în 1855), primul profesor titular de geografie și cel dintâi cu o amplă activitate publicistică pe tărâmul disciplinei[60]. El trebuie să fi fost redactat mai devreme, căci autorul lui preda la Sf. Sava cel puțin din anul 1828. Și la Iași, manualul lui Vasile Fabian era gata în 1831, așteptând tiparul[61] și fiind folosit în Gimnaziul Vasilian[62]. În anul 1837, când Eforia Școalelor hotărăște alcătuirea unor noi table lancasteriene, Genilie e însărcinat cu redactarea părții geografice[63]. În 1838 traduce și adăogește *Atlas historique, généalogique, chronologique et géographique*, publicat de Emmanuel de Las Cases (1766–1842), sub pseudonimul A. le Sage, care a cunoscut nenumărate ediții începând din 1802. Era tot o sarcină oficială, dar tipărirea a început abia în toamna anului 1843 și nu știm sigur cum s-a terminat[64]. În 1841, publică și un manual pentru școlile primare, care a avut trei ediții, iar apoi, într-o nouă versiune, alte șase ediții, până în 1859. La sfârșitul anului 1848, Eforia, hotărând că e nevoie de o „geografie mai completă pentru clasele gimnaziale", îl însărcinează pe Genilie să o alcătuiască prescurtând lucrarea lui Adriano Balbi (1782–1848), dar ulterior îi cere să traducă geografia unui autor mai nou, Victor Duruy (1811–1894)[65].

Odată cu manualele lui Aaron, Fabian și Genilie începe o tradiție didactică a tipăririi geografiei universale în limba română. Istoria manualelor rămase în manuscris nu se încheie aici[66], dar tradiția tipăririi se va îmbogăți și îmbunătăți continuu de-a

---

(1826), în Ilie Popescu Teiușan (coord.), *Din istoria pedagogiei românești*, II, *op. cit.*, p. 214–243 (225–227); *Despre examenul ce au dat copiii în Şcoala de la Goleşti la 31 martie 1830*, în „Albina românească" (Iași), nr. 33, 4 mai 1830; reprodus în *Reflector peste timp. Din istoria reportajului românesc,* I. *1829–1866*, ed. de George Ivaşcu, Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1964, p. 4–5 (4).

[60] Gh. Adamescu, *Scrierile lui Iosif Genilie, cu o privire asupra celor mai vechi scrieri de geografie în româneşte*, în „Buletinul Societății Geografice Române" (București), XXII, sem. I, 1901, p. 82–105. Acest prim studiu care i-a fost dedicat afirma însă, în mod eronat, că „învățământul geografiei în școală" nu a existat până la Genilie.

[61] *Statistica învățăturilor publice în Moldova*, în „Albina românească" (Iași), nr. 14, 18 februarie 1832; republicat în Th. Codrescu, *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. X, Buciumul Român, Iași, 1888, p. 395–397.

[62] V.A. Urechia, *Istoria scólelor de la 1800–1864*, t. I, Imprimeria Statului, Bucuresci, 1892, p. 202, 213, 252.

[63] *Ibidem*, p. 359–360.

[64] Dacă tipărirea a fost finalizată, atlasul rămâne un subiect încă nestudiat. Nu apare în lista lucrărilor lui Genilie, din *Bibliografia românească modernă*, II, *op. cit.*, p. 406–407 (și nu l-am putut găsi nici altundeva în cuprinsul celor patru volume ale lucrării). Ar putea fi cel care îi este atribuit librarului și tipografului Friedrich Walbaum, *7 Charte: Planiglobu, Europa, Asia, Africa, America, Oceania, Țera Românească* (Lit. Valbaum, București, 1844). D. Iarcu, *Analele bibliografice române*, *op. cit.*, p. 53; *Bibliografia chronologica romana*, *op. cit.*, p. 49. Nu știm precis nici după care ediție (pomenită ca „atlasul 'Le Saj', cel de zece table") s-a făcut traducerea. Nicolae Isar, *Ideile social-politice ale lui Iosif Genilie, profesor la Colegiul național „Sf. Sava"*, în „Studii. Revistă de istorie" (București), XXVI, nr. 6, 1973, p. 1251–1262 (1256–1257); republicat în N. Isar, *Modelul apostolatului. Dascălii de la „Sf. Sava"*, Ed. Universitară, București, 2017, p. 170–188 (178–180).

[65] V.A. Urechia, *Istoria scólelor de la 1800–1864*, t. II, Imprimeria Statului, Bucuresci, 1892, p. 356, 357; t. III, 1894, p. 21. Nu mai citâm titlurile manualelor lui Genilie, căci ne-am ocupat de ele într-un alt articol de viitoare apariție.

[66] Câteva exemple relevante:

În anul școlar 1835–1836, profesorul Chiriță Barbu (alias Barbovici) de la Școala Centrală din Craiova prefera să predea nu după manualul proaspăt tipărit, ci după manualul său manuscris. Mihail

lungul secolului al XIX-lea, răspândindu-se și în alte centre școlare: Blaj (din 1842), Brașov (din 1854), Sibiu (din 1864), Brăila (din 1871), Bistrița (din 1872), Craiova (din 1877), Arad (din 1880), Pitești (din 1881) și Cernăuți (din 1882). După cum se vede, continuă să domine ardelenii, care tipăresc chiar și în alte centre ale Imperiului Habsburgic, la Viena (1871), Graz (1874) și Budapesta (1877, 1882, 1898).

Paulian, *Din trecutul Liceului Carol I din Craiova. Începuturile şcoalei*, în „Ion Maiorescu" (Craiova), nr. 7–8, 1933, p. 9–59 (53, 55–56).

Din anul școlar 1836 s-a păstrat un succint curs de geografie (matematică, naturală și politică) ținut de Nicolae Bălășescu (1806–1880) la proaspăt înființatul Seminar al Sf. Mitropolii din București. B.A.R., ms 692, f. 113–128; ms 776, f. 213–225v (copie de Ioan Belciugățeanu). Ion Bianu et al., *Catalogul manuscriptelor românești*, II, Socec și Sfetea, București, 1913, p. 442; III, Scrisul românesc, Craiova, 1931, p. 52. Din biblioteca Seminarului provine și ms 1613, *Method nou de a învăța gheografia cu lesnire, făcut cu întrebare și cu răspundere*, 85 f., datat, vag, de la începutul secolului al XIX-lea. G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, II, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 14. De comparat cu ms 3595, cuprinzând un manual de cosmografie și geografie sub formă de întrebări și răspunsuri, 20 f.; G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, III, *op. cit.*, p. 186. V. și scrisoarea lui Bălășescu din 24 decembrie 1843, în *George Barițiu și contemporanii săi*, vol. VI, ed. de Ștefan Pascu, Ioan Chindriș, Ioan Gabor, Minerva, București, 1983, p. 105–107 (106).

În anul 1837, George Barițiu (1812–1893) introduce la școala din cetatea Brașovului un nou „clas" „pregătitoriu de comerciu", în care se preda și „geografia a tot pământul" după lucrarea lui Johann Gottfried Friedrich Cannabich, *Lehrbuch der Geographie nach den neuesten Friedensbestimmungen* (ed. I, 1816; ed. XIV, 1836). „Programă" în *Cuvântare Şcolasticească la ecsamenul de vară în Şcoala Românească din Braşov, în cetate*, zisă de G. Baricz, Tip. a lui Ioann Gătt, Brașov, 6 iulie 1837, p. 30–32 (31). Nu știm însă nimic despre un eventual manual manuscris.

O adevărată explozie se produce la Iași. Vasile Paulini (1805–1882), profesor la Academia Mihăileană, redactează în 1837 o *Geografie a lumei vechi*, manual pentru ultimul an al cursului gimnazial. V.A. Urechia, *op. cit.*, t. I, p. 371. La examenul din anul 1838, Dimitrie Asachi (1820–1868), fiul scriitorului, prezintă o geografie prelucrată din limba germană. Gh. Asachi, *Relație istorică asupra shoalelor naționale în Moldova de la a lor restatornicire, 1828–1838*, în „Albina românească" (Iași), IX, 54, 10 iulie 1838, p. 236–246 (237); „Buletin. Foae oficială" (Iași), VI, nr. 55, 1838, p. 217–218 și extras; republicat în Gh. Asachi, *Opere*, II, ed. de N.A. Ursu, Minerva, București, 1981, p. 470–476 (474). V. și V.A. Urechia, *op. cit.*, t. II, p. 82. Tot în 1838, Dimitrie Gusti (1818–1887), deocamdată profesor de școală primară, alcătuise deja o *Geografie* în două tomuri, după *Abrégé de géographie* (1832) a lui Adriano Balbi. Gh. Asachi, *Relație de starea învățăturilor publice în Moldova pe anul scolar 1839–1840*, Institutul Albinei, Iași, 1841, p. 9; republicată în Gh. Asachi, *Opere*, II, *op. cit.*, p. 477–481 (480). V. și V.A. Urechia, *op. cit.*, p. 57. Ilie Stavrat, din 1836 profesor de geografie nouă la Academia Mihăileană, a tradus o *Geografie universală* după Félix Ansart (probabil *Essai de géographie historique ancienne*, 1837). *Catalog de cărțile tipărite și de manuscriptele aflătoare la Institutul Albinei*, Tip. Institutului Albinei, Iași, 1847, p. 13; editat în N. Iorga, *Gheorghe Asachi ca tipograf şi editor după catalogul lui din 1847*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice" (București), s. II, t. XXXIV, 1911–1912, p. 743–767 (764). V. și V.A. Urechia, *op. cit.*, p. 54, 175, 259, 320. Ea se afla în planul de tipărituri al Eforiei Școalelor din anul 1844. Suzana Bodale, *Patrimoniul şcolar din Moldova între deziderate epocii moderne şi realitate (1832–1862)*, în Dan Dumitru Iacob (ed.), *Avere, prestigiu şi cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI–XIX*, Ed. Universității Al.I. Cuza, Iași, 2015, p. 669–688 (687). La examenul din anul 1843 sunt prezentate din nou o geografie veche și o geografie nouă, iar M. Kogălniceanu propune Epitropiei tipărirea geografiei lui Balbi tradusă de el. V.A. Urechia, *op. cit.*, p. 248, 274.

Lista e lungă. Până la sfârșitul secolului vor continua să existe manuale de geografie prezentate (și aprobate) spre tipărire care rămân nepublicate (din lipsă de fonduri). Iată alte câteva exemple din ultimele decenii. În Transilvania: *Elemente geografice* (1872) al învățătorului bănățean G. Onea, *Geografia universală şi istoria naturală* (1889) al preotului Vasile Olariu (1851–1933) din Zărand. Vasile Popeangă, *Şcoala românească din părțile Aradului în perioada 1867–1918*, C.C.E.S., Arad, 1976, p. 66. În Moldova: manualul de geografia globului alcătuit în anii 1890 de institutorul bârlădean Ioan N. Vasiliu (1844–1918). Conform memoriilor sale din anul 1907, publicate în Iacov Antonovici, *Documente bârlădene*, vol. 5, Atelierele Zanet Corlățeanu, Huși, 1926, p. 217–257 (227).

Din anii ‘30, de când geografia se preda, sistematic și continuu, în școlile din Moldova, Muntenia și Oltenia, ardelenii nu mai dețineau avantajul conferit până atunci de frecventarea școlilor din Imperiul austriac. Să fie oare istoricismul Școlii Ardelene cel care a determinat și o astfel de excelare în geografie (considerată o disciplină auxiliară istoriei)? S-ar putea identifica și o dimensiune „geografistă” a culturii transilvane moderne? Sunt chestiuni care merită investigate.

GEOGRAFIE ȘI ENCICLOPEDISM

Lazăr nu era totuși un istoricist. Geografia, în diversii ei avatari, persistă printre preocupările lui enciclopedice și didactice, depășind – după toate aparențele – interesul pentru istorie. Atracția față de geografia matematică și astronomică se poate explica ușor prin pasiunea lui pentru științele exacte. Fără îndoială, dintre toate ramurile disciplinei, acestea trebuie să fi fost cele care-i stăteau mai aproape de inimă. Era, însă, preocuparea pentru geografia globului și/sau geografia lumii determinată doar de necesitățile programei școlare? Dacă e să judecăm după ceea ce ne spune Poenaru despre conferințele pe care Lazăr le ținea pe lângă lecții, răspunsul e negativ.

Așa cum observase deja unul dintre primii săi biografi majori, profilul intelectual al lui Lazăr nu se dezvăluie pe deplin în activitatea didactică desfășurată la Sibiu și București, unde trebuia să se adapteze nevoilor vremii și locului. Pentru a-i face întru totul dreptate, el trebuie văzut ca un enciclopedist[67]. Unul care a fost, din nefericire, retezat la începutul celui de-al noulea lustru de viață, înainte să-și poată da întreaga măsură a talentului și culturii lui. În profilul său enciclopedic, geografia era una dintre componentele importante, căreia nu i s-a dat până acum atenția pe care o merita.

THE LOST GEOGRAPHY TEXTBOOKS OF GHEORGHE LAZĂR

Abstract

Between 1810 and 1822, Gheorghe Lazăr (1779/82–1823) composed or compiled four geography textbooks for the use of the Romanian schools of Transylvania and Walachia: a mathematical geography (1810), a geography of Transylvania (1815), an astronomical geography (1820), and a world geography (1822), respectively. The first two were destined for publication in Transylvania, but his superior blocked all attempts. The last two were used in the St Sava College of Bucharest, and – according to a 1822 manifesto – the world geography was being prepared for publication. Like most of Lazăr’s *Nachlass,* they have been lost after his death. The present article discusses all the available

[67] V. capitolul *Lazăr în Viena: enciclopedistul*, în G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr, loc. cit.*, p. 165-170, care însă nu dă atenție geografiei.

information about these books and attempts to identify their sources on the basis of contextual data. It also underlines Lazăr's long lasting interest for the subject matter of geography, which has been neglected by both his biographers and the historiography of geographical studies in Romanian culture. My thesis is that it should be understood as part of Lazăr's encyclopaedicism, another dimension of his intellectual formation and academic profile which has been neglected. The last section, which places Lazăr in the context of the geographical textbook production during his mature life and the decades following his death, shows that many other manuscript textbooks have met with the same fate: they failed to reach the printing press and – sooner or later – have been lost.

MITROPOLITUL ANDREI BARON DE ȘAGUNA (1808-1873) – 150 DE ANI DE LA TRECEREA ÎN ETERNITATE

MIRCEA-GHEORGHE ABRUDAN

Cuvinte-cheie: Andrei Șaguna, Transilvania, Biserica Ortodoxă, cultura română, mișcarea națională românească, secolul XIX, Monarhia habsburgică.
Keywords: Andrei Șaguna, Transylvania, Orthodox Church, Romanian culture, Romanian national movement, 19th century, Habsburg Monarchy.

INTRODUCERE

La sfârșitul unei conferințe intitulate „Andrei Baron de Șaguna", susținută la Brașov în 24 martie 1944, Lucian Blaga fixa în mod emblematic profilul și efigia marelui arhiereu în istoria românilor transilvăneni, afirmând: „Și acum, la sfârșit, nu găsesc alte cuvinte mai potrivite pentru a caracteriza pe Andrei Șaguna, omul și fața bisericească, decât acestea: el a fost întruparea duminecii printre noi"[1]. Prin această metaforă marele filosof a dorit să reliefeze atât sentimentul sărbătoresc, duminical, al românilor ardeleni, pe care-l considera mai pronunțat decât al confraților lor de peste munți, sentiment animat de ivirea personalității lui Șaguna, cât și să sintetizeze în mod sugestiv dinamica spirituală a activității și operei lui Andrei Șaguna, ethosul șagunian fiind unul al învierii, înnoirii, restaurării. Andrei Șaguna însuși a anunțat țelul programului său pastoral în cuvântarea rostită la 18 aprilie 1848 în Catedrala mitropolitană din Carlovițcu ocazia hirotonirii sale întru episcop: „se cere de la mine, ca prin ocârmuirea mea să se pună în lucrare reînvierea diecezei noastre transilvane și reînvierea aceasta să corespundă trebuinței bisericii, mântuirii poporului și spiritului timpului"[2]. Într-adevăr, privind retrospectiv, observăm că mitropolitul Andrei baron de Șaguna și-a pus toate energiile spirituale și forțele intelectuale în scopul reînvierii Eparhiei Ardealului, a regenerării organismului eclesial și a restaurării demnității Bisericii Ortodoxe din Transilvania, „năpăstuită cum nici nu ne putem închipui", „tolerată la periferia vieții" și ajunsă „într-o somnolență vegetativă" sub asfinxiatoarea tutelă a autorităților imperiale austriece, după caracterizarea extrem de plastică a aceluiași filosof Lucian Blaga[3].

Pentru a înțelege situația Bisericii Ortodoxe din Transilvania la venirea lui Andrei Șaguna la cârma acesteia în vara anului 1846 trebuie să ne amintim că situația juridică a Ortodoxiei ardelene a fost una extrem de precară până în anul

[1] Lucian Blaga, *Izvoade*, ediția a 3-a, Editura Humanitas, București, 2011, p. 197.
[2] Mitropolitul Andrei Șaguna, *Texte alese*, selecție realizată de Mircea Păcurariu, Constantin Necula, Paul Brusanowski, Editura Andreiana, Sibiu, 2010, p. 11.
[3] Lucian Blaga, *Izvoade*, p. 179.

1848[4], când a fost recunoscută ca „religie receptă" sau licită și egal-îndreptățită (art. lege XX/1848)[5] cu celelalte confesiuni ale Principatului Transilvaniei, alipit Ungariei, la 29 mai 1848, prin voința dietei nobiliare de la Cluj, insensibilă la petițiile națiunii române[6]. De altfel, evenimentele revoluției pașoptiste l-au propulsat pe episcopul Andrei Șaguna în fruntea mișcării naționale românești din Transilvania, acesta fiind ales de către Adunarea Națională de la Blaj, la 4/16 mai 1848, în funcția de președinte al Comitetului Național Român cu sediul la Sibiu, demnitate pe care o va ocupa vreme de două decenii, influențând destinele întregii națiuni române din Transilvania, Banat și Ungaria, deci nu numai a românilor ortodocși, al cărui arhipăstor a fost între anii 1848 și 1873. În acest sens, Keith Hitchins sublinia pertinent în monografia dedicată ierarhului că acesta, deși a fost „personalitatea principală a vieții politice românești din vremea sa, el a condus de fapt treburile națiunii în conformitate cu căile tradiționale ale predecesorilor săi ortodocși și uniți și nu a încercat să organizeze un partid politic regulat", preferând să „gândească în termenii valorilor spirituale și morale decât în cei ai partidelor și ideologiilor politice". Același savant american menționa că „succesele principale" și contribuțiile de durată ale lui Andrei Șaguna la dezvoltarea istorică românească „se găsesc în activitățile sale ecleziastice"[7], asupra cărora voi reveni după ce îi voi schița un scurt medalion biografic.

ANDREI ȘAGUNA – FAMILIA, STUDIILE, NOVICIATUL

Anastasiu Șaguna s-a născut la Mișcolț (Miskolc), în nord-estul Ungariei, la 20 decembrie 1808/1 ianuarie 1809, în familia negustorilor macedo-români, Naum și Anastasia Șaguna. A avut parte de o educație aleasă în sânul familiei datorită mamei sale, care i-a cultivat în suflet un atașament profund față de identitatea religioasă și culturală a strămoșilor săi[8]. În urma falimentului și în fața ruinei economice, tatăl său Naum s-a convertit la catolicism, încredințând educația copiilor săi (Evreta, Ecaterina și Anastasiu) – în conformitate cu legislația austriacă a epocii – prelaților Bisericii romano-catolice, ceea ce explică parcursul educațional al celor trei copii și absolvirea de către Anastasiu a claselor gimnaziilor piariste din

[4] Detalii la Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, ediția a doua, revăzută și întregită, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2018, p. 241–363.

[5] Vezi cuprinsul acestuia în Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Marius Eppel, Emilian-Iustinian Roman, Mircea-Gheorghe Abrudan, *Instituții ecleziastice ortodoxe. Izvoare legislative bisericești și laice (sec. XVIII–XX)*, vol. I, Editura Doxologia, Iași, 2022, p. 202–203.

[6] Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane/Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2013, p. 186.

[7] Keith Hitchins, *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846–1873*. Prefață prof. univ. dr. Pompiliu Teodor, traducere pr. prof. dr. Aurel Jivi, Editura Enciclopedică, București, 2016, p. 319.

[8] Ioan Lupaș, *Anastasia Șaguna: viața unei mame credincioase*, în Pr. acad. Ioan Lupaș, *Scrieri alese despre mitropolitul Andrei Șaguna*. Ediție, studiu introductiv și note de dr. Mircea-Gheorghe Abrudan și pr. Petru-Toader Damian, Editura Andreiana, Sibiu, 2021, p. 99–134.

Mișcolț și Pesta. Ajuns la vârsta majoratului, la 29 decembrie 1826, Anastasiu a revenit la cerere în „Sfânta Biserică Orientală” a părinților săi, urmând apoi studii superioare de drept și filosofie la Universitatea din Pesta (1826–1829). Aici a fost coleg cu baronul Józef Eötvös (1813–1871), ministrul de mai târziu al cultelor și instrucțiunii publice din Ungaria (1848, 1867–1871), de care l-a legat o veritabilă relație de prietenie, căreia i se și datorează în bună măsură ratificarea rapidă a Statutului Organic al Bisericii Ortodoxe din Transilvania și Ungaria de către guvernul și parlamentul maghiar în anul 1869[9]. Pe perioada studiilor universitare de la Pesta, Anastasiu a locuit în casa bogatului său unchi, negustorul Atanasie Grabovsky de Apadia, fratele bunicii sale materne. Fruntaș al comunității „greco-valahe” din capitala Ungariei, Atanasie Grabovsky a fost patron al bisericii, școlii și culturii române din Pesta, casa sa fiind un loc de întâlnire și șezătoare literar-artistică pentru elita românească din Transilvania, Banat și Ungaria, precum și pentru boierii români aflați în trecere spre capitalele Europei Occidentale, între oaspeții casei numărându-se Petru Maior, Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu, Moise Nicoară, Emanuil Gojdu, Zaharia Carcalechi și alții. Întâlnirile și seratele din casa Grabovsky au contribuit la formarea intelectuală a tânărului Anastasiu, deschizându-i acestuia orizonturi culturale noi[10]. După absolvirea studiilor universitare, Anastasiu Șaguna a plecat la Vârșeț, unde s-a înscris la cursurile Seminarului Teologic, patronat de Episcopia Vârșețului, studii teologice pe care le-a finalizat în anul 1832. Următorii paisprezece ani îi va petrece în ambianța bisericească și monastică sârbească din arealul Mitropoliei Carlovițului[11] ca monah, ierodiacon, ieromonah și egumen al mănăstirilor Hopovo, Covil, Jazak și Beșenova, dar mai ales ca apropiat colaborator și confident al mitropoliților Ștefan Stratimirovici (1790–1836), Ștefan Stancovici (1836–1839) și Iosif Raiacici (1840–1861), ocupând totodată și o serie de funcții în administrația mitropolitană, precum cele de secretar și bibliotecar al Mitropoliei Carlovițului, asesor consistorial al Episcopiei Vârșețului și profesor al Seminarului din Vârșeț (1842–1846). Intrat în cinul monahal în 28 octombrie 1833, Anastasiu devine Andrei, primind numele „Sfântului Apostol al lui Christos întâi chematul”, după cum însuși mărturisește într-o scurtă notiță autobiografică[12].

Crescut și format intelectual în această ambianță cosmopolită a Pestei și în mediul provincial bănățean din prima parte a secolului al XIX-lea, Andrei Șaguna a dat dovadă pe întreaga durată a vieții de o deschidere culturală remarcabilă, bogatul său orizont fiind îmbogățit prin călătoriile, prieteniile și responsabilitățile deținute în cadrul Mitropoliei Carlovițului. Biblioteca sa (circa 6000 de volume și zeci de titluri de periodice de presă), lucrările sale (teologice, istorice și canonice) și bogata

[9] Ioan Lupaș, *Șaguna și Eötvös*, conferință ținută în sala festivă a gimnaziului din Brașov la 6 decembrie 1913 și la Asociațiunea din Sibiu la 8 decembrie 1913, Tiparul Tipografiei „Concordia”, Arad, 1913.

[10] Maria Berényi, *Personalități marcante în istoria și cultura românilor din Ungaria (Secolul XIX). Studii*, Giula, 2013, p. 21–36.

[11] Despre istoria și organizarea acesteia în secolele XVIII–XIX, vezi: Mircea-Gheorghe Abrudan, *Biserica Ortodoxă și clerul militar din Monarhia Habsburgică între Pacea de la Carlovițși Primul Război Mondial (1699–1914)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2022, p. 79–232.

[12] Mircea Păcurariu, *O viață dăruită Bisericii și Neamului. Sfântul Ierarh Andrei Șaguna, Mitropolitul Transilvaniei*, Editura Andreiana, Sibiu, 2012, p. 54–59.

sa corespondență (peste 6000 de scrisori conservate în Arhiva Mitropoliei Ardealului) ni-l descoperă în deplina sa anvergură de ierarh cărturar și abil diplomat, cu un pronunțat caracter poliglot, vorbind și scriind fluent în patru limbi: românește, maghiară, germană și sârbește, la care se adaugă limbile clasice greaca și latina, iar în ultima parte a vieții s-a străduit să învețe ebraica și franceza, abonându-se între altele și la cunoscutul cotidian francez „Le Figaro”[13]. Nu trebuie astfel să ne surprindă decizia mitropolitului Iosif Raiacici din toamna anului 1845 de a-l recomanda și susține în fața cercurilor aulice vieneze pe arhimandritul Andrei Șaguna pentru ocuparea postului de vicar general al Eparhiei Transilvaniei, vacantă în urma morții episcopului Vasile Moga (17 octombrie 1845)[14], dar nici determinarea aceluiași mitropolit sârb de a-l vedea pe Andrei Șaguna numit de către suveranul vienez episcop al diecezei ardelene, în ciuda opoziției clerului ortodox autohton, care în sinodul electoral de la Turda, din 1 decembrie 1847, i-a acordat lui Șaguna abia 27 de voturi, primii doi candidați, Ioan Moga și Moise Fulea, nepoții defunctului episcop Moga, primind 33, respectiv 31 de voturi. Intervenția directă a mitropolitului Raiacici la Cancelaria Aulică a Transilvaniei, la cabinetul imperial și la guberniul transilvan, precum și recomandările călduroase ale guvernatorului József Teleki adresate curții, l-au determinat pe suveran, la 5 februarie 1848, să semneze decizia de numire a arhimandritului Andrei Șaguna în funcția de „episcop neunit” al Transilvaniei[15]. Aducând la cunoștința clerului și poporului această veste, Andrei Șaguna promitea solemn, la 12/24 februarie 1848, că se va strădui să-i slujească în cele sufletești și intelectuale „din toate puterile mele” și va fi „tatăl clerului și al poporului nostru; tată zic, să fiu tată și încă o dată zic, să fiu în înțelesul cel adevărat”[16]. O lună mai târziu, Șaguna pleca la Carlovițpentru hirotonia episcopală, pe care o va primi în Duminica Tomii, la 18 aprilie 1848. Revenit pe grabă în Transilvania, episcopul va intra direct în atmosfera revoluționară care mocnea pretutindeni.

ANDREI BARON DE ȘAGUNA – ACTIVITATEA ȘI OPERA

Analizând cei 27 de ani petrecuți la cârma Bisericii Ortodoxe din Transilvania (1846–1873) și cei nouă ani la cârma Mitropoliei românilor ortodocși din Transilvania și Ungaria, activitatea lui Andrei Șaguna poate fi sistematizată pe mai multe paliere – național-politic, bisericesc, cultural, școlar și edilitar –, deși acestea nu pot fi separate tranșant unele de altele.

---

[13] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Orizontul cultural european al personalității mitropolitului Andrei baron de Șaguna reliefat de biblioteca, poliglotismul și călătoriile nemuritorului ierarh*, în Gabriel-Viorel Gârdan, Bogdan-Paul Ivanov, Daniela-Luminița Ivanovici (editori), *Istorie și Teologie: In honorem pr. prof. univ. dr. Ioan-Vasile Leb*, vol. I, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021, p. 361–388.

[14] Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian, Mircea-Gheorghe Abrudan (editori), *Un episcop și epoca sa. Vasile Moga (1774–1845)*, Editura Argonaut/Editura Andreiana, Cluj-Napoca/Sibiu, 2017.

[15] Mircea-Gheorghe Abrudan, Răzvan Perșa, *170 de ani de la hirotonia întru episcop a Sfântului Andrei Șaguna (18 aprilie 1848). Analiza istorică și canonică a documentelor*, în „Tabor”, anul XII, nr. 4, 2018, p. 21–43.

[16] Mircea Păcurariu, *O viață dăruită Bisericii și Neamului...*, p. 71.

În plan național-politic, arhiereul Șaguna a acționat în conformitate cu tradiția înaintașilor săi, asumându-și rolul de reprezentant al națiunii române în fața autorităților civile regionale și centrale. Momentele sale de maximă strălucire și recunoaștere politică au fost înregistrate în timpul Revoluției de la 1848–1849, în vremea liberalismului austriac (1860–1865) și a dietei de la Sibiu (1863–1864), când, așa cum recunoștea vicecancelarul Transilvaniei, baronul Franz Reichenstein, Șaguna era cel mai însemnat membru al elitei românești, „exercitând o influență autoritară" asupra tuturor românilor, indiferent de confesiune[17]. În calitatea sa de președinte al Comitetului Național Român, a efectuat numeroase deplasări la Viena și la Pesta, sau în alte locuri unde se afla suveranul habsburg, pentru a-i prezenta acestuia doleanțele naționale și politice ale națiunii române, fie că vorbim despre proiectul ducatului românesc, care să-i cuprindă pe toți românii din Monarhia danubiană (1849–1850) sau de ideea federalizării Monarhiei austriece (1860–1861) cu adoptarea unei largi autonomii naționale și egala-îndreptățire a națiunilor și confesiunilor, fie că ne referim la exercitarea pozițiilor de membru pe viață al Senatului imperial din Viena (1860–1865), de copreședinte al Conferinței naționale-politice a românilor din Ardeal (1861), de copreședinte al Congresului național al românilor transilvăneni (1863), de deputat al Dietei de la Sibiu și de la Cluj (1863–1865) sau de membru al Casei Magnaților de la Pesta (1868–1873). În urma adoptării dualismului austro-ungar și a fragmentării românilor în activiști și pasiviști în anii 1867–1868, mitropolitul Andrei Șaguna se afirmă ca principalul susținător și mentor al activismului politic românesc în viața politică a Ungariei. Conducător ferm, consecvent în opiniile și convingerile sale, adept al politicii pașilor mărunți și al progresului măsurat, contrar soluțiilor radicale sau aventuroase, mereu loial dinastiei, fidel față de spiritul constituțional și de un sistem politic bazat pe spiritul legii, având totdeauna în vedere locul și rolul românilor și a Bisericii Ortodoxe în ansamblul imperiului, Andrei Șaguna nu a fost întotdeauna înțeles de contemporanii săi, care, mai ales după 1868, nu s-au eschivat în a-l critica, calomnia și denigra public prin presă, aducându-i diverse acuze nefondate, ceea ce l-a afectat și determinat să se retragă în sfera problemelor bisericești[18]. Arhivele vieneze, budapestane și ardelene conțin nenumărate dovezi ale prestigiului și trecerii de care s-a bucurat în fața cercurilor aulice, dar și a faptului că „episcopul neunit al Ardealului", din umilit, tolerat și încorsetat, cum era înainte de pașoptism, devenise o voce românească respectată și uneori temută în mediile guvernamentale vieneze și budapestane[19]. O dovadă a tuturor

[17] Reichenstein către Nádasdy, Sibiu, 5 septembrie 1863, în Dumitru Suciu (coord.), *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849–1918. Documente*, vol. VII/1, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 119.

[18] Mircea Păcurariu, *O viață dăruită Bisericii și Neamului...*, p. 75–117; Nicolae Bocșan, *Andrei Șaguna. Inițiative, opinii, deziluzii (1867–1872)*, în Ioan Bolovan, Ovidiu Ghitta (coord.), *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, p. 633–646.

[19] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxia românească în istorie și contemporaneitate. Articole, eseuri și note de lectură*, Editura Renașterea/Felicitas Publishing House, Cluj-Napoca/Stockholm, 2019, p. 288–296; Idem, *Andrei Șaguna și Alexander Bach*, în Iosif Marin Balog, Ioan Lumperdean, Loránd Mádly, Dumitru Țeicu (coord.), *Multiculturalism, identitate și diversitate. Perspective istorice. In honorem prof. univ. dr. Rudolf Gräf la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 261–296.

aprecierilor și o recunoaștere publică a meritelor sale dobândite pe teren politic, social și cultural o reprezintă înnobilarea sa în anul 1852, prin ridicarea în treapta baronatului (Freiherrstand), precum și întreaga salbă a celor mai înalte decorații și titluri aulice primite de la împăratul Franz Joseph: „Crucea de comandor al Ordinului Leopoldin" (1850), „consilier intim de stat" (1852), „Crucea de cavaler a Ordinului Coroanei de Fier clasa I" (1864), „Marea Cruce a Ordinului Leopoldin" (1867)[20]. De un astfel de prestigiu social și de o asemenea anvergură politică nu s-a mai bucurat niciun alt ierarh român, ortodox sau greco-catolic, pe întregul parcurs la secolului al XIX-lea.

Pe tărâm strict bisericesc a avut un proiect central, anunțat în predica din ziua hirotoniei sale întru episcop, și anume: separația ierarhică a românilor din Transilvania, Banat și Ungaria de Mitropolia Carlovițului și restaurarea demnității mitropolitane a Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Andrei Șaguna a recunoscut foarte bine coordonatele principale ale spiritului timpului său, naționalismul și liberalismul, prin proiectul mitropolitan vizând o îmbisericire a naționalismului și consolidarea unității națiunii române prin Biserică, proiectul mitropoliei naționale fiind înscris în programul revoluției române din Transilvania (punctul 2 al *Petiției naționale* de la Blaj)[21], în jurul căruia s-a raliat întreaga elită românească din Ardeal, Banat și Ungaria, precum și o parte însemnată a românilor din Bucovina. În sprijinul proiectului său, Andrei Șaguna a redactat mai multe petiții și broșuri atât în limba română, cât și în limba germană (1849, 1850, 1860), în care aducea argumente istorice, canonice și social-politice. Publicate la Viena și la Sibiu, episcopul le-a expediat curții și guvernului, ierarhiei sârbești și fruntașilor laicatului ortodox de pe întregul cuprins al Monarhiei austriece, apoi a convocat trei sinoade diecezane la Sibiu (1850, 1860 și 1864) în care a reafirmat această doleanță justă a românilor. Proiectul mitropolitan șagunian s-a lovit de opoziția ierarhiei catolice de ambele rituri, care a privit Mitropolia Națională Ortodoxă drept o concurență ecleziastică atractivă și un pericol major pentru răspândirea greco-catolicismului, de refuzul mitropolitul sârb Iosif Raiacici de a accepta ieșirea românilor din jurisdicția sa canonică, de reținerea și circumspecția autorităților civile de la Viena și de dezavuarea proiectului de către episcopul Eugen Hacman al Bucovinei, care a refuzat să intre în jurisdicția noii mitropolii, temându-se de posibilele repercusiuni economice și naționale nefaste asupra eparhiei sale[22]. În cele din urmă, la 24 decembrie 1864, împăratul Franz Joseph, printr-un autograf imperial, a aprobat înființarea mitropoliei românești, egală în rang și demnitate cu cea sârbească de la Carlovițˌ a ridicat „Biserica episcopească din Transilvania la demnitatea mitropolitană" și l-a numit pe Andrei Șaguna „Arhiepiscop și Metropolit al românilor greco-orientali din Transilvania și Ungaria". În anul următor, Curtea de la Viena a acceptat înființarea Episcopiei Caransebeșului, Mitropolia românilor fiind constituită din trei eparhii sufragane*: Arhidieceza*

[20] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Șaguna. O biografie culturală*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane/Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2023, p. 69–78.

[21] Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan, *Istoria Transilvaniei…*, p. 185; Keith Hitchins, *Ortodoxie și Naționalitate…*, p. 75.

[22] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxia românească în istorie și contemporaneitate...*, p. 297–304.

Ardealului, cu reședința la Sibiu, *Episcopia Aradului*, având reședința la Arad și extinzându-și autoritatea canonică asupra a șase protopopiate românești din vestul Banatului, și *Episcopia Caransebeșului*, cu jurisdicție asupra a zece protopopiate din Banatul de Munte, de Sud și de Câmpie[23]. În toamna anului 1868, mitropolitul Andrei Șaguna a convocat un Congres Național Bisericesc al românilor ortodocși din cele trei eparhii, conclav întrunit la Sibiu și constituit din 1/3 cler și 2/3 mireni, care a analizat și adoptat o nouă constituție bisericească sub denumirea „Statutul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria și Transilvania"[24]. În cursul anului 1869, Statutul Organic a fost aprobat de guvernul maghiar, ratificat de parlamentul de la Pesta și sancționat de împăratul de la Viena, intrând în vigoare până în anul 1925. Principiile fundamentale ale acestui statut ecleziastic au fost: 1) *autonomia* bisericii față de stat și a fiecărui organism eclesial (parohie, protopopiat, mănăstire, eparhie) în ansamblul corpului bisericesc mitropolitan; 2) *sinodalitatea* prin participarea activă a laicilor (2/3) alături de clerici (1/3) în toate forurile deliberative, legislative și executive bisericești de la fiecare nivel organizatoric (parohie, eparhie, mitropolie), fără atribuții decizionale în chestiunile dogmatice și rituale; 3) *constituționalitatea*, prin separarea puterilor între organele legislative, executive și judecătorești, reprezentativitatea democratică pe bază electivă prin care se desfășurau alegerile pentru sinoadele parohiale, protopopești, eparhiale și pentru congresul național bisericesc, și poziția întâistătătorului (paroh, protopop, episcop, mitropolit) față de cele trei puteri și față de organismele sinodale[25]. Prin Statutul Organic, Biserica Ortodoxă din Transilvania și Ungaria și-a recăpătat dimensiunea sinodală devenind, prin antrenarea tuturor membrilor Bisericii în gestiunea și conducerea treburilor acesteia, bastionul de rezistență atât în fața secularismului, cât și a tendințelor de uniformizare și omogenizare a politicii de maghiarizare promovate de guvernele de la Budapesta după inaugurarea compromisului austro-ungar în anul 1867. De această realitate au fost conștiente și autoritățile maghiare, care au elaborat diverse planuri de restrângere, limitare și ciuntire a autonomiei bisericești a Mitropoliei Ortodoxe, respingând în același timp toate proiectele constituționale similare vehiculate de către celelalte biserici nemaghiare din Transleithania[26]. Ortodocșii înșiși au admirat și apărat Statutul Organic, pe care-l numeau cu nedisimulată mândrie „Charta Magna libertatum a Bisericii", fiind deplin conștienți de unicitatea acestei constituții ecleziastice în lumea ortodoxă a secolului al XIX-lea[27].

---

[23] Mircea Păcurariu, *O viață dăruită Bisericii și Neamului*…, p. 118–147.

[24] Reeditat recent în Mitropolitul Andrei Șaguna, *Texte alese...*, p. 196–226 și Ioan-Vasile Leb, Gabriel-Viorel Gârdan, Marius Eppel, Emilian-Iustinian Roman, Mircea-Gheorghe Abrudan, *Instituții ecleziastice ortodoxe...*, p. 271–323.

[25] Pe larg despre cuprinsul, sursele, principiile și funcționarea statutului vezi: Paul Brusanowski, *Reforma constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850–1925*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007; Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania între Revoluția Pașoptistă și Marea Unire. Evoluție istorică și relații confesionale*, Editura Andreiana/Presa Universitară Clujeană, Sibiu/Cluj-Napoca, 2015, p. 614–707.

[26] Zeno Millea, *Pericolul românesc la început de secol XX*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2018, p. 122–123.

[27] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania...*, p. 686.

În plan cultural, activitatea sa a vizat în primul rând tipărirea și difuzarea cărților bisericești, a manualelor școlare și a *Telegrafului Român*, iar în al doilea rând fondarea și dezvoltarea *Asocațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*, al cărei prim președinte a fost între anii 1861 și 1867. Activitatea tipografică și publicistică a Bisericii Ortodoxe din Transilvania a fost restartată prin achiziționarea și fondarea tipografiei diecezane, pe care episcopul Șaguna a inaugurat-o în 27 august 1850. În anii următori tipografia a avut o activitate editorială extrem de prolifică prin publicarea ziarului *Telegraful Român* – fondat la 1 ianuarie 1853 și având o apariție neîntreruptă până în prezent –, și a tuturor cărților liturgice necesare bunei desfășurări a cultului, unele dintre ele adevărate monumente bibliofile (de ex. colecția celor *12 Mineie*, *Biblia*, *Cartea Evangheliilor*), precum și a numeroase lucrări teologice, istorice, literare și pedagogice, unele apărute în tiraje impresionante de mii de exemplare[28]. Șaguna a demarat în forță activitatea tipografică, deoarece cele peste o mie de parohii și filii ale eparhiei se confruntau cu o acută penurie de carte bisericească și de registre matriculare, suferind pagube importante în timpul războiului civil, rapoaratele centralizate la Sibiu înregistrând 41 de biserici ortodoxe incendiate și 319 jefuite[29]. Mai mult, reședința eparhială și sediul seminarului teologic au fost grav avariate, biblioteca și arhiva episcopală fiind incendiate de husarii maghiari ai generalului Josif Bem, care a ocupat Sibiul în martie 1849 și s-a încartiruit exact în reședința Episcopiei Ortodoxe[30]. Ajutoarele bibliofile și financiare primite din Țara Românească și din Moldova, în mod deosebit de la starețul Neonil al Mănăstirii Neamț, n-au fost suficiente în a suplini nevoia de carte bisericească resimțită de Biserica Ortodoxă din Transilvania; de aceea episcopul Șaguna s-a văzut nevoit să elaboreze un program coerent de publicare a tuturor cărților liturgice și de rugăciune ale Bisericii, derulând acest proiect pe durata a peste zece ani, toate cărțile fiind revizuite personal de ierarh prin confruntarea edițiilor românești de la Râmnic, Neamț sau Buda cu cele slavone și grecești. Dar succesul proiectului editorial șagunian rezidă nu numai în tipărirea acestor cărți, ci mai ales în difuzarea lor în toate regiunile locuite de români, unele ajungând până în Dobrogea, deci cu mult peste granițele eparhiei sale și a Monarhiei habsburgice. Sute de cărți au fost reperate de teologi și istorici în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și în Bucovina, multe ajungând inclusiv în stranele bisericilor greco-catolice, care foloseau aceleași cărți de ritual. Pe de altă parte, meritul cultural incontestabil al ierarhului rezidă în deschiderea unor perspective noi prin lucrările sale (27 de titluri), mai ales a celor cu profil canonic și istoric, care s-au bucurat de o mare trecere și cerere nu numai între clericii și intelectualii din Imperiul austriac și austro-ungar, ci și între cei din Principatele Române, unde s-au difuzat sute de exemplare ale *Compendiului de drept canonic*, apărut la Sibiu în 1868, prin

[28] Nicolae Popea, *Archiepiscopul și metropolitul Andreiu Baron de Șaguna*, Tipariul Tipografiei Archidiecesane, Sibiu, 1879, p. 320–329; Emanuel-Pavel Tăvală, *Mireasa Duhului. 170 de ani de literă și Duh la Tipografia Mitropoliei Ardealului*, Editura Andreiana, Sibiu, 2021.

[29] Simion Retegan, *Reconstrucția politică a Transilvaniei în anii 1861–1863*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, p. 24

[30] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Impactul Revoluției Pașoptiste asupra Bisericii Ortodoxe din Ardeal*, în Ela Cosma (coord.), *Biografii pașoptiste (4). Omagiu dedicat istoricului Gelu Neamțu la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Editura Argonaut/Symphologic Publishing, Cluj-Napoca/Gatineau, 2014, p. 67–89.

concursul ierarhiei ortodoxe din Moldova și Muntenia. În cazul clerului său eparhial, Șaguna a utilizat două strategii de difuzare a publicațiilor tipografiei eparhiale: persuasiunea și constrângerea de a se abona la *Telegraful Român* și la celelalte titluri, achiziționarea unor cărți (*Biblia, Chiriacodromionul, Sf. Ioan Gură de Aur despre Preoție*), fiind impusă sub amenințarea unor pedepse canonice. Bine informat asupra realităților din teritoriu prin vizitațiile canonice întreprinse și prin rapoartele protopopilor, episcopul și-a urmat cu determinare planul editorial și hotărârea difuzării masive a produselor livrești în rândul clerului, dascălilor, elevilor și intelectualității[31]. Totodată, prin traducerile în limba germană a memoriilor sale vizând restaurarea mitropoliei (1849, 1850 și 1860), a *Istoriei Bisericii Ortodoxe din Austria* (1862)[32] și mai ales a *Compendiului de drept canonic* (1868)[33], Andrei Șaguna a fost receptat și recenzat în teologia europeană catolică și protestantă. Ediția germană a compendiului a fost tradusă și în limba rusă de Timotei Vasilievici Barsov, profesor la Academia Duhovnicească din Sankt Petersburg, și publicată în revista „Hristianscoe Citenie" și în volum (1872), prin intermediul acestei traduceri intrând în contact cu opera șagunianã și o serie de teologi bulgari și greci, numele ierarhului ardelean dobândind o rezonanță aparte în lumea teologică a vremii sale și a deceniilor următoare[34]. Ținând cont de opera sa publicistică și de dinamica tipografică înregistrată la Sibiu în timpul păstoririi sale, regretatul academician Mircea Păcurariu l-a plasat în mod justificat pe Andrei Șaguna în rândul marilor ierarhi ctitori de limbă și cultură românească, asemănându-l cu mitropoliții Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Antim Ivireanul și Grigorie Dascălul ai Țării Românești[35].

Pe tărâm școlar și educațional, eforturile lui Andrei Șaguna au vizat trei țeluri majore: 1) Reorganizarea sistemului școlar confesional, de pe lângă parohiile vastei sale eparhii, numărul școlilor crescând pe parcursul pastorației sale de la circa 300 la 760, și înființarea a șase gimnazii și a unei universități românești în Transilvania, proiect din care s-au materializat doar două gimnazii la Brașov și Brad; 2) Rectitorirea edilitară și curiculară a Seminarului teologico-pedagogic de la Sibiu, instituția având menirea de a-i forma cât mai bine pe viitorii preoți și dascăli, tocmai pentru a face față provocărilor sociale, naționale și confesionale ale vremii, motiv pentru care cursurile au fost ridicate de la 6 luni la un an în 1846, la doi ani în 1853 și la trei ani în 1861[36]; 3) Acordarea a numeroase burse pentru elevi și studenți, susținuți pe parcursul studiilor

[31] Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Șaguna. O biografie culturală...*, p. 87–109.

[32] Andreas Freiherrn von Schaguna, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Oesterreich. Bruchstücke aus der allgemeinen Kirchengeschichte*, wortgetreu übersetzt von Z. Boiu und I. Popescu, Lehrer an der gr. orient. päd. theol. Diöcesan-Anstalt zu Hermannstadt, Druck von Joseph Drotleff, Hermannstadt, 1862, 224 p.

[33] Andreas Freiherrn von Schaguna, *Compendium des kanonischen Rechtes der einen, heiligen, allgemeinen und apostolischen Kirche*, Aus dem Romänischen übersetzt von Dr. Alois Sentz, ordentlich-öffentlichen Professor an der königlich-ungarischen Rechtsakademie in Hermannstadt, Ehrenmitglied des siebenbürgischen Vereines für romanische Literatur und Cultur des romanischen Volkes, Buchdruckerei des Josef Drotleff, Hermannstadt, 1868, XLIII + 449 p.

[34] Johann Schneider, *Ecleziologia organică a mitropolitului Andrei Șaguna și fundamentele ei biblice, canonice și moderne*, traducere de diac. Ioan I. Icã jr., Editura Deisis, Sibiu, 2008, p. 188–196.

[35] Mircea Păcurariu, *O viață dăruită Bisericii și Neamului*…, p. 260.

[36] Amănunte despre istoria Institutului teologic la Pr. Acad. Mircea Păcurariu, *230 de ani de învățământ teologic la Sibiu: 1786–2016*, ediție întregită și adăugită, Editura Andreiana, Sibiu, 2016.

gimnaziale și superioare la Academia de Drept din Sibiu și la universitățile din Europa Centrală în scopul formării viitoarei elite politice, sociale, funcționărești, medicale sau juridice care să se pună în serviciul națiunii, precum și formarea unor profesori cât mai bine pregătiți, trimiși cu burse șaguniene la studii superioare la universitățile din Viena și Leipzig, de unde, odată reveniți, să se pună în slujba seminarului teologic sau a gimnaziului din Brașov, între ei meritând a fi pomenit aici Zaharia Boiu (1834–1903), autor a diverse abecedare, manuale pedagogice și volume de predici, preot în Sibiu și membru corespondent al Academiei Române[37].

Pentru a-i configura cât mai bine strategia pastorală nu pot fi eludate câteva date referitoare la politica sa edilitară, articulată după un plan bine stabilit de a construi un centru puternic al Eparhiei Ortodoxe a Transilvaniei, constituită din aproape 700 000 de credincioși[38]. Acest plan a fost pus pe hârtie imediat după Revoluția din 1848–1849, ierarhul adresând guvernului vienez și autorităților locale sibiene mai multe petiții prin care cerea subsidii financiare și înlesnirea achiziționării unei suprafețe intravilane spațioase în Sibiu – mai exact actualul parc Astra – unde să poată edifica o biserică-catedrală, o reședință eparhială nouă, o clădire corespunzătoare pentru seminarul teologic-pedagogic și un internat pentru studenți. Deși nu a reușit să realizeze acest ansamblu edilitar extrem de ambițios, Șaguna nu s-a resemnat, ci și-a schimbat strategia din mers, urmând o politică a pașilor mărunți. Astfel, începând cu 1856, a achiziționat mai multe clădiri pe strada Măcelarilor, actuala stradă a Mitropoliei, unde și-a mutat treptat reședința și seminarul teologic, aducându-le de pe strada mai centrală a Cisnădiei, astăzi bulevardul Nicolae Bălcescu, unde nu exista o biserică, ci numai un mic paraclis interior, în apropierea bisericii companiei grecești, în posesia căreia a intrat în anul 1864 și peste care s-a edificat apoi mai târziu, între anii 1902 și 1906, actuala catedrală mitropolitană „Sfânta Treime”[39]. Toate aceste clădiri au fost achiziționate în principal prin contribuția credincioșilor ardeleni, a unor amici bogați ai ierarhului și a comunităților mai înstărite de pe raza întregii monarhii, un detaliu semnificativ referitor la orizontul cultural și religios larg al lui Șaguna reprezentându-l ciorna colectei demarate în anul 1857 în beneficiul construirii catedralei. Acest document păstrat în arhiva Mitropoliei Ardealului ne dezvăluie că episcopul a dorit inițial să apeleze la întreaga națiune română, nu numai la românii din Imperiul austriac, conceptul cererii obținerii permisiunii de a organiza și desfășura colecta vizând explicit și „Principatele Moldovei și Valahiei”, acestea fiind lăsate pe din afară în adresa oficială expediată guvernatorului Schwarzenberg, deoarece în acel context politic doleanța șaguniană ar fi putut fi interpretată greșit, în cheie politică, dacoromanistă. Detaliul este însă unul semnificativ și dezvăluie posterității largul orizont cultural, lingvistic și religios al mitropolitului Andrei Șaguna[40].

---

[37] Pe larg despre politica școlară șaguniană la Mircea Păcurariu, *O viață dăruită Bisericii și Neamului*…, p. 261–315.

[38] Detalii despre dimensiunea demografică a eparhiei în secolul XIX, vezi: Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania...*, p. 501–508.

[39] Mircea Păcurariu, *Catedrala mitropolitană din Sibiu, 1906–2006*, Editura Andreiana, Sibiu, 2006.

[40] Detalii la Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Șaguna. O biografie culturală...*, p. 259–291.

Realizările ierarhului și largul său orizont cultural și intelectual l-au adus în atenția diverselor asociații și societăți științifice și culturale românești, germane și maghiare din Transilvania, Ungaria, Bucovina și România, ierarhul devenind membru de onoare a diverse asemenea gremii. Între acestea s-a numărat și Societatea Academică Română, actuala Academie Română, care l-a ales membru de onoare în 7 septembrie 1871, recompensându-l pentru „distinsele merite literare și scientifice" câștigate de-a lungul vieții. Era o nouă onoare pe care bătrânul și bolnavul arhiereu o va fi primit cu bucurie și seninătate sufletească. După aproape doi ani, în după-amiaza zilei de sâmbătă, 16/28 iunie 1873, Șaguna va închide ochii, adormind întru Domnul în reședința sa din Sibiu. Nu pășise decât pe cea de a 65-a treaptă a vieții pământești, însă sfârșitul îi fusese grăbit, conform fișei medicale, de o combinație de probleme cardiace, ateroscleroză și extenuare fizică. Plâns de întreaga societate românească din Monarhia austro-ungară și din România, încărcat cu elogii de demnitarii statului austro-ungar și de împăratul Franz Joseph, mitropolitul a fost prohodit și condus pe ultimul drum, „fără pompă, fără muzică și fără predică", după cum însuși dispusese prin testament[41], fiind în cele din urmă coborât în glia Rășinarilor, în vecinătatea bisericii mari, unde slujise de mai multe ori și unde se simțea acasă. Locul său de veci, peste care s-a edificat ulterior un frumos mausoleu existent și în ziua de astăzi, a fost zeci de ani loc de pelerinaj, unde s-au închinat cu reverență și evlavie ierarhi și preoți ai Bisericii, țărani și oameni de cultură, politicieni și capete încoronate, veniți la Rășinari pentru a găsi și a se împărtăși – cum a scris la un moment dat Nicolae Iorga – din puterea, crezul și spiritul lui Șaguna „ca de o sfântă împărtășanie, de sufletul care a fost în el"[42]. A străjuit din acest mausoleu iubita-i națiune și biserică până în toamna anului 2011, când, în urma consacrării lui în galeria Sfinților Români de către Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, a fost deshumat și adus, în cadrul unei impresionante procesiuni, în cetatea Sibiului, relicvele sale fiind păstrate spre cinstire într-o raclă de argint din pronaosul Catedralei Mitropolitane „Sfânta Treime".

CONCLUZII

Aidoma impozantului edificiu eclesial românesc de inspirație bizantină, înălțat între zidurile medievale ale Sibiului, mitropolitul Andrei Șaguna a fost și rămâne un simbol al demnității românești într-o Transilvanie dominată sute de ani de trei națiuni politice – ungurii, sașii și secuii – și de patru religii recepte – catolică, luterană, reformată și calvină –, ai căror reprezentanți refuzaseră, în mod repetat, să-i recunoască națiunii române dreptul la o existență fraternă, legiuită și egală, nu tolerată și subordonată. Majoritatea covârșitoare a istoricilor și cercetătorilor care s-au aplecat asupra vieții și activității sale – între care menționez numele proeminente ale lui Ioan Lupaș (1880–1967), Keith Hitchins (1931–2020), Nicolae Bocșan (1947–2016) și Mircea Păcurariu (1932–2021) –, au arătat că orice evaluare a locului mitropolitului Șaguna în dezvoltarea istorică a românilor ardeleni este indisolubil legată de toate

[41] Republicat recent în Mitropolitul Andrei Șaguna, *Texte alese...*, p. 186–195, citatul la p. 186.
[42] N. Iorga, *Viața românească în Ardeal*, Editura Librăriei Diecezane, Arad, 1926, p. 273.

palierele esențiale ale activității omului și aspirațiilor umane: spiritual-bisericesc, social-politic și cultural-național. Pe scurt, orice istorie a Transilvaniei secolului al XIX-lea nu poate fi scrisă fără a se pomeni numele lui Andrei Șaguna.

În cei o sută cincizeci de ani scurși de la trecerea sa la cele veșnice, mitropolitul Andrei Șaguna s-a bucurat, ca nimeni altul în istoria Bisericii Ortodoxe Române și a românilor din Transilvania, de atenția istoricilor, teologilor, literaților, oamenilor de cultură români și străini, care i-au dedicat numeroase lucrări de doctorat, cărți, volume colective, corpusuri de documente, studii, articole și evocări, care depășesc două mii de titluri[43], prezentându-i biografia, analizându-i opera, editându-i corespondența[44], actualizându-i memoria și decantând învățăminte și lecții de viață, de conduită și de acțiune, care ne pot fi de folos și ne pot inspira[45]. Înscris în sinaxarul academic și religios românesc, Sfântul Ierarh Andrei Șaguna a devenit prilej de sărbătoare și de prăznuire liturgică pentru toți urmașii celor cărora li s-a dăruit întru totul. Deloc întâmplător, mitropolitul cărturar Bartolomeu Valeriu Anania al Clujului a spus despre Șaguna că „a fost și rămâne un dar al lui Dumnezeu". Un dar al lui Dumnezeu ca o zi de duminică, ca o zi de Paști.

METROPOLITAN ANDREI BARON DE ȘAGUNA (1808–1873) – 150 YEARS AFTER PASSING INTO ETERNITY

Abstract

June 28th, 2023 marked the 150th commemoration of the passing into eternity of the great metropolitan and leader of the Romanian nation in Transylvania and Hungary: Andrei, Baron of Șaguna, who led the Orthodox Church in Transylvania from 1846 to 1873 and the Orthodox Romanians of Transylvania and Hungary, as archbishop and metropolitan, from 1865 to 1873. The present study presents his biography, personality, work, and ecclesiastical, political and cultural legacy. His activity has been systematised on several levels: national-political, ecclesiastical, cultural, educational and constructional. The spiritual dynamics of Andrei Șaguna's activity and work are subscribed to the resurrection, renewal and restoration of Transylvanian Orthodoxy, his achievements in the service of the long-term development of the Church being acknowledged by means of his canonisation by the Romanian Orthodox Church in 2011.

[43] Voichița Bițu, Bogdan Andriescu, *Andrei Şaguna (1808–1873). Biobibliografie*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, Editura Andreiana/Editura Armanis, Sibiu, 2012.

[44] Nicolae Bocșan, *Documentar şagunian*, în „Transilvania", serie nouă, anul XLI (CXLV), nr. 10, Sibiu, 2013, p. 3–6; Mircea-Gheorghe Abrudan, *Lecturi din istoriografia bisericească. În memoria profesorului Nicolae Bocşan (1947–2016) şi a părintelui academician Mircea Păcurariu (1932–2021)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021, p. 363–396.

[45] Laurențiu Streza (coord), *Sfântul ierarh Andrei Şaguna, „păstorul cel bun al Ardealului"*, Editura Andreiana, Sibiu, 2012; Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Şaguna. O biografie culturală...*, passim.

GHEORGHE I. BRĂTIANU, PIONEERING MEDIEVALIST: A TRIBUTE*

PAUL E. MICHELSON

I. INTRODUCTION

One hundred years ago, on 22 November 1923, Gheorghe I. Brătianu delivered his inaugural address at the University of Iași under the title „Concepțiunea actuală a istoriei medievale”[1]. His lecture was a pioneering and remarkable effort both in Romania and in European historiography as well, since he called into question theses that had become commonplaces since the 14th century. Looking back at this lecture from our centennial vantage point provides us with an appropriate basis to assess how well this youthful professor's study –which became the foundation stone of his subsequent remarkable career – has stood the test of time in regard to European historiographical issues.

Brătianu's interest in and pursuit of a career as a medieval historian was doubtless sparked by the predilection of his politician father, Ion I. C. Brătianu, for the study of the past.[2] as well as by the encouragement of N. Iorga, Romania's most prominent historian of the time.[3] His deep interest in Medieval history was based on an abiding personal conviction that “It was only in the millennium of the Medieval era that the foundations of our development as a people in the territory in which we live today were established. The uncertainly and darkness which surround these beginnings urge us on to the most industrious studies...”[4]

---

* Dedicated to the memory of Acad. Cornelia Bodea who was a devoted asistentă to Gheorghe I. Brătianu during World War II.

[1] Published as Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale. Lecție de deschidere a cursului de istorie universală cu un apendice* bibliographic, București, Cultura Națională, 1924. For discussion, see Paul E. Michelson, *Gheorghe I. Brătianu's Inaugural Lecture on Medieval Historiography (1923)*, in Victor Spinei, ed., *Confluențe istoriografice românești și europene*, Iași, Editura Junimea, 1988, p. 61–70. For a detailed and comprehensive study of Brătianu's ideas and methodological commitments in the context of his work on the Black Sea, see Victor Spinei, *Chestiunea Mării Negre în prospectarea lui Gheorghe I. Brătianu. Studiu introductiv*, in Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, edited by Victor Spinei and Ionel Cândea, București, Litera, 2022, p. 10–182. For Brătianu and the context of his work, see Doru Radosav, *Istoriografia românească*, București, Editura Academiei Române/Univers Enciclopedic Gold, 2019, p. 229–237. For bibliography on Brătianu, see Victor Spinei and Dorina N. Rusu, eds., *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, 2021, vol. I (*A–C*), p. 338–343.

[2] Anastasie Iordache, *Ion I. C. Brătianu. Un corifeu al democrației și al liberalismului românesc,* 2nd revised and expanded edition, București, Editura Albatros, 2007, p. 552 f.

[3] Who published no fewer than five articles by the aspiring young Brătianu between 1916 and 1921. See Gheorghe I. Brătianu, *Memoriu de studii și lucrări, 1916–1941*, București, Imprimeria Națională, 1942.

[4] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală…*, p. 35–36.

Why was this so? Because "We cannot leave in hostile neglect a thousand years of human development without leaving unexplained so many living powers springing from these times so long hidden under the borrowed clothing of Antiquity"[5]. And Brătianu's investigations were not only to be focussed on Romania or Southeastern Europe: they were to be firmly anchored in the wider European context[6].

Fresh from studies at the Sorbonne, the École des Hautes Études, the École des Chartes, and a doctorate at the University of Cernăuți, Gheorghe I. Brătianu's inaugural was not only a stimulating *tour de force*, but also a model of scholarship with a 24 page bibliography containing 602 items, including 41 periodical titles[7].

II. HISTORIOGRAPHCAL ASPECTS

The most important part of the youthful Brătianu's lecture for our purposes here was his review of European historiography in the pre-modern period[8]. This came under three counts. First, he attacked head on the "Myth of the Renaissance," which he argued was fabricated by 14th and 15th century humanists. This led to the 19th century creation of the Renaissance as a distinctive and positive period in European history, and culminated with Jacob Burckhardt's 1860 *Die Kultur der Renaissance in Italien*,[9] which Brătianu pointed out, established the disjunction – both in the popular and academic mind – between the dismal "dark ages" ("centuries of sleep, of darkness and error") and the supposed glorious rebirth of the Renaissance. This dichotomy, which was both misleading and false, he said, had plagued historical analysis ever since[10].

Secondly, Brătianu argued that "In fact, the Medieval Era is not a night which fell across the sunset of Greco-Roman culture only to be scattered by the conquering rays of the rising Renaissance…The ancient world more appropriately left the arena than collapsed ... an *ausgang* more than an *untergang* ...The empire was not destroyed; it only passed from one to another"[11]. The unfortunate

[5] *Ibidem*, p. 6. For more on Brătianu's historical ideas, see Ovidiu Mureșan, *Evul Mediu și Renașterea în opera historică a lui Gheorghe I. Brătianu*, in Pompiliu Teodor and Radu Mârza, eds. *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu. Studii și interpretări* istorice, Cluj, Casa Cărții de Știință, 1999, p. 59–70, which, curiously, has little to say about the 1923 inaugural.

[6] See Alexandru-Florin Platon, *Evul Mediu universal în opera lui Gheorghe I. Brătianu*, in Victor Spinei, *Confluențe istoriografice românești și europene*, p. 47–60.

[7] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală…*, p. 37–62.

[8] This is not to say that other parts of his inaugural are without interest and importance, such as his discussion of 19th and early 20th century historiography, viz. the opening of archives, the great movement to publish documents, Romanticism, the development of national history, Marxism, Comte, Buckle, Lamprecht, the birth of Byzantine studies, the history of Islam – some of these important for the emergence of the Late Antiquity approach discussed below. See Gheorghe I. Brătianu, *op. cit*., p. 22.

[9] For a comprehensive survey, see Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought. Five Centuries of Interpretation,* Cambridge MA: The Riverside Press, Houghton Mifflin Company, 1948.

[10] Gheorghe I. Brătianu, *op. cit*., p. 5-7. Instructive is Lucien Febvre, "How Jules Michelet Invented the Renaissance," in Lucian Febvre, *A New Kind of History from the Writings of Febvre,* edited by Peter Burke (London, Routledge and Kegan Paul, 1973), pp. 258-267.

[11] Gheorghe I. Brătianu, *op. cit*., p. 7–8. This is the point made by the Late Antiquity historians.

consequence of all this was to omit inconvenient historical materials and to ignore the real elements of life that historians ought to be bringing to life[12]. The pro-Renaissance forces were hypercritical of the Medievals, but were "absurdly" credulous of the ancients,[13] ancients who were often cited without actually having been read[14].

Thirdly, these failures were repeated during the Enlightenment which sought to banish the religious element from historical development entirely, motivated by an almost maniacal antipathy toward the Medieval period for its Christian worldview and foundations. They neglected the Medieval era because there was much too much material to be dealt with, and then denigrated it to justify their neglect of it[15]. It also stressed even further the idea of discontinuity between Classical and Medieval history and Medieval and Modern (i.e. Renaissance, Enlightenment, and subsequently)[16]. Lastly, in their work, they lost the element of "real life," doing history became a series of set-pieces[17].

Not surprisingly, precisely the weakest parts of such writers as Gibbon, Voltaire, and Hume, Brătianu wrote, were those dealing with the so-called Dark Ages, which they viewed as an unbroken "succession of unexpected catastrophes"[18]. And, of course, Gibbon had the same baneful influence on Western historiography of the Late Roman and Medieval eras as Burckhardt had on that of the Renaissance[19]. All of this coalesced into a narrative that merged Voltaire's legend of the Renaissance with Gibbon's theories of a calamitous decline and fall of the Roman Empire leading to the Dark Ages[20]. Brătianu points out the irony that Gibbon can write a "voluminous history of the decline and fall of the Roman Empire without realizing that a "fall" of a thousand years might contain original elements of life and new development"[21].

III. BRĂTIANU'S IDEAS IN RETROSPECT

How do Gheorghe I. Brătianu's ideas about Medieval and Renaissance stand the test of time? I will limit this to the four aspects summarized above: 1) the pejorative humanist myths of the 14th and 15th centuries; 2) the 18th century Enlightenment legends concerning the Dark Ages and the *Quattrocento*; 3) the Burckhardt Thesis of the 19th century; and 4) the 20th century "Revolt of the

[12] *Ibidem*, p. 10–13.
[13] *Ibidem*, p. 11.
[14] *Ibidem*, p. 12.
[15] *Ibidem*, p. 20–21.
[16] *Ibidem*, p. 19–23.
[17] *Ibidem*, p. 12.
[18] *Ibidem*, p. 20–22.
[19] Brătianu was quick to criticize 19th century Romanticism for its overly rosy outlook on the Middle Ages. Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 26–27.
[20] Brătianu cites Etienne Gilson, *La Philosophie du Moyen Âge*, Paris, Payot, 1922, vol. II, p. 153: "We need to abandon legends of the Renaissance..."
[21] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală*…, 1924, p. 21.

Medievalists," as it is now called, against Voltaire, Gibbon, Michelet, and Burckhardt, which resulted broadly in the emergence of the concept of Late Antiquity on the one hand and the "Long Middle Ages" on the other.

Firstly, it is clear that Gheorghe I. Brătianu's critique of the 14th and 15th century humanists was ahead of its time. The debunking of the humanist myth of the Renaissance came in the English-speaking world in the 1930s and culminated in the 1950s. One writer of note in this regard was Douglas Bush of the University of Minnesota and later Harvard who published two ground-breaking books. The first, *Mythology and the Renaissance Tradition in English Poetry*[22], argued that "the essential quality of Renaissance poetry, at its best as well as its worst, is its medievalism"[23]. Further, Bush wrote, twentieth century scholarship has "made it clear that the Renaissance was no sudden break with the medieval past…" Indeed, "a main effort" of Bush's book was "to show the persistence...of the medieval spirit"[24].

His second book, *The Renaissance and English Humanism* (1939)[25], begins with a survey of "Modern Theories of the Renaissance," and concluded a "quest of a satisfying formula for the Renaissance is doomed from the start….The fallacy of attempting to compress bewildering diversity into a neat definition may seem too obvious a point to be belabored, yet this very fallacy is found not merely in popular books but in the learned theories of the Renaissance..."[26] The evidence, said Bush, was enough by this point to "flatly reject" all of Burckhardt's essential arguments[27].

Ironically, the principal work which brought this debate to a culmination appeared shortly after Gheorghe I. Brătianu's assassination in 1953 by the Romanian Communists. This was C. S. Lewis's 1954 *Oxford History of English Literature in the Sixteenth Century*[28]. In Lewis's view, the humanists' "chief negative characteristic was a hatred of the Middle Ages"[29]. In addition, argued Lewis, the idea of the *Renaissance* itself "is in a curiously different position from the general run of historical terms." The "legend of the Renaissance is a Renaissance legend" which we "inherited ... from the very people we were studying," the humanists[30]. Finally, Lewis wrote, "If the earlier modern scholars had not themselves been bred in the humanist tradition it may be doubted whether they would ever have chosen so lofty a name as 'rebirth' to describe the humanist achievement"[31]. In the end, the result was a "war between the humanists and the schoolmen" and the schoolmen lost[32]. Gheorghe I. Brătianu would have agreed entirely with Lewis's position on this issue.

---

[22] Doulas Bush, *Mythology and the Renaissance Tradition in English Poetry*, Minneapolis MN, University of Minnesota Press, 1932.

[23] *Ibidem*, p. 6.

[24] *Ibidem*, p. 24.

[25] Idem, *The Renaissance and English Humanism*, Toronto, University of Toronto Press, 1939.

[26] *Ibidem*, p. 15–17.

[27] *Ibidem*, p. 20 ff.

[28] C. S. Lewis, *The Oxford History of English Literature in the Sixteenth Century excluding Drama. The Completion of the Clark Lectures, Trinity College, Cambridge, 1944*, Oxford, Clarendon Press, 1954.

[29] *Ibidem*, p. 18-36, for detail.

[30] *Ibidem*, p. 55.

[31] *Ibidem*, p. 55–56.

[32] *Ibidem*, p. 30.

Our second area of focus from Gheorghe I. Brătianu's inaugural is Enlightenment historiography. It is safe to say that much of what was argued by Voltaire and Gibbon has since been refuted. As Lynne White, Jr., pointed out "even Gibbon's genius, vast learning, and Olympian sense of humor failed to reveal to him the absurdity of his view of Byzantium; for surely Constantinople's life span from A. D. 330 to 1453 is the most prolonged and resilient 'decadence' in the annals of our race"[33]. This is exactly the same point made by Brătianu in 1923.

In 2014, Arthur White summarized the state of affairs: "The idea that the Italian Renaissance had been a general rebirth affecting every facet of human life was unheard of until two centuries after the Renaissance ended….It first took shape in the mind of...Voltaire, who used the concept as a weapon against religion"[34]. What was and is the power of myth, Arthur White asks? "Myths explain and justify deeply cherished faiths and transmit them to the next generation in simplified, memorable form." And how does myth differ from history? "The function of history...is quite different: it serves the study of human nature by providing a record of actual human behavior…" The Enlightenment "Myth of the Renaissance is one of the most significant invasions of myth into the realm of history that has ever existed"[35]. Brătianu was a bit more positive positive about Enlightenment historiography[36], but it is unlikely that he would have differed much from Arthur White's conclusions. Certainly, he would have been sympathetic to the position staked out in 1980 by Momigliano.

Finally, we would be remiss if we did not point out that the Burckhardt Thesis, the Problem of the Renaissance, and the resultant rejoinders and counter-rejoinders can and do give rise to a veritable cornucopia of historical fallacies, including the Fallacies of Inquiry, Explanation, and Argument so cogently criticised by David Hackett Fischer[37].

Thirdly, when it comes to the 19th century and Jacob Burckhardt, Gheorghe I. Brătianu's 1923 inaugural is equally prescient. C. S. Lewis summarizes: the word *Renaissance* "has sometimes been used merely to mean the 'revival of learning,' the recovery of Greek, and the 'classicizing' of Latin. If it still bore that clear and useful sense, I should of course have employed it." Unhappily, one can no longer

---

[33] Lynne White, Jr., *Conclusion: The Temple of Jupiter Revisited*, in Lynn White, Jr., ed., *The Transformation of the Roman World. Gibbon's Problem after Two Centuries*, Berkeley CA: University of California Press, 1966, p. 292. See Arnoldo Momigliano's thoughtful and irenic "After Gibbon's *Decline and Fall*," in Kurt Weitzmann, ed., *Age of Spirituality: A Symposium*, Princeton NJ: Princeton University Press, 1980, p. 7–16; and J. G. A. Pocock's massive and somewhat eccentric study of Gibbon, *Barbarism and Religion*, six volumes, Cambridge, Cambridge University Press, 1999–2015, which tries to rehabilitate Gibbon.

[34] Arthur White, *The Myth of the Renaissance*, *Plague and Pleasure. The Renaissance World of Pius II*, Washington DC: Catholic University of America Press, 2014, p. 1–5 ff.

[35] *Ibidem*, p. 6.

[36] See Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală…*, p. 19 ff. He was especially complimentary because for the first time social, economic and cultural history were give attention (p. 20).

[37] See David Hackett Fischer's *Historians' Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought*, New York, Harper Colophon, 1970, *passim*. See also Joseph A. Mazzeo, *Analogy and Renaissance Culture*, "Journal of the History of Ideas", vol. 15 (1954), p. 299–304.

use *Renaissance* in this sense "with any assurance that his hearers will understand him. Bad money drives out the good"[38].

As to the quarrel itself concerning the concept of the Renaissance, Lewis wrote "Unfortunately… has, for many years, been widening its meaning, till now 'the Renaissance' can hardly be defined except as 'an imaginary entity responsible for everything the speaker likes in the fifteenth and sixteenth centuries".[39]

The American Medievalist and historiographer, Norman L. Cantor concluded: "Lewis's account...is today very much worth reading because of his subtle and passionate argument that Renaissance literature...is still functioning within the language and concept formations of medieval culture", that "the Renaissance is only a late and special chapter in the history of medieval culture, not the dawn of a new era…The case against the applicability of the Burckhardtian view of the Renaissance to sixteenth-century England received its most persuasive articulation in Lewis's influential book. Of course, that did not terminate the debate. It only weighted the scales against the Burckhardtian idea for a decade or so"[40].

Fourthly, the Revolt of the Medievalists that Brătianu called for seemed by the 1950s to have been largely successful. The case of the noted American scholar William J. Bouwsma is illustrative of the success of the Medievalist revolt: "As I now recognize, I was at the outset...under the influence of Whiggish notions...of a more or less linear conception of cultural history moving Western culture ineluctably toward the modern world. This movement was...long central to the traditional conception of progress"[41]. In other words, Bouwsma recognized that the Revolt of the Medievalists was largely on target and that the staying power of the humanist-Enlightenment-Burckhardtian thesis owed to less to literary skill or actual historical argument, and more to ideological commitments.

The most successful aspect of the revolt against the secularist/Enlightenment argument has come with the demolition of the Dark Ages periodization. This is, of course, has been the gradual replacement of the spectacular demise of Gibbon's fall of Rome approach with the Late Antiquity model put forth by Peter Brown and others[42]. Instead of seeing gloom and doom following the putative "fall of Rome," the Late Antique argument is for a transition from a relatively homogenous Classical World to a new, evolving world of a Roman (Catholic) West, a Byzantine (Orthodox) East, and an Islamic (Muslim) South and Southeast, a distinctive world called Late Antiquity whose

[38] C. S. Lewis, *Oxford History…*, p. 55.

[39] *Ibidem*.

[40] Cantor, *Inventing the Middle Ages*, 1993, p. 217–218.

[41] William J. Bouwsma, *The Waning of the Renaissance 1550–1640*, New Haven CT, Yale University Press, 2000, p. VII.

[42] See Peter Brown, *The World of Late Antiquity AD 150–750*, London: Thames and Hudson, 1971, for the first significant public manifestation of the concept. Brown's explorations of this are cogently presented in his *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000*, 10th Anniversary Revised edition, London: Wiley-Blackwell, 2013. For further elaboration, see G. W. Bowersock, Peter Brown, and Oleg Grabar, eds. *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, Cambridge MA, The Belknap Press of Harvard University Press, 1999. It was well into the first decade of the 21st century before the "Dark Ages" were ushered off of the stage and "Late Antiquity" began to appear in college textbooks.

divisions, continuities, and divergent legacies are still with us today. Gheorghe I. Brătianu would have agreed. Indeed, in his inaugural he is very close to the Late Antiquity model: "...consciousness itself of a difference between the ancient world...and the new world of Germanic kingdoms were built on the remains of the empire…The Roman Empire had not perished" but had at Constantinople an empire and in the West another after 800 AD. "The Empire was not destroyed; it passed from one to the next, from Rome to Byzance, from the Byzance of Justinian to the Franks of Charlemagne"[43]. Put otherwise, Brătianu wrote: "In the formulation of Western Medieval culture around the year 1000, the role of the Byzantine and Muslim East in mediating the Hellenistic heritage appears more and more significant," yet another premonition of the Late Antiquity paradigm[44].

This same idea is at the base of the concept of "The Long Middle Ages," the idea that the Middle Ages started earlier than usually argued and lasted longer than generally appreciated. The former would link to Late Antiquity; the latter would run right up to the Enlightenment[45]. In this formulation the Renaissance is simply the late or Long Middle Ages because most of what Burckhardt saw as ground breaking about the Renaissance either had its origins centuries earlier[46], or seemed typical of the Medieval period[47], or happened long after Burckhardt's vaunted Renaissance.

Lewis concluded: "Instead of admitting that our definition has broken down, we adopt the desperate expedient of saying that 'the Renaissance" must have begun earlier than we thought. Thus Chaucer, Dante, and presently St. Francis of Assisi become 'Renaissance' men. A word of such wide and fluctuating meaning is of no value. Meanwhile it has been ruined for its proper purpose"[48].

---

[43] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală…,* p. 8–9.

[44] *Ibidem*, p. 33. This point is emphasized by Platon, *Evul Mediu*…, p. 47 ff.

[45] On the Long Middle Ages, see Jason M. Baxter, *The Medieval Mind of C. S. Lewis. How Great Books Shaped a Great Mind*, Downers Grove IL, IVP Academic, 2022, p. 8–11. Brătianu, *Concepțiunea actuală*, p. 33. This point is emphasized by Platon, *Evul Mediu*, 1988, p. 47 f. For a subsequent development of Brătianu's ideas in this regard in 1938 – which deserve further study – see his paper delivered at the 1938 Zürich International Congress of Historical Sciences, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge: le fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*, dans "Review Belge de Philologie et d'Histoire", vol. 18 (1939), no. 1, p. 252–266.

[46] E.g. Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1927.

[47] See Johan Huizinga, *The Autumn of the Middle Ages*, translated by Rodney J. Payton and Ulrich Mammitsch, Chicago: University of Chicago Press, 1996. This book is more popularly known in English as *The Waning of the Middle Ages*, translated by F. Hopman, London: Edward Arnold, 1924. The Dutch original was entitled *Herfsttij der Middeleeuwen*, Haarlem, 1919, revised edition 1921. Huizinga wrote the book specifically with the intention of demonstrating the "grave flaws" in Burckhardt's work. For a comprehensive review and something of the reinterpretation of the Burckhardt/Huizinga debate, see Thor Rydin, *Huizinga's 'heimwee': responding to Burckhardt's 'Die Cultur der Renaissance in Italien' in times of loss*, *History of European Ideas*, Vol. 47, 2021, p. 732–747. The assertion is on p. 732.

[48] Lewis, *Oxford History…,* p. 55. In an earlier book, Lewis had already concluded that the Medieval era not only had "...the most momentous and the most revolutionary elements in it," but also "made the background of European literature for eight hundred years…. Compared with this revolution the Renaissance is a mere ripple on the surface of literature." He concluded that the Renaissance "...that event – or rather that complex of heterogeneous events – which are known as the Renaissance, are not a landmark of primary importance." C. S. Lewis, *The Allegory of Love. A Study in Medieval Tradition,* Oxford, Clarendon Press, 1936, p. 3–4, 257.

IV. EPILOGUE

The preceeding account of the overthrow of the Renaissance paradigm, which Gheorghe I. Brătianu anticipated in almost every respect in 1923, does not end with these decisive post-World War II refutations of the work of the Renaissance myth-making machine. As Cantor predicted, it was successful only for a decade or two, and then the Burckhardtian Phoenix rose from the ashes. Burckhardt's critics were shuffled off to the dust bin of history as new narratives replaced the old, the revisionists were themselves revised, and their work was viewed in *ad hominem* terms. For example, C. S. Lewis was scorned as a misguided Medieval and Douglas Bush was dismissed for writing to generate "a powerful literary identity" and a "heroic role"[49] for himself. Both were further denigrated for their support of a Christian worldview because "We do not hear very much these days about Christian humanism"[50].

Instead, today, as William Kerrigan and Gordon Braden wrote in 1989, we do our "most important work in narratives [which] mingle with fact and coincidence to help us plot the stories of traditions"[51]. These stories or narratives are only ever changing; they trump traditional historical scholarship[52] as the New Historicism and the so-called literary turn in history captured the commanding heights of historical academia by the late 1980s. To those unfazed by the failure of the Enlightenment Project[53]– which came to encompass the Myth of the Renaissance – were added those who abandoned traditional, reasoned discourse while European culture pirouetted into the abyss of modernism, post-modernism, post-post-modernism, and post-what have you. Narrative and story telling replaced history writing, just as they have in mass media, journalism, propaganda, and other forms of communication. And, of course, these narratives are no longer true or false, just more effective or less effective, more compelling or less convincing.

Since the 1980s, the work of many historians, especially literary historians, has not focussed on scrounging around archives, pouring over ancient books in dusty libraries, and engaging in other unpleasant, tiresome, and inconvenient activities. Instead they have concentrated on narratives and stories, which of course leads to self-referential articles and books as narrative and story lines shift and morph with the times, political imperatives hold sway, and presentism predominates[54]. The Burckhardt Thesis provided a flexible narrative that has

---

[49] William Kerrigan and Gordon Braden, *The Idea of the Renaissance*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1989, p. IX.

[50] This overlooks the work of E. Harris Harbison, *The Christian Scholar in the Age of the Reformation*, New York, Charles Scribner's Sons, 1958, among many others.

[51] Kerrigan and Braden, *Idea of the Renaissance*, p. IX–XI.

[52] Contrast this with history as traditionally understood as described in Marc Bloch's *The Historian's Craft*, translated by Peter Putnam with an introduction by Joseph R. Strayer, New York: Vintage Books, 1953.

[53] For how and why the Enlightenment Project was an impossibility and hopelessly foundered, see Alasdair MacIntyre, *After Virtue. A Study in Moral Theory*, third edition, Notre Dame IN: University of Notre Dame Press, 2007.

[54] See Fischer, *The fallacy of presentism*, in Fischer, *Historians' Fallacies*, p. 135-140. Fischer would, of course, be an arch example of the by now discredited and outmoded approaches to historiography.

proven to be infinitely revisable as the general narrative requires or mutates. The same is true for the humanist trope, Gibbon's saga, and most of the other theories of this sort that came into vogue with the Enlightenment and after.

As early as 1960, one of the most determined Burckhardtians, Hans Baron, was asserting that little of the medievalists' revolt against Burckhardt "has survived"[55]. The Burckhardt thesis, in his view, had managed a "metamorphosis" in which Burckhardt's view proves equal and may still, eventually, prove superior to the competing views..."[56] Others, such as Kerrigan and Braden, while recognizing Burckhardt's limits, allege that "Burckhardt was right in a certain and fresh way." Indeed, "With all our adjustments, this is still the period that we think and write about," and "nothing we know today requires us to close down the Burckhardt tradition...Burckhardt's thesis receives news like the sea the rain"[57]. The Burckhardt Thesis turns out to be an intellectual Proteus that transforms itself to incorporate whatever new current comes along. Gheorghe I. Brătianu would have been saddened by that.

Gheorghe I. Brătianu's subsequent career as a medievalist was outstanding: he gave papers at the International Congresses of Historical Studies in Oslo 1928 and Zürich in 1938[58]; the International Congresses of Byzantine Studies in București 1924, Belgrade 1927, Sofia 1934, and Rome 1936[59]. On this international stage, his work was well-received and respected.

Brătianu's erudition and depth of study, Alexandru-Florin Platon has written, was astonishing. At the same time, he manifested this rigorousness in a way that was not off-putting, over-bearing, or confusing. In addition, all of this contributed to a real comparatism and a Braudelian scope that few if any in Romania matched. "The passage of time has not altered the value of this vision, remaining almost entirely valid to the present"[60].

Also significant was Gheorghe I. Brătianu's persistent effort to set Romanian history squarely in its appropriate European context, something that his

---

[55] Hans Baron, *Burckhardt's 'Civilization of the Renaissance' A Century after its Publication*, "Renaissance News", Vol. 13 (1960), Nr. 3, Autumn, p. 207–222. Baron's Burckhardtian revival began in 1943 with his *Towards a More Positive Evaluation of the Fifteenth-Century Renaissance*," Journal of the History of Ideas", Vol. 4 (1943), p. 21–49. In 1956, Baron and Ferguson also debated at the meeting of the American Historical Association: Wallace K. Ferguson, *The Interpretation of Italian Humanism: The Contribution of Hans Baron*, "Journal of the History of Ideas", Vol. 19 (1958), p. 14–25 and Baron, *Moot Problems of Renaissance Interpretation: An Answer to Wallace K. Ferguson*, "Journal of the History of Ideas", Vol. 19 (1958), p. 26–34.

[56] Baron, *Burckhardt*, p. 222.

[57] William Kerrigan and Gordon Braden, *The Idea of the Renaissance*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1989, p. IX–XII

[58] For more on the themes in this paper, see Gheorghe I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, București: Foundation Royale Charles Ier, 1937.

[59] See Lucian Boia, *Congresele internaționale de științe istorice din perioadă interbelică și participarea românească*, in "Revista de istorie", Vol. 32 (1979), p. 703–715; and Lucian Nastasă, *Gheorghe I. Brătianu la congresele internaționale de istorie*, in I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, and V. Cristian, eds., *Românii în istoria universală*, Vol. 2 (1987), Pt. 1, p. 731–742.

[60] Alexandru-Florin Platon, *Gheorghe I. Brătianu: actualitate unui model științific și uman*, in Gheorghe I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, edited by Victor Spinei and Alexandru-Florin Platon with the collaboration of Elena Adam, Ionuț Acrudoaie, and Anca Ancuța, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, 2010, p. 23–34.

compatriots both then and now freely ignore. Here, as in other respects, Brătianu was a model to emulate. Alexandru-Florin Platon summarizes:

"A medievalist by training and preferences, sensitive to the historical evolution of his own community, Bratianu realized that the elucidation of that evolution – in specific and in general – was only possible under a permanent dialogue with the great phenomena of world history which also occurred in this part of the world." In the end, his goal was a "synthesis of the national and the universal..."[61]

Brătianu's inaugural set forth "an entire program...one which would have needed the cooperation of many generations"[62].And the starting point for his research agenda? By "working together, we can learn together"[63].

Alas, this was not to be. This year also marks the 70th anniversary of Gheorghe I. Brătianu's murder by the Communist regime in Romania in 1953. Arrested in 1950, he was never charged with any crimes and never brought to trial. Instead, he was sent to Sighet, the Romanian Communist death camp for luminaries of the pre-Communist regimes, even though he had persistently refused any governmental appointments. It was at Sighet that he died in April 1953.

There has been some inconclusive debate over whether he was assassinated or committed suicide[64]. I firmly agree with his daughter, Maria G. Brătianu, that suicide was extremely improbable for a Romanian historian who knew how changeable things had been in the past of his unhappy country and how out of darkest nights came brighter days. His inaugural cites the Romanian proverb: "The times are not under man, but the unfortunate man is under the times"[65]. This is Miorița-like fatalism which is never suicidal. In all likelihood, Brătianu was beaten to death by the thuggish guards at Sighet[66]. He was 55 years old and the very mention of his name and work was prohibited until late in the Communist dictatorship[67]. His tragic fate is one of thousands upon thousands of reminders of how much of Romanian civilization and culture was irreplaceably destroyed and lost under horrendous Fascist, military, and Communist regimes. *Fie ca el să se odihnească în pace*.

---

[61] Platon, *Evul Mediu*…, p. 58. The point is also stressed by Pompiliu Teodor, *Gheorghe I. Brătianu: Istoricul. I. Dimensiunea operei*, in Pompiliu Teodor, *Istorici români și probleme istorice*, Oradea, Fundația Culturală Cele Trei Crișuri, 1993, p. 24 ff.; and Victor Spinei, *Chestiunea Mării Negre*, *passim.*

[62] Alexandru Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română sub semnul modernității)*, revised edition, București, Editura Enciclopedică, 2000, p. 224.

[63] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală..*, p. 36.

[64] See Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu. Enigma morții sale*, 2nd edition, translated by Antonia Constantinescu with a study by Șerban Papacostea along with other texts and an addenda on Ion C. Brătianu, București: Fundația Academia Civică, 1997, p. 7–8. Papacostea adds that though the conditions of Brătianu's death are "still insufficiently explained, there is no doubt that it was an assassination." p. 78.

[65] Gheorghe I. Brătianu, *Concepțiunea actuală…*, p. 27. In the same inaugural, Brătianu rejected the pessimism of Ferrero and Spengler. *Ibidem,* p. 5.

[66] From an interview with Maria G. Brătianu, Paris, 12 June 1983.

[67] See Victor Spinei, ed., *Confluențe istoriografice românești și europene,* Iași, Editura Junimea, 1988, a truly important and path-breaking book on Gheorghe I. Brătianu which was published in 1988 under somewhat clandestine circumstances.

SUCCINTE CONOTAȚII PRIVIND EDITAREA UNOR TEXTE MEDIEVALE EMBLEMATICE

VICTOR SPINEI

Cuvinte-cheie: *Istoria secretă a mongolilor*; *Cuvânt despre oastea lui Igor*: controversele privind autenticitatea poemului; traducerile și editările lucrărilor menționate; Livia Cotorcea; Radu Părpăuță; Rodica Pop; Alexandru V. Boldur.
Mots-clés: *Histoire secrète des Mongols; Le Dit de la campagne d'Igor*: controverses sur l'authenticité du poème; traductions et éditions des œuvres mentionnées; Livia Cotorcea; Radu Părpăuță; Rodica Pop; Alexandru V. Boldur.

Potrivit tradițiilor înfiripate în negura vremurilor, mediile culturale românești au manifestat un statornic interes pentru creațiile elevate ale altor popoare, atât din respectul datorat valorilor concepute în diverse spații ale mapamondului, cât și din rațiunea ca acestea să constituie exemple stimulative pentru preocupările elitelor autohtone. Din nefericire vitregiile istoriei au întârziat adesea raporturile firești cu arealurile mai privilegiate de destin, disipate pe alte meridiane, astfel că spiritele vizionare au fost nevoite să găsească oportunități și energii recuperatoare pentru a fluidiza contactele benefice cu acestea și a tinde spre o minimă sincronizare evolutivă. Rezultatele acestor strădanii nu au întârziat să apară, astfel că în prezent cultura românească dispune de o bogată salbă de traduceri ale capodoperelor literare și științifice mai vechi și mai noi, zămislite în toate punctele cardinale, care ne amplifică achizițiile gnoseologice și ne ajută să percepem mai circumstanțiat universul realităților revolute și cotidiene. Asemenea demersuri, ce evidențiază corelația legitimă dintre universal și național, trebuie în mod coerent continuate și fertilizate.

În spiritul acestor necesități inconturnabile a fost conceput și proiectul editorial menit să promoveze lucrări reprezentative ale culturii ruse, coordonat de doamna prof. Livia Cotorcea. În cadrul său și-au găsit recent loc traducerile în limba română a două din scrierile de largă notorietate pentru istoria și literatura mongolă (așa-numita *Istorie secretă a mongolilor*) și, respectiv, rusă (*Cântec despre oastea lui Igor,* cunoscut și sub denumirea de *Cuvânt despre oastea lui Igor*)[1].

Cea dintâi reprezintă tălmăcirea din limba rusă a unei scrieri concepută în uiguro-mongolă în secolul al XIII-lea privind circumstanțele întemeierii Imperiului mongol, asumată de publicistul și prozatorul Radu Părpăuță, absolvent al Secției Ruso-Română a Facultății de Filologie / Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, care, pe lângă propriile lucrări, a tradus din rusă numeroase volume din domeniul istoriei, filosofiei și literaturii, receptate cu interes în mediile intelectuale.

[1] *Hoarda și Oastea*. Volum conceput, realizat și îngrijit de Livia Cotorcea, Editura Alfa, Iași, 2022, 392 p.

Traducerea celei de-a doua lucrări inclusă în volum, poemul despre expediția cneazului Igor împotriva cumanilor, i se datorează apreciatei slaviste Livia Cotorcea, profesor la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, membru al Societății Filologilor din România și al Asociației Slaviștilor din România, afiliată Comitetului Internațional al Slaviștilor, critic literar cu o bogată și polivalentă activitate publicistică și traducător al câtorva lucrări de referință ale lui Fiodor Dostoievski, Anna Ahmatova, Velimir Hlebnikov, Osip Mendelștam, Vladimir Nabokov și al unor monografii dedicate clasicilor și avangardei literaturii ruse etc.

Propriul interes pentru cele două faimoase lucrări editate sub coordonarea doamnei prof. Livia Cotorcea nu este câtuși de puțin întâmplător, întrucât cu mai mulți ani în urmă am fost implicat nemijlocit, împreună cu alte persoane, în proiectele lor de editare, care însă, din diverse motive, nu și-au aflat materializarea.

Pe lângă laconica prezentare a volumului menționat, în pasajele ulterioare ne propunem să oferim câteva sugestii bibliografice cititorilor mai puțin familiarizați cu tematica abordată în textul de față, care prin complexitatea sa va necesita negreșit numeroase și variate augmentări și revizuiri.

*

De cel dintâi palier al volumului conceput la universitatea ieșeană, constând din *Istoria secretă a mongolilor*, s-a ocupat integral Radu Părpăuță, care, pe lângă traducerea textului[2], a atașat drept introducere traducerea a două extinse capitole – *Geneza evenimentelor*[3] și *Istoria „secretă și istoria „vizibilă" a mongolilor în secolele XII–XIII*[4], preluate dintr-un volum apărut postum în 1994 al renumitului orientalist și etnolog Lev Nikolaevici Gumiliov (1912–1992)[5], fiul nu mai puțin ilustre poete Anna Ahmatova. În congruență cu spiritul refractar tiparelor vetuste ale ideologiei marxist-leniniste, moștenit de la mama sa, Gumiliov le-a evitat pe cât i-a fost cu putință, preocupându-se de identificarea altor fermenți ai evoluției societăților vremurilor revolute decât cei preconizați de diriguitorii politicii „culturale" oficiale ai Uniunii Sovietice, ceea ce, în mod tacit, i-a sporit popularitatea și numărul de prozeliți. Savantul a fost interesat în mai mică măsură de reconstituirea minuțioasă a evenimentelor din trecut, preferând să devoaleze nuanțat resorturile genezei și sensul derulării lor. Chiar dacă prin scurgerea timpului textul lui Lev Gumiliov a rămas în mai mică măsură racordat la fluxul noilor resurse bibliografice, lectura sa se dovedește instructivă pentru specialiștii români ce nu sunt la curent cu interpretările pe care le-a propus, precum și cu problematica generală a istoriei și etnografiei etniilor nomade din stepele Eurasiei.

Pe lângă inserarea unor motive cu tentă mitologică și a unui excurs genealogic, *Istoria secretă* evocă, îmbinând relatările precise cu divagațiile

[2] *Istorie secretă a mongolilor*, trad. R. Părpăuță, în *Hoarda și Oastea*, p. 55–310.

[3] L. N. Gumiliov, *Geneza evenimentelor*, în *ibidem*, p. 13–21.

[4] Idem, *Istoria „secretă și istoria „vizibilă" a mongolilor în secolele XII–XIII*, în *ibidem*, p. 22–53.

[5] *Мир Льва Гумилева*, Moscova, 1994.

beletristice, momentele semnificative ale perioadei de constituire a Imperiului mongol – cea mai extinsă și viguroasă unitate statală coagulată în decursul Evului Mediu – sub sceptrul lui Gingis-han, de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul veacului următor. Problema autorului textului și a datei conceperii sale rămâne în mare parte controversată, exegeții nereușind să se pună de acord în privința multor detalii. Nu este pe deplin clar dacă elaborarea sa se datorează unui singur sau mai multor autori, intrând în calcul posibilitatea ca eventualul său prototip primordial să fi fost prevăzut cu anumite adaosuri. În orice caz, cel sau cei ce au trudit la asamblarea lucrării cu caractere uiguro-mongole aparțineau unui cerc din proximitatea clanului conducător al Imperiului, familiarizați în detaliu cu datele biografice ale lui Temugin (denumit începând din 1206 Gingis-han) și ale apropiaților săi din perioada anterioară dobândirii supremației absolute asupra tuturor celor care, potrivit notificării inserate chiar în *Istoria secretă*, „locuiau în corturile de pâslă", adică, altfel spus, alcătuiau conglomeratul tribal nomad din Asia Centrală, intrat sub obediența politico-militară a mongolilor[6]. Unii cercetători au presupus că în conceperea textului un rol major l-ar fi avut Šigi-Qutuqu, frate sau fiu adoptiv al marelui han, care ar fi coordonat și întocmirea principalului cod legislativ al mongolilor – așa numita *Marea yasa* –, definitivată și parafată cu prilejul kuriltaiului (adunarea generală a elitelor tribale mongole) din 1206. Supoziția respectivă nu este neplauzibilă, dar rămâne o simplă ipoteză în lipsa confirmării de mărturii credibile[7].

O particularitate semnificativă pentru structurarea *Istoriei secrete*, care în esență este o biografie extinsă a lui Temugin / Gingis-han, reprezintă faptul că partea cea mai amplă a lucrării, însumând circa trei pătrimi din ea, se referă la copilăria și tinerețea viitorului mare han, evocă înfruntările sale cu vecinii tribului mongol, închegarea și destrămarea alianței cu căpetenia Djamuqa și hanul kerait Tugrul, precum și luptele pentru supremație cu tătarii, naimanii și merkizii, până când i s-a recunoscut autoritatea supremă de către toate triburile din proximitatea mongolilor la kuriltaiul convocat pe cursul râului Onon în „anul Tigrului", adică în 2006. A fost perioada cea mai dramatică din existența lui Temugin, marcată de

[6] Pentru problemele legate de elaborarea *Istoriei secrete*, cf., între altele, riguroasele studii introductive atașate edițiilor reprezentative ale traducerilor lucrării, citate în notele 10–17. Cf., de asemenea, E. Haenisch, *Untersuchungen über das Yüan-ch`ao pi-shi Die Geheime Geschichte der Mongolen*, în „Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften", XLI, 4, 1931, p. 1–5, 40–60; G. Doerfer, *Zur Datierung der Geheimen Geschichte der Mongolen*, în „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", 113, 1963, p. 87–111; J. R. Krueger, *Chronology and bibliography of the Secret History*, în „The Mongolia Society Bulletin", V, 1966, p. 25–31; T. H. Barrett, *The Secret History of the Mongols: Some fresh revelations*, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London", LV, 1992, 1, p. 115–119; J. Bosson, *Scripts and literacy in the Mongol world*, în *Mongolia. The Legacy of Chinggis Khan*, ed. P. Berger, T. T. Bartholomew, Londra – New York – San Francisco, 1995, p. 88–95; Ch. P. Atwood, *The date of the „Secret History of the Mongols" reconsidered*, în „Journal of Song-Yuan Studies", 37, 2007, p. 1–48; P. Kahn, *Introduction to „The Secret History of the Mongols"*, în *Genghis Khan and the Mongol Empire*, ed. W. W. Fitzhugh, M. Rossabi, W. Honeychurch, Houston, 2009, p. 117–123.

[7] P. Ratschnevsky, *Šigi-Qutuqu, ein mongolischer Gefolgsmann im 12.-13. Jahrhundert*, în „Central Asiatic Journal", X, 1965, p. 114–120.

permanente dispute sângeroase cu adversarii politici dispunând de un potențial militar apropiat de acela pe care conta el însuși, când însăși viața i-a fost periclitată în nenumărate rânduri.

Din momentul dobândirii prerogativelor de mare han, când a inițiat vreme de peste două decenii expediții de anvergură împotriva kirkizilor, naimanilor, merkizilor și tanguților, culminând cu acelea contra Imperiului Qin din jumătatea nordică a Chinei și a Imperiului horezmian, și până la obștescul sfârșit, survenit în august 1227, datele despre succesele eclatante obținute sub sceptrul său sunt în mod inexplicabil mult mai succint evocate în paginile *opus*-ului. Ni se pare nefiresc întrucât cuceririle din Asia Centrală, din China și Horezm au condus la crearea unui vast imperiu, impunând hegemonia tribului nomad al mongolilor asupra unor teritorii prospere, cu vechi tradiții culturale, și determinând un nou curs al istoriei mondiale, cu profunde urmări în toate domeniile vieții[8].

---

[88] Cf. foarte selectiv R. Grousset, *Le conquérant du Monde (Vie de Gengis-khan)*, Paris, 1944; B. Vladimirtsov, *Gengis-khan*, trad. M. Carsow, Paris, 1948; H. Desmond Martin, *The Rise of Chingis Khan and his Conquest of North China*, ed. E. Lattimore, Baltimore, 1950; M. Percheron, *Sur les pas de Gengis Khan*, Paris, 1956; M. de Ferdinandy, *Tschingis Khan. Der Einbruch des Steppenmenschen*, Hamburg, 1958; P. Pelliot, *Cinghis*, în Idem, *Notes on Marco Polo*, I, Paris, 1959, p. 281–363; J. Rousselot, *Gengis Khan*, Paris, 1959; P. Aalto, *Der Name und das Siegel Činggis-Khans*, în „Acta Orientalia ediderunt Societates Orientales Danica Norvegica Svecica (Le Monde Oriental)", XXVII, 1963, p. 137–148; R. P. Lister, *Genghis Khan*, New York, 1969; E. I. Kâcianov / Е. И. Кычанов, *Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир*, Moscova, 1973; ed. a 3-a, Moscova, 1995; L. Hambis, *Gengis-khan*, Paris, 1973; J. Abbot, *Makers of History. Genghis Khan. Life and Conquests*, New Delhy, 1975; P. Brent, *The Mongol Empire. Genghis Khan. His Triumph and his Legacy*, Londra, 1976; F. Mackenzie, *Dschingis Khan*, trad. M. Csollány, Stuttgart – Hamburg – München, 1977; J. Thevenet, *Les Mongols de Gengis-khan et d'aujourd'hui*, Paris, 1986; M. Hoàng, *Gengis-khan*, Paris, 1988; L. de Hartog, *Gengis Khan, Conqueror of the World*, Londra, 1989; P. Ratchnevsky, *Genghis Khan. His Life and Legacy*, trad. T. N. Haining, Oxford – Cambridge, Mass., 1991; A. Khan, *Chinggis Khan. From imperial ancestor to ethnic hero*, în *Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers*, ed. S. Harrell, Hong Kong, 1996, p. 248–277; *Die Mongolen in Asien und Europa*, ed. S. Conermann, J. Kusber, Frankfurt am Main, 1997; T. D. Skrânnikova / Т. Д. Скрынникова, *Харизма и власть в эпоху Чингис-хана*, Moscova, 1997; D. C. Weight, *The Death of Chinggis Khan in Mongolian, Chinese, Persian, and European sources*, în *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe*, ed. A, Berta, Szeged, 1997, p. 425–433; V.V Barthold / В. В. Бартольд, *Чингиз-хан*, în *Чингис-хан*, отв. ред. С. Л. Шапиро, А.А. Олексенко / ed. S. L. Shapiro, A. A. Oleksenko, Sankt-Petersburg, 1998, p. 49-76; *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. R. Amitai-Preiss și D. O. Morgan, Leiden – Boston – Köln, 1998; İ. Togan, *Flexibility and Limitation in Steppe Formations. The Kerait Khaganate and Chinggis Khan*, Leiden – New York – Köln, 1998; I. Lebedynsky, *L'Empire des conquérants mongols. XIIe–XIIIe siècles*, Riom, 2000; P. B. Golden, *«I will give the people unto thee». The Činggisid conquests and their aftermath in the Turkic world*, în „Journal of the Royal Asiatic Society", Seria a 3-a, 10, 2000, 1, p. 21–41; F. Schmieder, *Činggis Khan – Das Gesicht des Mongolen*, în *Die Mongolei. Aspekte ihrer Geschichte und Kultur*, ed. J. Gießauf, Graz, 2001, p. 30–46; D. Farale, *De Gengis Khan à Qoubilaï. La grande chevauchée mongole*, Paris, 2003; G. Lane, *Genghis Khan and Mongol Rule*, Westport, Connecticut – Londra, 2004; J. Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York, 2004; *Die Mongolen. Im Reich des Dschingis Khan*, ed. G. Ziegler, A. Hogh, Stuttgart, 2005; *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen*, München, 2005; L. de Hartog, *Genghis Khan, Conqueror of the World*, Londra – New York, 2006; N. N. Kradin, T. D. Skrânnikova / Н. Н. Крадин, Т. Д. Скрынникова, *Империя Чингис-хана*, Moscova, 2006; M. Weiers, *Zweitausend Jahre Krieg und Drangsal und Tschinggis Khans Vermächtnis*, Wiesbaden, 2006; Idem, *Tschinggis Khans politisches und territoriales Erbe*, în Idem, *Erbe aus der Steppe. Beiträge zur*

Ultimul paragraf al *Istoriei secrete* conține o prețioasă dată asupra momentului redactării sale, în conformitate cu sistemul cronologic adoptat de mongoli de la chinezi: „anul Șobolanului”. Această precizare nu este din păcate pe deplin edificatoare, întrucât după decesul lui Gingis-han „anul Șobolanului” se succeda aproximativ din 12 în 12 ani, adică corespundea cu 1228, 1240, 1252 și 1264. Cei mai numeroși exegeți ai istoriei mongolilor consideră că elaborarea lucrării s-ar fi petrecut în 1228 sau 1240, dar relativ mai recent, s-a emis supoziția potrivit căreia aceasta s-ar fi petrecut în 1258. *Durch dieses Buch weht der Wind der Steppe* („Prin această carte adie vântul stepei”), remarca inspirat renumitul sinolog și mongolist Erich Haensch.

Având în vedere că textul lucrării fusese o vreme secretizat în mediile mongole, editorii străini i-au atribuit denumirea convențională *Istoria secretă a mongolilor*, cu toate că titlul său original nu s-a păstrat. Unii dintre exegeții ei pretind că acesta ar fi fost *Istoria lui Gingis-han* sau *Originile (Strămoșii) lui Gingis-han*. Faptul că traducerea literară chineză și varianta sa abreviată, făcută de cărturarul mongol Go’a Uqa’an qee și de cel uigur Masha-Yi-hei Mahamad, realizată între 1368 și 1382 sau 1404, din dispoziția reprezentanților dinastiei Ming, la scurtă vreme după înlăturarea dinastiei mongole Yuan, purta titlul *Istoria secretă a dinastiei Yuan*, având și un subtitlu în transliterație chineză *Mongqol-un Niucha To(b)chaan* (*Istoria secretă a mongolilor*), explică opțiunea editorilor din epoca modernă pentru denumirea convențională menționată[9].

Dat fiind audiența mai mare a limbii chineze, conținutul lucrării elaborate la curtea marelui han mongol a devenit cunoscut în cercurile savante occidentale mai întâi prin intermediul traducerilor inițiate în mediile aulice Ming. Textul mongol al izvorului s-a transmis numai printr-o transcriere chineză, intermediată de pictogramele și simbolurile specifice, însoțită de o traducere interliniară prevăzută cu parafrazări în chineză, de aici decurgând dificultăți majore pentru a fi descifrat. O primă traducere în limba rusă, tipărită în 1866 la Pekin (Beijing) i se datorează arhiepiscopului Palladius (Piotr Ivanovici Kafarov), detașat în China într-o misiune confesională, aceasta stimulând interesul pentru trecutul medieval al mongolilor. În ultimele opt decenii au apărut numeroase traduceri ale originalului mongol în

---

Sprache und Geschichte der Mongolen, Wiesbaden, 2009, p. 121–145; G. Lacaze, *Games of power: state control, the Naadam and the cult of Chinggis Khan*, în *States of Mind: Power, Place and the Subject in Inner Asia*, ed. D. Sneath, Bellingham, WA, 2006, p. 91–107; R. Findlay, M. Lundahl, *The first globalization episode: The creation of the Mongol empire, or the economics of Chinggis Khan*, în *Asia and Europe in Globalization Continents, Regions and Nations*, ed. G. Therborn, H.H. Khondker, Leiden – Boston, 2006, p. 13–54; M. Biran, *Chinggis Khan*, Oxford, 2007; J. Legrand, *Mongols et nomades. Société, histoire, culture*, Ulaanbaator, 2011; Zhou Qingshu, *A critical examination of the year of birth of Ghinggis Khan*, în *Chinese Scholars on Inner Asia*, ed. Luo Xin, trans. ed. R. Covey, Bloomington, Indiana, 2012, p. 331–352; C. F. Sverdrup, *The Mongol Conquests. The Military Operations of Genghis Khan and Sübe’etei*, Warwick, 2015; A. G. Iurchenko, *Полчища Чингиз-хана: анатомия мифа*, în „Золотоордынская цивилизация / Golden Horde Civilization”, 8, 2015, p. 65–79; T. May, *The Mongol Art of War. Chinggis Khan and the Mongol Military System*, Barnsley, 2016; T. Skrynnikova, *Hierarchy of identities in Chinghis-Khan’s Mongolian ulus*, în *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. I. Zimonyi și O. Karatay, Wiesbaden, 2016, p. 337–349; *The Mongol World*, ed. T. May și M. Hope, Londra – New York, 2022.

[9] Cf. nota 6.

aproape toate continentele lumii: în bulgară, buriată, cehă, chineză, coreeană, engleză, franceză, germană, italiană, japoneză, kalmucă, kazacă, oirată, poloneză, rusă, turcă, ungară, precum și transpuneri în mongola modernă.

Dintre acestea, se remarcă prin rigurozitatea prospectărilor lingvistice și abundența aparatului critic cele realizate de Erich Haensch[10], Serghei Andreevici Kozin[11], Paul Pelliot[12], Francis Woodman Cleaves[13], Manfred Taube[14], Ungunge Onon[15], Marie-Dominique Even și Rodica Pop[16], Igor de Rachewiltz[17], ele bucurându-se de cea mai largă audiență la nivel internațional.

În legătură cu relevanța *Istoriei secrete* pentru reconstituirea epocii premergătoare formării Imperiului mongol, a structurilor interne ale societății tribale și a ascensiunii spre puterea supremă a lui Gingis-han au fost elaborate, de asemenea, un mare număr de studii cu analize penetrante de către orientaliști de pe toate meridianele lumii[18], lucrări indispensabile oricui își va propune decriptarea informațiilor inserate în paginile *Istoriei secrete*.

Cu toate că în epoca medievală marea masă a mongolilor practica nomadismul, ei au fost în măsură, desigur și grație absorbirii înrâuririlor străine, să creeze și după epoca descendenților direcți ai lui Gingis-han lucrări privitoare la

---

[10] E. Haensch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Kerulen-Fluß*, Leipzig, 1941; ed. a 2-a, Leipzig, 1948; *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, ed. W. Heissig, Düsseldorf – Köln, 1981, p. 7–178.

[11] S. A. Kozin / С. А. Козин, *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongγol-un niγuča tobčiyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденый изборник*, I, Moscova – Leningrad, 1941. După transpunerea rusă a fost tradusă și ediția italiană a textului: *Storia segreta dei mongoli*, a cura di S. Kozin, trad. M. Olsùfieva, Milano, 2000.

[12] P. Pelliot, *Histoire secrète des Mongols* (*Oeuvres posthumes de Paul Pelliot.* I), Paris, 1949 (traducere neterminată, decesul savantului nepermițându-i să finalizeze decât partea incipientă – capitolele I-VI – a textului).

[13] F. W. Cleaves, *The Secret History of the Mongols*, Cambridge, Mass., 1982.

[14] M. Taube, *Geheime Geschichte der Mongolen. Herkunft, Leben und Aufstieg Činggis Qans*, Leipzig – Weimar, 1989, ed. a 2-a, München, 2005.

[15] U. Onon, *The History and the Life of Chinggis Khan (The Secret History of the Mongols)*, Leiden – New York – Copenhaga – Köln, 1990.

[16] M.-D. Even și R. Pop, *Histoire secrète des Mongols. Chronique mongole du XIIIe siècle*, Paris, 1994.

[17] I. de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols. A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, I-II, Leiden – Boston, 2004.

[18] W. Hung, *The transmission of the book known as* The Secret History of the Mongols, în „Harvard Journal of Asiatic Studies", 14, 1951, p. 433–492; I. de Rachewiltz, *Some remarks on the dating of the* Secret History of the Mongols, în „Monumenta Serica. Journal of Oriental Studies", XXIV, 1965, p. 185–205; Kuo-Yi Pao, *Studies on the Secret History of the Mongols*, Bloomington – Haga, 1965; P. Kahn, *The Secret History of the Mongols. The Origin of Chinghis Khan*, San Francisco, 1984; K. Uray-Kőhalmi, *Berichte der Geheimen Geschichte der Mongolen und des Altan Tobči über Činggis Qan's Politik gegenüber den östlichen Jürčen*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XXXVIII, 1984, 3, p. 289–302; D. Morgan, *The Mongols*, Oxford, 1986, p. 9–14; D. Krawulsky, *Mongolen Ilkhâne und Ideologie Geschichte*, Beirut, 1989, p. 34–77; *„Тайная история монголов". Источниковедение, история, филология*, red. resp. B. Z. Bazarova, P.B. Konovalov, Novosibirsk, 1995; M.-L. Beffa, *Les noms dans l'*Histoire secrète des Mongols. *Un corpus pour l'analyse ethnolinguistique*, în „Études mongoles et sibériennes", 27, 1996, p. 211–220; Sh. Bira, *Mongolian Historical Writing from 1200 to 1700*, trad. J. R. Krueger, ed. a 2-a, Bellingham, Washington, 2002, p. 16–48.

trecutul lor. Reprezentative în această privință rămân *Čaγan yeüke* (*Istoria albă*)[19], redactată din dispoziția hanului Qubilai probabil între 1272 și 1280, și *Altan Tobči* (*Rezumatul de Aur*)[20], concepută în secolul al XVII-lea și păstrată în manuscrise diferite atribuite lui Sarang Sečen și lui Lubsan Dandzan. În afară de acestea, în lumea orientală au mai circulat și alte lucrări de acest fel, ele fiind cunoscute și folosite de renumiții cronicari Räshid od-Din (1247–1318) și Abdul Ghazi (1605–1665)[21].

Așa cum rezultă din aceste cronici, dar și din alte numeroase lucrări, la scurt timp după moartea fondatorului Imperiului mongol, venerarea sa în societatea mongolă atinsese pragul deificării. Atunci când trimisul regelui Franței, monahul franciscan Wilhelm de Rubruck (Willem van Rubroeck), descindea în 1254 la curtea marelui han de la Karakorum, era înștiințat de sosirea unui mesaj divin: „În cer este numai un singur Dumnezeu etern, iar pe pământ numai un singur stăpân, Gingis-han" (*In celo non est nisi unus Deus eternus, super terram non sit nisi unus dominus Chingischan*), care era desemnat drept „fiul lui Dumnezeu"[22]. Aceeași notă de adulație nemărginită s-a menținut multă vreme cu neperturbată constanță în lumea stepelor, astfel că în *Čaγan yeüke* (*Istoria albă*) se folosea apelativul „binecuvântatul, sfântul Gingis-han"[23], iar în *Altan Tobči* (*Rezumatul de Aur*) se pretindea că nașterea lui Temugin (viitorul Gingis-han) fusese orânduită de Cer (*Tengri*)[24].

Pentru transpunerea românească a faimoasei scrieri mongole din veacul al XIII-lea, prevăzută cu foarte utile note explicative plasate la sfârșitul fiecăruia din cele 12 capitole ale sale[25], Radu Părpăuță s-a folosit de traducerea în limba rusă, menționată mai sus, a lui Serghei Andreevici Kozin, care s-a bucurat de aprecierea specialiștilor ruși, fiind utilizată în mod curent în studiile de specialitate. Dat fiind că de la tipărirea sa s-au scurs peste opt decenii, iar între timp exegeții din diferite țări au găsit înțelesuri mai potrivite pentru anumiți termeni din mongola arhaică, ar fi fost desigur util ca slavistul ieșean să fi consultat măcar unele din edițiile străine mai noi ale *Istoriei secrete*, cu prioritate cea engleză a eruditului australian Igor de Rachewiltz, care a întrunit sufragiile savanților din întreaga lume, chiar dacă nu au lipsit anumite observații[26]. Prin acest demers s-ar fi evitat anumite transpuneri

---

[19] *Die Weisse Geschichte (Čaγan yeüke). Eine mongolische Quelle zur Lehre von den Beiden Ordnungen Religion und Staat in Tibet und der Mongolei*, ed. și trad. K. Sagaster, Wiesbaden, 1976.

[20] *The Mongol Chronicle Altan Tobči*, ed. Ch. Bawden, Wiesbaden, 1955.

[21] C. Ž. Žamcarano, *The Mongol Chronicles of the Seventeenth Century*, trad. R. Loewenthal, Wiesbaden, 1955.

[22] *Itinerarium* Willelmi de Rubruc, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracci – Firenze), 1929, p. 307.

[23] *Die Weisse Geschichte (Čaγan yeüke)...*, p. 105, 108, 110.

[24] *The Mongol Chronicle Altan Tobči*..., p. 128; Cf. și E. Chiodo, *Praising Činggis Qaγan and his campaigns*, în „Ural-Altaische Jahrbücher", NF, 17, 2001/2002, p. 203.

[25] *Istorie secretă a mongolilor*, trad. R. Părpăuță, în *Hoarda și Oastea*, p. 55–310.

[26] Cf. recenziile publicate de D. O. Morgan, în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies", 67, 2004, 3, p. 410–412; P. Kahn, în *Cultural Interaction an Conflict in Central and Inner Asia*, ed. M. Gervers, U. E. Bulag, G. Long, Toronto, 2004, p. 389–403; B. Kempf, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", 59, 2006, 4, p. 493–505; V. Rybatzki, în „Central Asiatic Journal", 52, 2008, 1, p. 128–150.

eronate, precum „anul Șoarecelui”[27] (inexistent în sistemul cronologic chinez), în loc de „anul Șobolanului”. Dincolo de acest reproș, eforturile lui Radu Părpăuță de a reda într-o formă agreabilă un text ce prezintă reale dificultăți trebuie apreciate.

Păgubitor rămâne însă faptul că, din cauza resurselor cu totul precare alocate constant de către guvernanți pentru cercetare, numeroase paliere ale orientalisticii românești nu dispun de specialiști de înaltă competență, în condițiile în care forurile academice și universitare sunt lipsite de mijloace concrete spre a stimula aceste domenii științifice, poate și pentru că, din păcate, nici nu manifestă prea mult interes spre a identifica soluții pragmatice pentru remedierea disfuncționalităților evocate.

În ceea ce privește implicarea în valorificarea editorială a *Istoriei secrete a mongolilor*, cu circa două decenii în urmă am fost pus în legătură de prof. Ionel Cândea, directorul Muzeului Brăilei, cu doamna dr. Rodica Pop, cercetătoare la Institutul de Studii Orientale „Sergiu Al-George”, care oferise Editurii Istros din subordinea instituției brăilene traducerea în limba română a textului menționat, făcută direct din uiguro-mongolă. Competența sa profesională era în afara oricărui dubiu, fiind probată prin câteva studii din sfera mongolisticii și mai cu seamă prin traducerea adnotată a *Istoriei secrete*, întreprinsă împreună cu Marie-Dominique Even, publicată în Seria mongolă de sub auspiciile UNESCO, în colecția *Connaissance de l'Orient*, coordonată de Jacques Dars și tipărită în prestigioasa editură pariziană Gallimard în anul 1994: *Histoire secrète des Mongols. Chronique mongole du XIIIe siècle*, traduit du mongol, présenté et annoté par Marie-Dominique Even et Rodica Pop, préface de Roberte N. Hamayon, 229 p. Ulterior Rodica Pop și-a susținut doctoratul la Sorbona în 2002, după ce absolvise și masteratul tot în Franța.

Având preocupări mai vechi pentru migrațiile triburilor de stepă de obârșie euroasiatică, am convenit cu domnia sa să fac revizuirea terminologiei istorice a traducerii și să-i întocmesc un studiu introductiv, proiect care mi s-a părut captivant. Totodată, am căzut de acord ca în traducere să se păstreze numele persoanelor nominalizate în *Istoria secretă* în forma lor originală, normă adoptată de marea majoritate a orientaliștilor angajați în editarea ei, și să nu fie traduși prin forme derivate din termeni comuni, precum s-a procedat în ediția din 1994. În ceea ce mă privește, am revizuit cu toată atenția terminologia folosită pentru demnitățile administrative mongole și unele formulări din traducerea textului dactilografiat, însumând 230 pagini (Rodica Pop [trad. și note], *Istoria secretă a mongolilor [Mongγol-un niγuca tobciyan], Cronică mongolă din secolul al XIII-lea*), fără să reușesc însă să definitivez integral extinsul excurs introductiv, pe care mă angajasem să-l redactez, rămas neterminat prin destrămarea firului colaborării, atunci când Rodica Pop a fost pusă în situația să emigreze temporar în Franța.

Decizia i-a fost determinată de precaritățile organizatorice instaurate în Institutul de Studii Orientale „Sergiu Al-George”, care, după fondarea sa în 1990, la inițiativa distinsului cărturar Andrei Pleșu, a ieșit curând de sub autoritatea Ministerului Culturii, trecând în subordinea Consiliului General al Municipiului București, care, lipsit de competențele necesare, nu a fost în măsură să-i asigure o coordonare adecvată și să-i desemneze o conducere cu studii de specialitate.

[27] *Istorie secretă a mongolilor*, trad. R. Părpăuță, în *Hoarda și Oastea*, p. 308.

Păgubitoare a fost și tergiversarea *sine die* a demersurilor necesare pentru a fi afiliat Academiei Române, care își oferise disponibilitatea de a-l prelua. S-au adăugat, pe de altă parte, obstrucționarea promovării și diverse măsuri tracasante, ce s-au soldat cu expatrierea sa, la fel cum s-a petrecut și în numeroase alte cazuri cu persoane superior mobilate intelectual, pe care foruri administrative înțesate de mediocrități le-au desconsiderat și marginalizat. Toate aceste bulversări biografice au deturnat-o pentru o prelungă perioadă pe Rodica Pop de la proiectele sale științifice mai vechi, căile bilaterale de comunicare s-au obturat, iar încercările de reluare a colaborării s-au dovedit infructuoase.

Din fericire, domnia sa nu a renunțat la valorificarea muncii depuse, astfel că, de foarte puțină vreme, în mass-media s-a anunțat editarea traducerii *Istoriei secrete*, asumată de Editura Polirom din Iași, o transpunere avizată, făcută direct după original, a faimosului text mongol[28]. Spre regretul nostru, la data când am încheiat redactarea prezentului text volumul nu ajunsese încă în rafturile librăriilor și bibliotecilor publice, astfel că nu ne putem pronunța asupra sa.

*

Cel de-al doilea palier al volumului citat se compune, precum am menționat, din traducerea poemului *Cuvânt despre oastea lui Igor (Слово о полку Игореве)*, realizată de Livia Cotorcea[29], care s-a folosit de două ediții ale sale, apărute la Kiev în 1977. Domnia sa a preferat denumirea de *Cântec despre oastea lui Igor*, care nu are o audiență generalizată în literatura românească, la fel ca și în alte țări, unde termenul *Слово* este tradus atât prin forma *Cuvânt*, cât și prin cea de *Cântec*. Traducerea ediției din 2022 este însoțită de un set util de note[30] și de o cuprinzătoare *Postfață*, intitulată „O capodoperă a literaturii medievale din Slavia Orientală”[31], în care se oferă date substanțiale despre recuperarea și publicarea manuscrisului, sursele sale de inspirație, presupusul autor al poemului, insistându-se asupra structurii ritmice, mesajului și valențelor artistice ale narațiunii propriu-zise. Manuscrisul fusese inclus într-un codex achiziționat în anul 1788 de eruditul conte Aleksei Ivanovici Musin-Pușkin (1744–1817), membru al Academiei ruse, de la arhimandritul Ioil Bâkovski de la mănăstirea Spasskoe din Iaroslav. Pentru a se edifica în legătură cu conceperea și datarea sa, contele a apelat la cărturarii A.F. Malinovski, N. N. Bantâș-Kamenski și N. M. Karamzin, care i-au acordat sprijinul pentru pregătirea ediției *princeps* a poemului, tipărită în 1800 la Moscova, nu înainte ca o copie a manuscrisului să fie oferită țarinei Ecaterina a II-a.

Potrivit cercetărilor ulterioare asupra textului, ce captaseră un interes deosebit din partea slaviștilor, acesta se presupunea că ar fi fost întocmit la scurt timp după expediția inițiată de cneazul Igor Sviatoslavici în 1185 împotriva polovțienilor (cumanilor), forma publicată considerându-se că ar fi reprodus o copie a

[28] *Istoria secretă a mongolilor. Cronică mongolă din secolul al XIII-lea*, traducere și ediție îngrijită de R. Pop, Iași, 2023.

[29] *Cântec despre oastea lui Igor*, trad. L. Cotorcea, în *Hoarda și Oastea*, p. 311–338.

[30] *Ibidem*, p. 339–350.

[31] *Ibidem*, p. 351–390.

originalului făcută cu două-trei secole mai târziu. La fel ca în cazul majorității letopisețelor vechi rusești, *Cuvântul* nu conține nici o referire asupra autorului său, enigmă pe care s-au străduit să o clarifice numeroși exegeți ai poemului. Opțiunea multora dintre ei s-a oprit asupra lui Piotr Borislavici, unul dintre demnitarii de la curtea cneazului kievian, dar noianul argumentelor invocate de academicianul Boris A. Râbakov (1908–2001)[32] și discipolii săi sunt departe de a întruni credibilitatea. Neșansa experților în paleografie și evident a întregii lumi savante a fost că unicul manuscris existent al poemului a fost distrus împreună cu cea mai mare parte a colecției de antichități și letopisețe a contelui Musin-Pușkin în timpul marelui incendiu de la Moscova, provocat în 1812 chiar de autoritățile rusești, atunci când armatele lui Napoleon se pregăteau să pătrundă în oraș.

Narațiunea principală a poemului se circumscrie avatarurilor expediției organizată în anul 1185 contra polovțienilor de Igor Sviatoslavici (1151–1201), cneaz al principatului Novgorod Seversk (1178–1198) și ulterior al principatului Cernigov (1198–1201), căsătorit în 1169 cu Efrosina Iaroslavna, fiica cneazului halician Iaroslav Osmomâsli. Termenul polovțieni (*половцы*) reprezenta forma veche rusească de desemnare a cumanilor, denumiți *qipčaq* de către etniile turcice și arabe, *Κόμανοι* de bizantini, *Comans* de majoritatea europenilor, cu excepția germanilor, care au preferat etnonimul *Valwen*. Etnogeneza lor s-a conturat spre sfârșitul mileniului I *post Christus natum* în partea vestică a Asiei Centrale, unde s-au desprins din conglomeratul turcic din zonă. Presați de alte entități tribale nomade, polovțienii / cumanii au migrat spre stepele ponto-caspice, fiind semnalați pentru prima dată în stânga Niprului, în vecinătatea Pereiaslavlului în anul 1055. În deceniile următoare ei au întreprins numeroase expediții de pradă în Rusia Kieviană, iar, după fragmentarea sa în mai multe cnezate de sine stătătoare în prima parte a secolului al XII-lea, s-au războit și cu acele state, implicându-se totodată în conflictele fratricide dintre ele, solicitați fiind chiar de către dinaștii ruși[33].

Aflându-se în proximitatea regiunilor de stepă unde polovțienii / cumanii își stabiliseră sălașele, cnezatul Novgorod Seversk a avut de suferit de pe urma raidurilor acestora, ceea ce l-a determinat pe Igor Sviatoslavici să declanșeze o amplă campanie militară împotriva lor. Stimulat de un succes iluzoriu obținut într-o înfruntare incipientă cu dușmanii, care este posibil să fi simulat retragerea printr-o stratagemă proprie, cneazul rus a pătruns în adâncurile stepelor, dar neadaptarea la ambientul peisagistic și deficiențele de aprovizionare ale armatei i-au diminuat capacitatea combatantă, astfel că a suferit o înfrângere dezastruoasă, soldată cu însăși capturarea sa. Printr-un concurs favorabil al sorții, Igor a reușit să evadeze din detenție cu ajutorul nomadului creștinat Lavor / Lavr și să revină pe propriile

[32] B. A. Râbakov / Б. А. Рыбаков, *Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве”*, Moscova, 1972; Idem, *Петр Бориславич. Поиск автора „Слова о полку Игореве”*, Moscova, 1991.

[33] S. A. Pletnëva / С. А. Плетнёва, *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XIII века. Учебное пособие*, Voronej, 2003, p. 149–169; V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, II, *Cumans and Mongols*, ed. a 2-a, Amsterdam, 2006, p. 362–443; L. Pubblici, *Cumani. Migrazioni, strutture di potere e società nell'Eurasia dei nomadi (secoli X–XIII)*, Firenze, 2021, p. 101–168.

domenii. Foarte probabil că ar fi fost în cele din urmă eliberat din captivitate, dar în schimbul unei răscumpărări foarte costisitoare. Date sumare asupra acestui conflict se găsesc în letopisețul Lavrentievskaia și mult mai detaliate în așa-numitul letopiseț Ipatievskaia (*Ипатьвская летопись*)[34], definitivat spre sfârșitul secolului al XIII-lea, denumit astfel nu de la pretinsul ei autor (de altfel, rămas anonim) – Ipatie, precum se afirmă în unele lucrări ale cercetătorilor români –, ci de la mănăstirea Sfântul Ipatie de la Kostroma, unde s-a păstrat cea mai veche și mai completă copie a manuscrisului său. Acesta a constituit principala sursă de informație pentru cel sau cei care au conceput poemul.

Autoarea *Postfeței* se dovedește familiarizată cu cele mai relevante date puse în circulație de exegeții *Cuvântului*, nu lipsite de inerente controverse, supunându-le unei atente analize și stabilind conexiuni între informațiile cronicărești și acelea extrase din cuprinsul poemului. Cu toate că îi erau desigur cunoscute mărturiile documentare despre desfășurarea campaniei, redactorul său anonim nu a ținut să ofere amănunte în acest sens, preferând să se refere la reverberațiile lor în ambianța societății rusești. Acesta descrie cu exaltare eroismul lui Igor, al rudelor și oștenilor săi, deplângând pierderile grele suferite și căderea în captivitate a cneazului. În toate ținuturile rusești se exprima compasiunea pentru sângele vărsat de companionii săi și solidaritatea cu cei angajați în înfruntarea cu hanii polovțieni. Chiar dacă fluxul narativ al textului este diminuat de anumite digresiuni, tensiunea momentelor dramatice rămâne constantă pe toată întinderea poemului.

Pe de altă parte, se evocă bravura dovedită în diverse ipostaze războinice dintr-un trecut nu foarte îndepărtat de cnezii din diverse principate rusești împotriva polovțienilor și a altor adversari, ceea ce le-a permis să-și extindă domeniile și hegemonia spre teritoriile învecinate. Unora dintre aceștia li se reproșează că în căutarea gloriei au adus prejudicii „ogorului rusesc", pentru că au acționat dezbinați, și li se adresează un ardent îndemn de solidaritate, pentru a răzbuna înfrângerea suferită de Igor și a reda vechiul prestigiu al Țării rusești. La corul lamentărilor s-a alăturat și Iaroslavna, care se tânguia și compătimea ipostaza în care se afla soțul ei Igor, arătându-se dispusă să ajungă la el, spre a-i tămădui rănile. Soarta i-a surâs însă cneazului și, cu ajutorul lui Ovlur, alias Lavor, care i-a procurat în deplină taină un cal, a reușit să evadeze din detenție și să scape de urmărirea polovțienilor, odată ce a traversat Donețul și a ajuns în teritoriile rusești. Autorul anonim al poemului conchidea că „Rusia-i orfană fără Igor!" și că satisfacția repatrierii sale răzbătea până la Dunăre și Kiev[35]. Acesta ignora faptul că spre sfârșitul secolului al XII-lea cele mai apropiate principate rusești de Dunăre se aflau la mai multe sute de kilometri de gurile marelui fluviu și că arealul de câmpie de la nord-estul acestora fusese luat în stăpânirea cumanilor de circa 120 de ani.

Editoarea volumului s-a străduit în mod deosebit să asigure nu numai o traducere cât mai exactă a textului, ci și o eleganță stilistică elevată și atractivă.

[34] *Ипатьвская летопись*, în *Полное собрание русскик летописей*, II, Moscova, 1998, col. 637–651, unde s-a reprodus ediția a doua a cronicii, pregătită de A. A. Șahmatov și publicată la Sankt-Petersburg în 1908.

[35] *Cântec despre oastea lui Igor*, trad. L. Cotorcea, în *Hoarda și Oastea*, p. 311–338.

Forma versificată a narațiunii a presupus inventivitate și suplețe, spre a nu prejudicia corectitudinea terminologică și nici de a estompa nuanțele.

Dat fiind că în *Postfață* nu sunt menționate transpunerile anterioare în limba română ale *Cuvântului*, considerăm utilă o astfel de enumerare, spre a da măsura interesului mediilor culturale din țară pentru o creație literară cu o largă audiență internațională. Cea dintâi traducere românească a poemului se datorează lui Alexandru Papadopol-Calimah (1833–1898), care a prezentat-o într-o ședință a Academiei Române la 17 martie 1885, publicând-o într-unul din periodicele sale[36], precum și ca extras, în același an. Următoarea traducere, apărută la București în 1951, reeditată în două rânduri, în 1953 și 1959, în tiraje generoase, însumând aproape 30 000 de exemplare, i se datorează lui Mihai Beniuc (1907–1988)[37]. Volumele s-au tipărit în plină epocă proletcultistă, când trupele sovietice mai staționau încă pe teritoriul României, astfel că, în finalul *Introducerii*, poetul preferat al regimului comunist din vremea lui Gheorghiu-Dej își exprima speranța că tălmăcirea sa, de altfel nu lipsită de har, va sluji pentru „unirea forțelor noastre pentru construirea socialismului și apărarea păcii”[38]. Au urmat alte câteva meritorii traduceri, cu obiective mai puțin exuberante, tipărite la Chișinău în 1987[39], București în 2000[40] și Iași în 2005[41].

Precum mărturiseam în rândurile anterioare, și în acest caz am fost antrenat la un moment dat în probleme privind identificarea soluțiilor de valorificare editorială a unei ample monografii asupra poemului, cuprinzând reproducerea originalului și a traducerii sale inedite, fruct al travaliului îndelungat al istoricului Alexandru V. Boldur (1886–1982)[42]. Cu venerabilul cărturar, stabilit după război la București, unde trăise aproape cu totul marginalizat și multă vreme în pericol iminent de a fi întemnițat pentru volumele dedicate românismului Basarabiei[43], avusesem un succint schimb epistolar în anii săi de senectute, continuat după trecerea pe celălalt tărâm cu fiica sa Nina A. Boldur, care s-a îngrijit cu o lăudabilă devoțiune de editarea lucrărilor postume ale părintelui ei. Câștigându-i încrederea prin diligențele întreprinse spre a-i publica mai multe studii în periodice unde aveam o anumită trecere, la 15 martie 2001 Nina A. Boldur mi-a încredințat *opus*-ul tatălui său, însumând 606 pagini dactilografiate[44], rugându-mă să depistez „eventualele posibilități de publicare” și lăsându-mi libertatea de a o „completa și a aduce orice contribuție personală […] pentru desăvârșirea” sa.

---

[36] *Cuvânt despre expediția lui Igor Sveatoslavici, principele Novgorodului Nordic contra polovților sau cumanilor*, trad. A. Papadopol-Calimah, în „Analele Academiei Române”, Seria a II-a, tomul VII, 1884–1885, Secțiunea II, „Discursuri, memorii”, Bucureşti, 1886, p. 141–170.

[37] *Cântecul oastei lui Igor, fiul lui Sviatoslav, nepotul lui Oleg*, trad. M. Beniuc, București, 1951.

[38] *Ibidem*, p. 19.

[39] *Cântec de oastea lui Igor* (tipărit cu caractere chirilice), trad. George Meniuc, Chișinău, 1987.

[40] *Слово о полку Игореве. Cântec despre oastea lui Igor,* ed. Gheorghe Barbă, Livia Cotorcea, Axinia Krasovskii (varianta românească tradusă de L. Cotorcea), București, 2000.

[41] *Cântec despre oastea lui Igor*, trad. Nicolae Ionel, Iași, 2005.

[42] A. V. Boldur, *Cuvânt despre expediția lui Igor. Monografie istorico-literară*, 606 pagini dactilografiate.

[43] V. Spinei, *Alexandru Boldur în contextul istoriografiei românești interbelice*, în Idem, *Reprezentanți de seamă ai istoriografiei și filologiei românești și mondiale*, Brăila, 1996, p. 43–90.

[44] A. V. Boldur, *Cuvânt...*

Din nefericire, tentativele de a tipări respectiva lucrare, făcute pe lângă mai mulți directori de edituri reprezentative din Iași și București, nu s-au soldat cu rezultate pozitive, dimensiunile ei apreciabile, întinsele paragrafe redate în rusa arhaică și aparatul critic stufos provocând reticențe, în condițiile în care posibilitățile de obținere a suportului financiar de la organismele abilitate nu se întrevedeau într-o perioadă de reduceri substanțiale a investițiilor din sfera culturală, element endemic în spațiul mioritic. Pe de altă parte, printre editori s-au propagat ecouri ale recentei contestări tranșante a autenticității poemului de către slavistul american Edward L. Keenan, ceea a reprezentat o lovitură de grație aplicată demersurilor inițiate pentru publicarea textului dactilografiat.

În monumentala sa lucrare Alexandru V. Boldur a întreprins o temeinică analiză asupra conținutului, titlului[45], autorului și locului de alcătuire a poemului[46], evocând conjunctura politică a evoluției cnezatelor rusești și raporturile lor cu cumanii în secolele XI–XII, după care a redat textul integral al *Cuvântului* după ediția *princeps* din 1800[47] și traducerea sa românească[48], însoțită de un doct comentariu privind terminologia folosită, oferind explicații amănunțite asupra originii întregului vocabular[49]. S-a aplecat, de asemenea, asupra ideilor social-politice transmise de text, a surselor sale de inspirație, a terminologiei folosite, a elementelor păgâne păstrate în societatea veche rusească[50], a sensului cuvântului „Troian”[51], a vestigiilor mitologice comune rusești și românești[52], a stadiului cercetărilor privind *Cuvântul* în Rusia țaristă, Uniunea Sovietică și în diferite țări ale lumii[53].

Cu acest prilej a taxat cu severitate traducerile anterioare ale poemului în limba română, făcute nu după forma sa arhaică, ci după transpunerile din rusa modernă. Dacă în ceea ce privește traducerea făcută de Mihai Beniuc a fost mai îngăduitor, cea mai veche datorată lui Alexandru Papadopol-Calimah a fost supusă unei critici aspre. Din monografia lui Alexandru Boldur aflăm date și despre primele tălmăciri străine ale *Cuvântului despre oastea lui Igor*: în 1803 în germană de Richter, în 1810 în cehă de I. Jungmann, în 1823 în franceză de Blanchard, în 1833 în polonă de A. Bielowski (altele fragmentare apăruseră în 1806, 1820 și 1823), în 1842 în sârbă de S. Milos, în 1863 în bulgară de R. Jinzifov[54] etc.

Suspiciuni și chiar tăgăduiri ferme ale autenticității *Cuvântului* se exprimaseră încă cu multe decenii mai înainte de Edward L. Keenan, notabile în acest sens fiind cele asumate de reputații slaviști francezi Louis Léger[55] și André Mazon[56]. Argumentele invocate de André Mazon (1881–1967), profesor la Universitatea din Strasbourg și la Collège de France, în favoarea tezelor sale s-au

[45] *Ibidem*, p. 1–11.
[46] *Ibidem*, p. 267–276.
[47] *Ibidem*, p. 54–63.
[48] *Ibidem*, p. 76–112.
[49] *Ibidem*, p. 113–266.
[50] *Ibidem*, p. 373–421.
[51] *Ibidem*, p. 422–490.
[52] *Ibidem*, p. 491–513.
[53] *Ibidem*, p. 514–599.
[54] *Ibidem*, p. 563–588.
[55] L. Léger, *Russes et Slaves, Études politiques et littéraires*, Paris, 1890, p. 93–95.
[56] A. Mazon, *Le Slovo d'Igor*, Paris, 1940.

dovedit percutante, declanșând o acerbă polemică printre specialiști[57], astfel că André Mazon s-a simțit dator să-și apere punctele de vedere[58]. Între altele, acesta pretindea că poemul rusesc ar fi fost întocmit în secolul al XVIII (după ce și alte contrafaceri, precum cântecele legendarului bard Ossian, opera scoțianului James Macpherson din 1769, se bucuraseră de largă audiență), că modelul său ar fi fost un alt poem rusesc, *Zadonscina,* ce evoca victoria rușilor din 1380 împotriva mongolilor, că idealurile patriotice transmise de *Cuvântul despre oastea lui Igor* se raportau precumpănitor filoanelor romantice și naționaliste ulterioare Evului Mediu, părându-i-se totodată suspect că manuscrisul unei creații literare de asemenea nivel s-a păstrat doar într-un unic exemplar și nu a avut pic de iradieri, astfel că timpul a așternut în jurul său un văl al uitării până la recuperarea și publicarea sa în 1800.

Ecourile divergențelor de opinii privind caracterul său apocrif s-au transmis relativ estompat și în medievistica românească, fără să genereze controverse, dat fiind că narațiunea sa nu are decât puține conexiuni cu realitățile etnico-politice din spațiul carpato-dunărean. De altfel, Nicolae Iorga, căruia îi erau desigur cunoscute rezervele lui Louis Léger, o taxează drept „o pecete de romantism din întâia jumătate a secolului al XIX-lea”[59]. Aceeași opinie în raport cu *Cuvântul* a adoptat discipolul polihistorului, bizantinistul Nicolae Bănescu, care a reacționat foarte tranșant atunci când a luat cunoștință de poziția iconoclastă a lui André Mazon față de poem[60]. Fără nicio legătură cu *Cuvântul despre oastea lui Igor*, dar care ar sugera impresia că s-ar raporta direct la controversele pe care le-a generat, este una din inspiratele cugetări aparținând lui Iorga: „Cele mai multe polemici și-au atins scopul când au creat zăpăceală și neîncredere”[61].

Atitudinile sceptice privind autenticitatea *Cuvântului*, de altfel puțin numeroase în comparație cu cele favorabile, nu au perturbat câtuși puțin poziția acreditată în mediile culturale și în mass-media din Uniunea Sovietică, unde poemul se bucura de o reală venerație, mângâind orgoliosul mental al creativității poporului rus și conștiința unității sale încă în cursul Evului Mediu, dar și satisfacția că nu numai etniile occidentale fuseseră capabile să creeze scrieri literare de înaltă ținută, precum *Chanson de Roland, Nibelungenlied* sau *El cantar de mio Cid*. Nu este de mirare că i s-au dedicat zeci de volume și mii de studii de prospectare analitică din perspectivă istorică și filologică.

Dintre criticile aduse concepțiilor lui André Mazon se detașează cele formulate de academicianul Dmitri Sergheevici Lihacev (1906–1999)[62], cotat drept cel mai prestigios specialist în limba și literatura rusă medievală din a doua

[57] R. Roudet, *Mazon et le* Slovo d'Igor, în „Revue des Études Slaves”, 82, 2011, 1, p. 55–67.

[58] A. Mazon, *Le Slovo d'Igor*, în „The Slavonic and East European Review”, 27, nr. 69, 1949, p. 515–535.

[59] N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Ctitorii*, ed. V. Spinei, București, 1993, p. 68; Idem, *Histoire des Romains et de la romanité orientale*, III, *Les fondateurs d'État*, București, 1937, p. 95.

[60] N. Bănescu, *Sfârșitul unei legende. Slovo o polku Igoreve*, în „Revista istorică”, 29, 1943, 7–12, p. 211–214.

[61] N. Iorga, *Cugetări*, ed. B. Theodorescu, București, f.a., p. 63.

[62] D. Lihacev / Д. Лихачев, *Кагда было написано* «*Слово о полку Игореве*», în „Вопросы литературы”, 1964, 8, p. 132–159.

jumătate a secolului al XX-lea. Acesta s-a numărat printre coordonatorii monumentalei enciclopedii în cinci volume dedicate *Cuvântului*, care cuprindea verdicte concluzive în legătură cu toate aspectele litigioase privind locul și momentul elaborării sale[63]. Un coleg de breaslă de la Moscova îmi mărturisea cu ani în urmă că în perioada sovietică autenticitatea poemului reprezenta o dogmă, acesta fiind mediatizat încă la nivelul grădinițelor și școlilor primare, devenind obiectul unor excese apologetice. O retractare a concepțiilor privind obârșia sa medievală ar însemna o lezare a sentimentelor patriotice ale națiunii și un blam pentru toată elita istoricilor și filologilor ruși, începând de la Karanzin și până la contemporanii lui Putin. În consonanță cu panoplia poziționărilor autorizate, acționează uneori și conservatorismul și lipsa de receptivitate a anumitor conclavuri intelectuale față de dezavuarea interpretărilor încetățenite, atitudini ce ne rememorează un proverb danez, potrivit căruia „o eroare veche are mai mulți prieteni decât un adevăr nou”[64].

În pofida oficializării statutului *Cuvântului despre oastea lui Igor*, reputatul medievist Aleksandr Aleksandrovici Zimin (1920–1980) a cutezat să-și exprime scepticismul în privința datării sale la sfârșitul secolului al XII-lea, considerându-l contrafăcut cu jumătate de mileniu mai târziu. Odată enunțate chiar și fără prea multe detalii, tezele sale nu și-au mai găsit loc în publicațiile academice din propria țară. După liberalizarea parțială patronată de Kremlin, în vremea când conducerea statului fusese preluată de Gorbaciov și Elțin, a devenit posibilă o anumită detașare față de matrițele doctrinare impuse de regimul sovietic. Din cauza sfârșitului prematur, Zimin n-a mai apucat să se folosească de această oportunitate, rămânând în sarcina propriilor discipoli să mijlocească publicarea postumă a studiilor sale atât în Rusia[65], cât și în străinătate[66]. O încununare a respectivei *restitutio* a constituit-o tipărirea postumă a masivei sale lucrări monografice asupra poemului în anul 2006[67], în care își exprima documentat dezacordul față de teoriile clișeizate privind compunerea acestuia la scurt timp după expediția eșuată a cneazului Igor Sviatoslavici împotriva polovțienilor și opina că lucrarea ar fi fost redactată spre sfârșitul secolului al XVIII-lea de Ivan (Ioil) Bâkovski, cel care îi prezentase manuscrisul contelui Musin-Pușkin[68]. Totodată, releva pregnantul impact al *Cuvântului* asupra literaturii ruse din secolele XIX–XX[69]. Narațiunea sa fusese transpusă în libretul binecunoscutei opere a lui

---

[63] *Энциклопедия* «*Слова о полку Игореве*», отв. ред. Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев, С.А. Семячко, О.В. Творогов / red. resp. L.A. Dmitriev, D.S. Lihacev, S. A. Semiaciko, O.V. Tvorogov, Sankt-Petersburg, 1995.

[64] M. Maloux, *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*, Paris, 1960, p. 532.

[65] Pentru prezentarea studiilor lui A. A. Zimin și a polemicii declanșate de acestea în istoriografia rusă, cf. M. A. Bazanov / М. А Базанов, *Александр Александрович Зимин: биография историка в контексте развития отечетвенной науки*, Ekaterinburg, 2014.

[66] A. A. Zimin, *When was* The Song of Prince Igor *written?*, în „Russian Studies in History”, 45, 2006, 2 (*A. A. Zimin and the Controversy Over the Igor Tale*, ed. R. E. Martin și D. Ostrowski), p. 13–34; Idem, *The annotation to the 1307 Pskov* Apostol *and* The Song of Prince Igor, în *ibidem*, p. 35–62; Idem, *The Hypatian Chronicle and* The Song of Prince Igor, în *ibidem*, p. 63–94.

[67] A. A. Zimin / А. А. Зимин, *Слово о полку Игореве*, Sankt-Petersburg, 2006.

[68] *Ibidem*, p. 302–338.

[69] *Ibidem*, p. 386–432.

Borodin *Cneazul Igor*, rămasă neterminată din cauza morții premature a compozitorului, dar odată cu finisarea sa de N. Rimski-Korsakov și A. Glazunov și reprezentarea cu succes în premieră la Sankt-Petersburg în anul 1890, a intrat în repertoriul constant al spectacolelor de operă.

O anumită deconcertare a produs atât în cercurile savante din Rusia, cât și din alte țări, comunicarea slavistului american Edward L. Keenan (1935–2015) susținută la prestigiosul Institut Dumbarton Oaks din Washington, D.C., la sfârșitul anului 1998[70], succedată de mai multe studii[71] și un amplu volum[72], în care argumenta contrafacerea *Cuvântului* în ultima parte a secolului al XVIII-lea. Prospectările minuțioase ale textelor cronicărești și teologice vechi rusești și întrucâtva specializarea la Leningrad îi mijlociseră ascensiunea spre titlul de profesor la Universitatea Harvard și ulterior, între 1998 și 2007, spre cel de director la Dumbarton Oaks. Spre deosebire de alți specialiști, care căutau autorul *Cuvântului* în cercurile rusești, Edward L. Keenan a susținut că acesta ar fi fost cărturarul ceh Josef Dobrovský (1753–1829), care călătorise în Rusia și era familiarizat cu vechile letopisețe și cu potențialul cultural local. Unul dintre argumentele sale importante, care ar infirma autenticitatea poemului, constă în prezența unor termeni italieni și ebraici în cuprinsul textului, considerați ca nefiind în folosință în Evul Mediu. Concomitent au fost preluate și augmentate multe din observațiile formulate anterior de André Mazon.

În calitate de bursier la Institutul Dumbarton Oaks, în vara anului 2001 am avut privilegiul să-l cunosc destul de bine pe eruditul și carismaticul profesor Keenan, purtând discuții prelungi asupra conținutului poemului despre expediția anticumană a cneazului de la Novgorod Seversk, în urma cărora m-am lăsat convins de soliditatea opiniilor sale[73].

În anii anteriori combătusem teoria unor istorici naționaliști ruși și ucraineni privind extinderea hotarelor cnezatului halician până la gurile Dunării, bazată pe un pasaj preluat din *Слово о полку Игореве*. Precum am avut prilejul să argumentez, pasajele cu formulări hiperbolice dedicate cneazului Iaroslav Osmomâsli nu pot fi acceptate drept mărturii istorice temeinice[74]. De altfel, împotriva lor pledează, între altele, zecile de complexe funerare ale cumanilor descoperite între cursurile mijlocii și inferioare ale Siretului și Nistrului, care indică prezența și controlul ferm al nomazilor în respectivul interfluviu[75], realitate recunoscută în ultimul timp și de

[70] E. L. Keenan, *Josef Dobrovský and the Origin of the „Igor Tale"* (Dumbarton Oaks Public Lecture, December 9, 1998).

[71] Idem, *Was Iaroslav of Halych really shooting sultans in 1185?*, în „Harvard Ukrainian Studies", XXII, 1998 (*Cultures and Nations of Central and Eastern Europe. Essays in Honor of Roman Szporluk*, ed. Z. Gitelman, L. Hajda, J.-P. Himka, R. Solchanyk), p. 313–327; Idem, *Turkic Lexikal Elements in the Igor Tale and the Zadonščina*, în „The Slavonic and East European Review", 80, 2002, 3, p. 479–482.

[72] Idem, *Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*, Cambridge, Mass., 2003.

[73] V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden – Boston, 2009, p. 135–137.

[74] Idem, *Moldova în secolele XI–XIV*, [ed. a 2-a,] Chișinău, 1994, p. 79; Idem, *The Romanians and the Turkic Nomads...*, p. 135–136.

[75] A.O. Dobroliubskii / А.О. Добролюбский, *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Kiev, 1986; I. Ursu, *Populațiile turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV*, Chișinău, 2022, p. 21–24, 97–102.

istoricii obiectivi din estul Europei[76]. Pe de altă parte, stabilirea enclavelor cumane la Dunăre fusese atestată în diverse surse cronicărești[77], ele traversând frecvent marele fluviu, atunci când și-au oferit Asăneștilor sprijinul pentru a ieși de sub dominația Imperiului bizantin[78]. Transmise profesorului Keenan, datele ce nu se aflau în concordanță cu efuziunile poetice din *Cuvânt* i-au captat interesul, astfel că intenționa să le folosească în lucrările sale ulterioare.

Reacția oponenților lui A. A. Zimin și Edward L. Keenan nu a întârziat, cei mai activi în acest sens dovedindu-se, precum era de așteptat, specialiștii ruși. Dintre lucrările de amploare cu caracter polemic din ultima vreme, ce furnizau elemente întrucâtva noi, dar colportau și doze de conformism, am reținut pe acelea semnate de lingviștii Andrei Anatolievici Zalizniak (1935–2017)[79] și Aleksei Alekseevici Burâkin (1954–2021)[80], bine primite în mediile științifice din Rusia.

Un înverșunat puseu combativ la adresa teoriilor lui Edward L. Keenan a etalat colegul său de la Universitatea din Chicago, Norman W. Ingham, într-o conferință susținută în 2004 la David Center for Russian Studies de la Universitatea Harvard, publicată după moartea sa, de-abia în 2017, de către discipolii săi[81]. La fel ca și Keenan, Ingham a decedat în 2015, rămânând inexplicabilă reticența de a-și populariza antum textul comunicării prin remiterea sa tiparului. Profesorul american nu acorda credit presupunerii că autorul *Cuvântului* ar fi fost Josef Dobrovský, între altele pentru că în actele păstrate de la cărturarul ceh nu se depistaseră detalii explicite, care să-i indice interesul pentru poemul rusesc, iar în vocabularul acestuia nu există termeni având conexiuni cu limba cehă din perioada modernă[82].

Survolând – evident sumar și selectiv – crâmpie din luxurianta literatură dedicată *Cuvântului despre oastea lui Igor*, rămânem cu convingerea că polemicilor privind autenticitatea sa sunt departe de a li se întrevedea zenitul.

Implicarea specialiștilor din România, inclusiv a orientaliștilor și slaviștilor, în dezbateri ce se intersectează cu probleme de cultură universală nu este în niciun caz inoportună, întrucât domeniile culturale și științifice care acced spre elevație nu au șanse de plenitudine dacă se limitează la sfere de interes cantonate numai spre aspecte regionale înguste. Un astfel de subiect mi se pare de actualitate, atât de actual, pe cât de nevralgic, încât este escamotat de regulă cu prudență.

---

[76] I. O. Kniaz'kii / И. О. Князький, *Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – сер. XIII вв.)*, Kolomna. 1997, p. 134–148, 208–212; O. P. Moția / О. П. Моця, *Південна „Руська земля”*, Kiev, 2007, p. 20–26, 93–96; Idem, *Українці: народ і його земля (етапи становлення)*, Kiev, 2011, p. 117–118, 118–121, 440.

[77] *Ипатьвская летопись*, *ed. cit*., col. 670.

[78] I. Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge, 2005, p. 13-56; A. Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden – Boston, 2017, p. 35–113.

[79] A. A. Zalizniak / А. А. Зализняк, *Слово о полку Игореве. Взгляд лингвистика*, Moscova, 2004 [Pentru combaterea atribuirii poemului lui Josef Dobrovský, cf. p. 265–323]; ed. a 2-a, Moscova, 2007; ed. a 3-a, Moscova, 2008.

[80] A. A. Burâkin / А. А. Бурыкин, «*Слово о полку Игореве»: Текст, язык, автор*, Sankt-Petersburg, 2017.

[81] N. W. Ingham, The Igor' Tale *and the origin of conspiracy theory*, în „Russian History”, 44, 2017, p. 135–149.

[82] *Ibidem*, p. 140.

BRÈVES CONNOTATIONS SUR L'ÉDITION DE CERTAINS TEXTES MÉDIÉVAUX EMBLÉMATIQUES

Résumé

Selon les traditions établies depuis la nuit des temps, les milieux culturels roumains ont manifesté un intérêt constant pour les créations remarquables d'autres peuples, tant par respect pour les valeurs conçues dans diverses parties du monde que pour la simple raison qu'elles devraient constituer des exemples stimulants pour les préoccupations des élites autochtones. Les résultats de ces efforts ne se sont pas fait attendre, de sorte qu'aujourd'hui la culture roumaine dispose d'un riche fonds de traductions de chefs-d'oeuvre littéraires et scientifiques, anciens et nouveaux, qui amplifient nos acquisitions gnoséologiques et nous aident à percevoir de façon plus circonstanciée l'univers des réalités révolues et quotidiennes. De telles approches, qui mettent en évidence la corrélation légitime entre l'universel et le national, doivent être poursuivies et entretenues avec constance pour porter leurs fruits.

C'est dans l'esprit de ces besoins indéniables que le projet d'édition *Hoarda și Oastea (La Horde et L'Armée)*, coordonné par le professeur Livia Cotorcea (Iași, 2022), a été conçu et a récemment inclus les traductions en roumain des écrits de large notoriété pour deux des œuvres les plus célèbres de l'histoire et de la littérature mongole et russe (*l'Histoire secrète des Mongols* et, respectivement, *Le Dit de la campagne d'Igor*).

La première est la traduction du russe d'un écrit conçu en ouïghour-mongol au XIIIe siècle sur les circonstances de la fondation de l'Empire mongol, entreprise par le publiciste et prosateur Radu Părpăuță, et la seconde, la traduction du poème sur l'expédition du Prince Igor contre les Coumans, est due à la très appréciée slaviste Livia Cotorcea, professeur à la Faculté de lettres de l'Université „Alexandru Ioan Cuza" de Iași.

Mon propre intérêt pour les deux célèbres ouvrages récemment publiés n'est pas du tout accidentel, car, il y a plusieurs années, j'ai été directement impliqué dans le projet de leur édition, mais pour diverses raisons, il ne s'est pas concrétisé.

Au cours des huit dernières décennies, de nombreuses traductions de *l'Histoire secrète des Mongols* ont paru sur presque tous les continents: allemand, anglais, bulgare, bouriate, chinois, coréen, français, italien, japonais, kalmouk, kazakh, oïrate, hongrois, polonais, russe, tchèque, turc, ainsi que des traductions en mongol moderne. Parmi celles-ci, les traductions d'Erich Haensch, Serge Andreevič Kozin, Paul Pelliot, Francis Woodman Cleaves, Manfred Taube, Ungunge Onon, Marie-Dominique Even et Rodica Pop, Igor de Rachewiltz se distinguent par la rigueur de la recherche linguistique et l'abondance de l'appareil critique.

Pour la traduction roumaine du célèbre écrit mongol du XIIIe siècle, avec des notes explicatives très utiles placées à la fin de chacun des 12 chapitres, Radu Părpăuță a utilisé la traduction russe de S. A. Kozin, publiée en 1940, qui a été très appréciée par les spécialistes russes et qui est aujourd'hui largement utilisée dans les études spécialisées.

Récemment, les médias ont annoncé la publication de la traduction en roumain de *l'Histoire secrète* par Rodica Pop, basée directement sur l'original du texte mongol. A notre grand regret, au moment où nous écrivons ces lignes, le volume n'a pas encore atteint les rayons des librairies et des bibliothèques publiques, et nous ne pouvons donc pas faire de commentaires à son sujet.

La traduction du poème *Le Dit de la campagne d'Igor (Слово о полку Игореве)* a été réalisée par Livia Cotorcea, qui en a utilisé deux éditions, publiées à Kiev en 1977.

La première traduction roumaine du poème avait été réalisée par Alexandru Papadopol-Calimah (1833–1898), qui l'a présentée lors d'une réunion de l'Académie Roumaine le 17 mars 1885 et l'a publiée dans l'un de ses périodiques, et, sous forme d'extrait, la même année. La traduction suivante, publiée à Bucarest en 1951, rééditée deux fois, en 1953 et 1959, est due à Mihai Beniuc. Plusieurs autres traductions louables ont suivi, imprimées à Chișinău en 1987, à Bucarest en 2000 et à Iași en 2005. Une autre traduction, malheureusement encore inédite, a été réalisée dans les dernières décennies de sa vie par Alexandru V. Boldur (1886–1982), qui l'a accompagnée de commentaires détaillés, totalisant 606 pages dactylographiées.

La première édition originale du poème *Le Dit de la campagne d'Igor* a été publiée en 1800 à Moscou, le seul manuscrit ayant disparu dans un incendie en 1812. La grande majorité des historiens et linguistes russes considèrent qu'il a été écrit peu après la campagne de 1185 entreprise par Igor, prince de Novgorod Seversk, contre les Coumans. À l'époque soviétique, l'authenticité du poème a été érigée en dogme et a fait l'objet d'excès apologétiques. Une rétractation des idées sur son origine médiévale serait une offense aux sentiments patriotiques de la nation et un blâme pour toute l'élite des historiens et philologues russes. Au-delà des positions formelles, il y a aussi le conservatisme et le manque de réceptivité de certaines communautés intellectuelles à rétracter des interprétations établies, attitudes qui nous rappellent un proverbe danois selon lequel „une vieille erreur a plus d'amis qu'une nouvelle vérité".

Au fil des ans, son authenticité a été contestée par d'éminents slavistes tels que A. Mazon, A. A. Zimin et E. Keenen, entre autres, qui considéraient qu'il avait été composé à la fin du XVIIIe siècle. Contre leurs opinions, ces dernières années, se sont exprimé A. A. Zalizniak, A. A. Burykin, N. W. Ingham et d'autres médiévistes reconnus, s'opposant fermement à leur point de vue.

En parcourant – évidemment de manière brève et sélective – l'abondante littérature consacrée au poème *Le Dit de la campagne d'Igor*, on reste persuadé qu'on est loin d'entrevoir le zénith des polémiques sur son authenticité.

L'implication des spécialistes roumains, y compris les orientalistes et les slavistes, dans les débats qui croisent les questions de culture universelle n'est nullement inopportune, car les domaines culturels et scientifiques qui tendent aux sommets n'ont aucune chance de s'épanouir s'ils se limitent à des sphères d'intérêt restreintes à des aspects régionaux étroits. Un tel sujet me semble d'actualité, actuel et sensible, ce qui fait, le plus souvent, qu'on l'évite avec prudence.

(Traduit par Michaela Spinei)

O IPOTEZĂ PRIVIND BISERICA MITROPOLITANĂ SF. NICOLAE DIN MARGINEA BRĂILEI DE LA VĂRSĂTURA (SEC. XVI? – XIX)

IONEL CÂNDEA

Cuvinte-cheie: Biserica mitropolitană (Proilavia), cetatea Brăila, Mihai Viteazul, Vărsătura, Biserica Sf. Nicolae.
Mots-clé: Église métropolitaine de Brăila (de Proilavia), citadelle de Brăila, Mihai Viteazul (Michel le Brave), Vărsătura, Église Saint Nicolas.

Istoria orașului Brăila și a județului cu același nume este puternic marcată de cele aproape trei veacuri de stăpânire otomană efectivă asupra lor: 1538–1829.

Din acest lung episod al istoriei Brăilei sub turci, cel puțin trei elemente au trezit și trezesc, încă, interesul cercetătorilor: Portul[1], Mitropolia[2] și Cetatea Brăilei[3].

Curând, în 2029, se vor împlini două veacuri de la eliberarea orașului și revenirea lui la Țara Românească prin Tratatul de pace de la Adrianopole (septembrie 1829).

Și totuși, după aproape două veacuri de la revenirea la spațiul românesc politic, economic și cultural, nu cunoaștem decât în linii mari, generale, cetatea, în evoluția ei, iar mitropolia de Brăila (Berayl) sau Proilaviei poate și mai puțin.

Dar trebuie să arăt că între anii 2008–2016 eminentul turcolog, regretatul profesor Mihai Maxim, a publicat o serie de lucrări la Brăila, ce conțin documente de primă însemnătate privind istoria Țărilor Române în raport cu Imperiul otoman, dar, mai ales, cu privire la Brăila otomană[4].

---

[1] Pentru acest „motor" al vieții și evoluției așezării Brăila, există o întinsă bibliografie din care citățm pentru începuturi Constantin C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila, din cele mai vechi timpuri până astăzi,* Editura Științifică, București, 1968, 379 p., apoi pentru epoca modernă Emil Octavian Mocanu, *Portul Brăila de la regimul porto-franco la Primul Război Mondial (1836–1914),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2012, 569 p.

[2] Pentru Mitropolia Brăilei, cred că din multele încercări pe acest subiect merită să amintim: N. Iorga, *Însemnări pe cărțile vechii biserici a Sf. Arhangheli din Brăila*, în „Analele Brăilei", seria veche, anul II, nr. 2, 1930, p. 3–9; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*; precum și Mihai Maxim, *Regimul creştinilor în Casa Islamului,* Muzeul Brăilei „Carol I", Editura Istros, Brăila, 2015, p. 264–269; I. Cândea, *Noi mărturii privind Mitropolia Proilaviei*, în *Închinare lui Petre Ş. Năsturel*, Brăila, 2003, p. 411–418.

[3] Pentru această problemă a fortificațiilor Brăilei, a se vedea Ionel Cândea, *Cetatea Brăilei. Istoric. Reconstituire. Valorificare,* Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 212 p.

[4] Mihai Maxim, *Noi documente turceşti privind Ţările Române şi Înalta Poartă (1562–1602),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2008, 342 p.; Mihai Maxim, *Brăila 1711. Noi documente otomane,* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2011, 125 p.; Mihai Maxim, *O istorie a relațiilor româno-otomane, cu documente noi din arhive turceşti*, vol. I, *Perioada clasică (1400–1600),* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2012, 606 p.; Idem, *Brăila otomană. Materiale noi din arhivele turceşti. Registre de recensământ din sec. 16,* Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2013, 356 p.;

Astfel, în 2015, în lucrarea consacrată I.P.S. dr. Casian Crăciun, Arhiepiscopul Dunării de Jos, intitulată *Regimul creștinilor în Casa Islamului. Cu privire specială la creștinii din kazaua Brăilei (1538–1828), în lumina documentelor din arhiva otomană din Istanbul*, Muzeul Brăilei „Carol I", Editura Istros, profesorul Mihai Maxim consacră paginile 264–269 câtorva aspecte legate de Mitropolia Brăilei, atrăgând, întâi de toate, atenția asupra „uriașei mase de documente de la Başbakanlic Osmanlı Arşivi" (Arhiva Otomană de pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri <a republicii Turcia>, abreviat BOA), care interesează și istoria noastră mai nouă sau mai veche.

Apoi, pornind de la trei documente semnalate de doctorandul său Hakan Engin, de la Universitatea Tracia din Edirne, concluzionează că „... va trebui să revenim la sintagma «Mitropolia Proilaviei» în favoarea denumirii oficiale din documentele juridice ale Înaltei Porți, respectiv cea de «Mitropolia Brăilei»" – turcește: „Mitropolia necredincioșilor din vilaietul Ibrail și a ținuturilor pendinte"[5].

Apoi, lucru esențial în raport cu cele ce se știu până acum, este lămurită limpede procedura de instalare a mitropolitului de Brăila: „1. arz-ul Patriarhului Ecumenic („al Istanbulului") către Divanul Imperial; 2. aprobarea acestui Înalt Organism (cea mai înaltă instituție judiciară după Padișah); 3. în temeiul acestei înalte instituții, emiterea deciziei padișahale, sub forma unui înalt ordin imperial (emr-i ali) sau a unei ilustre decizii (fermân-i ali)"[6].

În plus, era nevoie de achitarea unui peșkeș de către Visteria Otomană – un dar oficial trecut în registre „care nu trebuie confundat cu *rüşvet*-ul (rușfetul din izvoarele românești) însemnând mită[7].

Încă din 2020, cercetătorul Mihai Anatolii Ciobanu a publicat în „Memoriile Secțiunii de Științe Istorice și Arheologice a Academiei Române"[8] lista planurilor Brăilei de la 1770 și până la 1830, semnalând, totodată, o serie de manuscrise ce privesc Brăila aflate în fondurile aceleiași arhive.

Cum nu a fost cu putință să obținem sprijin financiar pentru scanarea în integralitate a acestui adevărat tezaur arhivistic privind istoria Brăilei, am reușit, prin eforturi proprii, să obținem scanarea a circa jumătate din fondul de planuri amintit mai sus.

Două dintre aceste planuri, ambele din 1809, au surprins și ceva din împrejurimile cetății și a așezării, între acestea și Vărsătura.

Idem, *O istorie a relaţiilor româno-otomane cu documente noi din arhivele turceşti.* vol. II, *De la Mihai Viteazul la fanarioţi (1601–1711/1716)*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2013, 569 p.; Idem, *Regimul creştinilor în Casa Islamului. Cu privire specială la creştinii din Kazaua Brăilei (1538–1828), în lumina documentelor din arhiva otomană din Istanbul*, în *Studii* și *cercetări închinate ÎPS Casian, Arhiepiscopul Dunării de Jos*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2015, 324 p.; Idem, *Brâncoveanu și Înalta Poartă / Documente din arhivele turceşti (I),* Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2016, 517 p.; Mihai Maxim, Adrian Gheorghe, *Brăila în primul registru otoman de recensământ cunoscut (1570)*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2018, 325 p.

[5] Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 265.

[6] *Ibidem*, p. 266.

[7] *Ibidem.*

[8] *Planuri ale Brăilei în arhiva militar-istorică din Moscova*, seria V, tomul XXXIX, 2015–2020, p. 243–252.

În ambele planuri sunt figurate, mai mult sau mai puțin precis, câteva imobile, între care, presupunem, cu maximă prudență, s-ar putea afla și edificiul bisericesc pe care îl presupunem a fi fost ctitorit de Mihai Viteazul după 1595 (vezi fig. 1–2) dar și fig. 3, unde surprindem tot la Vărsătura, pe un al treilea plan, un imobil având latura de sud rotunjită.

Având în vedere progresele înregistrate în direcția lămuririi originilor[9] și a evoluției Mitropoliei de Brăila, ca instituție creștină sub stăpânire otomană, cred că nu va fi lipsită de interes o cercetare arheologică non-intruzivă și chiar intruzivă de va fi nevoie la Vărsătura, în căutarea urmelor bisericii Sf. Nicolae care, *nu știm dacă este cea construită de Mihai Viteazul după 1595, dar care, cel puțin la începutul secolului al XIX-lea, era sediul sau cel de-al doilea sediu al Mitropoliei de Brăila, așa cum a descoperit primul acest lucru N. Iorga, la Centenarul eliberării Brăilei de sub turci*[10].

UNE HYPOTHÈSE CONCERNANT L'ÉGLISE MÉTROPOLITAINE SAINT NICOLAS SITUÉE À VĂRSĂTURA, À LA PÉRIPHÉRIE DE BRĂILA (XVIe?–XIXe SIÈCLES)

Résumé

L'Église métropolitaine de Brăila (en langue turque Berayl), ou de Proilavia (en langue grecque), a été fondée après 1538 (Petre Șt. Năsturel), et, en 1595, tout en libérant la *Kaza* de Brăila, Mihai Viteazul a élevé une église tout près de Brăila qui deviendra, à partir des XVIIIe–XIXe siècles, siège métropolitain (N. Iorga).

Ce sont les ruines de cette église (Saint Nicolas) que nous cherchons à présent à Vărsătura, près de la ville de Brăila.

[9] Petre Ș. Năsturel, *La conquête ottomane de Brăila et la création du siège métropolitain de Proïlavon,* în „Il Mar Nero", III, 1997/98, Roma-Paris, p. 191–208.

[10] Vezi *supra,* nota 2.

Fig. 1. Planul Cetății Brăila, 1809..., cu detaliu Vărsătura,
la limita sud-estică a planului.

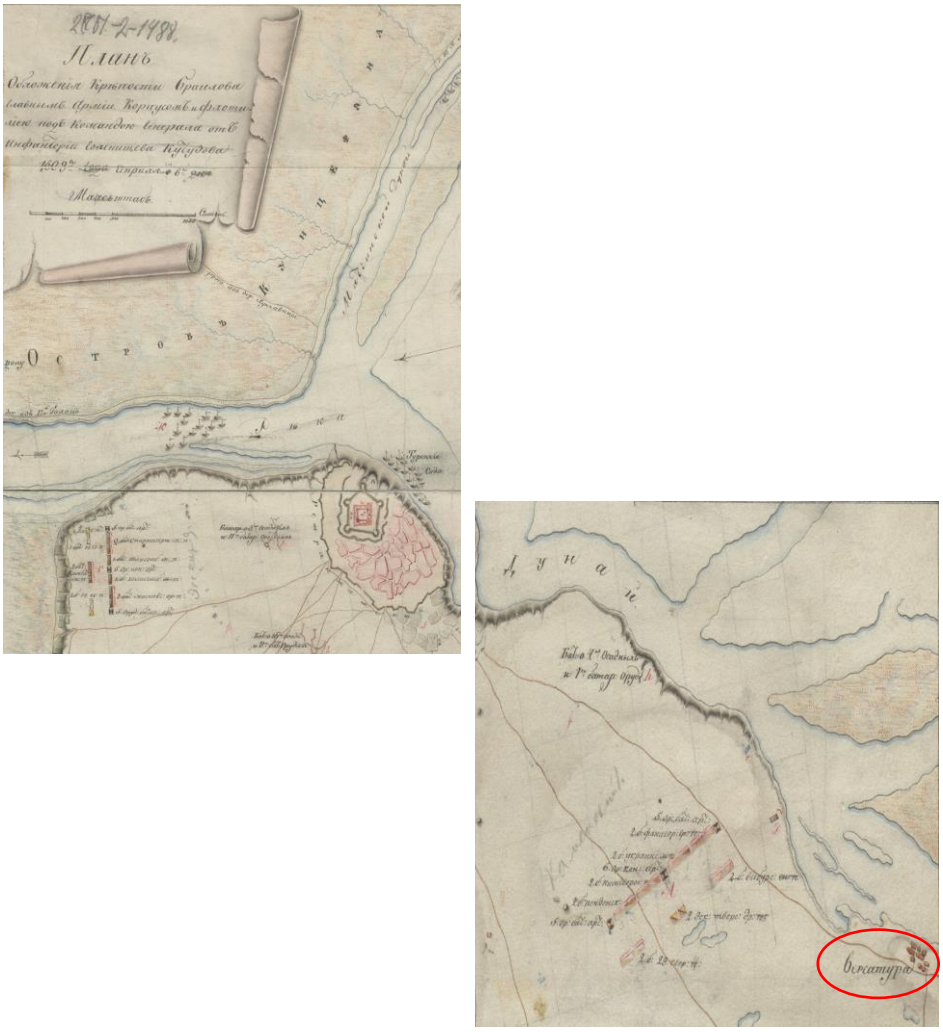

Fig. 2. Planul Cetății Brăila, 1809..., cu detaliu Vărsătura,
la limita sud-estică a planului.

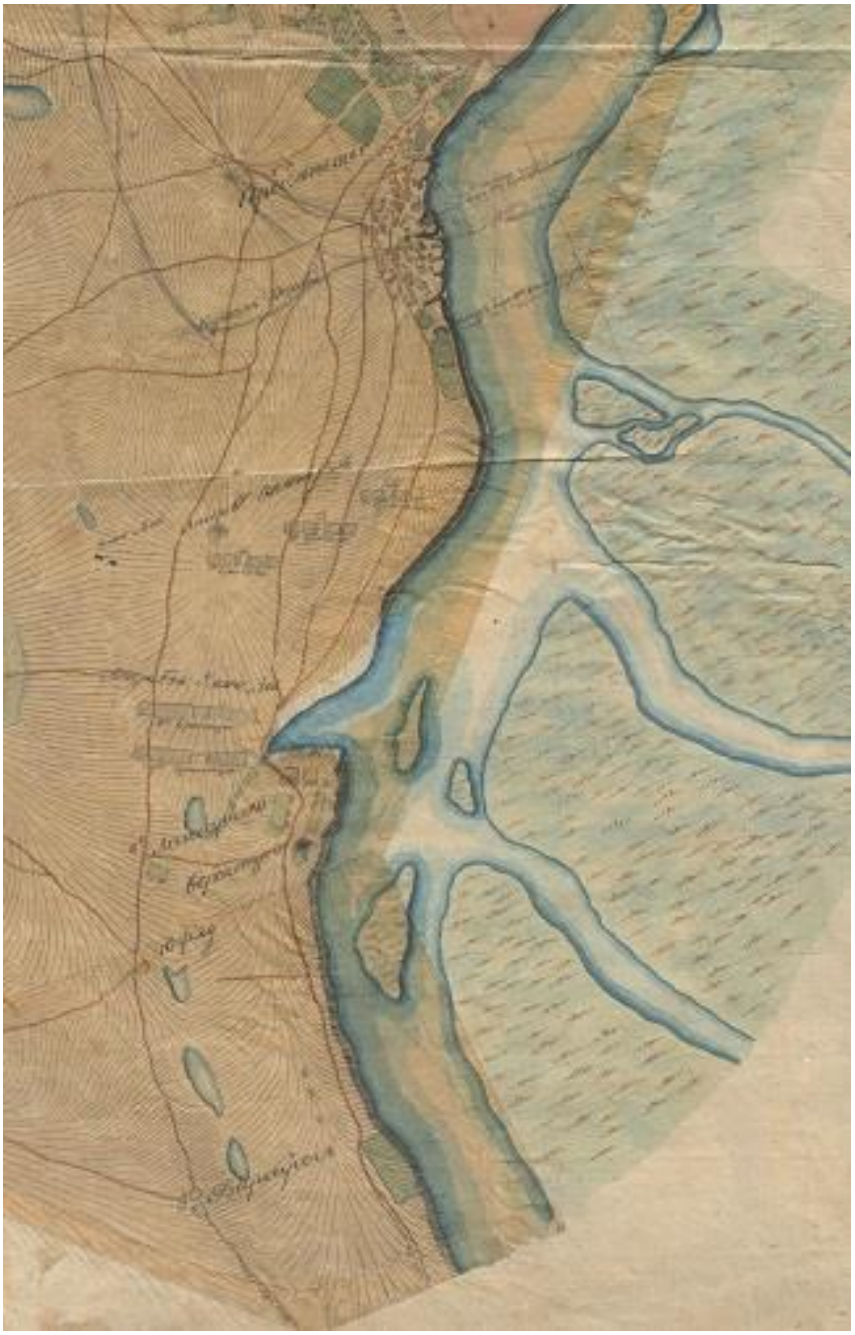

Fig. 3. Planul Cetății Brăila, 1809 (?)..., cu detaliu Vărsătura,
la limita sud-estică a planului

ROMANUL DE RĂZBOI AL LUI CAMIL PETRESCU. ÎNTRE FICŢIUNE LITERARĂ ŞI REALITATE ISTORICĂ

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Contrar autoimaginii (nu lipsită de ironie) din romanul său *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război*[1], scriitorul Camil Petrescu (1894–1957) a fost un erou al Marelui Război pentru Întregirea Patriei.

După terminarea Liceului, în 1913, s-a înscris la Facultatea de Filosofie din Bucureşti. Nu a apucat să-şi dea licenţa (aceasta se va întâmpla abia în anul 1919). Războiul iminent îl îndeamnă pe Camil Petrescu a cere să plece voluntar, dar la proba de recrutare este respins din cauza constituţiei firave. Încearcă să intre voluntar la artilerie, dar este iarăşi refuzat (nu dispunea de suma necesară garanţiei pentru cal şi echipamentul militar). Termină totuşi o şcoală militară de subofiţeri; în august 1915, îl întâlnim în Regimentul 6 infanterie „Mihai Viteazul", cu gradul de plutonier TR[2]. La 22 martie 1916 este înaintat sublocotenent; la 1 august același an, apare în Regimentului 3 „Dâmboviţa" nr. 22, comandant al unui pluton din batalionul III[3].

În ziua de 14 august 1916, când România a declarat război Austro-Ungariei, Regimentul 22 infanterie era dislocat pe frontieră, având batalioanele II şi III la Bran, iar batalionul I la Predeal. Cu această unitate, viitorul scriitor a participat la campania din Transilvania, care reprezintă sâmburele părţii a doua („autobiografică"), *întâia noapte de război*, a viitorului său roman.

În această privinţă, istoricii s-au străduit să demonstreze autenticitatea (identitatea) personajelor literare[4] şi să confirme verosimilitatea evenimentelor descrise[5]. Un progres al cercetării este reprezentat de consultarea arhivelor militare contemporane cu evenimentul[6].

---

[1] Romanul a apărut în două volume la Editura Cultura Naţională, în anul 1930.

[2] Mihail Ilovici, *Tinereţea lui Camil Petrescu*, Editura Minerva, București, 1971, p. 91–92. Cele două fotografii sunt reproduse după cartea: Constantin Ionescu, *Amintiri despre Camil Petrescu*, Bucureşti, 1968; una poartă dedicaţia: «„Eu trebuie să cred în cea". Scumpului meu Constant, în care cred nestrămutat, cu aceeaşi dragoste şi recunoştinţă. Camil, 2 august 1915»; cel căruia îi dedică fotografia era fostul său coleg de la Liceul „Sfântul Sava" din Bucureşti, arhitectul Constant Ionescu.

[3] Vezi *infra*, nota 9.

[4] Mihail Ilovici, *op. cit.*, p. 115 și urm. (identitatea a două personaje din romanul lui Camil Petrescu: tânăra Maria Manciulea din povestirea *întâmplări pe apa Oltului*; adolescentul din satul Stena din *Post înaintat la Cohalm*). Vezi, de asemenea, un studiu remarcabil: Dumitru Bulei, *Camil Petrescu la Târgovişte în 1916*. Personaje locale identificabile în romanul *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război*, în „Acta Musei Tutovensis. Memorialistică", III, Bârlad, 2018, p. 11. Articolul face numeroase referiri la cartea colonelului Ioan Niculin, *Istoricul Regimentului 22 „Dâmboviţa", batalionul III*, Editura Socec, Bucureşti, 1930; autorul (1882–1942) a participat la campania din Bulgaria (1913), iar apoi la Marele Război pentru Întregirea Patriei; în 1922 a primit comanda acestui regiment. Cartea a fost scrisă la împlinirea a 100 de ani de la înființarea batalionului III de linie.

[5] C. C. Petolescu, Iulian Stelian Boţoghină, *„Memoriile de război" ale lui Camil Petrescu*, în „Curtea de la Argeş", XI, nr. 11 (noiembrie 2021), p. 11.

[6] Este vorba de câteva dosare de la Arhivele Militare din Piteşti, identificate de dr. Iulian Stelian Boţoghină şi oferite spre publicare; cercetarea acestora a avut ca urmare articolul:

Consultarea ordinii de bătaie a batalionului III de la această dată ne-a prilejuit două surprize deosebite. În compania 1-a, între cei trei comandanţi de pluton, apare sublocotenentul (rezervist) *Lambrino Scarlat*[7] – mai târziu profesor la Universitatea din Bucureşti, cunoscut arheolog şi epigrafist[8]. De asemenea, în compania 9-a apare, în calitate de comandant de pluton, sublocotenentul rezervist *Petrescu Camil*[9], viitorul scriitor Camil Petrescu, autorul romanului *Ultima noapte de*

C.C. Petolescu, *Maiorul Ion Coravu – un erou al Marelui Război pentru Întregirea Patriei*, în *Un secol de arhivistică militară (1920–2020)*, II. *Miscellanea*, Piteşti, 2020, p. 194–201.

[7] Din dosarul individual, aflat la Arhivele Militare din Piteşti (f. 1–2) aflăm că Scarlat Lambrino a fost încorporat la 15 aprilie 1915 în Regimentul 6 „Mihai Viteazul" ca „soldat TR" (vezi similitudinile cu Camil Petrescu). A fost avansat sublocotenent la 1 mai 1916 şi trimis în Regimentul 22 „Dâmboviţa", în batalionul I. Aici, în calitate de comandant al unui pluton din compania 1-a, a participat la campania din Transilvania (vezi dosarul Regimentul 22 infanterie (1810–1930), RIJO 1 (înregistrat sub nr. 3385; text dactilografiat, un istoric al regimentului, p. 27); fiind rănit de o schijă de obuz la 19 septembrie 1916, a fost evacuat şi spitalizat până la 28 ianuarie 1917. La 20 iunie 1917, îl găsim la Serv(iciul) Supravegh(erea) ştirilor; la 1 septembrie 1917 este înaintat locotenent, la 30 mai 1918 demobilizat.

[8] Scarlat Lambrino a trăit între 1891–1964. După dispariţia prematură a lui Vasile Pârvan (1882–1927), Scarlat Lambrino a preluat Catedra de istorie antică de la Universitatea din Bucureşti; a efectuat săpături la Histria, împreună cu soţia sa Marcelle Lambrino (vezi Alexandru Avram, *Scarlat et Marcelle Lambrino: notes inedites sur les fouilles d'Histria (1928–1940) recemment retrouvées*, în „Dacia. Nouvelle série, XLVI–XLVII, 2002–2003, p. 185–188); la aceste săpături au luat parte, ca studenţi, Dinu Adameşteanu, Bucur Mitrea şi Dumitru Tudor, viitori profesori şi cunoscuţi specialişti. La 1 august 1938, Scarlat Lambrino a fost numit director al Muzeului Naţional de Antichităţi, la conducerea căruia a rămas până în vara anului 1940 (vezi C. C. Petolescu, *Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi - Institutul de Arheologie. Arheologia şi muzeografia românească în perioada 1927–1943*, în „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie", 35, 1984, 2, p. 153–154). Între 1941–1947 a fost directorul Şcolii Române din Roma, după desfiinţarea căreia a ales calea exilului. Apoi a fost solicitat ca profesor la Universitatea din Lisabona; vezi Fernando de Almeida, *Scarlat Lambrino*, în „Archivo español de Arqueologia", 38, 1964, 109–110, p. 206–207.

[9] Vezi dosarul *Regimentului 22 infanterie (1810–1930)*, RIJO 1 (înregistrat sub nr. 3385) (text dactilografiat, un istoric al regimentului, atribuibil colonelului I. Nicolin), p. 28. Sublocotenentul

dragoste, întâia noapte de război, în care întruchipează pe sublocotenentul Ştefan Gheorghidiu şi descrie participarea la campania din Transilvania.

Recitirea romanului acum la bătrâneţe, trecând peste ficţiunile literare, mai ales din prima parte a cărţii (*Ultima noapte de dragoste*), ne-a prilejuit compararea cu datele certe ale izvoarelor arhivistice militare la care ne-am referit[10].

Într-un interviu al lui Camil Petrescu, publicat la 10 noiembrie 1930, îndată după apariţia romanului, scriitorul făcea următoarea referire la geneza operei care l-a consacrat:

„Am împrumutat celui care povesteşte la persoana întâi romanul toat enotele mele de război, cu foarte mici modificări de amănunte, menite să evite situaţiunile gingaşe. Am păstrat chiar cea mai mare parte din numele autentice. Dar trebuie să precizăm că aceasta e valabil numai pentru volumul doi, care are drept cadru războiul. Volumul întâi, trei sute de pagini, e însă în întregime, absolut în întregime, ficţiune. Chiar personajele care sunt aproape autentice în partea a doua, sunt în partea întâi, la început, pură invenţie literară”[11].

Observăm astfel că, în roman, ordinul de război transmis de comandantul batalionului în ziua de 14 august 1916 lasă impresia unei transcrieri autentice, posibil după un jurnal ţinut de viitorul scriitor[12].

„Hotarul nedrept” a fost trecut la Rucăr, în seara zilei de 14 august; primul erou al epopeii a fost chiar comandantul regimentului, *colonelul P...B...*[13], personaj real, locotenent-colonelul Gheorghe Poenaru-Bordea[14]. Cum arătam mai la început, o valoroasă cercetare recentă a încercat să decripteze şi numele altor ofiţeri, unii personaje pitoreşti din romanul lui Camil Petrescu[15].

Unul dintre aceştia este *căpitanul Corabu*[16], personaj asupra căruia scriitorul se opreşte cu admiraţie în mai multe rânduri în paginile romanului. Camil Petrescu

---

Camil Petrescu apare şi în *Ordinea de bătae a Batalionului III împreună cu companiile*, din 14 august 1916 (manuscris, dar cuprinzând doar referiri la companiile 9–12; vezi Dosar 4313. Regimentul 22 infanterie, inv. 3326 din 04/11/1986 [CRT 26]); dar în *Ordinea de bătae* din 10 decembrie 1916, Camil Petrescu nu mai apare (fusese rănit şi evacuat la un spital din ţară).

[10] Pentru reluarea lecturii, am avut la îndemână: Camil Petrescu, *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război,* Bucureşti, 1960, cu o prefaţă de Ov. S. Crohmălniceanu (după care se dau trimiteri la pagină).

[11] Citatul este preluat după Geo Şerban, *Din dosarul „Ultimei nopţi... ”*, în „România literară”, 3, nr. 35 (27 august 1970) p. 13, 29. În realitate, chiar şi prima parte este o lungă introducere la subiectul romanului – preludiul războiului, campania din Transilvania şi retragerea dramatică în faţa armatei germane.

[12] Camil Petrescu, *Ultima noapte...*, p. 215–216; astfel, batalionul III apare constituit din companiile 9, 10, 11 şi 12 şi o companie de mitraliere, aşa cum rezultă din documentele de arhivă.

[13] Camil Petrescu, *Ultima noapte...*, p. 226.

[14] Vezi Petre Otu, *Locotenent-colonel Gheorghe Poenaru-Bordea, primul ofiţer al armatei române căzut în luptă în Primul Război Mondial*, în „Ţara Bârsei. Revistă de cultură”, Braşov, 2018, p. 20–21. Un nepot al eroului de la Rucăr a fost dr. Gheorghe Poenaru-Bordea, un eminent cercetător (arheolog şi numismat) la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti († 2004).

[15] Vezi Dumitra Bulei, *op. cit*. (supra, nota 4), p. 10–16.

[16] Dumitra Bulei, *art. cit*. (supra, nota 4), p. 13, îl identifică corect cu maiorul – *post-mortem* – Ioan Coravu. Despre acest erou naţional: C.C. Petolescu, *art. cit.* (supra, nota 6). O scurtă voce (inspirată de articolul meu): Ileana Roman, Tudor Răţoi, *Enciclopedia judeţului Mehedinţi*, Drobeta-Turnu Severin, 2021, p. 229, dar fotografia publicată nu este cea a căpitanului Ioan Coravu, ci a

îl caracterizează: „tânăr şi crunt ofiţer, cu şcoală germană, justiţiar neînduplecatul, «spaima regimentului»”[17]; iar în alt loc[18]: „Căpitanul Corabu, cum am spus, e spaima regimentului. Are o figură de inchizitor tânăr, cu faţa osoasă, cu mustaţa tunsă scurt, neagră. Şi-a înnebunit oamenii şi ofiţerii cu severitatea lui, chiar comandantul «cel mare» al regimentului, speriat de atâta disciplină, a scris că socoate că *primul glonţ al companiei a II-a va fi pentru comandantul ei*[19]. În batalionul nostru de oameni cumsecade şi necăjiţi, cum ne erau toţi ofiţerii, de păreau mai curând nişte dascăli provinciali cu ticuri şi nevoi, Corabu era militar cu studii severe la Viena”[20].

Personajul este real: Ioan (Iancu) Coravu, născut la 9 ianuarie 1886, în satul Dudaşi, com. Şimiani, jud. Mehedinţi. Dintr-unul din dosarele consultate, aflăm că la sfârşitul anului 1913 era locotenent, având funcţia de comandant al unui pluton de elevi de la Liceul Militar „Mănăstirea Dealu”. Într-un alt document, „Ordinea de bătae a Regimentului 3 Dâmboviţa nr. 22 întocmită în ziua de 1 iunie 1916”, apare cu gradul de căpitan, comandant al companiei 11 din batalionul III[21]. În ordinea de bătaie din 14 august 1916, căpitanul Coravu apare la aceeaşi poziţie (batalionul III, comandantul companiei 11)[22].

Dar intervenţia trupelor germane în Transilvania a schimbat soarta războiului. Diviziile germane, bine antrenate în cursul celor doi ani de război pe frontul din Franţa, pun în impas armata română[23]. Sublocotenentul Camil Petrescu (în roman, Ştefan Gheorghidiu) este rănit şi evacuat la un spital militar din ţară. Pe patul de spital, sublocotenentul Gheorghidiu, împreună cu un camarad, Oprişan[24], ascultă cu înfrigurare comunicatele militare, aflând că retragerea a fost dramatică. Iată un nou pasaj din romanul istoric al lui Camil Petrescu[25]:

„Peste câteva zile, în comunicatul oficial e totuşi o floare de bucurie. Trupele noastre au luat Muntele Roşu, făcând prizonieri, capturând mitraliere şi material.

---

căpitanului aviator Constantin C. Coravu (participant la cel de-al Doilea Război Mondial; despre acesta, vezi *infra*, nota 36), nepot de frate al eroului din 1917.

[17] Camil Petrescu. *Ultima noapte...*, p. 28.

[18] *Ibidem*, p. 213.

[19] Vezi încă *Ibidem*, p. 247–248: „Soldaţii, nu numai că nu l-au împuşcat pe cel care-i conducea, şi care e acum încă şi mai aspru, dar îl iubesc cu mândrie că au un asemenea şef şi sunt foarte simţitori, ca şi sublocotenentul lor, la şoaptele care îi arată drept cea mai bună companie din regiment, în afară de faptul că sunt unitatea cea mai bine hrănită şi cea mai tihnită datorită disciplinei aprige impuse de Coravu, celor ce îl aprovizionează şi posturilor de veghe”.

[20] Contrar îndoielilor exprimate de mine în articolul (Maiorul Ioan Coravu... citare completă mai sus la nota 5 (p. 196, nota 17), o însemnare din romanul lui Constantin Coravu, *Conacul blestemelor*, I, Bucureşti, 1946, p. 11, pare să confirme această afirmaţie: „Iancu lipsise multă vreme de la cazarmă, cum spuneau tinerii veniţi în concediu de vară, iar acum de când picase de la o *şcoală prusacă,* fusese trimis la Câineni, la comanda unui batalion de frontieră. Aşa că de multă vreme nu călcase vatra satului”.

[21] Dosar 4313. Regimentul 22 infanterie. înv. 53326 din 04/11/1986 (1915, CRT 17), f. 67, 117.

[22] Vezi dosarul *Regimenrul 22 infanterie (1810–1930),* RIJO 1 (înregistrat sub nr. 3385) (text dactilografiat, un istoric al regimentului), p. 26.

[23] O apreciere drastică: Dorin Dobrincu, *O catastrofă uitată: campania armatei române din 1916*, în „Xenopoliana. Buletinul Fundaţiei Academice «A. D. Xenopol»” din Iaşi, XI, 2003, 3–4, p. 143–157.

[24] Personajul este considerat autentic de Dumitru Bulei, *art. cit (supra*, nota 1), p. 13: sublocotenentul Opişan Constantin, comandantul unui pluton din batalionul III (compania 12).

[25] Camil Petrescu, *Ultima noapte...*, p. 350.

Ştim că pe acolo s-a retras regimentul nostru. Îi arăt lui Orişan bănuiala că nu poate să fie străină de Corabu asemenea ispravă. El surâde, cu îndoială. Peste alte câteva zile însă, un rănit, abia sosit, îmi întăreşte presupunerea. Dorind să se distingă neapărat, dornic de înaintare, cu ambiţie de general napoleonian[26], şi simţind mai ales că ar putea muri, inutil, căpitan, a comunicat diviziei că dacă i se dă comanda unui batalion, e gata să cucerească Muntele Roşu. După oarecare codeală, oferta a fost acceptată şi căpitanul Corabu a izbutit să dea acea floare comunicatului nostru. Dar i s-a luat imediat comanda... împrumutată. A doua zi însă, muntele a fost din nou pierdut... Acum căpitanul Corabu a primit... ordin să-l cucerească iarăşi. Mă întreb, cu gândul prelungit, melancolic, ce ar însemna pentru armata noastră să i se dea acestui ofiţer o comandă mai importantă". Ficţiune scriitoricească?

Şi totuşi... Din documentele de arhivă cercetate, aflăm că, într-adevăr, Regimentul 22 Dâmboviţa a purtat lupte grele, în care s-a distins din nou căpitanul Ion Coravu, ceea ce a determinat în două rânduri pe comandantul regimentului să propună comandantului Brigăzii II infanterie înaintarea bravului ofiţer la gradul de maior; iată câteva spicuiri din acest raport păstrat în Arhivele Militare din Piteşti: „În mod deosebit acest ofiţer s-a distins în luptele ce s-au dat la pasul Bratocea, pentru *cucerirea şi recucerirea Muntelui Roşu*, unitatea sa fiind cea dintâi dintre celelalte ale batalionului III care a pus stăpânire pe acest munte, luând prizonieri şi material de război". În încheiere, aflăm: „Acest ofiţer a fost propus la înaintare în mod excepţional şi în luna octombrie 1916 şi nu ştiu cărei împrejurări se datoreşte că nu a fost înaintat. Merită cu prisosinţă să fie înaintat la gradul de maior"[27]. Dar şi de astă dată propunerea a rămas neluată în seamă la comandamentul brigăzii.

Aici se întrerupe dialogul închipuit de noi între romanul lui Camil Petrescu şi izvoarele istorice autentice (arhivistice).

Între timp Capitala era pierdută, armata română retrăgându-se în Moldova.

Pentru Regimentul 22 Dâmboviţa a urmat o perioadă lungă şi frământată de refacere. Treptat, golurile au fost umplute cu soldaţi, subofiţeri şi ofiţeri, regimentul revenind la organizarea pe trei batalioane; cu sprijinul instructorilor misiunii franceze, pregătirea armatei române se ridică la nivelul celorlalte armate (aliate sau inamice). Căpitanul Ion Coravu este la comanda companiei sale, aşteptând marea confruntare.

De asemenea, Camil Petrescu, după însănătoşire, a fost mobilizat din nou. El apare, tot ca sublocotenent, comandant de pluton, în Regimentul 16 infanterie „Suceava"[28].

Pe frontul din Moldova, ambele regimente au luptat sub ordinele generalului Alexandru Averescu, comndantul Armatei a II-a, care apăra frontul din faţa pasului Oituz.

---

[26] A se compara cu afirmaţia din romanul lui Constantin Coravu, *Conacul blestemelor,* I, p. 134: Radu, nepotul căpitanului Iancu [= Iancu Coravu], „Zilnic aducea gazeta şi o citea cu stângăcie clăcaşilor, cari se mândreau auzind de faptele îndrăzneţe ale lui Trucă Marin". În coloana „Tăbliţe", Radu citi cu sufletul pe buze episodul morţii eroice a lui Iancu Căpitanu. „Suflet napoleonian într-un grad de căpitan", scria camaradul său de luptă, ziaristul Camil..." [evident, scriitorul Camil Petrescu].

[27] Dp. C.A., fond Regimentul 22 infanterie, inv. S 3326 din 04./11/1986 [1817, crt. 53] Dosar 9313.

[28] Iulian Stelian Boţoghină, *Camil Petrescu pe front şi în lagărele de prizonieri de război*, în „România literară", 12 septembrie 2001.

Bătălia a fost precedată de o amplă pregătire de artilerie începând din ziua de 9/22 iulie, ora 12, până în noaptea zilei următoare. În zorii zilei de 11/24 iulie 1917, la ora 4 dimineaţa, s-a dat ordinul de atac. Armata a II-a declanşează ofensiva pe tot frontul, de la Oituz la Mărăşeşti, dând peste cap Armata IX germană.

Episodul cel mai important, aşa cum a apărut în percepţia contemporanilor, a fost bătălia de la Mărăşti, desfăşurată între 11/24 iulie şi 19 iulie/1 august 1917. Satul Mărăşti, un sat neînsemnat din com. Răcoasa (jud. Putna), a avut astfel „şansa" istorică de a intra în memoria naţională[29].

Defecţiunea armatei ruse aliate din Moldova, pătrunsă de spiritul revoluţionar, determină Marele Cartier General să ordone generalului Averescu, la 12 iulie, încetarea ofensivei. Dar Averescu se opune şi convinge Marele Cartier să împingă înaintarea.

Totuşi, inamicul mai dispunea de poziţii puternice pe dealurile Ceardac şi Teiu, reuşind a opri înaintarea trupelor române; în faţa acestora erau două companii din Regimentul 22. Istoricul Constantin Kiriţescu relatează: „Dar comandantul lor e căpitanul Coravu, cuceritorul satului Mărăşti. El se aşează în fruntea celor două companii şi porneşte la asaltul dealului Teiului, cu cel dintâi val de asalt, cu câte o grenadă în fiecare mână şi cu buzunarele pline. Soldaţii celor două companii sunt decimaţi de focurile încrucişate ale duşmanului. Coravu cade ciuruit de gloanţe, lăsând nepieritoare amintirea unui adevărat erou, fericită îmbinare de înălţător idealism, de cultură solidă şi de avânt dispreţuitor de moarte"[30]. Alături de comandantul lor, au căzut alţi 118 soldaţi români.

Datele oferite de documentele păstrate în Arhivele Militare din Piteşti au însă valoarea unor documente mai autentice, ieşite din pana unor participanţi la evenimente: astfel, există un *Rezumat asupra Dării de seamă a luptelor de la 11 la 18 iulie 1917*[31]. De asemenea, în istoricul (manuscris, dactilografiat) al Regimentului 22 infanterie întâlnim o amplă prezentare a faptelor de vitejie ale căpitanului Coravu şi moartea sa eroică din ziua de 13 iulie 1917[32]: A fost citat de Regele Ferdinand prin ordin de front pe armată şi înaintat, *post-mortem*, la gradul de maior.

Victoria de la Mărăşti, cea mai importantă izbândă a armatei române din cursul acestui război. Raportul generalului Alexandru Averescu sublinia faptul că moralul ofiţerilor şi trupei a crescut în chip deosebit; au fost eliberate 30 de sate, ceea ce reprezenta o suprafaţă de 500 de km^2, au fost capturaţi 3 000 de soldaţi austro-ungari şi germani şi cel puţin 60 de tunuri.

Posteritatea a fost recunoscătoare memoriei eroilor de la Mărăşti. La 10 iunie 1928 s-a pus piatra de temelie a mausoleului de la Mărăşti[33]. După război, trupul eroului a fost adus în Mausoleul de la Mărăşti; pe una din tablele gravate, căpitanul

---

[29] În *Enciclopedia României,* vol. I, Bucureşti, 1938, în capitolul *Războiul pentru Întregirea Neamului*, Mircea Vulcănescu nu ezită să-l numească pe căpitanul Coravu „cuceritorul satului Mărăşti".

[30] Constantin Kiriţescu, *Istoria Războiului pentru Întregirea României. 1916–1919*, II, Bucureşti, 1926, p. 481.

[31] Vezi Dosar 4313 (Regimentul 22 infanterie); inv. S 3326 din 04/11/ 1980 (CRT 52]; la p. 5 a raportului citim: „Căpitanul Coravu Ion mort".

[32] Vezi dosarul citat la nota 9, p. 145–148.

[33] Vezi Lelia Pavel, *Mausoleul eroilor de la Mărăşti*, în „Cronica Vrancei", XIII, 2012, p. 163–222.

Ion Coravu apare în fruntea bravilor săi camarazi de arme din Regimentul 3 „Dâmboviţa" nr. 22, care s-au jertfit pentru Patrie[34].

La Turnu Severin, pentru eroii căzuţi pretutindeni pentru Patrie, s-a înălţat un sobru, dar simbolic monument-mausoleu, inaugurat la 25 octombrie 1933. Cu acest prilej, a fost prezentată şi *Cartea de aur* a eroilor din judeţul Mehedinţi, căzuţi în Războiul Întregirii, în care apare şi numele căpitanului Ion Coravu, din Dudaş (com. Cerneţi), căzut la 13 iulie 1917: „Mort la Mărăşti. A căzut ca un brav, aruncând cu grenade în inamic"[35].

Camil Petrescu a luat şi el parte la luptele din Moldova, ca sublocotenent în Regimentul „Suceava" nr. 16. În Arhivele Militare din Piteşti există câteva documente privitoare la această perioadă. A luat parte la luptele de la cota 789; aici a fost rănit în ziua de 26 iulie 1917, căzând prizonier şi fiind deportat în lagărele de prizonieri din Sapronyek (Ungaria) şi Plan (Boemia). S-a întors din prizonierat la 24 martie 1918[36].

A meditat mai bine de un deceniu la vremurile mari prin care a trecut. A citit articole şi memorii de război referitoare la marea conflagraţie. Abia în anul 1930 apărea romanul *Ultima noapte de dragoste. Întâia noapte de război*, care l-a consacrat ca scriitor.

Nu ştim dacă, după episodul din Transilvania, cei doi ofiţeri români s-au mai întâlnit pe frontul din Moldova. Camil Petrescu a aflat, desigur, de sfârşitul eroic al fostului camarad de arme. Apoteoza i-a făcut-o însă un alt scriitor, Constantin Coravu, în romanul *Conacul blestemelor* (Bucureşti, 1946)[37].

*

În antichitatea greco-romană, istoria era considerată operă literară. De altfel, observaţia este valabilă şi pentru cronicarii noştri: cele mai autentice şi apreciate pagini sunt cele de istorie „contemporană". Prin urmare, credem că nu este exagerat a recunoaşte acestui roman, măcar părţii a doua, caracterul unor măiestrit scrise „memorii de război".

---

[34] *Ibidem*, p. 206–207.

[35] Tudor Răţoi, *„Dulce şi frumos este să mori pentru patrie". Cartea de aur a eroilor mehedinţeni din Războiul nostru pentru Întregirea României*, Editura Hoffman, Caracal, 2018, p. 42, nr. 22. La aceeaşi pagină, la nr. 21, este trecut şi locotenentul Eugeniu Coravu, din R. 571, originar din satul Menţii din Dos (acum în jud. Gorj), mort la 28 iunie 1917, în cursul luptelor de la dealul Ieşanţului.

[36] Vezi articolul citat *supra,* la nota 12.

[37] Constantin C. Coravu (1908–1954), nepot de frate al lui Ioan Coravu. Ofiţer de aviaţie, având darul scrisului. Dintre toate, cel mai remarcabil este romanul *Conacul blestemelor,* I–II, Bucureşti, 1946; personaje: Costache Moşneanu, căpitanul Ion Moşneanu („Căpitanul Iancu", mort pe dealul Tei, p. 124–127), Costache (fratele lui Iancu), avocatul Liviu Plăviţu (nume cunoscut în Turnu Severin); alt personaj, Camil, prieten cu Iancu, se poate identifica (vezi *supra,* nota 21) cu scriitorul Camil Petrescu.

ROMÂNIA SUB DOMNIA REGELUI CAROL I

DIMITRE ONCIUL*

1. ÎNTEMEIEREA DINASTIEI ŞI CONSOLIDAREA STATULUI UNIT

Cu domnia principelui Carol de Hohenzollern, astăzi regele României, a început o nouă eră în dezvoltarea statului român. Această nouă epocă istorică, însemnată prin întemeierea dinastiei, prin câştigarea neatârnării şi prin întemeierea regatului, deschide o nouă perioadă a istoriei române, reprezentată prin noul stat România. La abdicarea lui Alexandru Ioan Cuza, statul alcătuit prin unirea celor două principate încă nu era aşezat în formă constituţională; unirea nu era recunoscută ca contopire politică a celor două țări într-un singur stat, ci numai ca uniune personală şi administrativă, admisă în mod provizoriu. Regele Carol este primul domnitor care a luat titlul de „Domn al României", şi Constituţia promulgată de noul domn era actul de constituire a statului unitar România.

În timpul interregnului, de la abdicarea lui Cuza în 11 fevruarie 1866 până la suirea pe tron a principelui Carol în 10 mai următor, cârma guvernului era încredinţată unei Locotenenţe domneşti, compusă din generalul Nicolae Golescu, Lascăr Catargiu și colonelul Nicolae Haralambie, cu un minister prezidat de Ion Ghica. Chiar în ziua abdicării, guvernul provizoriu a procedat la alegerea unui nou domn, spre a lua cât mai repede măsurile pentru rezolvarea crizei. Corpurile legiuitoare întrunite au ales în unanimitate pe Filip comite de Flandra, fratele regelui Belgiei, ca domn al Principatelor Unite Române.

Prin această alegere, cu totul nepregătită, ţara a făcut pasul hotărâtor pentru realizarea unei dorinţe naţionale, manifestată de aproape 40 de ani, formulată apoi de divanurile ad-hoc şi afirmată cu stăruinţă şi după unire. În 1859, înainte de a proceda la alegerea domnului, Adunarea Moldovei, din care făcea parte şi Cuza, a votat în unanimitate o rezoluţie, declarând că: „unirea Principatelor într-un singur stat şi sub un principe strein din familiile domnitoare ale Europei, cerută în unanimitate de Adunările ad-hoc", dar neadmisă de puterile garante, „a fost, este şi va fi dorinţa cea mai vie, cea mai aprinsă, cea mai generală a naţiei române". Alesul însuşi a declarat că „primeşte îndoita alegere ca expresiune neîndoielnică şi statornică a voinţei naţionale pentru unire, însă numai ca un depozit sacru", căci „ţara a cerut unirea sub un principe străin", pentru realizarea cărei dorinţe el va fi

* Capitol din Dimitre Onciul, *Din istoria României*, ediția a doua, București, Editura Librăriei Socec § Co., Societate Anonimă, 1913, p. 116–141.

„totdeauna gata a se întoarce la viaţa privată"; iar la abdicare el recunoştea din nou că „numai un principe străin poate închezăşui viitorul României". Conform acestei dorinţe generale, mai mulţi fruntaşi politici au luat între ei, prin un act semnat în iunie 1865, „legământ ca, la caz de vacanţă a tronului", să susţină „prin toate mijloacele alegerea unui principe străin dintr-una din familiile domnitoare în Occident".

Alegerea făcută apoi în persoana comitelui de Flandra era în contrazicere cu Convenţia de la Paris din 1858, care prevedea că numai un pământean putea fi ales domn. În puterea acestei dispoziţiuni, Poarta protestă imediat contra alegerii din 11 fevruarie şi cerea întrunirea unei conferenţe a puterilor garante; ea cerea ca alegerea să se facă, conform Convenţiunii, de către o adunare la Bucureşti şi alta la Iaşi, precum în 1859. Şi la Petersburg alegerea comitelui de Flandra a produs o vie nemulţumire; ea nu era primită cu favoare nici de Napoleon III. În asemenea împrejurări, alesul fu nevoit să renunţe la tronul român.

Conferenţa puterilor garante, cerută de Poartă, se întruni la Paris şi începu şedinţele sale în 10 martie (26 fevruarie st. v.). Guvernul român trimise la Paris pe delegaţii săi, Scarlat Fălcoianu şi Ion Brătianu, spre a face demersurile necesare pe lângă plenipotenţiarii întruniţi în conferinţă. Agentul diplomatic al Principatelor Unite 1a Paris era Ion Bălăceanu. În deliberările conferinţei, plenipotenţiarii Turciei şi ai Rusiei nu admiteau alegerea unui principe străin şi cereau măsuri prin care această dorinţă naţională să fie zădărnicită. Plenipotenţiarii Franţei, Angliei şi ai Italiei susţineau dorinţele românilor; cei ai Austriei şi ai Prusiei observau o atitudine mai rezervată. Curând după ce conferenţa începu lucrările sale, se ivi candidatura principelui Carol de Hohenzollern, propusă din cercul lui Napoleon III şi susţinută de Anglia. În 14 (26) martie, Bălăceanu şi Brătianu telegrafiau de la Paris această veste, care fu primită în Consiliul de Miniştri cu un strigăt de bucurie. Din acea zi, situaţia, era hotărâtă.

Candidatul propus, atunci prim-locotenent în Regimentul al II-lea de dragoni al gardei prusiene, era fiul al doilea (născut în 8/20 aprilie 1839) al principelui Carol-Anton de Hohenzollern-Sigmaringen (care în 1849 cedase principatul său regelui Frederic Wilhelm IV al Prusiei) şi, prin muma sa, principesa Josefina (fiica marii ducese Stefania de Baden născută Beauharnais, o fiică adoptivă a lui Napoleon I), înrudit cu Napoleon III. El era prestrănepotul lui Frederic VI de Zollern, burgravul de Nürenberg, străbunul casei regale a Prusiei, care în 1396 a luptat la Nicopole, împreună cu Mircea cel Bătrân, în oastea creştină, condusă de regele Sigismund al Ungariei contra turcilor, când pentru prima dată arcaşii români au legat frăţie de arme cu cavalerii înzelaţi ai Apusului. Casa princiară de Hohenzollern, întemeiată de comitele Burchard de Zolorin († 1061), s-a împărţit (1227) în două linii: cea suabă, cu comitatul de Zollern, unde se află castelul strămoşesc Hohenzollern, şi cea franconiană, cu burgraviatul de Nürenberg (primit în 1191), apoi cu marchizatul de Brandenburg (primit în 1415). Linia suabă, împărţită apoi (1596) în ramurile Hohenzollern-Hechingen (stinsă 1869) şi Hohenzollern-Sigmaringen, a primit titlul de principe de Hohenzollern (Hechingen 1623, Sigmaringen 1638). Ramura Hohenzollern-Sigmaringen, stăpânitoare la obârşia Dunării, a fost menită să dea naştere dinastiei României.

În 18 (30) martie, în Vinerea Mare, Ion Brătianu sosi la Düsseldorf, unde principele Carol venise ca să serbeze Paştele în familie. În ziua următoare, el încunoştiinţă pe principele Carol-Anton că Locotenenţa domnească avea intenţia de a propune poporului alegerea la tron a fiului său, şi avu apoi o întrevedere cu principele Carol. Nu ştiu dacă era atunci între români un om mai potrivit pentru această misiune ca Ion Brătianu. Asupra principelui Carol şi familiei sale, delegatul român făcu cea mai bună impresie, atât prin cunoscuta simpatie ce deştepta personalitatea lui, cât şi prin calităţile de om de stat ce a dovedit în conferinţele de la Düsseldorf. În 20 martie (1 aprilie), în ziua de Paşte a Bisericii apusene, Brătianu telegrafia de la Berlin agentului diplomatic la Paris: „Carol de Hohenzollern primeşte coroana fără condiţiuni. S-a pus imediat în relaţie cu Napoleon III". Ziua Învierei ce se serba atunci era şi ziua de reînviere a României.

În 30 martie Locotenenţa domnească institui plebiscitul, chemând pe poporul român „a se pronunţa dacă voieşte să suie pe tronul ereditar al Principatelor Unite Române pe principele Carol Ludovic de Hohenzollern sub numele de Carol I", şi publică o proclamaţie către popor, recomandând alegerea prin plebiscit a principelui Carol ca „domnitor al românilor". Rezultatul plebiscitului, încheiat în 8 aprilie (ziua de naştere a principelui), fu: 685 969 voturi pentru, 224 voturi contra. Toată agitaţia contra principelui străin şi contra unirii, făcută de unii ce puneau ambiţia lor personală mai presus de interesele ţării, sau de alţii ce nu înţelegeau noua epocă istorică pentru dezvoltarea statului român, n-a izbutit să obţină decât 224 glasuri contra alesului naţiunii.

În urma plebiscitului, Conferinţa de la Paris, nerecunoscând faptul îndeplinit, decise că alegerea domnitorului trebuie să se facă, conform Convenţiunii din 1858, de către Adunare şi numai dintre pământeni. „Dacă majoritatea, fie a deputaţilor moldoveni, fie a deputaţilor munteni, ar cere, şi unii şi alţii vor avea facultatea de a vota separat. În caz când majoritatea, fie moldovenească, fie muntenească, s-ar pronunţa contra unirii, acest vot ar avea de consecinţă separaţiunea celor două principate". Adunarea, în şedinţa sa din 1 mai, confirma votul naţiunii, cu unanimitatea voturilor exprimate (109 pentru, 6 abţineri), declarând că „voinţa nestrămutată a Principatelor Unite este de a rămâne pururea o Românie una şi nedespărţită, sub domnia ereditară a unui principe luat dintr-una din familiile suverane ale Occidentului", şi proclamând pe principele Carol de Hohenzollern ca „principe ereditar al României sub numele de Carol I".

Dificultăţile ce alegerea săvârşită a avut să întâmpine încă, până la recunoaşterea ei din partea puterii suzerane şi a puterilor garante, au fost învinse numai după lungi şi anevoioase negociaţiuni. Cu multă înţelepciune politică, domnitorul şi bărbaţii ce conduceau atunci destinele României, ajutaţi de sprijinul Franţei amice contra puterilor adversare (Turcia, Rusia şi Austria), au adus la bun sfârşit opera de întemeiere a dinastiei şi a statului unitar România.

În ziua de 8 mai, nou-alesul domn, însoţit de doi funcţionari ai părintelui său şi de Ion Brătianu (care, întorcându-se în ţară, îl ajunse la Baziaş), trecu incognito, în clasa II (cu suita în clasa I) a unui vapor austriac, hotarul României, la Porţile de Fier, şi puse piciorul pe pământul românesc la Turnu-Severin, unde cu 1760 de ani mai înainte descălecase Traian împăratul spre a întemeia poporul român. Întâmpinat cu entuziasm pe tot drumul de la Severin până la Bucureşti, vlăstarul

rudelor împărăteşti care venea să întemeieze dinastia română şi regatul român, îşi făcu intrarea triumfală în capitală în 10 mai. Condus la Mitropolie, unde Biserica făcea rugăciuni pentru binecuvântarea şi fericirea noii domnii, domnitorul începu binecuvântata şi fericita domnie cu deviza strămoşească, a casei sale: *Nihil sine Deo* (Nimic fără Dumnezeu). Intrând apoi în Adunarea ţării, depuse jurământul „de a fi credincios legilor ţării, de a păzi religiunea României, cum şi integritatea teritoriului ei, şi de a domni ca domn constituţional".

În răspunsul la cuvântarea prezidentului Adunării, Manolache Costache, domnitorul zicea: „Punând piciorul pe acest pământ sacru, am şi devenit român. Primirea plebiscitului îmi impune, o ştiu, mari datorii; sper că-mi va fi dat a le împlini. Eu vă aduc o inimă leală, cugetări drepte, o voinţă tare de a face binele, un devotament fără margini către noua mea patrie şi acel neînvins respect către lege pe care l-am cules din exemplul alor mei. Cetăţean astăzi, mâine, de va fi nevoie, soldat, eu voi împărţi cu voi soarta cea bună, ca şi pe cea rea... Credeţi în mine, precum eu cred în voi".

Iar în proclamaţia către poporul român, dată în ziua următoare, principele chemat să-i creeze un viitor zicea: „Primirea plebiscitului care a pus pe capul meu coroana lui Ştefan cel Mare şi a lui Mihai Viteazul îmi impune o mare răspundere. Sper însă că-mi va fi dat, cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu un întreg devotament, a asigura noii mele patrii o existenţă fericită şi demnă de trecutul ei. Români, sunt al vostru din toată inima şi din tot sufletul. Puteţi să vă întemeiaţi pe mine în orice timp, precum eu mă întemeiez pe voi".

Credinţa şi temeiul ce domn şi popor au pus unul într-altul şi unul pe altul, în această lungă şi glorioasă domnie, i-au ajutat să realizeze, unul prin altul, idealul aspiraţiunilor din epoca renaşterii naţionale: unirea desăvârşită, dinastia, neatârnarea, ideal încoronat cu regala coroană de oţel, şi să creeze România contemporană.

*

Primul minister al principelui Carol I, numit în 11 mai, a fost compus astfel: Lascăr Catargiu (moldovean, conservator), preşedinte al Consiliului şi ministru de Interne; Ion C. Brătianu (muntean, liberal), la Finanţe; Petre Mavrogheni (moldovean, conservator), la Externe; Ion Cantacuzino (muntean, partidul centrului), la Justiţie; Constantin A. Rosetti (muntean, stânga extremă), la Culte şi Instrucţiunea Publică; generalul Ion Ghica (moldovean, dreapta moderată), la Război; Dimitrie A. Sturdza (moldovean, partidul centrului), la Agricultură, Comerţ şi Lucrări Publice. Erau 4 moldoveni şi 3 munteni, dintre cei mai de frunte bărbaţi politici ai ţării, reprezentând toate nuanţele partidelor politice.

Decretul de numire a miniştrilor şi cel de amnistie pentru crime şi delicte politice, dat în prima zi de domnie, erau cele dintâi decrete domneşti în care se întrebuinţa titlul de „domn al României". În decretele următoare, principele luă titlul de „domn al românilor". Numele de „România", introdus în toate actele interne în locul celui de „Principatele Unite Române" de până atunci, dar încă nesancţionat prin o nouă constituţie, n-a obţinut recunoaşterea tuturor puterilor decât mai târziu, nefiind admis de Turcia. Chestiunea principală era acum de a obţine recunoaşterea alegerii îndeplinite.

Trei zile după intrarea principelui în Bucureşti, Conferinţa de la Paris, în urma notei de protestare a Turciei contra „luării în stăpânire a guvernământului principatelor" de către domnitorul ales contrar convenţiunii în vigoare, protestare sprijinită de Rusia şi Austria, declară de ilegal acest act şi decise că „agenţii ce rezidă în Bucureşti se vor abţine de la orice demers care ar implica recunoaşterea principelui Carol de Hohenzollern". Sultanul refuză să primească scrisoarea ce-i adresase principele şi Poarta ameninţă cu ocupaţiunea militară a ţării, concentrând trupe la Dunăre. Faţă cu veştile alarmante ce soseau de la Constantinopole, se decise mobilizarea armatei române, şi Adunarea votă un credit de 8 milioane lei în acest scop. Pentru realizarea sumei necesare s-au emis bonuri de tezaur, neputându-se face un împrumut în străinătate. Un consiliu de război fu convocat spre a lua măsurile de apărare. Dar la inspecţia stabilimentelor militare, principele află mari neajunsuri în muniţiunile de război, aşa încât trupele chemate sub steag nu puteau fi înarmate în mod îndestulător. Totuşi, spre a face faţă unei eventuale intervenţiuni armate, oastea concentrată fu pusă pe picior de război.

Între acestea izbucni războiul între Austria, Prusia şi Italia, din care puterile aliate, Prusia şi Italia, amice României, ieşiră învingătoare. Pe de altă parte, ambasadorul francez la Constantinopole exercită influenţa sa la Poartă ca s-o aducă la dispoziţiuni mai favorabile pentru România. În asemenea împrejurări, delegatul român Ion Ghica, trimis la Constantinopole ca să trateze pentru recunoaşterea principelui, obţinu ca Poarta, cu toate pregătirile sale războinice la Dunăre, să nu mai ridice decât obiecţiuni de formă. Până la înlăturarea şi a acestor dificultăţi, mai era de rezolvit o grea problemă internă: Constituţia.

În Adunarea Constituantă (deschisă în 28 aprilie), proiectul de Constituţie, prezentat de guvern şi modificat în secţiuni, a fost votat, cu modificări făcute după dezbateri furtunoase, în 29 iunie. A doua zi, Constituţia, primită cu unanimitatea voturilor, a fost promulgată şi jurată de domnitor. Ea reprezenta ideile liberale şi democratice ale epocii, asemănându-se mai mult cu cea belgiană, poate prea liberală pentru un popor abia ieşit de sub protectoratul rusesc şi încă supus suzeranităţii turceşti. Dar tocmai această suzeranitate şi acel protectorat au făcut ca liberalismul să pătrundă cu atât mai adânc aspiraţiunile naţionale. În aşa înţeles, Constituţia din 1866, baza dezvoltării politice de atunci încoace, era un rezultat al dezvoltării istorice de până atunci. Cu nouă Constituţie, care în art. 1 proclama că „Principatele Unite Române constituiesc un singur stat indivizibil sub denumirea de România", s-a îndeplinit constituirea noului stat, format prin desăvârşirea unirii, odată cu întemeierea dinastiei.

În dezbaterile asupra Constituţiunii, o luptă înverşunată între partide s-a încins pentru art. 6 din proiectul guvernului, care glăsuia: „Religiunea nu mai poate fi un obstacol la împământenire. În cât priveşte pe israeliţi, o lege specială va regula admisiunea lor treptată la împământenire".

În principate, necreştinii erau excluşi de la cetăţenia română. Mai întâi proiectul de Constituţie din 1848 pentru Ţara Românească a proclamat „emancipaţia israeliţilor şi drepturi politice pentru orice compatrioţi de altă credinţă"; de asemenea partidul naţional din Moldova cerea în 1848 „emanciparea graduală a israeliţilor moldoveni, ca prin măsuri umane şi progresive să se opereze

prefacerea lor într-o stare de cetăţeni folositori ai statului". De atunci însă aceste idei s-au schimbat mult cu privire la evreii din ţară, în urma proporţiunilor îngrijitoare ce lua creşterea acestui element străin şi inasimilabil. La începutul secolului încă în număr de abia 12 000, ei au crescut până la 1866 până peste 200 000, inspirând o legitimă îngrijare. Mai ales în Moldova, înmulţirea lor excesivă prin continuă imigrare era considerată, cu drept cuvânt, ca un pericol naţional. Aci chestiunea evreiască era de o gravitate excepţională.

Un strigăt de groază se răspândi deci în toată Moldova în urma articolului privitor la evrei din proiectul de Constituţie al guvernului. Agitaţia antisemită aţâţă poporul şi în capitală. Când chestiunea evreiască se discuta în Constituantă s-au produs turburări şi excese contra evreilor; mulţimea excitată a dărâmat sinagoga numai de curând zidită, pentru a cărei reconstruire principele a dat apoi 6000 de galbeni din caseta sa particulară. În urma acestora, guvernul retrase articolul privitor la împământenirea evreilor, şi Adunarea puse în Constituţie dispoziţia din art. 7: „Numai străinii de rituri creştine pot dobândi împământenirea". Conducătorii statului au înţeles că trebuiau să ţină seamă de simţământul poporului, după care se conduce înţelepţeşte cârmuitorul în nedumerire.

După aşezarea Constituţiunei, Adunarea Constituantă a votat noua lege electorală (promulgată în 28 iulie), şi terminându-şi cu aceasta lucrările, ea fu dizolvată (6 iulie). După aceasta, în ministerul compus din elemente eterogene se declară criza latentă de mai înainte. Conservatorul Lascăr Catargiu, neputându-se înţelege cu liberalul Brătianu şi cu radicalul Rosetti, îşi dădu demisia. În noul minister, format de Ion Ghica (15 iulie), au rămas ceilalţi patru membri ai fostului cabinet, pe lângă cari au mai intrat George Ştirbei (la Externe, în locul lui Mavrogheni, trecut la Finanţe) şi Ion Strat (la Culte şi Instrucţie).

Ion Ghica, până atunci însărcinat a întreţine la Constantinople negociaţiunile cu Poarta, a dus la bun sfârşit afacerea recunoaşterii principelui de către puterea suzerană. Prin un schimb de scrisori între marele vizir şi domnitorul, se îndeplini formalitatea recunoaşterii reciproce. Prin scrisoarea vizirului (primită în 7 octomvrie), Poarta recunoştea domnia principelui Carol ca principe ereditar în linie directă; iar principele, în răspunsul său (dat în 8 octomvrie), recunoştea suzeranitatea sultanului asupra „Principatelor Unite" (Turcia nu admitea numele „România") în condiţiunile specificate în ambele scrisori. Cu vizita făcută apoi sultanului la Constantinopole (12–18 octomvrie), care primi pe domnitor ca principe de sânge, cu onoruri excepţionale şi cu deosebită prevenінţă, s-a închis chestiunea recunoaşterii. Puterile garante au remis apoi Porţii note identice pentru recunoaşterea domniei principelui Carol (8 ianuarie 1867).

„Am venit să creez un viitor – zicea în mai ofiţerilor săi domnitorul – iar nu ca să fac dintr-un trecut baza activităţii mele". Cu vizita la Constantinopole se încheia pentru totdeauna un trecut de umilire sub suzeranitatea turcească, începând viitorul ce întemeietorul dinastiei române a venit să creeze României.

Înainte şi după călătoria la Constantinopole, principele a vizitat, în primul an de domnie, cele mai multe judeţe, cu oraşele şi mănăstirile mai însemnate, călătorii continuate şi în anii următori. Peste puţin timp, domnitorul cunoştea din vedere aproape toată ţara, cu frumuseţele şi neajunsurile ei, cu locuitorii ei, care îl primeau

plini de însufleţire, şi cu evreii ei, „neplăcuţii conlocuitori" cari îl făceau „să înţeleagă cum aversiunea contra acestei rase străine a putut să crească atât de puternic la supuşii săi indigeni"[1]. În aceste călătorii, principele arăta, în convorbire cu V. Alecsandri, intenţia de a-şi inaugura domnia prin înfiinţarea unei întinse reţele de drumuri de fier[2], plan ce a şi început a-l aduce la îndeplinire încă în primul an de domnie. Această lucrare şi reorganizarea armatei erau, pe lângă reformele administrative şi economice care urmau a se face, preocupările de căpetenie ale domnitorului, după aşezarea Constituţiunii şi după regularea situaţiunei internaţionale a statului.

Primul Parlament ales conform noii legi electorale, ieşit din alegeri libere, cu o Cameră compusă din $^1/_3$ guvernamentali, $^1/_3$ liberali opoziţionali şi $^1/_3$ cuzişti şi separatişti, nu avea însă o majoritate guvernamentală pentru aceste proiecte. Faţă cu acest rezultat al primelor alegeri constituţionale, Ghica fu nevoit să-şi dea demisia (21 fevruarie 1867). Ministerul următor (al 3-lea în primul an), format de Constantin Kretzulescu (conservator), era un guvern de coaliţie; însă Ion Brătianu, ca ministru de Interne, era sufletul cabinetului. În 1867 (martie 21) Camera votă concesiunea Barkley-Staniforth (o casă engleză) pentru cea dintâi cale ferată, linia Bucureşti-Giurgiu (proiectată încă în domnia lui Cuza). Apoi guvernul prezentă proiectul de lege pentru reorganizarea armatei. Dar dificultăţile ce ministerul întîmpina în străinătate, mai ales Brătianu, pentru măsurile luate în chestiunea evreiască, îl siliră să demisioneze mai înainte de a trece proiectul (29 iulie).

Noul minister, prezidat mai întâi de Ştefan Golescu (care a fost nevoit a se retrage în urma unor excese contra evreilor), apoi de fratele său Nicolae Golescu, cu Ion Brătianu la Interne şi la Finanţe, a putut trece proiectul militar abia în mai 1868. Prin noua lege, puterea armată primi o nouă organizare, fiind sporită în măsură însemnată. În acelaşi timp, Camera votă (28 mai), după stăruinţa energică a principelui pentru proiectul drumurilor de fier, concesiunea Ofenheim (un consorţiu austriac-englez), pentru linia Burdujeni-Iaşi-Roman, şi concesiunea Strousberg (un consorţiu prusian), pentru celelalte linii, concesiuni combătute cu înverşunare de opoziţie şi votate de Senat mai târziu (20 septemvrie). În anul următor (1869) s-au deschis cele dintâi drumuri de fier, linia Bucureşti-Giurgiu (22 octomvrie) şi linia Burdujeni-Roman (3 decemvrie).

După trecerea reformei militare şi a proiectului pentru căile ferate, ministerul liberal Golescu, care în străinătate nu se bucura de simpatie, fu înlocuit (16 noemvrie 1868) cu un minister prezidat de principele Dimitrie Ghica (conservator moderat), în care a intrat şi Mihail Kogălniceanu (liberal moderat) ca ministru de Interne (apoi de Externe). Corpurile legiuitoare, nefavorabile noului guvern, au fost dizolvate, şi noile alegeri au dat o majoritate guvernamentală. Îndreptându-se astfel şi raporturile cu străinătatea, şi situaţia dinlăuntru, domnitorul a putut să întreprindă în 1869 prima călătorie în Occident, de la suirea sa pe tron.

Înainte de a pleca în Apus, principele vizită, la începutul lui august, pe ţarul Alexandru II, la Livadia, cu care era înrudit prin alianţă (muma principelui era vara

[1] Am dem Leben König Karls von Rumänien, I, 103.

[2] T. Maiorescu, Discursuri parlamentare, cu priviri asupra desvoltărei politice a României sub domnia lui Carol I, I., 1, 17.

împărătesei). La sfârşitul lui august, cel dintâi tren român de drum de fier, plecând la Dunăre, şi vaporul Ştefan cel Mare (inaugurat în fevruarie 1869), care făcea să străbată pentru prima dată pavilionul român prin Porţile de Fier până la Baziaş, duceau pe domnul României spre Occident. După vizita făcută împăratului Francisc-Iosif la Viena, principele plecă la familia sa, unde rămase 12 zile în castelul Weinburg, lângă Reineck. Acolo avu o întâlnire cu delegatul spaniol Salazar, care, trimis spre a oferi coroana Spaniei unui membru al casei princiare de Hohenzollern, dădea a înţelege că privirile spaniolilor erau îndreptate către principele României. Domnitorul declarându-i hotărât că simţământul său de datorie nu i-ar permite să schimbe modesta coroana română cu cea regală a Spaniei, delegatul o oferi principelui Leopold, fratele mai mare. Această candidatură a devenit pe urmă motivul războiului franco-german.

Vizitând pe regele Prusiei la Baden-Baden, principele se întâlni acolo cu principele regal Frederic, cu care îl lega o strânsă prietenie. Întâlnirea fu hotărâtoare pentru căsătoria domnitorului. Principele Frederic lăudă mult pe principesa Elisabeta de Wied, atunci în al 26-lea an (născută în 17/29 decemvrie 1843), „pe cât de cultă şi spirituală, pe atât de bună şi amabilă, plină de nobile sentimente şi de un farmec irezistibil, care i-ar fi cea mai deopotrivă consoartă, capabilă de a înţelege chemarea sa tot atât de înalt ca şi principele Carol însuşi". După vizita făcută apoi împăratului Napoleon la Saint-Cloud, principele plecă la Colonia spre a se întâlni cu principesa, şi-i ceru acolo mâna.

În 4/16 octomvrie se serbă logodna, la Monrepos (lângă Neuwied), şi în 3/15 noemvrie, cununia, la Neuwied. În 12 noemvrie perechea princiară, primită cu urările ţărei întregi, şi-a făcut intrarea sărbătorească în capitală, primind la Mitropolie binecuvântarea Bisericii prin mitropolitul Nifon cu tot soborul arhieresc. După Te-Deum, 50 de perechi ţărăneşti din diferite judeţe, cununate în aceiaşi zi la Mitropolie şi înzestrate de stat, au defilat dinaintea perechii princiare. În amintirea fericitului eveniment, Doamna a creat, ca primul său act în noua sa patrie, un fond de binefacere, din care 8 fete sărmane să fie ajutorate cu un dar în ziua aniversară a venirei sale la tron. Era binefăcătoarea săracilor şi viitoarea mamă a răniţilor pentru patrie, Doamna Românilor care va crea şi va îndruma societăţile de binefacere şi de activitate nobilă şi folositoare a femeii române şi care va străluci în scrierile poetei Carmen Svlva – aceasta era principesa care veni să împodobească tronul României şi să dea strălucire coroanei ce va purta ca primă regină.

*

La deschiderea sesiunii parlamentare pe 1869/70, discursul tronului desfăşură un program de lucrări însemnate, având în vedere convenţiuni internaţionale, reforme administrative şi îmbunătăţiri financiare şi economice. Dar neînţelegeri în cabinet au provocat demisia ministerului Dimitrie Ghica (27 ianuarie 1870). Noul minister, format de Alexandru C. Golescu (fără coloare politică hotărâtă), era prea slab pentru o activitate spornică. Liberalii, nemulţumiţi de îndepărtarea lor de la putere, atacau cu violenţă guvernul, necruţând nici chiar pe suveran. Spre a-şi manifesta nemulţumirea contra principelui, opoziţia făcu să se aleagă ca deputat

fostul domnitor Cuza, şi Camera validă alegerea; dar întemeietorul Unirii avu tactul patriotic de a nu primi mandatul oferit în asemenea împrejurări, refuzându-l şi după a doua alegere. Manifestările antidinastice ale opoziţiunii întărâtate erau încurajate din afară, mai ales din Franța, unde se impută principelui că ar urma o politică tot mai prusofilă şi ostilă Franței. Ambasadorul francez la Viena dădea chiar a înţelege lui Cuza (la Döbling în 1868) că Franța l-ar sprijini a se reîntoarce pe tron, dar acesta îi răspunse că n-ar consimţi niciodată să reintre în România prin o intervenţie străină. Ministerul, neputând stăpâni situaţia internă, se retrase (20 aprilie). Sub acest guvern s-a inaugurat Monetăria română (24 fevruarie 1870), în care s-au bătut cei dintâi caroli de aur, cum şi bucăţi de argint de un leu, cu efigia principelui şi cu inscripţia „Domnul Românilor" (monete mărunte, de bilon, s-au bătut mai întâi în 1867).

Cu ministerul Manolache Costache Epureanu (G. Gr. Cantacuzino, G. Manu, P.P. Carp, C. Grădișteanu și A. Lahovari) veni un guvern omogen conservator („juna dreaptă"). Corpurile legiuitoare fiind dizolvate, noile alegeri au dat însă o slabă majoritate guvernamentală. În vreme ce noul parlament era întrunit în sesiune extraordinară (14 iunie – 8 iulie), Franța declară război Prusiei, în urma candidaturii principelui Leopold de Hohenzollern la tronul Spaniei. În Cameră, opoziţia interpelă guvernul asupra politicii sale faţă cu războiul franco-german, cu aluziuni la adresa principelui. Ministrul de Externe, d-l P. Carp, răspunzând zise: „Unde este ginta latină acolo este şi inima României". Situaţia principelui era foarte dificilă; dar el a jurat să fie român, şi lucra ca român, conducându-se numai de interesele României. „După închiderea sesiunii, opoziţia urmă agitaţia sa, continuând atacurile începute de mai înainte contra principelui pentru concesiunea Strousberg, care dădea loc la nemulţumiri, şi provocând turburări în Ploieşti, unde instigatorii, în frunte cu deputatul Candiano Popescu (fost căpitan în armată), au proclamat „republica" (8 august). Numai naşterea principesei Maria (27 august), însoţită de sperarea că va urma şi un moştenitor direct, a mai înseninat zilele neguroase ce câţiva ambiţioşi nesocotiţi pricinuiau atunci domnitorului şi tinerei doamne, care nu aveau dorinţă mai fierbinte decât fericirea noii lor patrii.

La deschiderea sesiunii parlamentare pe 1870/1, discursul tronului anunţă iarăşi mai multe proiecte de legi şi reforme. Dar opoziţia nu dă răgaz de lucru. În acelaşi timp, şi afacerea Strousberg, care declara că nu va putea plăti cuponul obligaţiunilor căilor ferate române, garantate de stat, înăspri situaţia. Un vot de neîncredere al Camerei determină apoi pe guvern a se retrage. Ion Ghica, indicat de opoziţie, fu însărcinat cu formarea noului cabinet (18 decemvrie). Acest al IX-lea minister nu avea, afară de prezidentul Consiliului, care luă portofoliul Internelor, şi de d. Dimitrie A. Sturdza, care primi portofoliul Finanţelor, alţi membri marcanţi. Astfel compus, el nu putea stăpâni nici luptele din Parlament, nici agitaţia din ţară. El n-a luat măsuri prin care să împiedice ca în 10 martie o mulţime turburătoare să atace cu pietre sala Slătineanu (astăzi Capşa), unde colonia germană din capitală serba, printr-un banchet prezidat de reprezentantul Germaniei, ziua naşterii a nou-proclamatului împărat Wilhelm, victoriosul rege al Prusiei, capul casei de Hohenzollern. Poliţia, care nu interveni la timp spre a menţine ordinea, era bănuită de conivenţă. Principele, amărât de nesăbuitele manifestaţiuni contra persoanei şi

casei sale şi descurajat de starea dinlăuntru, ceea ce îl făcea să se gândească de mai înainte la abdicare, luă atunci hotărârea de a abdica în urma celor întâmplate. A doua zi dimineaţa, membrii Locotenenţei domneşti din 1866 fură chiemaţi spre a primi iarăşi puterea suveranităţii ce o transmisese principelui.

În acel moment prea critic, marele patriot Lascăr Catargiu a salvat situaţia care a hotărât soarta ţării şi a dinastiei. Venit la Palat împreună cu Nicolae Golescu (al treilea membru al fostei Locotenenţe domneşti, colonelul Haralambie, era absent din capitală), Catargiu, auzind declaraţia principelui că i-a chemat spre a le remite puterea ce a primit din mâinile lor, a găsit, în inima sa de român şi în înţelepciunea sa politică, accente atât de pătrunzătoare şi cuvinte atât de convingătoare încât a determinat pe domnitor să părăsească gândul de abdicare la care era hotărât. Punând în vedere principelui marea nenorocire ce abdicarea sa ar aduce României şi asigurând că ţara toată nu-l va lăsa nicidecum să plece, fostul locotenent domnesc şi colegul său au declarat hotărât a nu primi sarcina ce domnitorul voia să le dea. Ei se însărcinară numai a comunica Parlamentului, în şedinţă secretă, cele aflate. Parlamentul primi încunoştiinţarea cu adâncă mişcare şi cu asigurarea deplină a devotamentului său pentru tron şi dinastie, toţi înţelegând gravitatea unei abdicări. Dobândind această convingere, principele încredinţă lui Lascăr Catargiu misiunea de a forma un nou guvern. În aceeaşi zi (11 martie) ministerul era format din conservatori. Astfel marea criză – ale cărei urmări în caz de abdicare, în împrejurările date, cine putea să le măsoare? – a fost înlăturată. Era serviciul cel mai mare ce un bărbat politic din domnia regelui Carol a adus ţării şi tronului.

Cu ministerul Lascăr Catargiu a venit, după nouă guverne în mai puţin de cinci ani, un minister care, cu remanieri ulterioare, a guvernat peste cinci ani. Era cel dintâi guvern sub care s-au putut face un rând de reforme şi îmbunătăţiri însemnate şi sub care s-au putut încheia cele dintâi convenţiuni internaţionale ce au precedat neatârnarea ţării, aşa încât România a fost pregătită să intre cu fruntea ridicată în războiul din care a ieşit învingătoare şi independentă.

„Vom aplica Constituţia, cu toată sinceritatea”, declara Catargiu în Cameră, la prezentarea noului cabinet; dar el adaoga în şedinţa următoare: „Eu nu voi permite ca uliţa să ne facă legi”. În urma votului de neîncredere, Camera fu dizolvată, şi noile alegeri au dat o mare majoritate guvernamentală. La deschiderea noii Camere (23 mai), domnitorul a fost salutat mai călduros decât oricând şi pasagiul din discursul tronului ce anunţă hotărârea principelui de a-şi continua misiunea ce încrederea naţiunii i-a desemnat a fost primit cu cele mai entuziaste aplauze, îndelung prelungite. „Schimbarea ce s-a făcut de la 10/22 martie – scria principele la începutul lui iunie către părintele său – e surprinzătoare... Reprezentanţii de aci (ai marilor puteri) găsesc că România n-a avut niciodată un cabinet aşa bun şi o Cameră aşa bună”. În Camera conservatoare de la 1871–1875 a intrat şi grupul format de membrii societăţii „Junimea” din Iaşi, care până atunci se ocupau exclusiv de literatură (formând cercul revistei „Convorbiri literare” ce publica), numai d. P. Carp dintre ei ocupându-se mai mult de politică. La îndemnul guvernului, ei s-au decis să intre în acţiune politică, spre a-i da, ca „oameni de ordine” şi dinastiei hotărâţi, concursul lor pentru consolidarea tronului şi a statului. Intrând mai târziu şi în minister (T. Maiorescu, T. Rosetti și P. Carp), ei au avut

parte însemnată la lucrările săvârşite de cabinetul Catargiu şi la îndrumarea politicii conservatoare în direcţia reformelor întreprinse.

„Dacă nici cu aceşti oameni – scria principele la începutul noului regim către împăratul Wilhelm – nu s-ar putea aduce la îndeplinire reformele necesare, atunci ţara este pierdută". Din fericire, după atâtea schimbări de ministere şi frământări între partide, care nu permiteau o lucrare legislativă spornică, stabilitatea şi ordinea, menţinută cu mână de fier prin cinci ani, au dat domnitorului putinţa de a conduce ţara pe calea progresului la izbândă. Întorcându-se din călătoria făcută în aprilie cu doamna prin ţară, care primi pe suverani cu cel mai viu entuziasm, domnitorul putea, la serbarea zilei de 10 mai, să zică: „Sunt încredinţat acum că viitorul României va fi asigurat prin ordine şi stabilitate, singura bază solidă pentru prosperarea unei ţări".

La deschiderea Adunărilor legiuitoare, discursul tronului releva mai ales remedierea nevoilor financiare, pentru care cerea preferinţă mai înainte de toate, punea în vedere reformele şi legile mai urgente, pe lângă convenţiunile internaţionale ce aveau să fie încheiate şi accentua din nou ordinea şi stabilitatea ca cea dintâi cerinţă pentru fericirea ţării; căci „unde nu este ordine, nu este libertate". Cu această lozincă, pusă în practică de Catargiu cu toată energia convingerii sale patriotice, noul guvern şi noul Parlament au început roditoarea lor activitate.

Între reformele şi îmbunătăţirile introduse, locul de frunte îl avea consolidarea finanţelor (P. Mavrogheni, ministru de Finanţe). Prin monopolul tutunului şi prin instituirea taxei de timbru şi înregistrare (1872), veniturile statului au fost sporite în mod însemnat; introducerea rentei române pe pieţele occidentale (1875) dovedea creşterea creditului nostru în străinătate. Înfiinţarea Creditului fonciar rural (1873) şi a Creditului fonciar urban (1874), cu capital român, venea în sprijinul propăşirii economice a ţării. Penibila afacere Strousberg fu rezolvată, concesiunea consorţiului fiind reziliată şi transmisă Societăţii acţionarilor căilor ferate române (1872) şi s-a asigurat terminarea liniilor întreprinse. Deschizându-se liniile Bucureşti-Roman (continuarea liniei Burdujeni-Paşcani-Roman, deschisă în 1869), cu ramificarea Buzău-Brăila-Galaţi-Tecuci-Bârlad (1872), Iaşi-Ungheni (1874), în legătură cu linia Paşcani-Iaşi (deschisă în 1870), şi Bucureşti-Vârciorova (1872–1875), reţeaua căilor ferate române fu pusă în legătură cu Austro-Ungaria (în două puncte) şi cu Rusia, cu care state s-au încheiat convenţiuni pentru joncţiune. Prin linia Ploeşti-Predeal, pentru care s-a dat concesiunea Crawley (1875), s-a făcut a treia joncţiune cu Austro-Ungaria (deschisă în 1879). Un act de cea mai mare însemnătate a ministerului Catargiu a fost tractatul de comerţ cu Austro-Ungaria, încheiat în 1875 (V. Boerescu, ministru al Afacerilor Străine), după care a urmat şi convenţia comercială cu Rusia (1876 martie). Faptul încheierii unui tractat cu una din puterile garante era începutul pentru recunoaşterea neatârnării. Opoziţia liberală a combătut cu înverşunare tractatul prin care România făcea primul pas spre neatârnare şi a ieşit chiar din Cameră, în urma votării lui (28 iunie); dar ministerul liberal următor a fost acela care i-a dat promulgarea.

Pe lângă însemnatele progrese financiare şi economice, s-au făcut mai multe reforme şi îmbunătăţiri în administraţie, s-a stabilit organizaţia autonomă a bisericii, prin legea pentru constituirea Sfântului Sinod (1872), şi s-a desăvârşit

organizarea armatei (generalul I. Em. Florescu, ministru de Război). La manevrele din 1874, tânăra armată română a provocat mirarea ofiţerilor străini. La inaugurarea statuii lui Mihai Viteazul (8 noemvrie 1874), domnitorul putea să zică: „Sunt sigur că timpul de bărbăţie n-a trecut şi că, în momentul de pericol, România se va scula ca un singur om spre a împlini ca în trecut datoria sa. Dea Dumnezeu ca în acel moment să pot răspunde şi eu aşteptărilor ţării". În vederea acelui moment ce se apropia, guvernul ceru un credit de 4 milioane pentru armată (votat în ianuarie 1876). Răscoala pornită în Turcia (1875) ridica prevestitorii nori ai războiului, în care România era chemată să dea proba puterii şi însemnătăţii sale. Dar când principele, în Consiliul de Miniştri (24 noemvrie), puse chestiunea asupra atitudinii ce guvernul român ar urma să aibă la izbucnirea războiului, miniştrii erau nedumeriţi; ei credeau că o atitudine expectativă ar fi cea mai bună. De atunci se putea vedea că războiul nu se va putea face cu un minister conservator. El nu s-ar fi putut face cu atât mai mult cu cât şi partidul începea a se dezagrega după cinci ani de guvernare, şi opoziţia liberală devenea tot mai violentă. Dacă agitaţia antidinastică nu mai putea să aibă trecere – precum s-a dovedit la moartea micii principese Maria (28 martie 1874), când durerea suveranilor era împărtăşită adânc de popor, strâns unit cu dinastia – totuşi agitaţia opoziţiunii contra unei înţelegeri cu Rusia pentru război putea să creeze dificultăţi serioase. În asemenea împrejurări, cabinetul Catargiu se retrase (1 aprilie 1876) în urma alegerilor pentru Senat, care au dat un rezultat nefavorabil guvernului.

O nouă formaţiune conservatoare sub generalul Florescu a trebuit să facă curând loc unui minister liberal sub Manolache Costache Epureanu (27 aprilie), după care a urmat ministerul Ion Brătianu (21 iulie), ca expresiune adevărată a Partidului Liberal. Cu acesta, ţara căpăta iarăşi un guvern tare şi de lungă durată, sprijinit pe un partid numeros şi bine organizat, precum îl reclama situaţia.

RECOMANDARE PENTRU CA PROFESORUL VASILE PUȘCAȘ SĂ FIE ALES MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE [*]

Secția de Științe Istorice și Arheologie, în consens cu Prezidiul Academiei Române, își reiterează susținerea candidaturii domnului profesor Vasile Pușcaș pentru calitatea de membru corespondent al Academiei Române, considerând că dezbaterea anterioară, de acum doi ani și jumătate, având același obiectiv, a fost afectată de ingerințe neprincipiale, contrare cutumelor academice.

Din cauza incongruențelor de comunicare, cauzate de situația improprie în care ne-a ancorat nefasta epidemie a coronavirusului, conducerea Academiei a recomandat o diminuare rezonabilă a prezentării candidaților la fotoliile academice, cu atât mai mult cu cât datele esențiale asupra valențelor lor cărturărești au fost suficient mediatizate. Conformându-ne acestei prescripții, vom rezuma motivele aferente propunerii pentru profesorul Vasile Pușcaș, care în ședința Secției de Științe Istorice și Arheologie a întrunit opt voturi din cele nouă exprimate.

[*] Ales de Adunarea generală din 15 septembrie 2021.

Născut la 8 iulie 1952 la Surduc – Sălaj, a absolvit Facultatea de Istorie și Științe Sociale a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca în anul 1976, unde a devenit cadru didactic în februarie 1980, parcurgând eșalonat toate treptele didactice, până la funcția de profesor, la disciplina de Istorie contemporană, obținută prin concurs în anul 1995, după ce a susținut teza de doctorat în domeniul Istoriei în 1991, primind la rândul său dreptul de a fi conducător de doctorat în anul 2000. Pentru formarea profesională i-au fost de mare utilitate bursele IREX (1984, 1987) și Fulbright (1990), acordate de prestigioase fundații din Statele Unite ale Americii. În 1990–1991 a deținut funcția de prodecan al Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai", iar în anul 1995 a fost ales decan al Facultății de Științe Politice și Administrație Publică din cadrul aceleiași Alma Mater.

Paralel cu atribuțiile de natură didactică, profesorul Vasile Pușcaș a manifestat un interes particular pentru munca de cercetare, fiind angajat prin concurs în 2002 pe post de cercetător principal I la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române, cu sediul în București, unde i s-a încredințat și funcția de director în intervalul 2002–2007, pentru ca doi ani mai târziu să devină cercetător principal I la Institutul de Istorie „George Barițiu", din cadrul Filialei Academiei Române din Cluj-Napoca, unde a condus Sectorul de Istorie Contemporană în perioada 2012–2017. Disponibilitățile sale didactice au dobândit recunoaștere și pe plan european, astfel că a fost invitat în calitate de *visiting professor* să susțină prelegeri și să conducă lucrări de doctorat la The International University Institute for European Studies de la Trieste / Gorizia în decursul anilor 2000–2012. Substanța informativă a acestor cursuri avea să fie transferată în paginile volumului *International / Transnational Relations*, publicat sub auspiciile respectivei unități de învățământ din nord-estul Italiei în 2009, care a beneficiat de o bună receptare internațională. Simpla enumerare – întocmită selectiv – a acestor atribuții reflectă un remarcabil dinamism intelectual, dar și capacitatea de a răspunde în mod competent atât la solicitările profesorale, cât și la acelea de pe tărâmul muncii de cercetare.

Roadele acestor valențe complementare se regăsesc în prodigioasa listă de publicații, care însumează nu mai puțin de 35 de volume de autor, publicate nu numai în România, ci și în alte țări, la care se adaugă circa 65 de tomuri, la care a colaborat ori pe care le-a coordonat, și alte circa 150 de studii disipate în periodice de specialitate din țară și străinătate. Concomitent cu activitatea publicistică, profesorul clujean a avut peste 250 de intervenții la reuniuni științifice organizate de-a lungul mai multor meridiane ale lumii, între altele, la universități de prestigiu din Statele Unite ale Americii, Marea Britanie, Franța, Germania, Italia, Polonia etc., unde a etalat har oratoric, vaste cunoștințe profesionale, puncte de vedere originale.

Principalele sale domenii de competență se circumscriu Istoriei contemporane, Istoriei relațiilor internaționale, Integrării europene și negocierilor pe plan continental, evoluției Europei Centrale și de Est în secolele XX–XXI. Din această enumerare rezultă o focalizare a demersurilor științifice spre istoria contemporană recentă, palier pe care istoriografia anterioară războaielor mondiale îl considera incompatibil cu rigorile disciplinei, suspectându-l – mai mult sau mai puțin

îndreptățit – de lipsă de obiectivitate. Întrucât cercetătorul zilelor noastre are acces la o largă paletă de informații, ceea ce îi permite elaborarea de sinteze consistent documentate, acea perspectivă a dobândit o tentă desuetă, așa încât abordarea temelor aferente secvențelor recente ale perioadei contemporane se înscrie în fluxul tendințelor curente pe plan mondial.

În chip firesc, datorită documentației bogate, a expunerii sintetice și a predilecției pentru criteriile metodologice riguroase, opera științifică a profesorului Vasile Pușcaș a dobândit prețuirea colegilor de breaslă, astfel că a fost încununată cu prestigioase premii. Între altele, Academia Română i-a acordat în 2009 Premiul „Mihail Kogălniceanu" pentru volumul *România spre Uniunea Europeană*, iar în anul 2016 i s-a decernat premiul „Nicolae Titulescu" pentru lucrarea *Negocieri pentru parteneriate*. Tot din partea Academiei Române a primit „Diploma de excelență" în anul 2010. Dincolo de hotare, competențele profesionale i-au fost recunoscute de Academy of Political Science din New York, care în 2002 i-a acordat Who's Who Award for the Achievement in the Field of International Relations, pentru ca în anul 2011 să primească Ad Personam Jean Monnet Chair, distincții de notorietate internațională. Datorită meritelor sale cărturărești a fost admis în 1990 drept membru al Societății Istoricilor din România și al Comisiei Internaționale de Istoria Relațiilor Internaționale, iar în anii următori a fost cooptat în Consiliul / Board-ul mai multor organisme științifice din străinătate, precum cele de la The International University Institute for European Studies de la Trieste / Gorizia (2000–2014), Institutul de Diplomație Culturală de la Berlin (2009–2014) și Institutul European de la Florența (2011–2015). Numele său figurează în lista mai multor comitete editoriale din țară, dar mai ales de dincolo de fruntarii: „Central European Political Science Review", „Eastern Journal of European Studies", „Review of Political International Relations" etc., dovezi indubitabile pentru prestigiul dobândit în elevate medii științifice externe. Totodată, mai multe instituții academice, universitare, guvernamentale și ecleziastice i-au conferit premii, diplome, decorații, meritorii fiind îndeosebi medalia „Steaua României" în rang de Cavaler, decernată de președinția României (2002) și titlul de *Doctor honoris causa* acordat de Universitatea din Oradea (2010).

Din substanțiala listă de volume elaborate de colegul clujean îmi voi permite să fac o drastică enumerare selectivă a lucrărilor mai reprezentative, în care bogăția și varietatea surselor documentare se îmbină armonios cu limpezimea expunerii și subtilitatea verdictelor concluzive: *Universitate, societate, modernizare. Organizarea și activitatea științifică a Universității din Cluj, 1919–1940* (Cluj-Napoca, două ediții, 1995, 2003); *Negociind cu Uniunea Europeană* (6 volume, București, 2003–2005); *Relații internaționale / transnaționale* (Cluj-Napoca, 2005); *România spre Uniunea Europeană* (Iași, 2007); *Menaging Global Interdependencies* (Cluj-Napoca, 2010); *EU Accession Negotiations. A Handbook* (Viena, 2013); *Philip E. Mosely despre Transilvania și Basarabia* (Cluj-Napoca, 2017); *Iuliu Maniu văzut de românii americani* (Cluj-Napoca, 2018); *Marea Unire – 1918 – România Mare* (Cluj-Napoca, 2018).

Ultimii doi ani s-au evidențiat printr-o activitate extrem de dinamică, fructificată prin realizări de excepție pe plan editorial. Pe lângă cea de-a treia

ediție, revizuită și adăugată, a lucrării consacrate Universității clujene, a publicat monografia *Dictatul de la Viena, Transilvania și relațiile româno-ungare (1940–1944)* (Cluj-Napoca, 2020), operă fundamentală pentru un domeniu de larg interes, bazată pe numeroase surse documentare inedite, prospectate analitic și cu obiectivitate. O altă creație de înaltă ținută științifică o constituie volumul de studii *Trianon, Trianon – Un secol de mitologie politică revizionistă*, tipărit tot în decursul anului 2020, coordonat de Vasile Pușcaș și Ionel N. Sava, unde sunt combătute cu argumente peremptorii teorii desuete cu tentă iredentistă.

Poate că pentru alți compatrioți ar părea inutilă elaborarea lucrărilor de această factură, dar, în ceea ce mă privește – și nu este doar un punct de vedere personal –, nu m-aș ralia unor asemenea opinii, preferând să împărtășesc o reflecție a lui Goethe consemnată de colaboratorul său Eckermann, pe care o citez: „E nevoie ca adevărul să fie mereu repetat, pentru că și eroarea e susținută și propovăduită mereu și mereu, și anume nu numai de unul sau de altul, ci de foarte mulți".

În tomurile de anvergură monografică menționate profesorul ardelean s-a aplecat asupra stabilirii exactității detaliilor semnificative, preocupându-se însă și de interpretări de un larg diapazon pe plan sincronic și diacronic ale evenimentelor și faptelor istorice. Acestea nu sunt circumscrise doar spațiului geopolitic românesc, ci reliefează prospectări în conexiune cu fenomenele derulate la scară continentală.

Cu toate că în domeniile umaniste nu se pune, cel puțin deocamdată, prea mult preț pe numărul de citări omologate de organisme de resort, vom consemna pentru reprezentanții științelor tehnice faptul că Google Scholar a înregistrat peste 300 de citări / referințe bibliografice pentru savantul clujean, care posedă un indice Hirsch 10, în vreme ce în Web of Science / ISI există 75 de citări / referințe și un indice Hirsch 5/6.

Este imperios necesar să precizăm că, atunci când Secția de Științe Istorice și Arheologie a remis propunerea privind candidatura profesorului Vasile Pușcaș pentru calitatea de membru corespondent al Academiei Române, nu a avut în vedere implicările sale temporare în sfera diplomatică, abandonate, de altfel, de foarte multă vreme, ci, în consonanță cu preceptele respectate întotdeauna cu strictețe, numai meritele sale pe palierul științific. Parafrazându-l pe Octavian Goga, aș adăuga că adevărata biografie a unui savant constă din operele plămădite de acesta.

Ar mai fi de menționat faptul că în momentul de față niciunul din cei 11 membri titulari și corespondenți ai Secției amintite nu este specializat în istorie contemporană, compartiment rămas văduvit după decesul regretaților academicieni Florin Constantiniu și Dinu C. Giurescu. Or, o persoană competentă în această secvență cronologică ar fi extrem de utilă Secției pentru validarea lucrărilor propuse pentru premiile Academiei sau predate la redacția Editurii Academiei, redactarea de texte solicitate de diverse instituții, comemorarea unor evenimente istorice, elaborarea lucrărilor sub egida Secției etc. Acoperirea acestor necesități ar fi în mare măsură realizată prin cooptarea între membrii Secției de Științe Istorice și Arheologie a unui specialist în istoria contemporană, domeniu pe care îl ilustrează în mod strălucit profesorul Vasile Pușcaș.

Victor Spinei

RECOMANDARE PENTRU ATRIBUIREA CALITĂȚII DE MEMBRU DE ONOARE AL ACADEMIEI ROMÂNE DOMNULUI PROFESOR FLORIN CURTA[*]

Prevederile înscrise în *Legea Academiei Române* pentru a accede la calitatea de membru de onoare din țară și străinătate se rezumă la deținerea de „merite deosebite în dezvoltarea științei și culturii" și la atașarea de valorile Academiei, la care în *Statutul* respectabilei instituții se adaugă cerința ca cei aleși să fie „personalități care susțin dezvoltarea activității Academiei Române". Cu toate că notificările celor două acte ce definesc misiunile și prerogativele înaltului for național de consacrare și cercetare științifică sunt cu totul laconice, acestea exprimă elementele esențiale preconizate pentru profilul membrilor de onoare, de care Prezidiul și Adunarea generală a Academiei au ținut seamă în mod constant.

Mai cu seamă în ultimii ani, membrii Secției de Științe Istorice și Arheologie au căutat să se conformeze cât mai riguros stipulațiilor actelor adoptate, cooptând în rândurile sale personalități științifice din străinătate având performanțe profesionale prestigioase, preocupări perene în sfera istoriei și arheologiei spațiului

[*] Ales de Adunarea generală din 4 octombrie 2023.

carpato-dunărean, contacte și colaborări rodnice cu specialiștii și instituțiile de profil din România. Considerăm că numai calitatea de savant de renume internațional este insuficientă pentru nominalizarea în postura de membru de onoare al Academiei și dorim să prevenim reiterarea unor astfel de situații, semnalate aleatoriu în trecut atât în cadrul Secției de Științe Istorice și Arheologie, cât și în alte secții din componența instituției noastre.

Vă asigurăm că textul pe care îl înfățișăm Domniilor Voastre se conformează pe deplin rigorilor enunțate. În acest sens îl avem în vedere pe domnul profesor Florin Curta, a cărui propunerea a fost aprobată în ședința Secției din 24 noiembrie 2021 cu unanimitate de voturi: toate cele opt voturi ale membrilor prezenți au fost favorabile.

Născut la București, la 15 ianuarie 1965, Florin Curta descinde dintr-o familie de distinși intelectuali, care, înfruntând vicisitudinile vremurilor, s-au străduit să-i asigure un nivel elevat de educație. A urmat toate treptele de învățământ primar și liceal în capitală, iar între 1984 și 1988 cursurile Facultății de Istorie de la Alma Mater, pe care a absolvit-o în calitate de șef de promoție al seriei. Cu toate acestea, nu a obținut un post adecvat disponibilităților sale intelectuale și a fost nevoit să profeseze la școli și licee din Buzău până în 1990, când a revenit în orașul natal, unde a funcționat temporar ca profesor de istorie la un liceu cu limbă de predare germană, pentru ca, în toamna aceluiași an, să obțină prin concurs angajarea la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", afiliat Academiei Române. Această postură corespundea cu aspirațiile sale profesionale, cu atât mai mult cu cât, încă în calitate de student, făcuse practică arheologică pe mai multe șantiere de săpături din Dobrogea, Muntenia și Transilvania sub îndrumarea unor reputați specialiști. Experiența dobândită pe aceste șantiere s-a dovedit profitabilă atât pentru anii când a activat la Institutul de Arheologie, cât și ulterior.

Participarea în anul 1993 la congresul internațional de studii medievale de la Kalamazoo, patronat de Western Michigan University, cea mai amplă manifestare științifică cu acest profil din Statele Unite și probabil din întreaga lume, unde a prezentat o remarcabilă comunicare și s-a implicat activ în dezbaterile din mai multe secții, a făcut o excelentă impresie auditoriului, soldându-se cu invitația de a-și pregăti doctoratul la universitatea menționată. Din nefericire sau poate din fericire, conducerea de atunci a Institutului de Arheologie nu a fost de acord cu absența sa de la locul de muncă pentru o prelungă perioadă, ceea ce l-a determinat pe Florin Curta să-și depună demisia și să revină la Kalamazoo pentru a-și absolvi masteratul și a-și pregăti teza de doctorat. Această decizie i-a schimbat radical itinerarul biografic, confirmându-se butada că înfrângerile prefigurează uneori succese, după cum și izbânzile pot degenera în eșecuri.

Expatrierea i-a fost probabil determinată și de precaritățile dezolante din țară, unde efervescența generată de colapsul comunismului nu a fost urmată de o firească salubrizare a climatului social, din cauza acaparării pârghiilor conducerii tot de privilegiații vechiului regim, care au tergiversat adoptarea normelor democratice și au patronat arbitrarul, corupția și parvenitismul, nefiind capabili să asigure un nivel de trai decent și condiții adecvate resorturilor vieții culturale și științifice.

Cu ambiție și determinare neostoite, Florin Curta și-a impus un ritm debordant de lucru, fiind ispitit de provocările anevoioase, cu predilecția în abordarea studiului unor teme de larg interes istoriografic, dar de incontestabilă dificultate, ceea ce pretinde suplețe metodologică, acuitate analitică, debarasarea de stereotipiile vetuste și convergență spre aspectele originale. Își propusese probabil să certifice că în știință căile bătătorite nu duc nicăieri.

O primă reușită notabilă pe tărâmurile transatlantice a constituit-o susținerea cu deplin succes în 1998 a tezei de doctorat în istorie la Western Michigan University de la Kalamazoo, intitulată *The Making of a Medieval Ethnie: The Case of the Slavs (Sixth to Seventh Century AD)*, relevantă nu atât prin dimensiuni, aceasta însumând peste 1100 de pagini, cât prin diversitatea problemelor prospectate și anvergura teritoriilor investigate. După o riguroasă revizuire și augmentare, extinsă pe parcursul a circa patru ani, lucrarea a fost publicată în 2001, sub titlul *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Regions, c. 500-700 A.D.,* de o casă editorială prestigioasă, precum Cambridge University Press. Monografia reprezenta o sinteză asupra genezei și evoluției neamurilor slave și a contactelor cu etniile din proximitate, bazată pe o cercetare cu caracter pluridisciplinar a surselor istorice, arheologice, lingvistice și etnografice, precum și a abundentei literaturi de profil apărută în idiomurile țărilor din estul și centrul Europei. Aceasta s-a bucurat de o excelentă primire în mediile științifice, provocând dezbateri incitante între specialiști din mai multe țări situate pe ambele țărmuri ale Atlanticului, precum și traducerea sa în limba română (*Apariţia slavilor. Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII,* trad. E.S. Teodor, Târgovişte, 2006) și bulgară (*Създавнето на славяните. История и археология па Долнодунавския регион ок. 500-700 г.*, trad. Ts. Stepanov, Sofia, 2009). Nu întâmplător, în 2003, i s-a oferit Premiul Herbert Baxter al Asociației Americane de Istorie, care se decernează anual celei mai valoroase cărți de istorie a Europei editată în America de Nord. A fost un premiu stimulator, la fel ca și Premiul „N. Iorga" al Academiei Române, obținut în 2013.

Spre a-și spori zestrea informativă, Florin Curta a investit eforturi persuasive pentru a dobândi burse și stagii de documentare la Budapesta (1992), Chișinău (1993), München (1994), New York (1995), Washington (2001, 2006), South Bend (2003–2004), Princeton (2007), Oxford (2015), University of Florida (2012) etc., efectuând, totodată, studii postdoctorale în cadrul unor prestigioase instituții americane. La fel ca și alți medieviști, preocupați de o epocă care dispune de puține surse scrise, colportând adesea informații succinte și ambigue, Florin Curta a fost obligat, pentru a reconstitui procesele și faptele vremurilor revolute în toată complexitatea lor și a accede spre pragul contururilor comprehensibile, să facă apel la vestigiile recuperate prin săpăturile întreprinse de arheologi, a căror investigare nu este întotdeauna facilă, pretinzând un larg orizont cognitiv și reale abilități interpretative.

Acumulând vaste cunoștințe asupra unor diverse probleme referitoare la Antichitatea târzie, epoca marilor migrații și etapele incipiente ale Evului Mediu european, a fost adesea solicitat să prezinte comunicări și prelegeri la congrese, simpozioane și alte manifestări științifice din centrele universitare nord-americane de la Kalamazoo, Houston, Gainesville, Pittsburg, New York, Madison,

Charleston, Ann Arbor, Washington D.C., Atlanta, San Francisco, Minneapolis, Notre Dame etc., dar și din Europa, de la București, München, Athena, Viena, Longford etc., primite cu mult interes atât datorită alegerii unor subiecte incitante, cât și al modului captivant al expunerii.

La câteva din congresele și mesele rotunde enumerate și-a asumat calitatea de organizator, ceea ce l-a pus în legătură cu somități din domeniul istoriei din întreaga lume, sporindu-i reputația profesională. Cu totul meritorie a fost implicarea statornică – din 1999 și până în 2017 – în organizarea renumitului congres de studii medievale de la Kalamazoo, la care a facilitat și participarea a numeroși colegi din România și Basarabia.

Obținerea titlului de doctor și calitatea publicațiilor i-au oferit posibilitatea de a profesa la University of Florida de la Gainesville, unde pentru început a dobândit în 1999 poziția de *Assistant Professor*, fiind promovat în 2003 *Associate Professor*. În 2006 a primit dreptul conducerii de doctorat, iar în anul următor i s-a acordat titlul de profesor de istorie medievală și arheologie la aceeași unitate de învățământ superior, o ascensiune într-o cadență nesincopată, anevoie tangibilă pentru un nenativ, dar pe deplin îndreptățită pentru potențialul său intelectual și eforturile tenace depuse în palierul didactic și științific.

Prestigiul internațional al profesorului Curta a fost consolidat în mod consistent prin elaborarea unor lucrări de înaltă ținută cărturărească, ce devoalează momente relevante din istoria spațiului carpato-dunărean, balcanic și est-central-european printr-o documentație riguroasă și interpretări bine cumpănite, astfel că au obținut statutul de repere inconturnabile în istoriografie.

După *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700 A.D.* (Cambridge, 2001), cu versiuni în română și bulgară, a publicat o suită de remarcabile sinteze ca singur autor, al căror titlu considerăm util să le menționăm: *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge – New York, 2006); *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages* (București – Brăila, 2009); *The Edinburgh History of the Greeks, c. 500 to 1050. The Early Middle Ages* (Edinburgh, 2011); *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300),* vol. 1–2 (Leiden – Boston, 2019); *Slavs in the Making. History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700)* (Londra – New York, 2021). Marea lor majoritate a apărut la câteva din cele mai prestigioase edituri din lume specializate în publicarea cărților din domeniul istoriei: Brill (Leiden – Boston), Routledge (Londra – New York), Palgrave Macmillan (Londra), Cambridge University Press, Edinburgh University Press.

Pe lângă lucrările amintite, a mai publicat în colaborare și alte volume apreciate: *International Encyclopaedia for the Middle Ages - Online. A Supplement to Lexikon des Mittelalters - Online* (Turnhout 2005); *Growing with the War. A Romanian Volunteer on the Austrian-Italian Front, 1915–1917* (Cluj-Napoca, 2006); R. E. Bjork, *The Oxford Dictionary of the MiddleAges*, vol. 1 (Oxford, 2010); *Great Events in Religion. An Encyclopedia of Pivotal Events in Religious History*, vol. 1–3 (Barbara – Denver, 2016); *The Velestino Hoard. Casting Light on the Byzantine 'Dark Ages'* (Cham, 2019); *Women Archaeologists under Communism, 1917–1989* (Palgrave Macmillan, 2021).

De asemenea, este autorul a peste 150 de studii inserate în reviste și în volume colective și a circa 65 de note și recenzii în periodice din numeroase țări din Europa și America (S.U.A., România, Marea Britanie, Italia, Germania, Belgia, Croația, Austria, Bulgaria, Ungaria, Cehia, Polonia, Republica Moldova etc.). Cele mai multe dintre aceste reviste sunt de notorietate națională și internațională, precum „Südost-Forschungen", „Early Medieval Europe", „East Central Europe" / „L'Europe du Centre-Est", „Medium Aevum", „Byzantine and Modern Greek Studies", „Postmodern Medievalism", „Speculum", „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", „Byzantinische Zeitschrift", „Byzantion" etc. Profesorul de la University of Florida a colaborat totodată și la numeroase publicații periodice de profil din România, apărute la București, Iași, Cluj-Napoca, Constanța etc.: „Ephemeris Napocensis", „Arheologia Medievală", „Cercetări Numismatice", „Banatica" „Arheologia Moldovei", „Pontica", fiind interesat ca lucrările să-i fie cunoscute și colegilor din țara de obârșie.

Florin Curta nu face parte din categoria savanților care odată plasați pe piedestalul aureolat al notorietății nu mai sunt dispuși să investească noi energii spre a și-o statornici și spori. Dimpotrivă, are inoculat impulsul ireversibil de a se autodepăși. Din acest punct de vedere se află în congruență cu o sentință exprimată de Nicolae Iorga (*Cugetări*, ed. B. Theodorescu, București, f.a., p. 84), care pretindea că „faima se rugînește dacă nu o cureți prin muncă în fiecare zi".

Datorită prestigiului dobândit grație lucrărilor diseminate în centre universitare și academice de pe multe meridiane ale mapamondului, renumita editură Brill (Leiden – Boston) i-a încredințat coordonarea colecției de notorietate internațională „East Central and Eastern Europe in the Middle Ages", din care au apărut până în prezent aproape o sută de volume ale specialiștilor din Europa Centrală și de Est, zece dintre aceștia fiind din România. De curând i s-a oferit și coordonarea unei alte colecții ce își consolidează treptat reputația în lumea savantă, intitulată „New Approaches to Byzantine History and Culture", gestionată de editura londoneză Palgrave Macmillan, care cooperează strâns cu editura Springer din Elveția.

Găsim pe deplin meritoriu faptul că, deși cumulează multiple atribuții didactice la University of Florida și este implicat în epuizante proiecte editoriale, profesorul Florin Curta găsește cu generozitate energia de a colabora fructuos cu instituții de cercetări ale Academiei Române și cu numeroși colegi din România și Basarabia, cărora le-a oferit constant sprijinul pentru a-și publica lucrările în străinătate și a participa la manifestări științifice de anvergură, sporind vizibilitatea istoriografiei naționale dincolo de fruntarii. Ne permitem să dezvăluim că preconizează configurarea unor volume de studii ce abordează momente semnificative ale trecutului românesc, apelând prioritar la cooperarea specialiștilor din țară, pe care intenționează să le ofere spre publicare unor edituri de notorietate din Occident.

Datele înfățișate argumentează motivația Secției de Științe Istorice și Arheologie de a solicita Adunării generale voturile necesare pentru atribuirea calității de membru de onoare unui eminent medievist, a cărui autoritate este recunoscută pretutindeni.

Victor Spinei

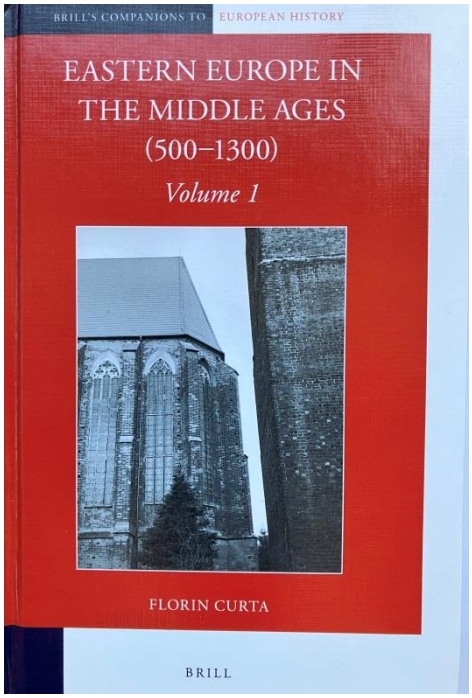
BRILL'S COMPANIONS TO EUROPEAN HISTORY
EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES (500–1300)
Volume 1
FLORIN CURTA
BRILL

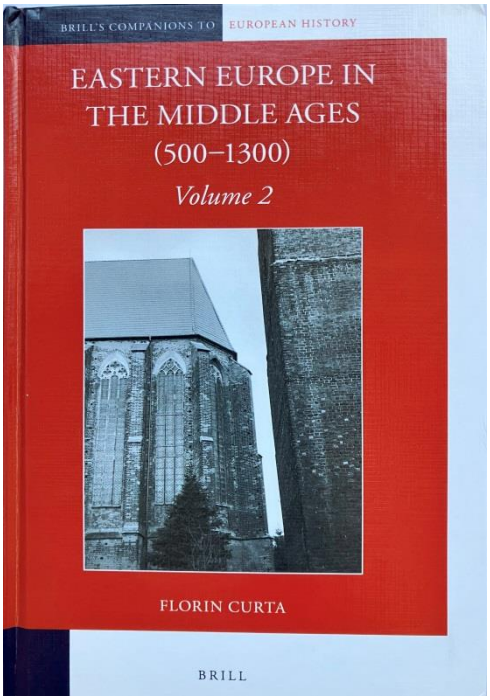
BRILL'S COMPANIONS TO EUROPEAN HISTORY
EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES (500–1300)
Volume 2
FLORIN CURTA
BRILL

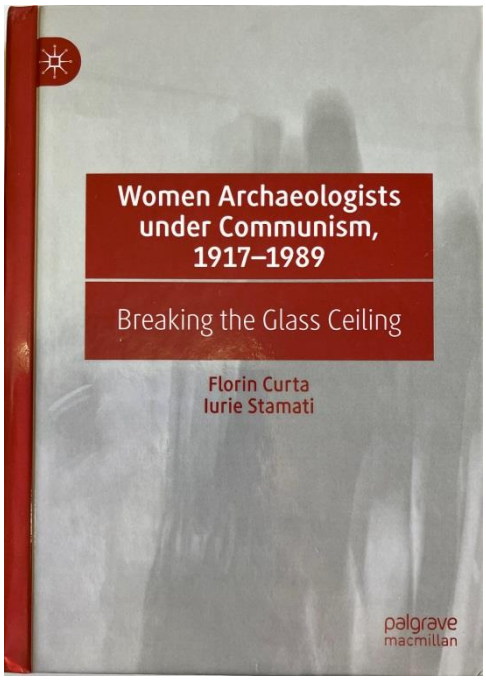
Women Archaeologists under Communism, 1917–1989
Breaking the Glass Ceiling
Florin Curta
Iurie Stamati
palgrave macmillan

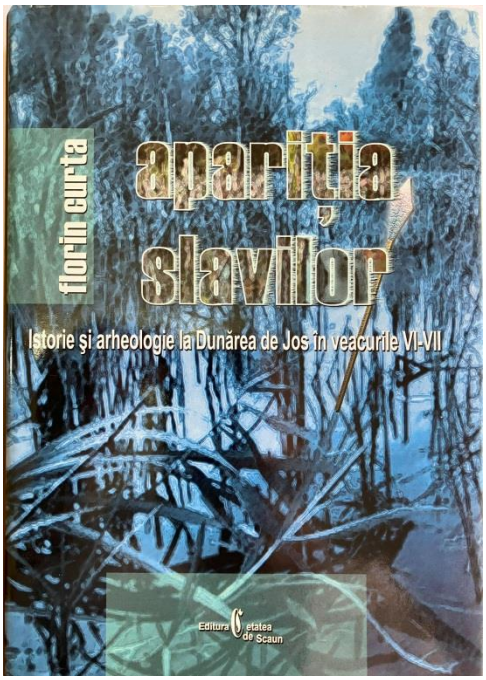
florin curta
aparitia slavilor
Istorie şi arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII
Editura Cetatea de Scaun

RECENZII

Victor Spinei, Dorina N. Rusu (coordonatori), *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. I–V, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2021, 699 p. + 588 p. + 443 p. + 431p. + 553 p.

Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc este un demers inițiat de Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, pentru a păstra și menține vie în memoria generațiilor viitoare, figurile celor care au trudit și a celor care se ostenesc și astăzi spre deslușirea evoluției omului și a activității sale de-a lungul timpului, pentru că, așa cum menționa Nicolae Iorga: „Studiile istorice sunt cea mai adâncă inițiere în umanitate. E adevărat că fiecare știință are o latură educativă, însă niciuna nu are atâta lărgime de orizont ca studiile istorice. Când își dăruiește cineva sufletul întreg studiilor istorice, atunci trece printre atâtea epoci, prin atâta mister, prin atâta adâncime”[1].

Lucrarea este compusă din cinci volume consistente, ce însumează în total 2714 pagini. Fiecare volum începe cu prezentarea autorilor care au contribuit la realizarea medalioanelor și ale căror inițiale se regăsesc la finalul vocilor, cu abrevieri generale și cele dedicate cărților și periodicelor menționate. Se prezintă structura vocilor convenită de coordonatori și agreată de echipele zonale, modelul parțial fiind cel din *Enciclopedia istoriografiei românești* din 1978. Volumul I cuprinde trei litere, A-C; vol. II-opt litere, D-K; vol. III, trei litere: L-N; vol. IV-trei litere: O-R; vol. V, zece litere: S-Z. În finalul volumului V este realizată o listă a autorilor cu vocile realizate de fiecare.

Primul volum se deschide cu o introducere semnată de coordonatorii *Enciclopediei,* academician Victor Spinei și academician Dorina N. Rusu, intitulată *Un demers cu propensiuni enciclopedice*. Este un prilej de rememorare a demersurilor enciclopedice trecute, pe plan european și național. Se amintește publicarea celei mai ample enciclopedii din România, *Dicționar enciclopedic*, compusă din șapte volume publicate între anii 1993–2009 de Editura Enciclopedică din București. Din inițiativa aceleiași edituri și a directorului său, Marcel Popa, în primul deceniu al secolului XXI s-a lansat propunerea de a alcătui o nouă enciclopedie a istoriografiei românești. La apelul său au răspuns mai multe colective de cercetători din Cluj-Napoca, Iași și Chișinău, însă lipsa mijloacelor financiare a împiedicat materializarea acestui proiect.

Prima materializare a unei enciclopedii dedicate istoriografiei românești a fost în 1978, coordonator științific fiind profesorul universitar, membru corespondent al Academiei RSR și director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București, Ștefan Ștefănescu. A fost un proiect în care s-au angajat șaptesprezece istorici din București și Cluj-Napoca. Pe lângă vocile personalităților istorice, enciclopedia din 1978 mai cuprindea capitole referitoare la instituții, izvoare istorice, instrumente de lucru, periodice. Scrisă într-o perioadă în care erau impuse restricții specifice epocii (ocultarea istoricilor din Moldova Sovietică, a celor nevoiți să activeze în exil, voci extinse dedicate unor membri de partid, activiști), lucrarea cuprindea și vocile unor personalități a căror operă fusese interzisă până atunci.

În anul 2020 Academia Română a decis ca întocmirea *Enciclopediei* de față să fie înscrisă în planul de cercetare al institutelor din țară aflate în subordinea sa: Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, Institutul „A. D. Xenopol” din Iași, iar din București: Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Institutul de Studii Sud-Est Europene, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului. Alături de directorii institutelor amintite s-au format echipe de coordonatori zonali, care au adunat medalioanele din regiunea desemnată. S-au alăturat acestora specialiști, erudiți recunoscuți, academicieni, din întreg spațiul românesc (inclusiv Republica Moldova), care au sugerat introducerea unor medalioane, pe care le-au și redactat. În total s-au implicat 358 de autori, realitate care zugrăvește amploarea proiectului. Fără dedicația acestora *Enciclopedia* nu ar fi putut fi realizată într-un an, timp record pentru astfel de lucrări. Cele peste 3 400 de voci sunt dedicate cu precădere istoricilor, dar și reprezentanților științelor adiacente: arheologia, numismatica, epigrafia, sfragistica, diplomatica, heraldica, paleografia, la care se adaugă personalități, cercetători cu preocupări în domenii care sprijină înțelegerea istoriei: antropologi, demografi, sociologi, lingviști, istorici ai artei, etnografi, etnologi, arhiviști, istorici ai științei etc. Spre deosebire de enciclopedia din 1978, actuala lucrare conține și fotografiile autorilor prezentați.

Enciclopedia este un prilej de bilanț al istoriografiei române. În introducere se prezintă o sinteză a cercetării istorice românești, amintindu-se câteva direcții esențiale, care se desprind din

[1] N. Iorga, *Se repetă istoria?*, în Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. IV, introducere, note și comentarii de Andrei Pippidi, notă asupra ediției de Victor Durnea, Polirom, Iași, 1999, p. 178.

analiza medalioanelor: efortul de publicare a izvoarelor, care, deși meritoriu, este pe departe de a fi finalizat și de a atinge nivelul din țările cu o istoriografie consolidată; elaborarea lucrărilor de analiză istorică, de interpretare, monografii sau sinteze se referă în special la diferite aspecte ale spațiului românesc și mai puțin la alte spații geopolitice. *Enciclopedia* este benefică, fiind și o radiografie a scrisului istoric actual, care cunoaște o explozie cantitativă de autori și teme. Se remarcă totuși predilecția spre istoria factologică, pozitivistă, în condițiile în care publicarea colecțiilor de documente este din ce în ce mai puțin atractivă pentru tinerele generații de cercetători și se constată o anumită sfială față de elaborarea lucrărilor de sinteză sau de filosofie a istoriei.

Prezentarea unui număr impresionant de oameni de știință dedicați scrisului istoric, începând cu secolul al XV-lea și terminând cu reprezentanții tinerei generații, poate ispiti pe specialiștii care se ocupă cu evoluția istoriografiei naționale în realizarea unor statistici sau studii sociologice lămuritoare. De exemplu, numai în primul volum sunt aproximativ 900 de medalioane, de la cronici medievale până la istorici care au debutat la începutul secolului XXI. Cele mai multe, cum este și firesc, sunt dedicate istoricilor din secolul XX, urmate de reprezentanții tinerei generații, de istoricii secolului al XIX-lea, apoi descrescător secolele XVIII, XVII, XVI, XV. Sunt reprezentanți din întreg spațiul românesc, inclusiv din Republica Moldova sau din regiunea Cernăuților, de naționalități diferite: maghiari, germani, greci, evrei etc. Se pot identifica studiile și originea celor prezentați, precum și modul în care pasiunea pentru studierea istoriei a fost transmisă urmașilor direcți, întemeindu-se familii de istorici de-a lungul mai multor generații etc.

Cei doi coordonatori sunt conștienți de neîmplinirile *Enciclopediei reprezentanților scrisului istoric,* fapt menționat în introducere. Nu au fost cuprinși toți istoricii sau cercetătorii din diferite domenii care au contribuit la creionarea diverselor aspecte ale evoluției societății umane. Medalioanele sunt inegale ca realizare în funcție de activitatea științifică și importanța subiecților vocilor prezentate, dar și de experiența profesională, erudiția celor care le-au redactat. Explicațiile sunt multiple: timpul scurt avut la dispoziție pentru a nu pierde finanțarea proiectului, pandemia de coronavirus, în timpul căreia toate bibliotecile au fost închise, resursele de informare fiind minimale. Se adaugă lipsa de comunicare între diferite centre de coordonare zonale, care ar fi evitat dublarea autorilor unor voci. De remarcat că numărul cercetătorilor implicați în elaborarea lucrării a fost prea mic față de amploarea acestuia, mai ales că majoritatea erau implicați deja în alte proiecte de cercetare etc.

Însă proiectul este în desfășurare, ceea ce este meritoriu și de înțeles în condițiile în care scrierea istoriei este un proces continuu. Pentru a completa *Enciclopedia*, Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române a luat inițiativa de a publica în numerele viitoare ale publicației sale, „Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologice", vocile personalităților care nu au fost cuprinse. Astfel în tomul XLI (2022), sunt publicate 52 de voci întocmite de 20 de autori, iar demersul va continua în numerele viitoare[2]. Păstrarea memoriei celor care s-au dedicat scrisului istoric este menirea generației prezente și ar trebui să fie o preocupare permanentă, care să se regăsească și în lumea digitală, într-o limbă de circulație. Marile enciclopedii de tradiție franceză, britanică, germană sau italiană sunt la distanță de un *click* pe computer și aduc informații riguroase și prețioase categoriilor diverse de utilizatori.

Academia Română, Secția de Științe Istorice și Arheologie, pregătește apariția mai multor enciclopedii menite să o întregească pe cea prezentată aici: *Instituțiile cu preocupări de istorie de pe teritoriul României* (coordonator Institutul de Istorie „Nicolae Iorga"), *Periodicele aferente științelor istorice românești* (coordonator Institutul „George Barițiu" din Cluj-Napoca), *Enciclopedia izvoarelor istoriei românilor* (coordonator Institutul de Istorie „A.D. Xenopol", Iași), *Enciclopedia autorilor străini cu preocupări privind istoria spațiului carpato-dunărean* (coordonator Institutul de Studii Sud-Est Europene, București).

Un alt înțeles al *Enciclopediei* este cel pedagogic. Medalioanele mărturisesc despre destine închinate științei, formate în contexte istorice și spirituale diferite, dar luminate de aceeași pasiune în a surprinde esența umanității, pentru că una dintre misiunile cercetării trecutului este de „a deprinde pe oameni cu toleranța, cu bunătatea, a îndepărta prin cultură pornirea de a sfâșia pe cel ce nu vede și nu simte ca tine este o nevoie la care au răspuns studiile istorice, care te fac mai bun, te scot din lumea asta crudă spre a-și arăta cât de relativă este viața"[3].

Raluca Tomi

[2] „Memoriile Secției de Științe istorice și Arheologice a Academiei Române", seria V, XLI (2022), p. 203–248.

[3] N. Iorga, *op. cit,* p. 178.

Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. Dicționar (1866–2022)*, ediția a VI-a, partea I (A-L) și partea a II-a (M-Z, anexe), Editura Academiei Române, București, 2023, XVI + 1051 p; 1075 p.

Istoria instituțiilor academice, a celor de cercetare, a universităților, cea a personalităților care au clădit spiritualitatea românească se bucură de apariția unui nou instrument de lucru, revizuit și actualizat.

Prin noua ediție a *Dicționarului* dedicat membrilor Academiei Române, academician Dorina N. Rusu aduce o nouă contribuție la istoria unei instituții căruia i-a închinat truda întregii vieți[4].

Dicționarul începe cu un cuvânt înainte, semnat de academician Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române, în care se prezintă mulțumiri autoarei pentru strădania depusă în păstrarea memoriei membrilor instituției academice. Continuă cu o lămuritoare introducere, apoi cu medalioanele academicienilor români și străini, așezate în ordine alfabetică. Anexele din finalul lucrării se referă la președinții Academiei Române, președinții de onoare ai Academiei Române, protectorii Academiei Române, conducerea Academiei Române, președinții filialelor Academiei Române, secțiile Academiei Române, președinții secțiilor științifice, membrii Academiei Române I – membrii români (fondatori, titulari, corespondenți, onorifici), II – membrii aleși post-mortem, III – membrii străini (de onoare și corespondenți), membrii români ai Academiei Române pe județe, membrii români ai Academiei Române născuți în afara granițelor actuale, membrii străini ai Academiei Române aflați în țări, membrii Academiei Române laureați ai Premiului Nobel, lista discursurilor de recepție. De remarcat că toate listele sunt alcătuite în ordine cronologică sau în ordinea alfabetică a județelor sau țărilor.

În Introducere (p. VII–XVI) autoarea face o incursiune în istoria instituției, începând cu anul înființării Societății Literare Române (1/13 aprilie 1866), care și-a schimbat numele în Societatea Academică Română (1867), Academia Română (1879), Academia RPR (1948), Academia RSR (1965) și revenind în zilele noastre la titulatura de Academia Română, „cel mai înalt for național de consacrare științifică și culturală al țării”[5]. În prezentarea evoluțiilor instituționale reflectate de statutele Academiei se desprind trei etape: 1866–1948; 1948–1989; 1990–prezent. Sunt înfățișate prevederile referitoare la membrii instituției, atât cei din țară, cât și străini, surprinzându-se evoluția statutului acestora. În prima etapă au existat membrii actuali, onorari, corespondenți și donatori, amintiți în primul statut, apoi din 1879 membrii titulari, onorari și corespondenți situație întâlnită până în 1948. În răstimpul 1866–1948 ca membrii ai instituției academice au fost: 107 titulari, 223 corespondenți (142 români și 81 străini) și 315 membrii onorari (108 români și 207, străini). În aceeași perioadă s-au ținut 85 de discursuri de recepție. Conducerea Academiei Române a fost încredințată unui președinte, vicepreședinte, secretar, existând și un președinte de onoare al Academiei, care era șeful statului. În prima perioadă au fost aleși 23 de președinți, 57 de vicepreședinți și 11 secretari generali, dintre care autoarea menționează pe Ion Ghica, Iacob C. Negruzzi, P.S. Aurelian, Dimitrie A. Sturdza. În anul 1948 Academia suferea transformări esențiale, în contextul noilor împrejurări geopolitice din zonă, prin care o parte din statele din regiunea Europei centro-orientale și balcanice au intrat sub influența URSS. Academia a devenit instituție de stat ce depindea de Consiliul de Miniștri, iar în discursul său din 18 octombrie 1948, cu prilejul deschiderii primei sesiuni generale a Academiei RPR, președintele ei, Traian Săvulescu, critica activitatea vechii instituții și creiona trăsăturile noului for științific, care trebuia să răspundă exigențelor societății ce se înfiripa. În acel an au fost îndepărtați brutal 114 academicieni, unii suferind arestări, condamnări,

[4] Pe lângă celelalte cinci ediții ale lucrării de față, apărute în răstimpul 1996–2016, Dorina N. Rusu a dedicat instituției academice: *Istoria Academiei Române. Repere cronologice*, București, 1992, 388 p.; *Istoria Academiei Române în date (1866– 1996)*, București, 1997, 632 p.; *Scurt istoric al Academiei Române. 1866–2006*, București, 2006, 148 p.; *Pagini din istoria Academiei Române (1866–1948)*, București, 2007, 724 p.; *Patrimoniul Academiei Române. Donatori și donații 1860–1948*, București, 2008, 1068 p.; ed. II, București, 2012, 919 p.; *Academia Română și Casa Regală a României. Două destine paralele 1866–1947/1948*, București, 2013, 232 p.; *Membrii Academiei Române din Transilvania 1866–2016. Dicționar*, București – Cluj-Napoca, 2016, 367 p.; *Discursuri de recepție*, I–XI, București, 2005–2022 etc.

[5] *Statutul Academiei Române*, în „Monitorul Oficial al României”, an 189 (XXXIII), nr. 1152, 3 decembrie 2021, p. 6.

interzicerea activității științifice[6]. În perioada 1948–1955 membrii Academiei RPR erau: membri titulari activi, titulari onorifici, membri de onoare și membri corespondenți, iar din 1955 au rămas numai membri titulari, corespondenți și de onoare. Între 1948–1990 au fost aleși 168 membri titulari și 147 de membri corespondenți din țară, iar ca membri străini: 75 membri de onoare și 3 corespondenți. În aceeași perioadă conducerea Academiei, prevăzută în statut, era compusă din un președinte, un vicepreședinte (din 1955, 4 vicepreședinți), un secretar general.

Ultima perioadă, care începe în 1990, se caracterizează prin revenirea la statutul și prestigiul perioadei antebelice, prima măsură fiind de repunere în drepturi ai celor epurați în 1948. Noile reglementări statutare din 1990, 1992, 1997, 2002, 2008, 2021 așează activitatea Academiei Române pe drumul său firesc, de instituție reprezentativă a culturii naționale.

Dicționarul cuprinde 1802 medalioane ale membrilor Academiei Române din perioada 1866–2022, dintre care 1139 din țară, 583 străini și 80 aleși post-mortem. Fiecare voce cuprinde momente esențiale ale activității personalității prezentate, contribuțiile în domeniile de competență, apartenența la organizații științifice naționale sau internaționale, premii, distincții primite etc. Se menționează și referințele bibliografice care au fost consultate, mai puțin cele digitale din lipsă de spațiu. Medalioanele sunt însoțite de fotografii ale personalităților prezentate.

Anexele sunt folositoare, pentru a urmări evoluția primirilor membrilor în Academia Română (remarcându-se anii: 1948, 40 de membrii primiți; 1955, 49 de membrii primiți; 1963, 38 membrii primiți; 1990, 36 membrii primiți), dar și pentru a sesiza organizarea secțiilor. În perioada 1867–1948 au fost numai trei secții, iar în etapele următoare numărul acestora au crescut constant, astăzi existând 14 secții. Se poate desprinde și modul în care unele secții au dispărut temporar sau au fost înființate altele noi. Între 1955–1990, filosofia nu apare în titulatura nici unei secții, la fel și cea de științe juridice, pentru perioada 1985–1990. După 1990 s-au reorganizat secțiile Academiei, printre ele aflându-se și cea de filosofie, psihologie, pedagogie, teologie; cea de arte, arhitectură și audiovizual și cea de știința și tehnologia informației. Anexe utile sunt și cele referitoare la împărțirea membrilor români ai Academiei pe județe sau cele dedicate membrilor străini. Ultimilor le este dedicată o anexă cronologică, în care sunt prezentați membrii onorari și corespondenți și o anexă pe țări. În privința membrilor străini onorari observăm că din 1869, anul în care au fost aleși primii doi, Edgar Quinet și Giovenale Vegezzi-Ruscalla, numărul lor crește, remarcându-se în perioada 1866–1948 anii: 1871 (14), 1913 (15), 1919 (14) și 1938 (18). În perioada 1948–1990, anul în care au fost aleși cei mai mulți membri onorari străini este 1965 (56), iar după 1990 cei mai mulți au fost aleși în anii 1991 (24), 1992 (35), 1993 (27), cu mențiunea că printre ei se află și membrii de origine română a căror activitate s-a desfășurat în afara granițelor. Din anexa membrilor străini așezați pe țări remarcăm că sunt reprezentanți din toate continentele, preponderent fiind cel european. Din țările continentului nostru cei mai numeroși sunt membrii străini din Franța, Germania, Italia, Marea Britanie, Belgia, Elveția, Republica Moldova, Cehoslovacia etc. Interesantă este anexa dedicată discursurilor de recepție așezate cronologic, unde sunt menționați academicienii care au susținut discursul, data, titlul, dar și cei care au răspuns.

Membrii Academiei Române. Dicționar este o lucrare care, împreună cu celelalte proiecte enciclopedice inițiate de Secția de Științe Istorice și Arheologice, năzuiește să păstreze memoria celor care au plăsmuit patrimoniul cultural românesc.

Raluca Tomi

Gheorghe I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, ediție îngrijită de Victor Spinei și Ionel Cândea, București, Litera, 2022, 960 p.

Demersurile de editare a unor surse de genul prelegerilor publice influențează lectura și mai ales elaborarea unor intepretări. În cazul volumului intitulat *Chestiunea Mării Negre*, al cărei autor este Gheorghe I. Brătianu, considerăm că se cuvine a fi rezervată o atenție specială celor responsabili cu punerea în valoare a unor astfel de scrieri. Ne referim la istoricii Victor Spinei și Ionel Cândea. În

[6] Lămuritoare pentru subiect este lucrarea coordonată de academician Păun Ion Otiman, *1948 Marea dramă a Academiei Române*, Editura Academiei Române, București, 2013, 473 p.

primul rând, se impune realizarea unei distincții în abordarea de față, ce face ca studiul *Chestiunea Mării Negre în prospectarea lui Gheorghe I. Brătianu*, semnat de primul dintre aceștia, să nu constituie doar o introducere în lectura prelegerilor istoricului Gheorghe I. Brătianu, ci o investigație utilă mai multor direcții istoriografice. În al doilea rând, o lectură din perspectiva *studentului* a celor 51 de prelegeri pare una mai ofertantă pentru o succintă prezentare a acestui volum, întrucât ne introduce mai facil în spiritul vremurilor celui de-Al Doilea Război Mondial și ne determină să înțelegem gândirea și opțiunile profesorului Gheorghe I. Brătianu în activitatea universitară. De asemenea, apreciem demersul Editurii Litera de a aduce în atenția publicului pasionat de cunoașterea trecutului un tip de lectură aparte ce înglobează valoarea științifică, dar și pe cea educațională a unei epoci, în centrul căruia se află un mare istoric român ce a avut parte de o soartă și un sfârșit cumplite. Astfel, plecăm de la ideea că acest gen de texte lărgește câmpul de analiză asupra climatului politic și ideologic al unei perioade complexe determinate de declanșarea unei noi conflagrații mondiale.

Pentru *ochiul* contemporanului, complexitatea prelegerilor ținute în fața studenților este uneori debordantă. În 1941, Gheorghe I. Brătianu include în programa didactică a Facultății de Litere și Filosofie un nou curs intitulat *Chestiunea Mării Negre*, proiectat să cuprindă următorii doi ani universitari. Acesta a fost stenografiat integral și multiplicat în formă dactilografiată pentru uzul studenților, în două volume, însumând 613 pagini, respectiv 755 pagini. Materialele s-au aflat la originea editării acestui volum. În schimb, cercetările istoricului pe această chestiune aveau să fie finalizate mai târziu, în 1948, în condițiile dificile impuse de dominiciul obligatoriu după venirea comuniștilor la putere. Manuscrisul a fost valorificat după mai bine de două decenii, cu aportul esențial al prietenului său, Vitalien Laurent.

Revenind la studiul introductiv, textul nu pune în valoare doar calitatea deosebită a manierei în care istoricul își pregătește materialele didactice. Excursul istoriografic dovedește orizonturile largi ale documentării, dar atinge inclusiv ultimele decenii, întrucât cercetările lui Gheorghe I. Brătianu impuneau integrarea într-un peisaj al cercetărilor privind Marea Neagră. Victor Spinei realizează o cercetare laborioasă menită să reactualizeze semnificațiile științifice ale studiilor pontice. În același timp, investigația constituie un demers util istoriei relațiilor internaționale. Acest drum anevoios „pe urmele" lecturilor lui Gheorghe I. Brătianu deschide oportunitatea de a surprinde direcții noi sau unele insuficient investigate, atât sub influența ideilor, cât și pe fondul unor perspective actuale în cercetarea spațiului Mării Negre. Preocupările istoriografice pentru acest spațiu încep din timpul dominației Imperiului Otoman. Interesul venea pe fondul mizelor comerciale, negustorești sau diplomatice. Gheorghe I. Brătianu este preocupat de nivelul cunoașterii pe care îl aveau unii autori care au analizat spațiul Mării Negre. La fel și Victor Spinei ridică problema contextului în care aceștia elaborează astfel de lucrări. Insistă pe preocupările autorului prelegerilor cu privire la activitatea comercială a genovezilor la Marea Neagră și observă influențele lui Ferdinand Lot sau Nicolae Iorga. Fără îndoială că spiritul în care se formează ca istoric și cercetările întreprinse pe parcursul doctoratului se află la temelia organizării cursului.

Studiul are menirea de a pune accentul pe faze de vârf ale însemnătății Mării Negre reflectate în planul comercial, cât și pe cele ale declinului produs din timpul dominației otomane, ce a dus la închiderea traficului pentru două veacuri, în condițiile în care marile descoperiri geografice provocaseră mutații profunde. Victor Spinei insistă pe semnificațiile politice ce definesc în mare parte rolul Mării Negre. Tratează în paralel preocupările lui Gheorghe I. Brătianu asupra Pontului și analizele de istorie a relațiilor internaționale din zonă, punând accentul pe forțele ce dețin dominația asupra Mării Negre. Sunt evidențiate particularități politico-economice. Astfel, se profilează mai multe tablouri cu relevanță comparativă. Spre exemplu, dominația otomană este distinctă față de prezența rusă. De asemenea, se observă transformări în procesele de extindere a controlului, cum este dominația germană din timpul primei conflagrații mondiale, fie și temporar Marea Neagră transformându-se un „lac germano-turc".

Prima parte a prelegerilor debutează cu Preistoria și se oprește la succesiunea de evenimente care au transformat Marea Neagră într-un *lac turcesc*. Dimensiunea comercială este cvasi-dependentă de acea dominantă militară, iar monopolul creat de Imperiul Otoman marchează primatul politicii comerciale. În schimb, cea de-a doua încadrează destinul pontic sub influența otomană și rusă/sovietică până în 1941, raporturile existente între state, confruntările militare și mișcările expansioniste, relevanța economică trecând într-o oarecare umbră.

Gheorghe I. Brătianu nu limitează acest proces de transfer al cunoașterii profesor-student doar în planul factologic. Considerăm însă relevantă decizia profesorului ca în primul an – 1940/1941 – la

catedra Universității din București să țină un curs referitor la aspectele sociale și economice ale epocii antice și medievale. Din prelegerile ținute în anul universitar 1941/1942 se observă preocuparea constantă pentru civilizațiile și popoarele ce dinamizează componenta comercială, fie că era vorba despre cereale, pești sau sclavi. Liderii politici cu rol de *stăpâni pontici* beneficiază de atenție, *nu doar la anumite coaste, ci în tot cuprinsul său geografic*. Cel de-al doilea an dedicat cursului *Chestiunea Mării Negre* (1942/1943) este cantonat în interpretări și idei cu privire la organizarea păcii pe plan internațional. Profesorul își manifestă predilecția a include statalitatea românească în raportul de putere la Marea Neagră, singurul episod relevant fiind în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Prezența Moldovei în raportul de forțe la Marea Neagră a atras preocupări științifice din partea istoricilor români. Astfel, își fac loc și unele comentarii pe seama interpretării aduse de colegii de breaslă.

Specificitatea crizelor spațiului pontic îl determină pe istoric să caute argumente adânci în procesele de dezvoltare a sistemelor politice. Se observă cum în prelegerile dedicate valurilor migratoare, Marea Neagră este un actor mai puțin prezent în zonă. Excepție fac popoarele care și-au construit formațiuni stabile ce au putut exercita influență în contactele cu civilizații superioare. Poate cele mai relevante sunt tratativele duse de Imperiul Roman cu unele popoare (avarii, turcii) în eforturile menținerii supremației la Marea Mediterană și a extinderii influenței în Pont. Găsim frecvent o abordare dependentă de semnificațiile unor procese precum înflorirea sau declinul comercial la Marea Neagră.

Prelegerile nu dețin doar o componentă specifică asimilării informațiilor, ci au rolul de a-l stimula pe student să-și formeze proiecții proprii asupra trecutului. Tocmai de aceea, remarcăm frecvent relevanța comparatismului în prelegeri. Gheorghe I. Brătianu nu manifestă rețineri în a pune *în oglindă* evoluția unor popoare și organizări statale cu regimurile politice născute în secolul al XX-lea. Inevitabil, contextul războiului îl îndeamnă la exemple din care să facă parte Rusia sovietică. Astfel, explică rațiunile comerciale ce au dominat Rusia medievală cu primatul militar al regimului sovietic. Creștinarea rușilor nu este doar un moment fondator pentru acest popor, ci și o prelungire a influenței Imperiului Bizantin la Marea Neagră, atât pe cale civilizațională, cât și pe cea comercială sau politică. De asemenea, regimul tătăresc este comparat cu cel sovietic. În schimb, armata germană este comparată cu cea mongolă în planul organizării strategice și al superiorității de luptă. Un rol important l-a avut și *degringolada* rusă ce a precedat prăbușirea țarismului. Remarcăm însă anumite spații cu o însemnătate ce se întinde pe parcursul multor veacuri, precum Crimeea, Bosforul și sistemul strâmtorilor. Gheorghe I. Brătianu ajunge până la istoria recentă cu mizele Mării Negre și remarcă transformările profunde determinate de creșterea importanței petrolului.

Extinderea autorității ruse la nordul Mării Negre constituie un element important ce pune în valoare interesul lui Gheorghe I. Brătianu pentru cunoașterea istoriografiei ruse și apoi sovietice. Nu doar interpretările sunt relevante în acest caz, ci și valorificarea izvoarelor istorice referitoare la existența popoarelor migratoare. Integrarea studentului în tainele cercetării științifice presupune inclusiv capacitatea de a argumenta falsitatea unor izvoare istorice. Îndrăznim să apreciem că istoricul manifestă un interes constant pentru politica imperială rusă. De altfel, prelegerile ce acoperă veacurile XVIII–XX transformă într-o formă mai profundă Marea Neagră în spațiul de dispute diplomatice și militare. Politicile comerciale ale statelor din proximitate sunt o parte a pretențiilor expansioniste ce dau naștere unor războaie influențate și de puteri occidentale, se dezvoltă mișcări revoluționare ce răstoarnă ordinea în interiorul unor state. În această fază este integrat și noul stat român, care treptat își face simțită prezența la țărmul Mării Negre.

Eforturile autorului se observă în acel echilibru indispensabil furnizării informațiilor. Nu găsim incursiuni largi în sfera geografiei. Concizia informațiilor referitoare la evoluțiile unor spații cu relevanță strategică are darul de a facilita înțelegerea fenomenelor istorice în rândul studenților. Gheorghe I. Brătianu oferă în prelegerile sale informații despre activitatea universitară și reacții la unele texte cu substrat politic publicate în timpul războiului. De regulă, acele chestiuni de actualitate, sau interpretările unor noțiuni precum *spațiu vital* sau *spațiu etnic*, le regăsim în părțile introductive ale prelegerilor. Probează interesul pentru lucrări străine recente, inclusiv din spațiul sovietic și oferă interpretări bazate pe date istorice în abordările temelor de istorie recentă. Nu lipsește critica istoriografică. Alocă spațiu prezentării pozițiilor adoptate de specialiști, fie că este vorba despre descoperirile arheologice, fie de disputele istoriografice.

Fazele extinderii influenței comerciale ale Occidentului la Marea Neagră beneficiază de o preocupare constantă, întrucât marchează rolul de centru al comerțului internațional. Orizonturile analizei devin tot mai largi în direcția Orientului, ceea ce îi permite lui Gheorghe I. Brătianu să formuleze critici la adresa istoricilor occidentali care își fundamentau interpretările în limitele spațiului european. Acea *chestiune a Asiei* pe care istoricul român o receptează cu rol primordial în veacul pe care îl trăiește se observă frecvent pe parcursul prelegerilor. Ca atare, schimbări profunde produse în spațiul pontic sunt justificate inclusiv de evoluțiile politice ale unor state precum China.

Finalmente, considerăm că situația internațională creată de izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial și mai ales intrarea României în conflict pe frontul de est au planat asupra manierei în care Gheorghe I. Brătianu și-a construit prelegerile, indiferent că trata teme ale preistoriei, ale medievalității timpurii sau de istorie modernă și contemporană. Totodată, considerăm că una dintre mizele fundamentale era ca studenții să-și formeze o imagine cât mai coerentă cu privire la complexitatea rolului Mării Negre, crezând că poate aceste proiecții le vor fi utile în viitorul profesional. Unul incert, dar îndreptat, totuși, către Orient. Evident, spațiul a fost marcat de nenumărate confruntări, la fel cum se întâmpla în acei ani. Așa cum remarcă și Victor Spinei, rubrica *Études pontiques* din „Revue historique du sud-est européen" reunește o bună parte din ideile istoricului. Totuși, din perspectiva contemporană, cu greu poate fi înțeles sentimentul pe care îl trăia Gheorghe I. Brătianu după asumarea conducerii Institutului de Istorie Universală, fondat chiar de profesorul care jucase un rol atât de important în formarea sa.

Marian I. Hariuc

Adrian Andrei Rusu, *Dicționar de castelologie*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2020, 320 p.

Adrian Andrei Rusu este unul dintre cei mai energici medieviști români – ca arheolog de teren, printr-o prolifică activitate de publicare, dar și prin eforturile îndelungate și susținute de popularizare critică a istoriei medievale. Rezultatele numeroaselor campanii arheologice și cercetări punctuale sau de amploare se regăsesc într-o listă impresionantă de volume și studii publicate în ultimii 50 de ani, dedicate preponderent arhitecturii medievale militare și religioase din regiunile istorice ale Transilvaniei, Banatului și Moldovei[7]. În anul 2005 a fondat site-ul *medievistica.ro* – inițiativă privată de popularizare a unui grup restrâns de medieviști –, care a devenit între timp poate cel mai consistent depozitar de informații de specialitate disponibil *online* pentru peisajul autohton, deosebit de util atât specialiștilor, cât și celor aflați în formare sau publicului interesat[8]. *Dicționarul de castelologie* este o expresie sintetică a contribuțiilor enumerate mai sus, purtând în mod transparent amprenta particulară a autorului; cei care îl citim, pe hârtie sau pe internet, o vom recunoaşte.

Volumul cuprinde 320 de pagini în format B5 și e format din trei părți: una introductivă (*Puține explicații*, 3 p.), dicționarul propriu-zis (*Termenii dicționarului*, cca 305 p.) și referințe (*Bibliografie rezumativă*, 4 p.). După o prezentare a introducerii și bibliografiei, urmează o scurtă analiză a dicționarului; mi-am permis să le dau și o notă personală, în acord cu lucrarea comentată.

Încă din introducere, autorul avertizează asupra câtorva puncte cheie, pe care le regăsim explicit sau implicit în tot cuprinsul dicționarului: (1) caracterul puternic interdisciplinar al domeniului căruia îi este dedicată lucrarea – *castelologia*, pe care o vede situată la confluența istoriei, arhitecturii și arheologiei (p. 8–9); (2) caracterul practic, „de uz curent", al dicționarului (p. 7) – altfel spus, abordarea mai puțin pretențioasă, într-un format relaxat de exprimare și conținut, pe care își ia libertatea să îl adopte în mod intenționat; al doilea punct este justificat, pe fond, de (3) lipsa, pe plan local/național, a unor instrumente adecvate de lucru pentru această specialitate (p. 7–8). În principiu, un „îndrumător serios, etimologic, lămuritor pentru diferite vremuri și cu echivalențe pe înțelesul

[7] O listă a lucrărilor mai vechi se poate consulta la http://medievistica.ro/pagini/galeria/index.html, s.v. *Adrian Andrei Rusu*; pentru lucrări mai recente, v. https://institutarheologie-istoriaarteicj.academia.edu/AdrianAndreiRusu.

[8] Activitate redirecționată în ultimii ani pe pagina de Facebook a site-ului, v. https://www.facebook.com/Medievistica, dar și pe pagina personală a autorului, de unde sunt preluate majoritatea postărilor.

tuturor”[9] presupune o întreprindere semnificativă care, ideal, ar trebui pusă în sarcina unei echipe de specialiști cu arii de formare și experienţă complementare și acoperitoare – nu unui singur om, oricât de capabil (p. 7). Absența acestui demers de-a lungul ultimelor (multe) decenii ilustrează pe de o parte privatizarea *de facto* aproape completă a cercetării în domeniile vaste ale istoriei și patrimoniului cultural pe plan național, iar pe de altă parte incapacitatea *cvasi* generalizată de coagulare a unor zone devenite astfel preponderent private: fiecare cercetător face ceea ce știe și ce poate, mai mult pe cont propriu decât într-o echipă instituționalizată, care să funcționeze în mod real, concret și coerent. Paradoxul este că instituțiile în care activează majoritatea acestor specialiști nu sunt, *de jure*, private... Altfel spus, lipsește, într-un mod acut și pe (aproape) toate (?) liniile, un plan serios și structurat de management cultural – care nu ar trebui lăsat exclusiv în curtea inițiativelor private – câtă vreme istoria și patrimoniul cultural sunt ale tuturor, reclamând astfel un interes public.

În acest context mai larg, autorul își propune să compenseze diferite tipuri de lacune (nu doar terminologice) prin conceperea unui dicționar construit în jurul *castelologiei*. Termenul în sine este foarte puțin uzual în limba română – ca dovadă că nu figurează în dicționarele obișnuite[10]; chiar și în Occident, răspândirea lui era văzută de către unii autori ca fiind de o relativă noutate în anii 1990[11]. În fapt, lucrarea tinde mai mult spre o enciclopedie sau ghid decât spre un dicționar, întrucât depășește frecvent simpla definire a unor termeni, așa cum vom vedea mai jos (uneori sacrificând însăși definirea, v. *metamorfoze*); alăturarea *Enciclopedie de castelologie* ar fi sunat, însă, mai puțin inspirat și totodată ar fi impus poate mai multă rigoare decât s-a dorit – în special în sensul exhaustivității, un deziderat revolut de care suntem nevoiți să ne îndepărtăm tot mai mult. Indiferent de titlu, este o lucrare cu totul particulară în peisajul românesc – și, intuiesc, chiar într-un cadru mai larg. Autorul profită de formatul fragmentar al lucrării pentru a introduce o mulțime de nuanțe legate de istoria particulară a elementelor prezentate, complexitatea cercetării, dar și comentarii critice specifice domeniului. În acest sens, apelează la termeni aparent foarte banali, sau cel puțin comuni multor alte domenii (precum *apa*, *curățenie*, *topografie*, *toponimie*), sau deviază intenționat de la firul sec al unei definiții acoperitoare (ex. *biserică* – presupunând că toată lumea știe ce este), fără a fi nevoit să lege toate observațiile într-un text coerent și structurat, așa cum ar impune chiar și un eseu (polemic, sau nu) publicat *online*. Poate merită precizat, în acest context, că lipsa unei abordări critice cu autoritate se face simțită foarte puternic nu doar în domeniul vizat de autor, ci în peisajul mai larg al patrimoniului construit și arheologic (ca să acopăr tot, indiferent de definiție), având drept rezultat calitatea îndoielnică a multor cercetări și intervenții de toate tipurile. În această cheie, lucrarea lui Adrian Andrei Rusu poate fi citită și ca un manifest pentru semnalarea unor pierderi deja consumate sau potențiale (multe iremediabile) de patrimoniu – un bun al tuturor, dar pentru care nici o instituție publică nu-și asumă autoritatea și răspunderea în mod real, consecvent și consistent.

Bibliografia rezumativă (sau selectivă) menționează aproape 70 de lucrări și ilustrează în aceeași măsură paleta specializării și preocupărilor autorului. Pe lângă articole, studii și monografii, singura lucrare înrudită cu un dicționar pe care am identificat-o în listă este un glosar multilingv coordonat de Leonardo Villena, în colaborare cu alți patru autori, publicat în anul 1975 în Germania, la inițiativa Institutului Internațional de Castele Istorice[12]. Acest tip de lucrare este probabil ideal în specia dicționarelor, întrucât implică o corelare atentă cu termenii de specialitate din alte limbi europene – absolut necesară dacă dorim vreodată să ne integrăm și în domeniul patrimoniului construit[13]. Din selecția bibliografică lipsește, așadar,

[9] Citat (adaptat) din lucrarea analizată, p. 7.

[10] Dexonline.ro: „Niciun rezultat pentru *castelologie*.”; baza de date a site-ului cuprinde peste 70 de dicționare de circulație largă sau restrânsă, v. https://dexonline.ro/surse.

[11] Într-o recenzie din anul 1992, Bernard S. Bachrach notează: „(…) the formation of a new field that is somewhat pretentiously known as castelology (from the French *castellologie*) (…)”. V. și în dicționarul discutat, s.v. *istoriografie castelologică*.

[12] Traducerea mea, în orig. *Institut international des châteaux historiques*, v. aici un istoric al organizației care între timp a fuzionat cu Europa Nostra: https://data.bnf.fr/12003160/institut_international_des_chateaux_historiques/. O recenzie a lucrării citate la Michel de Bouard, 1978.

[13] Există și astfel de inițiative, însă la nivel internațional și acoperind o arie de interes complementară: *EwaGlos - European Illustrated Glossary of Conservation Terms for Wall Paintings and Architectural Surfaces,* Weyer et al. (eds.) 2015. De altfel, în cadrul mai larg al patrimoniului cultural național, domeniul componentelor artistice pare să fie și cel mai bine acordat la practicile curente occidentale.

lucrarea de largă răspândire pe plan local/național a lui Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească* (1976), care, oricât de depășită ar fi pe alocuri (inclusiv prin scopul declarat în *Cuvânt înainte*, puternic „colorat" politic), este probabil unul dintre reperele terminologice de bază ale specialiștilor români formați în ultimele decenii și s-ar număra între fundamentele unui nou dicționar specializat în domeniu – oricând ar fi demarat un astfel de proiect[14].

Revenind la *Dicționarul de castelologie*, întrucât lucrarea introduce o mulțime de probleme și nuanțe, prezentarea conținutului propriu-zis ar putea ocupa mult spațiu – la fel cum într-o lume mai închegată ar putea genera polemici necesare; îmi propun, astfel, doar o descriere cvasi tehnică, de ansamblu, cu unele comentarii – uneori mai ample.

Un index ar fi fost util în orientarea cititorului, cu atât mai mult cu lucrarea cuprinde termeni și expresii foarte variate (ex.: *gafe de restaurare*; *semne lapidare, periodice de castelologie*, *sprânceană de fereastră* etc.), unele chiar neașteptate; în lipsa lui, aventurarea spre o estimare a numărului de termeni acoperiți în acest dicționar iese din calcul (de altfel, ar fi doar un număr irelevant, eventual impresionant pentru un efort individual). Pe de altă parte, lipsa indexului constrânge tocmai la parcurgerea lentă și descoperiri surpriză – așa cum se produce însăși învățarea autentică. Sunt de mare ajutor indiciile inserate în text (cu simbolul „→"), care indică termeni definiți separat, în altă parte a dicționarului ordonat alfabetic. Folosind aceste trimiteri interne, o temă anume sau o sesiune de studiu aleatorie pot fi dezvoltate fie și doar urmărind termenii marcați, precum într-un joc de *treasure hunt*. De exemplu, o lectură care pornește de la *acoperiș* ne va trimite apoi la *turn* (care cuprinde prezentarea mai amplă a termenului de bază, urmat de alte nouă variante/ipostaze: *turn de artilerie*, *turn de asediu*, *turn de flancare*, *turn de pază*, *turn de poartă*, *turn de veghe*, *turn-coajă*, *turn-lanternă* și *turn-locuință*), apoi la *poartă*, *curtină*, *galerie de tragere*, *drum de strajă*, *platformă* (cu alte trei variante), *terasă*, *horn*, *amprentă* și *parament* (în ordinea din text). Practic, pornind de la prima pagină a dicționarului putem ajunge rapid spre finalul lui, în dansul înainte-înapoi atât de specific consultării curente a unui dicționar tipărit – o experiență necesară și formatoare în sine, chiar și în epoca digitală.

Nu întotdeauna se poate desprinde o distincție clară între termeni sau expresii care par să definească același lucru (v. mai sus, *turn de pază*/*turn de veghe*; sau *turn-lanternă*/*turnuleț*); un motiv pentru păstrarea lor ca atare, în forme redundante, ar putea fi chiar graba cititorului (cu siguranță anticipată de către autor) care ar întâlni în literatură o anumită variantă și, în lipsa acesteia, nu s-ar gândi să caute un echivalent – eventual pornind de la termenul de bază. Totodată, pentru brevitate, un numitor comun al definițiilor pare să fie raportarea lor strict la domeniul de interes, fără acoperirea unor sensuri mai largi, sau pur și simplu mai comune (ex. *ascensiune*, *ardere*, *baterie*, *facilitate*, *întreținere*, *mărime*, *măsurare*, *părăsire*, *pupitru*); de exemplu, *acoperiș* e definit în raport cu arhitectura militară, cu toate că același termen se folosește în mod curent și pentru un adăpost improvizat. Încă o dată, rezultă caracterul complementar și specializat al dicționarului prezentat față de alte surse de bază care pot fi consultate pentru o înțelegere mai amplă – în exemplul dat, un dicționar specializat de arhitectură/construcții.[15]

Am menționat deja varietatea temelor abordate, pe care îmi propun să le prezint cât mai sintetic în continuare – deși admit că e posibil să ratez destule; rolul acestei descrieri este doar de a stârni curiozitatea potențialului cititor, nu de a furniza o clasificare completă. În primul rând, ar fi de menționat tema termenilor fundamentali ai domeniului: *apărare*, *arheologie de parament/studiu de parament*, *arhitectură* (cu trei variații/particularizări), *cetate* (cu peste treizeci de variații/ particularizări), *fortificație* (cu cca zece variații/particularizări), *incastelare*, *istoriografie castelologică*, *război* etc. Urmează apoi, ca importanță, referințele esențiale la particularitățile locale de climă, relief, context politic, legislație, materii prime etc., v. *acoperiș*, *apa*, *cărămidă*, *lemn*, *lucru la cetate*, *materiale de construcție*, *munca gratuită*, *pământ*, *piatră, var* etc., inclusiv prin prezentarea regiunilor istorice acoperite și a personalităților considerate (mai)

[14] Personal, consider că a trecut vremea acestor lucrări de anvergură în format tipărit (cele „practice", sau „de buzunar", au însă farmecul lor); în locul tipăriturilor monumentale, totodată folosindu-le extensiv (precum proiectul dexonline.ro, v. nota de mai sus), pot fi dezvoltate baze de date *online,* care ar avea multiple avantaje – accesibilitate crescută pentru public, implicarea unui număr mai mare de specialiști și, mai ales, posibilitatea de actualizare permanentă a conținutului fără costuri suplimentare de tipărire, distribuție etc.

[15] Pare oportun să furnizez câteva surse în acest sens: *Lexicon de construcții și arhitectură* (Ștefan *et al.,* 1985); *A visual dictionary of architecture* (Ching, 1995); *Dictionary of Architecture and Construction* (Harris ed., 2006). V. și *Mic dicționar de construcții ilustrat* (McDonald, 2014).

importante. Totodată, termenii specifici arhitecturii / construcțiilor și ansamblurilor arhitecturale, în speță celor militare medievale, constituie unul dintre straturile cele mai importante ale lucrării – ceea ce rezultă și din diversele exemplificări. În alt plan tematic se găsesc termenii de referință pentru armament (*arme de foc*, *arsenal*, *arbaletă*, *mortier* etc.), o lectură utilă cel puțin pentru cercetătorii care doresc să înțeleagă mai bine partea tehnică a arhitecturii militare.

Pe lângă definirea în sine a termenilor – de multe ori informală, specifică unei comunicări orale, ceea ce face lectura mai agreabilă decât a unui dicționar obișnuit –, întâlnim referințe la intervenții greșite asupra patrimoniului – pe lângă *gafe de restaurare* deja amintit, exemplele se ivesc, mai mult sau mai puțin previzibil, în prezentarea diferiților termeni, expresii sau nume (*acoperiș*, v. mențiune referitoare la pupitru; *demolare*, *Direcția Monumentelor Istorice* etc.; unele sunt introduse chiar cu dedicație, v. *metamorfoze*), semn că sunt foarte răspândite. Mai mult decât atât, semnalul implicit (uneori chiar explicit, v. *restaurare*) este că trebuie să ne dezvoltăm capacitatea critică pentru a le putea depista în diferitele lor camuflaje, iar autorul se îngrijește să o exersăm din plin. În completarea acestei direcții se găsesc, practic la tot pasul, prețioasele indicii pentru (viitorul) cercetător, v. *absidă*, *acoperiș, ancadrament*, *anexă*, *apa*, *apărare, ardere, arhetip* etc. Nu lipsesc nici referințele la formele antice ale unor utilizări – fie de elemente propriu-zise, fie de termeni (*absidă*, *antecedente antice, prisacă*, *apeduct*, *arici de cavalerie*, *barbarie*, *castru*, *pământul nimănui*, *stucatură* etc.) – binevenite în contextul unei istoriografii excesiv de segregate cronologic. După caz, sunt menționate dedicat sau ocazional surse/izvoare medievale (ex. *Anonymus* – într-o privire critică; *apa*, document referitor la Sibiu; *catastif* de cetate; *mănăstire* – diverse mențiuni etc.); deși nu sunt prezentate trimiteri suplimentare, ne putem face o idee cu privire la calitatea informațiilor. Sunt notate inclusiv utilizări greșite de termeni, incerte, sau termeni aparent inventați (*ambrazură*, *antiteihismă*, *bartizană*, *corp de gardă* etc.), dar și teme istoriografice, precum aruncarea în aer a fortificațiilor (v. *demantelare* și *demolare*) – v. și *identitate*, *introducerea pietrei în arhitectura militară*, *istoriografie castelologică*, *îngăduință de construcție*, *mănăstire* etc.

Ultimă categorie considerată aici acoperă specialiști, instituții și publicații (între care v. *asociații de castelologie*, *Direcția Monumentelor Istorice*, *periodice de castelologie* etc.), în care autorul le menționează, după caz, istoria, rolul și contribuțiile – cu bune și cu rele. În afara informațiilor care pot ajuta la schițarea istoriografiei domeniului (cele mai multe de natură obiectivă – segmente predilecte de activitate și publicații importante ale specialiștilor; altele chiar „picante", precum desființarea DMI printr-un apel telefonic al Elenei Ceaușescu), atât lista mențiunilor, cât și unele aprecieri reflectă, firește, perspectiva critică și inevitabil subiectivă a autorului – care în principiu servesc unei orientări mai avizate a cititorului.

Spre încheiere se cuvine să amintesc partea grafică a volumului – care în mod frecvent solicită în sine un efort considerabil, deși adeseori e considerată „de decor". Cu toate că ne întâmpină, ademenitor, o compoziție cu patru lucrări (și un tun) semnate de Radu Oltean, colaborarea se limitează doar la copertă (merită menționat că o cooperare mai extinsă, urmărind totodată corelarea – previzibil, deloc ușoară – între un istoric, sau mai mulți, și un artist specializat în reconstituiri istorice ar fi foarte binevenită). Paginile dicționarului cuprind mai multe tipuri de ilustrație, enumerate mai jos:

Fotografii (cel mai plauzibil din arhiva personală a autorului) cu rolul de a însoți vizual anumiți termeni, cu un titlu care de cele mai multe ori precizează doar localitatea în care se află obiectivul; fotografii istorice (*hersă*; *culă* etc.), inclusiv aeriene (*cetate turcească* – Tulcea); hărți (*Dobrogea*, *fort* – extras din zona Porții de Fier a Transilvaniei etc.), planuri de ansamblu (*claustru mănăstiresc*, *iaz*, *locuire*, *mănăstiri în orașe* etc.) și planuri, elevații sau secțiuni ale unor elemente sau clădiri (*barbacană*, *fântână*, *hersă*, *horn* etc.); axonometrii (*gură de lup*, *gură de tragere* etc.); fotografii, desene, sau planuri comentate – foarte utile pentru identificarea elementelor menționate în text, dar mai ales pentru înțelegerea complexității unor contexte, respectiv ilustrarea unor concepte (ex. cu imaginea de la Alba Iulia, p. 19, pentru parament; ilustrație pentru armament, v. *arbaletrieră*; planul Sucevei, cu indicațiile suplimentare ale autorului reprezentate în culori, v. *apărare*; *baie*, cu un detaliu tot de la Suceava etc.); fotografii ale unor machete (v. *machetă*) sau ale unor reprezentări iconografice (v. *citadelă*, *fierărie*, *hersă*, *iconografie* etc.); reconstituiri grafice (utile când nu se mai păstrează exemple autentice, sau sunt prea rare/puțin accesibile, ex. *castru*, *gabionadă*).

Pentru unii termeni, uneori și pentru ilustrație, ar fi fost binevenite referințe sau explicații suplimentare (ex.: *adosat*, *afrontat*, *aparat*, *denton* etc.), la fel pentru semnalarea unor erori terminologice (ex. *demantelare intenționată*), sau erori de interpretare sau utilizare a unor termeni (ex.: *aulă*/sală de mese). În cazul imaginilor, autorul se bazează poate prea mult pe cultura generală a cititorilor (caracteristică

obișnuită a specialiștilor); pe lângă numele localității, indicarea suplimentară a denumirii clădirii sau ansamblului ilustrat ar fi fost utilă tocmai pentru îmbogățirea cunoștințelor, uneori chiar pentru evitarea confuziilor – dacă, de exemplu, într-o localitate se găsesc mai mult obiective relevante, sau cititorul are nevoie de o localizare precisă a unui element de interes, cum s-ar putea întâmpla cu imaginea bogatului parament de la Alba Iulia (p. 19). Totodată, unii termeni ar fi fost mai ușor de explicat cu ajutorul ilustrației (ex. *ambrazură*, *arbaletrieră*, *arc butant* – pentru descărcarea forțelor etc.). Voi limita, însă, aici, exemplele unor posibile îmbunătățiri ale lucrării, având convingerea că sunt irelevante în fața performanței autorului de a fi oferit un instrument util și interesant pentru mulți dintre noi – și, nu se știe pentru cât timp de-acum încolo, „ultimul dicționar de specialitate publicat".

Oricâtă experiență am fi strâns fiecare, caracterul uman implicit imperfect face să ne scape termeni, informații, explicații, sau măcar nuanțe; e valabil și pentru cuvinte ale limbii materne, cu atât mai mult pentru cei de specialitate, chiar și când ne este foarte apropiată. Transmiterea cunoștințelor de bază și mai ales a experienței profesionale (atât cât se poate, uman) este fundamentală pentru creșterea oricărui domeniu de studiu – ceea ce în lumea noastră grești privatizată se întâmplă mult prea rar. *Dicționarul de castelologie* este un astfel de gest, făcut cu generozitate – un veritabil ghid pentru o lectură calitativă a literaturii de specialitate și a monumentelor medievale. Puțini sunt specialiștii care ne-au ajutat să le citim opera[16].

Alexandra Teodor

Paul Niedermaier, *Ardealul în spațiul sud-est european. Studii de istorie a habitatului din zona României în secolele IX–XIV*, Editura Academiei Române, București, 2022, 286 p.

Autorul acestei lucrări, membru al Academiei Române, timp îndelungat directorul Institutului de Cercetări Socio-Umane din Sibiu al Academiei Române, simte nevoia să reia și să amplifice teme care l-au preocupat o viață întreagă. Bazându-se pe cercetări întreprinse timp de mai multe decenii, lucrarea de față este una care completează într-un mod util abordările pur istorice, prezentând o istorie a habitatului României în diferitele sale subdivizări teritoriale și istorice într-o perioadă îndepărtată, caracterizată de instabilitate, mișcări de populații interne sau migrații, colonizări, fondarea și afirmarea statelor medievale românești – secolele IX-XIV. Având același conținut ca și cartea inițială, scrisă în limba germană (*Siebenbürgen im südosteuropäischen Raum. Studien zur Siedlungsgeschichte des 9.-14. Jahrhunderts*, Böhlau Köln, 2022), traducerea în limba română a apărut în același an la Editura Academiei Române din București sub titlul *Ardealul în spațiul sud-est european. Studii de istorie a habitatului din zona României în secolele IX–XIV*. În cadrul acestor demersuri de cercetare autorul ajunge la o serie de concluzii și corelări

[16] Bibliografie și site-uri web: Bachrach, Bernard S. - N. J. G. Pounds, *The Medieval Castle in England and Wales: A Social and Political History*, New York-Cambridge University Press, 1990, p. XVII, 357; John R. Kenyon, *Medieval Fortifications* (The Archaeology of Medieval Britain), New York, St. Martin's Press, 1990, p. XVI, 233 (recenzie), *Albion*, vol. 24, nr. 2, 1992, p. 301–304; Bălan, Ștefan, Nicolae Ștefan Mihăilescu, Alexandru Teodoru, eds. *Lexicon de construcții și arhitectură*, 3 vol., Editura Tehnică, București, 1985; de Bouard, Michel, Leonardo Villena, *Glossaire. Burgenfachwörterbuch des mittelallterlichen Wehrbaus in deutsch, englisch, französisch, italienisch, spanisch, herausgegeben vom Internationalen Burgen*, 1975, *Archéologie médiévale*, vol. 8, 1978, p. 335, disponibilă pe portalul https://www.persee.fr.; Ching, Frank, *A visual dictionary of architecture*, John Wiley & Sons, New York, 1995; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976; Harris, Cyril M. (ed.), *Dictionary of Architecture and Construction*, McGraw-Hill, 2006; Roxanna McDonald, *Mic dicționar de construcții ilustrat*, Editura Universitară „Ion Mincu", București, 2014 (trad. după *Illustrated Building Pocket Book*, ed. a 2-a, Butterworth-Heinemann, 2007); Angela Weyer, Picazo Pilar Roig, Daniel Pop, Cassar JoAnn, Aysun Özköse, Jean-Marc Vallet, Ivan Srša (eds.), *EwaGlos – European Illustrated Glossary of Conservation Terms for Wall Paintings and Architectural Surfaces – English definitions with translations into Bulgarian, Croatian, French, German, Hungarian, Italian, Polish, Romanian, Spanish and Turkish*, Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2015; https://data.bnf.fr/ 12003160/institut_international_des_chateaux_historiques/; https://dexonline.ro/surse; https://www.facebook.com/ Medievistica; https://institutarheologie-istoriaarteicj.academia.edu/ AdrianAndrei Rusu; http://medievistica.ro/index.html; Notă: toate site-urile web au fost consultate în perioada septembrie – octombrie 2023.

mai puțin subliniate până acum de istoriografie, între care modul amplasării localităților în funcție de elementele naturale de apărare, ori modul în care diferitele populații au interacționat.

Debutând cu descrierea atât a spațiului geografic cât și a contextului migrațiilor care au marcat începutul perioadei analizate, autorul ilustrează integrarea spațiului ardelean în contextul general prin localizarea acestuia în mijlocul unui triunghi trasat imaginar între Viena, Istanbul și Kiev. Aceste enunțuri lămuritoare sunt urmate de descrierea spațiilor din jurul Ardealului – alte componente ale spațiului românesc precum Maramureșul, Moldova (împreună cu Basarabia), Țara Românească, Banatul cu Crișana, în toate aceste descrieri fiind urmărite caracteristicile spațiului natural, evoluția habitatului, a etniilor care au coexistat ori au migrat prin aceste spații, precum și a evenimentelor politice importante, precum întemeierea voievodatului Moldovei prin descălecatul lui Dragoș și făcându-se corelarea dintre spațiul de locuire și evoluțiile economice, sociale și politice din regiune.

Descrierea propriu-zisă a Ardealului, care constituie miezul acestei lucrări, urmărește și dezvoltă în continuare liniile cu care ne-am obișnuit din prima parte a cărții. Bogăția spațiului natural – din punct de vedere geografic, dar și al vegetației sunt prezentate și cu ajutorul mai multor hărți și imagini fotografice, autorul trecând la ilustrarea epocii migrației slavilor și maghiarilor. Comunitățile culturale care au coexistat aici în perioada analizată – românii descriși pe baza multitudinii de ocupații și regiuni în care trăiau, slavii, maghiarii și secuii, dar și alte populații precum khazarii, cumanii ori pecenegii, își găsesc locul cuvenit în cadrul acestui capitol. Sosirea „oaspeților" din vestul Europei, primele colonizări ale acestora anunță schimbări importante în istoria locurilor abordate; o atenție deosebită este acordată prisăcilor și delimitărilor, a căror evoluție, marcând dezvoltarea așezărilor și a structurilor sociale dar și înmulțirea populației, este urmărită în teren, dar și pe baza mărturiilor izvoarelor, care au jucat un rol important în apărare, în descrierea acestora și explicarea rolului lor fiind folosite hărți, imagini și reprezentări grafice, acestea evidențiind cunoștințele complexe și înțelegerea profundă a acestor realități de către autor. O grijă deosebită este acordată îndeletnicirii diferitelor populații sau diferențierilor regionale ale acestora în funcție de condiționările geografice ori politice. Un capitol separat este dedicat unităților teritoriale, care s-au dezvoltat în funcție de contextul politico-istoric dar și în cel general al evoluției societății, un element important fiind extinderea tot mai mult a sistemului comitatelor regatului ungar către est. Cele mai timpurii dovezi sunt cele arheologice care permit o serie de concluzii pe baza cărora este urmărită evoluția diviziunilor teritoriale de la începuturile lor și până la cristalizarea comitatelor în jurul unor cetăți de apărare, în acest proces exploatarea și transportul sării jucând de asemenea un rol important. Structura ecleziastică, evoluția bisericilor tradiționale ale locului și timpului – cea catolică și cea răsăriteană, ortodoxă – este urmărită în funcție de condiționalitățile politice și ilustrată cu hărți ale episcopiilor corelate cu cele ale comitatelor și subdiviziunilor acestora, descrierea complexă și captivantă a cărții fiind rotunjită cu un capitol privind imaginea generală a Ardealului, care ne oferă o descriere geografică completă. Lista bibliografică, cuprinzând lucrări mai vechi și mai noi, alături de legenda numeroaselor ilustrații, majoritatea color, ale lucrării, oferă informații în plus pentru continuarea sau aprofundarea temelor abordate.

Cartea de față, tipărită în condiții grafice deosebite, este atât un instrument de lucru, cât și o operă introductivă excelentă pentru toți cei care doresc să se apropie de Ardeal, de istoria, geografia, demografia acestui spațiu atât de complex. Ea pune în context istoric-tempora și geografic această parte a României de astăzi privind-o în ansamblu prin corelarea elementelor ei constitutive și evolutive.

Loránd Mádly

Ovidiu Cristea and Liviu Pilat (eds.), *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th-16th Centuries)*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 58 (Leiden and Boston, Brill, 2020), 321 p.

Apărută recent într-una din prestigioasele edituri europene ale momentului, cartea coordonată de istoricii români Ovidiu Cristea și Liviu Pilat propune o incursiune într-un domeniu de cercetare subsumat ariei geografice a Mării Negre și unei perioade lungi de analiză întinsă pe aproape trei secole. De la bun început trebuie remarcat faptul că editorii au o vastă experiență în tematicile abordate în cadrul volumului, Ovidiu Cristea fiind cercetător recunoscut al problematicilor privitoare la zona Mării Negre, iar Liviu Pilat un bun investigator al istoriei Moldovei medievale și al Europei Central-Răsăritene, ambii intersectându-se adesea în analizele dedicate secolului al XV-lea. De altfel, cei doi istorici nu se află la prima colaborare, un aspect ce nu poate fi decât un atu în cazul de față.

Volumul reunește contribuțiile a 12 istorici, cei mai mulți români, dar și ruși/finlandezi ori polonezi. Este o perspectivă integratoare, un efort pentru a oferi o viziune la nivel global pentru o perioadă, precum cea medievală, în care abordările sunt cel mai adesea regionale. Contextul acesta larg are avantajul de a da măsura înțelegerii unor aspecte care altfel s-ar pierde într-o istorie dedicată strict unei structuri politice, religioase etc. În cadrul studiilor de față, Marea Neagră e doar acel laitmotiv, acea realitate geografică și culturală care reunește diverse culturi politice aflate în contact sau conflict, mai ales că regiunea a fost oarecum neglijată de istoriografia vestică. De aceea, cercetările cuprinse aici oferă o bună motivație pentru a face cunoscută diversitatea politică, culturală, economică și religioasă a unui spațiu est european din epoca medievală și începuturile perioadei moderne timpurii. Cartea este dedicată profesorului Șerban Papacostea, trecut în neființă la apariția volumului, dar care, prin investigațiile sale, a deschis nenumărate rute de cercetare în privința spațiului pontic.

Încă din „Introducere" cei doi editori oferă definiția ariei de civilizație reprezentată de Marea Neagră: „Din Antichitate până la prezent, acest «intrând avansat» a Mediteranei în Europa continentală a fost o răscruce de rute comerciale importante. A fost, de asemenea, o scenă pentru luptele pentru putere între imperii, civilizații și religii, ceea ce înseamnă că o strânsă legătură între război, religie și comerț". Ce motivație mai bună pentru a încerca o abordare totală asupra istoriei unui spațiu atât de divers! În acest sens, autorii au abordat atât aspecte economice și de istorie urbană, cât și cele privind strategiile politice, militare ori religioase pe parcursul Evului Mediu și al Epocii Moderne timpurii.

Din punct de vedere cronologic, ca incipit al cercetărilor, a fost luat în calcul secolul al XIII-lea, după cruciada a IV-a, eveniment ce a marcat profund evoluția zonei pontice prin implicațiile sale politice și religioase. Este indubitabil că un aspect deosebit asupra situației economice, politice și religioase din regiunea Mării Negre a fost dat de implicarea genovezilor. Este ceea ce profesorul Șerban Papacostea a subliniat în studiul său intitulat *Genovezii în Marea Neagră (1261–1453). Metamorfozele unei hegemonii*, unde rolul republicii italiene este analizat cu minuțiozitate. Cu toate că economicul (rutele comerciale) a predominat în calculele genoveze, nu poate fi tăgăduit factorul politic reprezentat de comercianții italieni, inclusiv rolul jucat în emergența statelor românești în secolul al XIV-lea. Tot asupra genovezilor și aspectelor economice se apleacă și Laurențiu Rădvan, de data aceasta cu privire specială la Moldova, într-o cercetare cu titlul: *Între Bizanț, Imperiul Mongol, Genova și Moldova: Centre comerciale în zona de nord-vest a Mării Negre*. Autorul, specialist în istoria urbană a spațiului românesc, se focusează asupra dezvoltării comerciale a unor centre din actualul spațiu al Moldovei. Modificarea traseului comercial dinspre tătari spre provincia de la est de Carpați a contribuit substanțial la dezvoltarea urbană a unor centre urbane din Moldova, dar, în egală măsură, pe vreme ce statul se consolida, a însemnat eliminarea treptată a privilegiilor deținute de genovezi în noua structură politică românească. O investigație interesantă a fost realizată de istoricul ruso-finlandez Roman Hautala asupra *Misiunilor catolice în teritoriile Hoardei de Aur*, care descrie eforturile Sf. Scaun de a câștiga teren în zonele dominate politic de mongoli, inclusiv prin convertirea la creștinism a unor membri ai elitei tătare. Relația dintre misionarii catolici și hanii tătari a fost una alternantă, uneori beneficiind de bunăvoință și protecție, alteori fiind tratați destul de dur. Impactul tătar asupra vest-europenilor aflați în teritoriile pontice este foarte bine surprins de Șerban Marin în *La rotta della Tana (1343). Punctul de vedere al cronicilor venețiene*. Având la dispoziție o cantitate impresionantă de izvoare, Șerban Marin se concentrează asupra episodului din anul 1343 și a modului în care acest eveniment a fost perpetuat și interpretat în cronicile venețiene. Aproape în același palier se încadrează studiul lui Nagy Pienaru despre *Timurizi și Marea Neagră*, care discută consecințele apariției unui nou factor dinamic de putere în zonă, după ce armatele lui Timur Lenk au ajuns la țărmurile Mării Negre, după ce au învins atât Hoarda de Aur, cât și pe otomani. Exista un orizont de așteptare creștin în privința unei alianțe anti-otomane cu călărețiii stepelor, fapt care a rămas o utopie, fără consecințe asupra avansului turcesc în regiune. Prin contribuția lui Ștefan S. Gorovei, despre *Principatul lui Teodor (Mangup) și Moldova lui Ștefan cel Mare. Observații și ipoteze*, ne întoarcem în spațiul românesc în epoca de glorie a lui Ștefan cel Mare, fiind urmărită importanța Mării Negre în politica Moldovei în timpul domniei acestui voievod (1457–1504). Alianța dinastică dintre familia domnitoare a Moldovei și prințesa Maria Asanina Paleologina de Mangup a întărit poziția domnitorului și, în același timp, i-a oferit o nouă perspectivă asupra controlului țărmurilor de nord-vest ale Mării Negre, de la gurile Dunării până în Crimeea. În studiul *Încercări de a forma o coaliție genovezo-polonezo-tătară împotriva Imperiului Otoman în 1480–1484*, Danuta Quirini-Poplawska urmărește eforturile Republicii Genova de a recupera coloniile din Crimeea. Evident, planurile

acestea nu au ajuns niciodată la vreun rezultat palpabil, dar surprind foarte bine efervescența politică și diplomatică a statelor din arealul pontic în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În același cadru temporal și geografic se încadrează analiza lui Liviu Pilat despre *Conflicte dinastice, alianțe și politica imperială otomană în nordul Mării Negre (1489–1499)*. După ce în anul 1484 otomanii au ocupat Chilia și Cetatea Albă, echilibrul de putere din zona Mării Negre a fost bulversat, Moldova fiind nevoită să oscileze politic și diplomatic între Semilună, Habsburgi regatul polonez și cnezatul rusesc al Moscovei.

Cu studiul lui Michal Wasiucionek *Istorii încâlcite, cancelarii încâlcite? Moldova și Hanatul Crimeii între Pax Mongolica și Pax Ottomanica* este depășit cadrul temporal al lumii medievale, cercetarea acestuia fiind concentrată asupra unor problematici specifice epocii moderne timpurii (sec. XVI–XVII). Autorul consideră că documentele emise de cancelariile statelor vasale Imperiului Otoman au trecut la rândul lor printr-un proces de osmanizare, vizibil în special în cazul Hanatului Hoardei de Aur. Nu știu dacă situația Moldovei, invocată în acest studiu, ar putea fi pusă pe același plan cu aceea din Hanatul Crimeii. Cred că sunt necesare noi cercetări, care să confirme dacă cancelaria Moldovei a trecut cu adevărat printr-un asemenea proces, ori a fost vorba doar de situații excepționale. Ultimele două contribuții sunt subsumate istoriei militare, un subiect la modă printre istoricii de azi. Analiza lui Dariusz Milewski, *De la Świerczowski la expediția din Țara Românească a lui Jan Zamoyski: Ascensiunea factorului cazac în relațiile polono-otomane (1574–1600)* urmărește ridicarea cazacilor ca factor politic și militar, și implicarea acestora în conflictele cu Poarta Otomană ori Țările Române. Ultimul studiu din volum, intitulat *Război și diplomație în regiunea Mării Negre în timpul „Războiului cel lung”* îi are ca autori pe Ovidiu Cristea și Ovidiu Olar, fiind o încercare de a surprinde politica otomană legată de spațiul Mării Negre în timpul lungului conflict avut de Poartă cu Habsburgii (1593–1606). Bineînțeles, în prim planul analizei se află Țara Românească și Moldova, aflate în acel moment sub impactul acțiunilor lui Mihai Viteazul. Cu toată implicarea românească în conflict, Poarta nu a pierdut controlul asupra gurilor Dunării și spațiului pontic, situație ce se va întâmpla doar după ridicarea Rusiei în secolul al XVIII-lea.

Volumul de față poate părea divers prin tematicile abordate, dar care, în totalitatea lor, alcătuiesc o construcție unitară ce prezintă contactul dintre lumea europeană și cea asiatică în arealul pontic. Consider că această carte aduce un plus în cunoașterea istorică și, mai mult, face vizibile problematicile istorice specifice spațiului românesc, conectându-le la istoria universală.

Adrian Magina

José Remesal Rodríguez, Heinrich Dressel y el Testaccio, *Nuevos datos sobre los materiales y la formacíon del Corpus Inscriptionum Latinarum*, XV, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2022, 826 p.

Sub auspiciile Academiei Regale de Istorie din Spania a apărut impresionantul volum al profesorului Universității din Barcelona, José Remesal Rodríguez. Este fascicolul 30 din proiectul *Corpus International des Timbres Amphoriques*, condus chiar de autorul cărții. Proiectul asamblării tuturor ștampilelor de producător și al altor texte de pe amforele antice se dezvoltă în cadrul UAI (Union Académique Internationale).

„Monte Testaccio” din Roma, „muntele de cioburi”, s-a format treptat, vreme de 300 de ani, începând din timpul lui Augustus. Amforele sosite în portul de pe Tibru, golite de conținut, erau sparte, căci majoritatea aduseseră untdelemn, prin urmare nu puteau fi curățate pentru reutilizare. Cioburile au fost clădite cu grijă pentru a nu fi aruncate la întâmplare și pentru a nu ocupa o suprafață greu de controlat. Oricum, a apărut cu timpul o colină înaltă de vreo 50 m, cu un perimetru de cca 1000 m, un „munte” de cioburi provenite – după aprecieri – de la peste 50 de milioane de amfore. Este un sit arheologic unic în lume în felul său. Rostul cercetărilor de la Monte Testaccio este de multă vreme recunoscut pentru producția din Antichitate (de amfore și untdelemn), pentru consumul de untdelemn și pentru comerțul cu alimente din Imperiul roman. Ceea ce era „groapă de gunoi” pentru romani a devenit o excelentă arhivă economică pentru cercetare. Amforele sparte și abandonate la Testaccio provin, în proporție de 80 % din Baetica (Andaluzia actuală).

Cioburile de la Testaccio sunt abia acoperite de humusul actual, iar pe alocuri se văd la suprafață: arheologul nu sapă în pământ, cât extrage fragmentele ceramice. Profesorul Remesal conduce cercetările arheologice de acolo din 1989. L-am vizitat în câteva rânduri. Se „sapă" în chesoane rectangulare de lemn care întăresc perimetral suprafața cercetată. Prelucrarea fragmentelor ceramice de interes (cu ștampilă, *tituli picti* sau *graffiti*) începe pe șantier. Depozitarea se face în spații puse la dispoziție în învecinatul „mattatoio", un fost abator cu destinații culturale în prezent.

Prima parte a cărții profesorului Remesal este un studiu topografic și istoriografic al „muntelui" Testaccio, înainte și după Dressel, cu importante relatări asupra secolului al XIX-lea. Descoperim aici numeroase surse arhivistice inedite ori puțin cunoscute, importante pentru istoria arheologiei și a epigrafiei, în special pentru *instrumentum scriptum*, ca și pentru relațiile științifice și umane din cercul savanților de la Roma: scrisori ale lui Mommsen, Dressel, Hülsen și alții, manuscrise și desene ale ștampilelor executate de Luigi Bruzza, contractul dintre Dressel și Academia din Berlin, reprezentată de Mommsen, valabil pentru anii 1877–1879, prin care Dressel se obliga să studieze și să editeze *instrumentum domesticum* pentru volumul VI (Roma) din *Corpus Inscriptionum Latinarum* etc. Nu mai puțin interesante sunt datele despre promovarea arheologiei romane, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, de Istituto Germanico, École Française de Rome și Commissione Archeologica Comunale din Roma.

Într-un capitol consacrat celebrei coline „înainte de Dressel" aflăm despre prima informație asupra sitului, la Sf. Ieronim, despre serbările populare din Roma medievală și modernă care se desfășurau pe Testaccio (a se vedea și ilustrația copertei), pivnițele săpate perimetral începând cu secolul al XVII-lea, numai bune de păstrat vinul (unele există și azi), distrugerile provocate de luptele cu trupele franceze în 1849, felul în care intră, treptat, în atenția cercetătorilor (începând cu Winkelmann, apoi Gomonde, Reifferscheid, Bruzza și Descemet – ultimii doi atenți la ștampilele de producător pe amfore).

Primul care a întreprins cercetări arheologice la Monte Testaccio a fost Heinrich Dressel (Roma, 1845 – Teisendorf – Germania, 1920). De săpături acolo fuseseră deja interesați De Rossi, Henzen și Mommsen. Dressel, care a pus bazele amforologiei moderne, nu putea fi decât un istoric care era și epigrafist și un epigrafist care era și arheolog, după cum bine observa Dragendorff. Dressel este cel care așează studiile de economie romană pe temeiuri arheologice.

Din 1872 Dressel se dedică studiului amforelor de la Testaccio și de la Castro Pretorio din Roma. Dressel își expune metoda de lucru, de o modernitate surprinzătoare, în 1878 (în „Annali dell'instituto di Corrispondenza Archeologica"). Pornea de la constatarea că simpla culegere a cioburilor nu este suficientă pentru a înțelege originea și progresul acumulărilor. De aceea, el împarte fiecare din cele patru laturi ale colinei în trei sectoare, pentru a se stabili locul fiecărui fragment ceramic cu inscripție; notează înălțimea locului unde se descoperise și observația dacă era *in situ* ori fusese mișcat ulterior. Rezultatele sale au determinat decizia Comisiei arheologice a Romei de începere a săpăturilor la Testaccio, încredințate lui Bruzza și Dressel. Deja în 1887 lui Dressel îi era clar că descoperirile de la Testaccio nu puteau fi așezate ca parte finală în *CIL*, VI (Roma), ci trebuie să constituie un volum separat, ceea ce s-a și realizat în *CIL*, XV/II (1899). Grație inscripțiilor pictate pe amfore (tituli picti) Dressel a stabilit că majoritatea proveneau din Baetica (amfore sferice cunoscute de atunci drept tipul Dressel 20, care cântăreau, pline, cam 100 kg, din care vreo 30 kg amfora) și că transportaseră untdelemn. Tot el a observat procesul de creare a „muntelui", ordinea în care s-au făcut depunerile.

Cercetările de la sfârșitul secolului XX și următoarele configurează mai clar apariția și dezvoltarea „muntelui de cioburi". Conform unei teorii, au existat două platforme. Cea mai mare are la bază amforele din vremea lui Augustus și urmașii din sec. I, peste care s-au depus cele din epoca antonină, până la Antoninus Pius. O platformă mai mică, spre vest, începe cu depuneri din vremea lui Marcus Aurelius – Commodus, continuă apoi sub Severi și până pe la mijlocul secolului al III-lea. În perioada Valerian – Gallienus se revine la platforma mare, deșeurile fiind „proptite" la exteriorul depunerilor din secolul I. Mai recent se consideră că sunt patru platforme, descoperindu-se și „ziduri" de susținere formate din resturile de amfore. Cercetările actuale dispun de o bază de date constituită la Centro para el Estudio de la Interdependencia Provincial en la Antigüedad Clásica (1988). Proiectul condus de José Remesal Rodríguez – „Producția și comerțul cu untdelemn din Baetica în Antichitate" se dezvoltă pe două paliere. Primul privește producția, având în vedere cercetări arheologice într-un centru de producere al untdelemnului și într-un centru de producere al amforelor. Al doilea palier – comerțul – reunește „programul Testaccio" și un corpus al ștampilelor de pe amforele Dressel 20 descoperite în Europa.

În partea a doua a volumului sunt revizuite toate materialele publicate de Dressel, prezentându-se în premieră decalcurile efectuate de acesta după ștampilele publicate în *CIL*, XV, unde acestea erau reproduse doar tipografic. Avem astfel la dispoziție imaginea reală a unei cantități mari de exemplare cu dimensiunile lor, ceea ce permite analiza mai detaliată a diferitelor matrițe și variante ale fiecărei ștampile, cu diferențele grafice și epigrafice. Totodată sunt prezentate manuscrsele colecțiilor Descemet și Bruzza.

Așteptăm și o biografie a lui Dressel, la care José Remesal Rodríguez lucrează și o anunță deja în acest volum. Sunt demersuri firești despre părintele amforologiei, venite din partea celui mai de seamă urmaș actual.

Mihai Bărbulescu

Gheorghe Postică, *Aşezarea medievală timpurie de la Păhărniceni-„Petruca" din codrii Orheiului*, Chișinău, Ed. Pontos, 2021, 104 p. text + 72 figuri + Indice

La etapa actuală în spațiul pruto-nistrean sunt cunoscute peste 1000 de situri arheologice datate în perioada Evului Mediu timpuriu, majoritatea absolută a cărora (circa 70%) cuprind vestigii cu un diapazon cronologic consecutiv de circa 3–4 secole. În rând cu acestea, în regiunea centrală și de nord a spațiului sunt documentate peste 40 de așezări medievale timpurii care cuprind vestigii arheologice cu un diapazon consecutiv de 7–11 secole. Dintre acestea din urmă cea mai cunoscută este celebra așezare de la Hansca din codrii Lăpușnei, situată în regiunea centrală a spațiului pruto-nistrean, care dispune de un strat cultural consistent datat în perioada secolelor V–XV. O așezare similară celei din urmă este cunoscută în punctul „Petruca" din preajma satului Păhărniceni în codrii Orheiului, la circa 80 de km spre nord-est de la Hansca.

Primele investigații arheologice sistematice în așezarea de la Păhărniceni au fost realizate de către reputatul arheolog Ion Hîncu în anii 1961–1963, aceste lucrări fiind continuate pe suprafețe extinse de către discipolii săi Gheorghe Postică și Valerii Kavruk, în anul 1988. Vestigiile arheologice descoperite de Ion Hîncu și-au găsit reflectarea în publicația autorului *Поселения XI–XIV веков в Оргеевских кодрах Молдавии (Așezările din secolele XI–XIV din codrii Orheiului ai Moldovei)*, Chișinău, Ed. Știința, 1969, p. 32–51, 89–110.

Așezarea de la Păhărniceni, în rând cu orizontul medieval, cuprinde, de asemenea, secvențe culturale preistorice și antice târzii, întrunind în total 12 etape cronologice, inclusiv, cultura Cucuteni-Tripolie – mileniile V–IV î. Hr.; cultura ceramicii cu brâie în relief (=Mnogovalikovaya) – secolele XXII–XVIII î. Hr.; cultura Noua – secolele XV–XIII î. Hr.; cultura Chișinău-Corlăteni – secolele XII–X î. Hr.; cultura Poienești-Lucașeuca – sfârșitul secolului III – secolul I î. Hr.; cultura Sântana de Mureș-Cerneahov – secolele III–IV; cultura de tip Costișa-Botoșana-Hansca (secolele V–VII); cultura de tip Lozna-Dodești (secolele VIII–IX); cultura de tip Dridu (secolele X–XI); cultura de tip Brănești (secolele XII–XIII); cultura de tip Lozova-Vorniceni (prima jumătate a secolului XIV) și cultura medievală moldovenească (secolele XV–XVI).

În așezarea de la Păhărniceni-„Petruca" cel mai reprezentativ este orizontul cultural medieval timpuriu care ocupă o pondere de 78% din cantitatea totală a vestigiilor arheologice de masă descoperite, altor perioade istorice revenindu-le o pondere de 22%. Vestigiile arheologice preistorice și antice târzii descoperite în așezarea de la Păhărniceni au constituit obiectul publicației: *Aşezarea Păhărniceni-„Petruca" în lumina cercetărilor arheologice din anul 1988*, realizată de Gheorghe Postică, Valerii Kavruk (în „Angustia", 24, 2020, p. 23–90).

Studiul monografic *Aşezarea medievală timpurie de la Păhărniceni-„Petruca" din codrii Orheiului*, Chișinău, 2021, dedicat regretatului profesor și cercetător Ion Hîncu, reprezentă o valorificare sistemică a vestigiilor arheologice medievale descoperite în așezarea nominalizată în anii 1961–1963 și 1988.

Lucrarea este structurată în trei capitole precedate de introducere și urmate de concluzii pertinente la final, la care sunt atașate 27 de tabele statistice, 72 de figuri și un indice de termeni.

În primul capitol, *Cadrul geografic și istoricul cercetărilor*, alcătuit din două compartimente, sunt trasate particularitățile mediului geografic din zona sitului arheologic și examinate etapele cercetării așezării medievale de la Păhărniceni. Al doilea capitol, intitulat *Cercetarea arheologică*,

cuprinde 6 compartimente, în care sunt prezentate rezultatele cercetărilor arheologice în așezarea medievală de la Păhărniceni, inclusiv, caracteristica secțiunilor arheologice și a stratului cultural, descrierea detaliată a complexelor arheologice și a materialelor descoperite. Al treilea capitol al lucrării, intitulat *Așezarea medievală de la Păhărniceni-„Petruca": reconstituiri*, cuprinde 12 compartimente, în care, pe baza analizei vestigiilor arheologice, este argumentată cronologia și periodizarea așezării medievale, cu reconstituirea aspectelor culturii materiale și a ocupațiilor de bază.

Discursul lucrării începe cu o descriere detaliată a celor 10 secțiuni arheologice și a particularităților stratului cultural. În acest context se constată că stratul cultural al așezării medievale de la Păhărniceni se remarcă prin densitate și bogăție substanțială a materialului arheologic. Astfel, de pe o suprafață de 1 236 m^2 provin 28 de construcții medievale timpurii, inclusiv, 18 locuințe și diverse anexe auxiliare (dependințe, instalații de foc autonome, instalații metalurgice, șanțuri de la îngrădiri, gropi gospodărești), 27 351 de fragmente de ceramică medievală, 242 de piese de inventar, 636 de bucăți de minereu de fier (= 51,1 kg), 1 331 de bucăți de zgură de fier (= 149,2 kg), 1 427 de bucăți de lut ars, 359 de fragmente de tăvi din lut ars, 92 de fragmente tuburi de foale din lut ars și 5 506 de oase de animale.

Materialele descoperite în așezarea de la Păhărniceni reflectă toate etapele Evului Mediu timpuriu, inclusiv, etapa culturii de tip Costișa-Botoșana-Hansca (secolele V–VII) – 5 construcții (o locuință de suprafață, două locuințe adâncite, 2 șanțuri, 4 piese de inventor și 130 de fragmente de ceramică descoperite în complexe închise); etapa culturii de tip Lozna-Dodești (secolele VIII–IX) – 8 complexe (5 locuințe, o construcție auxiliară, 2 gropi menajere, 15 piese de inventar și 437 de fragmente de ceramică); etapele culturii de tip Dridu (secolele X–XI), culturii de tip Brănești (secolele XII–XIII) și culturii de tip Lozova-Vorniceni (secolul XIV) – 14 construcții (5 locuințe adâncite, 4 instalații autonome de foc, 3 cuptoare metalurgice, două gropi menajere, 223 de piese de inventar, 21 939 de fragmente de ceramică, 636 de bucăți de minereu de fier (= 51,1 kg), 1 331 de bucăți de zgură de fier (= 149,2 kg), 1 427 de bucăți de lut ars, 359 de fragmente de tăvi din lut ars, 92 de fragmente tuburi de foale din lut ars și 5 506 de oase de animale.

Un loc aparte în lucrare îl ocupă fundamentarea cronologiei și periodizării etapizate a așezării medievale de la Păhărniceni. Pe baza corelării materialului ceramic și a pieselor de inventar cu diapazon cronologic restrâns, autorul a argumentat șase etape de locuire, care corespund faciesurilor culturale din zonă: Costișa-Botoșana-Hansca (secolele V–VII), Lozna-Dodești (secolele VIII–IX), Dridu (secolele X–XI), Brănești (secolele XII–XIII), Lozova-Vorniceni (secolul XIV) și moldovenesc (secolele XV–XVI).

O atenție specială merită compartimentele privind analiza locuințelor și instalațiilor de foc, a ocupațiilor de bază a populației și a meșteșugurilor, în particular a metalurgiei fierului, reprezentată de 4 complexe de redus minereu de fier.

Un mare interes prezintă și colecția de piese de inventar descoperită în așezarea de la Păhărncieni, printre care se deosebesc: unelte de uz casnic, unelte de lucrat textile, unelte pentru pielărie, unelte pentru lucrări agricole, unelte pentru metalurgie și fierărie, unelte pentru lucrări de construcție, piese de legate de port, bijuterii, cult religios etc. Printre aceste piese se disting obiecte lucrate din *piatră* (fusaiole din șist, o piatră de probat metale prețioase), *os* (amulete din colți de animale, tuburi de urzeală pentru războiul de țesut orizontal, cataramă așa-zisă „piedica lui Odin"), *lut ars* (fusaiole, duze sau sufleuri de la foalele de fierar, lingură de turnat metal, creuzete, oală-creuzet pentru redus minereul de fier), *sticlă* (mărgele de culoare albastră, violetă, roșie, brună-roșiatică, dar și una din sticlă cafenie deschisă de formă cilindrică cu ornament în relief incrustat din pasta albă în formă de „ochiuri"), *plumb* (un frumos pond/greutate de la balanțele pentru cântare mici), *aramă* (cercei, pandantiv din cinci tuburi din foiță și o placă trapezoidală), *bronz* (un clopoțel, două brățări și un pandantiv reprezentând un călăreț), *argint* (o aplică realizată prin ștanțare de formă circulară cu partea centrală umboidală, un inel un bronz argintat) și *fier* (amnar, o colecție de 49 de cuțite, inclusiv unul cu mânerul torsionat, chei pentru lacătele incastrate, torți și urechiușe pentru gălețile din lemn, cosor, coasă, dinte de rajilă, dorn, daltă, scoabe, vârfuri de săgeți în formă de lanțetă sau romboidale) etc. Toate acestea sunt vestigii ce reprezintă cultura materială tradițională a populației locale românești, ce include elemente ale contactelor cu civilizația romană târzie și bizantină (amfore, piese de podoabă etc.), cu grupurile de nomazi (alani) pătrunși dinspre est sau migratori aflați în tranzit dinspre nord (scandinavi) pe rutele comerciale fluviale din lungul Nistrului, înaintând spre Constantinopol. Aceștia au fost asimilați în mediul romanic local mult mai evoluat din punct de vedere al civilizației, dar și mult mai numeros.

În alt context, menționăm că lucrarea de față reprezintă un exemplu de prezentare detaliată a statisticii ceramicii și a altor materiale de masă descoperite în timpul investigațiilor arheologice.

În încheierea lucrării, autorul a realizat o frumoasă analiză cartografică cu privire la locul așezării de la Păhărniceni-„Petruca" în contextul zonei Codrilor Orheiului. Prezintă interes faptul că majoritatea absolută a așezărilor medievale timpurii din cele 41 cunoscute în zonă au o durată cronologică impresionată: 10 așezări cuprinzând câte 5 orizonturi culturale succesive (secolele V–XIV), 27 de așezări câte 2–4 orizonturi culturale succesive (secolele V–XI/XIII, VIII–XIII, X–XIV) și doar 4 așezări cuprind câte un singur orizont cronologic (secolele V–VII).

Remarcăm, de asemenea, că așezările medievale timpurii din Codrii Orheiului, de regulă, sunt amplasate în cuiburi și relativ rar în locații singulare. Astfel, autorul a delimitat în zonă 13 cuiburi care întrunesc 35 așezări, organizate după principiul de vale, câte 2–4 vetre, fiind întinse pe suprafețe de 2,0–3,5 km în lungime și de 1,5–2,0 km în lățime.

În final constatăm că monografia profesorului Gheorghe Postică, în forma elaborată, reprezintă un studiu-document, o valorificare exemplară a vestigiilor obținute prin intermediului cercetărilor arheologice, un etalon de sorginte didactică recomandat pentru tinerii cercetători, și nu doar pentru ei, o contribuție esențială la reconstituirea istoriei românilor din perioada medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean, la cunoașterea civilizației autohtone din perioada de derulare și finalizare a procesului complex al etnogenezei românești, în care autorul constată prin vestigiile descoperite, o continuitate perfectă de locuire a comunităților locale românești, situl de la Păhărniceni-„Petruca" reprezentând un model de locuire cu semnificație istorico-culturală pentru întregul spațiu românesc.

Ion Tentiuc

Ion Ursu, *Populațiile turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV*, Chișinău, Editura Pontos, 2022, 257 p. + 54 p. tabele + 5 p. diagrame + 69 p. figuri + 4 p. indice

Monografia domnului Ion Ursu consacrată populațiilor turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV se înscrie organic în șirul cercetărilor din ultimii 30 de ani cu privire la istoria nomazilor târzii pătrunși în regiunile carpato-dunărene, relațiile acestora cu populația locală și contribuția lor la vehicularea în zonă a unor elemente culturale de tip oriental, care au influențat într-un anumit fel civilizația populațiilor sedentare, inclusiv a românilor.

În fapt, monografia reprezintă o încercare de generalizare a materialului arheologic din spațiul carpato-nistrean, care ilustrează perioada pătrunderii în regiune a triburilor turanice ale pecenegilor, uzilor, cumanilor și mongolilor. Lucrarea a fost posibilă datorită numeroaselor acumulări de materiale arheologice, în special vestigiilor legate de cultul funerar, publicării acestora timp de câteva decenii, precum și a elaborării mai multor studii de specialitate referitoare la istoria migrațiilor turanice în spațiul carpato-dunărean, printre care se evidențiază în mod detașat mai multe lucrări monografice ale academicianului Victor Spinei, precum și studiile de certă valoare ale regretaților arheologi ruși S. A. Pletneva și G. A. Fiodorov-Davîdov.

Lucrarea domnului Ion Ursu se înscrie drept una de o mare actualitate, dat fiind că ține de perioada definitivării în spațiul carpato-danubiano-nistrean a civilizației vechi românești, de preluare de către aceasta a unor coloraturi orientale, ca rezultat al interferențelor etnoculturale dintre români și turanici. Spațiul est-carpatic în perioada secolelor X–XIV reprezenta o regiune de referință, dat fiind că se afla la capătul de Vest al imensei stepe euroasiatice, în zona unde se termina Orientul și începea Occidentul, în zona unde cele două lumi se intersectau și se interpătrundeau. În acest context, Ion Ursu, având la îndemână un arsenal arheologic impunător și bine ancorat, vine să anihileze mai multe goluri din tabloul istoric reconstituit în ultimii 30 de ani de către cercetători și să ofere noi oportunități pentru aprofundarea cercetării procesului cultural-istoric și politic al regiunii est-carpatice.

Originalitatea lucrării constă în abordarea sistemică a surselor arheologice și analiza detaliată a complexului funerar al nomazilor turanici. Totodată, studiul de față se remarcă prin utilizarea adecvată în procesul de analiză a materialului arheologic și de obținere a rezultatelor noi, folosirea unor metode consacrate pentru știința arheologică, inclusiv metoda tipologică, cartografică și statistică.

Lucrarea reprezintă o abordare exhaustivă a complexelor funerare nomade din secolele X–XIV identificate pe cale arheologică; dispune de un parcurs istoriografic modest, dar bine axat; o analiză

consecventă a elementelor funerare; o analiză potrivită a culturii materiale, având drept repere vestigiile provenite din mormintele turanice; o sistematizare cultural-cronologică a complexelor funerare nomade în corelare cu documentele scrise și, la final, un buchet de concluzii, care concretizează diverse aspecte ce țin de cercetarea arheologică și istoria nomazilor turanici din spațiul est-carpatic.

Lucrarea este canalizată pe o analiză minuțioasă, chiar pedantă, a vestigiilor arheologice descoperite în ultimii 50 de ani în cadrul complexelor funerare tumulare nomade de către cercetători din fosta URSS și România, iar mai recent din Republica Moldova și Ucraina, în același timp urmărind calitatea publicării acestor surse, cât și diversitatea interpretării lor.

Din punct de vedere conceptual, lucrarea se înscrie în rigorile academice, dispune de o structură acceptabilă, corespunde în linii mari condițiilor metodice și metodologice înaintate față de astfel de gen de lucrări. Conform conceptului adoptat, lucrarea este construită din trei capitole relativ echilibrate, primul fiind axat pe analiza complexului funerar (Cap. I. *Prezența păstorilor nomazi între Carpați și Nistru. Complexul funerar*), următorul parcurge analiza elementelor culturii materiale a populației nomade (Cap. II. *Cultura materială*), iar cel de-al treilea, în virtutea logicii acceptate, cuprinde cronologia, interpretarea etnică și geografia complexelor funerare, utilizând în măsură egală și datele oferite de sursele scrise (Cap. III. *Cronologia, apartenența etnică și răspândirea geografică a unor grupe de complexe funerare*). Astfel, lucrarea se prefigurează a fi una interdisciplinară, care îmbină diverse metode și procedee de cercetare, fapt ce sporește credibilitatea rezultatelor obținute. În încheierea lucrării, Ion Ursu a făcut un șir de concluzii care țin de caracteristicile ritualului funerar și culturii materiale a triburilor nomade turanice din perioada secolelor X–XIV, cronologia și periodizarea complexelor funerare nomade, evoluția etnoculturală a lumii nomade din spațiul carpato-nistrean din perioada nominalizată.

Valoarea lucrării rezidă din noutatea și originalitatea acesteia, care vin să completeze tezaurul academic cu realizări principial noi (fond de izvoare inedite, analize specifice, sistematizări sau idei originale).

Compartimentul de bază al lucrării este Capitolul I, structurat în 13 subdiviziuni, în care este abordată problema răspândirii geografice a mormintelor nomade, particularităților tumulilor, o atenție specială fiind oferită ritului și ritualului funerar al nomazilor turanici.

Ținând cont de caracterul temei de cercetare, în lucrare era necesară prezența unui compartiment separat dedicat clasificării mormintelor nomazilor turanici și respectiv o corelare statistică a tipurilor de morminte nomade. În acest context, ca excepție, pe baza schemei tipologice a lui G.A. Fiodorov-Davâdov, Ion Ursu a încercat să elaboreze doar tipologia mormintelor umane însoțite de oseminte de cal. Tipologia propusă însă nu corespunde întrutotul principiilor de clasificare expuse de reputatul arheolog rus, care, de altfel, în formula primară a anului 1966, au fost întrunite peste 20 de ani de către A.O. Dobroliubskii într-un sistem original de sistematizare și analiză a mormintelor nomade din regiunea de sud a spațiului pruto-nistrean, la care, cu regret, autorul disertației nu face referire.

Foarte valoros se prefigurează Capitolul II al lucrării, care, fiind structurat în 30 de subdiviziuni, vine să reprezinte un pilon foarte puternic al construcției realizate, ce punctează consecvent și sistematic diverse elemente ale culturii materiale reflectate prin inventarul funerar.

Autorul analizează detaliat toate categoriile de obiecte descoperite în complexele funerare: arme, piese de harnașament, accesorii vestimentare și de podoabă, obiecte de uz casnic etc., fiind efectuată de fiecare dată tipologia pieselor și o analiză multilaterală a acestora.

În legătură cu acest capitol, credem că titlul lui este prea general, dat fiind că autorul a abordat doar probleme legate de inventarul funerar, în timp ce alte domenii ale culturii materiale cum ar fi: locuința, transportul, vestimentația etc. au rămas în afara studiului de față.

Un compartiment de căpătâi al prezentei lucrări este fără îndoială Capitolul III, în care autorul propune o nouă periodizare a complexelor funerare nomade și face în acest context un șir de concluzii de ordin etnocultural.

Periodizarea complexelor funerare nomade propusă în lucrarea domnului Ion Ursu diferă într-o anumită măsură de ce-a propusă de G.A. Fedorov-Davâdov și acceptată de către cercetătorii din domeniu. Modificările operate de autor se referă la stabilirea hotarului dintre primele două grupe de morminte la mijlocul secolului XI în loc de al treilea sfert al secolului XI și stabilirea hotarului dintre grupa a II-a și a III-a de morminte la mijlocul secolului XII în loc de sfârșitul secolului al XII-lea, cum este general acceptat în istoriografie. Cu toate că schimbările făcute sunt motivate prin „specificul local", autorul nu aduce argumente pentru susținerea acestei aserțiuni. În cazul schemei lui G.A. Fedorov-Davâdov reperele cronologice de bază erau stabilite în baza unor evenimente istorice

epocale: 1) al treilea sfert al secolului XI – este sfârșitul dominației pecenego-uze și începutul dominației cumane și 2) sfârșitul secolului XII – este considerat sfârșitul primei faze a dominației cumane în spațiul din nordul și nord-vestul pontic. În această lumină nu vedem sensul modificării periodizării consfințite de istoriografie, cu atât mai mult că în lucrare nu este realizată o argumentare cronologică strictă pentru mijlocul secolului XI și pentru mijlocul secolului XII, vestigiile arheologice prezentate în tabelul nr. 28 fiind datate în diapazoane care depășesc aceste limite, iar alte argumentări nu sunt aduse în lucrare.

Pe de altă parte, încadrarea complexelor funerare în grupele cronologice propuse nu poate fi acceptată în totalitate. Astfel, din 27 morminte încadrate de către Ion Ursu în perioada secolului X – prima jumătate a secolului XI, doar 17 complexe dispun de parametrii necesari de datare în perioada indicată, în timp ce 7 morminte, judecând după datele prezentate în tabelul nr. 28, se încadrează în diapazoane cronologice mai largi (secolele X–XIV – 2 morminte, X–XII – 3, X-XIII și XI–XII – câte un caz), iar pentru 3 morminte nu dispunem de repere de datare, în tabel acestea fiind lipsă. Ultimele 3 morminte, posibil, au fost încadrate cronologic în baza tipologiei complexelor funerare, dar acest lucru nu este relevat.

Situații similare se observă și în cazul mormintelor încadrate în alte diapazoane cronologice. Astfel, din 61 morminte încadrate în perioada celei de-a doua jumătăți a secolului XI – prima jumătate a secolului XII, doar 8 dispun de parametrii necesari de datare în perioada indicată, în timp ce 33 morminte, judecând după tabelul nr. 28, se încadrează în diapazoane cronologice mai largi (secolele X–XIV – 9 morminte, X–XII – 9, XI–XIII – 8, X–XIII – 2, XII–XIV și neprecizat (Pavlivka, 1/10) – câte un caz), iar pentru 19 morminte nu sunt prezentate repere de datare. Într-un caz (Corjeuți, m. 1/1), conform datelor tab. nr. 28, complexul se încadrează în secolul X și nu în secolele XI–XII.

Pe de altă parte, din 17 morminte încadrate de către Ion Ursu în perioada secolelor XII–XIII, doar 7 dispun de parametrii necesari de datare în perioada indicată, în timp ce 7 morminte se încadrează în diapazoane cronologice mai largi (secolele X–XIII – 1, XI–XIII – 4, XII–XIV – 1, XIII–XIV – 1), iar pentru 3 morminte lipsesc repere de date în tabelă.

Și, în final, din 105 morminte încadrate, în lucrare, în a doua jumătate a secolului XIII – secolul XIV, judecând după datele din tabela nr. 28, doar 14 dispun de parametrii necesari pentru datare, în timp ce 14 morminte datează conform datelor tabelei menționate în secolele: X-XII – 1, X–XIII – 1, XI–XIII – 2, XII–XIV – 1, X–XIV – 9, iar pentru 77 morminte în tabela nominalizată reperele de datare lipsesc.

În contextul abordării problemei cronologiei complexelor funerare este necesar a atrage atenția asupra faptului că, anterior prezentului studiu, pentru spațiul pruto-nistrean au fost făcute două tentative de generalizare și încadrare cronologică a mormintelor nomazilor din regiune, prima aparținând lui A.O. Dobroliubskii (1986) și cea de-a doua subsemnatului (2007). Dat fiind că lucrarea domnului Ion Ursu vine a fi una capitală cu date suplimentare la zi, în opinia noastră era necesară o analiză particulară pentru fiecare mormânt încadrat în cele două scheme, cu o motivare corespunzătoare în cazul excluderii unor complexe din cele patru rânduri cronologice (care în principiu sunt aceleași la cei trei autori) sau a includerii în aceste scheme a altor complexe funerare care nu figurează în schemele anterioare. O asemenea abordare ar permite să urmărim evoluția conceptului „cronologia complexelor funerare nomade” și ar spori cu mult calitatea actului de creație propriu-zis.

Analizând la modul general lucrarea domnului Ion Ursu, considerăm că era binevenit ca aria geografică să cuprindă și regiunea din stânga Nistrului, dat fiind că spațiul respectiv în perioada secolelor X–XIV reprezenta capul de pod îndreptat spre Dunăre și Balcani, iar vestigiile nomade din această zonă, din punct de vedere istoric și geografic, formează un complex unic cu vestigiile nomade spațiul pruto-nistrean și din regiunea Dunării de Jos.

Cu toate acestea, opiniile și observațiile care pot fi sugerate, nu pot influența aspectul general pozitiv al lucrării, care este elaborată pe baze strict științifice.

Privită în ansamblu, monografia domnului Ion Ursu, cu un catalog detaliat al complexelor funerare, poate fi calificată drept un studiu științific valoros, bine închegat și original, cu contribuții calitativ noi în aprofundarea cunoștințelor referitoare la cultura triburilor nomade turanice din spațiul est-carpatic în secolele X–XIV.

Gheorghe Postică

Liviu Pilat, *Moldova, Sfânta Coroană și Regii Jagielloni. Vasalitate, putere și gândire politică (1387–1526)*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2023, 414 p.

Discursul istoriografic românesc a fost multă vreme construit pe exploatarea unor dublete conceptuale antinomice: „neatârnare/suveranitate" vs. „închinare/vasalitate". Postulând drept țel ultim al oricărei acțiuni politice „neatârnarea", istoricii români au văzut orice gest de „închinare" fie drept o concesie temporară, strategică, fie drept un act de trădare a intereselor statale. Interpretarea într-o astfel de cheie ideologică distorsionează în multe feluri realitățile politice medievale, unul dintre cele mai însemnate fiind reducerea diferitelor manifestări ale relațiilor de putere asimetrice la un tip-ideal de subordonare, caricatural prin simplitatea lui. Astfel, termeni precum „închinare", „vasalitate", „ascultare", „dominație" și alții asemănători au devenit cvasi-sinonimi. Cartea propusă spre publicare de Liviu Pilat are meritul de a contesta în mod convingător această viziune, fundamentată pe o perspectivă anacronică și de a redescoperi gândirea politică medievală, în proprii ei termeni și cu toate nuanțele ei. Subiectul cărții îl constituie raporturile elitei politice moldovenești, cuprinzându-i deopotrivă pe domni și pe boieri, cu regii Jagielloni ai Poloniei și ai Ungariei, în intervalul 1387–1526. Delimitarea cronologică, una perfect logică din punct de vedere istoric, nu devine în nici un moment constrângătoare, iar atunci când analiza o impune, Liviu Pilat aduce în discuție și perioada anterioară (precedentele haliciene și lituaniene) și pe cea ulterioară (epilogul dedicat închinării otomane).

Noua abordare propusă de Liviu Pilat este vizibilă din chiar titlul cărții, în care nu apar termenii de „Polonia" și „Ungaria", ci aceia de „Sfânta Coroană" și „regi Jagielloni". Așezându-și de la bun început analiza în vocabularul specific gândirii politice medievale, Liviu Pilat se distanțează de abordările istoriografice tradiționale. Critica implicită asumată în titlu este explicitată în capitolul introductiv, în care sunt arătate limitele abordărilor juridice anacronice, deopotrivă a celor care reifică „feudalismul" și a celor care interpretează raporturile de putere dintre diverșii actori medievali prin prisma teoriilor etatiste specifice relațiilor internaționale moderne.

Cartea este structurată în două părți, cea dintâi dedicată perioadei în care elita moldovenească a fost legată prin jurământ de credință de coroana Poloniei (1387–1489), iar cea de-a doua răstimpului în care Moldova a făcut parte din țările coroanei Ungariei (1489–1526). Decizia de a organiza cartea diacronic, mai degrabă decât tematic sau conceptual, aduce cu sine, inevitabil, și avantaje și dezavantaje. Marele câștig este gradul de accesibilitate: prezentând cronologic subiectul și integrând analiza gândirii politice în contextul specific al evenimentelor istorice, cartea se deschide către un public mult mai larg decât cercul îngust al specialiștilor. În același sens vine și decizia salutară a autorului de a ocoli cu eleganță polemicile istoriografice cărora le substituie, atunci când se impune acest lucru, o prezentare clară și succintă a controverselor dintre istorici, însoțită uneori de tușe ironice savuroase. Decizia de a publica o bibliografie selectivă și nu una exhaustivă este întrutotul justificată, dată fiind audiența căreia i se adresează cartea.

Principala contribuție a cărții o constituie, fără îndoială, analiza relațiilor de putere în termenii proprii gândirii politice medievale. Exemplară în acest sens este interpretarea ceremoniilor de omagiu care i-au legat pe domnii Moldovei de regii poloni, începând cu jurământul prin care Petru I i-a jurat credință lui Vladislav Jagiello, mai degrabă în calitatea lui de cneaz lituanian decât de rege al Poloniei, și încheind cu atât de discutatul ceremonial de la Colomeea. Mutând accentul de pe raporturile inter-statale asupra relațiilor dintre persoane, Liviu Pilat propune o interpretare mai subtilă și mai convingătoare a diferitelor omagii, deopotrivă a implicațiilor lor politice și a semnificațiilor lor simbolice (a se vedea, de pildă, jurământul sărutării crucii, preluat din lumea ruso-lituaniană; aruncarea/ruperea/depunerea steagurilor sau incompatibilitatea dintre üsküf și coroană). Departe de a constitui un act acceptat silit, doar în circumstanțe politice nefavorabile, omagiul a fost adesea dorit și căutat de domnii și de pretendenții moldoveni, care vedeau în acest ceremonial un mijloc de legitimare politică (după cum o dovedește, de pildă, jurământul de credință al lui Petru Aron, vasal „autoproclamat" al regelui Poloniei). Vasalitatea aducea cu sine nu doar subordonare, ci și recunoaștere și protecție, iar absența ei îi silea uneori pe domnii Moldovei la compromisuri dureroase, precum cumpărarea protecției unor magnați poloni din zona de graniță. Așa cum, pe bună dreptate, subliniază Liviu Pilat: „vasalul este principalul interesat de depunerea omagiului, și nu suveranul". În viziunea actorilor medievali, relațiile personale de putere erau plasate într-o continuitate istorică, precedentele ajungând să dea substanță instituțională (chiar dacă nu neapărat și una juridică) jurămintelor de credință. Un exemplu în acest sens îl reprezintă protestul stărilor polone din 1444,

care i-au cerut regelui Vladislav al II-lea Jagiello să nu primească omagiul lui Ștefan al II-lea în calitate de rege al Ungariei, pentru a nu transfera credința datorată de domnul moldovean de la o coroană la cealaltă. Astfel, personificând Coroana, nobilii poloni dublau omagiul corporal care-l lega pe domn de rege de credința pe care o datora regatului. Distincția dintre cele două planuri contribuie la înlăturarea unor interpretări confuze, înrădăcinate în istoriografia noastră, precum cea a dublei suzeranități ungaro-polone exercitate asupra Moldovei în vremea lui Ioan de Hunedoara (relația personală dintre voievozii moldoveni și Ioan de Hunedoara și vasalitatea datorată Coroanei polone se situează pe planuri diferite). Importantă mi se pare a fi și relevarea deosebirilor dintre concepția politică polonă și cea ungară asupra ordinii politice și, implicit, asupra naturii relației cu domnii Moldovei. Pentru poloni, relația asimetrică era construită pe concepția de vasalitate, prin depunerea omagiului corporal, în vremea ce pentru unguri ea era centrată pe ideea de „stăpân natural" și pe integrarea Moldovei în ansamblul țărilor Sfintei Coroane.

La reușita cărții contribuie, în egală măsură, și renunțarea la o viziune moldo-centristă, care accepta cel mult grila interpretativă a relațiilor bilaterale și adoptarea unei perspective mai ample, prin integrarea evenimentelor petrecute în Moldova într-un context regional mai larg, central-european. De pildă, inconsecvențele și contradicțiile logice ale interpretărilor tradiționale cu privire la poziționarea Poloniei în disputele pentru tron dintre fiii lui Alexandru cel Bun, Ștefan al II-lea și Iliaș își găsesc dezlegarea firească atunci când sunt puse în legătură cu conflictul polono-lituanian dintre Swindrygiello și Vladislav Jagiello. Corelarea politicii moldovenești cu tensiunile polono-lituaniene, dar și cu disensiunile de la curtea regelui polon sau cu interesele magnaților poloni de graniță, clarifică pozițiunările diferiților actori din Moldova în tulburii ani 1430' și 1440'. În mod asemănător, scopul imixtiunii lui Ștefan cel Mare în Țara Românească și în secuime în primăvara anului 1472 poate fi mai clar înțeles în contextul pretendenței Jagiellone la tronul Ungariei prin Cazimir cel Tânăr, fiul lui Cazimir al IV-lea. Sau, pentru a mai da un singur alt exemplu, izolarea lui Ștefan cel Mare în fatidicul an 1484 se datorează, parțial, și implicării sale în alianța ungaro-tătaro-moscovită îndreptată împotriva regelui polon, Cazimir al IV-lea. Renunțarea la abordarea simplistă, „bilaterală", a relațiilor moldo-polone, îi îngăduie lui Liviu Pilat să reconstituie într-un chip mult mai convingător eșecul campaniei lui Jan Olbracht din Moldova în 1497, la care a contribuit și atitudinea regelui Ungariei care, în conflictul dintre frate și vasal s-a plasat ferm de partea celui din urmă.

Cartea este scrisă într-un stil științific riguros, dar totodată foarte limpede și plăcut lecturii. Textul este presărat cu umor, iar unele comparații și metafore plastice vor face, cu siguranță, deliciul cititorilor (e.g., paralela dintre depunerea „clandestină" a omagiului de la Colomeea de Ștefan cel Mare și desfășurarea, în zilele noastre, a unui meci de fotbal în vestiar, departe de ochii publicului strâns pe stadion tocmai pentru a urmări spectacolul). Distanțându-se în egală măsură de discursul naționalist-eroic, dar și de cel senzaționalist, pseudo-demistificator, cartea propusă spre publicare este o contribuție științifică valoroasă, bine scrisă, care are potențialul de a stârni nu doar interesul specialiștilor, ci și pe cel al unui public mai larg.

Marian Coman

Adrian Andrei Rusu, *Ştefan cel Mare şi moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, 584 p.

„*A putrezit unul dintre principiile de bază ale dezvoltării disciplinei: afirmarea noului, progresului de cunoaştere, prin opoziţie la etapele precedente de studiu. Asemenea proceduri au rămas agreate de «dominatori» ai instituţiilor universitare, academice ori muzeale din contraproductivul principiu «de a nu supăra pe nimeni», cu ei în cap de liste*" (p. 15), este diagnosticul pus, încă din primele pagini ale volumului, ce capătă nuanțele unei veritabile și caustice radiografii a istoriografiei epocii lui Ștefan cel Mare, semnată de Adrian Andrei Rusu.

Inhibarea spiritului critic în domeniul cercetării istorice, alături de deferența îndatoritoare față de magiștri, față de un cutare înzorzonat în titluri academice pompoase – în ultima vreme, tot mai lipsite de substanță – sau față de „sfinte icoane" trecute în lumea umbrelor a devenit o cutumă generalizată. Sunt induse subtil novicilor – și imediat percepute drept expresii de rafinament academic – încă din anii de facultate, odată cu primele referate sau lucrări de licență, drept reguli de folosire a instrumentarului tehnic „de atelier". Atitudinea critică devine imediat o îndrăzneală, rareori scăpată

fără consecințe. Este doar unul dintre motivele pentru care universitățile românești nu reușesc să-și asigure loc într-un top 1000 academic. Totodată, este și o determinantă a timidității extreme resimțite în producția istoriografică din – cel puțin – ultimele decenii, față de implicarea în investigația de sinteză, abordarea analitică profundă și cât mai extinsă.

În această conjunctură, dincolo de mânuirea instrumentelor specifice, cercetarea istorică implică un parcurs tehnic extrem de solicitant, de la surprinderea și evitarea clișeelor marxist-leniniste de interpretare, alcătuiri desuete, până la însușirea unor concluzii, fără verificarea cuvenită, doar pe principiul autorității academice sau a prezumției de înaltă competență. Adrian Andrei Rusu este intolerant și fără menajamente – pe alocuri cu atitudine exagerată – până și cu amicii sau colaboratorii săi. Scapă însă din vedere că o bună parte din volumul rezultatelor cercetărilor arheologice publicate – chiar și după etapa marilor bulversări practicate de Direcția Monumentelor Istorice – sunt extrem de parcimonioase în privința ilustrării materialului arheologic rezultat din săpături, în condițiile în care nu s-a încercat o compensare, prin detalieri. Adesea mențiuni precum „foi metalice" – printre atâtea altele! – descoperite de Ernst von Stern în săpăturile de la Cetatea Albă, nu deschid alte posibilități de verificare și silesc a fi creditate ca atare, prin simpla lor preluare. Din păcate, literatură arheologică de aceeași factură a curs multă vreme după aceea; în urma unor corifei rămân deschise încă jenante neîmpliniri de fixare în teren a secțiunilor executate. Bunuri arheologice din săpăturile de la Cetatea Neamțului, încă aflate fiind sub ochii arheologilor, s-au împrăștiat prin tot felul de colecții personale/școlare – cu concursul „patrioților" locali –, fără nici o perspectivă de recuperare.

În această cheie ar trebui înțeleasă observația că „*materialul arheologic publicat nu s-a asimilat și nici nu s-a încercat acoperirea lui în/prin texte, iar intrarea detaliilor în fenomenologia majoră a fost prudent ocolită*" (p. 14), nu neapărat „din nepricepere", cât urmare a accesului deficitar la material, omis de la publicare, prost interpretat sau „sigilat" în dreptul prioritar al descoperitorului la o proximă publicare – „analiză profunde" – a materialului în cauză. Analiză care a rămas adesea la nivelul însemnărilor într-un banal și confuz carnet de șantier. Desigur, Adrian Andrei Rusu are experiență destul de îndelungată în domeniu și cunoaște aceste intimități, criticând chiar contradicțiile regăsite între aprecierile arheologilor care se laudă cu „*material arheologic bogat*" în raport cu descrierea sumară (p. 160–161).

Anticipat prin câteva antecedente în cercetarea epocii lui Ștefan cel Mare, acest volum consistent de 584 pagini, este stimulat de provocările ridicate de cercetarea arheologică de la Mănăstirea Bistrița, jud. Neamț, în perioada 2017–2020 și de abundența materialului arheologic rezultat din săpături. O cercetare arheologică ce l-a pus constant în fața unor contradicții vădite dintre realitățile de pe teren și cele rămase în urma cuplului de arheologi Lia și Adrian Bătrâna, harnici săpători de monumente medievale și restanțieri fruntași – până la iresponsabilitate, față de posteritate – în publicarea rezultatelor săpăturilor proprii ori măcar dovedind minime îngrijiri față de bunurile rezultate, acum rătăcite prin cine știe ce cotloane.

În ciuda intransigenței trădată de condeiul său, în jurul lui Adrian Andrei Rusu cresc tineri specialiști, este formator veritabil, fără pretenții de adulare, bucuros oricând să prezinte ceea ce alții ar ascunde imediat sub pretextul violării unor drepturi de autor. Modest, nonagresiv și deschis spre colaborare, a trebuit să înfrunte trufia Muzeului județean, care – în virtutea monopolizării provinciale a arheologiei – i-a condiționat acordul pentru autorizarea cercetării la Mănăstirea Bistrița de „coordonarea științifică" proprie, asigurând-o printr-un arheolog preistorician.

În esență, volumul este departe de a fi o expunere istorică a epocii lui Ștefan cel Mare, cât un inventar complex și detaliat al aspectelor defectuos sau incomplet spre deloc surprinse/interpretate de (probabil) cele mai reprezentative și recente contribuții. În orice caz, selecția bibliografică a permis autorului – printre altele, în mod nejustificat – sugerarea unor restanțe legate de clarificarea specificului târgurilor din Țara Moldovei, cu trimitere la confuziile fundamentale generate de Mircea D. Matei. Dintre omisiuni, o principală referință, special destinată subiectului, ar fi spre Constantin C. Giurescu[17], deși nu este singura, iar suficiența enumerării unor „cercetători de prestigiu" (p. 15), cu doar două nume – deși contribuția, des citată, a unuia dintre aceștia s-ar putea lua la concurență doar cu Wikipedia –, în timp ce alții sunt anonimizați la „etc." este nedrept de expeditivă, câtă vreme indexul celor supuși criticii este atât de generos și la vedere.

[17] Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene: din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Editura Enciclopedică, București, 1997.

Se simte o oarecare precipitare în culegerea informațiilor dintr-o referire bibliografică tangențială și nu din abordări special dedicate subiectului. Astfel, pentru subiectul navigației – atât de puțin regăsit în preocupările istoricilor români – nu era de ignorat o contribuție mai veche a lui Sergiu Columbeanu[18] (p. 353). În altă discuție, legată de spionii recrutați în serviciul lui Ștefan cel Mare (p. 317–318), era locul să fie văzută și altă contribuție, puțin mai veche față de cea citată[19]. Concluzii legate de specializarea tunarilor au mai fost formulate și puteau fi culese referințe chiar printre titlurile și autorii prezenți în aparatul critic. Precipitarea cauzează uneori și confuzii – cu dezvoltări interpretative – din citarea defectuoasă a cronicii. Desigur, Grigore Ureche nu vorbea despre „norodul" (p. 329), ci despre „norocul cel prost" al lui Alexăndrel în lupta de la Movile, 1455. Iar observațiile legate de folosirea nepotrivită a unor cuvinte, cum ar fi „mahala" ori chiar suliță, ultima cu referire la lancea cu care a fost împuns Mântuitorul, trebuiau să aibă în vedere și prezența lor ca atare în textele vechi. Pripită mi s-a părut și concluzia că „nu avem pricepere ce contururi au luat însemnele de hotar" (p. 38), câtă vreme hotărniciile menționează frecvent însemne cu bour, atunci când lipseau repere de relief sau delimitări hidrografice. Printre altele, se poate aminti o piatră de hotar cu bour din colecțiile Muzeului de Istorie și Arheologie din Piatra-Neamț.

„Trei ceasuri de zi", când ar fi murit Ștefan cel Mare, se puteau socoti nu doar în funcție de consumarea lumânărilor din sfeșnic (p. 223), ci destul de facil după un cadran solar. Prima cădere a umbrei gnomonului marca și prima oră de zi. Lumânările erau mai trebuincioase odată cu lăsarea întunericului.

Nu este deplin convingătoare nici concluzia trasă pentru o preferință a lui Ștefan cel Mare față de Sf. Nicolae, căruia îi închină trei dintre ctitoriile sale (p. 284), fiind contrazis de aceeași statistică ce asigură un număr echilibrat de dedicații în dreptul Maicii Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Voievozi sau Sf. Gheorghe. Pun pe seama neatenției și încadrarea Hotinului în categoria „cetăților mării" (p. 117).

Dincolo de acestea, volumul se impune ca un manual, așa cum nimeni, până acum, nu a reușit să încropească pentru orice aspirant serios în domeniul cercetării istorice. Este deplin grăitor, printre atâtea altele, exemplul asocierii – aparent bizare – a Tetraevangheliarului cu fragmentul de scoică. Autorul arată că în cavitatea scoicii putea fi păstrată vopseaua cu care s-a miniat sfânta carte, iar interogând mai departe ar rezulta și alte informații legate de suportul folosit la fixarea scoicii, până la procurarea acesteia, inițial pentru consum, dintr-un oarecare areal și într-un circuit comercial corespunzător (p. 19).

Din capul locului și până spre final se disting câteva idei fundamentale ce țin de orbita culturală pe care s-a aflat Țara Moldovei, alimentată consistent cu unelte, produse meșteșugărești și meșteri dinspre/prin Regatul Ungariei (cu Transilvania). Bizanțul, la vremea lui Ștefan cel Mare a reprezentat o relicvă, un eșec politic, incapabil să difuzeze modele, în mod definitoriu. Trebuie arătat totuși că termenul în sine, de „Romania", a impus dintotdeauna o clarificare a întinderii spațiale a civilizației bizantine, nu întotdeauna cuprinse totalmente în fruntarii politice stabile. Chestiuni lămurite încă de Gh. Brătianu, un alt mare absent din referințele bibliografice ale volumului supus recenzării. Adrian Andrei Rusu pare să-l fi restrâns în configurația politică din ajunul căderii, atunci când semnala „*contorsiuni inacceptabile în judecata culturală*", în formularea „*caftan, de regulă, din catifea venețiană*" (p. 22). Deși este de remarcat că nici măcar autorul nu a putut așeza Veneția într-un areal al Romanicului sau al Goticului, fiind mai degrabă înrâurită de Constantinopol și Orientul, de care era atât de puternic legată, nu doar prin comerț.

În aceeași ordine de idei, o *sinteză pontică*, nu atât contrapusă cât marcată, de un curent gotic (p. 24), nu constituie un titlu de absolută noutate istoriografică – și nu numai pentru cercetarea românească – doar că este prea radicală eliminarea Bizanțului din conformația acesteia. Informația provenită de la Grigore Ureche că Alexandru cel Bun ar fi așezat țara după tipicul bizantin –, având sfătuitor pe trimisul Patriarhului ecumenic Grigorie Țamblac –, într-un context al obținerii recunoașterii Mitropoliei, cu vlădică strămutat de la Cetatea Albă, urmate de contacte diplomatice din

[18] S. Columbeanu, *Aspecte ale istoriei navigației în România (din cele mai vechi timpuri până la tratatul de la Adrianopol – 1829)*, în *Studii*, tom. 25, nr. 4, 1972. În 1977, o contribuție la temă este semnată și de Ion Toderașcu.

[19] Șt. Lemny, *Despre contribuția solilor la lupta pentru apărarea țărilor române*, în AIIA, vol. XIV, Iași, 1977.

care domnia dobândește importante însemne ale puterii, cu surse de aprovizionare importante la Marea Neagră, menținerea în matca Ortodoxiei și păstrarea slavonei drept limbă de cancelarie constituie doar câteva dintre indiciile față de care nu se poate face abstracție, chiar și în condițiile unor urme materiale mai puțin consistente. De fapt, oarecare urme au ieșit recent la lumină și se citesc în cantitățile de ceramică smălțuită de la Mănăstirea Bistrița.

Altminteri, experiența unui mare maestru în domeniul arheologiei și obiectologiei își spune cuvântul cu fiecare pagină, urmărind să retușeze – în cele mai mici detalii – un tablou istoriografic al epocii lui Ștefan cel Mare. Retușurile sunt mai mari, mai adânci și chiar cu adaosuri de nuanțe ce nu vor trebui scăpate din vedere. Sunt taxate imediat expresii nefericite gen „fresce pictate" (p. 265, n. 59), „semicilindru longitudinal" (p. 265), determinarea unor spații drept pivnițe cu sobă, deși era de „citit" rezultatul unei prăbușiri de la nivelele superioare (p. 194–195), „bastioane amplasate peste turnuri" (p. 98), „castel fortificat" (p. 93), confuzii între greutăți pentru cântar monetar cu „fusaiolă de plumb" (p. 18), confuzii frecvente între suliță și lance, sabie și spadă (p. 310, 359, 361 și *passim*), potcoavă confundată cu un pinten (p. 337), ferăstrău de tăiat piatră cu toartă pentru găleată (p. 85), „daltă cu ambele capete active" în loc de spatulă (p. 37) sau și mai răspândita incapacitate de a vedea briciul de ras, în loc de cuțit pentru prelucrarea pieilor (p. 62, 177, 178, *passim*).

Arătând faptul că prinosul arheologiei în reconstituirea epocii lui Ștefan cel Mare nu a fost valorificat la nivel corespunzător, iar „în final, i s-a refuzat net o contribuție majoră" (p. 31) demonstrează pas cu pas contrariul și ridică vălul de incertitudini spre o lume firească, pestriță în port, atitudini și nevoi cotidiene. Așa face să recitim în prezența zăvoarelor, lacătelor, țâțânilor, urmele unui „*inventar gelozit și atent ocrotit în epocă*" (p. 55). Ori arată în zidul atribuit lui Alexandru cel Bun la Cetatea Sucevei, „*pietre cu profilatură gotică, specifice epocii lui Ștefan cel Mare, aici în refolosire*" (p. 86, 99). Sunt formulate dezamăgiri față de rezerva arheologilor de a asocia construcții atribuite unor familii boierești cu nume concrete, identificabile documentar (p. 178) sau față de trista situație că „*nu putem cita nici măcar un singur sat de epocă săpat arheologic într-o proporție rezonabilă*" (p. 185).

Este o dezbatere consistentă, asigurând spațiu de dezbatere pornind de la persoana domnului, educația și mediul care l-a influențat, respectiv spațiile culturale de unde și-a cules experiența și gusturile, urmat de episcopi – de fapt vârfuri ale societății – fără amprentă arheologică, mediul boieresc, urmat de negustori, târgoveți, meșteșugari și păturile mai paupere, fiecare cu propriul inventar. Așa arată că un număr foarte mare de femei sunt proprietare de moșii, „*dar despre care putem însăila doar puține rânduri și nici nu le-am putea depista modalitățile de coerciție pentru exploatarea țăranilor și robilor*" (p. 13). Cunoaștem funcții precum cele de ceașnic dar nu cunoaștem nici un exemplar de ceașcă sau pahar relict de la care își trage numele. Spătarul se ocupa doar de armele domnului sau și de cele ale oștirii? (p. 19) Aspecte pe care le va dezvolta într-o abordare aparte dedicate războaielor și arată – printre multe altele – că domnul era principalul cumpărător de arme, el își dota oștenii, iar la sfârșitul luptelor armele nu se dispersau pe la casele luptătorilor. Bătăliile au adus pagube și nenorociri, dar au fost și o însemnată sursă de îmbogățire.

Apoi ne redeschide cetățile, curțile domnești, mănăstirile și bisericile, casele adunând și retușând concluziile rezultate în urma cercetărilor arheologice și arhitectonice. Deși a subliniat importanța prezentării bunurilor într-o ierarhie a importanței/valorii, unele abateri se regăsesc și la Adrian Andrei Rusu atunci când abordează fortificațiile Țării Moldovei și unde nu se observă un criteriu al rânduirii, astfel încât să nu vedem Chilia și Cetatea Albă, undeva în cap de listă. Pagini ample sunt rezervate obiectologiei, subliniind – pe lângă valoarea istorico-documentară a artefactelor – și importanța introducerii ca materie de studiu în formarea generațiilor de arheologi. Iar constatarea legată de penuria de meșteri apare tot mai frecvent, alături de afluirea produselor de atelier necesare, unelte și – mai ales – arme, prioritar dinspre Ungaria, transpare prin nenumărate referințe (p. 26, 63, 67 *passim*) bine demonstrate.

Materialul ilustrativ bogat este completat de indicele geografic și antroponimic, fiind un volum de muncă ce merită – de asemenea – scos în evidență și lăudat, tocmai în speranța extinderii acestei practici, până la impunerea ca normă de bună practică.

„O mai bună concluzie – arată Adrian Andrei Rusu – decât necesitatea «muncii (istoriografice) pe brânci» pentru mai buna percepție a epocii, nu există" (p. 14). Iar această muncă nu poate începe fără cunoașterea și înțelegerea acestui volum, de căpătâi pentru istoriografii epocii lui Ștefan cel Mare, dar și un bun manual pentru orice începător în domeniul cercetării istorice.

Vitalie Josanu

Adrian Andrei Rusu, *Castelul și spada. Cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu Târziu*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019, 919 p. (796 p.+89 p. ilustrații și hărți + Indice onomastic).

Lucrarea ce face obiectul scurtei analize de față, are, după standardele bibliofile, un număr impresionant de pagini, ce s-au transpus, printr-un travaliu intelectual deloc neglijabil, în produsul finit livrat de către prestigioasa editură clujeană Mega. Editura s-a specializat, încă de la începuturile sale, în publicarea de literatură istorică de calitate, iar cartea despre care am ales să scriem rândurile de față se înscrie în această arie. Desigur, autorul, bine cunoscut istoriografiei de la noi și din spațiile vecine, ne-a obișnuit în ultimii ani cu tipărirea unor studii de largă respirație și anvergură. De altfel, Adrian Andrei Rusu nu scrie de ieri de azi, după cum ar afirma o expresie colocvială, bine cunoscută. A debutat în scrisul istoric românesc în anii '70 ai secolului trecut și nu a existat o perioadă mai scurtă de cinci ani în care profesorul atâtor generații de arheologi și cercetători să nu fi trecut la capitolul bibliografiei personale un volum care să cuprindă cercetările sale. Fie că a scris despre Țara Hațegului, despre Ioan de Hunedoara, despre bibliografia cetăților transilvănene, despre cultura materială ardeleană, despre cetățile arădene sau despre bisericile și mănăstirile transilvane, Adrian Andrei Rusu mereu a făcut acest drum istoriografic atractiv și de neocolit în capitolul de „istoriografia problemei". Autorul lucrării de față mai are meritul de a nu fi rămas doar citat în acest capitol necesar al studiului istoric, dar a și inspirat și a deschis drumuri de cercetare. De la momentul apariției *Castelării carpatice* (2005) istoricul a abordat decisiv sinteza istorică. De fapt, este un dat natural al cercetătorului ajuns la momentul marilor sinteze. *Castelul și Spada* se înscrie în aria marii sinteze istoriografice, deoarece abordează un capitol masiv al existenței umane medievale: cultura materială și un spațiu larg: Transilvania (în accepțiunea contemporană a termenului geografic). Lucrarea este compartimentată în 11 capitole, plus un capitol de concluzii, urmate de ilustrații și un indice onomastic.

Capitolul I este unul introductiv: se ating aici probleme legate de perceperea elitei, a obiectelor cotidianului, utilitate socială din perioada Evului Mediu. Se prezintă pe larg zbaterile istoriografice din secolele XIX–XX atât ale istoriografiei românești (p. 11–20), cât și săsești, maghiare și secuiești (p. 20–21), notându-se lipsa unor studii comparative serioase (p. 21–22). O altă serie de pagini sunt dedicate discuției legate de o terminologie specifică sau, mai degrabă, lipsei acesteia (p. 24–26).

Capitolul al II-lea este dedicat discutării surselor și a relevanței acestora (p. 28–42), dar și semnalării unor probleme de percepere a surselor latine, slavone sau uneori germane și maghiare de către istoricii mai tineri, ce au renunțat treptat la lectura surselor primare (p. 43–45). Secvențe lingvistice și problemele create de interpretarea sau traducerea eronată, adeseori, a unor termeni cu preponderență latini din documentele de epocă sunt, de asemenea, punctate (p. 46–53).

Capitolul al III-lea se deschide cu o analiză asupra nașterii elitei (p. 76–83) și afirmarea categoriilor elitare la nivel de spațiu transilvănean (p. 83–98), fie că vorbim despre nobilimea transilvăneană, patriciatul săsesc sau vârfurile secuilor, clerici sau laici, de asemenea.

În interiorul capitolului al IV-lea discuția se centrează în jurul ideii de „*identitate etnică culturală la nivel de elite*" (p. 103). Analiza este percutantă și nu lipsită de nervul necesar expunerii unor ipoteze de lucru sau a unor argumente în linie polemică (p. 107–110). Interesantă ca perspectivă ne apare discuția despre cultură elitară versus cultură țărănească într-o cheie ce se apropie de antropologia culturală, etnografie și folclor pe undeva (p. 116–136). Un loc aparte revine în cadrul acestui subcapitol unei mai vechi discuții și dispute istoriografice moștenită din perioada istoriografiei comuniste, anume cea a *cetăților țărănești*, care pare greu de crezut să fi existat (p. 124–125).

Biserica, monarhia și principii ardeleni primesc și aceștia partea lor de atenție ca grup al comanditarilor sau al mânuitorilor de pană și cerneală, într-o încercare de a identifica ce anume din cultura materială depistată arheologic, iconografic etc. li s-ar putea potrivi (p. 136–151).

Capitolul al V-lea dă impresia de întoarcere în timpul anilor 50–80 ai secolului trecut când se scria mult și uneori chiar bine despre *centrele de producție și obținerea bunurilor*. Autorul, chiar dacă a trăit din plin perioada evocată, s-a format în această etapă a scriiturii bazată pe forțele de producție și pe punctarea rolului economiei în evoluția istorică a „marilor mase anonime", a reușit să se detașeze de impulsurile formării primare și a polemizat „arc peste timp" cu David Prodan (p. 153, 157), dar și cu alții, plus a reușit să expună coerent problematica surselor de venituri, patrimoniu funciar, vămi, taxe și impozite preluate din târguri. Desigur, capitolul fiind unul prin excelență dedicat economiei și acumulării de bunuri, pare că nivelul său de atractivitate este mai scăzut, dar e doar o aparență, căci pagini precum 174–179, unde se discută despre prăzi de război sau testamente, sunt antrenante și oferă perspective inedite asupra subiectului acumulărilor de averi și în afara mijloacelor

clasice. Pline de savoare sunt și paginile dedicate comerțului, comenzilor diverse și a erorilor de comandă (p. 202–207).

Din punctul nostru de vedere un subcapitol important și poate de dorit mai dezvoltat a fost cel dedicat de către autor *simbolurilor de stare* (VI.1, p. 217–218), *cavalerismului* (VI.2, p. 218–229), cu toate că dintr-o eroare grafică după VI.2 urmează partea dedicată calului și harnașamentului, notată tot VI.2 în loc de VI.3 (p. 229). Discuția privind heraldica și sigilografia, extrase mai ales din iconografia epocii, ocupă, după cum ni se pare absolut normal, dată fiind importanța acestora pentru elita epocii avută în discuție, un loc de cinste (p. 244–274).

Pentru capitolul al VII-lea, autorul a avut avantajul castelologului, care cu aproape două decenii mai înainte lansase pe piața istoriografică un volum de castelologie (2005), deja amintit, iar mai recent un dicționar de castelologie. Istoricul a fost aici la dânsul „acasă" și a reușit un număr impresionant de pagini antrenante (p. 284–349), în care are farmecul de a nu fi repetat, cum ar fi putut, de altfel, ceea ce scrisese deja anterior. Desigur, o parte de informații brute sunt acolo, dar haina este nouă, adaptată noii scrieri.

Prin capitolul al VIII-lea: *Inventarul rezidențelor*, istoricul se apropie de partea de tipologie, pe care cititorul, deja o anticipează. Interesantă și inedită, în spiritul școlii de la *Annales*, ne pare abordarea aspectelor de viață privată ce amintesc de clasica lucrare a *Istoriei vieții private* în 10 volume. Tipul de scriitură din paginile 350–372 le-am numi *goff*-iene sau *duby*-ene, apropiindu-se și egalând stilul inconfundabil al celor doi istorici francezi ai secolului al XX-lea. Din punctul nostru de vedere au fost printre cele mai bine redactate pagini ale volumului, căci este normal ca, pe parcursul a 800 de pagini, suflul să nu rămână constant, iar istoricul nu este un magician, care obține 100% peste tot. Se simt, dacă ni se permite, perioadele de „vervă" a scriiturii, dar și momentele de aparentă stagnare, iar întrețeserea și aranjarea informației în volum are astfel suișurile și coborâșurile sale. La o lectură atentă, pasaje largi, precum cele amintite, relevă apetența autorului pentru unele subiecte care îi sunt dragi și, practic, permite cititorului să le observe și savureze.

Subcapitolul VIII.2 revine la subiectul drag specialistului: elementele de protecție și apărare ale cetăților (p. 372–383), fără a-și dori să epuizeze subiectul sau să se repete, în raport cu ceea ce deja a livrat cititorilor. Filtrele sunt altele, iar concluziile, în mare sunt aceleași pe care istoricul le-a expus în urmă cu aproape două decenii.

Foarte interesantă de semnalat este problematica pardoselilor și pavimentelor din biserici (p. 396–398), pe care am găsit-o inedită în context, cu toate că nota 289 de la pagina 396 ar părea să spună altceva. Doar aparent.

La fel de antrenantă a fost scurta discuție despre analiza sticlăriei de geam (p. 402), care ar fi meritat poate ceva mai multe pagini, dar la nivelul de sinteză și informație, anumite analize au trebuit confinate și acest fapt este de înțeles. Credem că benefică este aducerea în discuție a feroneriei perioadei, a instalațiilor de încălzire, a cahlelor (pe scurt, subiectul a fost analizat des de către autor) sau a mobilierului.

Odată cu capitolul al IX-lea se pășește pe teritoriul *averilor și utilităților*, un veritabil inventar și tipologie: foarte instructivă ni s-a părut, de exemplu, discuția despre căni sau lighene (*obiecte ale banalului*, am putea strâmba din nas, dar care nu au fost *dosite*, spre cinstea sa, de către autor) (p. 474–475). Nu s-au pierdut nici micuțele plăsele de cuțit (p. 475–476) și aici îl intuiești pe arheologul cu pasiunea descoperirii în săpătură ale *mărunțișurilor cotidianului* (expresia ne aparține) medieval și premodern.

Pentru pasionații de bijuterii sau armament recomandăm paginile 477–563, acolo unde arheologul și istoricul cu vechime de analiză a fost, din nou, pe teren propriu. Pentru partea de vestimentație, opinăm că autorul s-a bazat prea mult pe iconografie, care, din punctul de vedere al cercetărilor mai recente, poate oferi adesea piste false prin caietele de schițe și prin copieri ale unor clișee artistice, dar această linie de abordare istoriografică prin apelul la iconografie nu a dispărut nici din cercetarea occidentală, cu toate că devine tot mai limitată, lăsând locul documentului de epocă (inventar, testament etc.) fără a mai încerca să asocieze iconografia cu informația documentară. Desigur sunt abordări posibile și alternative vechi la noile trenduri istoriografice.

Celor pasionați de gastronomie li se recomandă copios paginile 625–652, care sunt, în limbaj de consum gastronomic, chiar inedite sau delicioase istoriografic. Bibliofililor le recomandăm paginile 652–669.

Capitolul al X-lea este unul tehnic, dedicat familiilor de materiale precum piatra, sticla, osul și cornul, ceramica, lemnăria, pielăria sau textile (p. 670–720).

Personal, am găsit subcapitolul XI.5 dedicat *distracțiilor* ca un capitol extrem de captivant și aducător de informații cvasi-necunoscute (p. 762–783).

Ilustrațiile și hărțile sunt auxiliare excelente, cu toate că uneori rezoluția de reproducere permite greu identificarea anumitor aspecte de interes, dar, *per toto*, nu afectează calitatea analizei istorice, ci o completează în mod fericit.

Dincolo de critici constructive, polemici sau abordări de perspectivă, lucrarea *Castelul și spada* rămâne un bun câștigat al istoriografiei românești din ultimii ani, în care cerința de carte de istorie a crescut relativ constant în mediile populare.

Hasan Mihai-Florin

Gheorghe Iacob, *Locul României în Europa (1859–1939) / The Place of Romania in Europe (1859–1939)*. Ediție bilingvă, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2023, 362 p.

De cel puţin două decenii, istoricul Gheorghe Iacob se ocupă de procesul modernizării României, ultima sa carte pe această temă fiind publicată, după ştiinţa mea, în 2013 la Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi. De această dată, Gheorghe Iacob analizează locul României în Europa anilor 1859–1939, dar cu o extensie până în actualitatea imediată, cu referiri la războiul din Ucraina.

Remarc faptul că autorul, profesor la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, a realizat o construcţie riguros sistematizată, urmărind atât criteriul cronologic – pe „orizontală”, cât şi cel tematic – pe „verticală”, fapt ce permite o cunoaştere exactă a momentelor definitorii, precum şi a acumulărilor realizate pe „durata lungă” a istoriei, aşa cum preconiza Fernand Braudel.

Editura clujeană Școala Ardeleană are meritul de a fi înţeles semnificaţia demersului datorat istoricului ieşean Gheorghe Iacob şi de a fi publicat o carte valoroasă în condiţii grafice excelente. Între coperţile cărţii se află atât textul în română, cât şi în engleză, fapt ce permite cunoaşterea de către cei interesaţi, din ţară şi din străinătate, a evoluţiei României în context internaţional.

Ideea fundamentală a cărţii este puternic scoasă în evidenţă pe baza unor date şi fapte concrete, indubitabile: românii au fost parte a procesului de modernizare a Europei, chiar dacă – datorită unui complex de factori – au pornit mai târziu pe această cale. Profesorul Gheorghe Iacob demonstrează că a existat o continuitate a procesului de modernizare, întrerupt uneori prin politica Marilor Puteri, dar de fiecare dată firul dezvoltării a fost reluat şi chiar amplificat.

În domeniul politic, România a evoluat de la votul cenzitar (pe colegii) la votul universal, iar programele şi ideologiile partidelor politice, confruntările de idei au condus la importante realizări concrete. Democraţia românească – cu toate limitele ei – a rezistat mai mult decât în statele din zonă, regimul de autoritate monarhică a lui Carol al II-lea fiind instaurat abia în februarie 1938.

Învăţământul, ştiinţa şi cultura au înregistrat rezultate notabile, iar unele personalităţi se plasau la nivelul cel mai înalt al elitelor europene şi chiar mondiale. Între acestea, Nicolae Paulescu, Ştefan Odobleja, Nicolae Iorga, Ana Aslan. Combătând afirmaţiile negativiste vehiculate în spaţiul public – mai ales după 1989, când s-a urmărit justificarea situaţiei precare din prezent – autorul apreciază că „modernizarea României reprezintă o realitate semnificativă, de necontestat, întrucât sensul evoluţiei societăţii româneşti a fost evident de creştere, cantitativă şi calitativă”.

Pot fi menţionate unele realizări la nivel european şi chiar mondial, precum avioanele fabricate la „IAR”-Braşov, locomotivele produse la „Malaxa”-Bucureşti, instalaţiile de foraj la mare adâncime construite la Uzina „1 Mai” din Ploieşti.

Profesorul Gheorghe Iacob demonstrează că generaţiile Unirii de la 1859 (de fapt cea de la 1848), Independenţei din 1877–1878 şi a Marii Uniri din 1918 – prin capacitatea, nivelul de pregătire intelectuală şi patriotismul lor – au asigurat României o evoluţie ascendentă. După obţinerea Independenţei în 1878, România a devenit un factor activ în Europa, iar în perioada interbelică a avut poziţii şi iniţiative cu o reală rezonanţă internaţională. Personalităţi, precum Alexandru Ioan Cuza, Mihail Kogălniceanu, Carol I, Nicolae Titulescu au asigurat României un real prestigiu internaţional.

Foarte interesant este capitolul intitulat *România şi Al Doilea Război de 100 de ani (1914–2014)*, sintagmă folosită de mulţi politologi şi istorici de după 1945. În această concepţie, dominant a fost războiul – pregătirea, desfăşurarea, consecinţele, revanşa.

România a participat la Primul Război Mondial împotriva Austro-Ungariei cu hotărârea de a-i elibera pe românii din Transilvania, Banat, Crişana, Maramureş şi Bucovina, obiectiv realizat în 1918, când şi Basarabia s-a unit cu Patria Mamă.

Evidenţiind realizările României în perioada interbelică, profesorul Gheorghe Iacob nu ezită să aprecieze: „În plan extern s-a supralicitat garanţia aliaţilor; de dragul principiilor – care mai târziu nu au fost apreciate la justa însemnătate – România, prin diplomaţia sa, a trecut propriile interese în plan secund". Personal, am scris despre „eşecul politicii unidirecţionale a statului român". În momentul critic din vara anului 1940, politica de alianţă cu Franţa şi Marea Britanie nu a fost de niciun folos.

România a participat la Al Doilea Război Mondial alături de Germania (iunie 1941 – august 1944) pentru eliberarea Basarabiei şi a nordului Bucovinei, ocupate de sovietici în 1940, după care a continuat ofensiva împotriva URSS, dar a suferit grele pierderi la Stalingrad. După 23 august 1944, armata română a luptat pentru reintegrarea nord-estului Transilvaniei – ocupat de Ungaria prin decizia Germaniei şi Italiei din august 1940 –, obiectiv atins în octombrie 1944, după care a continuat lupta alături de Naţiunile Unite până la înfrângerea Germaniei, în mai 1945.

Ca urmare a înţelegerilor din 1943–1945 între Churchill, Stalin şi Roosevelt, România – ca şi Polonia, Cehoslovacia, Ungaria şi Bulgaria – a fost inclusă în zona de influenţă (dominaţie) sovietică. Printr-o diplomaţie inteligentă, conducerea de la Bucureşti a reuşit să obţină retragerea din România a Armatei Roşii în 1958 şi să promoveze o politică de independenţă.

După 1964, ţara noastră a dobândit un real prestigiu internaţional, un rol important avându-l ministrul de Externe Corneliu Mănescu şi preşedintele Nicolae Ceauşescu.

După patru decenii de „Război Rece", s-a ajuns la schimbarea echilibrului de putere pe plan mondial şi victoria Occidentului. După „revoluţiile anticomuniste" din 1989, statele foste socialiste – inclusiv România – au trecut din Tratatul de la Varşovia în NATO şi din CAER în Uniunea Europeană.

Profesorul Gheorghe Iacob se referă la „momentul actual traversat de Europa şi România", apreciind – pe drept cuvânt – că ţara noastră „nu a reuşit să construiască, să afirme şi să urmărească realizarea unei strategii naţionale". Cauzele sunt multiple; un rol deosebit l-a avut „penetrarea informativă externă, care fost devastatoare după 1990 pentru interesul naţional". În cei peste 30 de ani, „diplomaţia noastră a dat dovadă de slăbiciune, incoerenţă, lipsă de atitudine şi susţinerea unitară din partea forţelor politice".

Liderii politici români au devenit simpli executanţi ai deciziilor luate la nivelul conducerilor NATO şi UE – care promovează politica marilor puteri –, neglijând cu totul interesele naţionale. Într-un fel, se repetă situaţia din 1938–1940, când „politica principială" nu a putut evita pierderea Basarabiei, nordului Bucovinei, nord-estului Transilvaniei şi Cadrilaterului. Viaţa a dovedit că „principiile" şi „asigurările" au fost doar vorbe pentru cei naivi, iar cei „Mari" nu au ezitat să le nesocotească sau să le calce în picioare atunci când au avut de promovat propriile interese.

În timp ce vorbesc despre „România educată", aceşti politicieni – mulţi dintre ei fără o cultură de nivel mediu, iar unii obţinând titlul de doctor cu lucrări plagiate – au decis scoaterea obiectului Istoria Românilor din liceu, iar din noua Lege a învăţământului au eliminat orice referire la „educaţie patriotică". Obiectivul urmărit este limpede: tinerii să nu cunoască faptul că, de-a lungul timpului, România a ocupat un loc onorabil în Europa.

Cartea profesorului Gheorghe Iacob, *Locul României în Europa (1859–1939)*, este o valoroasă realizare istoriografică şi, în acelaşi timp, un îndemn la reflecţie adresat tuturor românilor, care trebuie să fie animaţi de îndemnul voievodului Petru Rareş: „Vom fi iarăşi ce-am fost şi mai mult decât atât".

Ioan Scurtu

Mircea-Gheorghe Abrudan, *Mitropolitul Andrei Șaguna: o biografie culturală*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane/Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2023, 363 p.

Comemorarea unui secol și jumătate de la momentul trecerii în eternitate a Sfântului Mitropolit Andrei baron de Șaguna și opțiunile tributare unui anume conformism al istoricilor și al publicului interesat de cunoașterea trecutului de a păstra fidelitatea față de dimensiunea evenimențială a acestuia devin circumstanțe favorabile pentru tematici inspirate de multiplele aspecte ale vieții și activității acestei personalități normative și pro-active a istoriei națiunii române în ansamblul său, materializată prin inițiative care au eludat limitele unor afilieri politice și confesionale. Resursele de

autoritate ale ierarhului ortodox, izvorâte din competențele dobândite prin formarea la instituții de studiu de prestigiu ale Monarhiei habsburgice, din fermitatea devoțiunii sale pentru credința ortodoxă, dar și dintr-o conștiință a datoriei față de comunitatea credincioșilor încredințați îndrumării sale spirituale au inspirat încă pe durata vieții sale atitudini antitetice ale contemporanilor, de la loialitatea necondiționată a discipolilor, la critici formulate de alți exponenți ai mișcării naționale românești din Transilvania, care i-au pus la îndoială deciziile adoptate din postura de conducător *de facto* al acesteia și la mefiența unor istorici inspirați de diversele valuri de iconoclasm interpretativ care afectează scrisul românesc modern și contemporan, care au văzut în acțiunile înaltului prelat doar conduita unui slujitor al bisericii sale, puțin dispus să legitimeze acțiuni care puneau în cauză ordinea socială și cadrul politic legal. Această perspectivă plurivalentă, într-o remarcabilă compatibilitate cu multitudinea afilierilor protagonistului și cu momentele de turnură ale istoriei comunității credincioșilor săi, legitimează, fără drept de apel, interesul istoriografic circumscris sau nu unor momente aniversare sau comemorative. Descendent al unei familii care îmbina spiritul antreprenorial cu loialitatea față de credința ortodoxă și cu rădăcini la confiniile sudice ale arealului romanității orientale, format la instituții de învățământ care perpetuau tradiția reformismului catolic posttridentin și bucurându-se de oportunitățile unei cariere universitare, viitorul mitropolit a operat un prim exercițiu al libertății în condiția sa absolută, aceea a jertfei asumate, optând pentru o carieră ecleziastică în ambianța mitropoliei sârbe de la Karlowitz, mult mai puțin ofertantă sub raportul oportunităților de carieră în comparație cu mediul universitar al Pestei. Agenda de politică ecleziastică a mitropolitului Iosif Raiacici a determinat consacrarea sa în demnitatea de episcop al Bisericii Ortodoxe a românilor din Transilvania în preajma izbucnirii Revoluției din 1848. Cariera sa în serviciul unei comunități pe care a slujit-o prin a o conduce, uneori cu acte de autoritate greu de acceptat pentru o elită ecleziastică deprinsă cu slăbiciunile primilor ierarhi, a avut drept fir călăuzitor transpunerea în viața cotidiană a normelor credinței strămoșilor săi, confirmând, în pofida scepticismului devenit vector al spiritului omului contemporan, superioritatea morală a iubirii evanghelice în raport cu generozitatea aparentă a mitologiilor politice de tot felul.

Din perspectiva realităților istorice efective, activitatea mitropolitului ardelean s-a desfășurat într-un moment de turnură pentru transformarea modernă a societății, când vechile loialități față de tron și altar se subsumau sau intrau în competiție cu cele inspirate de așa-numita nouă religie a secolului al XIX-lea, militantismul național. Aceste mutații, care fac obiectul unei vaste producții istoriografice vizând mentalul colectiv, au generat noi forme ale competiției confesionale implicate în revirimentul națiunii române din Monarhia habsburgică, dar și cristalizarea unei agende seculare, mai conectată cu dinamica politică a vechiului ansamblu guvernat de Casa de Austria, angajat la rândul său într-un proces de identificare a unor căi de prezervare a unității sale instituționale.

Lucrarea pusă la dispoziția cititorilor de cele două edituri, una aparținând Academiei Române, cea de a doua dovedind un interes constant pentru lucrări de istorie, datorată istoricului Mircea-Gheorghe Abrudan, autor al unor cercetări de incontestabilă însemnătate pentru cunoașterea activității ierarhului român în toate dimensiunile sale și pentru ortodoxia ardeleană în general, oferă o abordare a subiectului dintr-o dublă perspectivă. Ea este întâi de toate un omagiu față de protagonistul unor evenimente excepționale ale începuturilor modernității românești, asumat *expressis verbis* de un fiu al bisericii pe care mitropolitul Șaguna a restaurat-o cu adevărat. Acest act curajos de loialitate îl expune pe autor prezumției de subiectivism și mefienței adepților viziunii anticlericale asupra istoriei. Din perspectiva scrisului istoric, cele zece studii care o compun conturează o restituire a carierei arhiereului într-o manieră care evită eventuale constrângeri dogmatice, abordare conformă cu poziția bisericii române ca singura instituție în măsură să asigure afirmarea națiunii în relație cu un regim politic care o plasa, cel puțin formal, în afara sistemului instituțional oficial.

Prefața redactată de prof. univ. dr. Ioan Bolovan propune o serie de reflecții asupra locului problematicii șaguniene în istoriografia românească și asupra contribuțiilor autorului la cunoașterea unor aspecte ale acesteia în ultimii ani. Notațiile introductive ale autorului operează o succintă trecere în revistă a restituirilor biografice dedicate protagonistului, elaborate de autori români, americani sau germani și individualizează excursul istoriografic prin reliefarea unor aspecte mai puțin cunoscute ale activității sale.

Primul capitol al lucrării are în vedere stabilirea premiselor biografiei culturale a viitorului mitropolit prin evocarea a trei coordonate definitorii pentru conduita sa ulterioară. Reflecțiile asupra originii sale prilejuiesc digresiuni oportune de istorie socială și comunitară dedicate comunităților aromâne din Ungaria, precum și creionarea unui univers familial complex, în care circumstanțele

economice și specificul unui cadru legal restrictiv se vor dovedi insuficiente pentru a pune în cauză devoțiunea confesională a tânărului Anastasiu Șaguna. În al doilea rând, formația sa intelectuală dobândită în instituțiile de învățământ catolice, îi prilejuiesc contactul nemijlocit cu ideile reformiste ale vremii, dar vocația sa religioasă se va dovedi decisivă în opțiunea sa pentru abandonul mediului universitar pestan în favoarea unei cariere în ambianța monastică sârbă și ulterior în fruntea bibliotecii Mitropoliei ortodoxe de la Karlowitz. Disponibilitățile pentru acumularea de competențe ale acestui spirit enciclopedic sunt relevate de analiza dedicată bibliotecii sale și de ilustrarea calităților sale de poliglot, precum și de călătoriile întreprinse în exercitarea funcțiilor sale administrative. Cea de a doua secțiune trece în revistă distincțiile acordate ierarhului de către autoritățile imperiale, culminând cu înnobilarea sa ca baron în 1852, aspect relevant pentru mutațiile intervenite în raport cu comunitatea pe care acesta din urmă a păstorit-o vreme de mai bine de două decenii. Din acest punct de vedere, sunt relevante și notațiile referitoare la heraldica șaguniană.

Capitolul următor este dedicat inițiativelor lui Șaguna în ipostaza de îndrumător al culturii naționale, în tradiția mitropolitană românească. Fondarea tipografiei eparhiei ortodoxe a însemnat demararea unor proiecte editoriale dedicate formării clerului, culminând cu editarea Bibliei șaguniene, dar și a unor scrieri destinate laicilor. Această dimensiune este urmată de un excurs asupra operei propriu-zise a lui Șaguna, cu preocupări de istorie bisericească și producții ale genului omiletic. Opera sa primordială este considerată a fi Statutul Organic al Bisericii, o adevărată constituție bisericească, iar un aspect relevant pentru specificul epocii este dat și de evocarea capacităților sale de polemist în relație cu oficiali imperiali, ierarhi uniți sau intelectuali români laici. Acest profil este completat de analiza operei sale de fondator al unor gazete românești și de membru al unor asociații culturale din Transilvania, experiențe preliminare ale implicării sale în înființarea Astrei.

Următoarele două capitole analizează activitatea lui Șaguna în elaborarea și susținerea unor proiecte de interes pentru românii din Monarhia habsburgică, de la afirmarea conceptului Daco-romania ca structură care să integreze întreg spațiul geografic locuit de români, devenit interesant și pentru oficialii imperiali, la formarea unui ducat românesc care să-i înglobeze pe românii din Monarhie, prezentat de ierarhul ortodox în memorii adresate oficialilor imperiali, dar abandonat la sugestia exponenților comunității săsești din Transilvania. În aceeași direcție, autorul subliniază implicarea activă a protagonistului în fondarea Astrei, organism destinat difuzării culturii și literaturii române în rândurile comunității, percepută de ierarh ca un mijloc de promovare a clasei de mijloc. Excursul biografic prilejuiește un succint demers de istorie culturală, de natură să ilustreze geneza acestui proiect de societate civilă românească, dar și disensiunile care animau mișcarea națională și care au dus în ultimă analiză la îndepărtarea președintelui-fondator al asociațiunii, căruia adepții pasivismului nu-i puteau ierta loialismul față de stat și prezența sa la evenimentele oficiale care au consfințit înființarea Dublei Monarhii. Activismul mitropolitului este ilustrat odată în plus de studiul dedicat legăturilor sale cu profesorii Academiei de Drept din Sibiu. Cititorul are ocazia unei familiarizări cu ideile care animau atmosfera dezbaterilor elitei intelectuale a comunității săsești din Sibiu, dar și cu maniera în care contactele stabilite de Șaguna cu exponenții acesteia deveneau un mijloc de promovare a obiectivelor bisericii și națiunii române. Următorul studiu abordează aspecte ale relației biserică-stat în atmosfera postrevoluționară, prin intermediul evocării legăturilor ierarhului ortodox cu baronul Alexander von Bach, personalitate dominantă a regimului neoabsolutist austriac. Schimburile epistolare edite și inedite subliniază prestigiul pe care loialismul dinastic al ierarhului i-l asiguraseră din partea mediilor aulice, dar și consecvența acestuia din urmă în promovarea obiectivelor sale spirituale și naționale, afectate de competiția cu ierarhia unită și de interesele politice ale autorităților, atente la riscul unor afinități transfrontaliere potențial ostile. Capitolul următor aduce în atenție un aparent eșec al mitropolitului, acela de a edifica o catedrală ortodoxă în Sibiu, dar realizează o reconstituire sumară a activității sale de administrator al diecezei încredințate în 1848, o mărturie nemijlocită a transformărilor pe care le-a cunoscut aceasta în cele două decenii în care existența sa s-a identificat cu aceea a îndrumătorului său spiritual. Secțiunea finală propune cititorului scurte secvențe omagiale, constând din douăsprezece portrete ale mitropolitului, datorate unor contemporani, istorici și teologi, în măsură să demonstreze o dată în plus dimensiunile acestei personalități plurivalente.

Mai presus de dimensiunea omagială asumată, lucrarea de față capătă profilul originalității prin aceea că oferă cititorilor oportunitatea unei necesare reflecții asupra unui alt arhetip de erou cu totul diferit de cei evocați de istoria de ieri și de azi, un erou care nu și-a trimis poporul să se jertfească pentru ambiții personale sau proiecte irealizabile, îndrumându-i spre ctitorii care și-au

dovedit utilitatea decenii mai târziu, în vederea cunoașterii și a adevărului, singura premisă a libertății postulate de Evanghelie. Adepții istoriei în durată lungă au astfel oportunitatea să reflecteze în ce măsură unirea proclamată la 1 Decembrie 1918 ar fi fost posibilă fără cadrul instituțional românesc conturat de mitropolitul Andrei baron de Șaguna, iar promotorii istoriei emancipate de sub aparenta tiranie a creștinismului sunt confruntați de însăși actualitatea imediată cu urmările eliberării față de opresiunea Iubirii Supreme, pe care eroul acestei restituiri biografice a slujit-o necondiționat.

Florian Dumitru Soporan

Mircea Ciubotaru, *„Misterele" onomastice ale Iașilor*, I–II, Editura Dark Publishing, București, 2021, 438 p. + 358 p.

Am fi putut spune că notorietatea distinsului filolog Mircea Ciubotaru, cercetător științific gradul I la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide" (1988–2007) și profesor universitar la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași (2002–2019), a atins cote maxime – în cercurile științifice, dar și în sfera publicului larg, interesat de istoria locurilor și de (re)cunoașterea relațiilor genealogice – odată cu publicarea lucrărilor toponimice cu caracter monografic (*Oronimia și hidronimia din bazinul superior al Bârladului*, Iași, 2001; *Comuna Horlești. Cadre istorice, sociale și culturale*, Iași, 1999 (coautor); *Comuna Ipatele.* I. *Studiu istoric. Toponimie*, Iași, 2000; *Comuna Vulturești.* I. *Studiu de istorie socială. Onomastică*, Iași, 2003) sau a studiilor adunate în volumul *Cercetări de onomastică. Metodă și etimologie*, Iași, 2013, precum și după ieșirea de sub tipar, la inițiativa și sub îndrumarea domniei sale, a seriei în 14 tomuri *Catagrafiile Vistieriei Moldovei (1820–1845)*. Și nu am fi greșit deloc dacă reputatul toponimist ieșean nu ar fi adăugat un plus de valoare întregii sale activități de cercetare (onomastică, lingvistică, istorică, geografică și genealogică) prin publicarea, în 2021, la Editura Dark Publishing din București, a unei monografii toponimice de excepție, o veritabilă aventură holmesiană pe tărâmul obscur al *„Misterelor" onomastice ale Iașilor*, titlul ales fiind, după cum precizează autorul, o parafrazare „cu intenție umoristică" a titlului romanului lui George Baronzi, *Misterele Bucureștilor* (vol. I, p. 17).

Redactată într-un stil relaxat, în care rigiditatea informațiilor documentare și lingvistice este voalată de tonalitatea ludic-ironică a scriiturii – pe de o parte, ca urmare a reluării, într-un volum închegat și într-o formă restructurată, a multor foiletoane lunare ale serialului omonim[20], și, pe de altă parte, pentru înlesnirea receptării informațiilor de către un public variat –, lucrarea propune abordarea selectivă a „misterelor" toponimice din fosta capitală a Moldovei, evitând o analiză structurală complexă, care ar fi impus o rigoare lexicografică mai greu de asimilat de către cititorii fără pregătire de specialitate. Sunt vizate predilect nume de locuri vechi, de notorietate în rândul populației ieșene (și nu numai), menite a stârni curiozitate și, prin urmare, mult mai susceptibile de a fi perpetuate în asociere cu legende populare dintre cele mai fanteziste: *Copou*, *Manta Roșie*, *Podul Roș*, *Podul Verde*, *Socola*, *Tătărași*, *Târgul Cucului* etc. Scopul declarat al autorului este de a purta cititorul prin istoria și onomastica Iașilor, dincolo de exaltările literare și publicistice animate de patriotism local, de recuperările memorialistice romanțate și de etimologiile populare neverosimile, în încercarea de a-și exersa „spiritul critic față de clișee, unele seculare" (vol. I, p. 9) și de a (re)stabili adevăruri științifice, prin identificarea corectă a motivațiilor denominative, chiar dacă acestea sunt adesea dezamăgitoare pentru iubitorii de senzațional, „fiindcă «misterele» dezlegate se dovedesc banale fapte de denominație toponimică uitate" (*ibidem*)[21].

[20] Serialul a apărut, parțial, în variantă publicistică în revistele ieșene „Cronica veche" (iunie 2014 – mai 2019) și „Expres cultural" (septembrie 2019 – iunie 2020).

[21] Nu știm, însă, în ce măsură povestea înfricoșătorului călău Gavril Buzatu, a cărui manta roșie, care acoperea petele de sânge, a dat numele unui cartier ieșean (vol. II, p. 165) sau imaginea doamnei Ecaterina a lui Vasile Lupu, găsită de un copoi în pădurea de la Copou, unde se ascundea de frica turcilor, vor putea fi șterse din memoria colectivă, pentru a face loc figurii unui Vasile *Manta Roșie*, om înstărit „din cotuna Cetățuia, comuna Galata" (*ibidem*, p. 168), a cărui existență nu a suscitat interesul pentru diletantism etimologic, sau atestării unui vier ungur *Copău/Copou*, al cărui

Deși stabilirea etimologiilor corecte ale numelor de locuri ieșene se dovedește adesea un demers anevoios – în parte din cauza golurilor de informație istorică apărute din lipsă de documente, dar și din pricina concurenței dintre adevărul istorico-lingvistic și legendele populare fanteziste, propagate inclusiv de surse credibile –, Mircea Ciubotaru își îndeplinește cu asupra de măsură sarcina asumată. Recuperând – selectiv și cu rezerve sau comentarii critice, unde este cazul – strădania predecesorilor istorici (N. A. Bogdan, Dan Bădărău, Ioan Caproșu, Constantin Cihodaru, Gheorghe Platon, Constantin Botez) și „iașologi" (Ionel Maftei, Ion Mitican, Constantin Ostap ș.a.), munca detectivistică a toponimistului se mută în biblioteci și arhive, unde valorifică surse documentare editate, dar mai ales inedite[22].

Lucrarea, structurată în două părți, se deschide cu o introducere intitulată sugestiv *O cercetare necesară* (p. 5–16), menită a justifica demersul științific al autorului prin stringența identificării corecte a motivelor istorice, geografice, arheologice și lingvistice care stau la baza nomenclaturii topice ieșene. Urmează două capitole dedicate târgului Iași, cel dintâi fiind consacrat oiconimului, cu implicații preponderent lingvistice (*Preliminarii. Iași – ortografie, ortoepie și etimologie*; p. 17–23)[23], iar cel de-al doilea fiind destinat perspectivei istorice a formării și dezvoltării fostei capitale moldave (*Incursiuni la obârșiile târgului Iași*, p. 24–39).

În continuarea acestor două studii de *incipit*, cel de-al treilea capitol (*Vatra Târgului. Mahalale și cartiere*, p. 40–229) este un periplu în istoria cartierelor, străzilor, ulițelor, mahalalelor și medeanurilor ieșene, amplasate, așa cum reiese din titlul subcapitolelor, în Târgul de Jos (*La sud de Ulița Rusească și Ulița Târgul de Jos*, *Între Ulița Fierbinte și Frecău*, *Între Ulița Rusească (Târgul de Jos) și Sf. Vineri (Anastasie Panu)*, *Între Bd. Anastasie Panu și Str. Costache Negri*, *Între Podul Vechi (Str. Costache Negri) și Ulița Goliei (Str. Cuza-Vodă)*) și Târgul de Sus (parte a urbei ieșene care cuprindea, printre altele, Str. Cuza Vodă, Ulița Sf. Spiridon, Bd. Independenței, Str. Lăpușneanu, Piața Unirii, Str. Vasile Alecsandri, Str. Vovedenia). Ansamblul vechii configurații stradale a târgului moldav este întregit de alte trei subcapitole dedicate hodonimelor, anume *Ulița Mare și conexiunile pe stânga* (p. 156–168), *Feredeiele* (p. 169–194) și *Tălpălarii și Râpa Galbenă* (p. 195–228). Suntem purtați, metru cu metru, prin hățișul străzilor ieșene de ieri și de astăzi, iar la fiecare pas descoperim nu doar împrejurările în care au apărut unele hodonime[24], ci și biografia oamenilor care le-au

---

supranume, cu originea în magh. *kopó* „câine de vânătoare" (vol. I, p. 235), putea trimite la dulăul salvator doar prin atracție paronimică. Nu mai puțin marcate de zvonistică (și orală, și gazetărească) sunt soluțiile etimologice vehiculate pentru hodonimul *Podul Roș*, motivat fie de apa Bahluiului, „roșie de sângele boierilor decapitați de Vodă cel rău" sau de sângele animalelor sacrificate de măcelari (vol. II, p. 111), fie de casele de toleranță „cu perdele roșii de la ferestre", presupuse a fi existat aici în secolul al XVIII-lea (*ibidem*). În realitate, numele podului se explică prin vopseaua roșie cu care au fost vopsite parmaclâcurile acestuia în timpul ocupației rusești (aceeași explicație, cu schimbarea cromaticii, este valabilă și pentru *Podul Verde*). Pentru etimologia toponimului *Târgul Cucului* (1816), fost *Târgul Făinii* (1645), s-au avansat atât explicații simpliste cu trimitere la cucii care își „strigau arar numele" printr-o „rariște de huci râpoasă – ori poate un rediu" din zonă (ipoteză argumentată înșelător și de existența în proximitate a Străzii Pădure, care amintește, de fapt, de meșterul tipograf Pădure; vol. I, p. 402), cât și propuneri antroponimice (de la un proprietar numit *Cucu*; *ibidem*). Investigația privind motivarea acestui toponim pare a intra pe un făgaș mulțumitor prin invocarea încărcăturii metaforice a sintagmei *vama cucului*, care „desemna [...] locurile ascunse de trecere peste graniță sau pe lângă orice loc unde se plătea o vamă" (*ibidem*, p. 404), târgul în discuție fiind, așadar, un loc aglomerat de numeroși negustori care se sustrăgeau de la plata taxelor.

[22] Vezi discuția din vol. I, p. 8 și p. 12, despre planuri și planșe recent descoperite.

[23] Reținem aici, pentru cititorii acestei scurte prezentări, doar faptul că oiconimul, ortografiat corect *Iașul*/*Iași* (gen. *Iașului*/*Iașilor*), face trimitere, în cel mai credibil scenariu etimologic, la iassi sau alani, strămoșii caucazieni ai oseților de astăzi, stabiliți în Moldova în contextul unor confruntări armate dintre tătari și lituanieni (vezi vol. I, p. 22).

[24] Vezi Ulița Schimbătorilor, cu dughene ale schimbătorilor de bani; Beilicul, ulița care găzduia beii și alți trimiși ai Porții Otomane veniți în vizită la Iași; Str-la Întunecată, umbrită de vegetație; Str. Căldărăria, unde se așezase un mic grup de căldărari; Ulița Cavacului, al negustorilor de încălțăminte ieftină; Ulița Surlarilor/Ulița Surlăriei, locuită de surlarii din fanfara domnească; Ulița

„împrumutat” numele[25] sau istoria reperelor socio-geografice conexe (biserici, mănăstiri, case boierești, dughene, piețe, carvasarale, poduri etc.).

Incursiunea istorică și etimologică continuă și în capitolul al IV-lea (p. 230–411), unde sunt cercetate Muntenimile (de Sus, de Mijloc și de Jos), posibil „așezări fie de bejenari, fie de prizonieri de război, colonizați într-o slobozie domnească” în secolele XV–XVI (vol. I, p. 231), și zona Copoului, împărțită, pentru a nu ne pierde în păienjenișul stradal, în *Copou A. Păcurari și Toma Cozma. Ponoarele*[26], *Copou B. Grădinile și platoul*, *Copou C. Sărăria și Țicăul*[27], *Copou D. Coasta de sud-est*.

Ultimul capitol al primului volum, *Căcaina – un nume prigonit* (p. 415–437), vizează variațiuni denominative „rușinoase” pe aceeași temă (*Căcaina*, *Căcata*, *Câcâcea*, *Căcăcioasa*, *Căcăcioiu*, *Căcacea*, cu echivalentele slave *Dresleuca*, *Dreslive*, *Drăsliviţa*, *Drislaveţu*), care desemnează pâraie ce colectau ape uzate și dejecții din localitățile pe care le străbăteau. Este și cazul pârâului ieșean, care înghițea și vara, și iarna gunoiul gospodăriilor din Țicău și Rufeni și scursurile și dejecțiile din dughene, cârciumi, măcelării și din Târgul Boilor.

În volumul al doilea, autorul abandonează firul apei Căcaina și se îndreaptă *Spre Soare-Răsare* (p. 5–28), trecând prin Tătărași, Rufeni[28] și Moara de Vânt. Urmează a parcurge apoi *Str. Eternitate – partea dreaptă* (p. 29–48), ajungând în *Tătărași*[29] *și Ciurchi* (p. 49–87) și poposind pentru un alt răgaz istorico-etimologic la *Ciric*[30] (p. 88–106).

Trapezănească, numită fie după armenii refugiați în Iași din Trapezunt, fie de la negoțul cu pânză trepezănească pe care îl făceau grecii și armenii stabiliți aici; Ulița Feredeielor (< magh. *feredő*), unde erau clădirile băilor de factură turcească, cu compartimentări pentru femei și bărbați; Str. Arcului, unde un pasaj sub formă de arc, astăzi demolat, le facilita elevilor trecerea din clădirea Academiei Mihăilene în clădirea Institutului gimnazial și a internatului etc.

[25] Vezi Ilie Burchi, poreclit Zmău – pentru *Str. Zmeu*, un anume Herbinte, neidentificat în actele vremii, bunic al lui Ghiorghi Herbinteală și Năstas(e) Herbinte sau Herbintoiul – pentru *Ulița Herbinte/Str. Fierbinte*, Iordache Bucșănescul – pentru actuala *Str. Bucșinescu*, Petrache Nițescu, cu casă în *Fundacul Nițescu*, Ioniță, căpitanul de *darabani*, după care este numită *Ulița lui Daraban*, spătarul Costachi Pomir – pentru *Str. Pomir (Pomer)*, vornicul Ursu Bărboi – pentru *Mahalaua/Ulița Bărboiului* și *Biserica Bărboi*, spătarul Iurie Dancu – pentru *Mănăstirea Dancu* și *Str. Dancu*, stolnicul Costandin Gândul – pentru *Str. Gându* ș.a.

[26] Reținem aici doar etimologia propusă pentru *Str. Păcurari*, hodonim care nu desemnează nici „drumul oilor”, pe unde ar fi intrat în oraș ciobanii ardeleni, nici ruta aducătorilor de păcură, ci are origine antroponimică, confirmată de atestarea la 1615 a sintagmei *Fântâna lui Păcuraru* (vol. I, p. 241).

[27] Pagini de rememorare a zonei Sărăriei, locul unde se făcea negoț cu sare, în marginea de nord-est a târgului ieșean, și a întinsei mahalale Țicău – cu cele trei părți ale ei: Țicăul de Sus, Țicăul de Mijloc și Țicăul de Jos –, care conservă numele stolnicului Ștefan *Țicău,* copistul de la 1785 al *Codexului Țicău*.

[28] Fostă așezare, cu biserică, pe moșia târgului Iași (în secolul al XVI-lea), oiconimul fiind păstrat ulterior în hodonimele *Mahalaua Rufeni/Ulița Rufeni/Str. Rufeni*. Respingând presupunerea, vehiculată în mediul popular, că ar fi poreclit niște pădurari ruteni *rufoși*, Mircea Ciubotaru arată, o dată în plus, că acest oiconim are origine antroponimică: numele *Rufă*, o poreclă de la apelativul omonim (vol. II, p. 15).

[29] Toponimul *Tătărași*, în ciuda aparentei transparențe etimologice (de la „niște tătari mai mititei”, vol. II, p. 49), se dovedește a fi pentru autor o piatră de încercare pe drumul și așa anevoios al stabilirii etimologiilor numelor de locuri. După o expunere amplă de motive istorico-lingvistice și corelarea toponimelor parțial omonime, Mircea Ciubotaru pledează pentru originea lexicală a denumirii, ca plural al apelativului *tătăraș*, care desemnează „tătarii din Moldova, fie cei rămași aici după retragerea acestei stăpâniri, fie prizonieri robiți în urma confruntărilor războinice [...], fie chiar refugiați în Moldova în diverse împrejurări, ca aceea în care Ștefan cel Mare a acordat protecție la Suceava fiilor hanului Sed-Ahmet (1460)” (*ibidem,* p. 59).

[30] Autorul respinge baza lexicală *ciric* (< tc. *čerek*, vechi *čirik* „unitate de măsură pentru cereale, baniță”), care nu ar putea justifica hidronimul *Ciric*, invocând ca etimon supranumele omonim (vol. II, p. 88).

Un capitol deosebit de consistent este cel dedicat Bahluiului (*Șesul Bahluiului*, p. 107–220), cu subcapitolele: *Bahluiul – etimologie. Poduri și punți*; *În cotul Bahluiului*; *Bucium*[31] *și Socola*; *Expansiune și integrare urbană*; *Manta Roșie, Frumoasa și Broștenii*; *Nicolina și Galata*; *Alexandru cel Bun și Dacia*. Subiect al unor longevive controverse etimologice[32], hidronimul rămâne, în opinia autorului, un „mister" onomastic nu atât din cauza finalei *-lui*, clasată drept pecenegă, ci din pricina necunoscutei pe care o reprezintă baza derivativă *bah-*/*balh-*.

Cu intenția declarată de a-i recâștiga „pe cititorii obosiți de lungile și academicele capitole anterioare" (vol. II, p. 221), autorul plasează mai spre finalul lucrării un capitol savuros, care atentează la pudicitate, anume *Fantasme erotice și subterane* (p. 221–237), identificând atât posibilele ecouri ale prostituției în hodonimia ieșeană din secolul al XIX-lea (*Str. Blondelor*, *Str. Brunetelor*, *Trecătoarea/Stradela Fetelor*, *Strada Plăcerilor*, *Cărarea Fetițelor*; p. 225), cât și posibilitățile de refugiere în pivnițele și canalele pluviale ale târgului moldav, unele ridicate la rang de tunel.

După acest interludiu... aventuros urmează un ultim capitol (sobru, academic, prin comparație), intitulat *Politică, administrație și toponimie ieșeană* (p. 238–278). Obiectivul principal al acestui studiu este periodizarea denominației stradale ieșene, în contextul unei cercetări diacronice, din perspectiva opoziției toponimie populară (spontană și motivată) *vs*. toponimie oficial-administrativă. Autorul distinge două etape: una *veche*, finalizată în 1832, și una *modernă*, în care multe dintre numele de locuri din stratul toponimic vechi sunt înlocuite cu denumiri noi, alese arbitrar, care ignoră considerentele istorice, geografice sau lingvistice ce au motivat numele topice inițiale. Sunt inventariate, așadar, oiconime și hodonime propuse prin decizii de factură politico-administrativă (*Mahalaua Armeană* → *Str. Iordachi Dimachi*, *Str. Făinei* → *Str. Maiorul Macri*, *Str. Școala de Arte* → *Str. Dr. Cihac*), culturală (*Mahalaua Iarmaroc* → *Str. Vlahuță Poetul*, *Str. Stejar* → *Str. Carmen Silva*, *Str. Școalei* → *Str. Miron Costin*) sau estetică (*Str. Scursorilor* → *Str. Botanică*, *Str. Frecău* → *Str. Eminescu*).

Cu *„Misterele" onomastice ale Iașilor* ne aflăm în fața celei mai cuprinzătoare lucrări despre Iași, de la N. A. Bogdan[33] încoace, volumul imens de informații și diversitatea aspectelor abordate depășind cu mult limitele obiectivului enunțat în titlu. Sute de note însoțesc comentariile, iar multe dintre reperele urbane discutate sunt (re)aduse în memoria cititorului prin inserarea, în condiții tipografice excepționale, a zeci de figuri, fotografii (color), fragmente din documente cartografice, reproduceri de planuri și planșe care reprezintă configurația stradală a vechiului târg și a orașului modern.

Numeroasele izvoare arhivistice și cartografice, dicționarele, ghidurile și nomenclatoarele, publicațiile periodice, studiile, articolele și volumele, dar și sursele narative, memorialistice și publicistice folosite în această monografie toponimică fără precedent fac obiectul impresionantei *Bibliografii* de la sfârșitul celui de-al doilea volum (p. 279–303). Toate lămuririle istorico-topografice și explicațiile etimologice sunt măiestrit formulate, așa încât să fie percepute de orice amator de toponimie, iar *Indicele antroponimic* (304–327) și *Indicele toponimic* (p. 328–357) cu care se încheie lucrarea reprezintă o prevedere în plus pentru înțelegerea și selectarea facilă a informațiilor.

Fiind o demonstrație cu adevărat meritorie și memorabilă a ideii general acceptate că toponimia este parte a patrimoniului cultural al unei comunități și, implicit, parte a tezaurului

---

[31] Toponimul *Bucium* (atestat la 1469 cu forma *Buczum*) este subiectul mai multor legende populare (între care cea care povestește că sunetul buciumelor le vestea ieșenilor invazia turcilor), însă documentarea istorică relevă existența panului Ion Bucium, boier în sfatul domnesc la 1456 și, posibil, stăpân al satului Bucium (vol. II, p. 152). Rămâne sub rezervă ipoteza lexicală a oiconimului, acesta putând desemna locul unde se plantau *buciumi*, adică butuci de viță-de-vie (*ibidem*, p. 153). În seria toponimelor personale se mai înscriu *Socola*, cu baza în antroponimul *Socol* (*ibidem,* p. 156), *Nicolina,* derivat vechi ucrainean de la numele calendaristic *Mikola* cu sufixul adjectival *-in(a),* care se atașa numelor de persoană cu tema în *-a* (*ibidem*, p. 196) și *Galata,* derivat cu sufixul *-a* de la un antroponim neidentificat *Galat*/*Gălat* (*ibidem,* p. 203).

[32] Vezi discuția de la p. 107–108.

[33] N. A. Bogdan, *Orașul Iași*. *Monografie istorică și socială ilustrată*, ediția a doua, Iași, 1913.

lingvistic al unei națiuni, nu este de mirare că lucrarea domnului Mircea Ciubotaru a beneficiat, în vederea editării, de sprijinul Muzeului Municipal „Regina Maria" din Iași și de suportul financiar al Primăriei Municipiului Iași, fiind distinsă până acum cu premiul „Al. Tzigara-Samurcaș" (2022), acordat de revista „Convorbiri literare", și „Medalia pentru cercetarea istoriei orașelor" (2023), conferită de Comisia de istorie a orașelor din România a Academiei Române.

Ana-Maria Prisacaru

Ioan Scurtu, *Povestiri adevărate. Memorii*, Iași, Editura Junimea, 2022, 610 p.

Proiecțiile memorialistice apărute în ultimele trei decenii au exercitat o influență incontestabilă asupra eforturilor de analiză a istoriei recente românești. Când remarcă apariția unui volum de memorii, în cititor se naște o dorință de a găsi dezvăluiri cu impact public, dar mai ales moral. În plus, dacă acesta mai cunoaște și unele date despre memorialist – desigur, din categoria celor nescrise –, le caută cu nerăbdare. De multe ori, rămâne dezamăgit din cauză că autorul *nu a dovedit destul curaj* pentru a-i satisface așteptările. Însă, memorialistul este cel care decide care etape ale vieții și gândirii sale să le lase posterității. Cititorul, fie el unul pasionat de cunoașterea trecutului, fie specialist, are la rându-i libertatea unei abordări critice. În schimb, dacă acesta vede în rememorări și povestiri personale un fel de autocritică, cu greu va înțelege semnificațiile acestui gen de reprezentare a trecutului. În limitele acestor impresii vom încerca să încadrăm volumul semnat de istoricul Ioan Scurtu.

În primă fază, nu ne-am gândit că aceste memorii, expuse sub forma unor *povestiri adevărate*, se vor opri la momentul decembrie 1989. Am putea găsi unele rațiuni care să justifice acest gând, și anume: istoricul devine un nume de referință în istoriografia românească post-comunistă, iar pozițiile sale intelectuale și instituționale îi conferă o anumită greutate în mediul academic.

Volumul are 610 pagini și este structurat în șase capitole. Toate pun în centru experiențele educaționale și formarea profesională. Fiecare capitol comportă trei mari dimensiuni: rememorări ale vieții personale și cotidiene, activitatea profesională și ceea ce am putea numi reflecția asupra evenimentelor cu însemnătate majoră ale vremurilor trăite. În cazul celei din urmă, uneori se observă prudența cu care sunt expuse realitățile trecute prin filtrul propriei gândiri, aspect relevant în valorificarea memoriei ca sursă de analiză istorică.

Prezentarea copilăriei și a experiențelor trăite de memorialist în timpul școlii primare și secundare cuprinde descrieri prețioase ce îi introduc pe cititori în spațiul său natal (Dochia, județul Neamț). Are grija să încadreze chiar și aceste etape în climatul general al vremii, utilizând cu precădere elemente ale schimbărilor la nivelul învățământului românesc din anii „dezghețului" comunist. Nu lipsesc provocările anilor de liceu, examenele sau întâlnirile cu personalități ale vremii.

După intrarea la Facultatea de Istorie a Universității din București apar scurte descrieri ale profesorilor pe care Ioan Scurtu i-a cunoscut la cursuri, în timpul celor cinci ani de studii. Unele subtilități critice sunt sesizabile în cazul unor nume precum Emil Condurachi, Gheorghe Ștefan sau Ion Nestor. Poate că funcțiile și demnitățile ocupate de aceștia contribuiseră la articularea unor păreri mai rezervate atât cu privire la pregătirea profesională a propriilor profesori, cât și la aportul lor în planul științelor istorice. De asemenea, nu lipsesc nuanțele politice în cazul unora care au avut parte de o ascensiune rapidă în mediul universitar. Dacă pentru ochiul cititorului de rând acest gen de date prezintă o atractivitate mai redusă, specialistul în cercetarea trecutului caută cu interes resorturile acestor portrete sau ale fricțiunilor existente între istoricii vremii. Astfel, autorul creează foarte vag impresia că ar fi purtat simpatii pentru unii profesori, dar în același timp și antipatii. Poate că prezența unchiului său, Dumitru Almaș, în colectivul de profesori ai facultății, a contat mai mult în formarea unor păreri personale. Câteodată, face salturi mari în timp, cu scopul de a puncta aspecte pe care le trece în rândul denaturării unui adevăr propriu, cum este cazul impresiilor despre Edgar Papu: „Am regretat profund că acest excepțional profesor a devenit după 1989 ținta neostaliniștilor, care l-au acuzat de protocronism" (p. 78).

Anii studenției sunt încărcați de experiențe noi în căminele studențești și de excursii în țară. În aceeași etapă își fac apariția trăiri interioare mai profunde și chiar neliniști. De regulă, noile provocări și aspirații intelectuale constituie o cauză frecventă. Preocupările cotidiene studențești de la finalul anilor '50 contribuie la un peisaj destul de puțin cunoscut în prezent. Plecarea de acasă lasă consecințe în memoria istoricului, dovadă fiind descrierile sporadice. Totuși, amintește momente

dificile precum trecerea familiei la Colectiv (GAC). În aceeași etapă a vieții își decide cursul profesional îndreptat spre studiul istoriei României, în detrimentul istoriei universale. Momentul este unul încărcat de semnificații emoționale. Hotărârea sa venise ca urmare a unei note de 9 puse de însuși unchiul și viitorul său naș, Dumitru Almaș.

În numeroase rânduri, reușește să redea pasaje trecute prin filtrul înțelegerii pe care o putea dobândi *studentul* Ioan Scurtu la acea vreme, și mai puțin *istoricul* Ioan Scurtu. Astfel, momente precum represiunea politică declanșată de Gheorghe Gheorghiu-Dej în anii 1958–1959, presiunile ideologice din interiorul Facultății de Istorie și incertitudinile noului curs al regimului beneficiază de descrieri ce trezesc interesul. Frecvent, această dimensiune a memoriei sale este însoțită de date pe care le află abia după 1989. Deși uneori creează o imagine inestetică a textului, ies mai facil în evidență particularitățile unei *societăți închise*, cum era cea românească în timpul ocupației sovietice. La fel de inspirate sunt și acele date referitoare la schimbările de direcție din istoriografia autohtonă, ceea ce relevă semnificațiile unui domeniu științific constant expus deciziilor politice. Cu toate acestea, acest control nu echivala totodată cu anularea oricărei calități științifice. Câteodată, autorul apelează la volume de documente și lucrări de cercetare apărute după căderea regimului pentru a scoate în evidență aspecte din biografia unor profesori de-ai săi.

Procesul de *desovietizare* este descris cu amănunte atât la nivelul spațiului universitar-academic, cât și la cel al conducerii de stat. Uneori, acele fragmente așezate între paranteze pătrate sunt însoțite și de note de subsol cu referințe bibliografice. Cu toate că autorul ține să precizeze cu claritate că aceste informații au fost aflate după 1989, în multe rânduri credem că și unele pasaje nemarcate cu aceste paranteze sunt rodul unor proiecții formate mai târziu. Totuși, această alternanță între expunerea vieții profesionale, a cotidianului și a fondului politic îl atrage pe memorialist în capcane nedorite. Comentariile pe baza celei de-a treia dimensiuni (cea a fondului politic) beneficiază de un spațiu mult mai larg. În unele momente ar fi fost de preferat ca autorul să se concentreze mai mult pe felul în care trăia evenimentele majore ale vremii și mai puțin pe explicarea acestora după sursele consultate mult mai târziu. Momente cu impact la nivel social sunt în centru: performanțe sportive pe plan extern care impulsionează acel sentiment de mândrie națională, cinematografia ca instrument de captare a atenției populației, dar însoțite și de o componentă propagandistică.

Unele episoade ale vieții, cum este cel al repartizării în funcția de preparator al Facultății de Istorie de la București, au darul de a provoca o oarecare emoție, dat fiind că orizonturile lui Ioan Scurtu nu coincideau cu o carieră universitară, ci, mai curând, cu o viață apropiată de casa și familia sa. Sunt prezentați primii ani „pe câmpul muncii” în capitala țării, dar totodată și o etapă nouă în organizarea vieții personale.

Oportunitatea de a lua contactul cu o serie de personalități marcante ale perioadei interbelice constituie un alt element de interes. Aceste întâlniri au fost intermediate de alte nume cunoscute, precum Gheorghe Zane sau Onisifor Ghibu, pe care Ioan Scurtu i-a întâlnit la Biblioteca Academiei. Astfel, a putut să-i viziteze pe Pantelimon Halippa, Nicolae Carandino sau Nichifor Crainic. În schimb, pe Constantin C. Giurescu l-a cunoscut chiar în momentul revenirii marelui istoric la catedra universitară, moment produs în 1963. Discuțiile purtate de cei doi pe chestiuni specifice cercetării relevă realități excepționale, întrucât la acea vreme Ioan Scurtu se ocupa de istoria politică de trecut recent, din care însuși Giurescu făcuse parte.

Tânărul preparator al Facultății de Istorie de la București are accesul în arhivele românești în anii ’60, ceea ce îi permite să vadă documente necunoscute. Desigur, multe informații nu puteau fi valorificate în propriile cercetări. În orice caz, autorul revine pe parcursul cărții la diversele discuții purtate cu C. C. Giurescu, fiind interesat mai ales de parcursul și poziționările acestuia în raport cu conducerea politică.

Moartea lui Gheorghiu-Dej și chestiunea succesiunii la conducerea Partidului Muncitoresc Român intră în categoria evenimentelor asupra cărora istoricul își manifestă interesul după 1989. Apelează la un așa-numit amestec al memoriilor, pentru a reda un tablou cât mai clar al conjuncturii în care Nicolae Ceaușescu este ales să conducă Partidul, și face apel la relatările post-comuniste ale unor protagoniști precum Gheorghe Apostol sau Ștefan Andrei. Stilul utilizat captează atenția, îl introduce în epocă pe cititor și pare să faciliteze înțelegerea unor transformări ale vremii.

Istoria Partidului Țărănesc a constituit subiectul cercetării doctorale a lui Ioan Scurtu. Autorul nu putea cunoaște însă la acea vreme date relevante din biografia unor personalități marcante, precum Ion Mihalache. Nici măcar nu se știa dacă mai era în viață. Mai târziu, în a doua parte a anilor ’80, ajunge să-l cunoască pe Corneliu Coposu. Se produce o apropiere între cei doi, elementul comun fiind, se pare, acea

istorie a PNȚ la care lucra Ioan Scurtu. Istoricul l-a vizitat frecvent pentru a-i oferi din capitolele lucrării. La rândul său, a primit corecturi și comentarii făcute de Coposu pe marginea textului.

Treptat, activitatea intensă îl impune în proiecte istoriografice majore, cum este cel de-al VI-lea volum din Tratatul de Istoria României, în cadrul căruia primește atribuții importante ce țineau de evoluția Partidului Comunist din România în perioada interbelică și de rolul unor lideri marcanți în evenimente precum 23 august 1944. Nu lipsesc dezvăluirile. Desigur, pentru cititorul preocupat de cercetarea trecutului, acest gen de informații necesită validări din multiple surse. Unul dintre exemple este solicitarea lui Petru Groza, aflat pe patul de moarte, de a fi eliberați 30 de intelectuali ardeleni, la care Gheorghiu-Dej „s-a conformat" (p. 199).

Descrierea contextului în care apar unele volume ce tratează teme controversate de istorie contemporană reflectă atât practicile instituționale, cât și limitele istoriografice ale timpului. În jurul unor cărți publicate de istorici și de așa-numiți specialiști veniți din sferele puterii politice sunt creionate momente mai puțin cunoscute, cauze ale declanșării unor aversiuni interne, dar și externe, îndeosebi sovietice. Ioan Scurtu își definește tot mai frecvent locul în istoriografia anilor '80, descrieri sortite mai curând să delimiteze calitativ și ideologic propria activitate de cercetare a istoriei contemporane. În calitate de cadru universitar, inspecțiile școlare la care ia parte în mai multe locuri din țară sunt bine conservate în memoria autorului. Ca cercetător, invocă însemnătatea centrală a documentului de arhivă în preocupările sale. Încearcă să surprindă ceea ce s-ar putea numi *schimbul de generații* în scrisul istoric. Desigur, cei care cercetau istoria contemporană puteau fi încadrați cu greu în acest proces, dat fiind că cei mai mulți cunoscuseră ascensiunea în anii de dominație a lui Mihail Roller, iar „schimbarea" s-a făcut mai curând după criterii ideologice.

Prestigiul lui Ioan Scurtu se manifestă prin prezența publică la emisiuni de radio sau la școli de vară. Lasă mărturii cu privire la atmosfera socială generată atât de entuziasmul unor performanțe sportive românești peste hotare, cât și de catastrofe precum cutremurul produs în 1977 sau accidentul de la Cernobîl din 1986. Nu este omis procesul anevoios, și nu de puține ori zadarnic, de publicare a unei cărți pe parcursul anilor '80. Pe fondul exceselor ideologice, rămâne inclusiv cu manuscrise nepublicate. Trăiește experiențe dezamăgitoare la Consiliul Culturii și Educației Socialiste, fiind martor al unei obediențe de nezdruncinat față de cuplul Ceaușescu.

Inevitabil, odată cu recunoașterea academică apar și oportunitățile de a pleca în străinătate. Sunt redate descrieri din timpul vizitelor la Moscova și Phenian (Republica Democrată Coreeană) din 1972, fiind și prima ieșire din țară. În același an devine și lector universitar la Universitatea din București. Calitatea de membru în diverse comisii mixte i-a dat oportunitatea de a interacționa cu istorici străini, îndeosebi din URSS și din alte state socialiste. Au urmat numeroase plecări în afara țării. Vizitarea Germaniei de Vest, descoperirea lumii capitaliste, cu toate progresele acesteia, avea să fie una răvășitoare pentru memorialist.

Partea de final a *povestirilor adevărate* cantonează memoria lui Ioan Scurtu în sfera evenimentelor care au marcat evoluția regimului comunist din România. Experiențele vieții cotidiene, cu care ne obișnuise, sunt prezentate într-o formă ceva mai redusă. Locul este luat de climatul politic intern tot mai complicat. Ca pentru o parte semnificativă a populației, „Europa Liberă" devine singura sursă de informare serioasă. Ultimul capitol este împărțit între ceea ce știa autorul despre cursul evenimentelor și ce a aflat după 1989. Doar atmosfera creată începând cu vara anului 1989 o regăsim în incursiuni memorialistice. Ultimele pagini redau excese de supunere față de cuplul Ceaușescu, situația politică și, poate cele mai captivante rânduri, rememorarea zilelor de 16–22 decembrie 1989.

Rareori, autorul alege să rememoreze momente produse în perioada postdecembristă, dar acestea nu privesc viața personală sau activitatea profesională. De regulă, apelează la literatura de specialitate, documentul istoric, memorialistica referitoare la vremurile trăite, diversele rememorări cu caracter omagial, întâlniri cu personalități, sau participarea publică. Lectura acestora este singura formă în care îl regăsim după 1989. Surprinzător este că rolul Securității în toată această perioadă este amintit mai degrabă într-o formă lapidară. Probabil, memorialistul a integrat această instituție în acel *tot*, reprezentat de Partidul-conducător sau puterea unui dictator. Rămâne ca „discreția" manifestată de Securitate în mediul istoriografic să o înțelegem mai bine din alte surse... Totuși, ne întrebăm: de ce memoriile lui Ioan Scurtu se opresc la momentul 22 decembrie 1989? Să ne așteptăm la noi *povestiri adevărate* în viitorul apropiat?

Marian I. Hariuc

Adrian Năstase și Mihai Gribincea (editori), *Danubii Fluminis Pars Infima: interesele și drepturile românilor la Gurile Dunării*, Muzeul Național al Hărților și Cărții Vechi, Editura Institutului Cultural Român, București, 2023, 391 p.

Rezultatele efortului comun al unor intelectuali de marcă de pe ambele maluri ale Prutului, obținute în primele decenii ale acestui început de secol și de mileniu, demonstrează cu prisosință necesitatea și avantajele dezvoltării unei istoriografii comune în întreg spațiul românesc. Este exemplul strălucit oferit de prof. univ. dr. Adrian Năstase și dr. Mihai Gribincea în lucrarea care face obiectul acestor rânduri.

Primul autor – prof. univ. dr. Adrian Năstase – este personalitatea care a pus o amprentă inconfundabilă pe viața social-politică și diplomatică a României ultimelor trei decenii, reputat jurist, specialist în drept public internațional, în problematica drepturilor omului, cu o activitate diplomatică prodigioasă și cu un impresionant palmares de cărți, studii, comunicări și articole de specialitate în România și în străinătate. Este totodată autorul unei lucrări-document de istorie contemporană de mare rezonanță, probând vaste cunoștințe în domeniul istoriei diplomației, prin care a oferit publicului cititor date asupra unei perioade extrem de zbuciumate din istoria recentă, definită prin sfârșitul Războiului Rece, destrămarea Uniunii Sovietice și reunificarea continentului european[34].

Cel de-al doilea autor al volumului – dr. Mihai Gribincea – este unul din puținii intelectuali din Republica Moldova, căruia îi reușește performanță de a se ilustra, cu un egal succes, în activitatea diplomatică, rămânând, în același timp, fidel meseriei de istoric, de pasionat cercetător științific, expert în problematica separatismului transnistrean, dar și un colecționar împătimit de hărți vechi și gravuri ale Basarabiei, cu preocupări pentru iconografia României, în general, și cea a Basarabiei, în particular. Rezultatul căutărilor sale întinse pe parcursul mai multor decenii s-a materializat în valoroasa lucrare *Pagini din iconografia Basarabiei*, editată în colecția „Eudoxiu Hurmuzaki" a Academiei Române[35].

Așa cum remarcă cei doi autori, proiectul cartografic inedit – acela de alcătuire a unor albume cuprinzând hărți ale teritoriilor românești, mergând în urmă până la cele mai vechi documente și mărturii – a fost inițiat în anul 2017, cu sprijinul Institutului Cultural Român.

Constituind o continuare a albumelor publicate anterior, în 2015 și 2016, cu hărțile Dunării și hărțile Mării Negre[36], primul volum în această serie, despre frontierele Basarabiei în izvoare cartografice, editat în comun de cei doi autori în 2017 – *Descriptio Bessarabiae. Basarabia în cinci secole de cartografie*[37], – atât prin tematica de mare actualitate, cât și prin caracterul inedit al informațiilor furnizate, s-a bucurat de o largă rezonanță în mediile științifice de pe ambele maluri ale Prutului, constituind un îndemn de continuare a eforturilor în aceeași direcție. Astăzi, subliniază cei doi autori, suntem pe deplin îndreptățiți să afirmăm cu aceeași vigoare cu care o făcea Ion C. Brătianu în fața Congresului de la Berlin, în 1878: „Așadar, nu poate nimeni, nici cu istoria în mână, nici cu harta în mână, nici cu tratatele în mână, să spună că Basarabia nu este românească"[38].

O altă lucrare realizată în comun de cei doi autori, la care și-a dat concursul și acad. Ioan-Aurel Pop – *Transilvania în cinci secole de cartografie* – reprezintă un prim volum ce cuprinde hărți ale Transilvaniei. Așa cum afirmă autorii lucrării, alcătuirea unor volume cu hărți ale teritoriilor românești, mergând în urmă până la cele mai vechi documente, este un exercițiu dificil, dar necesar. Dificil deoarece hărțile au fost realizate în diferite cancelarii cu interese diferite, în funcție de statutul politic al Transilvaniei de-a lungul secolelor, sau de diverși călători în urma unor constatări adeseori

[34] Adrian Năstase, *România după Malta. 875 de zile la Externe*, 3 vol., Fundația Europeană Titulescu, București, 2006–2007.

[35] Mihai Gribincea, *Pagini din iconografia Basarabiei*, în Academia Română. *Documente privind istoria românilor. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki*. Seria a 3-a. Vol. VI, Editura Academiei Române, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", București-Brăila, 2022, 472 p.

[36] Adrian Năstase, Ovidiu Dumitru, *Descriptio Danubii. Hărțile Dunării în patru secole de cartografie*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2015; Adrian Năstase, Ovidiu Dumitru, *Descriptio Ponti Euxini. Marea Neagră în patru secole de cartografie*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2016.

[37] *Descriptio Bessarabiae. Basarabia în cinci secole de cartografie*, ed. Adrian Năstase, Mihai Gribincea și Ovidiu Dumitru, Muzeul Național al Hărților și Cărții Vechi, Editura Institutului Cultural Român, București, 2017, 327 p.

[38] *Ibidem*, p. 24.

parțiale. În același timp, necesitatea unor volume de acest fel este dictată de miza strategică, de-a lungul secolelor, atât a Transilvaniei, cât și a Basarabiei, evidențiind importanța lor geostrategică, economică, politică, la intersecția acelorași imperii[39].

În continuarea preocupărilor anterioare de cartografie legate de Dunăre, recentul album al celor doi distinși istorici și diplomați este axat, în mare măsură, pe traseul „Dunării românești" și pe Gurile Dunării la Marea Neagră, fiind urmărite interesele și drepturile României, de-a lungul timpului, în disputele și bătăliile dintre Marile Puteri europene pentru controlul fluviului.

Atenția autorilor față de problematica respectivă este justificată de importanța deosebită a Dunării – Istros, cum era numit în Antichitatea greacă, Danubius, în lumea romană, și Tuna, la turcii otomani – ca element identitar pentru Europa Centrală, pentru Europa de Răsărit și pentru Peninsula Balcanică, având o contribuție directă la istoria și dezvoltarea spațiului pe care îl străbate. Pentru români, așa cum pe bună dreptate menționează autorii volumului, Dunărea a fost întotdeauna un element central al culturii și spiritualității, formând, împreună cu Munții Carpați și Marea Neagră, o axă identitară întreținută permanent prin mituri, legende și date istorice, care i-au scos în evidență măreția. Dată fiind importanța ei, inclusiv din punct de vedere strategic, a fost firesc ca, de-a lungul anilor, atât în România cât și în străinătate să fi fost publicate numeroase volume și articole în legătură cu fluviul Dunărea, în șirul autorilor de marcă numărându-se geografi, juriști, economiști, navigatori, ingineri, diplomați, între care Mihail Kogălniceanu, Dimitrie A. Sturdza, Nicolae Iorga, Const. I. Băicoianu, Grigore Antipa, Nicolae Dașcovici, George Sofronie, Gheorghe I. Brătianu și mulți alții.

Originalitatea și elementul distinctiv al volumului constă în faptul că valorifică piese rare din patrimoniul Bibliotecii Naționale a Franței, din cel al Muzeului Național al Hărților și Cărții Vechi – unul dintre puținele muzee cu specific cartografic din Europa și din lume –, precum și din colecția particulară a prof. univ. dr. Adrian Năstase. Volumul conține 115 hărți referitoare la cursul inferior al Dunării, precum și 50 de vedute ale unor importante cetăți și orașe de pe Dunăre.

Din punct de vedere cronologic, hărțile cuprinse în volum acoperă o perioadă istorică de circa 563 de ani, începând cu o hartă a Balcanilor și a cursului inferior al Dunării, datând din 1444 și păstrată în Biblioteca Națională a Franței, și până la harta „România în Uniunea Europeană" din 2007, înfățișând România în primul an al aderării sale la Uniunea Europeană, precum și procesul general al extinderii UE, de la înființare (1957) și până la aderarea României și Bulgariei, prin care suprafața Uniunii a crescut la 4 322 989 km^2, iar populația la 484,2 mln. locuitori (2007). Unele hărți conținute în volumul respectiv au nu numai o valoare istorică propriu-zisă, ci sunt și de o actualitate deosebită, permițând, bunăoară, reconstituirea modalității în care negocierile moldo-ucrainene cu privire la frontiera de stat, din anii 1993–1997, au condus la stabilirea frontierei dintre noile entități statale. Fără să fi făcut subiectul de studiu al autorilor volumului, hărțile militare respective permit observarea modalității în care delegația moldovenească a reușit să obțină pentru Republica Moldova 430 metri de mal de Dunăre (chiar dacă nu s-a negociat în maniera cea mai eficient posibilă) la gura Prutului, unde autoritățile moldovenești au construit un port internațional (p. 279–281).

Nu în ultimul rând, studiile introductive semnate de prof. univ. Adrian Năstase (*Chestiunea Dunării și interesele românești*) (p. 7–26) și dr. Mihai Gribincea (*Politica Rusiei țariste la Gurile Dunării)* (p. 27–49) fac din volum o pasionantă carte de istorie bine documentată și solid argumentată pe tema „Chestiunii Dunării" și a intereselor românești.

Numitorul comun al ambelor studii introductive îl constituie opinia exprimată în 1882 de cunoscutul profesor de drept, deputatul Valeriu Urșianu, potrivit căreia „destinul României a fost întotdeauna strâns legat de libertatea Dunării". Străbătând zece state și având o lungime de 2 857 km, Dunărea a fost și continuă să fie martora unei diversități culturale pe care, în egală măsură, o întreține și o estompează. Mediul natural format de apele Dunării a atras, din cele mai vechi timpuri, popoare, culturi și civilizații, dar a constituit și o cale a comerțului, care a revelat dimensiunea vitalității acestui fluviu. Dunărea, afirmă pe bună dreptate prof. univ. Adrian Năstase, aparține întru totul Europei, pe care o străbate de la Vest la Est, dar și prin afluenții săi, pe care îi captează atât din Nord cât și din Sud.

[39] *Historia Transilvaniae: Transilvania în cinci secole de cartografie*, ed. Adrian Năstase, Ioan-Aurel Pop și Mihai Gribincea, Muzeul Național al Hărților și Cărții Vechi, Editura Institutului Cultural Român, București, 2018, 335 p.

Pentru români, Dunărea a fost întotdeauna un element central al culturii și spiritualității, formând, împreună cu Munții Carpați și Marea Neagră, o axă identitară întreținută permanent prin mituri, legende și date istorice, care i-au scos în evidență măreția. În același timp, încă din Antichitate, Dunărea a existat ca o importantă arteră fluvială, dar și strategică, adevăr din care rezultă existența unei concurențe permanente a intereselor divergente ale Marilor Puteri în legătură cu Dunărea, atât până la Primul Război Mondial cât și după cea de-a doua conflagrație mondială, perpetuându-se inclusiv până în zilele noastre, în pofida unor numeroase reglementări privind statutul acestui fluviu.

Dr. Mihai Gribincea, la rândul său, procedând la o analiză detaliată a politicii Rusiei țariste la Gurile Dunării, conchide că românii au fost în mod obiectiv, de-a lungul mai multor secole, o „piedică" în drumul Rusiei spre Mediterana, respectiv, „dușmanii ei naturali", după expresia inspirată a lui Take Ionescu. Așa cum demonstrează autorul studiului, chiar dacă s-a constatat că „Testamentul lui Petru cel Mare" este un fals, unii istorici continuă să facă, și cu suficient temei, o conexiune între acesta și politica externă a Rusiei față de Principatele Române, în general, și față de Dunărea de Jos, în particular, calificându-l drept „declanșatorul politicii expansioniste ruse".

Considerate la modul general, hărțile și vedutele cuprinse în volumul recenzat contribuie la înțelegerea felului în care au fost prezentate, cartografic, teritoriile românești de-a lungul secolelor, a rolului important al Dunării pentru existența acestora, precum și a felului în care s-au desfășurat unele din războaiele care au marcat istoria Europei și a Balcanilor. Volumul este important, de asemenea, prin faptul că permite urmărirea modificărilor produse în timp ale granițelor, precum și ale sferelor de influență ale Marilor Puteri din epocile respective. Toate cele 115 hărți sunt completate și întregite cu precizări privind scara la care au fost întocmite, cu legende cu semnele convenționale, cu titluri și datări cât mai exact posibile, constituindu-se, de rând cu cele 50 de vedute, dar și cu cele două studii introductive, într-un veritabil ghid de istorie, de geografie și, în același timp, într-o admirabilă lucrare de artă, calități care îi vor asigura o indiscutabilă priză la cele mai diverse categorii de cititori și medii științifice.

Nicolae Enciu

„The Syriac Annals of the Romanian Academy", 3, 2023, 226 p.

For anyone interested in the history of scholarship, one of the remarkable developments in recent years has been the emergence in Romania of a serious interest in the study of Syriac language and literature. Of even greater significance is the establishment of a new periodical, specifically dedicated to Syriac studies, the Syriac Annals of the Romanian Academy, now already in its third year of publication.[40] The initiative to establish this important new periodical was taken by Catalin-Stefan Popa, a highly respected scholar in the field of Syriac studies. Among his publications are two books, both of which have a much wider relevance than might be suggested by a mere reading of their titles. Giwargis I (660–680). Ostsyrische Christologie in frühislamischer Zeit (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016) is a careful study of some seventh-century Christological texts from the Church of the East which are of particular relevance still today in the much wider context of ecumenical dialogue between the Church of the East and both the Orthodox and the Catholic Church; hitherto much of this dialogue has been with the Catholic Church, but with the relatively new phenomenon of a growing diaspora of members of the Assyrian Church of the East in counties with a large Orthodox presence, there is a need to develop ecumenical dialogue between the Orthodox Church and the Assyrian Church of the East; for this purpose, Dr Popa's book will be an important resource.

Dr Popa's second book, The Making of Syriac Jerusalem: Representations of the Holy City and Syriac Literature of Late Antiquity and the Middle Ages (London and New York: Routledge, 2023) deals with the perception and the historical background to the continuing presence in Jerusalem from the perspective of one of the several different Christian minorities living in the Holy City – a very well researched and documented study of a neglected topic as far as studies of Jerusalem are concerned. This is the first full-scale study of Jerusalem as seen from the perspective of one of the historically most important Middle Eastern Church traditions. Such academic studies are particularly relevant and most welcome at the present time, when these communities are coming under a great

[40] See https://saraacad.ro.

deal of pressure due to the fraught wider current situation in Israel, and the desire in some quarters to rewrite the narrative of the past in order to further their own political aims. Dr Popa has also had experience in editing full-length books, the most recent of which has the title Body and Soul Diseases, Remedies and Healing in Middle Eastern Religious Cultures and Traditions (Leiden and Boston: Brill, 2023). This is a rare and precious resource documenting the phenomena of illness and healing in Greek, Syriac, Armenian, Georgian, Gəʿəz, and Slavic literary traditions, as well as in Zoroastrian culture, Qurʿanic manuscripts and Jewish history.

From the very first number, the Syriac Annals of the Romanian Academy have attracted articles by established international scholars, a sure indication of their confidence in the value of this new journal. Journals specifically devoted to Syriac studies are in fact all too rare, and so, for this expanding field, the appearance of the Syriac Annals of the Romanian Academy on the scene is a most welcome development. That the field of Syriac studies is indeed expanding can be observed by the ever-increasing number of scholars from all five continents who attend the quadrennial international Symposium Syriacum, a series of conferences whose inception took place in Rome in 1972. At the XIIIth Symposium Syriacum, held in its 50th year in Paris, the proposal that the XIVth Symposium should be held in Bucharest was accepted with enthusiasm.

Romania rightly deserves to be chosen for hosting the next world-wide event involving Syriac and Christian Arabic Studies, as there have already been several indications of interest in Syriac studies in Romania; these first became apparent a few decades ago[41], but have become more accentuated in recent years.[42] Furthermore, with the journal SARA the field has now become well anchored in the historical perspectives of the Romanian Academy. Moreover, by choosing Catalin-Stefan Popa as PhD supervisor within the Doctoral School of History and Archaeology of the Romanian Academy, we anticipate that Syriac themes will be even more present among the monographs produced under the tutelage of the historical sciences of the Academy; this will make Bucharest all the more valued for its interest in one of the most prolific literary traditions of Middle East: Syriac Christianity.

This positive tendency will also be sustained by a number of very able younger Romanian scholars who work in the field of Syriac studies and whose contributions to the subject have won international recognition and appreciation. Finally, The Syriac Annals of the Romanian Academy should be seen as proof that Romania has a notable place in the dialogue with the community of Syriac scholars and historians from all over the world.

Sebastian P. Brock (Oxford University)

---

[41] Indicative of the growing interest in Romania in the Syriac Fathers are translations of Ephrem's Hymns on Paradise and of the recently found 'Second Collection' of Isaac's Discourses, made from English and Italian by Ioan I.Ică: *Efrem Sirul. I. O introducere, II. Imnele despre Paradis* (Sibiu, Deisis, 1998); *Isaac Sirul, Cuvinte către singuratici. Partea II recent descoperită* (Sibiu, Deisis, 2003).

[42] Among various publishing initiatives special mention should be made of the bilingual edition, Syriac and Romanian, in a beautifully designed format, of the first thirty Discourses of the famous seventh-century Syriac monastic author, Isaac the Syrian (A. Corbu, *Sfântul Isaac Sirul, Cuvinte Ascetice 1–30* (Arad, Editura Sf. Nectarie, 2022). Hitherto Isaac's works have been known in Romanian only by way of the early translation from Syriac into Greek made in Palestine c. 800 AD; this applies in particular to volume 10 of the Romanian edition of the Philocalia, compiled by Dumitru Stăniloae: *Filocalia*, vol. X, *Sfântul Isaac Sirul Cuvinte Despre Sfintele Nevoințe, traducere din Greceşte, introducere şi note de Dumitru Stăniloae* (Bucureşti, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2008). The discovery that at least some of the 'Second Collection' of Isaac's Discourses had been translated into Sogdian, was made by A. Pirtea, the manuscript containing it being a fragment from the finds made at Turfan in western China in the early twentieth century: A. Pirtea, "Isaac of Nineveh, the Gnostic Chapters", in N. Sims-Williams, *From Liturgy to Pharmacology: Christian Sogdian Texts from the Turfan Collection* (Berliner Turfantexte 45; Turnhout, Brepols, 2019), pp. 117-44. One can also note that articles on Syriac topics sometimes appear in Diocesan Journals, such as the *Mitropolia Olteniei Periodic Review* (e.g. Special Issue, No. 3/2017, entitled *Orthodox Theology in Dialogue*), and that some English works dealing with Syriac studies are being translated into Romanian: e.g. Sebastian Brock, *Universul Părinților Sirieni. O introducere,* translated by C. Jinga, ed. A. Corbu (Arad, Editura Sf. Nectarie, 2023).

LISTA LUCRĂRILOR DIN DOMENIUL ȘTIINȚELOR ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE CĂRORA LI S-A DECERNAT PREMIUL ACADEMIEI ROMÂNE PE ANUL 2021

Premiul „Vasile Pârvan”
Rendre la couronne au Christ. Étude sur le fin de l'idée impériale byzantine
Autor: Petre Guran

Premiul „A.D. Xenopol”
Astra și societatea 1918–1930
Autor: Valer Moga

Premiul „Dimitre Onciul”
„Minunat este Dumnezeu între Sfinții lui”. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești
Autor: Oana-Mădălina Popescu

Premiul „George Barițiu”
La società di Gesù e le arti in Transilvania nel Settecento
Autor: Cristian Alexandru Damian

Premiul „Nicolae Bălcescu”
Istorii românești ale ideii de „Europa”, secolele XVII–XXI (imagini, note, reflecții)
Autor: Laurențiu Vlad

Premiul „Mihail Kogălniceanu”
Programul de măsuri active al KGB-GRU împotriva României (1964–1989)
Autor: Mircea Stan

Premiul „Eudoxiu Hurmuzaki”
Cartea foametei
Autor: Larisa Turea

Premiul „Nicolae Iorga” nu se acordă.

ADDENDA LA „ENCICLOPEDIA REPREZENTANȚILOR SCRISULUI ISTORIC ROMÂNESC", II

VICTOR SPINEI, DORINA N. RUSU

Precum am mai avut ocazia să ne destăinuim, încă în lunile când *Enciclopedia* se afla deja în procesul de machetare grafică la Editura Karl A. Romstorfer, am sesizat absența din sumar a unor nume de o anumită relevanță în istoriografia națională, explicabilă prin travaliul supus presiunii de a urgenta remiterea la tipar a celor cinci voluminoase tomuri ale lucrării, sub amenințarea pierderii consistentelor surse de finanțare disponibilizate pentru finalizarea sa. După tipărirea integrală a volumelor și difuzarea lor spre toate colțurile țării, mai mulți colegi din diferite institute și muzee ne-au semnalat, de asemenea, omiterea altor reprezentanți meritorii ai scrisului istoric, prilej de a ne reaminti proverbul arab ce pretinde că „riscul este mai mare când vrei un lucru mare", secondat de un altul, de aceeași obârșie, care avertizează că „cel ce nu se mulțumește cu puțin, nu duce o viață liniștită".

Pentru a remedia carența menționată, am decis să alcătuim o *addenda* la *Enciclopedie,* la care s-au oferit să colaboreze 20 de colegi angajați la institute, universități, muzee și arhive, eforturile investite soldându-se cu reunirea a 52 de medalioane. Structura vocilor a urmat identic normele prestabilite inițial pentru lucrare. Textul vocilor a fost inclus în totalitate într-un grupaj special, inserat în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române*, Seria V, tomul XLI, 2022, p. 195–250, cel mai vechi periodic cu profil de istorie editat, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, de Academia Română.

Dat fiind că unele din medalioanele restante, promise de colegii noștri, nu ne-au parvenit până în momentul trimiterii revistei la redacția Editurii Academiei și pentru că păstram prezumția că nici alți istorici competenți nu beneficiau de voci, am acceptat să întocmim încă o *addenda*, care va fi indubitabil și ultima. Aceasta cuprinde 24 medalioane, elaborate de 11 colaboratori, care au adoptat în mod firesc aceleași norme de redactare ca la cele cinci volume ale *Enciclopediei* și la prima *addenda*. Astfel, numărul persoanelor portretizate urcă la 3447, iar cel al autorilor vocilor la 360. Precum poate se va remarca, și cu acest prilej focalizarea s-a direcționat nu doar asupra istoricilor și arheologilor, ci și spre reprezentanții unor discipline umaniste având conexiuni cu fenomenele și procesele de ordin istoric.

Cititorii care doresc să-și amplifice cunoștințele despre viața și opera istoricilor membrii Academiei Române pot apela cu folos și la monumentala lucrare în 2 volume *Membrii Academiei Române. Dicționar*, ediția a VI-a, întocmită de acad. Dorina N. Rusu, apărută recent la Editura Academiei Române (București, 2023).

Suplimentarea numărului medalioanelor în cele două *addende* a avut menirea de a corija mumai unele din carențele lucrării, acelea privind întinderea și conținutul vocilor neputându-se opera, încât va rămâne în sarcina coordonatorilor viitoarelor ediții ale *Enciclopediei* conferirea unei structurări mai adecvate. Asemenea reeditări augmentate vor fi cu atât mai binevenite, cu cât fluxul sporirii numărului persoanelor implicate în cercetările de ordin istoric se află în plină efervescență.

FIŞE

STRUCTURA FIŞEI

I. Date biografice

II. Caracterizarea activităţii, a contribuţiei în domeniu

III. Bibliografie selectivă
   A. lucrări de autor
   B. lucrări în colaborare
   C. lucrări editate, coordonate, traduceri
   D. studii şi articole

IV. Bibliografie referitoare la titularul fişei

AUTORI

At.L.	Attila LÁSZLÓ
C.I.N.	Cătălin Ion NICOLAE
Fl.D.	Florin DRAȘOVEAN
G.P.	Gheorghe POSTICĂ
G.L.	Gheorghe LAZAROVICI
L.A.	Laura ARDELEAN
L.V.	Laurențiu VLAD
M.C.	Mircea CIUBOTARU
N.U.	Nicolae URSULESCU
R.T.	Raluca TOMI
S.-P.B.	Sever-Petru BOȚAN

ANGHELESCU Mircea (Ștefan)

I. N. 12 martie 1941, București – m. 22 aprilie 2022, București. S-a născut într-o familie de intelectuali, tatăl său, Enache fiind medic, iar mama sa, Georgeta, profesoară, ceea ce, probabil, i-a determinat, într-o oarecare măsură, cariera. A terminat Liceul „I. L. Caragiale” (1957); a absolvit (1962) Facultatea de Filologie a Universității din București (secția arabă-română), devenind doctor în Filologie la aceeași instituție (1970). A fost profesor la Școala generală din Urziceni (1962–1963), apoi paleograf la Secția de manuscrise a Bibliotecii Centrale de Stat (1963–1967), fiind deopotrivă secretar științific al Societății de Științe Filologice, respectiv secretar de redacție al revistei „Limbă și Literatură” (1964–1971). Din 1971 a devenit prin concurs cercetător științific III la Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române, parcurgând apoi toate treptele profesionale și administrative, ajungând CS I (1991), director adjunct (1990–1991), redactor-șef al revistei de literatură comparată „Synthesis” (1990–1998), director cu delegație (1991–1994). Tot prin concurs a fost integrat în colectivul de cadre didactice al Facultății de Litere a Universității din București, fiind conferențiar (din 1992), profesor (din 1994), șef de catedră (2000–2008), iar după pensionare profesor emerit (din 2011). A fost vicepreședinte al Societății de Științe Filologice din România (1999–2004), respectiv vicepreședinte al Asociației Române de Literatură Generală și Comparată (2009–2011). Din 1994 s-a găsit și în conducerea Fundației Culturale Române ca vicepreședinte, poziție ce a deținut-o până în 2003 (în anii 1995–1997 având și funcția de director al editurii acestei instituții). A fost decorat cu Ordinul Național „Serviciul Credincios” în grad de Ofițer (2000), respectiv cu cel francez al Artelor și Literelor în grad de Cavaler (2012).

II. Filolog de formație, istoric literar, comparatist, cu o solidă formare intelectuală enciclopedică (și aici stagiul la Biblioteca Centrală de Stat a contribuit semnificativ), a avut o ascensiune profesională inițial în cercetare (până în 1990), iar apoi și în învățământul universitar. S-a specializat în istoria literaturii secolului al XIX-lea, stăruind asupra unor nume importante ce s-au remarcat în perioada de modernizare a Principatelor Române / României, precum: Dinicu Golescu, Nicolae Filimon, Dimitrie Ralet, Ion Heliade Rădulescu. Studiile dedicate acestor personalități, dar și altele conexe, au vădit o profundă cunoaștere a societății românești, a istoriei acesteia din perioada respectivă, a circulației ideilor și mentalităților, a structurării spiritului civic autohton. A fost printre cei mai importanți cercetători ai istoriografiei autohtone din ultimele cinci-șase decenii (alături de Paul Cornea, Alexandru Duțu, Vlad Georgescu, Adrian Marino) care au abordat analiza evoluției societății de la Dunărea de Jos în perioada primei modernizări / occidentalizări / europenizări din veacul al XIX-lea din perspectiva dinamicilor culturale, a transformării mentalităților economice, sociale, politice / civice. A frecventat deopotrivă subiecte precum literatura de călătorie în secolul al XIX-lea, cea a exilului, miturile politice naționale, tradiția și modernitatea culturală, scriitorii și închisorile comuniste, istoria literaturii ca mărturie personală etc., dar a făcut-o întotdeauna îmbinând cu finețe și discreție detaliile documentare ale istoriei culturale și a mentalităților, cu dimensiunea esteticului de care este legat filologul prin formație intelectuală și canon științific. Opera sa impresionantă – peste 20 de volume de autor, sute de articole și studii publicate în reviste literare sau periodice academice și universitare, precum: „Academia Română. Memoriile Secției de Științe Filologice, Literatură și Arte”, „Cahiers Roumains d’Études Littéraires”, „Contemporanul”, „Luceafărul”, „Limbă și Literatură”, „Manuscriptum”, „Revista de Istorie și Teorie Literară”, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, „Revue de Littérature Comparée” (Franța), „Revista de Filología Románica” (Spania), „România literară”, „Synthesis” etc. – a fost recompensată de-a lungul timpului printr-o serie de premii: Premiul Uniunii Scriitorilor pentru ediții critice (1983), Premiul Academiei Române pentru istorie literară (1986), Premiul Uniunii Scriitorilor pentru istorie literară și eseu (2015), Premiul „Opera Omnia” al Filialei București secția critică, eseistică (2015) și Premiul „Șerban Cioculescu” al Muzeului Național al Literaturii Române (2017). Și recunoașterea internațională a fost una pe măsură; a ținut conferințe, inclusiv ca profesor invitat, la Universitatea din Geneva, Universitatea Humboldt din Berlin, la Catholic University din Washington, la Indiana University din Bloomington, la Universidad Computense de Madrid, la INALCO (Paris) etc., participând și la zeci

de conferințe în țară și în străinătate – la Innsbruck, Salzburg, Viena, Paris, Avignon, Dijon, Berlin, Freiburg; Roma, Veneția, Milano, Moscova, Budapesta, Madrid, Sofia, Belgrad, Zrenjanin, Novi-Sad.

III. A. – *Preromatismul românesc*, București, 1971, 280 p.; *Literatura română și Orientul*, București, 1975, 207 p.; *Scriitori și curente*, București, 1982, 217 p.; *Ion Heliade Rădulescu – o biografie a omului și a operei*, București, 1987, VI + 407 p. (vezi și *Echilibrul între antiteze. Heliade – o biografie*, București, 2001, 320 p.); *Textul și realitatea*, București, 1988, 206 p.; *Clasicii noștri*, București, 1996, 256 p.; *Cămașa lui Nessus. Eseuri despre exil*, București, 2000, 160 p.; *Literatură și biografie*, București, 2005, 219 p.; *Mistificțiuni – Falsuri, farse, apocrife, pastișe, pseudonime și alte mistificații în literatură*, București, 2008, 208 p. (ed. II, București, 2016, 304 p.); *Poarta neagră: literatura închisorii*, București, 2013, 256 p.; *Lâna de aur: călătorii și călătoriile în literatura română*, București, 2015, 350 p.; *O istorie descriptivă a literaturii române: epoca premodernă*, București, 2019, 326 p.; *Literatura între două lumi. Cronici, eseuri, dialoguri*, București, 2022, 624 p.

C. – Nicolae Filimon, *Opere*, București, 1975 (vol. I, LII + 364 p.), 1978 (vol. II, 520 p.) (reeditări 1998, 2000, 2005); Dimitrie Ralet, *Suvenire și impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinopol*, București, 1979, XXXVI + 355 p. (ed. II, Chișinău, 1992); *Călători români în Africa*, București, 1983, 340 p.; D. Caracostea, *Scrieri alese*, București, 1986 (vol. I, XXXIX + 432 p), 1988 (vol. II, 540 p.), 1992 (vol. III, 372 p.); Dinicu Golescu, *Scrieri*, București, 1990, LXIX + 466 p.; M. Gaster, *Literatura populară română*, București, 1993, XXVIII + 416 p.; Ion Heliade Rădulescu, *Opere*, București, 2002 (vol. I, XLIII + 1300 p.; vol. II, 1080 p.); Vasile Boerescu, *Din impresiile unui călător prin țară: 1859*, Târgoviște, 2007, 144 p.; *Călători români în secolul al XIX-lea*, Iași, 2018, 350 p. După anii 2000 a fost coordonator / editor și al unor lucrări colective, precum: *Im Dialog: Rumänische Kultur und Literatur*, Leipzig, 2000, 273 p. (coord. în colab.); *Literatura română. Dicționar de opere*, București-Chișinău, 2003, 394 p.; *Literatura și politicul*, București, 2010, 236 p.

D. – *Les Mille et une nuits dans la littérature roumaine*, Études Arabes et Islamiques, vol. II, Paris, 1975, p. 13–17; *Lamennais et les Roumains*, RESEE, XV, 3, 1977, p. 515–520; *The Legend of the Twelve Dreams in Old Romanian Literature*, „Sbornikpraci filosoficke fakulty Brnenske Universzity", XXXII, 1985, p.101–106; «*L'Europe Centrale» et la pratique de la comparaison entre les deux-guerres*, „Synthesis", XXI, 1994, p. 49–54; *„Partir ni à pied, ni à cheval". Essai sur la géographie imaginaire des premiers symbolistes roumains*, „Revue de Littérature Comparée", 3, 1994, p. 341–347; capitolele *Romanian Literature*, The Year's Work in Modern Language Studies (general editor S. Parkinson), Leeds, 2000–2008, p. 541–548 (vol. 61), 506–517 (vol. 62), 552–560 (vol. 63), 507–517 (vol. 64), 424–434 (vol. 65), 432–441 (vol. 66), 473–484 (vol. 67), 605–614 (vol. 68); *Le brave d'autrefois, héros des romantiques roumains*, Mythes et symboles politiques en Europe Centrale (sous la direction de C. Delsol, M. Maslovski, J. Nowicki), Paris, 2002, p. 260–269; *1848 in Bucharest: Revolution as Restoration*, History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th Centuries (edited by Marcel Cornis-Pope and J. Neubauer), Amsterdam – New York, 2004, p. 281–289; *Viajeros rumanos en España, en busca de las raíces comunes*, „Revista de Filología Románica", IV, 2006, p. 277–284; *Italia, Europa e la storia nazionale nella visione dei romantici romeni*, Romania culturale oggi (a cura di N. Nesu), Roma, 2008, p. 253–267; *Rumänische Studenten der Humboldt-Universität im 19. Jahrhundert und ihr Beitrag zum Aufbau des modernen Rumänien*, în Rumänien und Europa (M. Huberty und M. Mattusch, Hg.), Berlin, 2009, p. 103–119; *Alexandru Duțu: Traditional Culture and Modernity*, La Dimension humaine de l'histoire. L'Héritage intellectuel de Alexandru Duțu (sous la direction de L. Vlad), Iași, 2012, p. 107–114.

IV. M. Zaciu, M. Papahagi, A. Sasu, *Dicționarul scriitorilor români (A-L)*, București, 1995, p. 88–89; P. Cornea, *Semnele vremii*, București, 1995, p. 84–97; N. Manolescu, *Literatura română postbelică. Lista lui Manolescu*, vol. III, Brașov, 2001, p. 310–314; A. Sasu, *Dicționarul biografic al literaturii române (A-L)*, Pitești, 2006, p. 54; B. Crețu, *Un savant: Mircea Anghelescu*, „Observatorul Cultural", 1053, 2021, p. 14–15; R. Voncu, *Despre Mircea Anghelescu, postum*, „România Literară", 37, 2022, p. 9. **(L.V.)**

BĂDESCU Emanuel

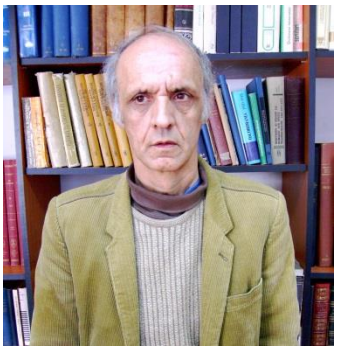

I. N. 25 august 1952, Corabia, jud. Olt. Absolvent al Facultății de Istorie, Universitatea din București (2003). Bibliotecar la Cabinetul de Stampe al Academiei Române (1976–2018); colaborator al Institutului Național al Patrimoniului (2018–2020). Cavaler al Ordinului Național „Pentru Merit” (2000) pentru prodigioasa activitate publicistică de promovare a istoriei capitalei României în presa culturală și de popularizare științifică. Premiul Uniunii Scriitorilor din România (2006) pentru *Bucureștii în imagini în vremea lui Carol I* (coautor); Premiul „Marin Sergescu” al Academiei Române (2017) pentru volumul *100 de inovatori români* (coautor), respectiv Premiul „Chrisovelloni” al revistei „Magazin istoric (2021) pentru cartea *Bucureștii lui Mazar-Pașa*.

II. Specialist al istoriei Bucureștilor (secolele XIX–XX), cu o înzestrare specială pentru reconstituire narativă; de asemenea, bun cunoscător al colecțiilor fotografice ale Bibliotecii Academiei Române, ce datează din perioada mai sus menționată. A publicat de-a lungul timpului peste 1000 de articole pe teme de istorie bucureșteană în periodice din România, mai ales în reviste de popularizare științifică („Historia”, „Magazin istoric”) și în paginile culturale ale presei săptămânale sau lunare („Formula AS”, „Lumea magazin”, „Ziarul de duminică”). Este autorul / coautorul unui număr de peste 20 de volume de istorie a capitalei sau a României, precum și de albume de fotografii de epocă, publicate în țară.

III. A. – *Imnurile naționale la români*, București, 2008, 223 p.; *Bucureștii sub guvernul vremelnicesc*, București, 2009, 173 p.; *Marele foc din București și alte povești din București*, București, 2011, 222 p.; *De toate din vechiul București*, București, 2013, 200 p.; *Bucureștii lui Mazar-Pașa*, București, 2014, 183 p.; *Istorii din Bucureștiul neogotic*, București, 2015, 167 p.; *În București prin Micul Paris*, București, 2019, 119 p.

B. – *Nicolae Ionescu. Bucureștii de altă-dată*, București, 2002, 96 p. (album fotografic; versiuni în limbile engleză, franceză și română); *Carol Popp de Szathmári, fotograful Bucureștilor*, București, 2012, 97 p. (album fotografic); *1877–1916 București Belle-Époque*, București, 2016, 127 p. (album fotografic); *Sinaia în vremea regilor*, București, 2017, 136 p.; *Flori din trecut. Regine și prințese regale ale României*, București, 2018, 151 p. **(L.V.)**

BÂRCĂ Vitalie

I. N. la 8 noiembrie 1972, Orhei, azi Republica Moldova. Bacalaureat (1989) la Liceul nr. 3 din Orhei; licență (1995), masterat (1995–1996) și doctorat (1996–1998) în domeniul arheologiei antice la Facultatea Istorie și Filosofie a Universității „Babeș Bolyai” Cluj-Napoca. Doctor în Istorie (2003) la Universitatea „Babeș Bolyai”. Profesor de istorie (1995–1996) la Liceul Energetic din Cluj-Napoca; lector asociat (1998–2000) la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai”; cercetător științific (1998–1999) și cercetător științific gr. III (1999–2003) la Institutul Român de Tracologie, filiala Cluj; cercetător științific gr. III (2003–2004) la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București – Centrul de Studii Tracologice, filiala Cluj; cercetător științific gr. III (2004–2012) și cercetător științific gr. II (din 2012) la Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca. A efectuat stagii de cercetare și documentare la Institutul de Arheologie al Academiei Naționale din Kiev (1997, 2000, 2002–2005),

Accademia di Romania din Roma (2009, 2012), Universitatea din Szeged (2011, 2013) etc. A fost distins cu Premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române (2008). Membru al Comisiei Naționale de Arheologie (2016–2018).

II. Specialist în arheologia antică. Cercetări privind arheologia și istoria civilizației sarmatice din spațiul nord și nord-vest pontic. Studii privind interferențele etnice, culturale, politice și militare între lumea greco-romană și cea barbară din estul Europei. Membru al echipelor de cercetare arheologică de la Tyras, Satu Nou și Orlovka/Cartal (Ucraina, 1996–2001), Roșia Montana (2002–2008), Sarmizegetusa-Ulpia Traiana Sarmizegetusa (2017–2019) etc. Autor a peste 120 de publicații științifice de specialitate, inclusiv cinci monografii de profil.

III. A. – *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.),* Cluj-Napoca, 2006, 668 p.; *Nomazi ai stepelor. Sarmații timpurii în spațiul nord-pontic (sec. II–I a.Chr.),* Cluj-Napoca, 2006, 392 p.; *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mures River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Cluj-Napoca, 2014, 285 p.

B. – *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul nord-pontic*, Cluj-Napoca, 2009, 502 p.; *Alburnus Maior III, Necropola romană de la Tăul Corna,* Cluj-Napoca, 2008, 263 p. + 346 pl.

D. – *Daces et Romains au Nord de l'embouchure du Danube (Ier – IIIe siècles après J-C). Nouvelles données archéologiques*, AMN, 37/1, 2000, p. 69–97 (în colab.); *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Jos și de Mijloc și relațiile cu geto-dacii (sec. I a.Ch. – sec. I p.Ch.)*, EphNap, XII, 2002, p. 45–97; *Das Eindringen der Sarmaten an der unteren und mittleren Donau und ihre Beziehungen zu den Geto-Daker (1. Jh. v.Chr. – 1. Jh. n.Chr.)*, Interrregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.), Cluj-Napoca, 2002, p. 103–150; *The coins in the city of Tyras and the Rroman authority in the region in the Ist century A. D.*, Orbis Antiqvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 2004, p. 834–842; *Sarmații – aliații dacilor în războaiele contra Romei,* Dacia Augusti Provincia. Crearea Provinciei, București, 2006, p. 3–28; *Câteva considerații privind vasele metalice de import din mediul sarmatic nord-pontic*, Near and Beyond the Roman Frontier, București, 2010, p. 85–124; *Nomads of the steppes by the Danube frontier of the Roman Empire in the 1st C CE. Historical sketch and chronological remarks*, „Dacia". NS, LVII, 2013, p. 99–125; *Olbia, Tyras, the Roman Empire and the Sarmatians in the second half of the 1st – start of the 2nd century CE*, Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube, Cluj-Napoca, 2014, p. 167–189 ; *The reinterpretation of the Sarmatian finds from the Romanian Plain (I)*, JAHA, 2, 1, 2015, p. 35–71; *Disc brooches of box/capsule type (Dosenfibel/Kapselfibel) in the Sarmatian environment of the Great Hungarian Plain. A few notes on their dating and origin*, Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire, Cluj-Napoca, 2016, p. 251–282 ; *Figurative Representations on the Phalerae Found between the Ural, the Caucausus and the Balkan Mountains (2nd – 1st Century BC)*, Western-Pontic Culture Ambience and Pattern. In memory of Eugen Comsa, Berlin–Boston, 2016, p. 272–321 (în colab.); *Notes on the use, dating and origin of the bucket-shaped pendants from the Sarmatian environment of the Great Hungarian Plain*, JAHA, 5/2, 2018, p. 37–63; *Positive and negative aspects in the management of the Dacian Fortresses in the Orăștie Mountains listed among UNESCO world heritage sites*, JAHA, 6, 1, 2019, p. 108–148; *Notes on the origin and dating of the bone pyxides from the Sarmatian environment between the Don and the Prut*, „Plural. History-Culture-Society", 7/2, 2019, p. 130–155; *Pandantivele-căldăruș din mediul sarmatic. Observații pe marginea originii, datării și utilizării lor*, Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii, București–Brăila, 2019, p. 43–75; *The bronze cauldron of Avrămeni (Botoșani county). Aspects of collective and individual mobility during the late Iron Age in the territories between the Carpathians and the Volga*, JAHA, 7/3, 2020, p. 92–123; *Cetățile dacice din Munții Orăștiei după 20 de ani de la înscrierea lor în Lista patrimoniului mondial. Realizări, nerealizări, probleme actuale și perspective,* Managementul patrimoniului mondial: de la situația din România la exemple de bune practici, Chișinău–Iași, 2020, p. 63–125. **(G.P.)**

BUBULICI Valeriu

I. N. 6 mai 1965, Bălți, azi Republica Moldova. Studii medii la Bălți (1982); superioare, specialitatea arheologie la Facultatea Istorie a Universității din Sankt-Petersburg (1982–1987); studii de doctorat la Universitatea „Al. I. Cuza" Iași (1994–1997). Cercetător științific la Secția / Institutul de Arheologie / Patrimoniu Cultural al Academiei de Științe a Republicii Moldova (1988–2006); șef de Secție Arheologie, cercetător științific și restaurator la Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău (din 2006). Stagii de cercetare și documentare la Universitatea din Cairo (2006).

II. Specialist în arheologia antică, medievală și conservarea/ restaurarea patrimoniului arheologic. Cercetări privind cultura scitică și sarmatică în spațiul nord-vest pontic. Studii privind cultura dacilor liberi în spațiul pruto-nistrean. Investigații privind arheologia medievală, a epocii bronzului și fierului timpuriu. Autor a peste 80 de publicații științifice de specialitate, inclusiv două monografii de profil.

III. B. – *Pruteni: Un centru de olărie dacic din epoca romană (Cercetările din 2001 și 2003),* Chișinău, 2007, 247 p.; *Поселение с «зольниками» у села Одая-Мичурин,Республика Молдова (Археологические и естественнонаучные исследования) = Die Siedlung mit „Aschehügeln" beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova (Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen)*, Chișinău, 2011, 532 p.

D. – *Necropola de la Bădragii-Vechi și problema fazei finale a culturii sarmatice*, Vestigii arheologice din Moldova, Chișinău 1997, p. 220–234; *Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997–1998 la Trinca „Izvorul lui Luca", raionul Edineț, Republica Moldova*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, vol. III, București, 1999, p. 17–116 (în colab.); *Исследование курганов в Каменском районе на левобережье Среднего Днестра* (Cercetarea tumulilor în raionul Camenca în stânga Nistrului), Северное Причерноморье: от энеолита к античности (Nordul Mării Negre: de la eneolitic la Antichitate), Tiraspol, 2002, p.112–148; *Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты – 40 лет спустя* (Mormântul sarmatic din tumul de la Olănești – la 40 de ani), Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона (Interferențe culturale și cronologia regiunii nord-pontice), Chișinău, 2003, p. 285–312 (în colab.); *Cercetările arheologice de salvare în curtea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Căușeni în vara anului 2004*, RevArh, 1, 2, 2005, p. 402–416 (în colab.); *O așezare dacică din epoca romană descoperită la Odaia (com. Miciurin, r. Drochia)*, RevArh, II, 1–2, 2006 (în colab.); *Un mormânt de incinerație al unui călăreț războinic (sec. II–I a. Chr.) descoperit lângă satul Mana (Orhei)*, AMT, XII, 2016, p. 72–110 (în colab.); *Despre mormântul de incinerație în situl de bronz de la Sipoteni (sec. II–I a. Chr.)*, „Tyragetia", X, 1, 2016, p. 39–74 (în colab.); *Depozitul de unelte și arme medievale timpurii descoperit la Sadova-Călărași, Republica Moldova*, AMT, XV, 2019, p. 259–283 (în colab); *Depozitul de unelte de făurărie-juvaiergerie din perioada medievală timpurie de la Voloave-Soroca, Republica Moldova*, „Tyragetia", XIV, 1, 2020, p. 255–280 (în colab.); *Considerații privind pandantivele scandinave cu decor animalier sau în formă de scut semisferic din secolele X–XI descoperite pe Nistrul Mijlociu*, AMT, XVII, 2021, p. 141–153 (în colab.). **(G.P.)**

DIACONESCU Dragoș

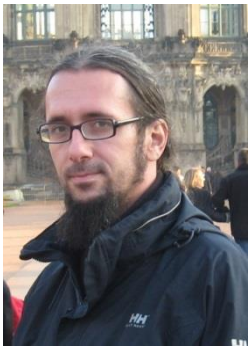

I. N. 27 iulie 1975, Hunedoara. Studii liceale la Hunedoara (1986–1990); universitare la Facultatea de Istorie, secția Istorie a Universității „Lucian Blaga” din Sibiu (1994–1998), masterat (1999). Doctor în Istorie (coord. prof. Gheorghe Lazarovici) la aceeași universitate (2009). Muzeograf-conservator la Muzeul Castelul Corvinilor, Hunedoara (2001–2007), muzeograf IA, curator al colecției de preistorie și director al Muzeului de Istorie „Casa Altemberger” Sibiu (2007–2011), arheolog, muzeograf, cercetător științific II la Muzeul Național al Banatului din Timișoara (din 2014). Burse de specializare și stagii de documentare la Institutul de Arheologie Preistorică din cadrul Freie Universität, Berlin (octombrie 2006–martie 2007), bursier post-doctoral al Fundației „Alexander von Humboldt”, Bonn, la Institutul de Arheologie Preistorică din cadrul Freie Universität, Berlin (2011–2013). Referent și membru în colegiile de redacția ale revistelor „Corviniana” (2004–2009), „Analele Banatului” (2015–2016), „Quaternary Intertnational” și „Cercetări arheologice”.

II. Arheolog, specialist în epoca neolitică și eneolitică din bazinul carpatic, expert atestat în bunuri culturale mobile din domeniul arheologiei preistorice. Specialist în cercetarea culturilor Starčevo-Criș, Vinča și Petrești. Săpături arheologice la Hunedoara, Cerișor, Timișoara-Ronaț, Susani, Silvașu de Sus ș.a. Prin cercetări de teren a descoperit și cartat peste 100 de obiective arheologice. Autor, coautor la trei cărți și a peste 80 de studii, articole, rapoarte de săpătură și recenzii publicate în reviste de specialitate și în volume din țară și străinătate.

III. **A.** – *Cultura Tiszapolgár în România,* Alba Iulia-Sibiu („Bibliotheca Brukenthal” XLI), 2009.

B – *Cercetări arheologice în peștera Cauce,* vol. 1–2 („Bibliotheca Septemcastrensis” 4), Sibiu, 2004–2005; *Vestigiile dacice de la Hunedoara*, Sibiu („Bibliotheca Brukenthal” XII), 2007. **(Fl.D.)**

DUMISTRĂCEL Stelian

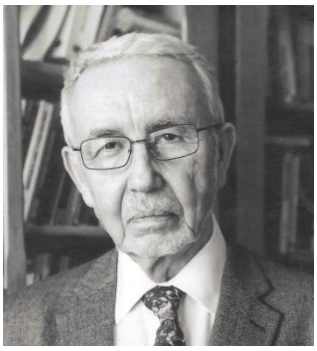

I. N. 19 august 1937, Zvoriștea, jud. Suceava – m. 18 martie 2022, București. Absolvent al Școlii Pedagogice de Băieți din com. Șendriceni (1954) și al Facultății de Filologie de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (1958), doctor în Filologie (1974). Cercetător științific la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române (1958–1996 și 2006–2014), șef de sector (1970–1974). Stagii academice în Germania și Franța. Profesor la Departamentul de Științe ale Comunicării și Jurnalistică de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” (1996–2014), conducător de doctorat. *Doctor honoris causa* al Universității „Dunărea de Jos”, Galați (2011) și al Universității „Alecu Russo”, Bălți, Republica Moldova (2012). Membru al Uniunii Scriitorilor din România (2010).

II. Competențe și specializări în dialectologia română și generală, limbă literară, semantică, stilistică, etnolingvistică, lexicografie și jurnalism. Semnează 10 volume ca autor unic, 11 volume în colaborare și peste 200 de studii, articole, portrete, evocări, prefețe, acoperind, prolific, un larg spațiu cultural, cu o prezență activă în publicistică și mass-media. Un simț special al diacroniei limbii și evoluției sociale și a mentalităților se regăsește în preocupările pentru studiile etimologice și cele de antropologie culturală. Profesor apreciat pentru talentul comunicării și al îndrumării didactice și științifice doctorale, asumându-și „rolul de reper moral și profesional, pe care și-l exercită cu umor și

bunăvoință, amuzându-se, ca orice erudit, în fața ideilor și a spectacolului lingvistic actual, pe care le privește cu o neobosită curiozitate" (Rodica Zafiu); lucrările sale propun „o nouă și originală viziune asupra criteriilor de delimitare a statutului stilurilor funcționale ale limbii române" (Vasile D. Țâra). Premiul „Timotei Cipariu" (1978) și Premiul „Bogdan Petriceicu Hasdeu" (2014) ale Academiei Române.

III. A. – *Influența limbii literare asupra graiurilor dacoromâne. Fonetica neologismului*, București, 1978, 413 p.; *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, București, 1980, 261 p.; ed. II, Iași, 2011, 252 p.; *Până-n pânzele albe. Expresii românești*, Iași, 2001, 534 p.; *Limbajul publicistic românesc din perspectiva stilurilor funcționale*, Iași, 2006, 276 p.; *Discursul repetat în textul jurnalistic. Tentația instituirii comuniunii fatice prin mass-media*, Iași, 2006, 392 p.

B. – *Dicționarul limbii române* (serie nouă), t. X, partea I–III, 1987, 1990, 1992; *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina. Date despre localități și informatori*, București, 1987, 420 p.; *Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina*, I, București, 1987, XXXIV + 283 p.; *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina*, II, Iași, 1997, XXXVI + 306 p.; III, *Prospect*, Iași, 2005, XX + 46 p.; III, Iași, 2007, 388 p.; IV, Iași, 2014, LXX + 366 p.; V, Iași, 2022, LXX + 418 p; *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Moldova și Bucovina. Texte dialectale*, I, partea I, Iași, 1993, CXI + 347 p.; partea a II-a, Iași, 1995, LXVIII + 350 p.; *Ancheta dialectală ca formă de comunicare*, Iași, 1997, 453 p.; *Atlasul lingvistic român, pe regiuni. Sinteză*, București, I–II, 2005, 2012.

C. – Eugen Coșeriu, *Lingvistică din perspectivă spațială și antropologică. Trei studii*, Chișinău, 1994, 182 p.; Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe (1992–1993)*, Iași, 1994, 190 p.

D. – Peste 200 de studii, articole și comunicări de lingvistică publicate în reviste din țară, Republica Moldova, Franța, Italia și Germania, publicistică literară și culturală adunată, parțial în *Cuvintele, încotro? Lingvistică pentru toate televiziunile*, Iași, 2017, 330 p.

IV. Secțiune aniversară în „Revistă de lingvistică și știință literară", Chișinău, 2007, p. 120–125 și în „Limba română", Chișinău, 2007, p. 97–146; *Discursul repetat între alteritate și creativitate. Volum omagial Stelian Dumistrăcel*, Iași, 2007; *Împotriva derivei*. *Volum omagial Stelian Dumistrăcel '80*, Iași, 2017. **(Mi.C.)**

FINÁLY Henrik

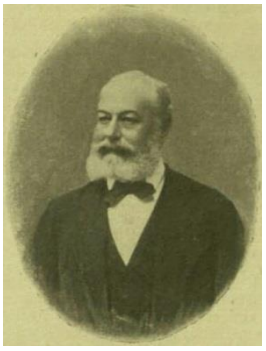

I. N. 16 ianuarie 1825, Óbuda (azi cartier al Budapestei) – m. 13 februarie1898, Cluj. Provine dintr-o familie evreiască înstărită, originară din Italia. Studii secundare la Gimnaziul Romano-Catolic (Piarist) și Gimnaziul Evanghelic din Pesta. Studii superioare la Viena (inginerie, matematici, astronomie, studii clasice). A participat activ la Revoluția din 1848–1849 ca ofițer artilerist, după capitularea de la Șiria fiind înrolat în armata austriacă ca simplu soldat și trimis la o unitate militară din Italia. După eliberare, ținut sub supraveghere, se întreține din predarea de lecții particulare; în 1851 se mută la Cluj, unde devine educator al copiilor contelui János Bethlen. În 1853 este numit profesor la Gimnaziul romano-catolic din Cluj. Începe să se afirme în domeniul său preferat: studiile clasice. Este unul din întemeietorii Societății Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum-Egyesület), din 1859 fiind ales secretar al acesteia, iar din 1863 custode al Secției de Numismatică și Arheologie a Muzeului Național din Transilvania (Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára); în 1874 devine și redactor al revistei „Erdélyi Múzeum". La întemeierea Universității „Ferenc József"/„Franz Joseph" din Cluj (1872) a fost numit șeful Catedrei de Științe Auxiliare ale Istoriei, ce includea și studiul arheologiei. Pe parcursul carierei sale, a îndeplinit funcțiile de rector al Universității (1874–1875) și de decan al Facultății de Litere și Filosofie (1876–1877, 1887–1888). A fost membru corespondent al Academiei Maghiare (1858) și al Istituto di Correspondenza Archaeologica din Roma.

II. Filolog clasic, istoric al Antichității. A redactat un foarte apreciat dicționar al limbii latine, reeditat cu peste o sută ani de la apariție. A publicat studii bine documentate despre sistemul

cronologic al Egiptului și al Greciei antice, despre calendarul roman, despre greutățile și unitățile de măsură din Antichitate. Deși nu a fost un arheolog practicant, a fost preocupat și de descoperirile arheologice, mai ales cele de epocă romană, ale Transilvaniei. A urmărit și studiat monumentele epigrafice ale Daciei romane, cu precădere din Apulum (Alba Iulia) și Napoca (Cluj), a dedicat un studiu paleografic textelor tabulelor cerate descoperite în minele de aur de la Alburnus Maior (Roșia Montana). A fost printre primii care au recunoscut importanța tezaurului roman târziu de lingouri de aur, descoperit în 1887 la Crasna (jud. Covasna), datând din sec. IV e.n., și despre care a scris chiar și în limba română. De numele său se leagă și publicarea primei descoperiri funerare princiare gepide de la Apahida („tezaurul lui Omharus").

III. A. – *Az ókori súlyokról és mértékekről* [Despre greutățile și unitățile de măsură din Antichitate], Budapest, 1883; *A latin nyelv szótára* [Dicționarul limbii latine], Budapest, 1884 (ed. reprint 1991).

D. – *Az erdélyi bányákból került viasztáblák és az ősrómai folyóírás* [Tabulele cerate descoperite în minele din Transilvania și scrierea cursivă romană veche], EMEÉvk, 1860, 75–80; *Római nyomok Erdély északnyugati részén*. EMEÉvk, 1864–1865, p. 5–9; *A Maros-Portuson újabban fölfedezett római régiségek* [Antichitățile romane descoperite mai nou la Partoș/Alba Iulia], Századok, 1867, 202–205; *Az egyiptomiak időszámítása* [Sistemul cronologic al egiptenilor]. ArchÉrtesítő, VII, 1873, p. 183–192, 208–217, 227–235, 250–256; *Új római feliratok Erdélyből* [Noi inscripții romane din Transilvania], EM, 1877, p. 144–147; *A görögök időszámítása* [Sistemul cronologic al grecilor], EM, 1882, p. 1–49; *Der altrömische Kalender. Eine Studie*, „Ungarische Revue", 2, 1882, p. 669–715; *A krásznai aranylelet* [Tezaurul roman de lingouri de aur de la Crasna, jud. Covasna]. EM, 1887, 337–346; *Az apahidai lelet* [Descoperirea funerară de la Apahida], ArchÉrtesítő, 1889, p. 305–320 (cf. și EM, 1889, p. 403–423; „Ungarische Revue", 1890, p. 761–770); *Régészeti új leletek Kolozsvárt* [Noi descoperiri arheologice la Cluj]. Erdélyi Múzeum, 1895, 400-402; *Tesaurul de la Kraszna*, „Ungaria. Revistă socială-științifică" (Cluj), V, 1896/1, p. 15–16; 1896/2, p. 34–39.

IV. *Magyar életrajzi lexikon* [Lexicon biografic maghiar], I. (A–K, ed. Á. Kenyeres), Budapest, 1967, p. 512; Gy. Gaal, *Egyetem a Farkas utcában. A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai* [Universitate în str. Farkas/Kogălniceanu. Precursorii, perioadele și tentațiile Universității Franz Joseph din Cluj], Kolozsvár (Cluj), 2001; I. Orbán, *A kolozsvári Finály család* [Familia Finály din Cluj], Művelődés, 2017/7 (iulie), p. 15–16. **(At.L.)**

GOȘU Armand

I. N. 1967, Câmpina. Studii liceale în Câmpina; absolvent al Facultății de Istorie, Universitatea București (1986–1991, șef de promoție). În timpul facultății a activat în Centrul de Studii Otomane, coordonat de profesorul Mihai Maxim. În perioada 1995–1998 a avut o bursă doctorală la Universitatea din Moscova, specializare în istoria politicii externe a Imperiului rus. Teza o susține în aprilie 1998, cu un subiect despre politica externă a Imperiului rus în perioada războaielor napoleoniene. Între 1991 și 2001 a fost angajat la Institutul de Istorie „N. Iorga", unde a ajuns până la gradul de cercetător științific II; din 1998, profesor asociat la Academia Diplomatică de pe lângă Ministerul Afacerilor Externe, iar între 2002 și 2004 a fost coordonator programe cercetare al Fundației pentru Studiul Istoriei Recente a României; în 2004–2005, cercetător gradul II la Facultatea de Științe Politice, Universitatea București, iar din 2005 până în prezent, conferențiar universitar la Catedra de Studii Europene și Relații Internaționale din cadrul Facultății de Științe Politice, Universitatea București. Între 2007 și 2015 a fost cercetător științific II la Institutul Diplomatic Român, iar între 2010 și 2012, consilier al ministrului de Externe pentru spațiul sovietic; din 2016, special adviser al Romanian Energy Center, București; din 2017 associate fellow al Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik e.V. (Societatea

germană de politică externă), în cadrul Robert Bosch Center for Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia, Berlin, Germania; din 2019: associate fellow al Global Focus Center, București. Secretar științific al revistei „Studii și materiale de istorie modernă", editată de Institutul de Istorie „N. Iorga" (1991–2001); editor al „Anuarului Institutului Român de Istorie Recentă" (2002–2004); membru în consiliul științific al publicației „Revista arhivelor" (2007); membru în board-ul revistei „Romanoslavica", editată de Societatea de Studii Slave din România; membru în boardul revistei „Arhiva Moldavie", editată de Societatea de Studii Istorice din România. S-a implicat și în viața publică: redactor și comentator pentru spațiul ex-sovietic la BBC World Service, Moscova, Kiev, București (1996–2003); expert la programul EuroClio România, dezvoltat de Fundația Centrul Educația 2000+ (2003–2004); membru al Consiliului de Experți România-Republica Moldova, Fundația Proiectul de Educație Civică și Dezvoltare Academică (2004–2005); membru al Grupului pentru Dialog Social (2004–2019); redactor-șef adjunct la „Revista 22", editată de Grupul pentru Dialog Social (2005–2010); expert Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (2006); director al Institutului Român de Istorie Recentă din cadrul Fundației pentru Istoria Recentă a României (2006–2008); membru în Consiliul de Administrație al Fundației pentru Istoria Recentă a României (2008); membru în Consiliul de Administrație al Fundației „Soros" din România (2010–2012); redactor-șef la „Revista 22", editată de Grupul pentru Dialog Social (2013–2014); membru în Consiliul de Administrație al Fundației „Academia Civică" (2017).

II. Cunoscător al istoriei, culturii, civilizației ruse și sovietice, domenii în care s-a specializat prin cercetări laborioase în arhivele din spațiul menționat, autor al mai multor lucrări dedicate politicii externe a Imperiului rus la începutul secolului al XIX-lea și implicațiile acesteia asupra evoluțiilor din Țările Române. Preocupările sale s-au îndreptat și asupra istoriei contemporane a României, fiind editor de documente referitoare la istoria perioadei comuniste. Observator fin și obiectiv al societății ruse contemporane, scrierile sale dedicate evoluțiilor geo-politice din zonă l-au transformat într-un specialist recunoscut, apreciat pentru analizele consistente asupra politicii interne și externe din spațiul ex-sovietic.

III. A. – *La troisième coalition antinapoléonienne et la Sublime Porte, 1805*, Istanbul, 2003, 201 p.; *Între Napoleon și Alexandru I. Principatele dunărene la începutul secolului XIX*, București, 2008, 312 p.; *Euro-falia. Turbulențe și involuții în fostul spațiu sovietic*, București, 2016, 270 p.; *Între Napoleon și Alexandru I. Contextul internațional al anexării Basarabiei* (ed. II), Iași, 2022, 384 p.; *Rusia, o ecuație complicată*, 2021 (ed. II, Iași, 2022, 464 p.); *Putin, obsesia imperiului*, Iași, 2023, 360 p.

B. – *Istoria Basarabiei de la începuturi până la 1994*, București, 1994, 410 p. (ed. II, București, 1998, 367 p.); *Românii de lângă noi*, București, 2013, 208 p.; *Legătura de chei*, interviuri cu Teodor Baconsky, București, 2013, 190 p.

C. – *Bukovski la Sighet*, București, 2002, 223 p. (ed. și trad.); *Școala memoriei-2003: prelegeri și discuții de la a VI-a ediție a Școlii de vară de la Sighet (7–15 iulie 2003)*, București, 2003, 568 p. (ed.); *Istoria comunismului din România* (ed. Mihnea Berindei, Dorin Dobrincu, Armand Goșu), vol. I: *Documente. Perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej (1945–1965)*, București, 2009, 845 p.; vol. II: *Documente. Perioada Nicolae Ceaușescu (1965–1971)*, Iași, 2012, 702 p.; vol. III. *Perioada Nicolae Ceaușescu (1972–1975)*, Iași, 2016, 805 p.; *Democrația sub asediu: România în context regional*, București, 2019, 384 p. (ed. în colab.).

D. – *Rusia la Dunărea de Jos. Pacea de la București (mai 1812)*, SMIMod, X, 1996, p. 19–96; *Suedia și proiectul „marii diversiuni" antinapoleoniene în sud-estul Europei (vara anului 1812)*, DR, VI, 1999, nr. 4, p.21–49; *Un tratat inutil. De ce a fost negociată alianța ruso-otomană din septembrie 1805?*, RI, XII, 2001, nr. 1–2, p. 73–86; *Alianța ruso-otomană din septembrie 1805*, DR, VIII, 2001, nr. 3, p. 34–62; 2002, 9, nr. 1, p. 45–69; IX, 2002, nr. 2, p. 5–41; *Destinul unui exilat: Mihail Dim. Sturdza. De la Ministerul de Externe Francez la Europa Liberă*, AIRIR, 2003, 2, p. 293–304; *Stratford Canning și negocierile de pace de la București (1812). Contribuții documentare*, „Studii și cercetări de turcologie contemporană", Cluj-Napoca, 2004, p. 127–142; *Sweden, Russia, Britain and project of the „grand Anti-Napoleonian diversion" (1812)*, RESEE, XLIII, 2005, nr. 1–4, p. 275–303; *La genèse de la frontière sur le Prout. Les négociations de Giurgiu et de Bucharest (1811–1812)*, Trans R, XXI, 2012, Supliment 4, pp. 201–220; *Ghiță Ionescu on the BBC*, StPol, XIV, 2014, nr. 4, p. 439–478; *The consequences of the militarisation of Crimea for the wider Black Sea region*, StPol,

XV, 2015, nr. 1, p. 1–20 (în colab.); *The Seizure of Crimea: a game changer for the Black Sea region*, „Journal on Baltic Security", Tartu, Estonia, vol. 1, nr. 1, 2015, p. 37–47; *The future of the Romanian-Russian relations in the Trump era*, StPol, XVI, 2016, nr. 4, p. 560–576; *Republic of Moldova. The year 2015 in politics*, StPol, XVI, 2016, nr. 1, p. 21–51; *Republica Moldova: criza de la cumpăna anilor*, Calea europeană a Republicii Moldova (coord. Radu Carp, Sorin Bocancea), Iași, 2016, p.157–178; *The traits of ambiguous warfare: Russia agression in Ukraine*, O identitate secundă. Dennis John Deletant, istoria, România și românii. In honorem Dennis Deletant (coord. Ottmar Trașcă. Virgiliu Țârău), Cluj-Napoca, 2016, p. 563–579; *Ucraina: Euromaidanul pe drumul Revoluției portocalii*, Criza Uniunii Europene și ordinea globală (coord. Valentin Naumescu), București, 2017, p. 97–107; *The Time of the Oligarch. Relations Between Romania and the Republic of Moldova (2009–2018)*, StPol, vol. XVIII, 2018, nr. 3, p. 393–421. **(R.T.)**

HRENCIUC Daniel

I. N. 17 noiembrie 1968, Chilia Veche, jud. Tulcea. Studii preuniversitare și universitare: Colegiul național „Eudoxiu Hurmuzachi" din Rădăuți (1986–1989), Facultatea de Istorie a Universității din București (1990–1995). Doctor în Științe Umaniste (2003) cu teza *Relațiile româno-polone între 1918–1934* (coord. prof. Gheorghe Buzatu). Profesor la Colegiul „Ștefan cel Mare" din Suceava. Cercetător științific III la Centrul de Istorie și Civilizație Europeană al Academiei Române – Filiala Iași (2004–2007). Director al Direcției Județene de Cultură și Patrimoniu Național Suceava (2008–2010), inspector școlar general adjunct în cadrul Inspectoratului Școlar Județean Suceava (2006–2009), inspector pentru disciplina istorie în cadrul Inspectoratului Școlar Județean Suceava (din 2020). Membru al Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina și în comitetul de conducere al acesteia (2007–2008). Participări la peste 70 de conferințe, congrese și simpozioane științifice naționale și internaționale (Varșovia, Cracovia, Cernăuți, Chișinău, București, Iași, Cluj-Napoca, Suceava ș.a.). A publicat numeroase studii în volume colective și periodice („Analele Bucovinei", „Glasul Bucovinei", „Gazeta de Bucovina", „Polonus", „Magazin istoric", „Revista de istorie", „Codrii Cosminului", „Anuarul Muzeului Bucovinei" din Suceava, „Revista de istorie" a Institutului de Istorie din Chișinău ș.a.). A fost distins cu Premiul „Gheorghe I. Brătianu" al Societății de Științe Istorice din România (2017) pentru lucrarea *Confidențial: Germanii din România versus Conferința de Pace de la Paris, 1946*, Cluj-Napoca, 2017.

II. Istoric cu preocupări științifice în cercetarea epocii contemporane. Domeniile de interes predilecte sunt: istoria minorităților din Bucovina, relațiile româno-polone, istoria Poloniei și istoria Bucovinei.

III. A. *–România și Polonia 1918–1931. Relații politice, diplomatice și militare*, Botoșani, 2002, 258 p.; *Mareșalul Jozef Pilsudski și renașterea Poloniei independente (1914–1935)*, Rădăuți, 2003, 100 p.; *Continuitate și schimbare. Integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. 1918–1940*. vol. I, *Perspectiva național-liberală. 1918–1928*, Rădăuți, 2005, 240 p.; *Maghiarii în Bucovina (1774–1941)*, Iași, 2006, 500 p.; *Un destin pentru istorie/Polonezii în Bucovina (1774–2008)*, Iași, 2008, 558 p.; *Provocările vecinătății. Ucraineni bucovineni în Regatul României Mari (1918–1940). Contribuții*, Iași, 2010, 400 p.; *Dilemele conviețuirii. Evreii în Bucovina (1774–1939)*, Iași, 2010, 418 p; *Cu ochii la Răsărit. Relațiile româno-polone în perioada interbelică (1919–1939)*, Iași, 2012, 602 p.; *Între destin și istorie. Germanii în Bucovina (1918–2012)*, Cluj-Napoca, 2013, 599 p.; *Vizitele regilor României întregite în a Doua Republică Poloneză (1923–1937)*, Cluj-Napoca, 2015, 174 p.; *Francmasoneria în România. Contribuții*, Cluj-Napoca, 2016, 346 p.; *Geopolitica frontierelor României în contextul crizei ucrainene*, Cluj-Napoca, 2016, 178 p.; *Polonia între Est și Vest: 1918–2016*, Cluj-Napoca, 2017, 360 p.; *Familia Flondor versus destinul Bucovinei istorice*, Cluj-Napoca, 2018; *Cernăuți, Ierusalimul de pe Prut. O istorie a comunității*

evreieşti, Cluj-Napoca, 2022; *Rusia versus Ucraina, Dilemele şi paradoxurile unei relaţii complicate*, Cluj-Napoca, 2022; *Medici evrei din Rădăuţi*, Cluj-Napoca, 2023.

B. – *Din istoria polonezilor în Bucovina. 1774–2002*, Suceava, 2002, 252 p.; *Ghidul minorităţilor naţionale din Bucovina/Guide of National minorites from Bucovina*, Suceava, 2010, 24 p.

D. – *The Saviour from the East. Marshal Jozef Pilsudski's Poland and its Sanatist Regime (1926–1931)*, „Valahian Journal of Historical Studies", Târgovişte, nr. 3–4, 2005, p. 59–67; *The Poles in Historical Bukovina during the Communist Period 1944–1989*, AT, XIV, 50–51, 1, 2006, p. 27–39.

IV. E. Satco, *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I, Suceava, 2008, p. 496; M. Irimescu, *Societatea pentru cultura şi literatura română în Bucovina (1862–2012). La 150 de ani*, vol. II, Rădăuţi, 2012, p. 268. **(S.-P.B.)**

MAXIM Zoia (n. Kalmar)

I. N. 7 martie 1954, Seini, jud. Maramureş. Studii preuniversitare la Seini. Absolventă (1981) a Facultăţii de Istorie-Filosofie, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj (specializare în arheologie). Doctor în Istorie (1998) la Universitatea „Al. I. Cuza" din Iaşi, cu teza *Evoluţia şi cronologia neo-eneoliticului din Transilvania pe baza datelor arheologice şi matematico-statistice* (coord. prof. dr. M. Petrescu-Dîmboviţa). În 1983 a beneficiat de o bursă a Universităţii din Nottingam, participând, sub îndrumarea prof. Philip W. Dixon, la săpăturile de la Crickley Hill (Anglia), o aşezare neolitică, suprapusă de o fortificaţie din epoca fierului. În 1991, printr-o bursă acordată de Universitatea din Liège, s-a specializat, sub îndrumarea profesorilor Marcel Otte şi Paul-Louis van Berg, în metode moderne de cercetare a materialului neolitic şi în arheologie experimentală. Din 1983 până în 2014 a activat la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, devenind cercetător ştiinţific II (2007). În paralel, a desfăşurat şi activitate didactică la Universitatea „Babeş-Bolyai", prin coordonarea unor lucrări de licenţă, de masterat şi a practicii studenţeşti; a susţinut şi un curs despre ceramică neo-eneolitică. A făcut parte din colectivele de redacţie ale revistelor „Acta Musei Napocensis" şi „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei". Din 1991 a fost membru în Comisia „Civilisations néolithiques de la Méditerranée et de l'Europe" din cadrul UISPP; din 1993 membru în CIDOC şi ICOM, iar din 1994 este membru fondator al Asociaţiei Arheologilor Europeni. A primit (împreună cu Gh. Lazarovici) Premiul „Nicolae Bălcescu" al Academiei Române (1995) pentru monografia *Gura Baciului*.

II. Întreaga sa activitate a stat sub semnul interdisciplinarităţii în arheologie, cu rădăcini în ştiinţele exacte, pentru o înţelegere cât mai amplă şi logică a sistemelor care guvernează societatea şi civilizaţiile. A colaborat, în acest sens, cu specialişti din numeroase ţări (SUA, Anglia, Bulgaria, Ungaria, Cehia, Canada, Belgia, Germania, Serbia, Franţa, Italia, Polonia, Elveţia). A activat în cadrul proiectului româno-englez de cercetare etnoarheologică a zonelor înalte şi al celui româno-italian de cercetare arheologică de la Parţa. Membru al Laboratorului de Cercetări Interdisciplinare (1984–2010) şi a Grupării pentru Convorbiri Ştiinţifice (1989–2006) de pe lângă Facultatea de Matematică (UBB Cluj). Între 1985 şi 1997 a proiectat Banca de Date pentru Arheologie (BAZARH: pionierat în arheologia preistorică europeană); baze de date pentru evidenţa bunurilor de patrimoniu „DOCPAT" (colaborare cu CIMEC); a coordonat realizarea Sistemului de Gestionare a bazei de date „ZEUS" şi a proiectat chestionare pentru etnoarheologie. A fost timp de 25 de ani organizatoarea Simpozionului Naţional de Arheometrie şi a Seminarului Naţional de Etnoarheologie, iar din 2010 este membru fondator al Societăţii Române de Arheometrie. A iniţiat un program de datări cu ^{14}C pentru Transilvania şi Banat, în colaborare cu Jacques Evin (CNCSR-Lyon), dr. Blagoje Govedarica (Universitatea din Heidelberg, apoi DAI – Eurasien Abteilung) şi Magda Lazarovici (Institutul de Arheologie Iaşi). Palmaresul activităţii ştiinţifice mai cuprinde: peste 200 de cercetări pe teren; peste 160 de campanii de săpături (1978–2014); prelucrarea şi valorificarea materialelor prin expoziţii (cca. 30); participări la 180 de simpozioane naţionale şi peste 50 internaţionale, organizarea unor seminarii, conferinţe, simpozioane (unele internaţionale). A publicat trei cărţi, două broşuri, şase cataloage şi peste 170 de studii, articole şi capitole în monografii; a editat trei volume. A studiat interdisciplinar

aproape toate aspectele culturale ale neo-eneoliticului din Transilvania şi Banat, definind şi noi aspecte culturale. A contribuit la colectarea de mostre pentru ceramoteca şi litoteca de la Muzeu, unele piese făcând subiectul unor studii ample. A adus contribuţii de seamă, unele cu caracter de noutate absolută, în domenii ca etnoarheologia, arheoastronomia, arheomitologia şi arheologia spaţiului, cu referire la o mai corectă înţelegere a unor situri şi artefacte preistorice, precum şi a semnificaţiei acestora.

III. A. – *Turdaş*, Cluj-Napoca, 1991, 20 p.; *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice şi matematico-statistice* (Bibl.MuseiNap XIX), Cluj-Napoca, 1999, 312 p.

B. – *Tărtăria*, Cluj-Napoca, 1991, 28 p.; *Gura Baciului. Monografie arheologică* (Bibl.MuseiNap XI), Cluj-Napoca, 1995, 436 p. + 38 pl. + 58 fig.; *Parţa. Monografie arheologică*, vol. I.1-2 (Bibl.Hist. et Archaeol.Banatica), Timişoara, 2001, 413 + 137 p.

C. – *Ceramica neolitică. Meşteşug, artă, tradiţie. Trei milenii de spiritualitate preistorică*, Piatra Neamţ, 1995, 123 p. (coord.); *Arheometria în România*, 3, 2009 (coord. în colab.); *The Danube Script in light of the Turdaş and Tărtăria discoveries*, Cluj-Napoca, 2009, 167 p. + 25 pl. color (ed. în colab.).

D. – *Materiale neo-eneolitice intrate în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei*, I–III, AMN, XXI, 1984, p. 391–403; XXII–XXIII, 1985, p. 400–410; XXIV–XXV, 1990, p. 465–483; *Elemente ale culturii Lengyel în nord-vestul României*, AMP, X, 1986, p. 61–70; *Cercetări etno-arheologice şi sondaje în Munţii Banatului (1986)*, „Banatica", 9, 1987, p. 65–81 (în colab.); *Le processus de néolithisation dans le nord-ouest de la Transylvanie*, Rubané et cardial (M. Otte ed.), Liège, 1990, p. 13–20; *Data processing of archaeological materials of the Vinča and Banat cultures*, Archaeometry in Romania, 2, 1990, p. 93–110; *Catalog, Cultura Vinča în România*, Timişoara, 1991, p. 177–231; *Clasificarea metrică a topoarelor de cupru din Sălaj şi problematica lor în regiunea carpato-dunăreană*, AMP, 16, 1992, p. 79–96; *L'habitation Coţofeni de Piatra Ilişovei*, „Banatica", 12, 1993, p. 65–74; *Şantierul arheologic Olteni*, AMN, 34/I, 1997, p. 669–687 (în colab.); *Analiza matematică şi statistică a ceramicii şi plasticii civilizaţiei Cucuteni de la Truşeşti-Ţuguieta*, M. Petrescu-Dîmboviţa *et alii*, *Truşeşti*, Bucureşti-Iaşi, 1999, p. 647–670 (în colab.); *Snake Symbolistic in the Prehistory of the South-East Europe*, CCDJ, 22, 2005, p. 53–61; *Şarpele în arheoastronomie*, „Corviniana", 9, 2005, p. 253–262 (în colab.); *Despre o categorie ceramică din aşezarea cucuteniană de la Truşeşti-Ţuguieta*, Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmboviţa. In memoriam (ed. V. Spinei, N. Ursulescu, V. Cotiugă), Iaşi, 2015, p. 355–372. **(N.U.; G.L.)**

NAGY Géza

I. N. 4 august 1855, Gárdony, Ungaria – m. 3 februarie 1915, Budapesta. Studii secundare la Gimnaziul Reformat şi Gimnaziul Romano-Catolic (Piarist) din Pesta, studii universitare (istorie, arheologie, arhivistică, literatură şi lingvistică comparată) la Universitatea din Pesta. În 1875, la invitaţia lui Flóris Rómer, se angajează ca diurnist la Secţia de Arheologie şi Numismatică a Muzeului Naţional din Budapesta. Între 1881 şi 1889 se stabileşte în Transilvania, la Sfântu Gheorghe, şi devine custode al Muzeului Naţional Secuiesc, înfiinţat în 1879 prin transformarea în colecţie publică a muzeului familial Cserey-Zathureczky de la Imeni, jud. Covasna. A elaborat un plan de muncă detaliat în care subliniază că muzeul va trebuie dezvoltat nu numai prin achiziţii şi donaţii, ci prin cercetări şi săpături arheologice sistematice. Chiar dacă – mai ales din lipsă de fonduri – planurile sale nu au putut fi pe deplin îndeplinite, prin activitatea sa organizatorică, de cercetare şi publicistică, prin editarea primelor două volume ale „Buletinului" Muzeului (I. 1890, II. 1891) a atras atenţia cercurilor culturale şi ştiinţifice asupra tinerei instituţii. În 1899 se întoarce la Budapesta, devenind custode, iar între 1902 şi 1914, custode-director al Muzeul Naţional; din 1913 a fost şi redactorul revistei „Archaeologiai Értesítő". În 1901 este ales membru corespondent al Academiei Maghiare, discursul său inaugural fiind un amplu studiu despre sciţi, în lumina izvoarelor istorice şi arheologice.

II. Arheolog și etnolog, preocupat mai ales de istoria și moștenirea arheologică a populațiilor de origine estică stabilite în Bazinul Carpatic – sciți, sarmați, huni, avari etc. Se remarcă, în mod deosebit, studiile sale originale cu privire la originea, cultura și istoria timpurie a secuilor și a maghiarilor, care au stat la baza unor teze, dezvoltate ulterior. Prin formația sa științifică multilaterală și datorită vastelor sale cunoștințe, a reușit să exploreze, să analizeze în spirit critic și să îmbine izvoarele de natură diferită – istorice, arheologice, etnologice și lingvistice.

III. A. – *Adalék a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez* [Contribuții la originea secuilor și la patria lor de odinioară], Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe, 1886 (= SzNMÉrt, II, 1891, p. 75–275); *A szkíták* [Sciții], Budapest, 1909 (ÉTK, 22. III).

B. – *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője* [Buletinului Muzeului Național Secuiesc], I. 1890, II. 1891; *A magyar viseletek története* [Istoria portului maghiarilor], Budapest, 1900.

D. – *A Székely Nemzeti Múzeum őskori gyűjteménye* [Colecția de preistorie a Muzeului Național Secuiesc], ArchÉrtesítő, 1882, p. 28–32; *Ethnológia és nyelvészet* [Etnologie și lingvistică], „Ethnographia", 1890, p. 372–380, 419–442; *A Székely Nemzeti Múzeum története* [Istoria Muzeului Național Secuiesc], SzNMÉrt, II, 1891, p. 3–39; *A magyarság őskora* [Preistoria maghiarilor], Századok, 1897, p. 423–435, 535–540, 618–626; *A történelmi korszak kezdete* [Începuturile epocii istorice], Századok, 1899, p. 677–697; *A magyar név* [Etnonimul maghiarilor], „Ethnographia", 1890, p. 150–156; *A székely írás eredete* [Originea scrierii secuilor], „Ethnographia", 6, 1895, p. 269–276; *Butaul zoapan, Buila zoapan* [Despre tezaurul de la Sânnicolau Mare], ArchÉrtesítő, 1908, p. 127–137; *A honfoglalók és a turkok* [Cuceritorii patriei și turkii], „Ethnographia", 1908, p. 65–80, 257–271; *Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál – La conquête de Transsylvanie et les trouvailles*, ArchÉrtesítő, 1913, p. 268–275, 293–294; *Nagy Magyarország* [Magna Hungaria], „Ethnographia", 22, 1911, p. 10–23, 80–88, 148–157.

IV. Á. Pais, *Adatok Nagy Géza sepsiszentgyörgyi éveihez* [Date privind anii petrecuți de Géza Nagy la Sf. Gheorghe], Acta Siculica, 2001/1, p. 59-84; H. Boér, Á. Csáky, *Nagy Géza (1855–1915)*, Acta Siculica, 2006/2, p. 193–198; J. Makkay, *Siculica hungarica. Nagy Gézától László Gyuláig* [Siculica hungarica. De la Géza Nagy la Gyula László], Acta Siculica, 2008, p. 209–240; H. Boér, *Bozót és tisztás – Nagy Géza és a székely eredetkérdés* [Tufiș și luminiș – Géza Nagy și originea secuilor], Acta Siculica, 2018–2019, p. 241–273. **(At.L.)**

PANDREA Stănică

I. N. 2 octombrie 1962, Brăila. Studii preuniversitare la Brăila (abs. 1981). Absolvent (1985) al Facultății de Istorie și Filosofie la Universitatea „Al. I. Cuza" din Iași. Doctor în Istorie (2002), cu teza *Culturile Boian și Gumelnița în nord-estul Câmpiei Române (Ialomița-Prut-Dunăre)*, susținută la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București (coord. dr. Silvia Marinescu-Bîlcu). În perioada 1985–1989 a fost profesor la Liceul din Odorheiul Secuiesc, jud. Harghita. În 1989 a ocupat postul de muzeograf la Muzeul Brăilei, unde a devenit cercetător științific (1995), ajungând la gradul de cercetător II (2000). Șeful Secției de Arheologie a Muzeului (din 1998). Este membru în colectivele de redacție la periodicele „Istros" (Brăila), „Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos" (Călărași) și „Studii de Preistorie" (București). Între 1998 și 2005 a fost profesor asociat la Universitatea „Constantin Brâncoveanu" din Brăila. Expert în bunuri de patrimoniu (specialitatea arheologie preistorică și antică).

II. Arheolog expert și muzeograf. A efectuat cercetări arheologice în 12 situri (așezări deschise, așezări de tip *tell*, fortificații, necropole), dintre care la șase a fost responsabil de șantier; cele mai multe au avut vestigii din neolitic și eneolitic, dar și din perioade istorice ulterioare: Însurăței (Popina I și Popina II), Siliștea (Conac și Popină), Șuțești (Popină și Fortificație), Râmnicelu, Brăila (Centru și Brăilița), Căscioarele și Coslogeni-Grădiștea (jud. Călărași) ș.a. Prin aceste cercetări a adus contribuții importante la cunoașterea evoluției culturilor Boian și Gumelnița în nord-estul Munteniei,

precum și la legăturile lor cu complexul cultural Precucuteni-Cucuteni din Moldova. S-a implicat în organizarea unor expoziții, având drept tematică neo-eneoliticul, precum și în organizarea expoziției de bază a Muzeului Brăilei „Carol I". A prezentat numeroase comunicări la manifestări științifice naționale și internaționale și a publicat peste 70 de lucrări de specialitate.

III. B. – *Așezări din zona Căscioarele - Greaca - Prundu. Mileniile I î.Hr. – I d.Hr. (Observații asupra unor habitate de pe malurile Lacului Greaca)*, Brăila, 1996, 364 p.; *Istoria românilor*, vol. I, Pitești, 2001, 332 p.

C. – Colaborări la cataloage științifice: *Civilizația Boian pe teritoriul României* (coord. M. Neagu), Călărași, 1999; *O civilizație necunoscută: Gumelnița* (coord. S. Marinescu-Bîlcu), CD-ROM editat de Ministerul Culturii – Serviciul Arheologie, București, 2001.

D. – *Începuturile culturii Boian în Câmpia Brăilei*, „Istros", 7, 1994, p. 7–26; *Cercetările arheologice de la Siliștea, jud. Brăila, campaniile 1991–1993*, „Istros", 7, 1994, p. 27–62 (în colab.); *Așezările gumelnițene de pe valea Călmățuiului*, „Istros", 8, 1997, p. 27–61 [în franceză: CCDJ, 15, 1997, p. 202–218] (în colab.); *Depozitul de topoare din piatră eneolitice de la Ghidigeni, jud. Galați*, „Istros", 8, 1997, p. 173–189 (în colab.); *Observații referitoare la evoluția culturii Boian în nord-estul Câmpiei Române*, „Istros", 9, 1999, p. 13–46; *Cercetări arheologice în așezarea gumelnițeană de la Însurăței-Popina 1, jud. Brăila. Campaniile 1995–1999*, „Istros", 9, 1999, p. 145–169 (în colab.); *Câteva observații referitoare la periodizarea culturii Boian*, „Istros", 10, 2000, p. 35–70; *Débuts de la culture Goumelnitsa au nord-est de la Plaine Roumaine*, CCDJ, 19, 2002, p. 122–146; *Vasele cu semne pe fund din neoliticul dezvoltat în spațiul carpato-balcanic*, „Banatica", 16, 2003, p. 103–134 (în colab.); *Signs on Vessels Bottoms from the Developed Neolithic in the Carpathian-Balkan Region*, Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe (L. Nikolova ed.), vol. 2, BAR International Series 1139, Archaeopress, Oxford, 2003, p. 193–202 (în colab.) [reeditat în StPr, 2 (2003–2004), 2005, p. 93–114; în română: „Banatica", 16, 2003, I, p. 103–134]; *Observații preliminare cu privire la așezarea neolitică de la Grădiștea Coslogeni, jud. Călărași*, Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani (I. Cândea, V. Sîrbu, M. Neagu eds.), Brăila-Călărași, 2004, p. 3–24; *Așezarea de la Brăiliţa în preistorie şi antichitate. Note arheologice*, loc. cit, p. 97–109 (în colab.); *Câteva observații referitoare la raporturile dintre cultura Gumelnița și cultura Precucuteni*, CCDJ, 22, 2005, p. 263–278 (în colab.); *Découvertes d'ossements humains dans des établissements Gumelnitsa situées au nord-est de la Plaine Roumaine*, ATS, V, 1, 2006, p. 29–41; *Cercetări arheologice preventive pe Valea Călmățuiului. Campania 2011*, „Istros", 20, 2014, p. 117–138 (în colab.); *The Liniar Fortification from Şuţeşti, Brăila County*, Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube. Proceedings of the National Colloquium, Brăila, 14–16 June 2013, Cluj-Napoca, 2014, p. 41–55 (în colab.); *Locuirile Boian și Gumelnița de la Brăiliţa*, Necropolele preistorice de la Brăiliţa, în zona Dunării de Jos: o nouă abordare (V. Sîrbu, Cr. Schuster), București-Târgoviște-Brăila, 2022, p. 435–460 (în colab.). **(N.U.)**

POPA ALEXANDRU

I. N. 1 iunie 1967, Bălți, azi Republica Moldova. Studii medii la Bălți (1974–1984), Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova (1984–1991), doctorat (1985–1988) la Universitatea „Al. I. Cuza" Iași, studii post-doctorale (2003–2005) Justus Liebig Universität Gießen, Germania. Doctor în Istorie (1988) la Universitatea „Al. I. Cuza" (coord. dr. Ion Ioniță). Doctor habilitat (2013) la Rheinische Friedrich Wilhelm Universität Bonn. Lector, conferențiar (1991–2003) la Universitatea de Stat din Chișinău; cercetător științific (2005–2010) la Institutul German de Arheologie, Frankfurt am Main/Berlin; profesor asociat (*Privatdozent)* (2007–2016) la Rheinische Friedrich Wilhelm Universität Bonn; profesor asociat (din 2016) la Universität Regensburg / Germania; cercetător științific II (2011–2018) și cercetător științific I (din 2018) la Muzeul Naţional al Carpaţilor Răsăriteni din Sf. Gheorghe. Stagii de cercetare și documentare la Universitatea „J.-W. Goethe" Frankfurt/Main (1994–1996); Universitatea Justus Liebig din Gießen

(2003–2005); Dumbarton Oaks, Washington DC (2009); Institutul German de Arheologie (Frankfurt am Main/Berlin) (2013, 2015); Universitatea din Regensburg (2016). Membru corespodent al Institutului German de Arheologie (Deutsches Archäologisches Institut, Berlin) (2019); vicepreşedinte al Comisiei Naţionale Limes din România (2014). Laureat al Premiului „Dimitre Onciul" al Academiei Române (2017) şi Premiului Institutului German de Arheologie (Berlin) pentru inovaţie în cercetările de teren (2009).

II. Specialist în arheologia epocii romane. Cercetări privind Limesul Imperiului roman. Studii privind provinciile Dacia Romană şi Moesia Inferior. Cercetări privind cultura Sântana de Mureş-Cerneahov. Investigaţii geomagnetice. Investigaţii arheologice la situri din epoca romană în Republica Moldova, România şi Germania. Autor a peste 100 lucrării ştiinţifice de specialiate, inclusiv patru monografii de profil.

III. A. – *Romains ou barbares?: Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*, Chişinău, 2001, 362 p.; *Untersuchungen zu den römisch-barbarischen Kontakten östlich der römischen Provinz Dacia* (Antiquitas, Rh. 3, Bd. 47), Bonn, 2015, 279 p. + 130 fig. + 58 pl.

B. – *Moneda romană în Basarabia. Ghid metodic*, Chişinău, 2003, 128 p.; *Studii asupra graniţelor romane din Dacia. Fortificaţia de la Comolău*, Cluj-Napoca, 2016, 216 p.

D. – *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau),* „Germania", 73, 1, 1997, p. 119–131; *Cu privire la problema aşezărilor fortificate din aria culturii Sântana de Mureş-Černjahov,* „Mousaios", 5, 1999, p. 3–69; *Steinbauten der Sântana de Mureş-Cernjachov-Kultur*, Die Sântana de Mureş-Cernjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh, Bonn, 1999, p. 101–114; *Some considerations about stone building in Barbaricum during the Late Roman period*, „Angustia", 7, 2002, p. 271–294; *Consemnări asupra unor morminte de înhumaţie din cadrul culturii Lipiţa,* Thracians and circumpontic world, I, Chişinău, 2004, p. 71–106; *Frühkaiserzeitliches Toilettgeschirr aus Glas aus dem Gebiet jenseits der dakisch-moesischen Reichsgrenze,* Miscellanea romano-barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniţă oblata, Iaşi, 2006, p. 81–96; *Bemerkungen zur Archäologie und Geschichte der Kostoboken und ihres Feldzuges auf der Balkanhalbinsel*, Thrace in the Graeco-Roman World, Athens, 2007, p. 474–486; *Flabella im Barbaricum? Überlegungen zu einer Fundgruppe bronzener Gegenstände aus dem Gebiet jenseits der Provinzen Dacia und Moesia Inferior*, „Germania", 85, 2, p. 329–347; *Consemnări asupra mormântului de la Talmaza şi a inventarului lui. Notă despre răspândirea evantaielor romane în barbaricum-ul european*, EphNap, 19, 2009, p. 79–108; *Einige Bemerkungen zu den provinzial-römischen Gefässen aus dem kaiserzeitlichen Grabkomplex von Olăneşti in der Republik Moldau*, Arheologia între ştiinţă, politică şi economia de piaţă, Chişinău, 2010, p. 57–83; *„Importuri" provincial-romane şi romanizare în hinterlandul provinciilor romane Dacia şi Moesia Inferior*, Romanizarea. Impunere şi adeziune în Imperiul roman, Iaşi, 2011, p. 201–221; *Provinzial-römische Importfunde als Anzeichen der Romanisierung jenseits der römischen Reichsgrenze? Fallbeispiel Karpaten-Dnestr-Raum,* Imperium und Romanisierung. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich, Konstanz, 2013, p. 127–144; *Măsurări de susceptibilitate magnetică şi cartarea fosforului în castrul roman de la Breţcu, jud. Covasna*, In memoriam Liviu Măruia, Timişoara, 2013, p. 525–544; *Particularităţi ale ritului funerar din necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Poieneşti-Dealul Teilor*, AMT, 11, 2015, p. 121–146 (în colab.); *Roman Amphorae beyond the frontiers of the Roman provinces of Dacia and Moesia Inferior*, Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire, Cluj-Napoca, 2016, p. 203–242; *Überlegungen zur Erkennung kultureller und ethnischer Identitäten in Dakien und angrenzenden Gebieten*, Die Barbaren Roms. Inklusion, Exklusion und Identität im Römischen Reich und im Barbaricum (1.–3. Jahrhundert n. Chr.), Konstanz, 2016, p. 55–69; *Untersuchungen zum Fundbestand und zur Verbreitung der kaiserzeitlichen Glasgefäße jenseits der römischen Provinzgrenzen von Dacia und Moesia Inferior,* Mobility in Research on the Black Sea Region, Cluj-Napoca, 2016, p. 482–529; *Despre culturi arheologice şi identităţi etnice de la graniţele provinciei romane Dacia. Studiu de caz, p. cultura Lipiţa versus costobocii*, AMT,12, 2, 2016, p. 133–146; *Observaţii asupra descoperirilor de amfore din hinterlandul provinciilor romane Dacia şi Moesia inferior*, „Angustia", 21, 2017, p. 125–172; *Überlegungen zur Romanisierung jenseits des dakomoesischen Limes im Spannungsfeld zwischen Schulbuch, Fachwissenschaft und Politik*, Romanisation and the Barbaricum. Contributions to the archaeology and history of interaction in European protohistory, Oxford, 2019, p. 115–134. **(G.P.)**

POPA Cristian Ioan

I. N. 13 septembrie 1972, Cugir, jud. Alba. Absolvent (1990) al Liceului nr. 1 din Cugir. Între 1993 și 1997 a studiat la Universitatea „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia, specializarea istorie-arheologie, cu licența în arheologie. A încheiat cursurile de masterat (modulul „Arheologie pre- și protoistorică"), la aceeași universitate (1997–1999), cu o disertație despre „Grupul cultural Balta Sărată". Doctor în Istorie (2009), cu teza *Cultura Coțofeni. Cu privire specială asupra Transilvaniei* (coord. prof. dr. V. Vasiliev și prof. dr. Iuliu Paul). Dr. habilitat (2016), cu teza *Habitatul și strategiile de subzistență la comunitățile Coțofeni în contextul arheologiei peisajului*, susținută în 2015 la Universitatea „1 Decembrie 1918". Din august 1997 până la sfârșitul lui februarie 1999 a fost muzeograf la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva. Din 1999 până în prezent este cadru didactic la Facultatea de Istorie și Filologie a Universității „1 Decembrie 1918", ocupând posturile de preparator, asistent (2002–2004), lector (2004–2017), iar din 2017 conferențiar. Activează și în cadrul Institutului de Arheologie Sistemică „Iuliu Paul" al Universității. În cei 25 de ani de activitate didactică a coordonat peste 50 de lucrări de licență și masterat în domeniul istoriei vechi și arheologiei. Membru în colegiile editoriale al revistelor „Buletinul cercurilor științifice studențești" (Alba Iulia); „Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis"; NEMVS (Alba Iulia). Arheolog expert.

II. Arheolog și istoric, cu o bogată activitate științifică și didactică. Specialist îndeosebi în epoca bronzului (unde a adus importante contribuții, mai ales pentru cunoașterea perioadei de început), dar cu preocupări și pentru alte perioade ale preistoriei și Antichității (neo-eneolitic, epoca fierului, perioada romană). În sfera sa de interes s-au aflat și perioade mai noi ale istoriei, privind viața religioasă, cu evidențierea vieții și activității unor personalități marcante. Are și studii valoroase referitoare la aspecte ale artei și arhitecturii din zonă, privind preistoria, Antichitatea, Evul Mediu și Epoca Modernă. Ca arheolog, a participat la zeci de șantiere în județele Alba (Alba Iulia, Sebeș, Cetea, Lancrăm, Oarda de Jos, Vințu de Jos), Hunedoara (Deva, Ardeu, Balșa, Mintia, Mada), Brașov (Brașov, Săcele), Bihor (Oradea-Salca, Suplacu de Barcău, Săcueni, Sântion) ș.a., unele derulate de-a lungul mai multor campanii, prezentând rezultatele în monografii, studii de sinteză, articole și peste 30 de rapoarte arheologice. A publicat, singur și în colaborare, șase cărți și a fost editor la alte cinci. A publicat, în reviste de specialitate și volume colective, aproape o sută de lucrări. Participant, cu comunicări, la peste 50 de conferințe naționale și internaționale. A condus sau participat la mai multe proiecte de cercetare și a organizat (2004) colocviul național cu tema „Începuturile epocii bronzului în Transilvania. Repere cultural-cronologice".

III. A. – *Cugir. Schiță monografică*, Alba Iulia, 2005, 112 p.; *Valea Cugirului din preistorie până în zorii epocii moderne*, Cluj-Napoca, 2011, 830 p.; *Contribuții la preistoria Văii Sebeșului (I). Locuirile Coțofeni din zona deluroasă*, Cluj-Napoca – Alba Iulia, 2012, 472 p.

B. – *Cercetări arheologice la Lancrăm-Glod*, Alba Iulia, 2004, 223 p.; *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*, I, Sebeș, 2010, 430 p.; *Locuirea Coțofeni de pe grindul de la Gligorești-Holoame (jud. Cluj). Un studiu arheologic privind așezările multistratificate de la cumpăna mileniilor IV–III a.Chr.*, Cluj-Napoca, 2014, 280 p. + 68 pl.

C. – *Omagiu profesorului Ioan Andriţoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani*, Alba Iulia, 2005, 517 p. (edit. în colab.); *Russian Studies: From the Early Middle Ages to the Present Day*, Sebeș, 2014, 528 p. (edit. în colab.); *The Carpathian Basin and the Northern Balkans between 3500 and 2500 BC: Common Aspects and Regional Differences*, AUA, 20/II, 2016.

D. – *Contribuţii la cunoaşterea perioadei de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului pe valea Cugirului (jud. Alba)*, „Apulum", 32, 1995, p. 33–58; *Noi descoperiri aparţinând bronzului timpuriu în bazinul mijlociu al Mureşului şi câteva consideraţii privind etapa finală a acestei perioade în Transilvania*, „Apulum", 35, 1998, p. 47–85; *Contribuţii la cunoaşterea perioadei de tranziţie spre epoca bronzului în bazinul Cugirului (II)*, „Sargetia", 27/1, 1997–1998, p. 51–101; *Descoperiri neolitice timpurii în bazinul hidrografic al Cugirului (jud. Alba)*, „Banatica", 15/I, 2000, p. 17–47; *Harta arheologică a satului Gligoreşti (comuna Luna, jud. Cluj)*, AMP, 23/1, 2000, p. 55–120;

Câteva probleme privind ceramica Latène cu grafit în pastă din Dacia preromană, AMP, 23/1, 2000, p. 253–270 (în colab.); *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeş)-„Glod" (jud. Alba)*, Les Celtes et Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates, Bistriţa-Năsăud, 2000, p. 51–134 (în colab.); *Contribuţii la cunoaşterea arhitecturii funerare în lemn din Valea Cugirului*, SCES, 15, 2001, p. 161–184; *Asupra ceramicii canelate din cea de-a doua epocă a fierului de pe teritoriul României*, „Apulum", 38, 2001, p. 107–128 (în colab.); *Reprezentări speciale pe ceramica de tip Coţofeni. Aspecte ale cultului urano-solar*, „Apulum", 41, 2004, p. 113–145; *Nicolae Sanciali – protopop greco-catolic al Cugirului († 1852). Repere biografice*, CCB, VII, 3–4, 2004, p. 245–261; *Locuirea dacică pe Valea Cugirului*, Daco-geţii. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei, Deva, 2004, p. 83–166; *Şantierul arheologic Vinţu de Jos-„Deasupra Satului" (jud. Alba) (1994–1998)*, AMP, 26, 2004, p. 141–192 (în colab.); *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu şi începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*, Omagiu profesorului Ioan Andriţoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani, Alba Iulia, 2005, p. 51–183; *Lupta de pe Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479). De la universalitatea lied-ului medieval la recuperarea eroilor naţionali*, „Terra Sebus", 2, 2010, p. 269–306; *The Late Bronze Age settlement at Sebeş-Podul Pripocului (County of Alba)*, Amurgul mileniului II a. Chr. în Câmpia Tisei şi Transilvania (Liviu Marta ed.), Satu-Mare, 2010, p. 85–119 (în colab.); *Problematica turtelor de cupru şi bronz din Bazinul Carpatic şi câteva precizări necesare cu privire la depozitul de la Pănade*, Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania, Bibl. Musei Sabesiensis, I, 2010, p. 321–347; *Between Ornaments, Social Status and Symbolism. Spectacle-Shaped Pendants from the Transylvanian Bronze Age*, TD, s.n., 11, 2011, p. 35–46 (în română: „Apulum", 47, 2010, p. 1–22); *Cercetări arheologice pe latura de nord a fortificaţiei bisericii evanghelice din Sebeş (2006)*, „Terra Sebus", 3, 2011, p. 229–269 (în colab.); *Cel mai vechi tip de plastică antropomorfă Coţofeni. Statueta cu capul mobil de la Petreşti*, „Terra Sebus", 4, 2012, p. 133–153; *Descoperiri monetare în zona cetăţii dacice de la Cugir*, AUA, s. Historica, 16/I, 2012, p. 7–36; *Contribuţii la cunoaşterea plasticii antropomorfe din aşezarea neolitică de la Suplacu de Barcău (jud. Bihor)*, „Sargetia", s.n., III, 2012, p. 7–26 (în colab.); *Inelul de devoţiune de la Vinerea şi problema inelelor marianice medievale*, „Apulum", 49, 2012, p. 157–190; *Contribuţii la cunoaşterea etapei finale a culturii Coţofeni în Crişana. Aşezarea de la Tăşad (jud. Bihor)*, „Apulum", 50, 2013, p. 47–85 (în colab.); *Criptoheraldică modernă. Pandantivele de candelă din sticlă şi mediul lor ecleziastic transilvan*, loc.cit., p. 341–359; *Representation of a Keftiu Type Ingot on A Bronze Belt Plate From Transylvania And Its Connections*, Representations, Sings and Symbols (N. C. Rişcuţa, I. V. Ferencz, Oana Tutilă Bărbat eds.), Cluj-Napoca, 2015, p. 187–214 (în română: „Terra Sebus", 6, 2014, p. 211–251); *Chert Mining and Processing Industry at Piatra Tomii, Romania*, „Journal of Lithic Studies", 2, 2015, 1, p. 45–63 (în colab.); *În căutarea identităţii unei lumi. Cultura Coţofeni – între hăţişul terminologic şi practica „expunerii arheologice"*, „Terra Sebus", 7, 2015, p. 11–58; *Plastica antropomorfă Coţofeni de la Şeuşa-Gorgan (jud. Alba)*, Arheovest IV/1, 2016, p. 163–182 (în colab.); *Between Vienna and Moscow: The Protopope and the General Vicar Nicolae Pop Balomiri (c. 1700 to c. 1764)*, „Bylye Gody Russian Historical Journal", 42, 2016, 4, p. 1094–1109 (în română: „Terra Sebus", 11, 2019, p. 335–366); *Un cimitir necunoscut în cetatea Sebeşului. Cercetări arheologice în colţul sud-vestic al incintei oraşului*, „Terra Sebus", 8, 2016, p. 115–208 (în colab.); *Territory, Subsistence, Strategies and Mobility Patterns in the Coţofeni Communities. Case Study: The Hilly Area of the Sebeş Valley*, Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects. Seven Studies in the Carpathian Area (Fl. Gogâltan, Cr. Cordoş eds.), Cluj-Napoca, 2016, p. 33–72; *Vase pentru toast? „Sosierele" culturilor Coţofeni şi Baden şi legăturile lor balcano-egeene*, Studii şi articole de arheologie. In memoriam Ioan Andriţoiu (N.C. Rişcuţa, I.V. Ferencz eds.), Cluj-Napoca, 2018, p. 27–87; *Când din morţi nu mai rămâne decât cenuşa – restitutio Iuliu Paul şi unele remarci privitoare la necropola Wietenberg de la Sibişeni*, „Terra Sebus", 11, 2019, p. 37–97; *The Coţofeni Discoveries on the Jidovu Mountain (Zlatna): Domestic or Ritual Context?*, EphNap, 30, 2020, p. 217–244; *Antic – modern, urban – rural. Casele cu lei din arhitectura saşilor transilvăneni*, „Terra Sebus", 13, 2021, p. 429–475; *The Bronze-Age Axe-shaped Sceptre from Pălatca (Transylvania) and its Eastern connections*, „East European Historical Bulletin", 21, 2021, p. 8–17; *The Anthropomorphic Plastics of Petreşti Culture. New Data*, JAHA, 9, 2022, 4, p. 91–132 (în colab.); *Were there any Tells in the Coţofeni Culture Area?*, „Bulgarian Journal of Archaeology", 12/1, 2022, p. 29–59; *Edificiul bisericii Romano-Catolice cu hramul „Prea Sfântul Sânge al Lui Iisus" din Cugir. Reperele unei clasări*, Istorie şi patrimoniu. In honorem Volker Wollmann (C. Anghel, C. I. Popa eds.), Sebeş, 2022, p. 247–300 (în colab.). **(N.U.)**

RACHIERU Silvana

I. N. 25 septembrie 1974, Ploiești. A absolvit Colegiul Național „I.L. Caragiale" din Ploiești (1993). Studii de licență la Facultatea de Istorie, Universitatea din București (1997) și de masterat la Central European University din Budapesta (1998). Dr. în Istorie (2010) la Universitatea din București (coord. prof. dr. Mihai Maxim). A fost coordonator de proiecte (2006–2007), director adjunct (2007–2010), respectiv director (2011–2015), cu rang de consilier diplomatic la Institutul Cultural Român „Dimitrie Cantemir" din Istanbul. Actualmente este conferențiar la Facultatea de Istorie din cadrul Universității din București.

II. Specialistă în istoria relațiilor româno-otomane în secolul al XIX-lea, cu preocupări în domeniile relațiilor diplomatice în sud-estul Europei, în cel al diplomației culturale, respectiv al studiilor cu privire la statutul femeii în perioada mai sus menționată. A scris peste 30 de studii și articole, pe care le-a publicat în România și în străinătate dedicate temelor de care este preocupată.

III. A. – *Relații româno-otomane între anii 1878–1908: diplomați și supuși otomani în Vechiul Regat*, Iași, 2018, 295 p.

C. – *Copilăria și adolescența altădată. Tinerii de azi cercetează istoria de ieri – Concursul „Istoria mea – Eustory", ediția I, 2000*, București, 2003, 224 p. (volum îngrijit în colab.); *Ajută-ți aproapele. Solidaritate umană în comunitățile de ieri și de azi – Concursul „Istoria mea – Eustory", ediția a III-a, 2003–2004*, București, 2005, 192 p. (volum îngrijit în colab.).

D. – *„The Human Being able to practice the religion of human compassion". The Challenge of Training Professional Social Workers in Inter-War Romania*, Kurt Schilde, Dagmar Schulte (eds.), Need and Care-Glimspes into the Beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare, Opladen & Bloomfield Hills, 2005, p. 231–235; *«The Turks Were Not as Bad as Written in History Text Books» Aknowledging an Ottoman Legacy in Present-Day Romania*, Raymond Detrez, Barbara Segaert (eds.), *Europe and the Historical Legacies in the Balkans*, Bruxelles, 2008, p. 111–118; *Ottoman Representatives in Romania: Diplomatic and Consular Network of the Sultan in a Former Vassal State*, Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev, Vania Racheva (eds.), Power and Influence in South-Eastern Europe 16–19th century, Berlin, 2013, p. 381–392; *A Social Perspective on the History of Modern Romanian diplomacy: the Case of the Royal Legation of Romania to Istanbul*, Romanian and European Diplomacy. From Cabinet Diplomacy to the 21st Century Challenges (edited by Gh. Cliveti, A.-B. Ceobanu, A. Vițalaru, I. Nistor), Iași, 2013, p. 125–139; *De la „Turcul cel Rău" la „Otomanul cel Bun": reprezentanții diplomatici ai sultanului și integrarea lor în înalta societate a Vechiului Regat*, Cl.-L. Topor, Al. Istrate, D. Cain (ed.), Diplomați, societate și mondenități. Sfârșit de „Belle Époque" în lumea românească, Iași, 2015, p. 425–437; *A Bey on Calea Victoriei: Ottoman Diplomats' Insight into the Romanian Society*, Cl.-L. Topor, D. Cain, Al. Istrate (eds.),Through the Diplomats'Eyes: Romanian Social Life in the Late 19th and Early 20th Century, Kaiserslautern, 2016, p. 43–55; *The "1916" Moment from the Perspective of the Ottoman-Romanian Relations– an Overview*, Al. Rubel, Cl.-L. Topor (eds.), The Untold War: Romania – between allies and enemies. 100 years aftert he entry into the war, Konstanz, 2016, p. 83–92; *Between the King and the Sultan: the Romanian Colony in Constantinople at the End of the 19th Century*, „Journal of the Institute of Croatian History", 51/1, 2019, p. 145–161. **(L.V.)**

RÓMER Flóris Ferenc

I. N. 12 aprilie 1815, Pozsony, azi Bratislava – m. 18 martie 1889, Oradea. Studii liceale la Gimnaziul Catolic din Bratislava, superioare (științele naturii, teologie) în cadrul unor instituții de învățământ ale Ordinului Benedictin din Ungaria (Pannonhalma, Bakonybél). În 1836 depune jurământul monahal benedictin, iar în 1838 este hirotonisit preot. În 1839 obține titlul de doctor și calificarea de profesor la Universitatea din Pesta. În anii următori va preda științele naturale și limba latină în diferite școli confesionale. Tot acum apar și primele sale publicații științifice. Participă activ, ca genist, la Revoluția din 1848–1849, urcând până la rangul de căpitan. După înăbușirea revoluției este condamnat la opt ani de temniță grea, fiind amnistiat în 1854. Timp de câțiva ani trăiește retras; în 1857 superiorii Ordinului îl numesc profesor la Gimnaziul benedictin din Győr, unde va dezvolta o bogată colecție de antichități, declarată în 1859 ca muzeu al orașului. Promovează cercetarea unor monumente istorice medievale și a istoriei ecleziastice, între 1868 și 1872 editează seria *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* [Caiete istorice și arheologice din Győr]. Ies din ce în ce mai mult în prim plan preocupările sale științifice, interesul pentru arheologie, ocrotirea monumentelor istorice, muzeologie, istoria artei. În 1860 devine menbru corespondent (în 1871 membru titular) al Academiei. În 1861 a părăsit ordinul benedictin și s-a mutat la Pesta, unde a devenit custode al colecției de manuscrise a Academiei, apoi profesor și director al gimnaziului superior romano-catolic. Are merite deosebite în crearea acelor instituții care au constituit bazele științifice ale arheologiei maghiare. Devine docent, iar din 1868 profesor ordinar al Universității, unde va preda arheologia preistorică, antică și medievală, istoria artei și va începe, astfel, învățământul arheologic și formarea instituționalizată a arheologilor la această universitate. Între 1864 și 1873 este redactorul revistei „Archaeologiai Közlemények" [Comunicări arheologice], fondată în 1859, iar între 1868 și 1872 devine primul redactor al revistei nou înființatei „Archaeologiai Értesítő" [„Buletin arheologic"], una din cele mai vechi reviste de specialitate din Europa, cu apariție neîntreruptă până astăzi. Activitatea sa în acest domeniu se va amplifica prin numirea în 1869 ca director al Secției de Arheologie a Muzeului Național Maghiar. Se implică din ce în ce mai mult și în viața științifică internațională; participă la congresele internaționale de antropologie și arheologie preistorică de la Paris (1867) și Stockholm (1875). Culmea carierei științifice și profesionale a reprezentat-o organizarea (cu ajutorul colegului său mai tânăr F. Pulszky) a celui de al VIII-lea Congres Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică de la Budapesta (1876). Desfășurat între 4–9 septembrie în incinta Muzeul Național, cu participarea reprezentanților științei preistorice ai vremii din țările Europei, S.U.A. și Brazilia, congresul a prilejuit și organizarea unei expoziții privitoare la descoperirile arheologice reprezentative, cunoscute atunci din regiunile Bazinului Carpatic. În cele 48 de vitrine, amplasate pe culoarele Muzeului Național, au fost expuse cca 20 000 de obiecte, vitrinele nr. 22 și 36 fiind rezervate descoperilor arheologice din Transilvania. În 1877 a fost numit canonic și episcop vicar de Oradea și, astfel, ultimii 12 ani ai vieții și i-a dedicat vieții culturale și științifice a orașului, cercetării și protecției monumentelor arheologice și istorice ale comitatului Bihor. A realizat biblioteca cu peste 20 000 de volume a palatului episcopal. A efectuat deplasări și călătorii de studii sistematice în diferite regiuni ale comitatului. De numele său se leagă organizarea la Oradea a unei ample expoziții naționale de arheologie și de istorie industrială (1878). În 1883 a inițiat efectuarea unor săpături arheologice în incinta cetății medievale de la Oradea. A avut un rol important în revitalizarea activității Societății de Arheologie și Istorie de la Oradea și din Comitatul Bihor, înființată în 1872, ca și în reorganizarea muzeului patronat de aceasta (1885). Clădirea noului muzeu, special proiectat și construit în acest scop de arhitectul K. Rimanóczy, a fost terminată abia în 1895 și inaugurată în anul următor. O bună parte a moștenirii sale (corespondența, manuscrise etc.) se păstrează la Oradea; aici se află și monumentul său funerar, în subsolul catedralei romano-catolice. La bicentenarul nașterii sale, anul 2015 a fost declarat de UNESCO „An memorial Flóris Rómer". Cu această ocazie, personalitatea sa a fost evocată și la Oradea, unde o stradă îi poartă numele.

II. Teolog și naturalist ca formație, preocupările sale se îndreaptă spre muzeologie, cercetarea antichităților, a monumentelor istorice și de artă, fiind socotit adesea „părintele arheologiei

maghiare". Este autorul a cca 30 de volume proprii și cca 450 de studii și articole, cuprinzând un spectru larg de probleme din domeniul arheologiei, de la preistorie până la epoca medievală și chiar modernă, cu referire la uneltele cioplite paleolitice de silex și obsidian, la descoperiri datând din epoca neolitică, a bronzului și a fierului (unelte, ceramică, metalurgie), la construcțiile civile și militare ale provinciilor Pannonia și Dacia, ca și la diferite tipuri de monumente ale epocii romane (inscripții, sarcofage, *miliaria*, piese de mobilier, podoabe etc.), la arheologia perioadei migrațiilor, la cultura, arta (inclusiv arta aplicată) și arhitectura epocii medievale și renascentiste. Are merite deosebite în promovarea ocrotirii monumentelor istorice, în organizarea rețelei muzeale, în profesionalizarea cercetării și instituționalizarea învățământului arheologic, în dezvoltarea publicațiilor de specialitate din acest domeniu.

III. A. – *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra* [Ghid arheologic cu specială privire la Ungaria], Pest, 1866; *Képes kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum érem-és régiségtárában* [Ghid ilustrat al secției de numismatică și arheologie a Muzeului Național Maghiar], Pest, 1870 (ed. II, Budapest, 1873); *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques à Budapest 1876* = Compte-Rendu [cf. *infra*], vol. II, partea 1.

B. – *Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques. Compte-Rendu de la huitième session à Budapest, 1876*, I, Budapest, 1877, II. 1–2, Budapest, 1878.

D. – *A két hazában talált régi arany műemlékekről, különösen a szarvasszói – Máramaros megyei – arany-kincsről* [Despre obiectele vechi de aur din țara noastră, cu deosebire despre tezaurul de aur de la Sarasău – comitatul Maramureș], „Archaeologiai Közlemények", V. 1865, p. 29–45; *Traján sziklafelirata* [Inscripția în stâncă a împăratului Traian de la Porțile de Fier], „Magyarország Képekben", 1867/1; *A Magyar Nemzeti Múzeum kőemlékei* [Monumentele epigrafice romane ale Muzeului Național Maghiar], Arch Értesítő, V, 1871, p. 197–201, 229–236; *A nagyváradi ezüstlelet* [Descoperirea de obiecte de argint de la Oradea], ArchÉrtesítő, 1886, p. 204–207, 385–392.

IV. J. Hampel, *Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie, arrangée à l'occasion de la VIIIème session du Congrès International d'Archéologie et d'Anthropologie Préhistorique à Budapest*, Budapest, 1876 [colecția Zs. Torma: p. 114–115; colecția muzeelor Brukenthal, Cluj, Gimnaziul din Sighișoara: p. 152–153]; E. Kumlik, *Rómer Flóris Ferenc élete és működése* [Viața și activitatea lui Rómer Flóris], Pozsony, 1907 (reed. Somorja/Šamorin, 1996); J. Banner, *Rómer Ferenc Flóris*, „Arrabona", 1, 1959, p. 7–26; M. Sz. Máthé, *Rómer Flóris bihari munkássága* (*A bihari útinapló*) [Activitatea lui Flóris Rómer în Bihor (Jurnalul de călătorie bihorean)], A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1974, p. 283–346; J. Makkay, *Rómer Flóris Ferenc nagyváradi évei* [Anii petrecuți la Oradea ai lui Flóris Ferenc Rómer], Archaeologiai Értesítő, 118, 1991, p. 101–104; „Arrabona", 51, 2013 (Győr, 2015): Volum dedicat memoriei lui Flóris Rómer; T. Balla, A. Lakatos, *„Bihar megye kultúrhivatását férfiasan emeljük..." Rómer Flóris nagyváradi évei* [„Ridicăm bărbățește misiunea culturală a comitatului Bihor..." Anii de la Oradea ai lui Flóris Rómer], Nagyváradi Római Katolikus Püspökség/Episcopia Romano-Catolică, Oradea, 2015; Valter Ilona: *Szóval, tettel. Rómer Flóris Ferenc élete és munkássága, 1815–1889* [Cu cuvântul și cu fapte. Viața și activitatea lui Rómer Flóris Ferenc], Budapest-Vác, 2015; L. Coltofean, *Importanța ediției a opta a Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques în dezvoltarea arheologiei preistorice în Transilvania secolului al XIX-lea*. ArheolVest, III/2, 2015 (In memoriam Florin Medelet), p. 1035–1055; T. Balla, A. Lakatos, *Rómer Flóris kéziratos jelentése a nagyváradi vár 1883. évi ásatásáról* [Raportul manuscris al lui Rómer Flóris cu privire la săpăturile efectuate în cetatea de la Oradea în anul 1883], Kőbe zárt történelem. Tanulmányok Emődi János 80. Születésnapjára. Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emődi, la 80 de ani (ed. Z. Katócz et al.), Oradea, 2021, p. 476–503. **(At.L.)**

ROTARU Liliana

I. N. 14 aprilie 1971, Cornești, raion Ungheni, Republica Moldova. Studii medii la Cornești (1978–1988). Facultatea de Istorie la Universitatea de Stat din Moldova (1988–1993). Dr. în Istorie (2003) la Universitatea de Stat din Moldova (coord. prof. Valeriu Cozma). Specialist principal la Ministerul Educaţiei, Ştiinţei şi Sportului al Republicii Moldova (1997–1999); lector, lector superior (1996–2010), conferențiar universitar (din 2010) și director al Departamentului Istoria românilor, Istoria universală și Arheologie (2021–2022) la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat din Moldova. Stagii de documentare la universitățile din Leipzig (2015), Tallin (2015), Roskilde, Danemarca (2012), Girona, Spania (2013).

II. Istoric cu cercetări în domeniul învățământului superior din Republica Moldova.

III. B. – *Istoria Universității de Stat din Moldova,* Chișinău, 2016; *Istoria Universității de Stat din Moldova în documente și materiale*, vol. I–II, Chișinău, 2018–2019.

C. – *Latinitate, romanitate, românitate: Volumul conferinței științifice internaționale,* ediția a 4-a, 6–7 noiembrie 2020, Chișinău, 356 p.; ediția a 5-a, Chișinău, 5–6 noiembrie 2021, 514 p.; ediția a 6-a, 3–5 noiembrie 2022, 535 p. (edit.).

D. – *Tentative de implementare a legislației lingvistice în școala superioară din RSS Moldovenească. 1989–1991*, „Tyragetia", XI, 2, 2017, p. 247–260; *La désidéologisation de l'enseignement supérieur dans la République Socialiste Soviétique de Moldavie (RSSM)*, Trans R, 2017, XXVI, Supplement No. 2 (2017), p. 101–118; *Leme și dileme ale construcției școlii superioare din RSS Moldovenească*, Identități etno-confesionale și reprezentări ale celuilalt în spațiul est-european: între stereotip și voința de a cunoaște, Iași, 2018, p. 292–307; *Panem et circense: regimul sovietic și studenții școlilor superioare din RSS Moldovenească în anii foametei (1946–1947)*, Reconstituiri istorice. Civilizație, valori, paradigme, personalități. In honorem academician Valeriu Pasat, Chișinău, 2018, p. 399–431; *Traiectoria sinuoasă a organizării învățământului agricol în Basarabia la sfârșitul secolului al XIX-lea*, Historia est magistra vitae. În honorem Ion Eremia, 2019, p. 436–455 (în colab.); *Politica sovietică în domeniul învățământului superior din RSS Moldovenească*, Panorama comunismului în Moldova Sovietică. Context, surse, interpretări, Iași, 2019, p. 477–492; *L'istruzione universitaria come oggetto e strumento delle politiche sovietiche nella Repubblica Moldova: Fonti e metodo di ricerca*, Trans R, 2020, vol. XXIX, Supplement no. 1 (2020), p. 251–261. **(G.P.)**

SCHROLLER Hermann

I. N. 7 aprilie 1900, Braşov – m. 22 august 1959, Reutlingen, Germania. A studiat farmacia la Universitatea din Tübingen (Germania) și, în paralel, arheologia preistorică. Obţine titlul de PhD. După încheierea studiilor şi obţinerea doctoratului, lucrează ca farmacist la Braşov. În 1929 revine în Germania, devenind colaborator al Muzeului din Hannover. Din 1939 este numit şeful Oficiului pentru preistorie (*Landesamt für Vorgeschichte*) al regiunii Sudeţilor (*Sudetengau*), cu sediul la Teplitz-Schönau (astăzi Teplice, Cehia). După război redevine farmacist, stabilindu-se la Tübingen (1945), apoi la Reutlingen (Baden-Würtenberg).

II. Arheolog și muzeograf. Ca arheolog transilvănean, a efectuat cercetări mai ales în Țara Bârsei, printre altele în situl de tip Ariușd de la Bod (Brenndorf)-Priesterhügel, jud. Braşov. Publică studii valoroase cu privire la realizările şi perspectivele cercetărilor preistorice din Transilvania, atât în periodice săseşti din Ardeal, cât şi în prestigioase reviste din Austria şi Germania. L-a interesat îndeosebi perioada neolitică şi eneolitică (*Stein- und Kupferzeit*), mai ales culturile cu

ceramică pictată. A realizat prima lucrare de sinteză despre această perioadă în Transilvania. Potrivit concepţiei sale, cultura Ariuşd, cu ceramică pictată (pentru care preferă denumirea de „grupul Ariuşd-Priesterhügel"), se sfârşeşte printr-o fază târzie, „de tranziţie", în care sunt păstrate formele tradiţionale ale vaselor, dar este abandonat decorul pictat. Această fază este urmată de cultura Schneckenberg, prezentă şi la Ariuşd în ultimul nivel de locuire de acolo. În ciuda unor erori (de ex., încadrarea culturii Wietenberg în neolitic), cartea elaborată de tânărul arheolog şi publicată la Berlin (1933) a avut meritul de a fi oferit specialiştilor o imagine generală asupra perioadei, inclusiv o sinteză a informaţiilor existente până atunci despre cultura Ariuşd. Lucrărilor i-au fost consacrate zece recenzii (unele semnate de reprezentaţi de seamă ai arheologiei europene: ca P. Reinecke, O. Menghin, J. Banner, I. Nestor, P. Nicorescu, ş.a.). A răspuns doar la criticile lui I. Nestor, care tratase şi el aceleaşi probleme în sinteza sa apărută în acelaşi an. În Germania, s-a remarcat prin recunoașterile arheologice efectuate în Landul Saxonia Inferioară (*Niedersachsen*).

III. A. – *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*. Vorgeschichtliche Forschungen 8, Walter de Gruyter, Berlin, 1933, 79 p. + 55 pl.

D. – *Die jungsteinzeitliche bemalte Keramik in Südost-Europa*, MAGW, 57, 1927, p. 153–155; *A háromszéki festett keramika / Die bemalte Keramik im Kom. Háromszék*, V. Csutak (ed.), *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára* [Volum omagial la a cincizecia aniversare a Muzeului Naţional Secuiesc], Sepsiszentgyörgy/Sf. Gheorghe, 1929, p. 327–337; *Aufgaben der Urgeschichtsforschung in Siebenbürgen*, Kbl, 52, 1929, p. 49-53; *Dreissig Jahre Urgeschichtsforschung in Siebenbürgen. Literaturbericht*, „Siebenbürgische Vierteljahrsschrift" (Sibiu), 55, 1932, p. 130–142; *Die nordische Kultur in ihren Beziehungen zur Bandkeramik*, „Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte", 6, 1932, 56 p. (extras).

IV. J. Filip, MEPPE, II, 1969, p. 1248; Lothar Zotz, *Nachruf*, Quartär (Erlangen-Nürnberg), 12, 1960; Markus C. Blaich, Jörg Weber, *Im Banne des Zeitgeistes. Hermann Schroller und die Ausgrabungen in der Pfalz Werla von 1936 bis 1939*, „Die Kunde", N.F. 59, 2008, p. 147–188. **(L.A.; N.U.)**

STANCIU Ion

I. N. 28 octombrie 1945, Valea Voievozilor, jud. Dâmbovița. A finalizat cursurile Liceului „Ienăchiță Văcărescu" din Târgoviște. Absolvent al Facultăţii de Istorie a Universităţii Bucureşti (1963–1968). Dr. în istorie (1984) la Institutului de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Române cu teza *Aliaţi fără alianţă. România şi Statele Unite (1914–1920)*. Cercetător la Institutul „Nicolae Iorga" al Academiei Române (din 1969), în cadrul colectivului de istorie universală condus de Șerban Papacostea și Paul Cernovodeanu. Bursier IREX (1973–1974) şi Fulbright în Statele Unite (1973–1974, 1978, 1985, 1988) și stagii de cercetare în Cehoslovacia (1979), Bulgaria (1991), Israel (1994). Profesor de Istorie modernă la Universitatea „Valahia" din Târgoviște (din 1996), decan al Facultății de Științe Umaniste al aceleiași universități (2002–2008). A coordonat, până în 2021, teze de doctorat și i s-a acordat titlul de profesor onorific al facultății amintite. Director al Centrului de Cercetare a Istoriei Relatiilor Internationale „Grigore Gafencu" (2005–2010). Redactor-şef adjunct la „Revista de istorie" (1991–1997), redactor-şef al revistei „Valahian Journal of Historical Studies" (din 2004), membru în colegiul editorial al revistei „Annales d'Université Valahia Târgoviște, Section d'Archeologie et d'Histoire" (din 2001). A întreprins studii şi a ţinut prelegeri, comunicări şi cursuri universitare în S.U.A., Austria, Bulgaria, Cehoslovacia, Danemarca, Finlanda, Israel, Republica Moldova şi Spania.

II. Este specialist al istoriei moderne și contemporane universale, cu precădere al relațiilor româno-americane. A organizat numeroase proiecte și a publicat un număr important de cărți care au investigat relațiile dintre Statele Unite și România de la primele contacte din secolul al XIX-lea până în 1939, istoria relațiilor Statelor Unite cu Europa Centrală și de Răsărit în perioada interbelică, istoria modernă și contemporană a României, incluzând istorie economică. A scris și organizat conferințe

despre istoria evreilor din România și percepția călătorilor americani despre spațiul românesc. A pus bazele învățământului superior de științe istorice în cadrul Universității „Valahia", fiind un profesor pasionat și mentor al numeroaselor generații de istorici.

III. A. – Cărți: *Alianți fără alianță. România și SUA (1914–1920)*, 1992, ed. II-a, Târgoviște, 2010, 265 p.; *În umbra Europei. Relațiile României cu Statele Unite în anii 1919–1939*, București, 1996, 286 p.; *Afaceri noi în Lumea Veche. Relațiile economice ale Statelor Unite ale Americii cu țările din centrul și sud-estul Europei până în 1939*, București, 2000, 204 p.

B. –*Imaginea Lumii Noi în Țările Române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii până în 1859*, București, 1977, 176 p.; *Distant Lands: The Genesis and Evolution of Romanian-American Relations*, 1985; *Românii în timpurile moderne. Reperele unei epoci,* Târgoviște, 2004, 469 p.; *Documente privind istoria modernă și contemporană a României*, Târgoviște, 2006, 332 p.; *Texte și documente privind istoria modernă a românilor. 1774–1918*, vol. I–II, Târgoviște, 2009, 390 p., 370 p.; *Introducere în istoria modernă a românilor (1821–1918)*, Târgoviște, 2009, 349 p.

C. – *The Jews in the Romanian History. Papers from the International Symposium, Bucharest, September 30 – October 4*, 1996, București, 1996, 240 p.; *Europe as viewed from the margins. An East-Central European Perspective during the long 19th Century*, Târgoviște, 2006, 190 p.; *Europe as viewed from the margins. An East-Central European Perspective from World War into the Cold War*, Târgoviște, 2007, 144 p.; *România și Spania. Identitate națională și edificarea statului național (sec. XV–XX)*, Târgoviște, 2008, 217 p.

D. – *Considérations sur l'évolution des rapports commerciaux entre la Roumanie et les États Unis d'Amérique jusqu'en 1914*, RRH, XI, 1972, nr. 4, p. 603–630; *Aspecte ale relațiilor româno-americane în anii neutralității României (1914–1916)*, RdI, 29, 1976, nr. 6, p. 921–934; *Stanley Washburn, an American Correspondent on the Romanian Front. September-November 1916*, RRH, 1976, 15, nr. 2, p. 293–309; *John Kasson, diplomația americană și independența României (1877–1880)*, RdI, 30, 1977, nr. 6, p. 1035–1050; *The Romanians and the American civil war*, RRH, nr. 4, 1980, p. 599–625*; Relații comerciale româno-americane în perioada interbelică*, în RdI, nr. 1, 1981, p. 111–130; *Misiunea generalului Hugh Scott în România, în vara anului 1917*, RdI, nr. 7, 1987, p. 714–725; *Legături ale Statelor Unite cu centrul și sud-estul Europei înaintea Primului Război Mondial*, Relații româno-americane în timpurile moderne, Iași, 1993, p. 103–142; *Evreii între anii 1821 și 1918*, Contribuţia evreilor din România la cultură şi civilizaţie, Bucureşti, 1996, p. 43–72; *Pătrunderea capitalului străin în petrolul românesc și rolul lui în tranziția spre o industrie modernă de la așteptări la certitudine 1860–1900*, Omagiu istoricului Florin Constantiniu, Focșani, 2003, p. 145–171; *Romania's First Encounter with the large Western Investments, 1900–1910,* Europe as viewed from the margins (19th Century), Târgoviște, 2006, p. 11–32; *Striking the Balance of Romanian Constitutional Monarchy on the Eve of the First World War, Espana y Rumania / Spania şi România. De las Monarquias autoritarias a la Democracia (siglos XIV–XX)* (coord. Porfirio Sanz Camanes, Jesus Molero Garcia), Târgoviște, 2009, p. 25–40. **(R.T)**

SUCIU Cosmin Ioan

I. N. 1 mai 1977, Sibiu. Studii liceale la Hunedoara (1991–1995); universitare la Facultatea de Istorie, secția Istorie a Universității „Lucian Blaga" din Sibiu (1995–1999), masterat (1999–2000). Doctor în Istorie (cond. prof. dr. Gheorghe Lazarovici) la aceeași universitate (2008). Profesor de istorie și metodologia istoriei la Colegiul Național „Andrei Șaguna" Sibiu (1999–2004), Asistent universitar, lector universitar la Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu (2004–2014). Muzeograf arheolog la Muzeul Național al Banatului din Timișoara (2014–2018). Marie Curie Fellowship PHD 20, 2005–2006 la Universitatea Sussex (European Commission Research Directorates General). Referent și membru în colegiile de redacția ale revistelor „Acta Terrae Septemcasterensis" (2008–20011), „Analele Banatului" (2015–2016).

II. Arheolog, specialist în epoca neolitică și eneolitică din bazinul carpatic. Specialist în cercetarea culturilor Starčevo-Criș, Vinča și Petrești. Săpături arheologice la Hunedoara, Miercurea Sibiului-Petriș, Timișoara-Ronaț ș.a. Autor, coautor, editor, o carte și peste

60 de studii, articole, rapoarte de săpătură și recenzii publicate în reviste de specialitate și în volume din țară și străinătate.

III. A. – *Cultura Vinca în Transilvania*, Alba Iulia, 2009.

C. – *The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect. Volume II: Early Neolithic (Starčevo-Criş) Sites on the Territory of Romania* (ed. în colab.) BAR S2188 2011. **(Fl.D.)**

SZÉKELY Zsolt

I. N. 23 martie 1954, Sfântu Gheorghe, jud. Covasna. Fiul lui Zoltán Székely. Studii liceale la Sf. Gheorghe, universitare la Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai" din Cluj (1974–1978). Doctor în Istorie (1997) la Institutul Român de Tracologie din București cu teza *Civilizația tracă din sud-estul Transilvaniei în perioada timpurie și la începutul celei mijlocii a epocii bronzului* (coord. prof. dr. Petre I. Roman). Muzeograf, muzeograf principal, şef de secţie la Muzeul Naţional Secuiesc (1978–1992), cercetător ştiinţific principal gr. III. la Institutul Român de Tracologie (1992–2003), lector (2003–2004), conferențiar (2004–2019), director de studii (2012–2014), cadru didactic asociat (din 2019) la Universitatea „Babeș-Bolyai", Facultatea de Ştiinţe Politice şi Administrative, Extensia Universitară Sfântu Gheorghe. Membru fondator al Asociaţiei ştiinţifice „Pro Scientia Administrativa", membru fondator şi membru al consiliului ştiinţific al Asociaţiei ştiinţifice „Pósta Béla", membru al Asociaţiei Arheologilor Români, membru al Asociaţiei Muzeale Ardelene, membru în Corpul Doctorilor din cadrul Academiei Ungare de Ştiinţe. A beneficiat de burse de cercetare din partea Fundației Soros pentru o societate deschisă (1994–1995), a Academiei Slovace, Nitra (1999), Domus hungarica sciencium et artium, Budapesta (1999, 2000), călătorie de studii la Angers, Franța (2008). A făcut parte ca membru din mai multe comisii de acordare a titlului de doctor în România și Ungaria.

II. Arheolog cu competențe în epoca bronzului și a fierului, arheologia provincială romană, perioada medievală timpurie. A participat la lucrările șantierelor arheologice de la Porolissum-Moigrad (1980) (jud. Sălaj), castrul roman de la Olteni (1980–1981), Ariușd (1981–1983), Cernat (1983), Brăduți-necropola tumulară (1993–1996), Turia-complexul de silozuri (1980–1990), Ozun-Lisnău (1990), Albiș, com. Cernat-Grădina lui Csíszér (2000–2002) (jud. Covasna); Ciomortan-Păuleni, jud. Harghita (2000), Nyíregyháza, săpătură de salvare pe autostrada M3, Ungaria (2004): Racoș, jud. Brașov-Piatra Detunata (2010–2012).

III. A. – *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997, 217 p.; *Csernáton község régészeti monográfiája* [Monografia arheologică a comunei Cernat, jud. Covasna], Miercurea Ciuc, 2007, 186 p.; *Településfejlődés az Olt sepsiszéki szakaszán* [Evoluția sistemului de așezări pe valea Oltului de pe teritoriul scaunului Sepsi], Miercurea Ciuc, 2008, 182 p.; *Kovászna régészeti múltja* [Trecutul arheologic al orașului Covasna], Miercurea Ciuc, 2014, 99 p.; *Régészeti kutatások az orbaiszéki Zabolán* [Trecutul arheologic al comunei Zăbala], 2015, 80 p.; *Felsőháromszék településfejlődése az őskortól a 17. századig.* I. rész [Evoluția sistemului de așezări pe malul drept al Râului Negru din preistorie până în sec. 17. partea I.], Miercurea Ciuc, 2018, 221 p.

B. – *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, Sfântu Gheorghe, 1998, 280 p.; *A románok történelme* [Istoria românilor], Cluj, 1999, 208 p.; *Istoria administrației regionale și locale în România*, Sf. Gheorghe, 2002, 128 p.; *Erdély közigazgatás-története* [Istoria administrației Transilvaniei], Miercurea Ciuc, 2003, 189 p.; *A Csiki-medence településtörténete a neolitikumtól a XVII. század végéig a régészeti adatok tükrében* [Istoria așezărilor din Bazinul Ciuc din neolitic până la sfârșitul secolului XVII în lumina datelor arheologice], Cluj, 2004, 158 p.

C. – *Székely Zoltán válogatott tanulmányai* [Székely Zoltán, Lucrări alese], Szolnok, 2003, 276 p.; Székely Zoltán: *Corespondența arheologică*, Brașov, 2006, 344 p.; Székely Zoltán, *Lucrări alese*, Sf. Gheorghe, 2012, 257 p.; *Emlékkönyv Székely Zoltán születésének 100. évfordulójára* [In memoriam Székely Zoltán cu ocazia centenarului nașterii], Sf. Gheorghe, 2012, 316 p.; Roska Márton, *Székelyföld egyes bronzkori leleteinek elemzése*. Roska Márton kéziratos hagyatékából

[Roska Márton, Analiza unor descoperiri din epoca bronzului din Ținutul Secuiesc. Din manuscrisele lui M. Roska], Baraolt, 2016, 120 p.; Székely Zoltán, *Emlékeim. Székely Zoltán önéletírása és szakmai levelezése* [Székely Zoltán, Amintiri. Autobiografia și corespondența profesională a lui Székely Zoltán], Miercurea Ciuc, 2020, 387 p.; *Balykó Elek emlékirata. A vándor Székely emlékei* [Memoriile lui Balykó Elek], Miercurea Ciuc, 2021, 196 p.

D. – *Date noi privind ritul de înmormântare al culturii Schneckenberg în județul Covasna*, „Aluta", 1979, p. 39–46; *Contribuții la cunoașterea ritului funerar al dacilor din sud-estul Transilvaniei*, „Aluta", 1981, p. 37–38; *Contribuții la dezvoltarea culturii Schneckenberg în jud. Covasna*, „Aluta", 1983, p. 61–67; *Analiza paleo-demografică a necropolei din feudalismul timpuriu de la Peteni*, „Aluta", 1986, p. 211–223; *Le début de l'âge du fer dans le Sud-Est de la Transylvanie*, AMN, 1994, p. 173–179; *Necropola de incinerație în urne de la Turia, județul Covasna*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, București, 1995, p. 127–147; *Așezarea din epoca bronzului târziu de la Lemnia (jud. Covasna)*, „Cumidava", 1996, p. 17–25; *Tumulul din epoca bronzului târziu de la Brăduț (jud. Covasna)*, „Angustia", 2, 1997, p. 147–157; *Necropola tumulară de la Brăduț, județul Covasna – rezultatele săpăturilor din anii 1995 și 1996*, Cercetări arheologice în aria nord-tracă, II, București, 1997, p. 41–54; *Așezările și necropola culturii Otomani de la Pir (județul Satu Mare)*, TD, XXI, 2000, p. 103–146; *Ceramica slavă de la Filiaș (jud. Harghita)*, „Angustia", 5, 2000, p. 265–282 (în colab.); *Contribuții la dezvoltarea culturii Boian în sud-estul Transilvaniei în lumina noilor cercetări arheologice efectuate la Turia și Brăduț (jud. Covasna)*, „Cumidava", 2002, p. 3–14; *Descoperiri privind epoca bronzului și perioada romană la cetatea Turia și la pasul Oituzului*, „Mousaios", 2003, p. 75–86; *Așezarea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov de la Albiș (com. Cernat, jud. Covasna)*, „Cumidava", 2007, p. 34–40; *The Beginning of Early Bronze Age in south-eastern Transylvania. Problems of Chronology*, Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Coloquium from Târgu Mureș, 24–26 October 2008 (ed. S. Berecki et al.), Cluj, 2009, p. 39–44; *Újabb régészeti ásatások Bibarcfalva határában. Noi cercetari arheologice la Biborțeni*, Emlékkönyv Székely Zoltán születésének 100. évfordulójára. Omagiu. Székely Zoltán (ed. Zs. Székely), Sf. Gheorghe, 2012, p. 106–128; *Mormântul în cistă de piatră de la Șincai (jud. Mureș)*, „Apulum", LI, 2014, p. 81–88; *Un complex de cult din epoca bronzului, cultura Wietenberg, de la Racoș, Piatra Detunată (Durdulya, jud. Brașov)*, Studii și articole de arheologie. In memoriam Ioan Andrițoiu, Cluj-Napoca, 2018, p. 105–110.

IV. *Erdélyi Magyar Ki Kicsoda* [Who's Who maghiar din Transilvania], Cluj-Napoca–Oradea, 2000, p. 621; 2010, p. 636; *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* [Lexiconul literaturii maghiare din România, ed. Gy. Dávid], vol. V/1, București–Cluj-Napoca, 2010, p. 435. **(At.L.)**

TÉGLÁS István

I. N. 23. septembrie 1853, Sfântu Gheorghe – m. 14. august 1915, Turda, jud. Cluj. Fratele mai mic al arheologlui Gábor Téglás. Studii elementare și secundare la Colegiul Reformat „Mikó" din Sfântu Gheorghe și la Colegiul Reformat „Gábor Bethlen" din Aiud, studii superioare la Institutul Pedagogic de Stat din Deva (din 1871). După obținerea diplomei (1875), a activat ca învățător, director și inspector de școală în mai multe localități din Transilvania (Făgăraș, 1875–1876; Brașov, 1876–1878; Petroșani, 1878–1880; Sibiu, 1880–1885; Rupea, 1885–1891; Sighișoara, 1891–1894). În 1894 a devenit inspectorul școlar al comitatului Turda-Arieș, stabilindu-se definitiv în Turda. Datorită profesiei și a spiritului său de observație, a reușit să cunoască îndeaproape peisajul variat, trecutul și monumentele istorice, tradițiile populare din mai multe regiuni ale Transilvaniei. Frecventele sale deplasări au prilejuit efectuarea unor investigații de teren, cu prilejul cărora s-a interesat de descoperirile arheologice și de monumentele istorice din zonă, de meșteșugurile, arta și obiceiurile populare. Pe unde a trecut, a consemnat în jurnalul său cele văzute-întâlnite, lucrurile mai interesante fiind atent descrise și desenate. Din 1887 începe să publice și scurte dări de seamă despre cercetările sale. Încă din 1873 a început și colecționarea diferitelor obiecte, la început mai ales piese de artă populară și de artizanat, ponderea deplasându-se apoi spre descoperirile arheologice. În 1894, când se mută la Turda, avea deja o colecție însemnată, ceea ce s-a îmbogățit și mai mult în cursul următoarei perioade a vieții sale, când și-a concentrat atenția mai ales asupra cercetării trecutului orașului și împrejurimilor, a monumentelor de epocă romană de la Potaissa. În 1907 a fost pensionat la cererea

sa, după care a trăit retras, cu sănătatea slăbită, ocupându-se cu ordonarea colecției sale și continuând să publice în diferite reviste. Cu timpul, casa sa din Turda (existentă și astăzi, la Piața Republicii nr. 26) a devenit un adevărat muzeu, deschis și pentru vizitatori; în clădire au fost rezervate încăperi speciale pentru diferitele componente ale colecției sale, iar în curte a fost amenajat un lapidariu. După moartea sa, colecția a început să se risipească, iar o parte a fost distrusă în timpul celui de al Doilea Război Mondial. Ceea ce s-a păstrat (mai ales obiecte de ceramică, altare și pietre funerare romane) a intrat în patrimoniul muzeului din Turda, înființat în 1951. La 150 de ani de la naștere, în 2003, i s-a acordat titlul de Cetățean de Onoare post-mortem al orașului Turda.

II. Arheolog și etnograf, face parte din rândul acelor învățați din a doua jumătate a secolului XIX și de la începutul secolului XX din Transilvania care, prin autoinstruire continuă, au reușit să devină din amatori cercetători cu pretenții științifice. În formarea sa, a fost influențat de profesorul Károly Herepey de la Colegiul „Bethlen" din Aiud și mai ales de fratele său, arheologul Gábor Téglás, directorul Muzeului din Deva, prin care a intrat în legătură cu Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara și membrii acesteia (G. Kuun, Zs. Torma). Din 1881, în timpul vacanțelor, a participat la săpăturile de la Sarmizegetusa, conduse de G. Téglás și P. Király, familiarizându-se cu metodele arheologiei și aducându-și contribuția prin desenele sale făcute pe șantier. În anii petrecuți la Brașov și Sibiu frecventează bogata bibliotecă a Gimnaziului „Honterus", respectiv colecțiile Muzeului „Brukenthal", la Sighișoara încearcă să intre pe urmele lui Karl Gooss, mort în 1878. În 1885, la invitația lui F. Rómer și J. Hampel, începe să colaboreze la „Archaeologiai Értesítő" în care, între 1887 și 1915, a publicat nu mai puțin de 48 de articole privitoare la diferite categorii de descoperiri preistorice și de epocă romană. Cercetările sale din domeniul etnografiei au fost valorificate, după 1909, în paginile revistelor „Néprajzi Értesítő" și „Ethnographia" (Budapesta). Părți din colecția sa (monede, opaițe și alte obiecte romane), ca și însemnările sale arheologice, ilustrate cu propriile sale desene, rămase în manuscris, au început să fie publicate abia cu multe decenii după moartea sa.

IV. E. Orosz, *Téglás István emlékezete* [Amintirea lui Téglás István], „Erdély. Honismertető folyóirat", XXIV/7–12, p. 34–49 (republicat în *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések* [Însemnările lui István Téglás. Note arheologice], Kolozsvár/Cluj, 2005, vol. I/2, p. 959–975); I. Winkler, A. Hopârteanu, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973; I. Bajusz, *Colecția de antichități a lui Téglás István din Turda*, AMP, 4, 1980, p. 367–394; I. Bajusz, *Despre o statuetă romană din Dacia Porolissensis*, AMP, 11, 1987, p. 169–174; I. Bajusz, *Documente inedite despre un monument dedicat lui Mihai Viteazul pe Câmpia Turzii*, AMP, 11, 1987, p. 765–772; *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések* [Însemnările lui István Téglás. Note arheologice], Kolozsvár/Cluj, 2005; I. Bajusz, *Date arheologice din însemnările lui Téglás István de la sfârșitul secolului al XIX-lea privind Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, C.Gaiu, C. Găzdac (eds.), Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, Bistrița–Cluj-Napoca, 2006, p. 323–339; Volker Wollmann, *Adnotări la manuscrisele arheologice ale lui Téglás István – Einige Anmerkungen zu Téglás Istváns archäologischen Aufzeichnungen*, „Apulum", 44, 2007, p. 287–297; M. Bajusz, A. Pețan, *Two bracelets with looped and twisted ends fromthe notes of Téglás István*, RDIVA, II, Cluj, 2014, p. 41–52. **(At.L.)**

TELEAGA Emilian

I. N. 7 octombrie 1970, Horodnic, jud. Suceava. Studii preuniversitare la București; Facultatea de Istorie (1990–1995) la Universitatea din București. Masterat (1995–1996) la Facultatea de Istorie a Universității din București, specializarea Istoria veche a sud-estului Europei, încheiat prin lucrarea de disertație *Importurile grecești în necropolele din secolele 5.-3. a. Chr. din România*, condusă de prof. dr. Petre Alexandrescu. Doctorand (1996–1999) al Institutului de Arheologie al Academiei Române din București cu teza *Importurile grecești în necropolele din secolele 6.–3. a. Chr. la Dunărea de Jos* (coord. prof. dr. Petre Alexandrescu). Bursier DAAD (1999–2000) la Seminarul de Preistorie, Philipps-Universität (Marburg), sub îndrumarea prof. dr. O.-H. Frey. Doctorand al Seminarului de Preistorie, Philipps-Universität (Marburg) (2000–2005), cu teza *Importurile grecești în*

necropolele din secolele 6.-3. a. Chr în zona dintre Nistru și Balcani (coord. prof. A. Müller-Karpe). Din 2006 habilitant la Philipps-Universität (Marburg) cu proiectul de cercetare „Morminte cu care din epoca fierului în sud-estul Europei". Bursier (2010–2011) al Fundației „Alexander von Humboldt" la Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Mainz) și la Seminarul de Preistorie, Philipps-Universität (Marburg) cu proiectul de cercetare „Morminte cu care din epoca fierului în sud-estul Europei". Muzeograf la Muzeul de Istorie și Artă a Municipiului București (1995–1996), din 1997 cercetător la Institutul de Arheologie al Academiei Române din București. Din 2011 docent al Seminarului de Preistorie, Philipps-Universität, Marburg. A fost distins cu Premiul „Vasile Pârvan" (2010) al Academiei Române pentru lucrarea *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau: 6. Jh.-Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, Rahden, 2008.

II. Arheolog. Specializat în cercetarea arheologiei epocii fierului în spațiul carpato-balcanic, cu precădere a fenomenului funerar. Conducător al cercetărilor arheologice de la Bârsești-*Dumbravă*, jud. Vrancea (din 2014) și Agighiol-*Movila lui Uță*, jud. Tulcea (din 2018). A participat la numeroase campanii de săpături arheologice pe teritoriul României – Histria, jud. Constanța, Popești, jud. Giurgiu, Poienești, jud. Vaslui, Desa, jud. Dolj – dar și în afara țării, la Kreskenhof, Dünsberg, Bad Nauheim, Frankenberg, Wittelsberg (Germania) și Agios Mamas (Grecia). În anul 2014 a fondat seria bilingvă *Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens / Studii privind arheologia epocii fierului din Thracia*, fiind editor principal, alături de D. Gergova, A. Müller-Karpe și N. Torbov; seria este finanțată de fundația „Alexander von Humboldt". Co-organizator al Congresului internațional „Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jhs. v.Chr. an der unteren Donau" desfășurat la Universitatea din Marburg (2017). Coordonator și participant în cadrul mai multor proiecte de cercetare interdisciplinare naționale și internaționale. Curator al expoziției „Monumentele eternității. Necropole tumulare de la Bârsești", organizată în cadrul Muzeului Municipiului București (2021). Participant la numeroase conferințe și congrese naționale și internaționale de specialitate. A redactat mai multe cărți, precum și circa 60 de studii de specialitate.

III. A. – *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau. 6. Jh. – Anfang des 3. Jhs.*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, vol. 23, Rahden, 2008 (teza de doctorat); *Die Anfänge der figuralen thrakischen Kunst in dem 5. Jh. v. Chr.*, Rahden, 2015; *Studien zu den späthallstattzeitlichen Wagengräbern des Karpatenbeckens*, Rahden, 2017;

B. – *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria*, Internationale Archäologie, vol. 83, Rahden, 2003; *Studii despre mormintele fastuoase tracice din secolul 4 a.Chr. Vol. 3.1: Agighiol şi Peretu (România)*, Rahden, 2020.

C. – *Funeralkultur der Thraker und Skythen des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. an der unteren Donau*, Studien zur Eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens, vol. 5, Rahden, 2020 (edit.).

D. – *Despre cronologia descoperirilor funerare de la Corbu şi Nuntaşi*, SCIVA, 50, 1999, 1–2, p. 33–44; *O reprezentare a cavalerului trac de la Histria*, SCIVA, 50, 1999, 3–4, p. 163–169; *Die Ausgrabungen von Nicolae Chidioşan in der La-Tène-zeitlichen Nekropole von Curtuiuşeni/ Érkörtvélyes (Bihor, Rumänien)*, „Crisia", 37, 2007, p. 23–57 (în colab.); *Eine La-Tène-zeitliche südbalkanische Waffengräbergruppe*, „Archäologisches Korrespondenzblatt", 39, 2009, 1, p. 95–106; *Wiederentdeckte Grabfunde aus Miskolc-Diósgőr (Ungarn)*, „Dacia", NS, 54, 2010, p. 177–200; *Neue Untersuchungen zu der Kragkuppelkonstruktion der frühhellenistischen Zeit unter der Žaba-Mogila (bei Strelča)*, „Caiete ARA", 5, 2014, p. 55–86; *Pecetea lui Skyles şi tumulii fastuoşi de la Agighiol şi Cugir. Omisiune și falsificare în fondarea mitului „strămoşilor" românilor, geto-dacii*, SCIVA, 65, 2014, 3–4, p. 295–318; *Die Scheiterhaufen aus Cugir und Tarinci. Ein Beitrag zu den Bestattungssitten der Balkanhalbinsel und des vorrömischen Dakiens um Spät-La-Tène-Zeit*, „Prähistorische Zeitschrift", 89, 2014, 2, p. 305–336 (în colab.); *Începuturile artei figurative tracice în secolul al V-lea a. Chr. – cu privire specială asupra Dobrogei de nord și a spațiului de la nord de Dunăre până la Nistru*, SCIVA, 67, 2016, 3–4, p. 207–268; *Analizele compoziției metalice a pieselor de harnașament și mărgelelor de argint de la Agighiol și comparația lor cu monedele histriene de argint de la Capul Dolojman*, „Peuce", SN, 17, 2019, p. 7–26 (în colab.); *Die mittel- und spätlatènezeitlichen Nekropolen in Desa, jud. Dolj, Rumänien. Beiträge zu dem Bestattungswesen in der Region des Eisernen Tores. Teil 1*, „Prähistorische Zeitschrift", 97, 2022, 1, p. 239–264 (în colab.). **(C.I.N.)**

TORMA Zsófia

I. N. 26 septembrie 1832, Cristeștii Ciceului, jud. Bistrița-Năsăud – m. 14 noiembrie 1899, Orăștie, jud. Hunedoara (Ca anul nașterii, până în anii 2010' a fost acceptat 1840). Prima femeie-arheolog din aceste părți ale Europei. Fiica lui József Torma (1801–1864), istoric și arheolog amator, deputat în parlamentul de la Budapesta, sora lui Károly Torma (1829–1897), cunoscut specialist în arheologie clasică. Ca și fratele său, s-a familiarizat cu arheologia încă în casa părintească, plină cu obiecte (mai ales fragmente ceramice) antice, provenite din cercetările tatălui lor, efectuate, printre altele, în castrul roman apropiat de la Ilișua. După anii petrecuți la Institutul de educație pentru fete de la Satu Mare, s-a întors la Cristeștii Ciceului, iar după moartea părinților, în 1864, se mută la Peștișu Mic, jud. Hunedoara, la sora sa Lujza (căsătorită cu lt. colonelul László Makray, condamnat la temniță grea pentru participarea la Revoluția din 1848–1849), pentru a o ajuta în educarea copiilor. În continuarea preocupărilor din adolescență, desfășoară și o activitate de colecționare de fosile, minereuri și antichități, studiază publicații științifice și intră în legătură cu specialiști din diferite domenii pentru a putea determina mai bine descoperirile sale. Vizitează ruinele Sarmizegetusei, copiază inscripția turcă de la cetatea Hunedoarei. Datorită cercetărilor perseverente, colecția sa, mutată între timp la Orăștie, la noua sa reședință, s-a îmbogățit considerabil, iar numele său a devenit cunoscut și în afara comitatului Hunedoara. Momentul hotărâtor al carierei sale a reprezentat începerea cercetării așezării neolitice de la Turdaș, despre care a luat cunoștință în primăvara anului 1875, cercetările sale fiind extinse apoi și asupra altor situri preistorice din fostul comitat Hunedoara (Geoagiu, Josani, Valea Nandrului, Peștera Nandru). Un important impuls pentru acivitatea sa în domeniul arheologiei au reprezentat pregătirile celui de al VIII-lea Congres Internațional de Antropologie și Arheologie Preistorică, organizat la Budapesta în septembrie 1876, cu prilejul cărora a fost invitată să facă cercetări și să prezinte descoperiri arheologice preistorice, reprezentative pentru sudul Transilvaniei. În acest scop, ajutat de câțiva zilieri, în intervalul toamna 1875–vara 1876 a desfășurat săpături și cercetări de suprafață, efectuând numai la Turdaș peste 20 de deplasări („excursii") arheologice. Prima ei apariție publică a însemnat și începutul unor divergențe cu reprezentanții arheologiei „oficiale" din Ungaria (J. Hampel, P. Hunfalvy, F. Pulszky) care, considerând-o diletant, nu împărtășeau interpretările sale culturale și/sau cronologice și ar fi preferat publicarea descoperirilor sale doar sub forma unor descrieri tipologice – ceea ce a fost inacceptabil pentru ea. Darea de seamă, pregătită despre descoperirile sale pentru acest eveniment, nu a apărut în actele congresului (*Compte-Rendue*…, redactat de F. Rómer), fiind publicată abia în 1879. Pe de altă parte, descoperirile de la Turdaș au stârnit interesul specialiștilor străini, participarea la congres prilejuind și începutul înfiripării unor contacte personale cu reprezentanți de seamă ai vieții științifice internaționale, legături ce au fost dezvoltate apoi în deceniile următoare, după cum dovedește și corespondența ei cu arheologi, antropologi și lingviști de talia lui A.J. Evans, M. Hoernes, E. Kuhn, F. Lenormant, L. Lindenschmit, J. Lubbock, M. Much, J. Ranke, A.H. Sayce, H. Schliemann, R. Virchow, A.Voss. În august 1877 a expus piesele reprezentative ale colecției sale și la Sibiu, în cadrul adunării Asociației pentru Studii Transilvane (Verein für Siebenbürgische Landeskunde), materialul fiind publicat în anul următor sub semnătura învățatului sas Carl Gooss de la Sighișoara. În 1879 începe să publice sub nume propriu în diferite reviste din țară și, apoi, și din Germania, lucrările sale substanțiale fiind bine documentate, însoțite de descrierea și desenul obiectelor. În 1880 a participat la întrunirea antropologilor germani de la Berlin (unde au fost expuse și unele descoperiri ale lui H. Schliemann de la Troia), ceea ce a însemnat și amplificarea, pe plan internațional, a activității sale. În 1882 vizitează mai multe muzee din Austro-Ungaria și Germania; participă la întrunirea antropologilor germani de la Frankfurt a.M. În 1889, la congresul de antropologie de la Viena își expune ideile privind legăturile culturale ale descoperirilor neolitice de la Turdaș, căutând analogii până la Troia și Mesopotamia. Cartea sa, tratând acest subiect, refuzată de editurile din Ungaria, a fost publicată în limba germană, la Jena, în 1894. În ultima perioadă a vieții a trăit retrasă, suferind de astm și (cu propriile ei cuvinte) de reumatism „arheologic". Colecția sa (10 387 piese) a fost vândută încă în 1891

Secției de Numismatică și Antichități a Muzeului Național al Transilvaniei din Cluj, unde se păstrează până astăzi (Multe piese au ajuns – inclusiv prin donația sa – și în diferite colecții din țară și de peste hotare, ca de exemplu la Berlin, Budapesta, Mainz, München, Viena). Ca o recunoaștere târzie a meritelor sale, în 1899, cu puțin timp înainte de moarte, cu permisiune regală, i s-a acordat titlul de *doctor honoris causa* al Universității „Franz Josef" din Cluj. Vestea distincției a primit-o cu remarca amară: „potcoavă pentru un cal mort".

II. Meritul ei științific principal constă în faptul că – prin multă osteneală și efort financiar – a efectuat primele cercetări intensive și chiar săpături în una din stațiunile devenite eponime ale culturii Turdaș-Vinča și, de-a lungul deceniilor, a salvat de apele distrugătoare ale Mureșului și de stricăciunile cauzate de oameni mii de obiecte valoroase, ce au constituit treptat o bogată colecție. Autodidact, s-a străduit să se informeze din literatura de specialitate și prin contacte personale cu arheologii vremii. A fost printre fondatorii, în 1880, a Societății de Istorie și Arheologie din Comitatul Hunedoara (Hunyadmagyei Történelmi és Régészeti Társulat) care, prin editarea regulată a unui „Anuar" și prin înființarea unui muzeu propriu (în 1882) a contribuit la instituționalizarea arheologiei din Transilvania. Și-a dat seama de necesitatea cercetărilor interdisciplinare în arheologie, colaborând cu specialiști în domeniu (de pildă geologul și mineralogul Antal Koch de la Cluj, chimistul Otto Helm de la Danzig) pentru determinarea și stabilitrea provenienței materiei prime a unor obiecte de piatră sau pentru analiza chimică a unor piese de metal. A determinat corect, de la început, caracterul neolitic al așezării de la Turdaș și, la nivelul cunoștințelor de atunci, s-a străduit să interpreteze descoperirile sale în contextul mai larg al preistoriei și al antichității timpurii europene și orientale. A fost impresionată în mod deosebit de descoperile lui Heinrich Schliemann (cu care a întreținut relații apropiate) și a fost convinsă de legăturile culturale strânse existente cândva între Troia și Turdaș, socotind că și populația ce a creat cele două culturi a fost identică, și anume tracii, cunoscuți din izvoarele istorice. Mai mult involuntar, a fost printre primii care au sugerat contemporaneitatea (cel puțin parțială) a neoliticului european cu bronzul timpuriu (și chiar mijlociu) egeo-anatolian, teză ce a supraviețuit până în anii '60–70 ai secolului XX. După multe amânări, colecția sa a fost publicată (selectiv) abia în 1941 de Márton Roska, care a efectuat, în 1910, și o mică săpătură de verificare la Turdaș. Opera sa, pe care a socotit-o cea mai importantă, tratează arheologia și istoria Daciei preromane și este însoțită de 86 de planșe cu peste 2000 de obiecte, desenate de profesorul Gábor Szinte din Deva. Nepublicat până astăzi, acest manuscris se păstrează, împreună cu colecția sa și cu o parte a actelor și a corespondenței sale, la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca. Personalitatea sa, rămasă multă vreme în umbră, a reintrat în atenția cercetării arheologice internaționale în urma discuțiilor ivite pe marginea tăbliței de la Tărtăria, descoperite în 1961 de Nicolae Vlassa, și care au redeschis polemica privind raporturile culturale și cronologice între regiunile carpato-danubiene și Orientul Apropiat și au revigorat cercetările cu privire la existența unui sistem de semne („prescriere" sau chiar scriere, după unii) în SE Europei.

III. A. – *Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen*, Jena, 1894. În traducerea lui István Folyta: *Sumér nyomok Erdélyben* [Urme sumeriene în Transilvania], Magyar Őskutatás, Buenos Aires, 1973; Magyar Ház Kiadó, Budapest, 2008; Nemzeti Örökség Kiadó, Budapest, f.a. (cu un studiu introductiv de Gábor Jánki, *Torma Zsófia élete és munkássága* [Viața și opera Zsófiei Torma], p. 11–55); *Dacia a római foglalás előtt* [Dacia înainte de cucerirea romană], ms.

B. – *Hunyad vármegye története.* I. *Hunyad vármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig* [Istoria comitatului Hunedoara. I. De la preistorie până la descălecatul maghiarilor], Budapest,1902.

D. – *Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében* [Așezări de epocă neolitică în comitatul Hunedoara], EM, 1879, p. 129–155, 190–211; *A nándori barlangcsoportozat* [Grupul de peșteri de la Nandru], EM, 1880, p. 153–171, 206–209; *Hunyad vármegye őskori történelméhez* [Date privind preistoria comitatului Hunedoara], A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve [Anuarul Societății de Istorie și Arheologie din Comitatul Hunedoara], Deva, 1882, p. 5–51; *Über neolithische Wohnstätten in Siebenbürgen*. Correspondenzblatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, 1882, p. 90–98; *Über den Planetenkultus des vorrömischen Daciens*, Ibidem, 1886, p. 8–9; *Über Thrako-Daciens symbolisierte Thonperlen, Sonnenräder und Gesichtsurnen*, Ibidem, 1889, p. 11–14, 28–29; *Scriftzeichen auf thraco-dacischen Funden*, Ibidem, p. 146.

IV. C. Gooss, *Bericht über die von Fräulein Sofie von Torma in der Sitzung der Historischen Sektion des Vereins für Siebenbürgischen Landeskunde im Aug. 1877 ausgestellte Sammlung prähistorischer Funde*, Archiv des Vereines der Siebenbürgische Landeskunde, 1878, p. 592–626; K. Fligier, *Die wichtigen archäologischen Funde des Fräulein Sophie von Torma in Siebenbürgen*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1882, p. 162–163; G. Téglás, *Torma Zsófia emlékezete*, A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve, 1901, p. 7–29; M. Roska, *A Torma Zsófia Gyűjtenény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában–Die Sammlung Zsófia von Torma in der Numismatisch-Archäologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums*, Kolozsvár [Cluj], 1941; *Torma Zsófia levelesládájából* [Din corespondența Zsófiei Torma], Bukarest, 1972; A. László, *Un pionnier de la recherche de la civilisation Turdaş-Vinča: Zsófia Torma*. Simpozionul International Cultura Vinča – rolul și legăturile sale („Banatica", 11), Reșița, 1991, p. 37–51; J. Makkay (ed.), *Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia (1840–1899) emlékezetére* [Studii in memoriam Zsófia Torma], Budapest, 1999; L. Coltofean, *Unveiling Zsófia Torma. The Diary of a Woman, an Archaeologist and a Visionary*, J. Marler (ed.), Fifty Years of Tărtăria Excavations. Festschrift in Honor of Gheorghe Lazarovici on the Occasion of His 73rd Birthday. Sebastopol-Suceava, 2014, p. 258–273. L. Coltofean, *Zsófia Torma: A Pioneer of Prehistoric Archaeology in nineteenth-century Transylvania*, Cs. Szabó et al. (eds.), Adalbert Cserni and His Contemporaries. The Pioneers of Alba Iulia and Beyond, Cluj-Napoca, 2017, p. 327–354. K. Friedrich, E. Madarassy, A. Kaliff, *Tanulmámyok Tatárlakáról, Tordosról, Torma Zsófiáról* [Studii privind Tărtăria, Turdaș, Zsófia Torma], Budapest, 2021. **(At.L.)**

URSU NANIU Rodica

I. N. 30 octombrie 1969, Cahul, azi Republica Moldova. Studii preuniversitare (1976–1986) în comuna Roșu, raion Cahul. Absolventă a Facultății de Istorie la Universitatea de Stat Moldova din Chișinău (1987–1992). Studii de doctorat la Facultatea de Istorie a Universității din București (1992–1996). În 1998 a susținut doctoratul în *Antropologie culturală* (coord. prof. dr. Radu Florescu), cu teza *Religia și mitologia geților reflectate în monumentele de artă (sfârșitul sec. V– sec. III î.Chr.)*. Din 1998 a devenit asistent, apoi lector (2002–2004) și conferențiar (până în 2015) la Universitatea „Spiru Haret", Facultatea de Istorie, Muzeologie și Arhivistică. A fost secretar științific al Facultății (2004–2010), membru al colegiului de redacție al „Analelor Universității «Spiru Haret», seria Istorie" (2005–2015) și coordonator al programului de masterat Civilizații europene în context european (2006–2010). Cadru didactic asociat la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat Moldova din Chișinău (1998–1999), iar între 2012 și 2014 – colaboratoare la Laboratorul de Tracologie al aceleiași Universități. Din 2015 este editor, coordonator al Departamentului de cercetare al Editurii Eurodidactica din București.

II. Specialistă în probleme ale credințelor și practicilor religioase în preistorie și protoistorie, îndeosebi în ceea ce privește arta geto-dacică și arheologie funerară, unde a adus importante contribuții. A participat la activitatea unor șantiere arheologice cu vestigii getice, remarcându-se îndeosebi rezultatele cercetărilor (1996–2012) din situl fortificat de la Stolniceni, raion Hâncești (coord. conf. dr. Tudor Arnăut). În aceeași localitate a cercetat și o interesantă stațiune Cucuteni din faza A. A publicat (singură sau în colaborare) opt cărți (dintre care trei cursuri universitare), precum și 18 studii și articole. Editoare a trei cărți. A participat cu circa 30 de comunicări la manifestări științifice în Republica Moldova, România, precum și în alte țări (Italia, Olanda, Bulgaria).

III.A. – *Limbajul mitic și religios al artei princiare getice (sec. IV–III î.Chr.)*, Chișinău, 2004, 248 p.

B. – *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iași, 1996, 160 p.; *Practici și credințe religioase în preistorie și în antichitatea greco-romană*, București, 2002, 200 p.; *Patrimoniu universitar: dascăli și discipoli*, Chișinău, 2019.

C. – T. Arnăut, *Spații sacre și practici funerare din mileniul I a.Chr. în arealul carpato-balcanic*, Chișinău, 2014, 564 p. (edit. în colab.); *Volum omagial dedicat profesorului Vladimir Iliescu la 90 de ani*, Chișinău, 2016, 292 p. (edit.); C. Rezachevici, *Războaiele lui Ștefan cel Mare,* vol. I–II, Chișinău, 2020, 608 p. (edit.).

D. – *Généralités et particularités des tombes princières gétiques par rapport à celles scythique et sud-thraces*, XIIIe Congrès International de Pré- et Protohistoire, vol. „The Bronze Age in Europe and the Mediterranean – The Iron Age in Europe", Carlo Edizioni, Forli (Italia), 1998, p. 779–786; *Motivul hipomorf în arta şi mitologia tracilor*, Studia in honorem Ion Niculiţă. Omagiu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, Chișinău,1999, p. 146–160; *Considérations sur une découverte faite aux alentours du village Bubuieci (République de Moldova)*, SAA, VII, Iași, 2000, p. 352–362 (în colab.); *The Scythian Religion*, Studia in honorem Gheorghe Postică, Chișinău, 2004, p. 82–92; *Dimensiunea umanistă a operei lui Dimitrie Cantemir*, Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte, Leipzig, 2008, p.117–124; *Stolniceni – a new aspect of the funerary ritual at the Getic populations*, Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. BC – 3rd c. AD). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology, Tulcea, 10th–12th of October 2008, Brăila, 2008, p. 31–40 (în colab.); *Getic funerary vestiges in the Pruth-Dniester interfluve (6th-3rd centuries B.C.). Rite and ritual*, AUSH, seria Istorie, 12, 2009, p. 89–98; *Considerații privind practicarea sacrificiului în lumea geto-dacică*, AUSH, 13, 2010, p. 1–10; *Stadiul actual al cercetărilor de la Stolniceni, raionul Hânceşti (Republica Moldova)*, Archaeology: making and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary, Pitești, 2011, p. 281–290 (în colab.); *Scythians' eponym mith between written sources and iconographic reprezentations*, „Annals of Spiru Haret University", series History, 14, 2012, p. 89–98; *Cucuteni Remains in the Cogâlnic Valley (Stolniceni Village, Hîncesti County, Republic of Moldova). A Preliminary Report*, Facets of the Past. The challenge of the Balkan Neo-Eneolithic. Proceedings of the International Symposium Celebrating the 85th Birth Anniversary of Eugen Comșa, 6–12 October 2008, Bucharest, Romania, Bucharest, 2013, p. 574–588 (în colab.); *Les métamorphoses de l'existence: vie et mort dans l'enceinte gétique de Stolniceni*, International Colloquim Residential Centres (dava, emporium, oppidum, hillfort, polis) and Cult Places in Second Iron Age of Europe, Buzău (Romania), 23–26 October 2014, „Mousaios", XIX, 2014, p. 381–404 (în colab.); *Problema funcționalității incintei fortificate de la Stolniceni (Hâncești, R. Moldova)*, Fortificațiile din epoca fierului în spațiul tiso-nistrean: Colocviul de vară de la Saharna, 14–17 iulie 2016, Brăila, 2017, p. 113–130 (în colab.). **(N.U.)**

ZAMANI Lelia (Lelioara)

I. N. 1 septembrie 1962, Glimboca, jud. Caraș Severin. Studii preuniversitare la Târgoviște. Licență la Facultatea de Istorie și Filosofie la Universității din București (1986–1991). Dr. în Științe sociale (2007) la Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu", Academia Română (coord. prof. dr. Sabina Ispas). Muzeograf la Muzeului Municipiului București (1991–2014); șef Secție Patrimoniu – Istorie (2014–2015), coordonator al Secției de Patrimoniu și Evidență Computerizată și Informatizată și a Biroului de Istorie Bucureșteană (2015); șef Birou Istorie Bucureșteană (2016 – septembrie 2018).

II. Specialistă în istoria Bucureștiului (secolele XIX–XX). A publicat, pe lângă câteva volume de autor / coautor la edituri din București, mai multe articole pe teme de istorie a capitalei în periodice de specialitate românești, dar și în reviste de popularizare științifică („Historia", „Magazin istoric") și în paginile culturale ale presei („Informația"). Expert în domeniul Bunuri arheologice și istoric documentare.

III. A. – *Bucureştii în sărbătoare*, I–II, Bucureşti, 2003–2004 (reeditare, Bucureşti, 2016, 208 p.); *Comerţ şi loisir în Bucureşti*, Bucureşti, 2007, 184 p.; *Oameni şi locuri din Bucureşti*, Bucureşti, 2008, 176 p.; *Negustori, negustoraşi şi negustoreli în vechiul Bucureşti*, Bucureşti, 2009, 144 p.

B. – *Ghidul Muzeelor*, Bucureşti, 1992; *Flori din trecut. Regine şi prinţese regale ale României*, Bucureşti, 2018, 152 p.

D. – *Tradiţional şi alogen în viaţa cotidiană bucureşteană: alimentaţia (sec. al XIX-lea)*, MuzNaţ, IX, 1997, p. 87–97; *Casele Oteteleşanu*, „Études Roumaines et Aroumaines", sous la rédaction de Paul H. Stahl, IV, 1999, p. 95–97; *Les marchands ambulants de Bucarest, fin du XIXème siècle – début du XXème*, în „Études et documents balkaniques et méditerranéens", sous la rédaction de Paul H. Stahl, 22, 2000, p. 63–68; *O veche stradă din Bucureşti intrată în legendă: strada Bazaca*, Bucureşti. MIM, XV, 2001, p. 267–275; *Fotografii şi fotografi de odinioară*, Bucureşti. MIM, XXIX, 2015, p. 112–116; *Momente din viaţa bucureştenilor în timpul ocupaţiei din Primul Război Mondial, povestite de contemporani*, Bucureştii în primele decenii ale României Mari, Bucureşti, 2018, p. 45–67; *Handel und Kaufleute im mittelalterlichen Bukarest*, Leipzig-Bukarest – Leipzig Strasse: eine europäische Geschichte, Bucureşti, 2018, p. 77–99. **(L.V.)**

ABREVIERI PERIODICE

Acta Siculica	Acta Siculica A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy/ Anuarul Muzeului Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe
AIRIR	Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă, București
Aluta	Aluta. Publicație a Muzeului din Sf. Gheorghe
AMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AMP	Acta Musei Porolissensis, Muzeul de Istorie și Artă Zalău
AMT	Acta Musei Tutovensis, Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad
Angustia	Angustia Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni Centrul Ecleziastic de Documentare „Mitropolit Nicolae Colan”, Sfântu Gheorghe
Apulum	Apulum Acta Musei Apulensis, Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
ArchÉrtesítő	Archaeologiai Értesítő A Magyar Tudományos Akademia, Archaelogiai Bizattságának Közlönye, Budapesta
ArheolVest	Arheološki Vestnik, Ljubljana
ATS	Acta Terrae Septemcastrensis, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
AUA hist	Annales Universitatis Apulensis. Seria Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia
AUSH	Analele Universității „Spiru Haret”, București
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BucureștiMIM	Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie, Muzeul Municipiului București
Caiete ARA	Caiete ARA. Arhitectură, Restaurare, Arheologie Asociaţia ARA, Bucureşti
CCB	Cultura creștină. Revistă a Mitropoliei Române Unite cu Roma, Greco-Catolică, Blaj
CCDJ	Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos, Călăraşi
CercArh	Cercetări arheologice. Muzeul Naţional de istorie a României, Bucureşti
Corviniana	Corviniana. Acta Musei Corviniensis, publicație a Muzeului Castelului Corvineștilor, Hunedoara
Crisia	Crisia Complexul Muzeal al „Țării Crișurilor”, Oradea
Cumidava	Cumidava. Muzeul Județean de Istorie, Brașov
Dacia, N.S.	Dacia. Revue d’archéologie et d’histoire ancienne, Nouvelle Série, Bucureşti
Danubius	Danubius, Muzeul Judeţean de Istorie Galaţi
DR	Destin românesc, Revistă de istorie şi cultură, Bucureşti-Chişinău.
EM	Erdélyi Múzeum. Revista Societății Muzeului Ardelean
EMEÉvk	Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Évkönyve [Anuarul Societății Muzeului Ardelean], Kolozsvár/Cluj.
EphNap	Ephemeris Napocensis. Revistă editată de Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
Istros	Istros, Muzeul Brăilei „Carol I”, Brăila
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
Kbl	Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu

MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
Mousaios	Musaios, Buletin ştiinţific al Muzeului Judeţean Buzău
MuzNaţ	Muzeul Naţional, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
PZ	Praehistorische Zeitschrift. Freie Universität, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin
Quartär	Quartär. Scientific Journal of the Hugo Obermaier Society for Ice Age and Stone Age Research
Peuce	Peuce, Muzeul Deltei Dunării – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RevArh	Revista Arheologică, Chişinău
RdI	Revista de Istorie, Institutul de Istorie „N. Iorga”, Bucureşti
RI	Revista Istorică, București
RRH	Revue roumaine d'histoire, Bucureşti
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Seminarul de Istorie veche şi Arheologie al Universităţii „Al. I. Cuza”, Iaşi
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Muzeul de Istorie din Deva
SCES	Studii și comunicări de etnologie, Sibiu
SCIVA	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Institutul de Arheologie Bucureşti
SMIMod	Studii şi materiale de istorie modernă, Bucureşti
StPol	Studia Politica. Romanian Political Science Review. Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale „I. I. C. Brătianu”, București
Századok	Századok [Secole], Revista Societății Maghiare de Științe Istorice, Budapesta
SzNMÉrt	A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője [Buletinului Muzeului Național Secuiesc], Sepsiszentgyörgy/ Sfântu Gheorghe.
TD	Thraco-Dacica, Bucureşti.
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Anuarul Muzeului Municipal „Ioan Raica”, Sebeș
Trans R	Transylvanian Review. Romanian Cultural Institute. Center for Transylvanian Studies Cluj-Napoca
Tyragetia	Tyragetia. Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Ziridava StArch	Ziridava. Studia Archaelogica. Complexul Muzeal Arad